

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Les obres de la ciutat

L'activitat constructiva i urbanística de la Universitat de Tortosa a la Baixa Edat Mitjana

Jacobo Vidal Franquet

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tdx.cat) i a través del Dipòsit Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX ni al Dipòsit Digital de la UB. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX o al Dipòsit Digital de la UB (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tdx.cat) y a través del Repositorio Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR o al Repositorio Digital de la UB. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR o al Repositorio Digital de la UB (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tdx.cat) service and by the UB Digital Repository (diposit.ub.edu) has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized nor its spreading and availability from a site foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository is not authorized (framing). Those rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

UNIVERSITAT DE BARCELONA
FACULTAT DE GEOGRAFIA I HISTÒRIA
DEPARTAMENT D'HISTÒRIA DE L'ART
BARCELONA 2006

LES OBRES DE LA CIUTAT
(L'ACTIVITAT CONSTRUCTIVA I URBANÍSTICA DE LA UNIVERSITAT DE
TORTOSA A LA BAIXA EDAT MITJANA)

TESI QUE PRESENTA JACOBO VIDAL FRANQUET PER OPTAR AL
TÍTOL DE DOCTOR EN HISTÒRIA DE L'ART, DINS EL PROGRAMA
ITINERARIS EN HISTÒRIA DE L'ART (2000-2002)
DIRECTORA: MARIA ROSA TERÉS I TOMÀS

El treball que teniu a les mans ha estat, sens dubte, fruit de l'esforç personal del seu autor (que ha gaudit d'una beca predoctoral de formació de personal docent i investigador de la Generalitat de Catalunya, ha estat adscrit al departament d'història de l'art de la Universitat de Barcelona i ha format part dels projectes de recerca "La producción artística en la corona catalano-aragonesa durante el gótico internacional" i "El tardogótico en la producción artística de la Corona de Aragón: experiencias autóctonas e intercambios internacionales"), però també de la col·laboració i els consells que ha rebut de moltes persones d'àmbits diversos.

En primer lloc estic en deute amb la meua directora de tesi, la Dra. Maria Rosa Terés i Tomàs, que ha treballat intensament per la bona marxa d'aquest estudi en uns moments que no per ser naturals i inevitables deixen de ser difícils i penosos. Ara puc dir que, per a mi, ha resultat providencial el consell que una persona em va donar a finals de l'any 2001, quan tot just començava la meua vida dedicada a la recerca: "amb ella tindràs una bona directora científica i una bona persona al teu costat" (a qui va donar-me aquest consell també li estic molt agraït, evidentment).

No puc oblidar, tampoc, els companys d'arxiu i de projectes culturals a Tortosa, ja que durant aquests anys l'Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre, que és, sens dubte, el centre del petit món cultural del sud català, ha esdevingut no sols el centre de la meua recerca sinó també el centre de bona part de la meua vida. Així, doncs, vull expressar el meu agraïment al director d'aquesta institució, el senyor Albert Curto, així com a la gent del que hem anomenat "Taller d'Arxiu".

Altres persones m'han fet suggeriments interessants, m'han facilitat notícies inèdites fruit del treball d'arxiu (i de la generositat), han contestat les qüestions que els he plantejat o m'han ofert suport logístic. Mn. Josep Alanyà, Maria Bagur, el Dr. Ignasi Baiges, Magda Bernaus, Christophe Cailleaux, el Dr. Antoni Conejo, el Dr. Joan Domenge, Miquel Estrampes, la Dra. Yolanda Gil, Carme Macià, Joan Martínez, Xavier Rollan, Carme Sanchis, Mariona Valldepérez i Salvador Viladrich també compten entre les persones a qui, necessàriament, guardo gratitud.

Finalment, és obvi que estic en deute amb la meua família, que m'ha suportat tots aquests anys i, si Déu vol, m'haurà de suportar encara molt més temps. És als meus

familiars més directes, consanguinis i polítics, a qui dedico –si és que això es pot fer– aquests volums, encara que els eximeixo, pensant en la conservació de la seua salut, de la lectura.

Tortosa, Nadal de 2005

0.- ÍNDEX

VOLUM I

0.- ÍNDEX.....	5-8
1.- INTRODUCCIÓ GENERAL.....	9-36
1.1.- Síntesi històrica	10-17
1.2.- Uns comentaris d'historiografia medieval a Tortosa i uns objectius: Una cartografia de les obres de la ciutat	17-25
1.3.- Les fonts	25-31
1.3.1.- Les provisions	26-27
1.3.2.- Les clavaries	27-28
1.3.3.- Els llibres d'obra	28-31
1.4.- El plànol de la ciutat.....	31-36
2.- EL MARC JURÍDIC I ADMINISTRATIU.....	37-62
2.1.- L'autonomia de la ciutat en matèria urbanística	38-43
2.2.- Els organismes encarregats d'aplicar les normatives i decisions del Consell	43-62
2.2.1.- Els mostassafs	43-46
2.2.2.- Els obrers.....	46-56
2.2.3.- Els mestres de la construcció	56-62
3.- EL PODER DE LA CIUTAT: L'ARQUITECTURA REPRESENTATIVA	63-118
3.1.- La Casa de la Ciutat	65-79
3.2.- La Cort del Veguer	79-107
3.3.- La font de l'Àngel.....	107-113
3.4.- La Casa del rellotge.....	113-118
4.- ARQUITECTURA I DEFENSA DEL TERRITORI A LA TORTOSA MEDIEVAL	119-208
4.1.- Les muralles de Tortosa	120-186
4.1.1.- Les muralles abans del 1340	122-128
4.1.2.- Una cronologia, essencialment, bèl·lica	128-153
4.1.3.- Una qüestió cabdal: com es finançà l'obra	153-167
4.1.4.- El circuit en procés de construcció.....	167-184
4.1.5.- Les muralles en la defensa contra els empestats i les riudes	184-186
4.2.- L'emmurallament del Perelló.....	187-193
4.3.- Fullola i Garidells.....	194-197
4.4.- La guerra del Spital.....	197-201
4.5.- Sistema defensiu contra la pirateria a la mar de l'Ebre. Segle XVI	202-208
5.- L'ARQUITECTURA I ELS ESPAIS DE LA INDÚSTRIA I EL COMERÇ; ALTRES SERVEIS.....	209-276
5.1.- La Casa de la Ciutat	210
5.2.- Les places de mercat	210-213
5.3.- La Casa de la Romana	213-216

5.3.- La Casa o cases de la Lleuda.....	216-217
5.5.- La Casa de la ciutat dellà lo pont, o Casa del Pont	217-220
5.6.- La peixateria	220-230
5.7.- Les drassanes.....	231-232
5.8.- La seca.....	232-234
5.9.- Els molins.....	234-239
5.10.- Les barraques del Delta.....	239-240
5.11.- Les adoberies.....	240
5.12.- Les escorxeries	241-244
5.13.- La llotja	244-262
5.14.- Els banys públics.....	262-266
5.15.- La instrucció pública i el seu espai: L'Estudi de Gramàtica de la ciutat	267-276
 6.- ASSISTÈNCIA I HOSPITALITAT.....	 277-296
6.1.- L'Hospital de la Santa Creu.....	279-286
6.2.- La reconstrucció de l'Hospital de la Santa Creu.....	286-291
6.3.- L'Hospital de Sant Llätzer	292-294
6.4.- La Casa de Sant Jordi.....	295-296
 7.- L'ASSUT I LES SEUES SÈQUIES	 297-334
7.1.- Plantejament general.....	299-304
7.2.- Seqüència	305-334
 8.- CONTRIBUCIÓ A CONSTRUCCIONS RELIGIUSES (I PRIVADES).....	 335-450
8.1.- La catedral.....	343-361
8.2.- Els convents	361-420
8.2.1.- La casa del Temple	362-364
8.2.2.- Els hospitalers de Sant Joan del Camp	364-366
8.2.3.- La casa i església de Sant Blai: Els trinitaris.....	367-370
8.2.4.- La casa de Santa Caterina i els mercedaris	370-374
8.2.5.- El convent de Sant Francesc	374-395
8.2.6.- El convent de Santa Clara	395-406
8.2.7.- El convent de Sant Domènec	406-412
8.2.8.- El convent de Santa Maria de Jesús: Els franciscans observants	412-416
8.2.9.- El convent de Santa Maria de la Ràpita	417-420
8.3.- Les esglésies	420-435
8.3.1.- L'església de Sant Jaume	420-429
8.3.2.- L'església de Sant Nicolau.....	430-431
8.3.3.- Les esglésies d'Aldover, Fullola, Godall, el Perelló i Xerta	431-435
8.4.- Les ermites	435-442
8.5.- Les cases particulars.....	442-447
8.6.- Conclusió.....	448-450

9.- CAMINS, SÈQUIES I PONTS: LES ACTIVITATS DELS MESTRES D'OBRA A LA CIUTAT I EL TERRITORI DE TORTOSA.....	451-508
9.1.- Fora, al terme: ponts, camins i sèquies	453-472
9.2.- Dintre, a la ciutat: empedrades, carrers, places i clavegueres	472-484
9.3.- El Vall	484-491
9.4.- El pont de Barques	491-503
9.5.- Uns apunts sobre processons i entrades reials	503-508
10.- CONCLUSIONS: CONSTRUCCIÓ, URBANISME, UTILITAT, BELLESA I DECÒRUM URBÀ A LA TORTOSA DE LA BAIXA EDAT MITJANA	509-518
11.- BIBLIOGRAFIA	519-556

VOLUM II

12.- APÈNDIX DOCUMENTAL.....	1-431
12.1.- Normes de transcripció	2
12.2.- Documents.....	3-427
12.3.- Índex de mestres citats a la documentació	428-429
12.4.- Índex d'obres citades a la documentació	429-431

1.- INTRODUCCIÓ GENERAL

–*Así pues, ¿cree que nuestra víctima fue asesinada?*

–*¿Qué otra explicación cabe?*

–*Docenas. Es un error garrafal especular sin datos suficientes.*

Jamyang Norbu, *Los años perdidos de Sherlock Holmes*, Barcelona, 2002, p. 46.

Suposo que no és habitual iniciar un treball d'història de l'art medieval fent servir una afirmació de Sherlock Holmes. Tot i això, que especular sense dades suficients és un error enorme em sembla una asseveració justa i evident que jo mateix he oblidat, de forma llastimosa i desgraciada, en més d'una ocasió. Certament, qui ha volgut parlar de la història de l'art –de fet, de la Història- de Tortosa (no només, però també, la de la Baixa Edat Mitjana), s'ha vist sovint obligat a especular, donada l'escassetat de dades “segures” publicades; a causa, en definitiva, de la manca d'estudis locals fets amb rigor i professionalitat. La constatació d'aquest fet evident és allò que, en darrer terme, va impulsar-me a iniciar una extensa recerca d'arxiu que s'ha materialitzat en diversos treballs, d'entre els quals destaca, per la seua amplitud –en tots els sentits del mot- aquest que teniu a les mans.

Explicaré, en aquesta introducció general, quins han estat els objectius que vaig plantejar-me en iniciar aquest treball que tracta sobre “les obres de la ciutat”, com he assolit aquests objectius i quines fonts he emprat per tal d'assolir-los. A més, amb la intenció de facilitar la lectura dels capítols següents, acabaré assajant una petita visió general sobre l'aspecte que podia tenir la ciutat a la Baixa Edat Mitjana. Abans, però, faré una petita síntesi de la història de la ciutat, des dels seus incerts orígens fins a finals del segle XV, per tal de posar aquestes obres de la ciutat en el seu context geogràfic i històric.

1.1.- Síntesi històrica

El nucli urbà de Tortosa, a la Baixa Edat Mitjana, estava situat al marge esquerre del darrer tram del riu Ebre, a redós dels turons de la Suda i del Sitjar i condicionat per les derivacions de la serra de Collredó¹. Però la ciutat, en aquella època, no era tan sols un clos emmurallat: posseïa un amplíssim terme general que comprenia, gairebé, les

---

¹ Aquesta síntesi històrica de la ciutat és una adaptació de la que vam publicar a A. CURTO i J. VIDAL, “La ciutat de Tortosa”, dins *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura, III. Dels palaus a les masies*, Barcelona, 2003, p. 68-71.

actuals comarques del Baix Ebre i el Montsià. Això, sumat al fet que era cap de vegueria i la Seu episcopal més important de la Corona (exceptuant-ne els arquebisbats), li serví per a exercir una efectiva influència política i administrativa en un vast territori que abraçava, més enllà de les comarques catalanes, terres del Baix Aragó i del Regne de València. D'altra banda, la seua situació estratègica, en un nus de comunicacions terrestres, fluvials i marítimes, però allunyada, alhora, de les grans capitals que eren Barcelona, Saragossa i València, li atorgaren un paper central dintre dels territoris de la Corona d'Aragó. En aquest mateix sentit, cal dir que, com ha expressat darrerament Enric Querol, aquesta situació central però alhora perifèrica respecte als grans centres econòmics, culturals i artístics dels estats aragonesos "va forçar el territori a desenvolupar recursos i estratègies pròpies, amb la qual cosa centres com Tortosa, Morella i Sant Mateu assumiren, d'alguna manera, el paper de referent artístic, intel·lectual i cultural a la zona compresa –posats a establir límits a allò que no en té– entre Morella, Alcanyís, el Maestrat i Tortosa, si més no"².

Tradicionalment la historiografia tortosina ha situat els orígens de la ciutat en època ibèrica i, de fet, sovint l'ha identificada amb una ciutat preromana anomenada Hibera, capital del territori dels ilerjavons, el qual, al seu torn, equivaldria als límits més amplis que ha conegut el bisbat de Tortosa, "restaurat" amb el ritme de la conquesta cristiana i escapçat només a partir del 1957. El fet que l'arqueologia no hagi pogut confirmar l'existència de cap emplaçament ibèric important al nucli urbà, i que les cròniques clàssiques que parlen d'una activa i pròspera ciutat d'Hibera siguin massa imprecises respecte a la seua ubicació al curs baix de l'Ebre, no han estat motius de pes perquè deixi de defensar-se una vinculació espacial entre la ciutat ibèrica i la posterior ciutat romana, la qual vinculació, fins a cert punt, no deixa de tenir la seua lògica³.

Malauradament, també pel que fa a la ciutat romana ens trobem davant d'un enorme desconeixement, i per a ser rigorosos ens cal afirmar que ni dels orígens fundacionals ni, de fet, del perímetre exacte que ocupava Dertosa en sabem gairebé res. Les primeres

---

² E. QUEROL, "La cultura literària a la Tortosa del Renaixement", dins E. QUEROL i J. VIDAL, *Cultura i art a la Tortosa del Renaixement*, Tortosa, 2005, p. 15

³ Aquestes idees, existents ja en els escrits d'història de la ciutat d'època moderna (sobre aquesta qüestió cfr. E. QUEROL, "La cultura literària...", p. 98-113), han estat reformulades i ampliades en els darrers anys per J. DILOLI, *La ilerjavònia*, Tortosa, 1991; J. DILOLI, "Hibera Iulia Ilerjavonia-Dertosa: l'assentament ibèric i la implantació de la ciutat romana", dins *Butlletí Arqueològic de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, V època, 18 (1996), p. 39-68.

dades precises que posseïm d'aquesta època es troben en les emissions monetàries de la ciutat, de les quals la més antiga coneguda data de l'època d'August⁴. Així, doncs, l'única cosa que es pot afirmar amb una certa i tranquil·litzadora seguretat és que des del final del segle I aC Dertosa apareix com a municipi independent⁵, el qual té una certa –però poc coneguda– continuïtat en època visigòtica⁶.

De la Tortosa islàmica, en canvi, en tenim informació més precisa gràcies a les descripcions dels geògrafs àrabs. Sens dubte, la visió més detallada és la que ens va deixar escrita Al-Himyari, autor del segle XV que va recollir antigues descripcions i va delimitar la situació de la ciutat, tot assenyalant l'existència de l'alcassaba, les muralles, els portals, les drassanes, la mesquita major, quatre banys, els ravals i l'oratori a l'aire lliure. De la mateixa manera que no podem assegurar que la Tortosa romana fos una ciutat veritablement important, podem afirmar, sens dubte, que la Tortosa islàmica va tenir una transcendència destacable en el món d'Al-Andalus⁷.

La conquesta de la ciutat per part de les hosts comandades pel comte Ramon Berenguer IV al desembre de 1148 va marcar, lògicament, una nova etapa a partir de la qual es van anar configurant els trets característics d'un període de temps llarg i, fins a cert punt, esplendorós: la Baixa Edat Mitjana. Perquè, com ha assenyalat Mari, la conquesta va ser, també, “l'inici del dilatat cos de privilegis” que la ciutat va arribar a tenir⁸. Un primer aspecte cabdal en aquest nou ordre de coses va ser la Carta de Poblament, atorgada pel comte l'any 1149. Les concessions fetes a la ciutadania, com a garant repoblador, van servir de base sobre la qual es va anar assentant l'autonomia municipal, en un extens àmbit territorial fixat des del Coll de Balaguer fins a Ulldecona i des de

---

⁴ Cfr. M. M. LLORENS i X. AQUILUÉ, *Ilercavonia-Dertosa i les seves encunyacions monetàries*, Barcelona, 2001.

⁵ Darrerament s'han recollit totes les informacions i teories que existeixen sobre la ciutat de Tortosa des de l'antiguitat fins al I segle de l'Era Cristiana. Cfr. M. VALLDEPÉREZ, *Evolució urbana de la ciutat de Tortosa des de la seva fundació fins a mitjan segle I de la nostra era*, Tarragona, 2004 (Tesi de llicenciatura inèdita, URV).

⁶ Sobre aquest període cfr. J. MORAN, “Notes sobre la Tortosa visigòtica”, dins *Recerca*, 3 (1999), p. 115-126.

⁷ Cfr. la darrera síntesi important que s'ha realitzat sobre *Turtuxa* a J. E. GARCÍA BIOSCA, J. GIRALT, A. LORIENTE i J. MARTÍNEZ, “La gènesi dels espais urbans andalusins (segles VIII-X): Tortosa, Lleida i Balaguer”, dins *L'Islam i Catalunya*, Barcelona, 1998, p. 137-165. El text del geògraf àrab: AL-HIMYARI, *Kitab al-Rawd al mi'tar* (traducció de M. P. MAESTRO), València, 1963. Cfr., també, J. MARTÍNEZ, “Aproximació a la Tortosa islàmica: l'evidència arqueològica”, dins *Butlletí Arqueològic de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, V època, 15 (1993), p. 331-337.

⁸ G. MARI, *Els privilegis medievals de Tortosa. Les concessions reials a la universitat de la ciutat de Ramon Berenguer IV a Ferran II*, I, Barcelona, 1994, p. 57 (Tesi doctoral inèdita, UB).

Roca Folletera fins al mar. El repartiment inicial i el procés de compra-ventes, de concanvis i de permutes que es va desenvolupar durant la segona meitat del segle XII, van significar que gairebé tota la ciutat, inclòs el seu terme, van passar a mans de senyories feudals. En aquest sentit, cal destacar el paper dels ordes militars dels hospitalers i templers, el de la família Montcada i el de la catedral de Santa Maria⁹. Sens dubte, el document més important d'aquest període, allò que ens dóna les pautes per al coneixement de la Tortosa del segle XIII, és el còdex jurídic del *Llibre de les Costums*. Representa, de fet, la prova evident de l'existència d'una pugna entre el poder senyorial i la ciutadania, ja que la seua redacció va equivaldre a l'establiment de la normativa jurídica que va regir l'àmbit territorial de Tortosa, de comú acord entre les dues forces socials, durant segles¹⁰.

La conquesta, a més, va propiciar l'existència d'una ciutat dividida en tres comunitats. Per un costat, restà a Tortosa una petita comunitat andalusí, estimada en pocs centenars de persones, la qual es va constituir com un barri a part o moreria, situada en el sector nord, a l'actual barri de Remolins. Al seu costat, s'ubicava el call jueu, d'acord amb el privilegi atorgat pel comte de concedir a aquesta comunitat les antigues drassanes àrabs¹¹.

La recuperació de la Senyoria per part de la monarquia, mitjançant el concanvi de 1294, va significar l'inici d'una etapa d'autogovern municipal, en què els oficials reials (veguer i batlle) es van veure sovint mediatitzats pel poder oligàrquic de la ciutat¹². L'estructura de govern municipal, basat en el Consell General (de nombre variable de persones segons l'època, però sovint amb una seixantena de membres), el Consell o Capítol de Consellers, fixat promptament en 24 representants (Consell de Vint-i-quatrena) i els Procuradors (en nombre de 3, inclòs el clavari, i de 4 avançat el segle

---

⁹ Cfr., especialment, L. PAGAROLAS, *La Comanda del Temple de Tortosa: primer període (1148-1213)*, Tortosa, 1984; M. BONET, *La orden del Hospital en la Corona de Aragón. Poder y gobierno en la Castellania de Amposta (ss. XII-XV)*, Madrid, 1994; L. PAGAROLAS, *Els templers de les Terres de l'Ebre (Tortosa). De Jaume I fins a l'abolició de l'Orde* (2 vol.), Tarragona, 1999; A. VIRGILI, *Ad detrimentum Yspanic. La conquesta de Turtusa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*, Barcelona-València, 2001.

¹⁰ La darrera edició del text: *Costums de Tortosa* (ed. de J. MASSIP), Barcelona, 1996. A partir d'aquest text han donat visions sobre la Tortosa del segle XIII: J. MASSIP, *La gestació de les Costums de Tortosa*, Tortosa, 1984; M. A. VILA, *Tortosa al segle XIII*, Barcelona, 1986.

¹¹ Cfr., entre altres, A. CURTO, "Topografia del call jueu de Tortosa", dins *Recerca*, 3 (1999), p. 9-24.

¹² F. SABATÉ, "El veguer i la vegueria de Tortosa i la Ribera d'Ebre al segle XIV", dins *Recerca*, 2 (1997), p. 115-152; L. PAGAROLAS, "La fi del domini de l'Orde del Temple a Tortosa. La permuta de 1294", dins *Anuario de Estudios Medievales*, 28 (1998), p. 269-292.

XVI), es va mantenir fins i tot en el període en el qual Tortosa va pertànyer al marquesat independent de l'infant Ferran, entre 1329 i 1363¹³. Aquesta època de maduresa institucional de la universitat, que va portar a la creació d'un arxiu orgànic i estructurat des dels primers anys del segle XIV¹⁴, és aquella que centrarà el nostre interès tot al llarg d'aquest estudi.

Pel que fa a la morfologia urbana de Tortosa, cal dir que era, fins a cert punt, similar a la de les ciutats de Lleida i Balaguer, ja que les tres estaven establertes a redós d'un turó amb un castell que dominava un pont sobre un riu i tenien un important passat musulmà¹⁵. Així, i sempre en referència al riu, la ciutat presenta uns elements urbanístics específics i de gran relleu. En aquest sentit, cal destacar la transcendència, urbanística i fiscal, del pont de Barques. Primerament, s'ha de tenir en compte que aquest pont era l'únic pas estable sobre l'Ebre existent des de Saragossa. D'altra banda, cal tenir present que permetia el control de les embarcacions que transitaven riu a munt i riu avall, la qual cosa assegurava el cobrament de les imposicions de trànsit. Aquests fets van fer que el pont esdevingués un dels eixos principals de la ciutat, tot i que el seu manteniment representava una despesa molt important¹⁶. Un altre aspecte cabdal de la ciutat condicionat per les seues característiques geogràfiques són els ports, indispensables per a la seua important vitalitat comercial, que ja apareixen citats al *Llibre de les Costums*: són el port fluvial o de Riba-rec, davant mateix de la façana fluvial de la ciutat; el grau, a la desembocadura del riu; i el Port Fangós, que aprofitava les barres naturals del Delta i que a la segona meitat del segle XIV va quedar en desús i va ser suplantat pels ports de l'Ampolla o Fangar i el dels Alfacs. Depenent de les característiques de calat de les embarcacions i de la naturalesa de la seua funció, les

---

¹³ Malgrat les grandiloqüents afirmacions d'autors com Bayerri, que veuen en la creació del marquesat de Tortosa una radical segregació de la ciutat respecte a Catalunya i parlen de l'entusiasme dels tortosins amb l'infant "de Aragón, Don Fernando, Marqués Independiente de Tortosa", Mari ha demostrat "un recel i una precaució" dels mandataris tortosins "que portarà els procuradors de la ciutat a dotar-se amb les millors garanties possibles, perquè la nova situació no sigui un retrocés del grau de prerrogatives a què havia arribat la ciutat". Cfr. E. BAYERRI, *Historia de Tortosa y su comarca*, VII, 1957, p. 31 ss; G. MARÍ, "Evolució històrica dels privilegis de Tortosa, de Ramon Berenguer IV a Ferran II", dins *Recerca*, 2 (1997), p. 60-62. Sobre la figura del marquès de Tortosa, cfr. J. MASSIP, "El marquès de Tortosa", dins *El temps sota control. Homenatge a F. X. Ricomà Vendrell*, Tarragona, 1997, p. 415-423.

¹⁴ Cfr. A. CURTO, "Origen i evolució de l'Arxiu de la Ciutat de Tortosa (segles XIV-XVII)", dins *Lligall*, 18 (2001), p. 121-146.

¹⁵ Aquest fet ja ha estat assenyalat per M. GUÀRDIA, "Les formes urbanes", dins *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura*, III. *Dels palaus a les masies*, Barcelona, 2003, p. 39. Lleida i Balaguer havien estat comparades ja en moltes ocasions. Cfr., entre altres, F. FITÉ, "Algunes qüestions sobre urbanisme medieval en les àrees de repoblació de la Catalunya Nova i el Llevant", dins *Homenatge a mossèn Jesús Tarragona*, Lleida, 1996, p. 155-156.

¹⁶ *Lo pont de Barques. L'antic pas de l'Ebre a Tortosa*, Barcelona, 1993.

naus restaven en un o altre port. Les mercaderies que havien de compaginar la via fluvial amb la marítima calia transferir-les d'un tipus d'embarcació a l'altre, d'aquí que els ports, especialment el del grau, posseïssin una activitat mercantil constant. Pel que fa a les drassanes, daten, com a mínim, d'època andalusí, i les "noves" es van construir al sector sud de la ciutat. Són documentades des del 1340. Finalment, cal esmentar el gran esforç que suposà l'intent de construcció, des del segle XIV, d'una gran xarxa de sèquies que tenen el seu punt culminant en l'estructura que avui coneixem com a assut de Xerta (1441), i d'altres elements característics, com ara les peixeres, construccions senzilles d'estacades i pedra que, a banda de pal·liar els efectes de les riuades sobre la ciutat, regularitzaren el curs de l'Ebre, especialment davant del nucli urbà.

La primera subdivisió administrativa de la ciutat, en quatre parròquies, va aparèixer clarament al 1275, i es va mantenir durant tota la Baixa Edat Mitjana, si bé amb algun canvi de nom. Aquests quatre espais urbans, de dimensions semblants, es coneixien bàsicament com a parròquies de l'Alfòndec vers lo rec (barri mercantil de la Tortosa medieval, situat al costat del riu, amb el port fluvial, les drassanes i la llotja), Santa Clara (a l'entorn del convent de les menorettes, situat a la falda de l'elevació de Badaluc o del Sitjar, amb població més aviat pagesa), Santa Maria (centrada per la catedral, que estava envoltada de dos palaus episcopals, la Casa de la Ciutat i la Cort del veguer, va dominar tradicionalment el centre del poder civil i eclesiàstic de la ciutat) i Sant Jaume (situada al sector nord, i determinada per l'assentament de les comunitats de les minories religioses)¹⁷. Més enllà d'aquesta quatripartició administrativa, hi havia una distribució urbana per denes o agrupacions de deu cases, summament eficaç a l'hora de recaptar imposicions o organitzar sistemes de defensa, construcció i abastament de la ciutat.

Pel que fa a la població, cal dir que Tortosa era el quart municipi més habitat de Catalunya, tan sols per darrera de Barcelona i Perpinyà, i gairebé amb els mateixos focs que Lleida. Les dades que posseïm ens parlen d'un mínim de 991 i d'un màxim de 1107 focs als segles XIV i XV, exclusivament per al nucli emmurallat. Cal sumar a aquests habitatges, necessàriament, els de la resta del terme general –fins i tot s'inclouen, en

---

¹⁷ Aquesta divisió apareix a la carta de paeria de 1275, analitzada, entre altres, per J. MASSIP, *La gestació...*, p. 101-104. Publicada a B. OLIVER, (editor), *Historia del derecho en Cataluña, Mallorca y Valencia. Código de las Costumbres de Tortosa*, IV, Madrid, 1881, p. 496 ss; *Costums de Tortosa...*, p. 548-550.

aquesta resta del terme, les cases del costat del pont al marge dret de l'Ebre-, amb la qual cosa hem de comptar entre 1360 i 1456 focs per a la Tortosa d'aquesta època, aproximadament¹⁸.

Quant a l'economia, malgrat que tan sols s'ha estudiat de forma més o menys aprofundida el paper de la ciutat en els mercats del forment i de la sal¹⁹, sembla que, com ha escrit Baila, era "sobretot, comercial"²⁰. En tot cas, sabem que vers el 1450 s'agreujà una important crisi econòmica²¹, la qual potser va estar relacionada amb el crack de la llana que va afectar bona part de la Corona²², però també és possible que estigués causada per problemes més estructurals, derivats, en part, de l'endeutament del municipi, que al 1465 ja va haver de no pagar els censals morts i altres pensions a què estava obligada la universitat per poder fer front a les despeses de la guerra civil, d'entre les quals destaquen les de refortificació²³.

La guerra civil de la dècada del 1460, sumada a la compra de Calaceit per part del Capítol de la Seu a la dècada del 1450 i, amb tota seguretat, a altres fets que caldrà delimitar en el futur, accentuaren aquesta davallada i, especialment, l'endeutament del municipi, que gairebé va arribar a impossibilitar l'acció corrent del Consell. És per això que al 1470 i al 1475 Joan II, i al 1481 Ferran II, van dictar normatives encaminades a

---

¹⁸ Els fogatges medievals de Tortosa apareixen citats a J. J. GRAU i J. SORRIBES (dirs.), *L'economia del Baix Ebre. Els antecedents històrics*, II, Barcelona, 1985, p. 31-32.

¹⁹ J. MASSIP, "La sal de Tortosa a la Mediterrània del segle XV", dins *Congresso di storia della Corona d'Aragona. Nàpoli, 11-15 Aprile 1973, sul tema La Corona d'Aragona e il Mediterraneo: aspetti e problemi comuni de Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Catolico (1416-1516)*, II, Nàpols, 1982, p. 273-284; A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament del blat d'una ciutat catalana: Tortosa, segle XIV*, Barcelona, 1988; J. PITARCH, *Les salines del Delta de l'Ebre a l'Edat Mitjana*, Barcelona, 1998.

²⁰ M. A. BAILA, *La ciutat de Tortosa. Evolució de l'espai urbà*, Vinaròs, 1999, p. 57-65.

²¹ A partir de l'inici d'aquesta època els documents del municipi sovint especifiquen que *les rebudes no abasten a les dates* i la ciutat es veu obligada a manllevar diners. Cfr. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 47. f. 96r.

²² Sobre el comerç de la llana, cfr., entre altres, F. MELIS, *Mercaderes italianos en España (siglos XIV-XVI)*, Sevilla, 1976; M. DEL TREPPO, *Els mercaders catalans i l'expansió de la corona catalano-aragonesa al segle XV*, Barcelona, 1976; P. MAINONI, *Mercanti lombardi tra Barcellona e Valenza nel Basso Medioevo*, Bolònia, 1982. Específicament sobre la zona del Maestrat, Morella i, de retruc, Tortosa, E. LEVI, "I fiorentini nel Maestrazgo al tramonto del Medio Evo", dins *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura (=BSCC)*, X/1 (1929), p. 17-29; E. LEVI, "Pittori e mercanti in terra di pastori", dins *BSCC*, XIII/1 (1932), p. 39-48; M. MILIAN BOIX, "Contacto mercantil de Morella y sus aldeas con el mercader toscano Francesco di Marco Datini, de Prato (1393-141)", dins *Primer Congreso de Historia del País Valenciano*, II, València, 1981, p. 639-663 (publicat novament dins *Homenaje a Mosén Milián*, 2, Castelló de la Plana, 1989, p. 435-465); J. SÁNCHEZ ADELL, "La Comunidad de Morella y sus aldeas durante la baja Edad Media (notas y documentos)", dins *Estudis Castellonencs*, 1 (1983), p. 73-181; G. NIGRO, "Els operadors econòmics italians als Països Catalans entre els segles XIV i XV. El cas de Tuccio di Gennaio", dins A. FURIÓ (editor), *València, un mercat medieval*, València, 1985, p. 47-60.

²³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 52. f. 21r.

resoldre el pagament de les pensions censals que la ciutat estava obligada a satisfer. És a partir de la dècada de 1480, doncs, que es va començar –subratlló el verb: *començar*- a redreçar aquesta situació econòmica insostenible, cosa que, lògicament, va tenir un clar efecte en les obres públiques (i privades), pràcticament inexistentes entre les dècades de 1460 i 1470, exceptuant els treballs d'urgència relacionats amb la guerra²⁴.

1.2.- Uns comentaris d'historiografia medieval a Tortosa i uns objectius: Una cartografia de les obres de la ciutat

En la síntesi històrica que acabem de presentar hem deixat entreveure, de forma bastant evident, que encara avui desconeixem moltes més coses de les que sabem sobre la història de la Tortosa antiga i medieval, fet que té una certa transcendència a l'hora d'iniciar qualsevol estudi sobre la ciutat: a l'hora, en definitiva, de decidir quina mena d'estudi cal fer i de com plantejar-lo. Ens manquen les bases més evidents i necessàries.

Albert Curto, per exemple, no s'ha cansat de denunciar “la manca d'estudis històrics seriosos” realitzats sobre la ciutat. Al 1988, concretament, escrivia que “si exceptuem treballs concrets o referències marginals, podem dir que la història de Tortosa no ha despertat massa l'interès dels historiadors. Es nota, fins i tot, l'absència d'una escola d'estudiosos i erudits locals, tan connatural a altres llocs. D'altres ciutats catalanes amb menys riquesa històrica gaudeixen d'una important empenta d'investigació que s'enllaça moltes vegades amb una tradició historiogràfica ininterrompuda. Per al nostre cas, només comptem amb l'esclat cultural que va caracteritzar el final del segle passat i les primeres dècades del present, amb historiadors com O'Callaghan, Pastor i Lluís, Galindo i altres²⁵. Els seus estudis, però, vénen marcats per criteris molt diferents als que avui en dia s'exigeix. D'aleshores ençà, poca labor s'ha fet d'investigació; és

---

²⁴ El fet, com és lògic, no és privatiu de Tortosa. A Ciutat de Mallorca, per exemple, l'activitat constructiva de la universitat és gairebé nul·la durant la primera meitat del segle XV, ja que hi ha una gran crisi econòmica i els ingressos del municipi es dediquen al pagament de pensions. Entre 1426 i 1431, però, es decreta el cessament del pagament d'aquests deutes i s'aprofita per a construir la magnífica llotja de Guillem Sagrera. Els documents sobre els privilegis atorgats a Tortosa a G. MARÍ, *Els privilegis medievals...*, II, docs. 302, 312, 313, 322; pel que fa al cas mallorquí, cfr. P. CATEURA, “Obras públicas en tiempo de crisis (Mallorca, 1400-1450)”, dins *Mayurqa*, 23 (1990-1996), p. 31-42; un panorama de l'obra de Sagrera, inclosa la llotja, amb una anàlisi de la historiografia que s'hi refereix, a J. DOMENGE, “Guillem Sagrera. Alcance y lagunas de la historiografía sagreriana”, dins E. MIRA i A. ZARAGOZA, *Una arquitectura gòtica mediterránea*, II, València, 2003, p. 115-132.

²⁵ Cal destacar, en aquest sentit, el paper de la revista *La Zuda*, que va esdevenir una estructura cultural de primer ordre a la segona i tercera dècades del segle XX.

llibres que s'han publicat, tret d'alguna excepció, s'han limitat a recollir la historiografia existent i, en el millor dels casos, ordenar-la de forma coherent. Aquesta història de “refregit” que va encetar Enric Bayerri en la seva desmesurada i controvertida obra de 8 volums, continua avui incomprendiblement practicant-se²⁶. Pel que fa a la *Historia de Tortosa y su comarca* de Bayerri, val a dir ja havia estat jutjada, i encara amb més contundència, pel savi jesuïta Miquel Batllori, el qual, l'any 1962, va dir que “aquella desorbitada història és més tost una fita de partença que una vera meta històrica. La història cultural dels segles XII i XIII (vol. VII, pàgs. 179-622) és quasi tota de segona mà; i la dels segles XIII a XV, un resum malgirbat de la cultura catalana, on l'aportació de Tortosa desapareix. Qui voldrà emprendre la vera història de la cultura tortosina des del temps de Ramon Berenguer IV haurà de recomençar de cap i de nou”²⁷.

Així, doncs, si en lloc de titular aquest epígraf amb l'habitual “Estat de la qüestió” ho hem fet amb “Unes notes d'historiografia medieval a Tortosa...” ha estat perquè, de fet, la història medieval de Tortosa és una qüestió encara no estudiada. O, com a mínim, és una qüestió molt poc estudiada. És cert que les lamentacions de Batllori i de Curto que he transcrit tenen ja molts anys i que, en el cas de Curto, van acompanyades d'una aportació destacada per al coneixement de la matèria. És cert que des de la dècada de 1990 han aparegut diversos llibres –fins i tot col·leccions de llibres- i revistes²⁸ que han suposat un veritable oasi en el desert de la historiografia local tortosina. També és cert que l'interès d'alguns estudiosos no locals per la història de la ciutat, necessària per a completar una visió global sobre la Catalunya –o, encara millor, sobre la Corona d'Aragó- a l'Edat Mitjana ha comportat l'aparició de treballs importants²⁹ –aquella empenta que van donar aquests historiadors forans al final del segle XX, però, sembla que ara, a l'inici del XXI, ja s'ha apagat. I, finalment, també és cert que hi ha un tema

²⁶ A. CURTO, *La intervenció municipal...*, p. 23. Cfr. també els seus comentaris a A. CURTO, “Presentació”, dins R. O'CALLAGHAN, *Anales de Tortosa*, I, Tortosa, 1995, s/p; A. CURTO, “Pròleg”, dins *Campredó. Orígens i actualitat*, Tortosa, 2002, p. 13-15. Francesc Massip fa una anàlisi similar a F. MASSIP, “Síntesi d'historiografia tortosina”, dins *T(D)* (Tortosa, estiu de 1986), p. 39-40.

²⁷ M. BATLLORI, “La Cultura Catalano-Aragonesa durant la dinastia de Barcelona, 1162-1410. Corrents actuals de la investigació”, dins *VIII Congreso de la Corona de Aragón*, I, Barcelona, 1962, p. 329-407.

²⁸ Aquestes revistes són *Nous Col·loquis*, publicada pel Centre d'Estudis Francesc Martorell i que no apareix des de l'any 2001, i *Recerca*, lligada a l'Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre. En aquesta darrera publicació han aparegut un bon nombre d'estudis importants per al coneixement de la Tortosa i el seu territori a l'Edat Mitjana, tant de destacats autors locals (A. Curto, M. Bonet...) com d'importants autors forans (J. Riera, F. Sabaté, M. T. Ferrer, P. Freedman, R. Alcoy, G. Mari...).

²⁹ Cal citar, per exemple, els treballs de Laureà Pagarolas i de Joan Fuguet sobre la comanda i l'arquitectura dels templers; els d'Antoni Virgili sobre la conquesta i feudalització del territori tortosí, els de Flocel Sabaté sobre la vegueria de Tortosa i la Ribera d'Ebre o els de Gerard Mari sobre el cos de privilegis de la ciutat. Apareixen tots citats a la bibliografia.

relacionat amb la història de l'arquitectura, el procés constructiu de la catedral als segles del gòtic, sobre el qual s'han escrit més pàgines –i més encertades– en els darrers deu anys que mai anteriorment³⁰.

Tanmateix, considero que tot i els importants passos endavant que per al coneixement de la Tortosa medieval s'han fet en la darrera dècada, continuem, en bona mesura, en el mateix lloc que ens deia el pare Batllori al 1962: a l'inici del camí. El fet contrasta amb l'estat del coneixement que s'ha arribat a assolir, també durant la darrera dècada, sobre la Tortosa d'època moderna, especialment pel que fa als segles XVI i XVII, tal com assenyalava Josep Solervicens en escriure el pròleg de *Tortosa, república literària* d'Enric Querol, l'any 1999³¹.

Els mateixos Solervicens i Querol, que és qui ha fet els treballs més importants sobre la història de la cultura tortosina dels segles XVI, XVII i, en menys mesura, XVIII, han subratllat la transcendència que tenen les “cartografies” de temes locals per a completar el trencaclosques cultural català³². Querol, a més, sovint ens ha recordat la coneguda frase de Curtius: “la especialización sin el universalismo es ciega. El universalismo sin la especialización es una pompa de jabón”³³. Concretant en el cas de Tortosa, Curto ha escrit que “en confeccionar les obres generals d'àmbit català, hi trobem una injustificada mancança de referències tangibles del que ha estat la nostra història. Els historiadors responsables ho argumenten amb la manca de monografies que els aporten les dades per a les seves anàlisis. Això ens porta, doncs, a la fàcil conclusió que és precisament als estudis d'àmbit local on recau, en primera instància, els pes de la responsabilitat de la fiabilitat històrica. Els errors produïts a petita escala en un llibre (diguem-ho així) de poble es poden multiplicar fins a l'infinit si un altre historiador en pren les dades sense cap altre contrast o comprovació. De la mateixa manera, com hem dit, la inexistència d'aquest primer apropament a la realitat històrica pot condemnar-nos

---

³⁰ Cfr. les consideracions que faig sobre la bibliografia de la catedral al capítol 8 d'aquest mateix estudi.

³¹ J. SOLERVICENS, “Pròleg”, dins E. QUEROL, *Tortosa, república literària (1475-1800)*, Tortosa, 1999, p. 1-10. Aquest autor també destaca les dues “cartografies” sobre la noblesa tortosina publicades per S. J. Rovira: *Els nobles de Tortosa (segle XVI)*, Tortosa, 1996; *Els nobles de Tortosa (segle XVII)*, Tortosa, 1997.

³² E. QUEROL, *Cultura literària en Tortosa (siglos XVI y XVII)*, Barcelona, 2004 (Tesi doctoral inèdita, UAB), p. 5.

³³ E. R. CURTIUS, *Literatura moderna y Edad media latina*, I, Madrid, 1995 (5a ed.), p. 12.

a la ignorància genèrica, per manca d'interès, o per la impossibilitat que l'autor de la síntesi té d'endinsar-se en l'intricat món del particularisme³⁴.

He escrit el paràgraf anterior a aquest que tot just comença perquè sóc ben conscient que el positivisme i el localisme, que practicats de forma acrítica, dispersa i desordenada em semblen absolutament negatius, són vistos en el món universitari com dos dels grans mals de la nostra historiografia artística³⁵. Amb tot, considero que hem d'entendre el matís lleu, però importantíssim, que existeix entre la història local, absolutament necessària, i la nefasta i prescindible literatura històrica localista. Així doncs, donades les circumstàncies que he anat exposant al llarg i l'ample d'aquesta introducció –és a dir, a causa de la manca de la base més simple per a l'inici de qualsevol estudi, que és el coneixement dels “fets”-, el meu objectiu ha estat, en aquest treball, bàsicament informatiu: donar a conèixer els “fets”. Ni més ni menys.

Un cop constatada aquesta necessitat i conegudes moltes de les sèries documentals que posseïm per a l'estudi de la Tortosa medieval, vaig considerar –perquè, evidentment, es tracta d'una impressió subjectiva- que una de les primeres coses que calia estudiar, que un dels temes que era més important donar a conèixer, era l'activitat constructiva i urbanística de la ciutat: això, a causa que, com intentaré demostrar tot al llarg d'aquest treball, malgrat que el centre artístic més important del territori va ser, sens dubte, la catedral, va ser la ciutat –la universitat- la institució que en un grau més elevat va marcar la forma del paisatge urbà i periurbà, va articular les xarxes de carrers, camins, ponts i places, va decidir sobre la construcció d'albergs i esglésies i, en moltes ocasions, hi va contribuir amb pecúnia o, fins i tot, contractant directament mestres de la construcció, amb la transcendència que tot plegat va tenir per a les activitats dels mestres d'obra del territori. I, així, en lloc de redactar una “cartografia” de la cultura escrita o dels nobles de la Tortosa d'època moderna he intentat redactar, podríem dir-ho així, una “cartografia de les obres de la ciutat i el seu territori” als segles del gòtic. He estudiat, en definitiva, l'activitat constructiva i urbanística de la universitat de Tortosa a la Baixa Edat Mitjana.

---

³⁴ A. CURTO, “Pròleg...”, p. 13-14.

³⁵ Vegeu, per exemple, els judicis que en aquest sentit fa G. BORRÁS GUALIS, *Cómo y qué investigar en historia del arte: una crítica parcial de la historiografía del arte española*, Barcelona, 2001, *passim*.

Pel que fa a això, i sense comptar les múltiples referències bibliogràfiques a edificis o qüestions concretes, que he tingut sempre en compte quan i on ha calgut, l'únic precedent més o menys clar del meu estudi és el llibre que M. A. Baila va publicar a Vinaròs l'any 1999, ja que tracta específicament sobre l'evolució de l'espai urbà tortosí des de l'antiguitat fins al primer eixample del final del segle XIX³⁶. Les diferències entre ambdós treballs, però, són enormes, i no només pel que fa a la cronologia.

En primer lloc, cal dir que jo he estudiat exclusivament "l'activitat constructiva i urbanística de la universitat de Tortosa", especialment, entre els segles XIV i XVI, no pas "l'evolució de l'espai urbà" de la ciutat al llarg de tota la història. Es tracta de dues qüestions fins a cert punt similars i evidentment relacionades, però no pas idèntiques. D'altra banda, s'ha de tenir en compte que Baila, sense que això vulgui ser un menyspreu –sí, en canvi, una crítica que crec justa– al seu treball, es va limitar a ordenar els materials que tenia disponibles a les publicacions locals i a les inèdites fitxes del programa d'arqueologia urbana de la ciutat de Tortosa redactades per J. Martínez, M. Utgés i P. L. Artigues l'any 1992³⁷, tot aprofitant la seua evident experiència en el camp de la història urbana. Pel que fa al període que aquí ens interessa, Baila demostra que és un bon coneixedor de les disposicions urbanístiques del Consell de la ciutat de València i dels estudis que sobre aquests textos s'han realitzat, i els empra a bastament; però, com que no ha realitzat una recerca aprofundida sobre el cas tortosí, i com que aquesta recerca no es troba en les publicacions existents que ell ha pogut aprofitar, les consideracions que fa i les conclusions que extreu de l'escassa informació coneguda moltes vegades són esbiaixades, més aplicables a la València que no pas a la Tortosa medieval. En aquest sentit, pot resultar significatiu que als llibres d'acords del municipi, que a Tortosa són coneguts com a llibres de provisions, els anomeni, com en el cas valencià, "manuals de consells". De fet, ell mateix reconeix que aquests llibres, "amb els acords de govern de la ciutat, serien una font documental clau per a conèixer els ideals urbanístics dels grups dirigents de la Tortosa baixmedieval amb el reflex en la forma urbana, qüestió que quedaria per esbrinar"³⁸. Precisament, el meu treball s'ha centrat a donar a conèixer –intentant esbrinar– aquestes i altres informacions que he cregut rellevants. Sobretot, he intentat saber quines van ser les intervencions més

---

³⁶ M. A. BAILA, *La ciutat de Tortosa. Evolució de l'espai urbà*, Vinaròs, 1999.

³⁷ Aquestes fitxes estan disponibles a la Delegació Territorial de Cultura de la Generalitat de Catalunya a Tortosa.

³⁸ M. A. BAILA, *La ciutat de Tortosa...*, p. 83-84.

contínues i habituals del municipi, quina va ser la seua política en termes de construcció, d'higiene, de bellesa i de representativitat urbana, quin va ser el paper dels mestres d'obra al servei de la ciutat i, també, quina va ser la biografia de bona part dels edificis –i altres estructures- remarcables que eren responsabilitat principal de la universitat de la ciutat de Tortosa durant la Baixa Edat Mitjana.

Conscient de la necessitat de crear una fonamentació potent per a l'estudi de la construcció i l'urbanisme de la ciutat de l'Ebre, m'he fet, només, les preguntes que he cregut bàsiques: ¿quines obres va fer la ciutat? ¿per què les va fer? ¿quan les va fer? ¿qui les va fer? ¿com es van fer? Les respostes a aquestes cinc preguntes bàsiques han estat, sempre que m'ha resultat possible, concretes: han estat dades, ha estat informació. I s'han respost en vuit capítols, als quals cal sumar aquesta introducció (punt 1.- de l'índex), unes petites conclusions generals (punt 10.-) i un ampli –un lògicament ampli- apèndix documental (punt 12.-).

En aquests vuit capítols, en aquests vuit grups de respostes concretes, he intentat:

(2.- El marc jurídic i administratiu.) Delimitar quin va ser el marc jurídic en què es van desenvolupar, durant el període estudiat, l'urbanisme i la construcció al terme de la ciutat. Saber quin paper va jugar la universitat a l'hora de definir aquest marc, quina mena de normatives van existir, quins van ser els mecanismes que van assegurar (o no) l'aplicació i el compliment d'aquestes normatives i, finalment, com es van gestionar les obres de la ciutat. He estudiat, per tant, fins a quin punt la ciutat va ser autònoma en matèria d'urbanisme i quins van ser els organismes encarregats d'aplicar les normatives i decisions del Consell en aquesta matèria.

(3.- El poder de la ciutat: L'arquitectura representativa.) Estudiar les decisions del Consell i, sobretot, els edificis concrets que estaven directament destinats, o van ser sovint utilitzats, com a elements per a mostrar públicament el poder de la ciutat. Es tracta, bàsicament, de la Casa de la Ciutat, de la Cort del Veguer, de la font de l'Àngel, construïda explícitament per a *decorar* i *ennobrir* la ciutat, i, en menys mesura, de la Casa del rellotge.

(4.- Arquitectura i defensa del territori a la Tortosa medieval.) Estudiar les empreses constructives que la ciutat de Tortosa va emprendre al territori del seu terme general per tal de protegir-lo contra tota mena de perills i enemics. Lògicament, s'ha parat especial atenció en el procés d'emmurallament del nucli urbà, malgrat que tampoc s'ha volgut tractar com un tema monogràfic, la qual cosa hauria desbordat els límits de l'estudi (deixem aquesta interessant qüestió, si de cas, per a una altra avinentesa). S'han tingut en compte, també, el procés d'emmurallament del lloc de la Font del Perelló, les construccions defensives

dels llocs de Fullola i Garidells, les conseqüències arquitectòniques de la *guerra del Spital*, és a dir, de les tensions entre la comanda hospitalera d'Ulldecona i la ciutat de Tortosa (bàsicament es tracta de la torre de la Galera i del castell d'Amposta), i, en menys mesura, el sistema defensiu contra la pirateria a la mar de l'Ebre, que correspon, ja, al segle XVI.

(5.- L'arquitectura i els espais de la indústria i el comerç; altres serveis.) Destacant la llotja –l'edifici representatiu de la ciutat en aquest apartat-, inventariar i comentar les arquitectures i els espais que a la ciutat baixmedieval van estar relacionats amb funcions comercials o industrials. A més a més de la citada llotja, s'han tingut en compte la Casa de la Ciutat, que sovint s'utilitzava com a magatzem, les places de mercat (la de l'Assoc i la de les Cols), la Casa de la Romana, la Casa o cases de la Lleuda (l'indret on es cobrava aquest impost), la Casa del Pont (on s'emmagatzemava la fusta de la ciutat, absolutament necessària per al manteniment del pont de Barques), la peixateria (una interessant i atrevida estructura bastida pel mestre Bartomeu Durà), les drassanes, la seca, els molins, les barraques del Delta, les adoberies i les escorxeries. També s'han inclòs en aquest apartat les informacions que posseïm sobre els banys públics i sobre l'Estudi de Gramàtica, temes aquests amb poca entitat per a ocupar un capítol propi.

(6.- Assistència i hospitalitat.) Donar a conèixer el panorama de l'arquitectura assistencial relacionada amb la ciutat –no he tractat, per tant, els hospitals relacionats amb el Capítol de la Seu o altres entitats religioses-, especialment la història de la construcció i reconstrucció de l'hospital de la Santa Creu.

(7.- L'Assut i les seues sèquies.) Ordenar en una seqüència raonada el procés, iniciat amb les prospeccions del 1346, que va portar a la construcció de l'Assut (1441) i a l'intent de construcció d'unes sèquies per a regar els camps del sector nord del nucli urbà, especialment vers la partida de Pimpí. Cal dir que després del procés d'emmurallament, aquesta va ser l'empresa constructiva més important que va intentar portar a terme la ciutat en aquesta època, raó per la qual va ser la causa que mestres tan destacats com Bernat Roca, al segle XIV, o Gil Morlanes, al XVI, entressin en contacte amb mestres actius a Tortosa.

(8.- Contribució a construccions religioses i privades.) Estudiar la contribució municipal als edificis religiosos existents a la ciutat medieval i, també, les ajudes que donava a la construcció privada. A banda de l'interès que pugui tenir aquesta qüestió *per se*, cal destacar que excepte en el cas de la catedral, la majoria d'edificis religiosos que hi va haver a Tortosa durant els segles XIV i XV són uns absoluts desconeguts per a la historiografia, en part perquè han desaparegut en tots els casos. Així, donem a conèixer una àmplia sèrie de notícies que seran útils per a conèixer els convents de la ciutat (la casa del Temple, Sant Joan del Camp dels hospitalers, Sant Blai dels trinitaris, Santa Caterina dels mercedaris, Sant Francesc, Santa Clara, Sant Domènec, Santa Maria de Jesús dels franciscans observants i Santa Maria de la Ràpita), a més de les esglésies de Sant Jaume i Sant Nicolau al nucli urbà, i les dels llocs d'Aldover, Fullola, Godall, el Perelló i Xerta, i alguns apunts sobre les ermites, amb especial atenció a la del Coll de l'Alma, que va ser fundada i era administrada per la universitat.

(9.- Camins, sèquies i ponts: Les activitats dels mestres d'obra a la ciutat i el territori de Tortosa.) Estudiar l'activitat del municipi en la creació i el manteniment de les xarxes de camins, sèquies i ponts al terme de la ciutat, i de carrers, places, empedrades i clavegueres dintre del clos emmurallat. És a dir, hem estudiat l'articulació de paisatge urbà i periurbà. A banda s'han tractat un element tan transcendent com el pont de Barques, el barranc-claveguera del Vall, que creuava la ciutat pel bell mig, i s'ha afegit una petita referència a la importància que tenien les entrades reials i les processons civicoreligioses en l'ornament, el decòrum i, en definitiva, en la imatge de la ciutat medieval.

En tots els casos en què ha estat possible, hem tractat de situar sobre un plànol la ubicació –aproximada– dels elements i edificis estudiats documentalment, i hem tingut en compte les restes materials d'aquestes obres, en els pocs casos en què encara existeixen.

Ara bé, malgrat que el meu interès ha estat bàsicament donar informació pertinent sobre les “obres públiques” de la Tortosa medieval, amb el que això implica de reivindicació de la *bona* història local, que com ja he expressat considero absolutament necessària a l'hora de plantejar síntesis geogràficament més àmplies, també he fet tot allò que m'ha estat possible per escriure un treball que no interessés únicament als erudits tortosins o als aficionats a les coses de la terra. D'una banda, perquè crec que a l'època estudiada “l'obra pública” i l'arquitectura civil van tenir una gran importància, encara que, per moltes raons, algunes d'elles esbiaixades, han estat fins al present menys estudiades i valorades que l'arquitectura religiosa³⁹. De l'altra, perquè, com és evident, Tortosa no era un indret aïllat, sinó una ciutat europea de l'època que posseïa les seues particularitats, la seua idiosincràsia. Així, he intentat relacionar el que succeïa a la ciutat de l'Ebre amb el que succeïa a Europa, especialment a la Corona d'Aragó, ben especialment a Barcelona i, sobretot, a València, ja que, com ha assenyalat Marías, a la

---

³⁹ Sobre la importància d'estudiar les obres públiques medievals cfr., entre altres, J. A. SESMA, “Tecnología y sociedad: las grandes obras públicas en la Europa medieval. Introducción y planteamiento general”, dins *Tecnología y Sociedad: Las grandes obras públicas en la Europa Medieval* (XXII Semana de Estudios Medievales, Estella, 1995), Pamplona, 1996, p. 19-27, i una aproximació bibliogràfica a M. LARRAMBEHERE, “Tecnología y sociedad: las grandes obras públicas en la Europa medieval. Aproximación bibliográfica”, dins *Tecnología y Sociedad...*, p. 435-485; pel que fa a l'arquitectura civil a Catalunya, cfr. una visió general a *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura, III. Dels palaus a les masies*, Barcelona, 2003 i el clàssic *L'architecture gothique civile en Catalogne*, Mataró, 1935.

ciutat del Túria “las prácticas ordenancistas medievales en materia municipal” van ser especialment importants⁴⁰.

En conseqüència, he tingut molt presents, a l'hora de redactar aquest treball, els estudis existents sobre les “obres de la ciutat” de Barcelona i València, realitzats, en gran mesura, per Albert Cubeles, Miguel Falomir i Amadeo Serra Desfilis⁴¹. Amb tot, però, el meu treball no vol representar un equivalent tortosí als estudis d'aquests autors. Els condicionaments derivats de l'estat de les publicacions sobre la Tortosa medieval han imposat la necessitat de fer una tasca més positivista (sense que sigui un simple recull de notícies) i menys interpretativa (sense deixar de ser-ho), ja que, com he dit i repetit amb una insistència potser excessiva, el que he pretès ha estat donar informacions específiques i vàlides sobre Tortosa, malgrat que ho he intentat fer en un marc general d'actuació dels municipis de la Corona en matèria de construcció i urbanisme.

1.3.- Les fonts

Per a respondre les preguntes formulades més a dalt, per a donar a conèixer aquestes informacions específiques, per a escriure aquesta “cartografia” de les obres de la ciutat, he dut a terme una extensa tasca en diversos arxius que disposen d'àmplies sèries documentals útils per a l'estudi de la Tortosa medieval (l'Arxiu Històric Diocesà de Tortosa, l'Arxiu Capitular de Tortosa, l'Arxiu de la Corona d'Aragó), però, sobretot, he estudiat la documentació municipal de Tortosa, que avui conserva l'Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre (també es conserven, en aquest arxiu, altres fons

---

⁴⁰ F. MARIAS, “Realidad e imagen decorosa: las ciudades españolas de Felipe II”, dins *Reales Sitios*, 134 (4t trimestre de 1997), p. 40-49 (41).

⁴¹ Cfr., en especial, A. SERRA DESFILIS, “La belleza de la ciudad. El urbanismo en Valencia 1350-1410”, dins *Ars Longa*, 2 (1991), p. 73-80; M. FALOMIR, “El proceso de cristianización urbana de la ciudad de Valencia durante el siglo XV”, dins *Archivo español de arte*, 254 (1991), p. 127-139; A. SERRA DESFILIS, “El portal de la Quart y la arquitectura valenciana del siglo XV”, dins *Boletín del Museo e Instituto Camón Aznar*, LII (1993), p. 189-206; M. FALOMIR, M., *Arte en Valencia, 1472-1522*, València, 1996; A. SERRA DESFILIS, “El mestre d'obres de la ciutat de València”, dins J. YARZA. i F. FITÉ (eds.), *L'Artista-Artesa Medieval a la Corona d'Aragó*, Lleida, 1999, p. 399-417; A. CUBELES, “L'evolució de les actuacions del Consell de Cent en matèria d'urbanisme al segle XIV”, dins *Barcelona Quaderns d'Història*, 4 (2001), p. 128-145; A. SERRA DESFILIS, “Nuevamente cristiana, bella y atractiva. La ciudad de Valencia entre los siglos XIII al XV”, dins *Historia de la ciudad*, I, València, 2001, p. 63-75; A. SERRA DESFILIS, “Caminos, acequias y puentes. Las actividades de los maestros de obras en la ciudad y el territorio de Valencia (s. XIV y XV)”, dins *Historia de la ciudad. II. Territorio, sociedad y patrimonio*, València, 2002, p. 107-124; A. CUBELES, “Poder públic i llançament urbanístic en el segle XIV”, dins *Barcelona Quaderns d'Història*, 8 (2003), p. 35-64.

diferents del municipal que hem utilitzat com a complement per a elaborar el treball: especialment, la secció històrica del fons notarial de Tortosa).

El meu treball s'ha centrat, doncs, a fer un buidat exhaustiu i una valoració dels documents que van ser emanats per la universitat de la ciutat de Tortosa des d'aproximadament el concanvi (1294) fins al segle XVI, ja que, com és ben sabut, el concanvi va suposar la fi dels poders baronials dels templers i els Montcada i, en conseqüència, el veritable inici de la maduresa institucional del municipi. Aquesta maduresa institucional del municipi, al seu torn, és allò que ha possibilitat l'existència d'aquest treball, ja que va significar l'aparició d'un arxiu orgànic i estructurat, el que caldria definir històricament com a Arxiu de la Ciutat, a partir dels primers anys del segle XIV⁴². D'entre totes les sèries conservades d'aquest Arxiu de la Ciutat⁴³, són tres les que representen l'esquelet del nostre estudi: les provisions, les clavaries i les obres públiques⁴⁴.

1.3.1.- Les provisions

Al meu entendre, els llibres de provisions són la font bàsica per al coneixement de la Tortosa medieval, ja que contenen les actes de les sessions del Consell, incloses les deliberacions i els acords a què s'arribava. Els volums acostumen a iniciar-se amb l'elecció anual del Consell —els procuradors, els consellers, els paers, els jutges i els diversos oficials de la ciutat—, el dia de l'Ascensió del Senyor, i recullen els temes tractats en totes les reunions de l'any. Segons l'ha descrit Albert Curto, "l'esquema seguit sempre és el mateix: primer, un encapçalament amb data on es convoca prohoms i consellers per al present capítol. Després s'enumera la llista dels compareguts i, en acabar, s'escriuen els diferents punts tractats aquell dia i les seves resolucions"⁴⁵.

⁴² Cfr. A. CURTO, "Origen i evolució...", p. 121-122.

⁴³ Cfr. J. MASSIP, *Inventari de l'Arxiu Històric de Tortosa* (2 vol.), Tarragona, 1995. Malauradament, aquest inventari és bastant inexacte i potser caldria revisar-lo en un futur no molt llunyà. Cfr. també J. MASSIP, "Arxiu Històric Comarcal de Tortosa", dins *Guia dels arxius històrics de Catalunya*, 3, Barcelona, 1989, p. 233-272.

⁴⁴ A banda d'aquestes tres sèries, hem revisat, també, encara que de forma no tan exhaustiva, els llibres d'establiments (15 volums, entre 1318 i 1588), els de tresoreria (2 volums del *Racional*, entre 1384 i 1443, i el *Llibre de compres d'argent per a fer moneda*, d'entre 1464 i 1474), la sèrie de cartes reials (117 entre 1327 i 1499), els d'administració de l'hospital (4 volums entre 1411 i 1511) i els d'administració de l'ermita del coll de l'Alma (3 volums entre 1529 i 1565), a més a més dels 4990 registres inventariats, en paper i pergami, i prop de 1000 no inventariats, del mateix fons municipal de Tortosa.

⁴⁵ A. CURTO, *La intervenció municipal...*, p. 29-30.

El primer d'aquests volums conservats correspon a l'exercici de 1338-1339 i, amb algunes excepcions, causades, en molts casos, pel precari estat de conservació dels llibres, la sèrie està gairebé completa entre 1355 i 1497. He consultat, també, els volums conservats entre 1544 i 1599 (manca, doncs, la informació entre 1497 i 1544). Es tracta, per tant, de 72 volums que inclouen 261 anys de la història de Tortosa. En diverses ocasions els volums estan doblats o triplicats, sense que això estigui indicat a l'inventari. Llavors he optat per indicar el número del llibre seguit de 1r lligall, 2n lligall i 3r lligall.

1.3.2.- Les clavaries

Els llibres de clavaria són els llibres de comptes de la ciutat; és a dir, recullen la comptabilitat de la hisenda municipal. Segons ha escrit el darrer arxiver de Tortosa, l'esmentat Albert Curto, aquests volums "van lligats a la funció pública del clavari, elegit cada any de nou a la festa de l'Ascensió. Per aquesta raó, aquests llibres són anuals i abracen el període comprès entre dues eleccions, allò que podríem anomenar l'any oficial. Així, cada llibre de clavaria ve associat amb un clavari en concret que sovint se'ns autopresenta amb un símbol o escut personal que dibuixa a les cobertes del llibre"⁴⁶.

Generalment, sobretot a partir del darrer terç del segle XIV, aquests volums presenten una estructura ordenada en què es reflecteixen els ingressos i les despeses anuals de la ciutat:

- 1.- Encapçalament, amb la confirmació que s'ha retut el compte de la clavaria davant els procuradors i els oïdors de comptes.
- 2.- Vendes de les impositcions, amb l'enumeració de les impositcions venudes al llarg de l'any i les quantitats recaptades per aquest concepte.
- 3.- Rebudes comunes, on s'noten els ingressos generals de la ciutat.
- 4.- Dates dels censals, que registren els pagaments per part del municipi a les persones que posseeixen censals morts.
- 5.- Dates de corredors, que registren el pagament als corredors que s'encarreguen de fer la venda de les impositcions.
- 6.- Dates comunes, on s'noten les despeses generals del municipi.
- 7.- Dates de salaris i beneficis, on es fa relació de les nòmines dels diferents càrrecs i oficis de la universitat.

---

⁴⁶ *Ibidem*, p. 31-32.

- 8.- Dades de dons graciosos, on es registren les despeses derivades de l'almoïna pública.
- 9.- Dades del pont, on s'anoten totes les despeses derivades de la conservació del pont major (pont de Barques) i, de vegades, d'altres ponts de la ciutat.
- 10.- Sumes totals i comptes.

Per al nostre estudi són especialment interessants els punts 6, 7 i 8, ja que registren els salaris dels obrers de les obres de la ciutat –quan n'hi ha-, les donacions gracioses a convents, ermites o particulars per obres que no són específicament de la ciutat, i, sobretot, els pagaments als administradors i als mestres que fan les obres de la ciutat.

El primer volum de clàvia conservat correspon a l'exercici 1318-1319, i se'n conserven, pel que fa a la cronologia que ens interessa, fins al 1578, és a dir, 260 anys de la història de la ciutat. Es tracta de 131 volums que moltes vegades –moltes més que en el cas dels llibres de provisions- cal doblar i triplicar, sense que això aparegui reflectit a l'inventari. Amb tot, cal dir que entre 1318 i 1357 tan sols hi ha 5 volums conservats, i que d'aquests tan sols 2 poden consultar-se. En conseqüència, és des del 1357 fins al 1578 que pot fer-se un seguiment bastant exhaustiu de la sèrie.

1.3.3.- Els llibres d'obra

No es tracta específicament d'una sèrie documental, ja que no hi ha un organisme ben estructurat l'actuació del qual sigui la responsable d'emanar aquests documents. Potser és precisament per això que l'inventari dels fons històrics municipals de l'AHCTE, publicat per Jesús Massip l'any 1995, resulta especialment inexacte i confús en aquest punt. Segons es recull en aquesta publicació, hi ha 21 volums d'obres públiques dividits en tres subsèries: les obres comunes (6 volums), les obres de murs i valls (7 volums), i les obres de les peixeres i la llotja (8 volums)⁴⁷.

En realitat, però, es tracta de 37 volums, aproximadament, en què els administradors registraren informació sobre tot tipus d'obres sense cap tipus d'estructura, segons mostra la següent relació:

---

⁴⁷ J. MASSIP, *Inventari de l'arxiu...*, p. 662. Les cronologies que dona Massip són també, en molts casos, errònies o inexactes.

- 1.- Llibre d'Obres Públiques, 1. Obres de la peixateria (4-4-1384 – 6-8-1394).
- 2.- Llibre d'Obres Públiques, 2 (1r lligall). Empedrades i obres dels banys nous (1385 – 9-12-1388).
- 3.- Llibre d'Obres Públiques, 2 (2n lligall). Obres del porxo de la peixateria, més dos documents solts sobre treballs al mateix edifici (2-6-1394 – 19-11-1395).
- 4.- Llibre d'Obres Públiques, 3 (1r lligall). Construcció del carrer nou del call, amb enderrocament i reparació d'albergs; arranjamet de la bassa del castell; arranjamet del cantó de l'hospital de la Santa Creu (15-6-1416 – 1-4-1418).
- 5.- Llibre d'Obres Públiques, 3 (2n lligall). Obres de la Cort del Veguer (4-12-1416 – 17-2-1417).
- 6.- Llibre d'Obres Públiques, 3 (3r lligall). Obres de la Cort del Veguer (9-5-1418 – 12-11-1418).
- 7.- Llibre d'Obres Públiques, 4 (1r lligall). Diverses obres comunes (11-5-1426 – 3-7-1427)⁴⁸.
- 8.- Llibre d'Obres Públiques, 4 (2n lligall). Obres de la Romana i altres (26-7-1425 – 7-3-1426)⁴⁹.
- 9.- Llibre d'Obres Públiques, 4 (3r lligall). Diverses obres comunes (1431-1432).
- 10.- Llibre d'Obres Públiques, 5. Obres de la Torre de Sòl de Riu (1575, 1597-1602).
- 11.- Llibre d'Obres Públiques, 6 (1r lligall). Construcció d'un pont de Barques (1310-1311). Segueixen tres carpetes amb més informació sobre obres del pont, entre els segles XV i XVIII, que hem encapçalat amb la llegenda: Llibre d'Obres Públiques, 6 (1r lligall -2-), Llibre d'Obres Públiques, 6 (1r lligall -3-) i Llibre d'Obres Públiques, 6 (1r lligall -4-).
- 12.- Llibre d'Obres Públiques, 6 (2n lligall). Obres del pont de l'Alcànter (ca. 1416-1417).
- 13.- Llibre d'Obres Públiques, 6 (3r lligall). Obres del Pont del torrent d'en Solanes, a Pimpí (ca. 1419).
- 14.- Llibre d'Obres Públiques, 6 (4t lligall). Diverses obres comunes (30-7-1597 – 30-3-1602).
- 15.- Llibre d'Obres Públiques, 7. Obres dels murs i valls de la ciutat, als sectors del Temple i Santa Clara (21-4-1367 – 25-3-1368)⁵⁰.
- 16.- Llibre d'Obres Públiques, 8. Obres dels murs i valls de la ciutat, als sectors del Temple i Santa Clara (22-3-1368 – 19-5-1369).
- 17.- Llibre d'Obres Públiques, 9. Obres dels murs i valls de la ciutat als sectors de l'Escorxeria i de Santa Clara, amb un quadern amb obres als banys nous (16-12-1377 – 16-6-1379).
- 18.- Llibre d'Obres Públiques, 10 (1r lligall). Obres dels murs i valls de la ciutat, a la torreta del Temple, torre, mur i vall de Santa Clara, i torre i mur de Vimpeçol (11-8-1390 – 23-4-1392).

⁴⁸ L'inventari afirma que és un llibre d'obres de la Casa del Consell, malgrat que la informació que conté no en fa referència. El lloc, però, porta escrit *Obres de les Cases del Consell 14[26]*, raó per la qual podem pensar que el volum va contenir algun quadern amb aquesta informació, la qual es va perdre en un moment indeterminat.

⁴⁹ El volum conté paginació original i moderna, de mà de l'arxiver Bayerri, que desordena el volum.

⁵⁰ Hi ha un acord municipal del 15 d'abril de 1367 en què s'ordena escriure llibres de les obres dels murs. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 8. f. 79r.

- 19.- Llibre d'Obres Públiques, 10 (2n lligall). Obres dels murs i valls de la ciutat, al sector de Vimpeçol (majoritàriament), al Sitjar, Escorxeria i vall del Temple (6-5-1391 – 23-4-1392).
- 20.- Llibre d'Obres Públiques, 11. Obres dels murs i valls de la ciutat, especialment al sector de Vimpeçol (5-5-1396 – 17-1-1397).
- 21.- Llibre d'Obres Públiques, 12. Obres dels murs i valls de la ciutat, en tot el circuit, i d'altres obres comunes (18-1-1397 – 26-2-1398).
- 22.- Llibre d'Obres Públiques, 13 (1r lligall). Obres dels murs i valls de la ciutat, i d'altres obres comunes (26-2-1398 – 22-5-1398).
- 23.- Llibre d'Obres Públiques, 13 (2n lligall). Obres dels murs i valls de la ciutat (10-8-1410 – 15-3-1411).
- 24.- Llibre d'Obres Públiques, 13 (3r lligall). Obres de canalització del Vall (ca. 1416-1417).
- 25.- Llibre d'Obres Públiques, 13 (4t lligall). Diverses obres comunes de la ciutat (ca. 1430).
- 26.- Llibre d'Obres Públiques, 13 (5è lligall). Diverses obres comunes de la ciutat, especialment de murs i valls (ca. 1462).
- 27.- Llibre d'Obres Públiques, 14. Obres de la llotja (1368-1373).
- 28.- Llibre d'Obres Públiques, 15. Obres de murs i valls i d'una peixera (1375).
- 29.- Llibre d'Obres Públiques, 16. Obres del Queixal (muralla vers el riu al sector del Temple) i d'una peixera (6-4-1385 – 24-2-1386).
- 30.- Llibre d'Obres Públiques, 17 (1r lligall). Obres del porxo del blat (10-2-1396 – 29-5-1396).
- 31.- Llibre d'Obres Públiques, 17 (2n lligall). Obres de reparació de la llotja (9-9-1421 – 23-10-1421).
- 32.- Llibre d'Obres Públiques, 17 (3r lligall). Obres d'una peixera (1624).
- 33.- Llibre d'Obres Públiques, 18 (1r lligall). Quatre carpetes numerades de l'1 al 4 amb diversos comptes. Destaca el trespol de la llotja de 1371 (3a carpeta), i les obres de l'era de la rambla, al 1369 (4a carpeta).
- 34.- Llibre d'Obres Públiques, 18 (2n lligall). Obres de la sèquia d'Aldover (1505-1505).
- 35.- Llibre d'Obres Públiques, 19. Obres de la peixera de l'assut (1564).
- 36.- Llibre d'Obres Públiques, 20. Obres de la peixera de l'assut (1567).
- 37.- Llibre d'Obres Públiques, 21. Obres de la pesquera de l'assut (1585).

Malgrat que poden ser unes fonts de gran interès per a l'estudi de molts aspectes de la història medieval i moderna, no només per a la història de la construcció⁵¹, en el nostre treball tan sols emprarem els llibres d'obra de forma parcial, ja que no pretenem estudiar el procés constructiu d'una obra concreta –podria ser el cas de les muralles de Tortosa– sinó, en general, les obres de la ciutat, per la qual cosa resulten més útils les clavaries i, sobretot, les provisions.

⁵¹ En aquests llibres hi apareixen anotats, a més a més dels noms dels mestres, traginers, mossos, etcètera, els salaris, els preus dels materials de construcció, els preus del menjar, les festivitats religioses en què no es treballava, els fenòmens atmosfèrics que afectaven el treball... En aquest sentit, és interessant veure com s'han fet estudis d'història econòmica a partir d'aquesta documentació. Cfr., per exemple, C. ARGILÉS, *Preus i salaris a la Lleida dels segles XIV i XV segons els llibres d'obra de la seu* (Tesi doctoral inèdita, UdL), Lleida, 1998.

En aquest sentit, val a dir que, com ja ha fet notar Sandrine Victor per al cas de Girona⁵², els llibres d'obra dels municipis no acostumen a ser tan detallats com els llibres d'obra de les catedrals, ja que no representen la documentació d'un organisme com pot ser la fàbrica de la Seu⁵³, sinó que són, pura i simplement, llibres de comptes de les obres, amb la qual cosa acostumen a reflectir únicament les despeses –no pas, lògicament, els ingressos, que eren els de la ciutat⁵⁴– i no mostren el funcionament de l'administració. Cas a part és el de ciutats que, com València, tingueren clarament un organisme, ben definit i amb una certa complexitat administrativa, encarregat de les obres públiques⁵⁵. D'altra banda, cal dir que en el cas tortosí és habitual que les anotacions que apareixen als llibres d'obra siguin diàries, en lloc d'estar sintetitzades setmanalment, com succeeix a Girona⁵⁶.

1.4.- El plànol de la ciutat

Com ja hem comentat, per tal de facilitar la comprensió del lector que no conegui prèviament la ciutat, s'ha dibuixat, sobre un plànol actual, la ubicació –aproximada– de tots o de la major part dels elements que hem estudiat documentalment (és a dir, que es tracta simplement d'una guia de lectura, no pas d'un mapa del tresor per a arqueòlegs).

---

⁵² S. VICTOR, *La construcció i els seus oficis a la Girona del segle XV*, Girona, 2004, p. 82

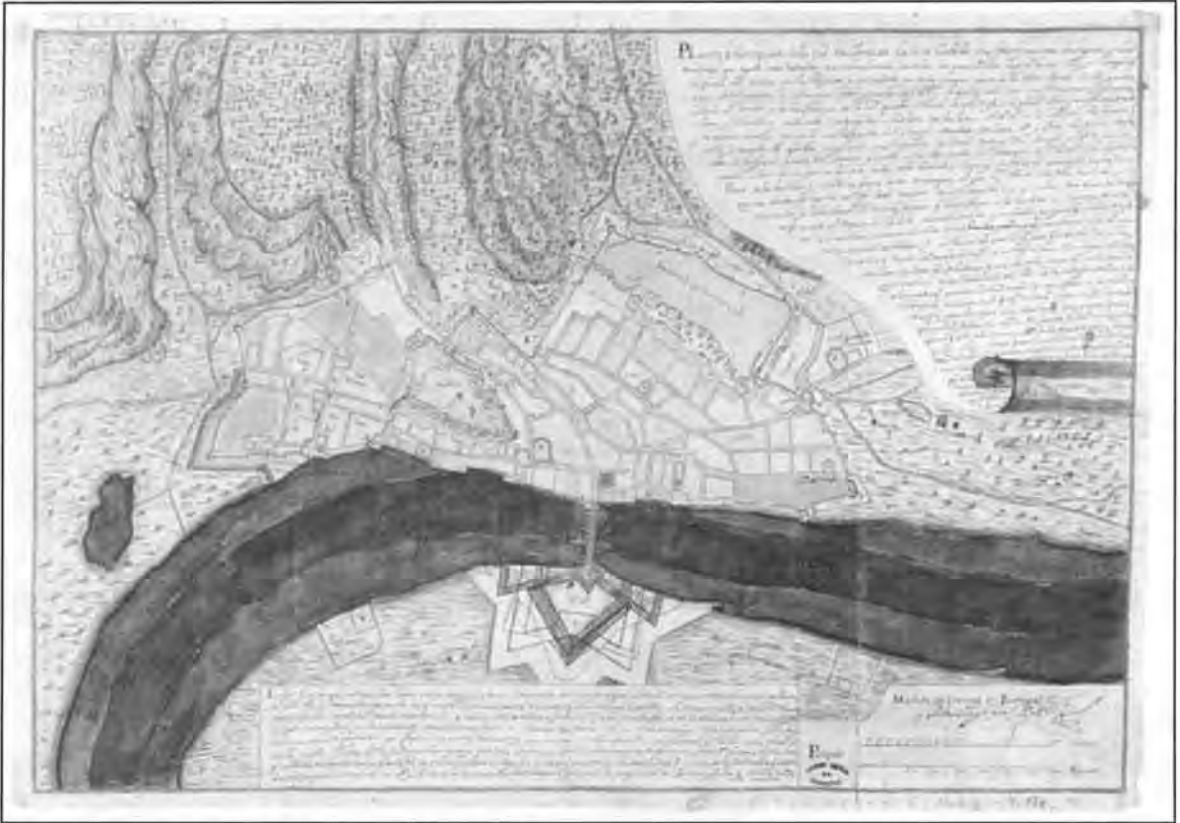
⁵³ En la nostra geografia més propera s'han fet, en els darrers anys, importants estudis sobre fàbriques de catedrals que estan basats, fonamentalment, en els llibres d'obra, i que no els han fet servir com a simples pedreres d'on extreure notícies, sinó com a eina amb una significació orgànica i tancada. Encara que n'hi ha més, cal consultar, per la seua condició d'estudi exemplar, J. DOMENGE, *L'obra de la Seu: el procés de construcció de la catedral de Mallorca en el tres-cents*, Palma de Mallorca, 1997; pel fet que estudia específicament la Seu de Tortosa, cfr. V. ALMUNI, *Una fàbrica baixmedieval de gran envergadura. La catedral de Tortosa als segles XIV i XV. Estudi documental* (Tesi doctoral inèdita, UB), Barcelona, 2003. A banda d'aquests grans temples catedralicis, també edificis religiosos de menys relleu, com ara l'església de Sant Feliu de Girona, o construccions civils, com ara els palaus reials de Barcelona o Tarragona, han estat objecte d'anàlisis basades en aquesta tipologia documental: cfr. D. CID, *El procés de construcció dels palaus reials a Barcelona durant el regnat de Pere el Cerimoniós (1336-1387)* (Tesi de llicenciatura inèdita, UB), Barcelona, 1994; I. COMPANYYS i N. MONTARDIT, *El castell del rei en temps de Jaume II. Edició comentada dels Llibres de comptes de l'obra: 1313-1317*, Tarragona, 1995; D. CID, "La restauració del desaparegut palau reial menor de Barcelona a través del llibre d'obra. El cas de la Sala major (1376-1378)", dins *Acta històrica et archaeologica mediaevalia*, 18 (1997), p. 397-425; M. A. CHAMORRO, *La construcció de l'església de Sant Feliu de Girona al segle XIV. Els llibres d'obra* (Tesi doctoral inèdita, UDG), Girona, 2004.

⁵⁴ En algunes ocasions, però (els llibres d'obra 9 i 16, del 1377 i 1385, que reflecteixen obres als murs, el número 13, 3r lligall, que reflecteix les obres de canalització del Vall, i en alguna altra ocasió, contenen una breu partida de rebudes), sí que reflecteixen els ingressos. En aquest cas, la informació apareix a l'inici del llibre que, tot seguit, passa a donar compte de les despeses.

⁵⁵ M. CÁRCEL i J. TRENCHS, "El Consell de València: disposiciones urbanísticas (siglo XIV)", dins *La ciudad hispánica durante los siglos XIII al XVI*, II, Madrid, 1985, p. 1485.

⁵⁶ S. VICTOR, *La construcció...*, p. 82.

Això ha estat possible a partir dels documents però, sobretot, a partir d'un plànol de la ciutat que va confeccionar l'any 1642 l'enginyer militar Miguel González de Mendoza⁵⁷, de les vistes realitzades per Anton van den Wyngaerde al 1563⁵⁸ i de les poques intervencions arqueològiques que s'han dut a terme al subsòl de Tortosa.

Plànol de Tortosa. Miguel González de Mendoza (1642) (Simancas)

A banda d'aquest plànol dibuixat, però, hem pensat que pot resultar útil un breu “dibuix escrit” de la ciutat que faci cinc cèntims dels aspectes materials més importants de la Tortosa de la Baixa Edat Mitjana. A l'hora de fer aquest plànol escrit, però, de la mateixa manera que a l'hora d'interpretar el plànol dibuixat, cal tenir en compte un fet rellevant: les obres de la ciutat, com la vida que transcorria en aquest lloc geogràfic – com la història, en definitiva – formen part d'un procés que és, per definició, dinàmic; no es tracta, en conseqüència, d'una fotografia congelada que es pugui descriure amb la limitada capacitat d'expressió que un hom posseeixi.

⁵⁷ AGS, MP y D V-174. Es tracta d'una “Planta y descripción de la ciudad de Tortosa, la de su castillo, sus fortificaciones antiguas y las modernas que agora se an resuelto quese ban obrando, co todos sus particulares de población, calles y templos i la forma del terreno que la resinta y circunvala por todas partes”. Es coneix, com a mínim, des del final del segle XIX, moment en què se'n féu una còpia que ha estat àmpliament utilitzada en els llibres d'història local.

⁵⁸ Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Min. f. 7-8. Publicades a R. L KAGAN (dir.), *Ciudades del siglo de Oro. Las vistas españolas de Anton van den Wyngaerde*, Madrid, 1986.

Abans hem explicat que la ciutat de Tortosa controlava, als segles del gòtic, un vast territori que comprenia, aproximadament, les actuals comarques del Baix Ebre i el Montsià, i que el nucli urbà, situat al marge esquerre de l'Ebre, estava condicionat pel riu i els turons de la Suda i del Sitjar, de vegades anomenat Badaluc. Al de la Suda hi havia el castell, l'antiga alcassaba musulmana, amb el palau reial, que es va renovar profundament a partir de la dècada de 1360. A la falda del Sitjar hi havia el convent de Santa Clara, però el turó restà sense construir durant tot el període. Tanmateix, va emmurallar-se al segle XIV.

També hem explicat que el nucli urbà de la ciutat estava dividit en quatre barris o parròquies: l'Alfòndec, Santa Clara, Santa Maria i Sant Jaume, que incloïa els calls i la moreria, és a dir, el barri de Remolins. Excepte el de Santa Maria, que era el centre del poder del municipi, la resta de sectors sembla que no tingueren una densitat de construccions gaire important, durant els segles XIV-XVI.

Aquests quatre barris quedaren closos per murs al final del segle XIV, uns murs de tàpia i argamassa, recoberts amb crosta de calç, i esquitxats per torres i portals construïts amb carreus de pedra. Els portals principals d'aquest circuit foren el de Vimpeçol (al nord), el del pont de Barques (a ponent), el del Temple i el del coll de Sant Joan o Sant Francesc (al sud) i els de l'Olivar i l'Escorxeria (a llevant). A banda d'aquest circuit gran, restaren dintre de la ciutat diversos murs vells, probablement d'època romana i andalusí amb reconstruccions posteriors, que anaren enderrocant-se des del segle XIV.

Aquest nucli emmurallat gran era creuat pel bell mig per un barranc, el Vall (actualment barranc del Rastre), que es va canalitzar (però no cobrir) a inicis del segle XV. Aquest barranc desembocava al riu, era creuat per diversos ponts (de fusta i de pedra) i hi donaven dos o tres portals interns, el dels Romeus, el de la Rosa i, potser, el de Vallverd. A la desembocadura del Vall s'hi construí, a la fi del segle XIV, la peixateria: es tractava d'una atrevida estructura d'arcs diafragma amb dos pisos a sobre. A la part de sota hi arribaven les barques amb el peix, que es venia al pis de dalt. Al nord de la peixateria, és a dir, al nord de la desembocadura del Vall, les cases donaven al riu i feien de muralla, com si es tractés d'una vila closa. Aproximadament des del sector del convent dels trinitaris, que estava situat uns metres al nord de la catedral, hi havia panys

de muralla paral·lels al riu en lloc de les cases. A causa d'aquesta situació i de lesavingudes de l'Ebre, aquests panys de muralla necessitaren ésser arranats o, fins i tot, reconstruïts continuament.

Al sud del Vall –de la peixateria- trobem l'únic sector de la ciutat que no estava tancat per muralles: hi havia el port fluvial, les drassanes i la llotja. Significativament, la llotja, construïda des del 1368, i el palau Oliver de Boteller, del segle XV, eren estructures massisses amb merlets. És a dir: malgrat que aquesta vila closa *sui generis* no donava directament al riu com succeïa al nord del Vall, sinó que deixava espai per a les activitats mercantils relacionades amb el port, hi havia la voluntat manifesta que aquest sector de la ciutat també restés ben protegit. En aquest mateix sentit, em sembla significatiu el fet que el pany de muralla que tancava aquest sector pel sud fos aquell que més cops va construir-se i reconstruir-se durant tot el període, amb una obra destacada de planta poligonal –la del Queixal o Esperó- a la dècada de 1380.

A. van den Wyngaerde. Vista oest de Tortosa (1563)

Pel que fa als sectors extramurs, té especial transcendència el del sud de la ciutat, que trobem en traspasar els portals del Temple i, especialment, el del coll de Sant Joan o de Sant Francesc. A banda del primer convent dels mercedaris, traslladat intramurs al segle XV, i de la Casa del Temple, que quedà a tocar de la muralla a la dècada del 1360, en aquesta zona hi havia instal·lat el convent més important de Tortosa, el de Sant Francesc; l'Hospital més gran de la ciutat, el de la Santa Creu; i el fossar que registra un nombre d'enterraments més elevat, el de Sant Joan. A més, seguint el camí que sortint del portal del Temple anava vers l'Aldea (és a dir, vers el Delta, vers la Ribera) hi havia l'hospital de leprosos –la casa de Sant Llätzer-, tot i que estava més allunyat del nucli urbà.

No és gaire significatiu el que podem trobar als sectors immediatament extramurs del nord i de llevant, ja que el sector nord, malgrat que al segle XVI hi havia una important adoberia, tan sols era una zona de pas per anar cap a l'horta de Bitem i als llocs de Tivenys i Benifallet; i a llevant, la zona orogràficament més complexa de la ciutat, tampoc hi havia altra cosa que els camins que portaven cap a Tarragona i Barcelona passant pel Coll de Balaguer –i, abans, per l'ermita del Coll de l'Alma.

A. van den Wyngaerde. Vista nord de Tortosa (1563)

Més interessant és el sector de ponent, el sector fluvial. Aquí trobem el portal més important de la ciutat, el del pont de Barques. I trobem aquest element que va ser fonamental per a la vida de la Tortosa medieval: el pont de Barques. Aquest va ser, fins al segle XIX, l'únic pas fix sobre l'Ebre que hi havia des del mar fins a Saragossa. En conseqüència, permetia controlar el pas del riu (el camí de València) però també, i això és més important, el trànsit fluvial. A més, era una mena de *locus amoenus* d'una ciutat que no vivia d'esquena al riu (només cal llegir els fogatges de l'època per adonar-se de la quantitat de mariners i pescadors que habitaven a Tortosa), i hi tenia integrats quatre molins fariners. Passat el pont hi havia la Casa del Pont, el magatzem de fusta de la ciutat, i un petit sector amb hostals i algunes cases (26 focs a la dècada de 1380). En aquesta zona, però, els usos comunals de la terra –les eres de *dellà lo pont*- eren els privilegiats.

A l'interior de la ciutat, malgrat que la població pagesa era majoria, l'activitat artesanal i mercantil devia desenvolupar-se amb amplitud i vigor alhora que carrers, places, murs

i edificis eren constantment construïts i reconstruïts, fets i refets fins a la societat. Miquel Àngel Baila i Albert Curto ja havien assenyalat que la ciutat medieval devia ser un espai ple de bastides que va viure un procés de constant renovació, i nosaltres ho hem pogut corroborar sense dubte. La majoria d'aquestes obres, que hem documentat extensament en el nostre treball, van ser construïdes amb tàpia i argamassa per mestres de cases que, especialment al segle XIV, en moltes ocasions eren sarraïns, malgrat que no podem saber si això va tenir conseqüències estilístiques. Per la seua banda, els carreus de pedra picada, que acostumaven a baixar pel riu des de les pedreres de Flix i Ascó i eren utilitzades per pedrapiquers cristians, es reservaven per a elements molt específics d'obres d'una certa categoria i, sobretot, per a les grans construccions de l'Església, de la Ciutat i de l'emergent classe burgesa. Vegem, ara, quin paper va tenir la universitat en tot aquest procés.

2.- EL MARC JURÍDIC I ADMINISTRATIU

Abans de parlar de les obres en què contribuí, o de les que empenqué, amb major o menor èxit, el municipi de Tortosa, ens cal delimitar quin va ser el marc jurídic en què es van desenvolupar, durant la Baixa Edat Mitjana, l'urbanisme i la construcció al terme de la ciutat; especialment, ens cal saber quin paper va jugar la universitat a l'hora de definir aquest marc, quina mena de normatives van existir, quins van ser els mecanismes que van assegurar (o no) l'aplicació i el compliment d'aquestes normatives i, finalment, com es van gestionar les obres de la ciutat.

2.1.- L'autonomia de la ciutat⁵⁹ en matèria urbanística

En un document sense data, que publica Antoni Virgili en el primer dels diplomataris de la catedral de Tortosa i que cal situar cronològicament entre els anys 1162 i 1188, el rei Alfons el Cast ordena a Pere de Sentmenat i a altres prohoms de la ciutat de Tortosa (*probis hominibus Dertuse*) que no donin llicència per a edificar per sobre del pany de muralla que Ramon Berenguer IV havia concedit, un cop presa la ciutat, a la Seu de Tortosa⁶⁰. La notícia, més enllà de crear la imatge de l'existència d'una línia de fortificació obsoleta⁶¹, implica que l'administració popular de la ciutat, ja a la segona meitat del segle XII, havia aconseguit tenir atribucions en matèria de construcció i, probablement, d'urbanisme, cosa fins a cert punt extraordinària en el nostre entorn i que no succeïa, per exemple, a la gran ciutat de Barcelona, on, segons ha estudiat Albert Cubeles, abans de la creació del Consell de Cent “la capacitat d'actuar en matèria urbanística era una competència exclusiva dels comtes reis i dels seus oficials (el batlle i el veguer)”⁶².

Així, doncs, va ser des del mateix segle XII, en què es produí la conquesta, que els *probis hominibus* tortosins tingueren capacitat de decisió sobre l'urbanisme de la seua ciutat, en aquell primer moment segurament molt condicionats per la senyoria (composta, a partir del 1182, únicament per l'orde del Temple i els Montcada). De

⁵⁹ Sobre l'autonomia dels municipis catalans de la Baixa Edat Mitjana, cfr. els diversos estudis, que podem considerar “clàssics”, aplegats a J. M. FONT I RIUS, *Estudis sobre els drets i institucions locals en la Catalunya medieval*, Barcelona, 1985.

⁶⁰ A. VIRGILI, *Diplomatari de la catedral de Tortosa (1062-1093)*, Barcelona, 1997, p. 170-171, doc. 119.

⁶¹ J. E. GARCIA BIOSCA, J. GIRALT, A. LORIENTE i J. MARTÍNEZ, “La gènesi dels espais urbans andalusins (segles VIII-X): Tortosa, Lleida i Balaguer”, dins *L'Islam i Catalunya*, Barcelona, 1998, p. 142.

⁶² A. CUBELES, “Poder públic i llançament urbanístic en el segle XIV”, dins *Barcelona Quaderns d'Història*, 8 (2003), p. 35-64. Cfr. també S. P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents (1096-1291)*, Barcelona, 2000, p. 73-74.

l'exercici d'aquestes atribucions i dels condicionaments que imposava la senyoria, deriven les disposicions dedicades a l'edificació i a l'ordenació dels béns immobles urbans que apareixen a les *Costums de Tortosa*, promulgades al darrer terç del segle XIII després d'un llarg i encara no del tot explicat procés de gestació⁶³.

Aquestes disposicions han estat estudiades monogràficament per Jordi Günzberg, que considera el cos normatiu tortosí un dels més complets, dins l'àmbit català, "tant pel tractament dels béns immobles (públics i privats) com per la regulació de l'urbanisme". L'autor fa un repàs exhaustiu, que aquí no cal reproduir, de totes i cadascuna de les notícies relacionades amb l'edificació, tant la privada com la pública, i amb l'urbanisme, que apareixen al llibre de les *Costums*. A les conclusions del seu treball afirma que aquesta regulació acurada "es deu en bona mesura a les influències romanistes del codi tortosí". Destaca, també, "que el cos normatiu presenta una homogeneïtat evident en una qüestió concreta com és la regulació dels habitatges". Per sobre de tot, "defensa el bé públic sobre el privat, encara que es procura en els drets de la propietat oferir una seguretat jurídica elevada per a tots els habitants". Finalment, Günzberg subratlla que "la casa com a punt de referència de la xarxa urbana té dos vessants. El primer afecta l'espai públic, on s'inclouen aspectes com la façana i les canalitzacions. En aquest cas, s'estableixen limitacions urbanes a través de les servituds i la defensa del bé públic. Per contra, a l'interior de l'habitatge el propietari disposa d'una llibertat quasi absoluta, només limitada pel domini privat compartit (possessió, propietat i condomini) i per les obligacions privades que s'estableixen entre les parts (arrendaments i compravenda)"⁶⁴.

---

⁶³ Sobre el procés de formació de les *Costums*, que ha estat estudiat des del final del segle XIX, cfr., entre molts altres, J. M. FONT I RIUS, "Las redacciones iniciales de usos y costumbres de Tortosa", dins *Costums de Tortosa. Estudis*, Tortosa, 1979, p. 15-62; J. MASSIP, *La gestació de les Costums de Tortosa*, Tortosa, 1984; J. MASSIP, "La relació entre «Costums de Tortosa» i «Furs de València»", dins *Revista de Catalunya*, 19 (1988), p. 58-70; J. M. FONT I RIUS, "La Carta de població de 1149, germen del dret propi de Tortosa", dins *Les Cartes de Població cristiana i de Seguretat de jueus i sarraïns de Tortosa (1148/1149)*, Barcelona, 2000, p. 57-70; V. GARCÍA EDO, "La influència de la Carta de població i els privilegis de la ciutat en el Codi de les Costums de Tortosa (ss. XII-XIII)", dins *Les Cartes de Població...*, p. 179-198; A. GARCÍA SANZ, "Privilegis de València en els Costums de Tortosa", dins *BSCC*, LXXV (2000), p. 23-36; V. GARCÍA EDO, "Fonts documentals dels Costums de Tortosa i la influència de la notarialística italiana del dret comú a la rúbrica «De notaris»", dins *BSCC*, LXXV (2000), p. 37-56. Pel que fa a les múltiples edicions del text, cfr. la darrera, del 1996, a cura de J. Massip, publicada a Barcelona i, per la seua transcendència per als estudis sobre aquesta qüestió, B. OLIVER (editor), *Historia del derecho en Cataluña, Mallorca y Valencia. Código de las Costumbres de Tortosa*, IV, Madrid, 1881.

⁶⁴ J. GÜNZBERG, "Edificació i ordenació dels béns immobles urbans segons els *Costums de Tortosa*", dins *El territori i les seves institucions històriques*, II, Barcelona, 1999, p. 763-792.

Però aquestes disposicions de les *Costums*, que al meu parer dibuixaven un marc abstracte d'actuació en matèria constructiva i d'ordenació urbana, no eren, de fet, una legislació urbanística clara i acabada (recordem que el dret urbanístic, com a disciplina, no naix fins al segle XIX⁶⁵). En aquest sentit, em fa l'efecte que les diferents rúbriques de les *Costums* analitzades per Günzberg bàsicament permetien el control sobre l'activitat constructiva corrent a la ciutat, raó per la qual poden ser relacionades amb les *Ordinacions d'en Santacília*, de Barcelona⁶⁶. I que, alhora, com en el cas dels *Furs de València*, atenien a la necessitat de construir que hi va haver en els segles posteriors a la conquesta, i al fet que aquest foment de construcció de cases, ponts, banys, clavegueres, etcètera, respectessin els espais públics: el bé comú⁶⁷.

Les *Costums*, sorgides, doncs, en el context de lluita i acord entre la Senyoria i els ciutadans de Tortosa, als segles XII-XIII, es van mantenir vigents durant tota la Baixa Edat Mitjana (i, de fet, més enllà⁶⁸), després del desenvolupament i la maduresa institucional de l'administració municipal, amb el moment clau del concanvi del 1294: és a dir, de la recuperació de la jurisdicció de la ciutat per part de la monarquia⁶⁹. En aquest període de maduresa institucional de la universitat, que és aquell en què se centra el nostre estudi, l'antic dret consuetudinari s'empra per tal de defensar els interessos públics sobre els privats, i els de Tortosa sobre els d'altres ciutats, viles i fins i tot els de la monarquia. En definitiva, es converteixen en l'eina per excel·lència que el Consell utilitza quan es veu obligat a defensar les prerrogatives i els interessos de la ciutat, juntament amb els privilegis i llibertats que els senyors (els reis d'Aragó i comtes de

---

⁶⁵ Cfr. les interessants anàlisis sobre l'evolució del dret urbanístic a Espanya de M. E. GÓMEZ ROJO, "Líneas históricas del derecho urbanístico con especial referencia al de España hasta 1936", dins *Revista de Estudios Histórico-Jurídicos*, XXV (2003), p. 93-146.

⁶⁶ Albert Cubeles (A. CUBELES, "Poder públic...", p. 40-41) ja ha relacionat ambdós textos. Sobre les *Ordinacions d'en Santacília* cfr. J. F. BOSCA, *Memorial històric*, Barcelona, 1977 (ed. de J. SOBREQUÈS I CALLICÓ), p. 23-24, 161-169; J. LALINDE, "Ordinacions d'en Santacília", dins *Documents jurídics de la història de Catalunya*, Barcelona, 1991, p. 173-181.

⁶⁷ Sobre aquest aspecte dels furs, cfr. A. JOSÉ, "Les arts", dins *Història del País Valencià*, II, Barcelona, 1989, p. 456-459. En molts altres centres de la Corona, de la Península i d'Europa trobem importants conjunts de normes sobre edificació ja a l'Edat Mitjana. Cfr., entre altres, a més a més dels estudis ja citats, R. IZQUIERDO, "Normas sobre edificaciones en Toledo en el siglo XV", dins *Anuario de Estudios Medievales*, 16 (1986), p. 519-532; V. FRANCHETTI, *Historia del urbanismo. Siglos XIV y XV*, Madrid, 1985, p. 39-50.

⁶⁸ En aquest sentit, recordem que la seua edició prínceps, a cura de Joan Amic, data del 1539. Cfr. E. QUEROL, *Tortosa, república literària (1475-1800)*, Tortosa, 1999, p. 119-121.

⁶⁹ Sobre el concanvi, cfr. les anàlisis de L. PAGAROLAS, "La fi del domini de l'Orde del Temple a Tortosa. La permuta de 1294", dins *Anuario de Estudios Medievales*, 28 (1998), p. 269-292; L. PAGAROLAS, *Els templers de les Terres de l'Ebre (Tortosa). De Jaume I fins a l'abolició de l'Orde (1213-1312)*, I, Tarragona, 1999, p. 243-256.

Barcelona, a més a més de l'infant Ferran en l'època del marquesat, entre 1329 i 1363) atorguen a la universitat⁷⁰.

Justament, la primera concessió reial posterior al concanvi de 1294, datada el 29 de gener de 1295, va consistir en el "salvament de les llibertats, franqueses i privilegis de la ciutat", a fi que no s'esdevingués cap perjudici amb motiu de l'homenatge que els senyors del territori havien retut a Jaume II. Un altre cop, després de la creació del marquesat l'any 1329, la primera concessió que va rebre la ciutat, en aquest cas d'Elionor de Castella, mare de l'infant Ferran, marquès de Tortosa, va ser la confirmació de les llibertats, immunitats i franqueses que ja posseïa. La mateixa cosa s'esdevé en el cas de gairebé tots els monarques de la Corona⁷¹. En el mateix sentit, cal subratllar el fet que el veguer, un oficial reial que en teoria disposava d'àmplies competències, estava obligat a *tenir e servir les Costums, privilegis e libertats de la dita ciutat* i a seguir, en l'exercici del seu ofici, les *consuetudines scriptas et sentencias arbitrales, privilegia et libertades civitatum Dertuse*⁷². En definitiva, es tractava de sancionar l'ordre establert. Pel que aquí ens interessa, això significa que les decisions en matèria urbanística continuaven en mans dels prohoms tortosins o, més ben dit, en mans del Consell de la ciutat.

D'altra banda, cal dir que alguns d'aquests privilegis reials (o senyorial) fan especial referència a la construcció i a l'urbanisme. Es tracta, concretament, de concessions que permeten construir, o establir impostos per tal de finançar la construcció, de la llotja (1352 i 1369), les muralles (1367, 1369, 1370 i 1376), l'assut (1386 i 1443), la cort i les presons (1391 i 1394) i un port a Camarles (1466) que no va arribar a materialitzar-se. Aquests privilegis, però, no són una normativa, no són un marc jurídic establert per la

---

⁷⁰ Els privilegis de Tortosa han estat estudiats per G. MARÍ, *Els privilegis medievals de Tortosa. Les concessions reials a la universitat de la ciutat de Ramon Berenguer IV a Ferran II* (Tesi doctoral inèdita, UB), 2 vol., Barcelona, 1994; G. MARÍ, "Evolució històrica dels privilegis de Tortosa, de Ramon Berenguer IV a Ferran II", dins *Recerca*, 2 (1997), p. 53-66. Significativament, l'edició prínceps de les *Costums*, que acabem de citar, porta per títol *Llibre de les Costums generals escrites de la insigne ciutat de Tortosa: ab alguns privilegis: confirmacions e sentències fahents per a la administració de justícia...*

⁷¹ G. MARÍ, *Els privilegis...*, passim (especialment p. 61-62).

⁷² F. SABATÉ, "El veguer i la vegueria de Tortosa i de la Ribera d'Ebre al segle XIV", dins *Recerca*, 2 (1997), p. 146. Aquest mateix autor (p. 143-144) assenyala que "la proximitat del veguer al municipi facilita que l'altre oficial reial a la ciutat, el batlle, sigui preferit en la defensa dels interessos del monarca. D'aquí deriven diverses tensions, en tant que el govern local vol impedir-li totes les actuacions jurisdiccionals, limitant les competències en urbanisme i precisant l'actuació a la cura de la renda i el fisc reial, per a evitar que entre aquests es puguin situar actuacions jurisdiccionals concretes, com ara procedir sobre béns de naufragi, segons es discuteix el 1403. Fins i tot, la capacitat imprescindible del batlle per autoritzar els establiments no el faculta per a extreure del veguer la vetlla pel seu compliment."

monarquia, sinó que simplement permeten o faciliten que els projectes constructius de la ciutat vagin endavant; projectes que, això sí, en algun cas van ser portats a terme a causa d'una ordre directa del rei (les muralles)⁷³.

D'acord amb tot el que acabem de dir, cal concloure que van ser principalment les disposicions del Consell de la ciutat allò que va marcar la política urbanística i constructiva de la Tortosa medieval, de la mateixa manera que va succeir, durant els segles XIV i XV, a les ciutats i viles de la Corona que gaudien d'un important grau d'autonomia políticoadministrativa, com, per posar alguns exemples importants, Barcelona, Saragossa o València⁷⁴. D'aquesta manera, la política del municipi en matèria urbanística es pot entreveure a partir de l'estudi de les provisions (acords) que aprovava el Consell i dels establiments (ordinacions) que publicava amb l'acord del batlle, del veguer o dels seus lloctinents.

Amb els establiments, definits per Font i Rius com "cossos o conjunts de normes emanades de les autoritats populars del municipi, amb l'aprovació o conformitat de l'autoritat superior i destinades a l'ordenació del règim intern de la ciutat o vila"⁷⁵, el Consell legislava, i podríem dir que representaren complements, actualitzacions i ampliacions de les *Costums*, sempre presents i mai contravingudes. Segons escriu Carreras Candi, "pot observar-se en les *Ordinacions* un gran respecte a les *Costums de Tortosa*, que's procuren servir o aclarar, pro may contradir ni derrocar"⁷⁶. Les provisions, que també observen les *Costums*, els establiments i, a més, la realitat de l'espai i el temps, són les decisions concretes del Consell, decisions que seran materialitzades pel braç executiu de la institució, els procuradors, o per diversos

⁷³ G. MARÍ, *Els privilegis...*, p. 91-92, en cita diversos.

⁷⁴ Hi ha una quantitat destacable de literatura sobre la història urbana medieval d'aquestes grans capitals de la Corona. Podem citar, entre altres, M. I. FALCÓN, *Zaragoza en la Baja Edad Media*, Zaragoza, 1977; A. SERRA DESFILIS, "La belleza de la ciudad. El urbanismo en Valencia 1350-1410", dins *Ars Longa*, 2 (1991), p. 73-80; M. I. FALCÓN, "Morfología urbana de Zaragoza a fines del siglo XV", dins *Las artes en Aragón durante el reinado de Fernando el Católico (1479-1516)*, Zaragoza, 1993, p. 41-62; A. SERRA DESFILIS, "Nuevamente cristiana, bella y atractiva. La ciudad de Valencia entre los siglos XIII al XV", dins *Historia de la ciudad*, I, València, 2001, p. 63-75; A. CUBELES, "L'evolució de les actuacions del Consell de Cent en matèria d'urbanisme al segle XIV", dins *Barcelona Quaderns d'Història*, 4 (2001), p. 128-145; A. CUBELES, "Poder públic..."; J. F. CABESTANY, "Barcelona: una ciutat gòtica catalana (segles XIII-XV). De Jaume I el Conqueridor al Renaixement", dins *Lambard*, XVI (2003-2004), p. 97-168 (es tracta d'un recull de diversos treballs anteriors de l'autor).

⁷⁵ J. M. FONT I RIUS, "El municipi català medieval i la seva potestat normativa: Les ordinacions de la vila d'Ascó", dins *El territori i les seves institucions històriques*, I, Barcelona, 1999, p. 38.

⁷⁶ F. CARRERAS CANDI, "Ordinacions urbanes de bon govern a Catalunya (segles XIII a XVIII). Ordinacions o establiments de Tortosa", dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 84 (1924), p. 371.

prohoms o oficials que actuaran sota les seues ordres o d'acord amb ells. Són, en definitiva, els edificis que la universitat fa, no fa o desfà; són els carrers que amplia, les places que crea i els atzucacs que tanca; els ponts que construeix o repara... i també són els permisos que dóna per a fer o desfer cases, per a obrir o tancar portals, per a cloure carrerons, etcètera⁷⁷.

He aprofitat extensament les provisions (i en menor mesura els establiments) municipals, així com altra documentació, per tal d'estudiar l'activitat constructiva i urbanística de la universitat tortosina entre els segles XIV i XVI. Abans de passar a veure-ho ens cal parlar, però, dels organismes que es van encarregar d'observar i aplicar les normes urbanístiques i constructives que emanaven de les *Costums*, dels privilegis, dels establiments i, també, de les resolucions concretes del Consell, i de dur a terme, específicament, les obres de la ciutat.

2.2.- Els organismes encarregats d'aplicar les normatives i decisions del Consell

Si ens basem en la bibliografia que ha tractat la política urbanística de les ciutats més importants de la Corona d'Aragó a la Baixa Edat Mitjana, especialment de València, haurem de concloure que les figures encarregades de vigilar les construccions que es duïen a terme a la ciutat, i de gestionar –en definitiva, de portar a bon fi– les obres que empenia la universitat, són els mostassafs i els obrers, respectivament⁷⁸. En efecte, a la Tortosa medieval apareixen les figures del mostassaf i de l'obrer en relació amb el món de la construcció i l'urbanisme. Tanmateix, cal dir que les diferències que trobem entre els casos de Tortosa i el d'altres ciutats de l'època, pel que fa a aquests oficis o organismes, són remarcables.

2.2.1.- El mostassaf

La figura del mostassaf, probablement creada a València i potser derivada d'una magistratura d'època musulmana, no apareix a Barcelona fins al darrer terç del segle

---

⁷⁷ Trobareu alguns exemples sobre aquesta qüestió en el punt dedicat a l'edificació privada del capítol 8. Posem-ne, aquí, un altre: L'any 1349 el Consell va permetre que *en Pere d'Almenar, mercader, puxe tancar e cloure aquell carreró qui és allats del seu alberch, lo qual solie ésser de na Parisa, ab closura ho tanca semblant que solie ésser, axí emperò, que tota via que la ciutat ho vulle, l'aje a obrir e a tenir ubert* (AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 4. f. 32r).

⁷⁸ Cfr., entre altres, M. FALOMIR, *Arte en Valencia, 1472-1522*, València, 1996, p. 60-62.

XIV. En principi, tenia atribucions sobre el control dels aliments i la inspecció de pesos i mesures. Avançat el temps, però, els mostassafs van ocupar-se, també, de la inspecció i el control de la higiene pública, de la policia urbana, de la política de preus i del control de la legislació gremial⁷⁹.

A Tortosa aquesta figura apareix abans que a Barcelona, i, de fet, abans que Pere el Cerimoniós concedís aquest privilegi a la ciutat l'any 1363⁸⁰. Posseïm els establiments que regulen l'ofici des del 1334, malgrat que el primer volum en què apareixen avui no es pot consultar⁸¹. Els llibres d'establiments conservats a l'Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre, però, recullen ben sovint regulacions sobre l'ofici dels mostassafs i, per exemple, en els de l'any 1342, a banda de les atribucions sobre les mesures, *axí de vi com d'oli, com encara totes altres coses, quintars e migs quintars, arroves e miges arroves, liures e miges liures, e tots altres peses, canes e miges canes, e totes altres mesures e peses de qualque cosa sien que-s pesen ni-s mesuren, les de regonèxer lo pa dels flequers ensemps ab lo veguer o son lochtinent*, etcètera, s'esmenta l'obligació que els mostassafs tortosins (l'any 1342 eren Domingo Tivissa i Guillem Loqui) tenien de *veure e regonèxer les carreres de la ciutat, e taules, e envans, e scalons, e places, e pedriços, e aquells a cascun en sa frontera fer tenir en condret, e posar pena e penes, ab lo veguer ensemps, tro en V sòlidos, e assignar a lur bon arbitre de levar les dites càrregues ço que embarch lo passatge als passants [...] e encara hajen poder de fer nedejar les carreres*. A més, s'especifica que havien de reconèixer els carrers, no sols de dintre de la ciutat, sinó també del seu terme, *et si atrobat serà que negú aja d'aquelles carreres res pres ni ocupat, que-ls dits jutges o mostaçaffs puxen aquells forçar de tornar ço que pres ni ocupat serà per algú de dites carreres, e pena o penes a aquells tro en quantitat de XX sòlidos posar*⁸². És a dir, s'està parlant, clarament, de funcions relacionades amb l'urbanisme o, més ben dit, de control sobre les construccions que es duïen a terme a la ciutat i el seu terme general. De fet, algunes d'aquestes atribucions són equiparables a les que el rei Joan I va atorgar, l'any 1391, als

⁷⁹ Cfr., entre altres, F. SEVILLANO, *Valencia urbana medieval a través del oficio de Mustaçaf*, València, 1957; M. FALOMIR, *Arte en Valencia...*, p. 60-61; J. ALANYÀ, *Urbanisme i vida a la Morella medieval (segles XIII-XV)*, Morella, 2000, p. 312-313; C. VELA, "Les ordinacions de mercaderies encamerades o falsificades", dins *Barcelona Quaderns d'Història*, 5 (2001), p. 19-45; M. BAJET, "Policia de mercat a l'època medieval", dins *Revista de Dret Històric Català*, 2 (2002), p. 121-143.

⁸⁰ G. MARÍ, *Els privilegis medievals...*, p. 64 (doc 124).

⁸¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Establiments, 1. f. 2r-6v.

⁸² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Establiments, 2. f. 91r-105r.

veedores de carreras, términos y puentes de Saragossa, que s'encarregaven "de velar por la limpieza y el ornato de las vías públicas"⁸³.

Vista aquesta evidència jurídica, ara només ens cal posar alguns exemples concrets sobre l'actuació de "control i actuació urbanística" d'aquests jutges a la Tortosa medieval. Malgrat que n'hi ha més, en posarem, simplement, tres:

1.- Sabem que el primer dia de les calendes de juliol de 1349 el Consell de la ciutat proveí *que·ls mustaçafs façen manament a aquell hom qui ha feyt I porxe prop lo pont, qui allí és, aje desfeyt aquell porxe dins VIII jorns; en altra manera, que·l façen ells desfer*⁸⁴.

2.- També sabem que uns anys després, cap al 1372-1374, el notari Berenguer Maldà va demanar al Consell que dos prohoms, juntament amb els mostassafs, anessin a veure *lo loch on lo dit Berenguer vol posar dos pilars que suportessin un gran envà que sortia del seu alberg, si és loch abte, ni si aquels pot allí posar sens enbarach de la cosa pública*⁸⁵.

3.- Al 1383 el clavari de la ciutat pagà 5 sous als mostassafs, *qui han empedrada la carrera davant los alberchs seu, e del discret en Berenguer Maldà, e lo coch de la canonja, ço és, per la part que·n venia a pagar a la dita universitat*⁸⁶.

En definitiva, els tres exemples mostren clarament que els mostassafs tortosins realitzaven feines relacionades amb la construcció, especialment de control de la construcció privada, i que realitzaven aquesta tasca, sempre, d'acord amb el Consell de la ciutat⁸⁷.

Aquest darrer era, en realitat, l'organisme que tenia el poder de decisió, de tal manera que la ciutat no sempre confiava en els mostassafs per tal de portar a terme el control de les obres privades i del bon estat dels carrers i les places públiques: al 1383, per exemple, es realitza un pagament a Bernat Guasch, saig, per fer *diverses manaments a diverses persones qui lurs alberchs affronten ab lo Vall, que tanchassen privades e*

⁸³ M. I. FALCÓN, "Sanidad y beneficencia en Zaragoza en el siglo XV", dins *Aragón en la Edad Media*, III, Zaragoza, 1980, p. 184.

⁸⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 4. f. 60r.

⁸⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 10. Document solt 1.

⁸⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 19. p. CCXVII; Llibre de Clavaria, 20. p. CLXVIII, CLXXXVI.

⁸⁷ També en el cas de València està clarament demostrat que el mostassaf només feia acomplir els acords aprovats pel Consell. F. SEVILLANO, *Valencia urbana...*, p. 36.

*albelloneres o canals per les quals vengués o fossen lançades sutzures en lo Vall*⁸⁸. En aquest sentit, el document més significatiu que he pogut trobar és de l'abril del 1485. El dia 19 d'aquest mes i any, els prohoms Jaume Serra i Baltasar Martí, en nom propi i en el del Capítol de la Seu, van impugnar davant el Consell de la ciutat una obra que estava portant a terme al Vall el pintor Eduard Bonanat. El Consell va decidir que algun oficial de la ciutat, *als quals la coneixença de dites coses se pertangua*, anés a veure quina obra s'estava fent. Pere Lucian, mostassaf, va oposar-se a aquesta resolució: segons el seu parer, *dita coneixença pertanyer a llur ofici*⁸⁹.

2.2.2.- Els obrers

Com ja hem dit, a Tortosa, de la mateixa manera que a Barcelona i a València, hi va haver "obrers" durant els segles XIV i XV. Tanmateix, i malgrat que es poden assenyalar alguns paral·lelismes importants en els tres casos, les diferències en l'aparició –cronològicament parlant– de la figura, en les seues atribucions i, en definitiva, en el funcionament de les obreries d'aquestes tres ciutats són remarcables. Vegem, primer, de forma molt sintètica, quan i com van treballar els obrers de Barcelona i de València per a, tot seguit, passar a analitzar un poc més extensament el cas tortosí.

A. Cubeles ha realitzat els darrers estudis sobre el privilegi fundacional dels obrers de Barcelona, atorgat per Jaume II a la Ciutat Comtal l'any 1301, que va publicar per primer cop J. F. Cabestany⁹⁰. Segons aquest document, el rei concedia al municipi la creació de dos nous oficials, els obrers, que tenien les següents atribucions: *circa opera publica et comunia dicte civitatis veluti vias publicas, plateas, cloachas publicas et huiusmodi similia intendant et fieri ac exequi faciant, auctoritate nostra, quod ad utilitatem et comodum generalitatis dicte civitatis cedere videantur*.

---

⁸⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 19. p. CLXXXVI.

⁸⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 62. f. 95r.

⁹⁰ J. F. CABESTANY, "Privilegi fundacional dels obrers de Barcelona (1301)", dins *Anuario de Estudios Medievales*, 1 (1964), p. 589-591; aquest autor ha realitzat altres diversos estudis sobre l'urbanisme de la Barcelona medieval, recollits al ja citat J. F. CABESTANY, "Barcelona: una ciutat gòtica..."; pel que fa als estudis de Cubeles, aquí ens interessen, especialment, els citats A. CUBELES, "L'evolució de les actuacions..." i A. CUBELES, "Poder públic..."

Segons escriu Cubeles a partir de la lectura d'aquestes paraules, "es reconeix, doncs, la capacitat d'actuar i intervenir sobre tot allò que incideix en els espais públics". El mateix autor destaca el fet que aquesta capacitat "s'estableixi d'acord amb la utilitat i la comoditat a la ciutat, perquè aquests termes plantegen la idea d'una millora general tenint en compte un bé comú", i diu que, "a grans trets, és possible fixar dues línies bàsiques d'intervenció: la dotació d'infraestructures i serveis i la millora i/o ordenació dels espais públics i el seu ús". A partir del 1351, amb la reforma de la plaça del Blat com a primer treball significatiu, van començar les grans actuacions urbanístiques en què participaren els obrers, inclosa l'obra dels murs i valls (1358-ca. 1389)⁹¹; tot i això, cal tenir en compte que en determinades ocasions els administradors d'obres concretes – en el cas de Barcelona, per exemple, de les obres de les fonts o dels murs- anul·len l'activitat efectiva dels obrers, fins al punt que s'ha parlat d'una "articulació administrativa canviant"⁹². Ja podem dir que a Tortosa aquest darrer fet serà el pa de cada dia.

Pel que fa a València, existeixen nombrosos estudis que, des del final de la dècada de 1960, i especialment des de la de 1990, han analitzat profundament o simplement han tingut molt en compte el paper que en el món de la construcció i de l'urbanisme de la ciutat del Túria va tenir la Junta de murs i valls, creada, com en el cas del càrrec d'obrer de Barcelona, a partir d'un privilegi reial⁹³. En aquest cas, però, hi ha un motiu concret –no pas una abstracta voluntat d'afavorir la comoditat i la utilitat de la ciutat- que va precipitar l'atorgament del privilegi per part de Pere el Cerimoniós.

Segons ha escrit Falomir, en una clarificadora síntesi sobre la història medieval de la institució, "la solidez de la muralla cristiana erigida en 1356 quedó en entredicho con motivo de una avenida fluvial en agosto de 1358, hasta tal punto que los desperfectos ocasionados por ésta obligaron a reconstruirla en su práctica totalidad. Con objeto de ayudar al Consell en esta tarea, así como para velar por su ulterior conservación, Pedro IV creó, en virtud del ya citado privilegio de ese año, la "Junta de murs i valls". La competencia de esta "Junta" no se limitaría a los nuevos muros, sino a la totalidad del

⁹¹ A. CUBELES, "Poder públic...", *passim* (especialment p. 45-46).

⁹² A. CUBELES, "L'evolució de les actuacions...", p. 141-142.

⁹³ Cfr., entre altres treballs, C. SÁNCHEZ CUTILLAS, "La fàbrica vella, dita de murs i valls", dins *VIII Congreso de la Corona de Aragón*, II, València, 1970, p. 199-220; V. MELIÓ, *La "Junta de Murs i Valls". Historia de las obras públicas en la Valencia del Antiguo Régimen, siglos XIV-XVIII*, València, 1991; M. FALOMIR, *Arte en Valencia...*, *passim* (especialment p. 61-62).

sistema defensivo de la ciudad, en el que se incluían también acequias y valladares. En realidad, la “Junta de murs i valls” se convirtió en el auténtico ministerio de obras públicas de la ciudad” (en alguns d’aquests darrers punts, com tot seguit podem comprovar, existeixen, novament, diversos paral·lelismes interessants amb el cas tortosí). A causa d’alguns conflictes de jurisdicció pareix que aquesta institució de la ciutat de València només va funcionar veritablement a partir del 1406. Es tractava d’un organisme mixt “en el que tuvieron representación todos los estamentos sociales y que estaba integrado por tres Obreros (uno por cada brazo: eclesiástico, militar y real), y los Jurados, Racional y Síndico de la ciudad. Esta Junta era, además, o se pretendía que fuese, financieramente autónoma. Sus recursos provendrían de una sisa de once dineros por cada cahiz de trigo vendido en la ciudad, un ingreso modesto e inseguro que obligó a la Junta a un rápido y oneroso endeudamiento”⁹⁴. Pel que fa a la naturalesa de l’activitat d’aquesta junta, Amadeo Serra afegeix que “las competencias de la *Fàbrica* eran de orden administrativo porque el *Consell* siguió tomando las decisiones de cierta importancia como el desmantelamiento del muro viejo (1372) o la construcción de un corredor entre la muralla y los edificios más próximos (1410)”⁹⁵: un altre cop, els paral·lelismes amb allò que succeïa a Tortosa són importants, ja que a la ciutat de l’Ebre els obrers tampoc van passar mai de tenir un paper d’ordre administratiu.

Però tan importants com els paral·lelismes són les diferències que existiren entre les obrieres de la ciutat de l’Ebre i les de Barcelona i València. Per a començar, cal dir que a Tortosa, contràriament a allò que succeí en els dos casos suara esmentats, no existeix un privilegi reial que creï el càrrec d’obrer de la ciutat. Encara més: pareix que mai no arriba a establir-se o definir-se clarament la figura de “l’obrer de la ciutat”, excepte, potser, en un molt curt i determinat lapse de temps.

Evidentment, totes les obres que duia a terme la ciutat tenien el seu o els seus obrers, des de la llotja, tot passant per la peixateria, fins a arribar al projecte més important que es va emprendre durant l’Edat Mitjana: la construcció de les muralles. A més, el Consell tenia obrers en fàbriques que, de fet, no eren responsabilitat seua: al convent de Sant Francesc o a la catedral, per posar dos exemples importants. El primer cas clarament documentat que tenim d’un administrador d’alguna obra de la ciutat és del final de la

---

⁹⁴ M. FALOMIR, *Arte en Valencia...*, p. 61-62.

⁹⁵ A. SERRA DESFILIS, “Nuevamente cristiana...”, p. 68.

dècada de 1330 i d'inici de la de 1340: es tracta de Pere Peris, que es va fer càrrec de la construcció de la torre de la Galera⁹⁶. Aquest personatge, però, com altres de posteriors, va ser simplement l'administrador d'una obra per encàrrec del Consell, no pas l'administrador de "les obres de la ciutat". És a dir, era l'obrer d'una "obra concreta" de la ciutat, no pas "l'obrer de la ciutat".

Al meu parer, va ser a partir dels extensos –per volum, per despesa i per cronologia– treballs derivats del procés d'emmurallament iniciat l'any 1365 que a Tortosa es va desenvolupar la figura de l'obrer. És a dir, que si a Barcelona la figura havia aparegut a partir d'un privilegi reial amb una abstracta voluntat d'afavorir la comoditat i la utilitat de la ciutat, i a València, també a partir d'un privilegi reial, havia aparegut amb la finalitat concreta de reconstruir i conservar la muralla, a Tortosa va sorgir directament dels treballs d'emmurallament com un fet, fins a cert punt, espontani i natural. Com és lògic –i això ho analitzarem en parlar d'aquests treballs–, a l'hora de construir els murs, els valls i les torres, el Consell, que, repetim-ho un altre cop, era qui prenia les decisions, nomenava administradors. Doncs bé, al llarg del procés els administradors, a la vegada que es dedicaven a controlar les obres dels murs, van acabar dedicant-se, també, a controlar-ne d'altres. És probable que el primer personatge que esdevingué, encara no *de iure*, "obrer de la ciutat", fos Simó de Frexens. Això es desprèn d'un pagament de 422 lliures i 10 sous que se li va fer l'any 1375, ja que no era per convertir aquests diners en les obres de les muralles –aquesta és la fórmula habitual que apareix a la documentació en registrar els pagaments als obrers dels murs–, sinó per haver fet *les obres dels murs, e de la pexera, e de la lotja, e de la calç que comprà*. És a dir, per les obres dels murs i altres obres comunes de la ciutat. A l'abril de 1384 el mateix personatge rep un pagament en compensació del seu treball com a administrador *dels murs de la ciutat e banys*⁹⁷. Aquesta evolució es pot observar, també, en els llibres d'obra de la ciutat que hem conservat: mentre que alguns –especialment els dels anys 60– estan dedicats únicament i exclusiva a anotar les despeses de les obres dels murs, en altres –especialment de les dècades de 1380, 1390 i del segle XV– s'anoten, també, despeses derivades d'altres treballs, fins al punt que, en alguna ocasió, s'especifica que

---

⁹⁶ Sobre la construcció de la torre de la Galera, cfr., en el capítol sobre arquitectura i defensa del territori (4), l'epígraf dedicat a la guerra de l'Hospital. Val a dir que a l'inici de la dècada de 1340 també hi ha registrats obrers que s'encarreguen d'administrar la construcció de peixeres. Cfr. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 2. f. 15r-v, 20r, 23v, 35r.

⁹⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 15. f. 1v; Llibre de Clavaria, 20. p. CLXXI.

ens trobem davant d'un *libre de la administració de les obres dels murs e altres de la ciutat*⁹⁸.

En relativa harmonia cronològica amb aquestes notícies, el 31 de maig de 1386 apareix registrada, per primer cop, l'elecció d'un obrer de la ciutat:

De l'obrer.

Primerament, fon provehit⁹⁹ per los dits consellers, en la dita sala, que l'onrat en Ramon Barberà sia obrer de les obres dels murs e valls, çèquies, camins, pexeres e altres obres, les quals obres el dit en Ramon haja a fer de e ab consentiment dels honrats procuradors qui seran de la dita ciutat, e de aquells prohòmens que aquells procuradors hi volran elegir e demanar.

Ramon Barberà, l'any 1386, és, doncs, el primer obrer de les obres de la ciutat de Tortosa nomenat oficialment. El document deixa meridianament clara la seua subjecció a la voluntat del Consell i, en especial, a la dels procuradors: de fet, és el Consell, a qui la monarquia reconeixia la potestat en matèria urbanística des de la segona meitat del segle XII, qui té el poder de fer el nomenament. L'acord municipal també especifica que l'obrer haurà d'encarregar-se de les obres dels murs i valls, de les sèquies, dels camins, de les pexeres i encara d'altres, és a dir, de totes aquelles que emprengui la ciutat. En conseqüència, aquest nou oficial pren algunes de les atribucions que al 1361 havien estat atorgades a en Guillem Xies, com a veedor i reconeixedor dels camins generals de la ciutat, càrrec aquest darrer que, de fet, pareix que no va quallar¹⁰⁰.

Una altra cosa: malgrat el nomenament de Ramon Barberà com a obrer de la ciutat al maig de 1386, continuen apareixent, contemporàniament, obrers d'obres concretes –per exemple, des del 1385 Francesc Berenguer va administrar les obres de la muralla de l'Esperó, al sector del Temple, i Bernat Bas les de construcció d'una peixera¹⁰¹ - cosa que, de fet, va succeir gairebé sempre a Tortosa i era habitual, també, en altres poblacions, més importants (com ara Barcelona¹⁰²) i menys importants (com ara Castelló de la Plana¹⁰³): sembla, doncs, que va ser una pràctica habitual. A més, no hi ha

⁹⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 12. f. 1r (1397-1398).

⁹⁹ *Segueix en, ratllat.*

¹⁰⁰ Cfr. el capítol sobre camins, sèquies i ponts d'aquest mateix estudi.

¹⁰¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 16.

¹⁰² Cfr. A. CUBELES, "L'evolució de les actuacions...", p. 141-142.

¹⁰³ Cfr. J. SÁNCHEZ ADELL i E. SÁNCHEZ ALMELA, *Defensa y seguridad de una villa medieval: Castellón de la Plana*, Castelló de la Plana, 2003, p. 72-74.

o no s'han conservat, que sapiguem, notícies sobre la continuïtat de l'obrer de la ciutat fins al 1392: en aquest moment, però, ja no s'elegeix un obrer de *les obres dels murs e valls, çèquies, camins, pexeres e altres obres*, sinó un *obrer major de les obres dels murs e valls* que té la missió de rebre els *diners assignats a les dites obres* i distribuir-los. El seu salari anual estava taxat en 25 lliures. Alhora, es nomena un *sobrestant de les obres dels murs*, que segurament devia actuar com a lloctinent de l'obrer major i devia ser la persona que estava més en contacte amb els treballs; i, també, un *regonexedor dels murs*, treball aquest que, en principi, devia exigir alguns coneixements tècnics i va recaure en dos o tres mestres de la construcció, Bernat Aztor (1392-1394) i Arnau Marco, ajudat per Jaume Miravet (1394-1395). Consistia, concretament, a anar a *regonèxer los murs e levar-ne los arbres* un cop a la setmana. Aquesta triada que formaven l'obrer, el sobrestant i el reconeixedor, però, va durar molt poc, com a mínim de forma clara i ordenada; a partir del 1396 les referències tan sols ens continuen parlant de l'elecció de l'obrer, i això tan sols fins al 1399 (esporàdicament, durant el 1398, trobem Francesc Ricla citat com a *sobrestant de les obres de la ciutat*). Al 1399, com al 1385, es parla d'un *administrador de les obres dels murs e valls e altres de la dita universitat*, però el càrrec d'obrer devia desaparèixer en el canvi de segles, aproximadament, ja que al 1403, després d'alguns anys sense referències clares, una provisió del Consell tracta sobre les despeses fetes per Joan Batlle, que havia estat obrer a la dècada de 1390, *en obres de murs, de la cuyna del spital, camí del port e en lo apagament del foch de l'hostal d'en Gil Comes*¹⁰⁴. En aquest moment, però, Batlle no és anomenat obrer, sinó clavari —és a dir, és el procurador que s'encarrega dels comptes de la ciutat—; era el clavari, per tant, l'encarregat de l'administració de les obres públiques¹⁰⁵.

---

¹⁰⁴ Malgrat que aquesta referència no impliqui la participació de mestres de la construcció, resulta significatiu que Joan Batlle cobrés per l'administració d'obres i per l'apagament d'un foc, ja que en diverses ciutats de la Mediterrània, com ara Ferrara, Florència o València, eren habitualment els mestres d'obra els encarregats d'aquestes tasques (cfr. R. A. GOLDTHWAITE, *The Building of Renaissance Florence. An Economic and Social History*, Baltimore-Londres, 1980, p. 266; M. FALOMIR, *Arte en Valencia...*, p. 58-59). A Tortosa les despeses per l'apagament d'un incendi al Port l'any 1426 també apareixen en un llibre d'obres (AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 4 (1r lligall). f. 12r-v), així que és probable que els mestres d'aixa tinguessin, moltes vegades, participació quan es produïen incendis. Amb tot, cal dir que el tema tan sols està estudiat pel que fa als incendis forestals: cfr. F. LLORET i G. MARÍ, "Visió històrica dels incendis forestals al Port de Tortosa als segles XIV i XV", dins *Butlletí de la Institució Catalana d'Història Natural*, 66 (1998), p. 129-140; A. CURTO, "La gestió dels Ports durant la baixa Edat Mitjana", dins *Recerca*, 5 (2001), p. 48-50.

¹⁰⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 19. f. 6r-v, 7v; Llibre de Clavaria, 29. p. CCCLXXXII; Llibre de Provisions, 20. f. 7v, 8v; Llibre de Clavaria, 20. p. CCCLXXXIII; Llibre de Provisions, 21. f. 8r-v, 9r; Llibre de Clavaria, 31. p. CCCLXXXIII; Llibre de Provisions, 24. f. 7v; Llibre

A partir del 1405 sembla que allò habitual va ser que administrés les obres de la ciutat el verguer¹⁰⁶ Pere Correguo, personatge que al 1394 ja havia estat, oficialment, sobrestant de les obres dels murs i valls¹⁰⁷. Això es desprèn de molt diversos registres dels llibres de clavaria que anoten pagaments per obres –sempre de baixa envergadura– comunes. Vegem-ne un exemple del novembre del 1406:

Item, met en data què costaren de regonèxer les taulades de les cases de ciutat, deçà e dellà lo pont, enpedregar los portals del mur del coll de Sant Johan e del Temple, reblir I gran¹⁰⁸ clot que la pluja havia fet en la enpedregada del Vall, e altres obretes de la ciutat, segons en Pere Correguo, qui administrà les dites obres, ne donà compte per menut en I coern scrit de sa pròpia mà, quinze lliures, devuyt sous. ---- XV II XVIII s¹⁰⁹.

A part de Pere Correguo, hi ha un altre personatge que a partir del 1414 acostuma a aparèixer administrant obres de la ciutat, amb una destacada intervenció a la *torreta del mur de Sant Johan e lo mur e torres del moli de vent*: es tracta de Jaume Avella. De la seua vinculació a aquesta mena de treballs, del fet que no tenia un càrrec municipal, com era el cas de Correguo, i de la necessitat del Consell de tenir un obrer clarament establert, cosa que es transparenta durant els preparatius per a les obres de la Cort l'any 1416, segurament deriva la decisió de nomenar-lo, primer, sobrestant i *regonexedor dels murs* (a partir de 1417), i, després (1420), *manobrer* de la ciutat. Sobre aquest assumpte poden fer-se dos comentaris. En primer lloc, cal dir que cap al 1417-1420 es recupera un càrrec, desaparegut vers el 1399, per tal de fer oficial una realitat extraoficial que tenia, ja, uns quants anys de tradició. En segon lloc, cal tenir en compte que, de fet, aquestes diferents denominacions (*sobrestant*, *regonexedor* o *manobrer*) en aquest moment devien fer al·lusió a un mateix càrrec, general, que potser continuava convivint amb l'existència d'alguns administradors d'obres concretes. Dic això últim perquè al 1422 consta que la ciutat va proveir *que nengun obrer ni manobrer de la ciutat no gos tenir a loguer en les obres de la ciutat, comunes, persona ni bèstia ni altres coses sues*; com que no existeix, en aquest moment, la figura d'un obrer major, i com que de

---

de Clavaria, 35. p. CXI, CXII, CXXXVI; Llibre de Provisions, 25. f. 6r; Llibre de Clavaria, 36. p. CVI; Llibre de Provisions, 26. f. 18r.

¹⁰⁶ El verguer era una mena de macip o mosso que estava al servei dels procuradors i que desenvolupava tot tipus de tasques.

¹⁰⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 21. f. 8v.

¹⁰⁸ *Segueix clot, ratllat.*

¹⁰⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 43. p. CXXXXVIII.

manobrer, oficialment, només n'hi ha un, Jaume Avella, hem de suposar que per a alguns treballs concrets, tot i l'existència del manobrer, es nomenaven administradors concrets¹¹⁰.

Al meu entendre, al segle XV el manobrer sorgeix, no tant com a derivació del càrrec d'obrer de les obres de murs i valls, com succeí al final del XIV, sinó de la necessitat de deslliurar el polifacètic verguer d'algunes de les seues obligacions, sobretot a partir del 1430. El fet no és només una impressió que jo hagi pogut tenir a partir de la consulta dels papers de l'època. En darrer terme, està perfectament documentat, ja que el 24 de maig de 1430 s'especifica que Llorenç Colomer, que ocupava el càrrec de manobrer des del 1425 –any en què probablement succeí Jaume Avella–, a més a més d'exercir el seu ofici, havia d'ocupar-se de servir als procuradors *als actes de la ciutat*, a causa que *en Pere Correguo, per sa vellesa, no puscha axí treballar ara com feya com era jove*¹¹¹.

A partir d'aquest moment continua existint la figura de manobrer, que ocupen l'esmentat Llorenç Colomer, Pere Teixidor, Bernat Pedrolo i Guillem Manresa, fins al 1441¹¹². Però, amb alguns antecedents a l'inici del segle XV i l'any 1432, quan es registren obres comunes de la ciutat fetes directament *per lo clavari*, pareix que són els clavaris o els receptors de la pecúnia de la ciutat –els substituïts dels clavaris– aquells que es van fer càrrec de l'administració, segurament tan sols de forma nominal, de les obres de la ciutat. Així, si al 1406 era el verguer Pere Correguo qui havia administrat les petites obres de manteniment que feia el municipi, al 1442 va ser *mossèn lo clavari*:

De les despeses ffetes per mossèn lo clavari.

Item, que com mossèn lo clavari haja fetes algunes despeses en obrar una caseta al portal de Vinpeçol per a la guarda de la imposició de la mesa del vi, e en recórrer taulades e tarrats, e los banchs fets a la Seu, per seure als hòmens;

¹¹⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 50. p. CXXXXVI, CC; Llibre de Clavaria, 51. p. CXXI, CXXIII, Llibre de Provisions, 29. s/f; Llibre de Provisions, 30. f. 3r, s/f (3-4-1418 i 10-9-1418); Llibre de Clavaria, 54. s/f; Llibre de Provisions, 31 (1r lligall). f. 2v; Llibre de Clavaria, 55. s/f; Llibre de Provisions, 31 (2n lligall). f. 3r, 33v; Llibre de Clavaria, 56. s/f.

¹¹¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 33. f. 5v, 61r, Llibre de Clavaria, 57. p. 141, 215; Llibre de Clavaria, 58. f. 156v; Llibre de Provisions, 34. f. 4v, 25r-v; Llibre de Provisions, 35. f. 35r, 42r, 50r, 51r-v; Llibre de Clavaria, 58. f. 120v; Llibre de Clavaria, 59. p. 127, 493.

¹¹² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 35 (2n lligall). f. 3v; Llibre de Clavaria, 59. p. 344; Llibre de Clavaria, 60. s/f, f. 68v; Llibre d'Obres Públiques, 13 (4t lligall). f. 15r; Llibre de Provisions, 36. s/f; Llibre de Clavaria, 61. f. 40v, 113v; Llibre de Clavaria, 61 (2n lligall). s/f; Llibre de Clavaria, 62. f. 52r, 54r, 61v, 84v, s/f; Llibre de Provisions, 37. s/f, 14r; Llibre de Provisions, 38. f. 6r; Llibre de Clavaria, 64. p. CCCXXIII; Llibre de Provisions, 39. f. 50r.

ffonch provehit que tot sia despès dels béns de la universitat, e sien preses en compte al clavari.

D'una banda, a la documentació de l'època es trasllueix el fet que habitualment eren els mateixos mestres els que, en les obres petites, escrivien els comptes i els lliuraven al Consell, sota la supervisió del clavari, que era l'encarregat de pagar. De l'altra, probablement la tasca dels clavaris com a administradors d'obres estigui lligada, fins a cert punt, a la construcció de la font de l'Àngel, iniciada al final de l'any 1440. Al 1441 es decidí que en fossin administradors —és a dir, obrers d'una obra concreta— Pere Palau i Bernat Domènech, que exercien de procurador i clavari en el moment d'iniciar-se treball tan important. El fracàs de l'obra i els conflictes econòmics entre el mestre de la font, el Consell de la ciutat i Bernat Domènech potser van fer decidir els procuradors que havia de ser un d'ells, l'encarregat dels comptes, el responsable de tenir cura de les obres de la ciutat. Tanmateix, era necessària l'existència d'algun mecanisme de control i, així, al 1444 el Consell va proveir *que algun clavari, receptor o obrer de la ciutat no puga passar res en obres de la ciutat, axí en los obrés com en los manobrers, ni en altres coses, sinó present lo notari de la sala, e aquell haja a scriure cascuna partida ab confessió de aquell qui rebrà, e si ho fa, que li sia pres en compte*¹¹³. El document parla d'obers i manobrers, però entre els salaris que el municipi pagava durant aquests anys els obrers i manobrers no apareixen: si de cas, es tractaria de persones, cridades pel clavari per tal de controlar alguna obra, que no han deixat un rastre documental evident.

Aquesta situació, que es va mantenir durant prop de vint anys, només va canviar a conseqüència de la guerra civil. D'aquesta manera, en l'acta de la sessió del Consell General celebrada l'11 de juny de 1464, es va tractar i decidir això que segueix:

Sobre lo que fonch proposat ésser molt necessari que sia fet obrer per a les obres de la ciutat, regir e administrar, fonch provehit e delliberat que sia elet e deputat hun home bo e fiable que sia obrer de la ciutat per a les obres de aquella regir e administrar, lo qual sobre açò haja a prestar jurament de haver-se bé e lealment a tot útil e profit de la ciutat, lo qual haja e sia tengut scriure e continuar les despeses que-s faran en les dites obres, e menar son libres e tenir en guarda e custòdia, ab inventari, los ferraments a altres coses de la ciutat necessàries a les obres dessus dites, al qual obrer sia constituhit salari condecet, remetent totes

---

¹¹³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 36. s/f; Llibre de Provisions, 40. f. 33r; Llibre de Provisions, 41. f. 48r; Llibre de Provisions, 42. f. 13v; Llibre de Provisions, 43. f. 29v. La documentació sobre la font de l'Àngel, cfr. J. VIDAL, "Documents medievals sobre la font de l'Àngel de Tortosa", dins *Recerca*, 8 (2004), p. 143-175.

coses que sobre açò façen a fer als dits honorables procuradors e Consell de novena, axí lo dit obrer elegir com lo constituïr e assignar-li salari.

Una notícia anterior, del juny del 1462, en què apareix citat el mercader Joan de Montesino com a *manobrer*, ens fa pensar que al 1464 simplement es va regularitzar la situació corrent. Un cop acabada la guerra, al 1472, i enmig dels conflictes entre la universitat i la monarquia a causa de les obres del castell¹¹⁴, desapareix, per darrera vegada durant el període estudiat, aquesta figura que podem considerar intermitent i amb atribucions no sempre definides. Al 1631, però, tornava a existir¹¹⁵.

De tot el que hem dit podem derivar-ne algunes idees principals:

1.- L'obreria de Tortosa va sorgir a la dècada de 1380 a partir dels ingents treballs que la ciutat va realitzar per a fortificar-se, no pas a causa d'un privilegi reial.

2.- Aquesta obreria no va tenir un funcionament continu i organitzat. Va ser intermitent i, segurament, no va arribar a constituir mai una administració que seguís unes normes pautades i orgàniques. Com ha fet Albert Cubeles respecte als obrers de Barcelona, podem parlar d'una "articulació administrativa canviant" i, a Tortosa, pareix que poc estable i definida.

3.- Els obrers, manobrers, sobrestants i *regonexedors* dels murs de Tortosa tingueren un paper eminentment administratiu. Només en un moment determinat (1392-1395), els *regonexedors* van tenir un lleu paper de control tècnic en la conservació de les muralles.

4.- L'organisme que va crear l'obreria, la va deixar desaparèixer i la va recuperar quan va ser necessària, va ser el Consell de la ciutat. De fet, el Consell, i especialment el seu braç executiu, els procuradors (primer, segon i tercer, que a més era clavari)¹¹⁶, era qui tenia el poder de decisió efectiu en matèria d'urbanisme i construcció a la Tortosa medieval, tant des del punt de vista jurídic com des de l'administratiu, malgrat que en algunes ocasions es veia obligat a demanar "permís" al rei o als seus oficials. Aquesta darrera, de fet, pot

---

¹¹⁴ Estudiarem aquesta qüestió en el capítol dedicat a l'arquitectura i la defensa del territori.

¹¹⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 13 (5è lligall). f. XVr; Llibre de Provisions, 51. f. 14r, 21r, 24r; Llibre de Provisions, 52. Document solt 2, 18r, 37v, 51r; Llibre de Clavaria, 83. s/f; Registre 3896 (paper); Registre 4165 (paper); Llibre de Clavaria, 84. s/f; Llibre de Clavaria, 87. f. 40v; Llibre de Clavaria, 88. f. 88v; Llibre de Clavaria, 56. f. 91v, 96r; Llibre de Clavaria, 89. f. 30r; les notícies sobre el segle XVII, a P. AUDÍ, *Poder i societat: Tortosa, 1600-1650*, Tortosa, 1994, p. 32.

¹¹⁶ En un document de l'any 1403 el Consell aprova una donació de permòdols per a la construcció del claustre del convent de Sant Francesc, però afegeix que els procuradors no podran seguir deixant material constructiu de la ciutat sense que es faci una penyora d'argent, fet que demostra, alhora, que procuradors i Consell ensem eren qui prenen decisions en matèria constructiva a la ciutat, i que no sempre estaven d'acord. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 26. f. 21r.

ser considerada la conclusió bàsica d'aquest capítol i de bona part d'aquest estudi.

2.2.3.- Els mestres de la construcció

En aquesta recapitulació general sobre la figura de l'obrer acabo d'escriure que “només en un moment determinat (1392-1395), els *regonexedors* van tenir un lleu paper de control tècnic en la conservació de les muralles”. He matisat, per tant, allò que vaig escriure en un article sobre Pere Safàbrega, un mestre de gramàtica que havia estat confós amb un mestre d'obres de la ciutat i de la catedral¹¹⁷, ja que en aquell text afirmava que el paper dels obrers, manobrers i *regonexedors* de Tortosa, fins i tot en el moment en què ocuparen el càrrec els mestres Bernat Aztor (mestre de cases), Arnau Marco (pedrapiquer) i Jaume Miravet (pedrapiquer) com a col·laborador de Marco, va ser exclusivament administratiu. Tanmateix, torno a subratllar, i aquesta era la meua intenció en el citat article, que en cap cas pot equiparar-se el càrrec de *regonexedor dels murs* de Tortosa amb el de mestre d'obres de la ciutat que apareix, per exemple, a València¹¹⁸.

Que no hi hagués mestre d'obres de la ciutat no significa, però, que la universitat de Tortosa no tingués al seu servei molts mestres de la construcció que es fessin càrrec del necessari control tècnic de les obres que empenia. Els treballs de construcció i manteniment d'edificis municipals, de muralles i de torres, de valls i de sèquies, i de camins i de ponts, juntament amb la necessitat de fer taxacions d'edificis privats que calia comprar, ja fos per tal d'enderrocar-los o d'aprofitar-los per a nous usos públics, van fer que el Consell de la ciutat contractés ben sovint fusters, mestres de cases, obrers

---

¹¹⁷ J. VIDAL, “Pere Safàbrega o la impossibilitat d'un mestratge. Una revisió documental”, dins *Estudis castellanencs*, 9 (2000-2002), p. 829-836.

¹¹⁸ Sobre el mestre de les obres de la ciutat de València, cfr. els excel·lents articles d'A. SERRA DESFILIS “Al servicio de la ciudad: Joan del Poyo y la práctica de la arquitectura en Valencia (1402-1439)”, dins *Ars Longa*, 5 (1994), p. 111-119; A. SERRA DESFILIS, “El mestre d'obres de la ciutat de València”, dins J. YARZA i F. FITÉ, (eds.), *L'Artista-Artesa Medieval a la Corona d'Aragó*, Lleida, 1999, p. 399-417. Segons afirma F. Espanol, en una comunicació presentada al II Col·loqui Internacional Civitas Europa (València, 1997; no s'ha publicat aquest treball), va ser a causa dels treballs de fortificació i enginyeria hidràulica que va aparèixer la figura del mestre major de les obres de la ciutat en diverses capitals de la Corona d'Aragó. Cfr., si de cas, el capítol dedicat a “La ciutat i el seu entorn” dins F. ESPAÑOL, *El gòtic Català*, Manresa, 2002, p. 263-281. Per al cas de Saragossa, encara que emmarcat al segle XVI, cfr. el remarcable treball de C. GÓMEZ URDÁÑEZ, *Arquitectura civil en Zaragoza en el siglo XVI*, II, Zaragoza, 1988, p. 91-96.

de vila i pedrapiquers, tant de la ciutat com de fora, com demostren les abundantíssimes referències que apareixen als llibres de clavaria.

Pel que fa a la qualificació professional d'aquests mestres, cal dir que la documentació municipal tortosina mostra una enorme fluctuació a l'hora de definir-la i, així, un mestre que en uns documents és citat com a mestre de cases en un altre pot aparèixer com a fuster, la qual cosa no és estranya¹¹⁹, o com a pedrapiquer, la qual cosa ja no resulta tan habitual¹²⁰. En tot cas, i com podrem comprovar en més d'una ocasió al llarg d'aquest estudi, allò que resulta evident és que les obres importants les realitzaven diversos equips que col·laboraven. Podríem dir que el cànon era aquest: els pedrapiquers feien estructures, portes, finestres, voltes, cantons de torres, etcètera, amb pedra picada. Els mestres de cases (o obrers de vila, o mestres d'argamassa, o mestres de les tapieres) s'encarregaven de fer els murs, els fonaments, les teulades i altres elements amb obra de tàpia i argamassa. Els fusters, mestres d'aixa i serradors, en col·laboració amb les altres colles, especialment amb les de mestres de cases, s'encarregaven de fer i col·locar cindries i bastides. Les colles de mestres de cases, especialment al segle XIV, eren plenes de treballadors musulmans, malgrat que això potser no va tenir efectes "estilístics". Com a mínim, no ho podem demostrar.

Pel que fa als mestres locals, cal dir que, a banda d'ocupar-se de la construcció d'alguns edificis importants, com ara la llotja o la peixateria, van encarregar-se habitualment de fer petits però continus i absolutament necessaris treballs de manteniment i adob, com podrem comprovar a bastament en els següents capítols d'aquest estudi¹²¹. Ara vull remarcar, simplement, la tasca –no habitual– d'alguns mestres majors de la catedral al servei de la ciutat, sobretot Joan de Frenoy (1383?-1403)¹²² i Joan de Xulbi (1416-

---

¹¹⁹ Cfr., entre altres, X. COMPANY, *L'art i els artistes al País Valencià Modern (1450-1600). Comportaments socials*, Barcelona, 1991, p. 157-188; M. FALOMIR, *Arte en Valencia...*, p. 193-196, 203-208.

¹²⁰ És el cas, per exemple, del mestre Antoni Queralt, perfectament documentat com a pedrapiquer, a València, Tortosa i Lleida, i citat com a mestre de cases, entre altres, en un document notarial del 28-12-1499. AHCTE. Fons Notarial de Tortosa (secció històrica). Sig. 1248. s/f.

¹²¹ Cal apuntar, aquí, que aquestes petites però continuades i importants tasques de manteniment van anar a càrrec, habitualment, de mestres de cases, obrers de vila, fusters o mestres d'aixa (de vegades els documents citen un mateix mestre amb tots aquests qualificatius), no pas de pedrapiquers.

¹²² El mestre Joan que apareixia als documents de les dècades de 1380 i 1390 havia estat identificat erròniament per Matamoros amb Joan de Xulbi, i a partir d'aquest error s'havien creat les falses personalitats de Joan de Xulbi I i Joan de Xulbi II. Aquesta confusió va ser resolta per Alanyà, en trobar als documents de la Cancelleria reial informacions sobre un mestre anomenat Joan de Maini. Segons Almuni, aquest mestre, de nació Picard, va arribar a Tortosa com a aparellador de Pere Moragues, va

1458)¹²³. La documentació municipal demostra que en escasses ocasions van tacar-se els dits amb les feines que realitzaven per al Consell, malgrat que Frenoy participés, entre altres, en la construcció de les muralles i Xulbi participés en l'anivellament de les sèquies (és diferent el cas de Pere Garçó, mestre de la Seu en un període -1458-1476- de poca activitat constructiva al temple catedralici, que sovint va fer petits treballs per a la ciutat). Tot i que els piquers i mestres de cases que construïen per al Consell eren uns altres, moltes vegades els mestres majors de la Seu eren cridats per tal de valorar o d'assessorar els procuradors en el camí que havien de prendre unes obres que durien a terme uns altres personatges. Aquests altres personatges, al seu torn, moltes vegades apareixen proveïnt de pedra o fent treballs a la catedral sota les ordres dels mestres majors (és el cas, per exemple, d'Arnau Marco, sovint relacionat amb Joan de Frenoy). Pel que fa a l'amplitud de les tasques que arribaren a exercir els mestres de la Seu, podem destacar el fet que Joan de Frenoy fins i tot va assessorar la ciutat quan Port Fangós, un dels ports naturals del Delta, va començar a tenir problemes a causa dels al·luvions del riu –una feina, per tant, molt allunyada de les seues tasques al front de la fàbrica catedralícia¹²⁴. Quant als mestres forans actius a les obres municipals¹²⁵, a banda

---

exercir de mestre major de la Seu entre 1387 i 1402, aproximadament, i va treballar al 1383 a l'ermita de la Petja, al 1392-1393 al convent de Sant Francesc i al 1396 a les muralles de la ciutat. També apareix documentat com a Joan Dumenill. (J. MATAMOROS, *La catedral de Tortosa*, Tortosa, 1932, p. 68; J. ALANYÀ, "Notícia de la Seu i Capítol de Tortosa a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (segles XIV-XV)", dins *Anuario de Estudios Medievales*, 28 (1998), p. 567-618; V. ALMUNI, "Pere de Moragues, mestre major de la Seu de Tortosa", dins *Anuario de Estudios Medievales*, 30/1 (2000), p. 423-449; V. ALMUNI, "La catedral de Tortosa", dins *L'art gòtic a Catalunya, I. Arquitectura, I. Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos, I*, Barcelona, 2002, p. 329-334; V. ALMUNI, *Una fàbrica baixmedieval de gran envergadura. La catedral de Tortosa als segles XIV i XV. Estudi documental* (Tesi doctoral inèdita, UB), Barcelona, 2003, *passim*, especialment p. 360-363). A la documentació municipal apareix entre 1394 i 1403, també aproximadament, i, com acabem d'escriure, apareix sempre citat com a Joan de Frenoy. Es podria plantejar la hipòtesi que no fossin la mateixa persona el mestre (Joan de Maini) que va acompanyar Pere Moragues a Tortosa l'any 1383 i el mestre documentat com a Joan de Frenoy a partir de 1394, ja que als documents del Capítol normalment se'l cita, solament, com a mestre Joan. Tanmateix, i deixant els interrogants oberts per a futures recerques, trobo que és més plausible la identitat de personalitats. A més, el seu lligam amb Saragossa anterior al 1383 concordaria amb el fet que al 1401 participés en la traça i els preparatius de l'obra del pont de pedra de la capital aragonesa: l'identifiquem, doncs, amb el mestre Juan de Frenoya dels documents aragonesos (aquesta darrera informació a M. T. IRANZO, "El puente de piedra de Zaragoza en la baja edad media; la culminación de un proyecto ciudadano", dins *Artigrama*, 15 (2000), p. 51; el llibre d'obres del pont està publicat parcialment a C. HERRANZ, *Fàbrica del puente de Piedras de Zaragoza*, Zaragoza, 1887). Per a la seua activitat al servei de la ciutat, cfr. les diverses referències que apareixen en aquest estudi.

¹²³ Sobre aquest mestre, conegut d'antuvi per la seua participació a les famoses consultes de Girona, cfr. el darrer que se n'ha escrit a V. ALMUNI, "La catedral de Tortosa...", p. 335-338; V. ALMUNI, *Una fàbrica baixmedieval...*, *passim*, especialment p. 363 ss. La darrera edició d'aquest important text, en traducció i transcripció de Gabriel Roura, a P. FREIXAS, "La catedral de Girona", dins *L'art gòtic a Catalunya, I. Arquitectura, I. Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos, I*, Barcelona, 2002, p. 312-315.

¹²⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 30. p. CLXXXIII.

dels que hi arribaren per alguna causa indeterminada, hi treballaren i tot seguit marxaren buscant nous encàrrecs, cal dir que coneixem diversos casos en què la ciutat anà a buscar-los expressament. No hi ha una regla general que expliqui el fet: de vegades, es tracta de mestres, més o menys importants, amb unes capacitats que no posseïen els treballadors actius a Tortosa; altres vegades simplement es tracta de la necessitat de disposar de més mà d'obra especialitzada. Són les obres de les muralles i les de les sèquies de l'assut aquelles que mostren més exemples en aquest sentit.

Un darrer apunt: tots aquests fusters, mestres de cases, obrers de vila i pedrapiquers que desenvoluparen el seu treball al servei de la universitat no van tenir mai una remuneració fixa de base, excepte en el breu lapse de temps en què Bernat Aztor, Arnau Marco i Jaume Miravet van exercir de reconeixadors dels murs (per aquesta feina rebien 5 lliures anuals). Únicament cobraven el jornal diari per haver fet la seua feina, el preu estipulat per haver fet alguna tasca d'assessorament o taxació i, en molt pocs casos, alguna gratificació especial per haver començat o acabat amb èxit alguna obra important. En aquest sentit, destaquen els 5 florins abonats al pedrapiquer d'Uldecona Guillem Çuera un cop acabada la fàbrica del pont de l'Alcànter, a l'abril de 1417, *per la bona obra que havia feta a la ciutat* i, sobretot, el fet que el fuster Joan Dalmau cobrés el triple d'allò que s'havia estipulat per la construcció del cadirat de la Cort del Veguer, vers l'any 1524¹²⁶.

Com hem dit, però, en cap cas va existir a la Tortosa de la Baixa Edat Mitjana el càrrec d'un mestre de la ciutat que s'encarregués genèricament del control tècnic de la construcció, de traçar i de dirigir les obres de la ciutat. És possible, però, que aquesta figura, o una de similar, existís a la Tortosa d'època moderna: l'any 1599, per exemple, trobem que a Arnau Vila, obrer de vila, se l'anomena *mestre de les obres baixes y empedrador de Tortosa*¹²⁷. Tot i això, és molt probable que es tracti d'un càrrec intermitent dintre d'una administració també intermitent i poc organitzada que mai va arribar a estar del tot estructurada, que mai va arribar a establir-se.

---

¹²⁵ Els mestres majors de la Seu, excepte Pere Piquer i Antoni Taix, a la dècada de 1480, van ser tots forans, però no els hi considerem, a causa que en general desenvoluparen la seua tasca permanentment a Tortosa. Cfr. una síntesi general a V. ALMUNI, "La catedral de Tortosa...", p. 325-345.

¹²⁶ Cfr. els capítols sobre el poder de la ciutat (3) i sobre la construcció i manteniment de camins, sèquies i ponts (9).

¹²⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 132. s/f.

Mestres de la construcció més destacats al servei de la universitat ¹²⁸		
Nom	Cronologia aproximada	Obres més destacades
Abbet (Salpico) (família)	s. XIV-XVI	-
Aztor, Bernat	ca. 1363-1409	Muralles del Perelló, Queixal del Temple, Muralles de Vimpeçol
Bas, Nicolau	ca. 1476-1493	Reconstrucció de l'hospital de la Santa Creu
Çaera, Guillem	ca. 1412-1456	Cort del Veguer, Font de l'Àngel, Pont de l'Alcànter
Cirera, Jaume	ca. 1341?-1365	Pont de l'Alcànter
Cova, Joan de la	ca. 1431-1462	Torreta de la carnisseria dels moros
Curça (família)	s. XIV-XV	Arxiu de la ciutat
Domènech, Ramon	ca. 1397-1432	Portal i torres de Vimpeçol
Durà o Duran, Bartomeu	ca. 1384-1407	Peixateria, Queixal del Temple, Església dels franciscans
Frenoy, Joan de (mestre de la Seu)	ca. 1383?-1403	Portal de la Bassa, Portal de l'Olivar
Garçó, Pere (mestre de la Seu)	ca. 1450-1476	-
Gual, Bernat	ca. 1416-1453	Casa de la Romana, [Assut]
Marco, Arnau	ca. 1368-1396	Llotja, Muralles
Miravet, Jaume	ca. 1394-1397	-
Nabas, Ramon	ca. 1404-1419	Cort del Veguer, Torre rodona de Vimpeçol
Oliver, Berenguer	ca. 1363-1373	Pont de l'Alcànter, Muralles
Pex, Mohamed	ca. 1369-1379	Muralles, Porxo de la Casa del Pont
Roca, Nadal	ca. 1363-1384	Pont de l'Alcànter, Muralles
Taix, Antoni	ca. 1448-abans de 1506	-
Tranxer, Andreu	ca. 1368-1401	Muralles, Casa del tint
Turó, Bernat	ca. 1417-1437	Pont de l'Alcànter
Valença, Joan de (mestre de la Seu)	ca. 1356-1369	Muralles

¹²⁸ Només incloem una selecció de caps de colla i alguns treballadors que, en absència del mestre, actuen com a directors dels treballs als segles XIV i XV. No se citen els mestres actius a les sèquies, els pedrapiquers assalariats de la universitat a les obres de la Seu ni els mestres del pont, ja que apareixen en llistats a banda dintre dels capítols en què s'estudien aquestes qüestions. Pel que fa a les obres, tan sols citem aquelles que eren responsabilitat directa de la universitat, a excepció, com acabem de dir, de l'assut i les sèquies. En els casos en què no n'hem indicat cap, d'obra, és que els mestres realitzaren una extensa activitat per al municipi però no hi ha cap obra important de nova planta que se'ls pugui atribuir clarament.

*****

En els propers capítols estudiarem quines van ser les actuacions concretes del Consell de la ciutat en matèria de construcció i urbanisme. Ho farem a partir de la informació continguda en els llibres d'obra i els d'establiments però, sobretot, en els de clavaria i els de provisions, que són aquells que contenen les decisions urbanístiques del Consell de la universitat. Aquest organisme va ser, en definitiva, el que va marcar la política urbanística i, encara més, el paisatge urbà i periurbà de la ciutat medieval.

3.- EL PODER DE LA CIUTAT: L'ARQUITECTURA REPRESENTATIVA

Un cop hem vist quin va ser el marc jurídic de l'urbanisme tortosí en el segle del gòtic, és l'hora de veure de quina manera van materialitzar-se aquestes normes i competències. Això pot fer-se, sense gaires dificultats, resseguint sistemàticament els llibres de Provisions i Clavaria que es conserven a l'Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre. Malgrat que hem dut a terme aquest treball, evidentment, no es tracta, aquí, de fer un recull completament exhaustiu de totes i cadascuna de les múltiples i petites intervencions constructives i urbanístiques que el Consell de la Ciutat va portar a terme o simplement va projectar durant els segles XIV, XV i primer terç del XVI. En canvi, intentarem destacar, com ja hem dit a la introducció general d'aquest estudi, quines van ser les intervencions més contínues i habituals del municipi, quina va ser la seua política en termes de construcció, d'higiene, de bellesa i de representativitat urbana, quin va ser el paper dels mestres d'obra al servei de la ciutat i, sobretot, intentarem escriure una petita biografia de bona part dels edificis –i altres estructures-remarcables que van ser responsabilitat principal de la universitat de la ciutat de Tortosa durant la Baixa Edat Mitjana.

En aquest sentit, cal dir que moltes de les decisions i activitats del Consell de la ciutat de Tortosa, en tots els àmbits del govern, estaven encaminades a mostrar públicament el poder de la universitat. Un d'aquests àmbits, la política urbanística, va ser especialment permeable a aquesta mena d'actuacions i, juntament amb altres que tendien a resoldre assumptes purament utilitaris, en moltes ocasions trobem provisions municipals directament relacionades amb la propaganda del programa cívic de decòrum i bellesa – és a dir: de poder- de la ciutat. Això succeeix en molts aspectes, fins i tot minúsculs¹²⁹, de la política urbanística del Consell, però és especialment remarcable en allò que – penso que amb tota justícia- podríem anomenar l'arquitectura representativa¹³⁰ de la Tortosa gòtica.

---

¹²⁹ Per exemple, és el cas dels dos escuts municipals que el pintor Jaume Farell va pintar l'any 1441 al pou del replà d'en Febré, que acabava d'ésser construït amb recolzament del municipi i sota la direcció del mestre Bernat Gual. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 63. p. 164, 191, CVIII.

¹³⁰ Sobre aquest tema als països de la Mediterrània durant l'Edat Mitjana cfr., entre altres, els treballs aplegats a P. BOUCHERON i J. CHIFFOLEAU (eds.), *Les palais dans la ville. Espaces urbains et Linux de la puissance publique dans la Méditerranée médiévale*, Lyon, 2004, especialment p. 229-341 (4. Le prince, le palais, la représentation).

3.1.- La Casa de la Ciutat

Malgrat que probablement mai va arribar a ser un edifici gaire sumptuós, la construcció representativa del poder municipal, en allò que s'ha anomenat la “diagonal del poder” de la Tortosa gòtica¹³¹, era la Casa de la Ciutat. Les primeres referències a la seua existència són del mateix temps en què comença a haver-hi referències arxivístiques pròpiament municipals, a inicis del segle XIV¹³², però és possible –només dic possible– que aquest edifici sigui, en essència, el mateix que cita el *Llibre de les Costums* (s. XIII) com a lloc de reunió de la Cúria, situat en una plaça “entesa dels Archs del Bisbe tro al cantó primer d'en Tomàs Garidel”¹³³. L'antic immoble –amb els canvis que tot seguit estudiarem– va ser enderrocat al 1915, i des del 1962 la seua ubicació l'ocupen les restes, escadusseres i magnífiques, del Palau Oliver de Boteller.

Ubicació de la Casa de la Ciutat (1642)

Les fotografies antigues i les escasses restes conservades corresponen, bàsicament, a l'edifici bastit al segle XVI, especialment des del 1533. Ara bé, malgrat que en una petita portalada que estava situada en un dels trams de l'escala i que avui es conserva a

¹³¹ Cf. M. A. BAILA, *La ciutat de Tortosa. Evolució de l'espai urbà*, Vinaròs, 1999, *passim*. Aquesta hipotètica diagonal estava formada pel Castell de la Suda (amb el palau reial), la catedral, el palau del bisbe, la Cort del Veguer i la Casa de la Ciutat.

¹³² Cal negar rotundament l'afirmació de Bayerri segons la qual el Consell de la ciutat va reunir-se al claustre de la catedral “hasta bien entrada la segunda mitad del siglo XVI en que se construyó la *Casa de la Ciudad* en la calle así denominada también: *de la Ciudad*. Antes de dicha data, nuestra Corporación del gobierno municipal no sintió la necesidad de poseer edificio propio y privativo, ya que los claustros del templo le sirvieron de tiempo inmemorial para celebrar sus juntas o ayuntamientos, por considerarse el templo en la Edad Media catalana como un patrimonio complementario de los Condes-Reyes y estamentos gubernamentales...” E. BAYERRI, *Historia de Tortosa y su comarca*, VIII, Tortosa, 1960, p. 135.

¹³³ *Costums de Tortosa* (ed. de J. MASSIP), Barcelona, 1996, p. 63-64.

l'interior de l'església de Sant Domingo apareixen frontó i ordre clàssics –l'obreta és molt similar a la portalada del Col·legi de Sant Jaume i Sant Maties, construïda *ca.* 1570¹³⁴-, pareix que l'edifici continuava sent, bàsicament, una obra gòtica. Les arcades de mig punt que apareixen a les façanes són típiques de l'arquitectura gòtica civil, en el nostre país. A Tortosa mateix en trobem exemples del XV –palaus Despuig, Oliver de Boteller i Oriol. La volta rampant de sota l'escala i els arcs rebaixats del pati també són elements tradicionals de l'arquitectura gòtica civil catalana.

Pati de la Casa de la ciutat després del 1905 (AHCTE)

Segons es desprèn dels documents, com en el cas de tantes altres edificacions i estructures de les ciutats medievals, la realitat de la Casa de la Ciutat de Tortosa va ser complexa i canviant. La documentació, però, també permet entreveure, des de finals del segle XIV, l'existència d'una construcció que contenia les sales on es reunia el Consell de la Ciutat –com a mínim dues: una *dalt* i altra *baix*-¹³⁵; l'arxiu, que probablement era

---

¹³⁴ Sobre aquesta qüestió i, en general, sobre la construcció de la Casa de la Ciutat al segle XVI, cfr. J. VIDAL, "Assaig de panorama de les arts a la Tortosa del Renaixement", dins E. QUEROL i J. VIDAL, *Cultura i art a la Tortosa del Renaixement*, Tortosa, 2005, p. 165-173. Sobre l'escultura d'aquesta època, cfr. J. YEGUAS, *L'escultura a Catalunya entre 1490 i 1575: de la tradició medieval a la difusió i consolidació de les formes "a la romana"* (Tesi doctoral inèdita, UB), Barcelona, 2000.

¹³⁵ Com ja hem comentat, sovint s'ha dit que durant l'Edat Mitjana el consistori municipal es reunia al claustre de la catedral, fins i tot un cop documentada la Casa de la Ciutat. En aquest sentit, darrerament s'ha proposat la possibilitat que "encara que des de final del segle XIII consta l'existència d'un edifici que feia les funcions de Casa de la Ciutat, també és cert que alguns actes protocol·laris del municipi de Tortosa es feien al claustre de la Seu, probablement per conservar algun antic costum de quan no existia encara un edifici propi per a les reunions de l'edifici" (J. H. MUÑOZ i S. J. ROVIRA, *Tortosa en temps de Carles I, segons el llibre de rúbriques (1522-1556)*, Tortosa, 2000, p. 26). El fet és, però, que el Consell de la Ciutat també es reunia, de vegades, al convent dels franciscans, i que algunes reunions específiques,

una part autònoma de l'immoble, i un altar o capella. A més, pareix que servia de magatzem municipal, ja que existeixen nombroses notícies que l'esmenten en el tràfec de pedres, fusta i altres elements, com per exemple un àngel de pedra que estigué a la Casa de la Ciutat abans d'instal·lar-se a la font, l'any 1448 –la que avui es coneix com a “font de l'Àngel”-¹³⁶, o unes bombardes que s'hi guardaven l'any 1411¹³⁷. És ben possible, doncs, que a partir d'alguna edificació anterior, potser privada, s'hagués anat construint un edifici públic on probablement hi havia alguna mena de porxo o llotja a la part baixa, a banda d'una altra o altres sales, i un pis a sobre amb una altra sala o sales, la qual cosa ens dóna una tipologia similar –tampoc del tot exacta- a la que s'ha considerat canònica per a les Cases del poder municipal al nostre país. El que resulta evident és, però, que de forma semblant al que succeí amb la ben documentada Casa de la Ciutat de Barcelona, l'edifici de Tortosa va ser construït sense “la coherència pròpia d'un projecte unitari”¹³⁸.

Les primeres notícies clares que les grans sèries històriques del municipi donen sobre obres a la Casa de la Ciutat fan referència a la construcció de l'armari de l'arxiu¹³⁹ i són de l'estiu de l'any 1370. Consta que treballaren en aquesta important obra Galceran – que segurament dirigia les obres- i Francesc Curça, fusters i mestres de cases sarraïns d'àmplia i diversa activitat a la ciutat durant el darrer quart del segle XIV, serradors

---

com la que s'esdevenia cada any a l'hora de passar els comptes, tenia lloc a l'Hospital, concretament a una sala anomenada sovint “palau” de l'Hospital. D'altra banda, cal subratllar el fet que en altres poblacions, com ara Barcelona, costa documentalment que el Consell de la Ciutat també es reunia en edificis religiosos, però en aquest cas abans que existís un edifici propi (E. BRUNIQUER, *Rúbriques de Brúniquer. Cerimonial dels magnífichs consellers y regiment de la ciutat de Barelona*, 5 vol., Barcelona, 1912-16, I, p. 82-83, III p. 12, IV, p. 23; P. BESERAN, “La casa de la Ciutat de Barcelona”, dins *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura, III. Dels palaus a les masies*, Barcelona, 2003, p. 183-189, amb diversa bibliografia).

¹³⁶ J. VIDAL, “Documents medievals sobre la font de l'Àngel de Tortosa”, dins *Recerca*, 8 (2004), p. 163.

¹³⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 47. p. CLXXXI.

¹³⁸ Una síntesi interessant sobre les cases dels consells municipals i de la Generalitat a la Catalunya medieval, a E. RIU-BARRERA, “Les cases dels consells municipals i la Generalitat”, dins *L'art gòtic...*, p. 179-182, amb diversa bibliografia anterior referida a tota la Corona. El capítol inclou tres estudis monogràfics, també amb bibliografia anterior: el ja citat de P. BESERAN, “La casa de la Ciutat...”, d'on prenem la cita textual que dóna peu a aquesta nota; C. PUIGFERRAT, “La casa de la Ciutat de Vic”..., p. 189-190; E. RIU-BARRERA, “La casa o palau de la Generalitat a Barcelona”..., p. 191-195. A més, cfr. M. CARBONELL, “Marc Safont (ca. 1385-1458) en l'arquitectura barcelonina del segle XV. Documents per a un esbós biogràfic”, dins *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, XXI (2003), p. 181-225. Per a València, cfr. A. SERRA DESFILIS, “El fasto del palacio inacabado. La casa de la ciudad de Valencia en los siglos XIV y XV”, dins *Historia de la ciudad, III. Arquitectura y transformación urbana de la ciudad de Valencia*, València, 2004, p. 74-99.

¹³⁹ Sobre la construcció d'aquest armari i, en general, sobre l'origen i l'evolució de l'arxiu n'han parlat, essencialment, J. MASSIP, *El catàleg de l'arxiu territorial de Tortosa de 1574*, Tortosa, 1987, p. 9-23; A. CURTO, “Origen i evolució de l'Arxiu de la Ciutat de Tortosa (segles XIV-XVII)”, dins *Lligall*, 18 (2001), p. 121-146.

com Mateu Mercer o Canader, mestres d'aixa com Domingo Ferrer, manyans moros com Mahomet Hayre, o Pere Pasqual, un fuster de Mallorca¹⁴⁰. Aquest armari estigué en actiu durant prop de dos segles, ja que no va ser fins al darrer terç del segle XVI (ca. 1566-1574) que fou substituït per un de nou, que encara avui es conserva, malgrat que molt remodelat¹⁴¹.

La impressió que donen els documents medievals sobre l'edifici és d'una certa descurança, i sempre o gairebé sempre ens parlen d'arranjaments. Així, del 2 de desembre de 1370 (pocs mesos després que estiguessin enllestides les obres de l'arxiu) es conserven uns pagaments per adobs a la Casa de la Ciutat, especialment per *caxonar e adobar les parets de la Sala de la Ciutat e en adobar los terrats de aquella*, i del mes d'agost de 1372 uns altres, a *Ameruç, sarrahi, algezçador*, i a la colla que treballava amb ell, per *reparar algunes crebaces del trespol de la Casa de la Ciutat, e entrebigar les jàcenes del porxe*¹⁴².

L'any 1379 van fer-se algunes obres importants que mostren com va anar definint-se l'edifici al llarg del temps. Durant el mes de gener, es va fer una *taulada o porxe* a la Sala de la Ciutat, *damunt la cambra de l'arxiu*, i al mes de juny l'abans citat Ameruç treballà *en metre rajoles en les parets del trespol, damunt la cambra de l'arxiu, e damunt la taulada o porxe de la dita cambra, e regonèixer aquella, per ço com se plovia en la dita cambra e en la Casa del Consell*. En aquestes obres acompanyà al mestre Ameruç el fill de Salpico, és a dir, un membre de la família Abbet, important nissaga de mestres de cases sarraïns actius a la ciutat durant els segles XIV, XV i XVI. Segurament com a conseqüència d'aquestes obres apareix una referència, del mes d'abril de 1380, a la fabricació de *los banchs de la dita Sala* i, també, d'una brandonera, fabricada pel fuster Miquel Sebrià, el seu fadri i en Çuera. El mes de maig del darrer any citat (1380) el fuster Bernat Pinyana rebé un pagament de 7 sous *per VII frantices que mes en la brandonera e en II archibanchs*, un altre al ja citat fuster Miquel Sebrià per treball en els esmentats arquibancs i brandonera, i un darrer al ferrer moro Hayre¹⁴³.

---

¹⁴⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 7. f. 13r-16v. Part d'aquestes dades ja havien estat donades a conèixer als citats treballs de Jesús Massip i Albert Curto.

¹⁴¹ J. MASSIP *El catàleg de l'arxiu...*, p. 9-23; A. CURTO, "Origen i evolució...", p. 130-131.

¹⁴² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 7. f. 24r; Llibre de Clavaria, 9. f. LXIIIr.

¹⁴³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 15. p. CXXXVIII; Llibre de Clavaria, 16. p. CXVIII, CLXXXII; Llibre de Clavaria, 17. CXVII.

Les notícies sobre obres de reparació –sobretot a la teulada, que era de teula, i als terrats, a causa de les goteres- són freqüents durant el darrer quart del segle XIV i tot el segle XV¹⁴⁴. Per exemple, sabem que el 1388 hi treballa *n'Alí Alpedrell, sarrahi, mestre de cases*. En els anys immediatament següents s'anoten pagaments pel treball de diversos mestres anònims, moltes vegades moros; el 1397 hi treballen el mestre d'aixa Bernat Pinyana i en Ventall, un mestre musulmà que sovint apareix a les obres de manteniment del palau reial sota les ordres d'algun dels membres de la família Abbet, àlies *Salpico*, un dels quals fou l'encarregat, l'any 1400, de *caxonar la Casa de la Ciutat, adobar la taulada, adobar lo terrat de la casa del verguer, la taulada de la Casa del Pont, dellà lo rech, la taulada de la pescateria e de la lotja, lo terrat de la sglésia de Sent Joan*, etcètera. Alhora, consta que s'anava renovant el mobiliari de l'edifici: *arquibancs, taules, bancs per als procuradors, e assessor e l'esscrivà, un arch barandat i canalobres de paret* que es paguen a l'octubre de 1405¹⁴⁵.

A banda de tot aquest seguit d'arranjaments habituals, alguns causats per desperfectes concrets i altres fruit del manteniment necessari per tal de conservar en bon estat l'edifici, cosa que també succeeix en el cas de molts altres immobles de titularitat municipal, com ara la llotja o la peixateria, durant el segle XV van dur-se a terme dues obres d'una certa importància a la Casa de la Ciutat. La primera és l'arranjament de l'Escrivania, en el moment en què va ser llogada per Bartomeu Albiol, l'any 1426. Molt probablement l'Escrivania era –o estava a- l'arxiu, i consta que dirigí les obres l'important mestre Ramon Domènech, i que també hi treballaren el pedrapiquer Antoni Martí i un mosso pedrapiquer d'origen castellà, el nom del qual ens és desconegut¹⁴⁶.

---

¹⁴⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria 45. p. CVIII (ca. 24-9-1408); Llibre de Clavaria, 47. p. CXXXII (ca. 18-11-1410); Llibre de Clavaria, 50. p. CXXXV (ca. 31-10-1413?); Llibre de Clavaria, 59. p. 115 (27-10-1429, portes fetes pels mestres Antoni Alcanyç i Bernat Tarascó); Llibre de Clavaria, 63. p. 181 (26-1-1440); Llibre de Clavaria, 66. f. 54r (13-6-1443); Llibre de Clavaria, 74. f. 34r (27-1-1453, Bernat Gual dirigeix les obres); Llibre de Clavaria, 75. f. LXVIIIv (24-10-1453, Bernat Gual dirigeix les obres); Llibre de Clavaria, 82. s/p (22-5-1461); Llibre de Clavaria, 82. s/p (10-10-1472); Llibre de Clavaria, 83. s/p (24-12-1463, Antoni Taix dirigeix les obres); Llibre de Clavaria, 85. f. 176r (31-10-1467?, Bartomeu Martí dirigeix les obres); Llibre de Clavaria, 99 (1r lligall). f. 11r (28-6-1485, Joan de Sant Joan dirigeix les obres); Llibre d'Obres Públiques, 13 (4t lligall). f. 11r (6-10-1430, Ramon Domènech dirigeix les obres).

¹⁴⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 25. p. CVIII, CXXXVII; 27. p. CXXXVI; Llibre de Clavaria, 29. p. CLIII; Llibre de Clavaria, 32. p. CXXXIII, CLII; Llibre de Clavaria, 36. p. CXXII; Llibre de Clavaria, 37. p. CXXXIII; Llibre de Clavaria, 42. p. CVIII, CXXI; Llibre de Clavaria, 43. p. CXXXVIII; Llibre d'Obres Públiques, 12. f. 59v-60r; Llibre de Provisions, 24. f. 11v.

¹⁴⁶ És probable, però no segur, que vers aquesta data es fessin obres importants a l'edifici, ja que el lloc d'un llibre d'obres porta escrit, al lloc *Obres de les Cases del Consell 14[26]*. Malauradament, malgrat que a l'inventari de l'arxiu s'afirma que, efectivament, el llibre conté aquesta informació, els folis

En aquest mateix espai van dur-se a terme arranjaments l'any 1472, administrats pel mercader Antoni Giner. La seua tasca va ser aprovada en Consell General, on van considerar-se *ben fetes les despeses per lo honorable clavari en les obres del Studi, de l'arxiu e Casa de romana, com fossen molt necessàries*¹⁴⁷.

L'altra obra important té com a protagonista l'altar de l'edifici, el qual, pel que es desprèn de la documentació, mai no va arribar a ser una capella similar a la que hi havia a la Casa de la Ciutat o a la Casa de la Diputació del General de Barcelona¹⁴⁸, per posar dos exemples prou estudiats, o en altres edificis semblants. Pel que fa a aquesta qüestió, se sap que, com a mínim des del 1401, existia un retaule a l'edifici, ja que aquest any hi ha registrats pagaments al fuster Andreu Tranxer per haver fet les posts del retaule de l'Àngel –l'Àngel Custodi era el patró de Tortosa, com de moltes altres ciutats i viles de la Corona¹⁴⁹- i al pintor assalariat de la universitat, Pere Cardona, per haver pintat l'Àngel. Segurament aquest retaule es va situar al pis de dalt de l'edifici fins al 1448. El 2 d'agost d'aquest any, durant la festivitat del Sant Àngel, el mercader Bartomeu Sosmero va fer una donació a l'altar de vint sous censals cada any, *pro ornamentis dicti altaris et pro luminaria*. Aquest fet segurament va fer que, ultra la renovació d'ornaments litúrgics (hi ha registrada la compra de *dues canes e miga de drap de tella de tonarda de Flandes [...] per posar-la detràs lo dit altar de la Casa de la Ciutat*, un pagament a n Jacme Farell, pintor, que pintà lo dit drap que havia a star detràs lo dit altar de l'Àngel, i la compra de diverses tovalles, per ops del dit altar; l'any 1450 es compraren més tovalles i es renovà la llàntia que cremava davant de l'altar), es decidís canviar d'ubicació el retaule, que passà de *dalt ha davall*, probablement prop de l'entrada de l'edifici. El canvi comportà la necessitat d'obrir una finestra que il·luminés directament *l'altar hon se diu la missa*, de forma similar a allò que s'esdevingué a Barcelona gairebé contemporàniament: recordem que a la Ciutat Comtal, l'any 1448, Guillem Talarn pintà una mostra amb la representació del Judici Final per a una vidriera

---

conservats registren obres comunes, en cap cas de la Casa de la Ciutat. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 4 (1r lligall).

¹⁴⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 4 (1r lligall). f. 4r-6v; Llibre de Provisions, 57. f. 24r.

¹⁴⁸ Sobre aquesta obra, entre altres, cfr. l'interessant estudi de M. CARBONELL, "Marc Safont..."

¹⁴⁹ Cfr. G. LLOMPART, "El Àngel Custodio en los Reinos de la Corona de Aragón", dins *Boletín de la Cámara de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca*, 673 (1971), p. 147-188; G. LLOMPART, "El Àngel Custodio en la Corona de Aragón en la Baja Edad Media (fiesta, teatro, iconografía)", dins *Fiestas y liturgia. Fêtes et liturgie* (Actas del Coloquio celebrado en la Casa de Velázquez, 1985), Madrid, 1988, p. 249-269.

que havia d'il·luminar el nou retaule de la Verge dels Consellers pintat per Lluís Dalmau¹⁵⁰. A Tortosa, l'obertura de la nova finestra va portar-la a terme el mestre Joan de la Cova, que als comptes d'aquesta despesa apareix citat com a fuster però que, en bona part de la documentació de l'època, és gairebé sempre citat com a mestre de cases. Pel que fa al retaule, consta que el mes de gener de 1469 el pintor Domingo Claries va adobar *una ymatge de guix qui n'era caiguda, e s'era trencada en tres troços*, i la va pintar. A la dècada de 1480 Diego Verdagua pintà una nova post amb un Àngel Custodi, o repintà l'existent, i l'any 1499 Francisco Ruiz, un mestre procedent de Medina del Campo, pintà un nou retaule¹⁵¹.

L'edifici devia estar en unes condicions molt precàries a la fi del segle XV. Vers la dècada de 1480 comencen una sèrie de petites intervencions –teulades, finestres...- que culminaran amb una obra bàsicament nova que des d'aproximadament l'any 1533 substituirà, en el mateix lloc, l'obra vella, de la mateixa manera que la catedral nova –gòtica- substituï la vella des del 1347. Com en el cas de l'edifici “gòtic”, no sembla, però, que fos una obra tan sumptuosa com alguns dels edificis renaixentistes representatius del poder civil conservats al territori (els ajuntaments de Vall-de-roures, Orta i Arnes, per exemple), potser a causa de la seua situació a la trama urbana, encabida en un sector de carrers estrets i allunyada de grans obertures (no sembla que la plaça dels prohoms fos una obertura excessivament gran). Els registres de Clavaria del municipi permeten resseguir perfectament el procés de substitució de l'edifici medieval pel del segle XVI, perquè hi ha anotades les despeses, però la pèrdua dels llibres de Provisions –els acords- d'aquesta època (1497-1544), malauradament, en dificulta l'exactitud completa.

Així consta, per exemple, que al novembre de 1480 el mestre Nicolau Bas va arranjar el *terrat de la casa e de l'arxiu*. El 24 d'octubre de 1489, però, el mateix mestre Bas, amb alguns ajudants, cobrà *per adobar lo arxiu, que's plovia*. El 5 de novembre, probablement de l'any 1492, tornà a adobar-se *l'arxiu, que's plovia*. En aquest cas

---

¹⁵⁰ A. DURAN I SANPERE, *Barcelona i la seva història*, III, Barcelona, 1975, p. 101. És extensíssima la bibliografia relacionada amb el retaule de Dalmau. Cfr. un recull de les notícies que coneixem sobre el pintor a J. GUDIOL i S. ALCOLEA, *Pintura gòtica catalana*, Barcelona, 1986, p. 157-160.

¹⁵¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibres de Clavaria, 38. p. CLVI; 67. p. CXVIII, CXX, CXXVIII, CXXXVII; 86. s/f; Provisions, 42, doc. solt 5 i f. 55v. Sobre la pintura del retaule a la fi del segle XV, cfr. F. PASTOR, “Dos retablistas medioevales”, dins *La Zuda*, 25 (març de 1915), p. 38-39; J. VIDAL, “Assaig de panorama...”, p. 208.

l'obra va ser responsabilitat del mestre Aguiló, i el morter, *ja fet per a la dita obra*, va ser comprat al mestre Daroca. Entre finals de 1496 i inicis del 1497 els mestres Bernat Pasqual i Joan Uguet, àlies *Brull*, prengueren a estall, per 24 lliures, *la paret migera és entre la ciutat e casa d'en Bernat Arlet*. Ells mateixos, el 24 de gener d'aquest any 1497, cobraren per *metre dues jàcenes en la teulada, e recórrer aquella sobre lo archiu, e reparar un pany de la paret de la sala, e metre un permòdol a una fila sobre la entrada del portal de la casa*, treball pel qual cobraren 6 lliures i 16 sous. El 5 de desembre Brull treballava en *adobar la cuberta de l'arxiu, que s plovía, en la qual féu una canal nova*. Ja a inicis del segle XVI, concretament el mes de desembre de 1501, trobem el mestre mallorquí Pere Fuya treballant en *adobar dos pedrisos a l'encontre de la casa de dita ciutat, dels quals de nits havien deffets los cantons e levades pedres de aquells*. Durant el mes de juny de 1506 l'obrer de vila local Antoni Vinader va rebre 16 sous i 11 diners *per ocasió de la obra per ell feta en la cuberta de la sala de la present ciutat, com stigués perillós lo hun cantó de aquella*¹⁵².

El primer moment important en aquest contínuum d'obres arriba el mes de desembre de 1509. El dia 10 hi ha registrat un pagament a Joan Uguet (Brull), *e altres, per los dies havien apuntalat Casa de la Ciutat*. El dia 11 el pagament el rep Jeroni Esteve, àlies *Giraut, per obrar tres permòdols de pedra per obs de la cuberta de la Casa de la Ciutat*. I entre els dies 15 i 22 apareixen registrats diversos pagaments de material –fusta i rajola (maons). Tot això perquè en aquest moment Pere Daroca, obrer de vila de Tortosa, ha pres a destall la construcció d'una nova teulada per a la Casa de la Ciutat, segons es desprèn de diversa documentació, d'entre la qual destaca aquest contracte¹⁵³:

Estal de mans e ajudants de la teulada de la Casa de la ciutat, liurat a mestre Pere Daroqua, obrer de vila.

Tothom qui entena e vulla fer o prendre a fer una teulada que se ha de fer en la casa de la present ciutat de Tortosa, de mans, en la forma e manera dejús escrita, aquell qui millor mercat farà, se liurarà.

¹⁵² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 95, f. 119r; Llibre de Clavaria, 99 (3r lligall), f. 50r-v (amb altres pagaments al mateix volum); Llibre de Clavaria, 100 (2n lligall), f. 21v; Llibre de Clavaria, 101 (2n lligall), f. 15r; Llibre de Clavaria, 103 (3r lligall), f. 20r; Llibre de Clavaria, 104 (2n lligall), f. 12r; Llibre de Clavaria, 106 (1r lligall), f. 6v.

¹⁵³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 107 (1r lligall), *passim* (especialment document solt 8, 12 i p. 17, 18, 20, 29).

E primo¹⁵⁴, sàpia qualsevol mestre qui pendrà a stal de mans de ell e de ajudants¹⁵⁵ de fer dita teulada que farà e¹⁵⁶ s'era tengut de fer¹⁵⁷ dita taulada¹⁵⁸ de la forma següent, ço és sobre les parets de la altària que y són caiyonades y adobades faran cinch pilars groços a quiscuna part, e sobre dits pilars posaran cinch gàçenes de dos o tres muls, e sobre dites gàçenes posaran trentens, los que mester hi seran, e sobre los trentens posaran lates, e sobre les lates listonada que cobra les parets cuberta de teula¹⁵⁹, e aquella metre al vesant y [cost] que haurà mester¹⁶⁰.

E més, haja e sia tengut lo dit mestre de¹⁶¹ pugar les parets e regonèxer aquelles e adobar ab tota perfecció, e açò a coneguda dels magnífichs procuradors de dita ciutat, y de aquells mestres que aplicaran y volran, e més, que les parets fahedores per cloure dita taulada feran de gruix de una ragola de la cuberta vella que vuy és, en amunt o de les cubertes dels vehins si més altes seran, e dita teulada fahedora serà a la part més baixa de altària de vuyt palms de cana.

E més, haja e sia tengut de deixar una finestra¹⁶² per a rebre la claror en dita casa en aquell loch e part que volran y ordenaran los dits senyors de procuradors.

Item, sàpia dit mestre que haurà de canalonar dita taulada entorn¹⁶³ y de quatre¹⁶⁴ en quatre¹⁶⁵ vies [son canalló] e tota la dessús dita obra haurà e serà¹⁶⁶ tengut fer ab tota e bona perfecció, a coneguda com és dit dels dits senyors de procuradors y mestres que aplicar-hi volran.

Item, sàpia¹⁶⁷ lo mestre qui farà la dessús dita obra, que la dita ciutat li administrará e donará tot lo mester per a dita obra, [junt] a la porta de la casa de la dita ciutat, venint a lur càrrech les mans dell dit mestre e ajudants que mester ho seran, la qual obra haja e sia tengut haver feta¹⁶⁸ dins dos mesos après li serà liurat. E si dins lo dit temps lo dit mestre non acabans, dita ciutat haga e puga tenir facultat de haver-hi altres mestres a tot cost e despeses sues per acabar aquella¹⁶⁹.

---

¹⁵⁴ *Segueix farà dita teulada de fust de dos muls, ratllat.*

¹⁵⁵ *de ell e de ajudants, interlineat.*

¹⁵⁶ *Segueix fer, ratllat.*

¹⁵⁷ *de fer, interlineat.*

¹⁵⁸ *Segueix de fust de dos muls, ratllat.*

¹⁵⁹ *de la forma següent, ço és sobre les parets de la altària que y són caiyonades y adobades faran cinch pilars groços a quiscuna part, e sobre dits pilars posaran cinch gàçenes de dos o tres muls, e sobre dites gàçenes posaran trentens, los que mester hi seran, e sobre los trentens posaran lates, e sobre les lates listonada que cobra les parets cuberta de teula, en el marge esquerre.*

¹⁶⁰ *Segueix metre sobre totes les parets allà hon carregaran los dits fusts de dos muls de larch a larch sos vintens, ratllat.*

¹⁶¹ *Segueix re, ratllat.*

¹⁶² *finestra, interlineat. Abans trompa i trampa, ratllat.*

¹⁶³ *Segueix entorn, repetit.*

¹⁶⁴ *quatre, interlineat. Abans tres, ratllat.*

¹⁶⁵ *quatre, interlineat. Abans tres, ratllat.*

¹⁶⁶ *Segueix fa, ratllat.*

¹⁶⁷ *Segueix e que lom, ratllat.*

¹⁶⁸ *Segueix per tot, ratllat.*

¹⁶⁹ *Segueix E més, sàpia que havurà a desfer tota la cuberta que vuy en dita casa és, e cloure los forats de allí hon levarà de dita cuberta, ratllat, amb la inscripció vacat en el marge esquerre.*

E lo preu de dita obra, per lo qual serà liurada, li serà pagat e satisfet d'esta manera, ço és, al principi de dita obra haurà e rebrà la una terça, y en lo mig de aquella l'altra paga, e a l'acabament de aquella, vist que s'era stat ab tota perfecció per dits procuradors y mestres, lo compliment de dita paga.

E per ço digau qui hi vulla que a d'aquell mestre qui millor mercat farà serà liurat.

Entès, emperò, e declarat, que en lo metre de la dita fusta¹⁷⁰ hage de haver de [jou] de la una bigua a l'altra tres palms, y levar los puntals y bastiments que són en la dita casa, e cloure los forats que per causa [...] aque lls són stats fets [...].

Fermà àpoca dit Daroqua a XXII de deembre 1509, VIII lliures.

Item, a XX de abril 1510, fermà àpoca, VIII lliures.

Item, a XVIII de mars 1511, fermà àpoca, II lliures VIII sous.

En certificació de les condicions pactades al contracte, en què s'especificava que la ciutat pagaria el material, durant els anys 1510 i 1511 apareixen molt diversos pagaments de *menobra* destinada a la nova teulada –fusta, rajola, teules, arena, claus, algeps, calç i pedra- de la Casa de la Ciutat, i també pagaments pel treball de serradors, aiguaders, ferrers... Però en contra de les condicions de l'estall, sembla evident que les obres duraren més de dos mesos –aquest era el temps acordat per a la finalització de l'obra-, possiblement a causa que foren més complicades –i àmplies- del que s'havia previst de bon començament. D'aquesta manera, el 28 de maig de 1511 Pere Daroca cobrava 6 lliures i 12 sous *a compliment de aquelles XXVII lliures que foren lo stall que ell havia pres a fer la taulada en la Casa de la Ciutat*¹⁷¹.

Sembla que un cop acabada aquesta obra els esforços van destinar-se a l'arxiu. Així, consta que el 24 de setembre de 1511 Jaume Ferrando, un important obrer de vila de la ciutat, cobrà certa quantitat per *les despeses fetes en les obres de paymentar lo tarrat de l'archiu de la Casa de la Ciutat*. En el document s'especifica clarament que les obres es feien *per la conservació de les scriptures són en aquell*. El mes de novembre, el mestre Martí Agreuella, d'origen basc, treballa en fer les *canals de la teulada de la Casa de dita ciutat*. El mateix mestre cobrava, el mes d'abril de 1516, per la *faena havia feta en*

¹⁷⁰ fusta, *interlineat*. Abans de dos muls, *ratllat*.

¹⁷¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 107 (1r lligall). *passim*; Llibre de Clavaria, 107 (2n lligall). *passim* (especialment p. 43). Aquesta teulada, o una altra construïda posteriorment, va ser arranjada per un equip de treballadors comandat per Cristòfol Bruel l'any 1599 (AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 6 (4t lligall). s/f).

piquar e rexxar de algeps tota la entrada de la Casa de la dita ciutat. Alhora, el fuster Joan Dalmau fabricava els bancs de l'entrada de l'edifici¹⁷².

No hi torna a haver obres importants fins 12 anys més tard. A partir del febrer de 1528, aproximadament, es fa de nou *la teulada de la casa de la scrivania de la ciutat*. L'obra l'administra el ciutadà de Tortosa Joan Burgués. En aquest cas no ha aparegut, per ara, documentació que ens especifiqui el nom dels mestres que hi treballaren. Si de cas, consta que el 10 de desembre de 1529 Cristòfol Moiano, un important mestre d'origen castellà¹⁷³, cobra 1 lliura, 5 sous i 6 diners *per la despesa ell ha feta per en lo adop del terrat de l'archiu i teulada de sala de Tortosa*. Antoni Daroca cobrava, el 29 de gener de 1531, per obres, no especificades, fetes a l'edifici¹⁷⁴.

Façana oest de la Casa de la Ciutat a inicis del segle XX (AHCTE)

Però el moment veritablement important, de canvi, s'inicia el 1533. Les informacions sobre aquest afer contingudes en el *Llibre de rúbriques* de la ciutat ja han estat esmentades en l'edició parcial que se'n va fer¹⁷⁵, però existeix més informació en els llibres de comptes del municipi¹⁷⁶. Sembla que aquestes obres, bàsicament, s'allargaren

¹⁷² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 107 (3r lligall). p. 24, 25; Llibre de Clavaria, 108 (3r lligall). f. 17v. (el treball de Dalmau ja citat per A. ACUÑA, "Joan Dalmau, fuster de la ciutat i del Capítol tortosins", dins *Recerca*, 6 (2002), p. 345).

¹⁷³ Sobre aquest mestre cfr. J. VIDAL, "Assaig de panorama...", *passim*.

¹⁷⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 112. f. 209r, 210v; Llibre de Clavaria, 113. f. 137v; Registre 2407 (paper), f. 58v.

¹⁷⁵ J. H. MUÑOZ i S. J. ROVIRA, *Tortosa en temps de Carles I...*, p. 29.

¹⁷⁶ Principalment AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibres de Clavaria, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 124; AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de de Provisions, 66; AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 2407 (paper) [Llibre de Rúbriques].

fins l'any 1545. A l'inici en fou administrador *lo magnífich mossèn Joan Cerveró, ciutadà de Tortosa*, que rebé de mans del clavari Pere Cerdà *XXV lliures moneda barchinonesa a ell provehides pagar per obs de la fàbrica de la Casa de la Ciutat, les quals se havien de donar per les obres de murs y valls de dita ciutat*, el 10 d'octubre de 1533¹⁷⁷. L'any 1536 rep els pagaments del clavari Joan Soldevila, i a partir de 1537 el mercader Joan Cotxí és l'administrador de les obres.

Els pagaments fan referència a la compra de material –rajola, fusta, calç, pedra...- i esmenten el nom de rajolers, com ara Nicolau Vilanova; bosquerols, com ara Joan de Mondragon; barquers, com Joan Boteller, àlies *Perico*, de Benifallet; ferrers i manyans, com Pere Casanova, Jaume Merino o el mestre Esteve; serradors com Bertran de la Roca o Antoni Fresneda; fusters com el destacadíssim Joan Dalmau o Pere Orta, etcètera. També, evidentment, apareix el nom de pedrapiquers i obrers de vila, malgrat que, malauradament, no és fàcil discernir quina feina va fer cadascun d'ells. Hi treballaren Antoni Abellant, pedrapiquer (la seua actuació sembla secundària); Joan Mas¹⁷⁸, que possiblement dirigia l'obra –o n'era el piquer més important- l'any 1534, i que després no torna a aparèixer a la documentació fins al 1539; Antoni Daroca, Cristòfol Moiano, Bartomeu Benet i Joan Costa¹⁷⁹, obrers de vila; Domingo Cotxí, pedrapiquer de Flix; Miquel Anglès i el seu companyó, el mestre Bartomeu, Guillem Bruel i Dionís Belli, tots pedrapiquers de Tortosa.

En principi, em fa l'efecte que Domingo Cotxí, un important mestre que també treballà per a les sèquies de la ciutat, tallava la pedra destinada a la Casa de la Ciutat a les pedreres de Flix, la qual pedra baixava per l'Ebre fins a peu d'obra, on era treballada i col·locada pels mestres de la ciutat. El sistema és semblant al descrit per a les obres de la catedral¹⁸⁰. Així, en un document que no porta data, però que possiblement calgui datar vers l'any 1536, trobem la següent referència¹⁸¹:

---

¹⁷⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 116. f. 186v.

¹⁷⁸ Aquest mestre, juntament amb els també tortosins –ciutadans de Tortosa- Antoni Albell i Bartomeu Joan, es féu càrrec de la important església prioral de Sant Pere de Reus l'any 1544, arran d'un esfondrament a l'edifici. Cfr. E. LIANO, *La prioral de Sant Pere de Reus. El último gótico ante la llegada del Renacimiento*, Tarragona, 1992.

¹⁷⁹ Consta que treballà al Palau episcopal i al Mas de Bisbe, de Bitem, possiblement al claustre, vers el 1534. Cfr. J. VIDAL, "L'estat del la capella del Mas del Bisbe entre l'Edat Mitjana i el Renaixement", dins *L'Estel*, 338 (2a quinzena d'abril de 2004), p. 26-27.

¹⁸⁰ V. ALMUNI, *L'obra de la Seu de Tortosa (1345-1441)*, Tortosa, 1991, *passim*.

¹⁸¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 117. Document solt 2.

Per la obra de la Casa de la Ciutat.

Primo, per a de dalt de les cubertes en amunt, per a l'empit, són mester vuytanta pedres de fil¹⁸², a rahó I sou, VI, posades en Tortosa, en terra.

Més, han mester per als merlets setanta¹⁸³ pedres, a raó I sou, VIII, posades ídem.

Més, per la finestra són mester dotze pedres, a raó II sous, posades ídem.

Més, per los capitells dels merlets setze pedres, a raó II sous, VI, posades en Tortosa, en terra.

Més, quatre peces per a les gàrgoles, que tingueren sis pams de llarch, de palm y mig de cayre¹⁸⁴, posades en Tortosa y en terra, a raó VI sous la pedra, posà¹⁸⁵.

Més, cent cinquanta pedretes, a rahó deu diners per pedreta, seguida la filada de la paret per hon han de servir, posades en Tortosa y en terra.

Més en concret, consta, entre altres referències, que al mestre Cotxí se li van pagar 7 lliures i 4 sous per *part de paga de un portal de pedra ha de tallar per la Casa de la Ciutat*, el 21 de desembre de 1537. El 25 d'agost de l'any següent cobrava la mateixa quantitat *en paga y prorrata de les pedres ha de tallar per la scala y arch de Casa de la Ciutat*, i el 14 de febrer de 1529 rebia 12 lliures, de mans del clavari tortosí, *per la pedra de l'arch y scala ha venut a la ciutat*. Al seu torn, els mestres tortosins apareixen cobrant per *journals de piquar la pedra e de menobres*: és el cas, abans esmentat, de Miquel Anglès i el mestre Bertomeu, *son companyó*, el 10 de març de 1539. Aquestes notícies, i el fet que el fuster Pere Orta cobrés 2 lliures i 8 sous per *la fàbrica de les portes fa en la Casa de la Ciutat* el 9 d'agost de 1539, les quals estaven acabades el dia 1 de setembre, podria fer pensar que l'obra estava pràcticament enllestida. En el mateix moment trobem, però, que Cristòfol Moiano estava enderrocant *la cuberta de la Casa de la Ciutat*¹⁸⁶.

Faltaven construir, com a mínim, l'escala i el pou. L'escala la va prendre a estall de 40 lliures el pedrapiquer Joan Mas, a partir del mes d'octubre del 1539. Consta que també

¹⁸² *Segueix de, ratllat.*

¹⁸³ *setanta, interlineat. Abans vuytanta, ratllat.*

¹⁸⁴ *de cayre, interlineat. Segueix de cayre, ratllat.*

¹⁸⁵ *Segueix en Tortosa y en terra, ratllat.*

¹⁸⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 119. f. 230r; Llibre de Clavaria, 120. f. 225r, 231r, 247r; Llibre de Clavaria, 121. s/f.

hi treballà Guillem Bruel, que després arribaria a ser mestre major de l'obra de la Seu, i que el proveïdor de la pedra continuava essent Domingo Cotxí, de Flix, que el 7 d'abril de 1540 cobrava 3 lliures i 13 sous per *dos peçes de pedra ha portat per al pilar de la scala y dos baranes de pedra per a la dita [scala de l]a ciutat*¹⁸⁷.

Les notícies posteriors fan referència a la construcció del pou i al treball d'enllosar l'edifici. Entre juliol i agost de 1544 Domingo Cotxí facilità 350 lloses al municipi, *a raó de setze diners llosa, per obs de enllosar la entrada de la Casa de la Ciutat*. Durant el mes de maig de 1545 apareixen documents sobre el treball dels mestres Miquel Anglès i Dionís Belli a *la vora del pou*. Alhora, i durant els mesos següents, es paguen 700 rajoles a l'obrer de vila Bartomeu Benet i consta que l'esmentat Miquel Anglès pica *CCLXXXV pedres lloses per a la Casa de la Ciutat*. A partir d'aquestes referències s'ha pogut atribuir a Miquel Anglès el brocal del pou de la Casa de la Ciutat, avui convertit en font i ubicat enmig del claustre de la catedral de Tortosa¹⁸⁸.

Miquel Anglès. Pou de la Casa de la Ciutat (AHCTE)

¹⁸⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 121. s/f.

¹⁸⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 123. p. 476-477; Llibre de Clavaria, 124. s/f; A. CURTO, "El brocal del pou", dins J. VIDAL i A. CURTO (coordinadors), *Patrimoni al rebost*, Tortosa, 2004, p. 41-42.

La porta de mitja escala conservada al museu de la ciutat, amb el frontó clàssic, l'orde corinti, la calavera, la inscripció *Pugna pro patria* i l'Àngel Custodi, que abans hem comparat a la portada principal del Reial Col·legi de Sant Jaume i Sant Maties, i que també, però potser a més distància, podria relacionar-se amb la portada de l'església de Sant Domingo, segurament és posterior a les obres fins ara esmentades i paral·lela a les obres de la fundació reial. Possiblement, anterior a l'any 1569, quan es posa a estall *la porta i finestres y banchs del studi mijant escala* de la Casa de la Ciutat¹⁸⁹. Com hem comentat, Juan del Orrio és un bon candidat a ser-ne l'autor però, per ara, no és res més que un bon candidat.

Portal de mitja escala de la Casa de la Ciutat, abans del 1905 (AHCTE)

3.2.- La Cort del Veguer

Malgrat que pugui semblar contradictori, ja que el veguer era un oficial reial, el fet és la segona gran obra representativa del poder del municipi a la Tortosa medieval va ser la Cort del Veguer. El que succeeix és que, com ha estudiat Flocel Sabaté, el veguer de Tortosa i la Ribera d'Ebre va estar sempre fortament condicionat pel govern local. Per tal d'evitar que pertanyés a algun dels bàndols existents en l'oligarquia de la ciutat, havia de ser una persona forana, i, segons escriu aquest autor, "un cop nomenat pel rei o

¹⁸⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 70. f. 24v, 32v. L'obra va ser traslladada al museu de la ciutat al mes de març de 1905 (cfr. *Los Debates*, n. 3538, 8-3-1905).

pel marquès, el veguer” estava obligat a presentar-se “davant del batlle per a assegurar l’ofici”, i havia de fer “constar els seus fidejussors, els quals respondrien amb els seus béns per a rescabalar les víctimes d’un possible mal regiment de l’ofici per part del veguer”, el qual només podia “accedir a l’ofici un cop el govern local” havia acceptat “aquest assegurament, la qual cosa es converteix, en realitat, en un veritable control d’admissió del veguer per part del municipi. Amb el sots-veguer succeeix igual, només que aquest assegura *in posse* del veguer. Immediatament després, el veguer ha de jurar davant de les autoritats locals, i servir els elements del cos jurídic local: *tenir e servir les Costums*¹⁹⁰, *privilegis e libertats de la dita Ciutat* o, més explícitament, seguir les *consuetudines scriptas et sentencias arbitrales, privilegia et libertates civitatum Dertuse*. Només així serà admès en l’ofici”¹⁹¹.

Pel que fa a l’edifici, cal dir que quan l’any 1391 el rei Joan I concedeix llicència als procuradors de Tortosa per a canviar de lloc la presó comuna, des del castell de la Suda fins a la Cort del Veguer, especifica que la ciutat era l’encarregada de pagar les obres de la construcció, la qual cosa explica que els documents sobre les obres es conservin als fons històrics de la ciutat. En una altra concessió, de l’any 1394, dóna llicència a la ciutat per a construir, en el lloc elegit, una nova presó i una nova Cort del Veguer¹⁹². En definitiva, es tracta d’una mostra arquitectònica del control jurisdiccional que la ciutat exercia sobre el seu territori.

Malgrat que ja en temps de la senyoria dels Montcada hi havia veguer a Tortosa, i que a partir del 1303 Jaume II va aconseguir instal·lar a la ciutat una figura vicarial de característiques similars a les de la resta del Principat¹⁹³, no sabem on estava l’edifici de la Cort al segle XIII, si no és que és aquell que abans hem relacionat, hipotèticament, amb l’origen de la Casa de la Ciutat. És a dir, amb un immoble situat “en una plaça entesa dels Archs del Bisbe tro al cantó primer d’en Tomàs Garidel”. Al terç central del

---

¹⁹⁰ En aquest sentit, consta que a la Cort hi havia un exemplar del llibre de les Costums, el qual va enquadrar-se de nou l’any 1443 (AHCTE. Fons de l’Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 41. f. 27r-v).

¹⁹¹ F. SABATÉ, “El veguer i la vegueria de Tortosa i la Ribera d’Ebre al segle XIV”, dins *Recerca*, 2 (1997), p. 115-152 (146).

¹⁹² ACA. C. Reg. 1900. f. 74r-v; AHCTE. Fons de l’Ajuntament de Tortosa. Registre 458 (pergamí). Documents transcrits per G. MARÍ, *Els privilegis medievals de Tortosa. Les concessions reials a la universitat de la ciutat de Ramon Berenguer IV a Ferran II* (UB, Tesi doctoral), Barcelona, 1994, p. 1457-1458, 1466-1470, docs. 196, 201 (amb la taula de tradició d’ambdós documents).

¹⁹³ F. SABATÉ, “El veguer...”, p. 116.

XIV, però, ja consta que hi ha un *carreró de la Cort* al costat del palau del bisbe. I l'any 1384 es compra a Pere Cima una casa situada a la plaça de la Cruera per a ser ocupada pel veguer, sota cens de 35 sous anuals. Per tant, des d'un moment indeterminat del segle XIV, potser abans, dintre del sector de la ciutat que Baila ha anomenat "diagonal del poder", hi ha, entre diversos immobles privats, l'edifici de la Cort del Veguer. Segurament es trobava entre els actuals carrers de Croera i Dr. Ferran i el riu, concretament on avui hi ha l'ampliació set-centista del palau episcopal i els immobles contigus. Com ja hem dit, estava separat de la casa del bisbe per un carreró i, també, per una casa particular, dita d'en Cavalló, que de vegades també dóna nom al carreró de la Cort¹⁹⁴.

L'edifici de la Cort, però, pareix que no devia ser gaire important fins que s'hi van encabir les presons durant les dues primeres dècades del segle XV. El procés, que va ser llarg, va iniciar-se amb els ja citats privilegis que Joan I va concedir a la ciutat sobre aquest assumpte. En el primer, del 1391, es parla de canviar la presó de lloc, des del castell de la Suda fins al costat de la Cort del Veguer, i ja es deixa ben clar que és el municipi el que ha de pagar les despeses de construcció. En el segon, del 1394, s'esmenta, a més, la construcció d'una nova Cort per al veguer. Afegim, ara, que poc temps després el rei Martí va confirmar aquests privilegis de son germà¹⁹⁵. Tanmateix, no tenim notícia que les obres s'iniciessin abans del 1402. Mentre, el que consta és que

---

¹⁹⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 2. f. 46v (l'any 1343 hi ha referències a un *carrer darrere la Cort*); Llibre de Provisions, 8. f. 63v (al 1366 s'esmenta el *carreró que és dit de la Cort*); Registre 206 (pergamí) (1384, venda de la casa de Pere Cima a la ciutat perquè hi habiti el veguer). Almuni ha documentat un procés judicial entre el Capítol de la Seu i l'esmentat Antoni Cavalló l'any 1385, a causa del tancament d'un carreró contigu al palau episcopal, que ha d'ésser, lògicament, el que hem estat citant amb el nom de *carreró de la Cort* o *carreró d'en Cavalló*. El problema era que l'Església tortosina entenia que aquest espai era propietat episcopal i, en canvi, la ciutat, que havia autoritzat Antoni Cavalló a tancar el carreró per tal de millorar la seguretat de l'indret, considerava que es tractava d'un espai públic. Cfr. V. ALMUNI, *Un exemple de fàbrica baixmedieval de gran envergadura. La catedral de Tortosa als segles XIV i XV. Estudi documental* (Tesi doctoral inèdita, UB), Barcelona, 2003, III, p. 226-229, doc. 164. Segurament és aquest carreró allò que l'any 1458 el Consell donà al sastre Pere Pitart per tal que no s'hi amagués gent de mal, malgrat que el document parla d'un pati. S'afegeix *que lo dit en Pere Pitart hi puxa crèixer o fer cambra o lo que voldrà, però que en la paret de la casa de la presó ell no puxa fer forat algú per metre-y jàcenes, mas si carregar vol, que carregue sobre los permòdols qui són en la paret de la presó. E si per temps esdevenidor la ciutat haurà necessari lo dit pati, o voldrà obrar la dita presó, que en tal cars la ciutat se puxa pendre lo dit pati, però a coneguda de maestres li sia pagat per a la ciutat al dit mestre Pere o als sucesors seus lo que lo dit mestre Pere hauria bestret en la dita obra. E més avant provehiren que lo dit pati fos mesurat de quina largària e amplària era...* En la petició el sastre parla d'evitar la proliferació de rates i, aquest cop sí, clarament d'un carreró situat entre casa seua i la del bisbe. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 48. f. 25r-v, document solt 22.

¹⁹⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 415 (pergamí). Transcrit per G. MARÍ, *Els privilegis...*, p. 1520-1525, doc. 217 (amb la taula de tradició).

van fer-se reparacions a la Casa de la Paeria, *a restauració de les scriptures que hi són*, concretament l'any 1396. Segons sabem per documentació del segle següent, aquesta casa havia acostumat a estar dins de la Cort i, per tant, cal concloure que al 1396 van fer-se petites obres de reparació a la Cort. Tot lliga amb el fet que els paers, a Tortosa, no eren, com a Lleida, el braç executiu del Consell General (a Tortosa aquest càrrec rep el nom de "procurador"; a Barcelona, el de "conseller"; a València, el de "jurat"), sinó els oficials de justícia del municipi¹⁹⁶.

Com acabem de dir, els privilegis concedits a la ciutat per Joan I durant la dècada de 1390 no van tenir efectes fins als primers anys del nou segle. Així, el darrer dia de juliol de l'any 1402 el Consell General de Tortosa va tractar sobre un tema *proposat per los honorables procuradors, del fet de haver e comprar cases o alberchs, prop la Cort que a present és, per fer presons comunes contigües a la dita Cort*, i va decidir que *sia comanat als honorables procuradors e clavari, los quals, en continent, li facen totes aquelles provisions e ordinacions que a bona expedició e breu de la faena necessària a fer les dites presons*. És a dir, la Cort estava en el sector que hem esmentat abans, i coexistia amb una sèries d'alberchs contigus que, ara, seran expropiats en gran part per tal de fer les presons¹⁹⁷.

El 5 d'octubre d'aquest mateix any (1402), ja hi ha referències a la compra de *fusta de Pallars per a l'obra de la Cort*, material que baixava per l'Ebre fins a la ciutat i tornarà a aparèixer posteriorment. El fet és, però, que els treballs no començaran fins uns mesos després. Abans, entre gener i abril de 1403, el que reflecteix la documentació municipal és la compra dels abans esmentats alberchs. Es van veure afectats per aquestes expropiacions l'important mercader Guillem Feriça, que va rebre 60 lliures en compensació; el sabater Guiamó Ramon, que va cobrar 63 lliures, 16 sous i 3 diners; i na Peirona, esposa del difunt Guillem Casals, barber de Tortosa, que va cobrar 165 lliures en compensació. A més, la ciutat va pagar 28 lliures i 10 sous a *Guillem Oller, prior de la casa del Temple, per lohisme dels alberchs que la ciutat comprà ops de la*

---

¹⁹⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 22. f. 23v i document solt 7. Sobre la identitat de la Cort i la Casa de la paeria, cfr. Llibre de Provisions, 36. s/f (16-6-1431); Llibre de Clavaria, 88. f. 42v (7-8-1471); Llibre de Clavaria, 103 (3r lligall). p. 23 (25-5-1499). Sobre la figura dels paers, cfr. E. BAYERRI, *Historia de Tortosa y su comarca*, VIII, Tortosa, 1960, p. 69-74, i sobre la figura dels procuradors, consellers i altres membres del govern de la ciutat, malgrat que centrat únicament en primera meitat del segle XVII, cfr. P. AUDÍ, *Poder i societat: Tortosa, 1600-1650*, Tortosa, 1994, *passim*.

¹⁹⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 26. f. 9r.

*cort e presons, ço és, d'en Matheu Ramon, d'en Guillem Feriça e dels hereus d'en Guillem Casals, i va haver de fer-se càrrec dels censos d'aquests immobles, que durant molt de temps va continuar cobrant, puntualment cada any, el comanador del Temple o l'arrendador de la comanda —és a dir, l'arrendador dels emoluments del que havia estat la comanda del Temple de Tortosa abans del 1312*¹⁹⁸.

Aquestes expropiacions van pagar-se amb bons diners, i el Consell devia veure amb preocupació l'enorme despesa que la construcció de la nova Cort i les noves presons havia de costar a la ciutat. I és que, de fet, no estem parlant de la simple construcció o ampliació d'un edifici, sinó d'una intervenció urbanística en tota regla. Pel que fa a la preocupació econòmica del Consell, es conserva una provisió municipal del 27 de març del 1403 que es titula, significativament, *De no comprar altres alberchs per a la Cort e presons*. En aquest document s'afirma que el Consell General vol *que alberch algú, d'ací avant, no sia comprat, pus avant dels ja comprats [...] e que la paret novellament feyta sia reduhida entro al portal de la Cort*. A més, es decideix que *sia vist per justícia si en Johan Segur se ha ocupat en edificació de son alberch de la carrera públich, ne de pedres que fossen de la ciutat, e tot ço e quant se trobarà que s'haja ocupat de la cosa públich, axí en lo pati de la carrera públich com de les pedres de fil*. Aquest Joan Segur tenia un alberg al costat de la Cort i, probablement, va aprofitar les obres de la Cort per a millorar les seues condicions de vida. Finalment, malgrat les indicacions de l'acord municipal que acabem de citar, el 29 de gener de 1404, es decideix, *per ço que l'obra de l'alberch de la Cort e presons que a present se obre sia mils ennoblida, pus clara e pus bella, comprar lo costat de l'alberch d'en Johan Segur, vers la carrera [...] segons, emperò, taxat serà per quatre maestres elegidors per los honorables procuradors*. A més, es proveeix que aquest *alberch sia obrat e pujat sens alscons envans ni portal algú que no se faça en equal de l'obra de la dita Cort e presons*. Noblesa, claredat i bellesa esdevenen gairebé sinònims i són, sens dubte, les idees rectores en aquesta intervenció del municipi al bell mig de la ciutat. En unes intervencions que daten del 1431 aquests conceptes tornaran a ser importants. Pel que fa a les expropiacions, encara hi ha notícia d'una altra, que no va dur-se a terme, i que explicarà la manera en què es va ampliar l'edifici posteriorment. Segons diuen els documents, l'any 1406 primer va decidir comprar-se la casa d'Antoni Cavalló, que

---

¹⁹⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 39. p. CXXIII, CXXXIII, CLI, CLVII, CLVIII, CLXXII.

donava al carreró de la Cort, però després va veure's *que comprar l'alberch de n'Anthoni Cavalló per examplar les presons no seria profitós, atesa sa parvea, e que pus profitós és obrar dalt, sobre la Cort, altres presons e cases; per ço lo dit Consell ha provehit que al pus present que es puxa se'n faça aquella obra sobre la dita Cort que els honorables procuradors presents e esdevenidors e a als alguns pròmens así ajustadors conexeran ésser necessària e expedient, pagadora dels béns de la universitat*¹⁹⁹.

Abans hem dit que el 5 d'octubre de l'any 1402 ja s'havien iniciat els preparatius de l'obra. Si els documents són fiables, és veritat. Malgrat això, no tenim dades sobre els treballs que van dur-se a terme entre aquest moment i el 7 de març de 1403, data en la qual el Consell General de la ciutat decidí assignar a les obres la imposició de la mercaderia, *per ço que l'obra de les presons e Cort se puxen continuar*. El dia 27 del mateix mes i any, en la ja citada provisió municipal en què es decideix no expropiar més cases per a fer les obres, també queda registrada la voluntat del Consell que els procuradors i responsables de l'edificació *dejen haver, per veure e mirar la dita obra, I bon mestre de Barchinona*. La notícia, pel que fa a les obres del municipi, és extraordinària, i posa aquest edifici en relació amb obres importants, com ara la catedral. La ciutat, habitualment, confiava en els mestres actius a Tortosa per a dur a terme les seues obres. Tan sols en la construcció de les sèquies i, en molt comptades ocasions, durant el procés d'emmurallament, van buscar-se mestres forans. Queda clar, doncs, que l'obra havia de ser important i que les coses s'havien de fer de la millor manera possible; en canvi, no sabem si és que el Consell no se'n refiava dels mestres actius a la ciutat, si és que els que teòricament estaven a la ciutat tenien treballs importants a Tortosa mateix o en altres bandes o si, simplement, succeeix que els mestres de Barcelona tenien un prestigi especial a la Catalunya de l'any 1400²⁰⁰. El fet, però, és que no consta que realment s'hagués anat a buscar un mestre de la Ciutat Comtal i sí, en canvi, que van cercar-se mestres d'Ulldecona per a treballar a la Cort de Tortosa. Caldran encara molts estudis per posar els punts sobre les is: tanmateix, tant aquesta notícia com altres relacionades amb la Cort i amb la font de l'Àngel de Tortosa,

---

¹⁹⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 26. f. 21v-22r; Llibre de Provisions, 26 (2n lligall). f. 14r; Llibre de Provisions, 27. Documents solts 6 (I) i 10 (II).

²⁰⁰ Per al coneixement de la pràctica de l'arquitectura a Ciutat Comtal vers aquestes dates, tema sobre el qual existeix una extensíssima bibliografia, cfr. un estudi centrat en la figura de Marc Safont però que té en compte tot el context i recull bona part de les aportacions anteriors: M. CARBONELL, "Marc Safont (ca. 1385-1458)...", p. 181-225.

a banda de la coneguda figura d'Antoni Arbó²⁰¹, demostren el pes que el centre d'Ulldecona va tenir en l'art del tall de la pedra durant el segle XV, com a mínim dins l'àmbit geogràfic i social de la diòcesi de Tortosa. Així, i tornant a l'assumpte que ara ens ocupa, tenim notícia que el 10 de març de 1403 Guillem Alòs havia anat a *Ulldechona, per haver I picapedrer*, i que vers el 5 d'abril del mateix any 2 pedrapiquers d'aquesta població estigueren a Tortosa *per avenir-se ab los honorables procuradors de obrar les presons*. Podriem especular sobre quin nom tenien aquests mestres, però com que tan sols podem especular simplement remarcarem, un altre cop, la transcendència d'Ulldecona en aquesta època²⁰².

Les obres devien iniciar-se en aquest moment, segons mostren aquests preparatius i els diversos pagaments registrats als llibres de Clavaria. Aquesta documentació, interessant, informa que l'administrador de les obres va ser el verguer Pere Correguo, que el 7 de maig de 1404 va cobrar 5 lliures i 10 sous *per lo treball que sostench en veure sobre l'obra de la Cort e presons, e pagar los obrés e manobres de la dita obra*. El mateix dia s'anota *què costà l'obra de la Cort*, segons estava escrit en un quadern de notes del citat Pere Correguo, i s'abonen 426 lliures, 1 sou i 6 diners. En aquest moment les obres continuaren, probablement sota la vigilància del mateix administrador, i a l'agost de 1405 s'anota un pagament de 640 lliures, 15 sous i 2 diners, quantitat que el clavari havia gastat en l'obra de la Cort, *segons apar en lo libre de la dita obra, scrit de la mà d'en Ffrancesch Goda, notari, de XII de maig MCCCCIII, fins a XX de agost any MCCCCV*. Per desgràcia, no es conserva aquest document i, per tant, no podem parlar de les característiques del treball que es va realitzar, ni dels mestres que van realitzar-lo²⁰³.

---

²⁰¹ Les darreres recerques han plantejat la possibilitat que Arbó s'hagués format "en el entorno escultórico de las fábricas de la iglesia parroquial de Ulldecona y de la catedral de Tortosa" i que s'hagués especialitzat "en la realización de cruces y capiteles" dels peirons que omplen part del territori de la Diòcesi. Consta inequívocament que treballà a Catí i a Morella, i que estigué present a Tortosa pels volts del 1450. Cfr. L. BARTOLOMÉ, "Peiró «de les canals»" i "Peiró «de Vallivana»", dins *La memòria daurada. Obradors de Morella. s. XIII-XVI* (catàleg de l'exposició), Morella, 2003, p. 410-417; la documentació sobre la seua presència a Catí, a J. PUIG, *Historia breve y documentada de la real villa de Catí*, Castelló, 1953, p. 152-153, 155-156; la documentació sobre Tortosa, a J. VIDAL, "Assaig de panorama...", p. 192-193.

²⁰² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 39. p. CLIII, CLV; Llibre de Provisions, 26. f. 21v-22r.

²⁰³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 40. p. CXVI, p. CXXI; Llibre de Clavaria, 41. p. CLXXVII.

Malgrat tot, hi ha dos candidats ben situats per a haver dirigit aquests treballs. En primer lloc, hi ha Joan de Frenoy, mestre de la Seu de Tortosa, del pont de pedra de Saragossa i moltes vegades actiu en les obres de la ciutat²⁰⁴. Pel que fa al mestre en relació a l'edifici que ara ens ocupa, consta, simplement, que el 27 d'abril de 1403 van ser-li abonats 11 sous *per la diaffa del començament de la Cort*. Si només tinguéssim aquesta informació, potser ens decantaríem per dir que va ser ell –un mestre destacat que tenia al seu càrrec les obres de la fàbrica més important del territori, i que sovint va intervenir, en un o altre grau, en projectes del municipi– qui va dirigir els treballs de construcció de la Cort. L'any 1406, però, un mestre anomenat Ramon Nabas, que també està documentat com a proveïdor de pedres per a les obres de la Seu²⁰⁵, apareix esmentat com a *maestre de la Cort*. En aquest cas consta, a més, que la ciutat li pagava *cascun any sis florins* pel lloguer de la casa on residia, notícia que potser cal relacionar amb una altra, del juny de 1406, segons la qual la ciutat paga 8 florins *a la dona na Cirerota per loguer de l'alberch seu hon stà lo maestre de la Cort*. O és que la relació entre Joan de Frenoy i les obres de la Cort només va ser puntual –recordem que en els documents que coneixem no se l'esmenta com a mestre i és possible que es limités a aconsellar els procuradors i prohoms de la ciutat que, al cap i a la fi, havien de prendre les decisions importants–, o és que les dirigí durant un lapse molt breu de temps, i llavors fou substituït per Ramon Nabas, que s'encarregà del mestratge en aquesta etapa. Si estigués obligat a elegir, jo potser em decantaria per la primera opció²⁰⁶. Pel que fa a la possible procedència de Ramon Nabas, que probablement algun dia podrem provar amb documents a la mà, ara només podem fer hipòtesis. Però hipòtesis que, sense deixar de ser-ho, tenen el seu sentit. Al 1416-1417 apareix proveïnt de pedres de Flix les obres d'aquest mateix edifici un pedrapiquer anomenat Domingo Nabas. Si Ramon i Domingo Nabas no són la mateixa persona, el més lògic és pensar que formessin part de la mateixa nissaga. I la transcendència que tingueren de les pedreres de Flix per a les obres de la ciutat, com a mínim des del segle XIV²⁰⁷, fa que sigui ben factible assignar-li aquesta procedència.

---

²⁰⁴ Sobre aquest mestre cfr. les consideracions que en faig i la bibliografia citada al tercer punt del capítol 2 d'aquest estudi.

²⁰⁵ J. VIDAL, "Notes sobre la contribució municipal a l'obra de la Seu de Tortosa (ca. 1406-1455)", dins *Recerca*, 6 (2002), *passim*.

²⁰⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 39. p. CCC; Llibre de Clavaria, 41. p. CLXXIII; Llibre de Clavaria, 43. p. CXXXII.

²⁰⁷ Cfr., entre altres, J. MATAMOROS, *La catedral de Tortosa*, Tortosa, 1932, *passim*; V. ALMUNI, *L'obra de la Seu...*, p. 107-111, 135-138.

Quant a la construcció de la Cort, cal dir que la notícia on apareix citat Joan de Frenoy marca, clarament, l'inici de les obres. Així, si els preparatius dels treballs començaren entre l'estiu i la tardor de l'any 1402, els treballs començaren, de forma efectiva, el mes de març de 1403. Com hem dit, no s'ha conservat, o no coneixem, el llibre o els llibres d'obra, però algunes dades apuntades en els llibres de provisions i clavaria, així com un privilegi reial, ens poden orientar. En principi, jo diria que una fase important de les obres va acabar-se vers el setembre o l'octubre de l'any 1405. Això, perquè al setembre apareix un pagament *a n'Anthoni Folquer, manyà, per VI grillons que la ciutat li féu fer ops dels preses de la Cort, los quals, ensemps ab d'altres coses, foren comanats al carcellers, presents los honrat veguer e pahers*. El mateix mes apareix el registre de *què costà de enterrar la Cort davall, e gitar los trespols dels terrats, fins a XXV de setembre, en lo qual dia en Pere Correguo, qui ho havia administrat, per menut ne donà compte*. El mes d'octubre, apareix un pagament *a n Moyet, qui féu una tanquadura a les presons*. I el mes de novembre, des de Barcelona, Martí l'Humà mana al batlle de Tortosa, Bartomeu Domènech, que faci engarjolar els presos acusats de crims pertanyents a la jurisdicció reial a la nova presó comuna de la ciutat, que s'acaba de construir al costat de la Cort del Veguer, i no al castell de la Suda, com s'havia fet fins llavors. Encara, al desembre, Domingo Ferrer, mestre del pont (mestre d'aixa, per tant), cobra 5 lliures, 13 sous i 3 diners per *forrar les rexes de la Cort, e fer banchs e taula*, i Ramon Nabas, que aquí tan sols és esmentat com a piquer, cobra 4 sous *per metre hun golf en la finestra de la intrada de la presó*. Notícies, en definitiva, que ens parlen de la fi dels treballs i de l'ús incipient de l'immoble des dels darrers mesos del 1405 i durant gairebé tot l'any 1406: en aquest cas, consta que el fuster Pere Berenguer féu una porta a la privada de les presons, a banda d'un faristol per a la Casa de la Ciutat, abans del 22 d'abril del citat any 1406, que el manyà Antoni Folquer féu un forrellat a una finestra i, el que és més interessant, que Bernat Felip va cobrar, també vers aquesta data, 4 lliures i 8 sous *per loguer de la sua casa, hon stigueren les scriptures e comunes de la Cort mentre la dita Cort se obrava [...] e per cercar scriptures que Tortosa havia mester contra lo batle, e per tornar en la Cort gran partida dels dits processos*²⁰⁸.

---

²⁰⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 42. p. CX, CXII, CXVIII, CXXV, CXXVI, CLIII, CLVI, CLXII; Registre 1916 (paper). El darrer document, transcrit per G. MARÍ, *Els privilegis...*, p. 1593-1596, doc. 234. Pel que fa a l'assumpte de les escriptures, la notícia que presentem és destacable perquè demostra que, com ja va escriure Albert Curto, els fons històrics de l'Ajuntament de Tortosa conservats a l'AHCTE són bàsicament els de la ciutat, no pas els de la ciutat i la vegueria (Cfr. A. CURTO, "Origen i evolució de l'Arxiu...", p. 141). Els escuts de la vegueria que apareixen a l'armari de l'arxiu, construït al segle XVI, no són altra cosa que una falsificació de la segona meitat del segle XX.

Però en aquest mateix moment tornen a aparèixer notícies sobre preparatius per a obres a la Cort. En primer lloc, la citada aparició de Ramon Nabas com a mestre de l'edifici en un document del mes d'agost de 1406²⁰⁹. Sabem, també, que des del setembre es traslladen pedres –entre elles, quatre procedents del fossar de Sant Joan– al carreró de la Cort i es compra calç a Bernat Térmenes i al teixidor Pere Boldó. Al novembre, en un document sobre expropiació d'albergs que ja hem citat abans, s'especifica com han de ser aquestes obres: com que comprar *l'alberch de n'Anthoni Cavalló per examplar les presons no seria profitós, atesa sa parvea, e que pus profitós és obrar dalt, sobre la Cort, altres presons e cases, per ço lo dit Consell ha provehit que al pus present que es puxa se'n faça aquella obra sobre dita Cort*. Les autoritats tortosines, per tant, van veure la necessitat de fer créixer en alçada l'edifici poc temps després d'haver estat conclòs. No tenim referències explícites sobre aquestes obres i no és segur que es duguessin a terme. Si es van fer, penso que devien estar completament acabades, com a molt tard, al juny de 1409, moment en què es paguen los *banchs qui foren fets en la Cort per reebre confessions e tenir llibres*. La notícia que la Cort s'arrendà a Bernat Garidell l'abril de 1407, a banda de massa apropada a la planificació de les obres, em sembla poc significativa com per a afirmar que ja en aquell moment estava enllestida l'ampliació. Ara bé, també em sembla possible que, en aquesta ocasió, no s'arribés a ampliar l'edifici, ja que unes obres del 1416-1417, que tot seguit comentarem, tenien lloc a la *casa dalt de la presó*²¹⁰.

Des d'aquest moment, fins que sigui necessària una altra ampliació de l'edifici, simplement apareixen referències a reparacions, una de les quals està relacionada amb un fet que serà recurrent al llarg de la vida de l'edifici: els intents de fugida dels presos, que trencaven reixes, finestres i, en algun cas, fins i tot parets²¹¹. A més, es fabrica un

---

²⁰⁹ Com ja hem dit, es tracta del lloguer de l'alberg on residia. Consta que el 31 de desembre se li abonen 4 lliures i 8 sous perquè n'havia llogat un altre, en aquest cas propietat d'en Bartomeu Alagó, *per l'any sdevenidor*. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 43. p. CXXXII, CLVIII.

²¹⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 27, document solt 6 (I) i 10 (II); Llibre de Clavaria, 43. p. CXXXVIII, CLVIII, CLXXXVI, CLXXXVI; Llibre de Clavaria, 46. p. CXIII.

²¹¹ Les referències als adobs a l'edifici a causa de les destrosses causades per la fugida o intent de fugida de presos durant el segle XV es troben: AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 49. p. CCVI (27-3-1413); Llibre de Clavaria, 55. s/p (abril-agost de 1420); Llibre de Clavaria, 61. f. 9v (abril de 1432: Ramon Domènech, Panpa i altres van a *caxonar la paret que los presos foradaven*); Llibre de Clavaria, 97 (4t lligall), document solt (1435?: *reparen les parets de la casa de la presó, que són envers casa d'en Johan Segur, e les altres cases, per los forats e trencaments qui los presos qui ara darrerament eren fugits de la presó*); Llibre de Clavaria, 65. f. 79v (21-4-1443: Jaume Mas, mestre de fer reixes, cobra

nou armari –n’hi diuen *casa de fusta- per metre los processos de la Cort, que anaven a redolons i un arquibanc per tenir lo pa e altres virtualles*²¹². La nova ampliació, que ara esmentàvem i ara mateix analitzarem, deriva d’un acord municipal del 18 de maig de 1416, en el qual, *considerant lo present Consell la gran stretura, reumositat e pudor que és en les presons de la ciutat, es proveeix que la dita Cort sia obrada e exemplada, axí dels deutes dels forments com altres deguts a la ciutat i, a més, s’acorda que ara a les eleccions novellament faedores, dels oficials de la ciutat, sia elet hun obrer qui haja càrrech de la dita obra e altres obres de la ciutat*²¹³. Les motivacions de la nova fase de construcció i les fonts de finançament es transparenten perfectament en aquest text.

A més, aquesta vegada sí que s’ha conservat el llibre de l’obra o, millor dit, se n’han conservat dos: un primer²¹⁴, que dóna notícia dels treballs realitzats entre el 4 de desembre de 1416 i el 16 de març de 1417, i un segon²¹⁵, que s’allarga entre el 8 de maig de 1418 i el 12 de novembre del mateix any. Ambdós reflecteixen que Jaume Avella –pagès, obrer de les obres comunes de la ciutat en diverses ocasions- fou el sobrestant de les obres. I en els dos apareix un petit espai dedicat a mostrar les rebudes, per a, tot seguit, passar a esdevenir un simple registre dels salaris pagats als treballadors i de les despeses efectuades en la compra de material, segurament no tot el que va emprar-se. Allò que resulta més interessant és que, a banda de datar cronològicament les intervencions amb exactitud matemàtica, apareixen registrats tots els mestres que hi treballaren.

---

per haver adobat *les rexes de la finestra de la presó qui havie trencades los presos com fogiren mentre hic era la senyora reina*); Llibre de Clavaria, 75. f. LXIIr (3-2-1453: Joan de la Cova, amb el seu fadrí, dirigeix els treballs d’arranjament d’un forat que els presos havien fet al terrat); Llibre de Clavaria, 79. f. LXXVIIr (17-2-1459: pagament a Bernat Borrell *per stall de adobar un forat de la presó, que havien foradada los preses*); Llibre de Clavaria, 80. f. LXXIIv (21-7-1459: pagament al ponter Antoni Carbó i al seu mosso per haver clos *un forat que los presos havien fet en lo treginat de la presó, per lo qual poguessen fogir*), f. LXXVIIIv (13-11-1459: el mateix A. Carbó treballa en una porta trencada); Llibre de Clavaria, 84. f. LXXXVIIIv (23-3-1465: Bartomeu Martí, mestre d’aixa i obrer de vila, treballa en *adobar e tancar lo forat que havien fet los presos de la presó*); Llibre de Clavaria, 100 (1r lligall). f. 5v (5-9-1488: Agustí Canyíçar cobra els treballs dirigits pel mestre Guillem Lombart d’adobar *les presons comunes de la ciutat, per quant lo nebot de Viladecans e altres presoners qui staven presos foradaren dites presons e casa de la paheria, e se n’anaren*; Ponç, manyà, adobà reixes i tanques de ferro). A la dècada de 1490 l’edifici estava en molt mal estat i les autoritats es queixaven que els presos sortien quan volien.

²¹² AHCTE. Fons de l’Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 46. p. CLVIII; Llibre de Clavaria, 47. p. CLXXXI; Llibre de Clavaria, 49. p. CCVI; Llibre de Clavaria, 51. p. CCXXXIII.

²¹³ AHCTE. Fons de l’Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 29. s/f.

²¹⁴ AHCTE. Fons de l’Ajuntament de Tortosa. Llibre d’Obres Públiques, 3 (2n lligall).

²¹⁵ AHCTE. Fons de l’Ajuntament de Tortosa. Llibre d’Obres Públiques, 3 (3r lligall).

Durant la campanya de 1416-1417, el mestre de les obres va ser Guillem Çuera, oriünd d'Ulldecona i relacionat amb Joan de Xulbi, el mestre major de la Seu. Ell mateix està relacionat amb les obres de la catedral l'any 1440, va ser mestre major de la parroquial de Sant Lluc d'Ulldecona i des del 1412 fins al 1456 està documentat treballant per al municipi, amb diversos –i importants- buits documentals. D'entre els seus treballs per a la ciutat destaquen, sobretot, els que ara documentem, la construcció del pont de l'Alcànter, contemporània i relacionada, pel que fa als mestres, amb aquests treballs, i la de la font de l'Àngel. Consta que al 1460 ja era mort i que va ser pare d'un mercader homònim, ciutadà de Tortosa, que moltes vegades apareix relacionat amb el govern –i en més d'una ocasió en assumptes relacionats amb la construcció i l'urbanisme- de la ciutat²¹⁶. La importància de la seua activitat documentada, així com la destacada situació social del seu fill, fan que possiblement ens trobem davant d'un dels darrerament tan estudiats “arquitectes-empresaris” de l'Edat Mitjana²¹⁷. De fet, a la fase constructiva de la Cort que estem comentant, apareix un pagament fet al mestre de l'obra *per cent pedres qui féu venir*, no pas per haver-les tallades, cosa que és més habitual i implicaria, simplement, que el mestre, a banda de dirigir els projectes constructius, també treballava a la pedrera. A part d'aquesta activitat, a Guillem Çuera, com a *maestre de la obra de la Cort*, se li paguen 4 sous i 6 diners diaris, excepte una jornada que només cobra 4 sous, segurament perquè hi està menys temps. Alguns dies – ja sigui perquè la seua presència no era necessària, ja sigui perquè estava fent feina en altres llocs- no apareix al llibre d'obra.

A banda de Çuera, apareixen altres pedrapiquers treballant a l'obra. Ni són sempre els mateixos, ni apareixen els mateixos tots els dies. Així, per exemple, el 28 de desembre de 1416 hi treballen:

Primo, en Guillem Çuera, maestre. ---- ll III s VI.
 Item, Domingo Ginís.---- ll III s VI.
 Item, Berenguer Mulner. ---- ll II s VI.
 Item, Jaume Paschal, piquers. ---- ll III s VI.
 Item, en Gabriel. ---- ll II s III.
 || f. 8r
 Item, en Guiamó Roca. ---- ll II s III.

²¹⁶ Cfr. V. ALMUNI, “L'església parroquial de sant Lluc d'Ulldecona dins del context de l'estil gòtic a la Corona d'Aragó”, dins *Rails*, 20 (2004), p. 13-38; J. VIDAL, “Documents medievals...”, *passim*.

²¹⁷ Cfr., entre altres, A. ZARAGOZÁ, “Arquitecturas del gòtico mediterráneo”, dins E. MIRA i A. ZARAGOZÁ, *Una arquitectura gòtica mediterránea*, I, València, 2003, p. 159-161.

Item, n'Anthoni Çabater. ---- ll II s III.
 Item, Johan Nou. ---- ll II s III.
 Item, en Bertran de la Lança. ---- ll II s III.
 Item, en Jacme Gabriel ab hun ase. ---- ll II s VIII.
 Item, lo mul qui tirà la talla. ---- ll III s.
 Item, en Jacme Avella. ---- ll II s.
 Item, fferramentes. ---- ll s VI.
 Item, lo moço d'en Gacet. ---- ll II s VI.

L'11 de gener de 1417 només hi treballaren:

Primo, Domingo Ginís e Pasqualet. ---- ll VII s.
 Item, Berenguer Mugner. ---- ll II s VI.
 Item, doní al fill d'en Domingo Ferrer, qui pujà al Port per tirar la fusta de la Cort. ---- ll III s.

I el 28 de gener apareixen registrats:

Primo, en Guillem Çaera, maestre. ---- ll III s VI.
 Item, Domingo Ginís. ---- ll III s VI.
 Item, Berenguer Mugner, piquers. ---- ll II s VI.
 Item, donà a-n Johan de la Seu, fuster, per fer les barres de les finestres de la Cort. ---- ll VI s.

El mestre que apareix citat com a Pasqualet potser sigui el mateix que en altres llocs l'escrivà anota amb el nom de Jaume Pasqual²¹⁸. Pel que fa a Berenguer Muchner o Mulner, cal buscar-li, amb tota seguretat, una procedència estrangera²¹⁹. Altres pedrapiquers presents ocasionalment a les obres són Domingo Busquet i Bernat Bas, que cobren 3 sous i 6 diners per jornada. Bas potser sigui un membre de la família de

²¹⁸ Hi ha diversos mestres amb el cognom Pasqual documentats a les obres de la Seu, però cap amb el nom de Jaume. Cfr. J. VIDAL, "Notes sobre la contribució...", *passim*; V. ALMUNI, *Una fàbrica baixmedieval de gran envergadura. La catedral de Tortosa als segles XIV i XV. Estudi documental* (Tesi doctoral inèdita, UB), Barcelona, 2003, *passim*.

²¹⁹ Segons la documentació publicada per M. R. Terés, al final del segle XIV hi havia actiu a les obres de la Seu de Barcelona un pedrapiquer de nom Francesc Mulner. De fet, a la Barcelona d'aquesta època, i de la primera meitat del XV, apareixen diversos mestres amb cognoms iguals que els d'alguns mestres actius a Tortosa a la mateixa època, com ara Domènech, Gual, el citat Mulner, Roca, Safont o Solà. Tanmateix, per ara tan sols podem confirmar que portaven el mateix cognom, sense que això impliqui, necessàriament, una relació familiar. Cfr. J. VALERO, "Acotacions cronològiques i nous mestres a l'obra del claustre de la catedral", dins *D'Art*, 19 (1993), p. 29-42; M. R. TERÉS, "Obres del segle XV a la catedral de Barcelona. La construcció de l'antiga Sala Capitular", dins *Lambard*, VI (1994), p. 389-414; M. R. TERÉS, "Les obres de la catedral de Barcelona i la intervenció de Francesc Marata, un escultor del gòtic internacional", dins *Barcelona Quaderns d'Història*, 8 (2003), p. 201-231; J. BRACONS i M. R. TERÉS, "La catedral de Barcelona", dins *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura, I. Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos, I*, Barcelona, 2002, p. 274-301; M. CARBONELL, "Marc Safont (ca. 1385-1458)...", p. 181-225.

mestres d'aixa i mestres de cases actius a la ciutat durant els segles XIV i XV. A Cabriel, o Gabriel, que no arriba mai a cobrar 3 sous, també se l'esmenta com a pedrapiquer en alguna referència. A partir del 18 de gener de 1417 apareix, a més, el lapicida Guillem Àlvareç, també actiu a les obres de la Seu, que ara cobra 3 sous i 6 diners diaris i tindrà una activitat destacada en les obres de la Cort a partir del 1418. Cal destacar, finalment, el treball d'en Canader (segurament, Antoni Canader), que el 27 de gener de 1417 cobra 3 sous *per fer dues posts per a motles*, a banda d'altres treballadors de menys qualificació professional.

Pel que fa a la compra i manteniment del material, el document reflecteix pagaments al ferrer Bernat Sorió *per lucear dels pichs de la Cort*, la compra de cordes (el 15 de desembre de 1416 es compren *a n Fferuç*, que era esparter, quatre *cordes redones per ligar la antena*, la qual havia estat traslladada fins a l'obra el dia anterior), *fferramentes*, arena, portadores, pedra irregular que es compra a quintars, fusta (el 2 de gener el mestre d'aixa Domingo Ferrer va anar a *senyalar la fusta* per a les obres, i va ser son fill qui anà a tallar-la al Port) i calç. També, com és lògic, apareix registrada la compra de pedres picades i de fil. Consta que, com en el cas de les obres de la catedral, aquesta pedra es traslladava des de les pedreres de la Ribera d'Ebre, per via fluvial, fins al portal de Tamarit, i que, des d'aquest indret, es transportava a la Cort, segurament al carreró de la Cort. Cal destacar, però, que també s'aconseguien pedres de fàbriques actives a la ciutat en aquell moment. Pareix que era una pràctica bastant habitual a l'època. En aquest cas, hi ha anotada la compra de 13 pedres de motlle i de 18 pedres de fil a Berenguer Borràs, obrer de les obres de la Seu. A més, ha perviscut el nom dels pedrapiquers que proveïren carreus per a les obres: l'abans citat Domingo Nabas, que cobra, un cop, per 60 pedres i, un altre cop, per *CC pedres poques, de Flix*; el mestre de l'obra, Guillem Çaera; i un personatge que pareix relacionat amb ell i que segurament va tenir una certa importància: es tracta de Bernat Margenet, potser també oriünd d'Uldecona, actiu a les obres de la Seu als anys 30 i relacionat amb l'argenter de Sant Mateu Joan Olzina²²⁰.

---

²²⁰ Per al que s'ha dit en els paràgrafs anteriors, cfr. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 3 (2n lligall), *passim*. Sobre la presència de Bernat Margenet a les obres de la Seu cfr. ADTo. Obra de la Seu; J. VIDAL, "Notes sobre la contribució...", *passim*; V. ALMUNI, *Una fàbrica baixmedieval...*, *passim*. Pel que fa a la seua relació amb Joan Olzina, cfr. J. VIDAL, "Els Santalínea, orfcbres de Morella (i de Tortosa). Uns apunts documentals", dins *Papers dels ports de Morella*, 2 (en premsa).

Aquest primer llibre d'obra conservat reflecteix una despesa total de 121 lliures, 4 sous i 5 diners. El 30 de març de 1418, a l'hora de retre els comptes de l'any, Jaume Avella dóna compte d'allò que ha gastat a les obres. I hi ha d'haver algun desajust o alguna dada que desconeixem, perquè a la rúbrica del llibre de clavaria s'anoten 10 lliures més (és a dir, 131 lliures...) i perquè el notari que va escriure els comptes parla de *llibres*, en plural²²¹. Sigui com sigui, el fet és que en aquest moment no hi ha més notícies importants i, en canvi, el 8 de maig d'aquest mateix any s'inicia un altre llibre d'obres, és a dir, s'inicia una nova fase de les obres de la Cort, que no pot ser altra cosa que la continuació dels treballs iniciats al desembre de 1416. Un altre cop Guillem Çuera dirigeix els treballs, però aquest cop ho farà, moltes jornades, en companyia del mestre de cases Ramon Domènech, que de vegades –quan Çuera no hi és– apareix registrat en primer lloc i sempre cobra el mateix que Çuera, 4 sous i 6 diners diaris. Es dóna aquí, com en les obres de les muralles, les de la peixateria i tantes altres de la ciutat, una dicotomia entre el treball dels mestres picapedrers (en aquest cas, Guillem Çuera i els homes que treballen sota les seues ordres) i el dels mestres de cases, o obrers de vila, o com sigui que apareguin anomenats (en aquest cas, Ramon Domènech i els homes que pareix que actuen sota el seu comandament, entre els qual destaca la presència d'un Bernat Gual²²², segurament bastant jove, que serà un dels mestres més importants de la ciutat en el terç central del segle). Al segle XIV aquesta dicotomia, aquest treball complementari de col·laboració, acostumava a donar-se entre mestres cristians (els pedrapiquers) i mestres musulmans (mestres de cases). Al XV, i cada cop més quant més avanci el segle, ambdós treballs tendiran a estar en mans de cristians, cosa que no implica, però, la desaparició del mapa dels mestres sarraïns: al segle XVI, encara se'n troben.

Pel que fa a les dades que facilita aquest segon llibre d'obres, pot destacar-se que Domingo Genís i Guillem Àlvareç, que abans hem vist treballant amb Çuera en aquest mateix edifici, tornen a aparèixer, però també es registra el seu treball com a proveïdors de pedra, cosa que abans no havia succeït. Àlvareç, a més, fa permòdols trencant pedres de motlle. També apareixen pedrapiquers que abans no havíem trobat, com Pedro de Taraçona (rep 4 sous diaris, a més de la feina de fer permòdols, que cobra a banda), Blai

---

²²¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 52. p. CCVIII.

²²² El cognom coincideix amb el del mestre de la Seu de Barcelona Berenguer Gual, però no posseïm cap prova que ens faci pensar que ambdós personatges estaven relacionats.

Caçador (4 sous) o el fadrí d'en Guillem Çaera (1 sou, 6 diners), a banda, com hem dit, dels lapicides que abans ja havien fet feina a la Cort: els citats Guillem Àlvareç (4 sous diaris) i Domingo Genís (4 sous) o Bernat Busquet (4 sous) i Berenguer Mulner (fins a 4 sous). D'entre els personatges que pareixen relacionats amb Ramon Domènech, destaquen el citat Bernat Gual (3 sous i 10 diners diaris), Guiamó Bitem (3 sous i 10 diners), Joan Martí (3 sous i 10 diners), Francesc n'Arbonès (3 sous i 6 diners), Domingo Bedito (2 sous i 10 diners), Perico Sperti (2 sous i 8 diners), Joan de Bretanya (2 sous, 8 diners), Francisco lo Sart (2 sous, 6 diners), Joan de Toro (2 sous, 6 diners), etcètera. Vegem-ho en un extracte –ampli– del llibre d'obra:

Divendres, a X del dit mes [juny].
 Primerament, a n Guillem Çaera. ---- ll III s VI.
 Item, a n Ramon Domènech. ---- ll III s VI.
 Item, a n Bernat Busquet. ---- ll III s.
 Item, a Pedro de Taraçona. ---- ll III s.
 Item, a n Ffrancesch n'Arbonès. ---- ll III s VI.
 Item, a n Pere Avines. ---- ll II s VII.
 Item, a n'Anthoni Çabater. ---- ll III s.
 Item, a n Ramon Vidal. ---- ll II s VIII.
 Item, a n'Anthoni Martí. ---- ll II s VIII.
 Item, donà a n Domingo Alcoverre. ---- ll II s VI.
 Item, a Ffrancisco lo Sart. ---- ll II s VI.
 Item, a Pasqual Pitarch. ---- ll II s VI.
 Item, a n Guiamó Saurina, ab II bísties, qui tirava manobra. ---- ll V s.
 Item, a n Sospedra, ab hun asse. ---- ll III s III.
 Item, a n Sancho la Cova, ab hun asse. ---- ll III s.
 Item, a Gabriel Martí, ab hun asse. ---- ll II s VI.
 Item, a Johan Nou. ---- ll II s X.
 Item, a Cala²²³, fadrí d'en Ramon Domènech. ---- ll I s.
 Item, lo mul qui muntà la manobra ab hun fadrí qui'l tocà. ---- ll III s.
 Item, ferramentes. ---- ll s VI.
 Item, a Perico Muntclús. ---- ll II s.
 Item, a n Jacme Avella. ---- ll II s.

(...)

Item, donà a n Berthomeu Mallorques, per CLXXX somades de arena qui havia tirada ops de la dita obra, a raó de II diners malla per somada. ---- I ll XVII s VI.
 Item, donà a n Pere Vines e a n'Anthoni Çabater, per II dies quiscun qui havien feta²²⁴ mescla de la dita arena ab calx, ops de la dita obra. ---- ll XIII s VI.

(...)

²²³ Per Català.

²²⁴ Segueix I, ratllat.

Item, donà a·n Domingo Ferrer, lo prom, per III jorns qui²²⁵ obrà fulles per ops de cobrí les cases de la dita obra, a raó de III sous per jorn. ---- ll VIII s.

Item, donà a Domingo Ferrer, lo²²⁶ fill, per III jorns qui obrà en les dites files, a raó de III sous VI per jorn. ---- ll X s VI.

Item, costaren cinquanta aguts per compra de la muller d'en Pere Soler. ---- ll I s.

Item, donà a·n Ramon Liminyana, qui tirà arena ab hun asse. ---- ll II s VI.

Item, a Domingo Benedito. ---- ll III s.

(...)

Die martis, XIII junii anno predicto.

Primo, a·n Guillem Çaera, maestre. ---- ll III s VI.

Item, a·n Bernat Busquet. ---- ll III s.

Item, a Pedro de Taraçona. ---- ll III s.

Item, a Ffrancesch Arbonès. ---- ll III s VI.

Item, a·n Domingo Ferrer, lo prohóm. ---- ll III s.

Item, a Domingo Ferrer, lo fill. ---- ll III s VI.

Item, a Anthoni Martí. ---- ll II s VIII.

Item, a·n Pere Vines. ---- ll II s VIII.

Item, a·n Ramon Vidal. ---- ll II s VIII.

Item, a·n Domingo Periç. ---- ll II s VI.

Item, a·n Pere Falcó. ---- ll II s VI.

Item, a Pere Monclús. ---- ll II s.

Item, en Guiamó Saurina, ab dos àsens, per tirar arena. ---- ll V s.

Item, a Guiamó Vallserà, ab hun ase que tirava arena. ---- ll III s.

Item, a·n Català, lo forner, ab²²⁷ hun ase qui tirava arena. ---- ll III s.

Item, a·n Gabriel Martí, ab hun ase qui tirava arena. ---- ll II s VI.

Item, lo mul que muntà la manobra, ab hun fadrí qui'l toçhà. ---- III s.

Item, ferraments. ---- ll s VI.

Item, costaren nou somades de pedra. ---- ll I s.

Item, a·n Jachme Avella. ---- ll II s.

(...)

Divendres, a XVII del mes de juny.

Primo, a·n Guillem Çaera, maestre. ---- ll III s VI.

Item, a·n Bernat Busquet, picapedrer. ---- ll III s.

Item, a Pedro de²²⁸ Taraçona. ---- ll III s.

Item, a Berenguer²²⁹ Mulner, piquer. ---- ll III s II.

Item, a Ffrancesch n'Arbonès. ---- ll III s VI.

Item, a·n Pere Vines, que feya morter. ---- ll II s VIII.

Item, a Anthoni Martí. ---- ll II s VIII.

Item, a·n Domingo Piquer. ---- ll II VIII.

---

²²⁵ Segueix obà, ratllat.

²²⁶ Segueix prom, ratllat.

²²⁷ Segueix dos àsens, ratllat.

²²⁸ Segueix Taraçona, ratllat.

²²⁹ Segueix Mul, ratllat.

- Item, a'n Pere Falquó. ---- ll II s VI.
 Item, a'n Pasqual Pitarch. ---- ll II s VI.
 Item, a Ffrançoy lo Sart. ---- ll II s VI.
 Item, a'n Domingo [Monraneu]. ---- ll II s VIII.
 Item, a Guiamó Vallserà. ---- ll II s VI.
 Item, a Sospedra. ---- ll II s VI.
 Item, a Perico Muntclús. ---- ll II s.
 Item, al mul qui muntà la manobra. ---- ll III s.
 Item, a'n Saurina, qui²³⁰ tirava arena ab dos àssens. ---- ll V s.
 Item, a'n Català, qui tirava arena ab²³¹ hun asse. ---- ll II s VI.
 Item, a Gabriel, qui tirava arena ab hun asse. ---- ll II s VI.
 Item, a n'Alcoverre, qui cavà la arena. ---- ll II s VI.
 Item, al²³² moço del mestre. ---- ll I s VI.
 Item, a'l Domingo Ferrer, lo prom. ---- ll III s.
 Item, a'n Domingo Ferrer, lo fill. ---- ll III s VI.
 Item, donà a'n Domingo Bosch, per²³³ CC quintars de pedra, qui d'ells comprà ops de la dita²³⁴ obra, a raó de II diners malla lo quintar. ---- ll II I s VIII.
 Item, donà a'n Bernat Pinyol, per cent quintars de losa qui d'ell comprà ops de la dita Cort, a raó de II diners per quintar. ---- ll XVI s VIII.
 Item, donà a'n Guerau Remiriç, per VI [travatells] de olivera, qui d'ell comprà ops de fer la scala de guix. ---- ll VIII s²³⁵.
 Item, ferraments. ---- ll s VI.
 Item, a'n Jacme Avella. ---- ll II s.
 Item, donà a'n Guillem Àlvareç, per una pedra d'esquayrar. ---- ll III s.

(...)

Dilluns, a XX de juny.

- Primo, a'n Guillem Çaera, mestre. ---- ll III s VI.
 Item, a'n Bernat Busquet, piquer. ---- ll III s.
 Item, a Pedro de Taraçona, piquer. ---- ll III s.
 Item, a Berenguer Mulner, piquer. ---- ll III s II.
 Item, a'n Ramon Domènech, mestre. ---- ll III s VI.
 Item, a'n Ffrancesch n'Arbonès. ---- ll III s VI.
 Item, a'n Pere Vines. ---- ll II s VIII.
 Item, a'n²³⁶ Pasqual Pitarch. ---- ll II s VI.
 Item, a'n Domingo Alcoverre. ---- ll II s VI.
 Item, a'n Ffrançoy lo Sart. ---- ll II s VI.
 Item, a'n Pere Anclusa. ---- ll II s.
 Item, al fadrí d'en Guillem Çaera. ---- ll I s VI.
 Item, a Català, fadrí d'en Domènech. ---- ll I s.
 Item, donà a Guiamó Vallserà, ab dos àssens, qui tirava²³⁷ arena. ---- ll V s.
 Item, a'n Català, lo forner, qui tirava arena ab un asse. ---- ll III s.

²³⁰ Segueix tirava, ratllat.

²³¹ Segueix hun, ratllat.

²³² Segueix mi, ratllat.

²³³ Segueix h, ratllat.

²³⁴ Segueix oba, ratllat.

²³⁵ VIII s, interlineat. Abans VII s VI, ratllat.

²³⁶ Segueix Pasjual, ratllat.

²³⁷ Segueix arene, ratllat.

Item, a Gabriel Martí, qui tirava calx ab²³⁸ un asse. ---- ll II s VI.
 Item²³⁹, lo mul qui munta la manobra. ---- ll III s.
 Item, ferraments. ---- ll s VI.
 Item, donà a'n Guillem Álvarez, per XXXXII permòdols qui partí de les pedres de motle. ---- ll V s.
 Item, a'n Jacme Avella. ---- ll II s.
 Item, a'n Domingo Ferrer, lo prom. ---- ll III s.
 Item, a'n Domingo Ferrer, lo fill. ---- ll III s VI.
 Item, a Pere Falquó. ---- ll II s VI.
 Item, donà a madona d'en Pere Soler, per C claus de terç per ops de fer una pastera de pastar algepz, e de clavar lo tauladell ab que munta la manobra. ---- ll III s.
 Item, donà a n'Arnau Puigbriau, per un munt de losa e XII pedres picades qui d'ell comprà ops de la dita obra. ---- I ll II s.

(...)

Dissabte, a II de juliol.

Item, donà a'n Guillem Çuera, mestre. ---- ll III s VI.
 Item, donà a'n Guillem Àlbareç. ---- ll III s.
 Item, donà a Blay Caçador, piquer. ---- ll III s.
 Item, donà a'n Pedro de Taraçona. ---- ll III s.
 Item, donà a'n Berenguer Mulner. .... ll III s II.
 Item, donà al fadrí d'en Guillem Çuera. ---- ll I s VI.
 Item, donà a'n Ramon Domènech, mestre. ---- ll III s VI.
 Item, donà a'n Bernat Gual. ---- ll III s X.
 Item, donà a²⁴⁰ Francesch n'Arbonès. ---- ll III s VI.
 Item, donà a Domingo Benedito. ---- ll II s X.
 Item, donà a Perico Sperti. ---- ll II s VIII.
 Item, donà a Johan de Bretanya. ---- ll II s VIII.
 Item, donà a Andreu Domènech. ---- ll II s VIII.
 Item, donà a Guillem Làtzer. ---- ll II s VIII.
 Item, donà a Johan Sperti. ---- ll II s.
 Item, donà Català. ---- ll I s.
 Item, donà a Perico Enclusa. ---- ll II s.
 Item, donà a Sospedra, qui tirava²⁴¹ pedra ab II àssens e²⁴². ---- ll V s²⁴³.
 Item, lo mul qui muntava la manobra. ---- ll III s.
 Item, ferraments. ---- ll s VI.
 Item²⁴⁴, a'n Jacme Avella. ---- ll II s.

(...)

²³⁸ Segueix un, ratllat.

²³⁹ Segueix a, ratllat.

²⁴⁰ Segueix Bernat, ratllat.

²⁴¹ Segueix peda, ratllat.

²⁴² Segueix ge, ratllat, i un espai en blanc.

²⁴³ V s corregeix VI s.

²⁴⁴ Segueix d, ratllat.

El dia 4 de setembre es tornava la fusta que s'havia utilitzat en aquestes obres a la Casa del Pont i s'escombraven les *cases dalt ab una bístia*. Això indica, primer, que l'obra ja estava pràcticament acabada; després, indica que, efectivament, aquesta obra d'ampliació s'havia dut a terme fent créixer en altura l'edifici preexistent (hi havia presons, per tant, al costat i sobre la casa de la Cort i la paeria). Les notícies ens parlen, també, de la construcció d'una finestra o *fumeral* amb *rajoles*, és a dir, amb maons, i de que aquest fumeral va tapar-se amb una creu de ferro. Alhora, hi ha notícies sobre la fabricació de reixes per al celobert, responsabilitat del ferrer Antoni Sastre. Penso que, probablement, l'edifici tenia, per fora, l'aspecte d'una obra de pedra. La constant i important presència de mestres pedrapiquers i la compra de pedres picades així m'ho fan pensar. Però per dintre l'obra estava emblanquinada, segons ho indica un pagament a *Faratget, moro, per XX cafiç de algepz qui d'ell comprà ops de embanquejar la Cort*.

Pel que fa als materials, a banda de l'algeps, en aquesta ocasió hi ha despeses per calç, arena, fusta, cordes, claus, plom, panys, forrellats i claus (recordem que es tracta de la construcció d'una presó), pedra irregular comprada a quintars, llosa, pasteres de pastar algeps i un garbell per a garbellar-lo, 7 permòdols grans procedents de la torre del Temple, etcètera. Les pedres picades, a banda de les comprades als picapedrers, s'aconsegueixen, com hem vist en l'empenta constructiva anterior, mitjançant l'obrer de la Seu, que en aquest cas és Jaume Baldira²⁴⁵, i mitjançant alguns particulars, com Pere Sala, que vengué 10 pedres de fil a l'administrador dels treballs el dia 18 de juny.

Una altra notícia interessant que aporta aquest document és l'aparició de treball esclau a les obres de la ciutat. Sabem que era habitual a les construccions que la monarquia tenia en marxa al territori centrat per Tortosa, especialment al castell de la Suda²⁴⁶, però, com a mínim, no acostuma a quedar reflectit en la documentació exhumada sobre l'activitat constructiva del municipi. Amb tot, en aquest cas els papers demostren que van treballar

---

²⁴⁵ El 8 de juliol de 1418 cobra 8 lliures, 17 sous i 6 diners per 20 pedres de motlle, que costen 7 sous cadascuna, i 15 pedres de fil, que costen 17 sous i 6 diners per unitat. El dia 15 del mateix mes i any cobra per 3 pedres de motlle més.

²⁴⁶ Cfr. R. SALICRÚ, "Fugues, camuflatge i treball esclau a l'entorn del castell de Tortosa i les terres de l'ebre en el primer terç del segle XV", dins *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 25 (2004), p. 423-444. Sobre treball esclau en obres públiques, cfr. S. VICTOR, *La construcció i els seus oficis a la Girona del segle XV*, Girona, 2004, p. 175-178. Aquesta autora afirma, entre altres coses, que "els sous que se'ls apliquen corresponen als sous dels homes lliures. Els seus sous són, de fet, recuperats pels amos, que poden tornar-los-en una part, en forma de peculi" (p. 177). De la mateixa autora cfr., també, "Les salaires des ouvriers du bâtiment à Gérone au XVème siècle", dins *Anuario de Estudios Medievales*, 26/1 (1996), p. 365-389.

a la Cort l'esclau de madona d'en Bernat Garidell, qui tirà manobra ab un asse, i el de mossèn n'Alamany, per XXXII somades de arena qui havia tirada a la dita obra, a raó de II diners per somada. En cap cas es tracta d'obriers especialitzats –cosa que acostumava a succeir en el cas de les obres de la monarquia- i, a més, consta que ambdós van cobrar pel seu treball, i que van rebre gairebé la mateixa quantitat que hagués cobrat un home lliure²⁴⁷ –una altra cosa és que aquest salari acabés realment a les seues butxaques.

El 12 d'octubre de 1418 l'obra pròpiament dita havia d'estar completament enllestida, ja que és el darrer dia que treballen mestres d'obra, en concret Ramon Domènech, Francesc n'Arbonès i Domingo Alcoverre. Al novembre, es fan *les collgues dels presos e presos i les portes de les finestres*. I s'acaba el segon llibre d'obra de la Cort conservat amb l'anotació de la despesa, que munta 331 lliures, 19 sous, 3 diners i malla. El pagament de 59 de pedres de fil *grosses* a Ramon Nabas, anotat probablement el 28 de juliol de 1419, ha de referir-se a una transacció anterior en el temps²⁴⁸.

El 20 d'abril de 1420 apareix un pagament per haver *gitat lo trespol en les cases noves de la Cort*, però immediatament després, ja apareixen referències a arranjaments, no sabem si relacionats amb unes destrosses causades per un *orat*, que segurament va dirigir Bernat Gual (pren 4 sous diaris) i en les quals participen, fins a finals del mes d'agost, Domingo Alcoverre (2 sous i 6 diners), Domingo Benedito (3 sous), Guiamó Carlar (2 sous i 6 diners), Bartomeu Salvador (3 sous i 6 diners), Joan Vidal (3 sous), Simon de Mur (més de 3 sous), que possiblement era pedrapiquer, el fuster Antoni Martí (3 sous i 6 diners), Guiamó Ferrer (4 sous), que aquí és citat com a fuster, però que habitualment apareix als documents com a piquer, i, finalment, Guillem Àlvareç, que cobra més que el mestre, 4 sous i 6 diners diaris. Està clarament anotat que els pedrapiquers treballaven *en les pedres de la finestra*. Un altre cop, les *pedres de motle*

---

²⁴⁷ En el mateix llibre d'obra, el salari habitual per aquells que transportaven manobra amb un ase, era de tres sous. Si es porten dos ases, el salari acostuma a ser de 5 sous. Alguns homes arriben a cobrar 3 sous i 3 diners, però també n'hi ha d'altres que només cobren 2 sous i 6 diners, exactament la mateixa quantitat que l'esclau de l'esposa de Bernat Garidell. Pel que fa al transport d'arena, Bartomeu Mallorques cobrava 2 sous i malla (mig diner) per somada, i el fadrí de Berenguer Pinyol 2 diners per somada, la mateixa quantitat que l'esclau de mossèn n'Alamany.

²⁴⁸ Per al que s'ha dit en els paràgrafs anteriors, cfr. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 3 (3r lligall), *passim*. El pagament a Ramon Nabas a AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 54. s/f.

*per a la finestra de la casa qui s'és feta en la presó són comprades a l'obrer de la Seu, en aquest cas el prevere Guillem Lombart*²⁴⁹.

Abans hem esmentat els arranjaments motivats per les destrosses que causaven els presos en fugir de la presó, i n'hem fet un petit inventari pel que fa al segle XV. Ara cal dir que, com és natural, també van ser necessàries obres de manteniment i adob que no estan relacionades amb l'activitat dels presos, així com fabricació de mobiliari²⁵⁰. D'entre totes aquestes actuacions, més petites o més grans, n'hi ha algunes que tenen un caràcter especial i cal destacar-les.

En primer lloc, cal tenir presents els treballs que anaren encaminats a fer més digne, bell i útil l'espai de l'immoble i el del voltant de l'immoble: en iniciar la biografia d'aquest edifici, ja hem vist com en la seua gènesi les idees de bellesa, claredat i noblesa van estar molt presents. Així, en primer lloc consta que el maig de 1421 el Consell de la Ciutat va decidir que es refés el barandat *de la casa de la Cort*, que estava *davant la*

---

²⁴⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 55. s/f.

²⁵⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 46 p. CLVIII (15-6-1410); Llibre de Clavaria, 56. s/p (novembre de 1422 i març de 1423, es canvia una porta de l'escala de la presó i s'emplomen les finestres de la Cort); Llibre de Clavaria, 56 (2n lligall). s/p (ca. 1425, arranjaments indeterminats); Llibre d'Obres Públiques, 4 (1r lligall). f. 46r-47r (novembre de 1426: el mestre de cases Ramon Domènech, amb Alcoverre, Sentapau, Rocamora i d'altres, gita el trespol i fa obres a la Casa de la Cort); Llibre de Clavaria, 57. p. 121 (octubre 1427: Pere Bosch, mestre d'aixa, fa una taula i bancs); Llibre de Clavaria, 68. f. 62r (9 i 10-12-1446: Bernat Gual dirigeix les obres d'arranjament del terrat de la Cort); Llibre de Clavaria, 68. f. 75r (25-5-1447: el mestre d'aixa Joan Català, amb els seus ajudants, fa una obra indeterminada); Llibre de Clavaria, 69. f. 78r (1448: Joan de la Cova fa obres en una claveguera), f. 87v (1448: Alabar, manyà sarraí, adoba una finestra de la casa de la presó); Llibre de Clavaria, 73. s/p (13-12-1451: el fill del mestre d'aixa Pere Bosch, ponter, fa una porta per a una cambra de la presó), f. 20r (27-6-1452: Bernat Gual dirigeix les obres d'arranjament de les privades); Llibre de Clavaria, 74. f. 34r-v (Bernat Gual dirigeix les obres d'adob dels terrats de la presó); Llibre de Clavaria, 76. f. LXXVIIIr (12-2-1455: Joan de la Cova dirigeix l'arranjament dels terrats); Llibre de Clavaria, 78. f. LXXXIi (ca. 19-5-1458: Guillem Serra, manyà, adoba les reixes); Llibre de Clavaria, 79. f. LXVIv (6-10-1458: Bernat Ferrer i son fill adoben les privades); Llibre de Clavaria, 80. f. LXXXIIIv (14-4-1460: Guillem Serra i Bernat Pasqual treballen a les reixes de la presó); Llibre de Clavaria, 81. f. LXXVv-LXXVIr (13 i 14-8-1460: Antoni Carbó, mestre d'aixa i ponter, s'encarrega les reixat de fusta de la presó; Brunet i Antoni Cisteller, serradors, li proporcionen la fusta serrada); Llibre de Clavaria, 84. f. LXXXIV (23-4-1465: Bernat Ferrer neteja la privada de la presó), s/p (4-9-1465: Llorenç Lloça, ponter, adoba dues portes; 19-10-1465: Bernat Borrell arranja les privades amb rajola); Llibre de Clavaria, 85. f. 58v (7-9-1467: Guillem Serra, manyà, adoba la tancadura de la presó, del reixat, el pany de la cambra de les dones i fa dues claus); Llibre de Clavaria, 87. f. 30r (26-8-1469: Pere Rossinyol, obrer de vila, treballa en *adobar la privada de la presó comuna de la ciutat, de la qual se havia enderrocat un troç de la cloenda*); Llibre de Clavaria, 88. f. 25r i 29v (agost i novembre de 1470: el manyà Pere Ponç arranja un cademat comprat al notari Pere de Santa Fe i un forrellat de la privada de la presó); Llibre de Clavaria, 89. f. 17r i document solt 18 (30-7-1471: Antoni Taix dirigeix l'arranjament del terrat); Llibre de Clavaria, 90. f. 51r i document solt 21 (desembre de 1474 i [abril de 1473?]: Antoni Taix tapa les goteres de la Cort secular de la ciutat); Llibre de Clavaria, 91. f. 7v (8-4-1475: el ponter Pere Català arranja les reixes); Llibre de Clavaria, 99. f. 18v (19-12-1485: Salpico, ferrer, ven una corretja de ferro per a les portes de la presó); Llibre de Clavaria, 100 (3r lligall). f. 18r (7-12-1490: adobs indeterminats a la presó comuna de la ciutat).

*cadira dels honorables veguer e jutges. Vers el 1430 o 1431, van fer-se un parell de donacions gracioses per unes stovalles ops de l'altar de la presó, hon se dehia missa, com no n'i hagués nengunes i per fer lo càlzer que's fer per dir les misses qui's dien als diumenges e festes en la presó*²⁵¹.

Al 1431, a més, hi ha un parell de provisions municipals que són molt il·lustratives. Reproduint una decisió ja presa l'any 1425, el 14 de maig el Consell acorda que l'alberg de Joan Segur *sia enderrocat, e que y paguen los veïns, aquells qui n'embellexen ses portades, e que sia feta la paret axí com la paret de la Cort, en manera sia tota la paret egal*. La regularitat, la simetria i la bellesa, que estaven molt relacionades a l'Edat Mitjana, estan ben presents en les obres, ni que siguin tan sols de millora, de la casa de la Cort. El 13 de juny del mateix any es decideix *adobar lo taulell e cadires de la Cort, e hobrir un portal entre la Cort e la presó, per fer una casa per a la paheria, axí com era acostumat*. Aquesta decisió va tenir lloc a causa d'una petició del veguer, els jutges i els paers, els quals demanaven *que lo Consell de la Cort tornàs atràs, e que s'obris un portal entre la Cort e la presó, que no serveix a res, e que servis a rebre concessions, segons ja antigament era*. El Consell, llavors, acordà *que açò sia fet dels béns de la universitat, e sia pres en compte al clavari, però també que, ans de fer-hi res, sia vist per los honorables procuradors, ab maestres, per ço que se faça lo necessari, e no més avant*. És a dir: d'una banda, veiem com la ciutat estava interessada en la bellesa de l'edifici, per quant que aquesta li reportava honor i noblesa, però també estava interessada en no fer una despesa que anés més enllà del que era estrictament necessari. De l'altra banda, veiem com les decisions, en matèria urbanística i constructiva (obres públiques, en definitiva) la tenien els procuradors i prohoms de la ciutat, assessorats, això sí, per mestres²⁵².

Parlant de mestres, a partir del 22 de juny de 1431 es realitzen diverses obres que deriven d'aquestes provisions municipals. En un primer moment, hi ha registrades unes obres a les *cases de la Cort* en què participaren Ramon Domènech, habitualment citat com a mestre de cases (cobra entre 4 sous i 3 sous i 8 diners diaris), Guiamó Pere, que normalment és citat com a fuster (cobra el mateix salari que Domènech), Joan de la

²⁵¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 31 (2n lligall). f. 9r; Llibre de Provisions, 35 (2n lligall). f. 64v, 67r.

²⁵² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 33. f. 30v; Llibre de Provisions, 36 s/f; Llibre de Provisions, 37. s/f.

Cova, citat normalment com a mestre de cases, però de vegades també com a fuster, que cobra dos diners menys que Domènech i Pere (devia ser molt jove en aquesta època), Domingo Panpa, que *tirava manobra* amb un ase, o Pocolull, que rep el mateix salari que Joan de la Cova. Apareixen també despeses per material, d'entre les quals destaquen les *DCCXXV rajoles* (maons) comprades a Bernat Riba i les *CVI barcelles de ges* (guix) comprades a un tal Pellicer. Des del 23 d'abril de l'any següent, 1432, s'enderroca el cantó de la casa d'en Joan Segur, obra que va suposar una despesa de 64 lliures, 6 sous i 4 diners, i que va comptar amb la participació de Ramon Domènech (pareix que actua com a mestre principal, malgrat que no sempre és el treballador que cobra més: només pren 3 sous i 6 diners diaris) i el seu germà Antoni (2 sous, 6 diners), Antoni Peric, pedrapiquer (3 sous, 6 diners), Martí Cobombro (3 sous, 6 diners), Joan Gil (2 sous, 6 diners), Panpa amb un ase (3 sous), Domingo Exeric (2 sous, 6 diners), Guiamó Pere (3 sous, 6 diners), Antoni Canader (3 sous, 6 diners), Francesc Solà (4 sous) i el seu mosso (3 sous), Folquer, pedrapiquer (4 sous), Arnau Berenguer (3 sous, 6 diners) i Joan de la Cova. Poques dates més tard, Ramon Domènech, que en aquesta època sembla que actua com una mena de mestre de les obres de la ciutat (és a dir: que és el mestre a qui la ciutat encomana treballs habitualment), adoba la privada de la Cort i hi comença a construir una caseta per a desar els entremesos²⁵³.

Durant l'any 1452 (es conserven notícies dels mesos de febrer i març, i una altra d'aïllada del mes de juliol: en aqueta darrera es parla en passat i, per tant, la feina ja estava enllestida) es fan o refan el cancell de la Cort, que tenia un taulell; el barandat, *qui és après o deçà lo taulell*, i que en un document del 1421 hem vist que estava *davant la cadira dels honorables veguer e jutges; i los banchs en los quals sehan los pahers e los jutges*. És a dir, s'estava renovant la sala on es reunien el veguer, els jutges i els paers i on tenien lloc els judicis. A les despeses pels treballs al cancell –com succeeix, evidentment, amb les cadires i bancs– només hi ha anotada la compra de fusta (claus i companyia). A la del barandat, en canvi, hi ha pagaments per la compra de 200 maons (al document, *rajoles*), de guix i d'algeps. I consta que tot, el treball amb fusta i el treball amb maons, fou responsabilitat de Pere Bosch, que era el ponter i, per tant, era mestre d'aixa. Tota la documentació de l'època, amb la vacil·lació que apreciem en les denominacions dels oficis dels mestres de la construcció, mostra la gran diversitat de

---

²⁵³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 4 (3r lligall). f. 1v-5r, 15v-22r, 23r.

treballs, i gran capacitat que aquests personatges tingueren, durant l'Edat Mitjana, per a encarregar-se d'obres de fusta, de tàpia, d'argamassa i de maó. Una altra cosa, segurament, succeïa amb les obres de pedra, malgrat que també hi ha molts casos en què un fuster o mestre d'obra de vila apareix citat en alguns documents com a pedrapiquer, o encarregant-se d'una obra de pedra picada. Pel que fa a aquest assumpte, les mateixes obres de la Cort ens donen una altra referència interessant, que ja hem esmentat: el 23 de març de 1465 Bartomeu Martí, que estava treballant per a cloure un forat que els presos havien fet a la Cort, és citat com a *maestre d'axa e obrer de vila*²⁵⁴.

Les constants obres de manteniment que mostren els documents de la darrera meitat del XV tenen un dels seus episodis més importants a partir del juny de 1484. Durant aquest mes i fins als volts del mes de setembre, Jafer Moyet, *moro*, treballa a *la cuberta de la presó de la present ciutat*. El pagament realitzat al novembre a *Johan de Sent Johan, obrer de villa, per una bigua que havia levada e deffeta de la preso, la qual stava molt perillosa*, segurament té relació amb les obres de la teulada, la qual, sota la direcció del mestre de cases Nicolau Bas, va haver de tornar-se a reparar vers el mes de juny 1493 a causa de l'acció dels presos²⁵⁵.

Totes aquestes actuacions, però, no van tenir efectivitat, i els darrers anys de segle pareix que l'edifici tendia a la ruïna. Perquè el fet és que durant la dècada de 1490 allò que predomina són les notícies que ens parlen, principalment, de problemes: els presoners poden fugir fàcilment, la pluja destrueix els processos i escriptures antigues que s'arxiven a la Cort, i els jutges ni tenen judicis ni administren justícia. En aquest sentit, hi ha dos documents completament significatius, tant pel seu contingut com per la seua data. En el primer, una provisió municipal del 24 de gener de 1494, es diu:

E més, los dits honorables procuradors e prohòmens loaren e aprovaren les despeses fetes en lo adob de les presons comunes de la ciutat, tant necessàries, havent aquelles per ben fetes, com sense dit adob los presoners no y aturaren en dites presons, e ja se'n fossen anats alguns. E axí fonch molt necessari²⁵⁶ dit adob, provehint e delliberant fossen dites despeses continuades en data al receptor e preses en compte.

²⁵⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 73. s/p; Llibre de Clavaria, 84. f. LXXXVIIIv.

²⁵⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 98. f. 19v-20r, 24v, 87v; Llibre de Clavaria, 102 (1r lligall). f. 8v.

²⁵⁶ Per necessari.

Sembla, doncs, que aquest acord fa referència a l'arranjament de la teulada que ha fet Nicolau Bas. I pareix que el Consell de la ciutat, que s'havia decidit tard a emprendre les obres de restauració –el document especifica que ja s'havien escapat *alguns* presos-, confia que ja s'han solucionat els contratemps. No va ser així, segons sabem per una carta del 8 de novembre de 1498, en què s'acusa les autoritats locals de falta d'iniciativa:

Per moltes e diverses vegades són fets e requests, axí de paraula com encara en scrits, vosaltres, magnífichs procuradors de la ciutat de Tortosa, per en Jachme Rius, notari de la dita ciutat, procurador en dit nom de mossèn Joan de Coloma, cavaller, conseller e secretari de la magestat del rey nostre senyor, fassats obrar e reparar les corts seculares de la dita ciutat, les quals són posades e constituïdes en grandíssima ruyna, peril e diruició, per rahó de la qual fins así per causa de les pluges se són gastats, perduts e destroyts e de quischun jor se guasten, perden e's destrohexen molts e diversos processos, libres e altres scriptures de dites corts, e encara per lo gran perill que és en star dins dites corts, per la gran ruyna de aquelles, molts dies a passats que los jutges ordinaris no tenen juhi ni administren justícia, e per moltes e diverses provisions e delliberacions, axí del Consell General com de vintena de la dita ciutat fetes [...] són tenguts e obligats; enperò, fins así fer-ho aveu recusat e dilatat, no sens gran dan e interès del dit mossèn Coloma, senyor de dites corts e dels scrivans de aquelles. E jatsia que per vosaltres sia stat conduyt lo honorable en Joan Bosch e altres, los quals per certa pretesa quantitat se són obligats en obrar e reparar dites²⁵⁷ corts e altres coses fer. Enperò, cert ésser ver que fins así los dits Bosch e altres agen donada obra ab efecte de obrar ni reparar dites corts en lo que és mester e necessari; majorment, que segons los pactes e concòrdia fets²⁵⁸ per vosaltres ab los dits Bosch e altres; no són tenguts ni obligats los dits Bosch e altres de obrar ni reparar la major ruyna per la qual major perill se demostra de dites corts, que és de la cuberta prop les portes de la carrera de dites corts. E per que vosaltres, dits magnífichs procuradors, sieu constituïts en major culpa e (renitència). Lo dit procurador (...)

En aquesta ocasió els procuradors, consellers i prohoms de la ciutat no van tenir més remei que reaccionar i, des del 25 de maig de 1495, apareixen pagaments al mestre Pere Daroca *del stall per ell fet de les obres necessàries fahedores en la Cort secular de la dita ciutat*, entre les quals cal comptar el treball *de fer una finestra en la casa de la paheria de la Cort secular de dita ciutat*. Aquestes obres, i algunes de posteriors, menys importants –excepte, potser, les que va administrar el mercader Antoni Albiach entre 1512 i 1513-, en què participaren ferrers com Gabriel Serralta, mestres d'aixa com Joan

---

²⁵⁷ *Segueix cos, ratllat.*

²⁵⁸ *fets, interlineat.*

Loça, obrers de vila com Joan Uguet (Brull) o pedrapiquers com Jeroni Esteve (Giraut), va possibilitar que l'any 1525 l'excel·lent fuster local Joan Dalmau fes de nou tota l'obra de fusta de la sala on hi havia el cancell i les cadires del veguer, paers i jutges.

Capitulació sobre la obra de fusta de la Cort del Veguer.

||

Concòrdia feta per y entre los magnífichs procuradors de la ciutat de Tortosa, de una part, e mestre Johan Dalmau, fuster, de dita ciutat, de la part altra; sobre la obra de fusta fahedora en lo tribunal del magnífich veguer e jutges ordinaris de dita ciutat, dins la Cort secular de la mateixa ciutat, en la qual concòrdia foren fets e fermats entre dites parts los capítols infrasegüents:

E, primerament, fonch concordat per e entre dites parts que lo dit mestre Johan Dalmau sia tengut y obligat a totes ses despeses, axí de fusta, clavaho y mans, ferrar fer de llarch y de noves tres panys que són dins la Cort, ab sos cayxons, forrades les parets, y pàriafullades, fins a l'altària de la leyxa, ab ses polceres tot a l'entorn, exint de fora los pariafulls, tots larguers, bossellats ab una copa de aor desà, altra dellà.

Item, és pactat e concordat que lo dit²⁵⁹ mestre Johan Dalmau sia tengut fer tres cayxons, ço és, hun a cada part de la cadira del veguer, e altre a la part dreta, ab ses tancadures de colp e ses frontisses estanyades.

Item, stat pactat e concordat que dit mestre Johan Dalmau sia tengut fer la cadira del dit magnífich veguer, ab sa polsera, de altària a coneguda de dit mestre Johan Dalmau, e per lo semblant²⁶⁰, haja de fer la cadira a hon lo balle pren de jurament los oficials reals, bona e ben acabada.

Item, és stat pactat e concordat que dit mestre Johan Dalmau sia tengut e obligat de fer entorn sos graons²⁶¹ de fust, bona e ben acabada.

Item més, és stat pactat e concordat per e entre dites parts que lo dit mestre Johan Dalmau haja de fer hun cancell de fusta davant les cadires dels dits magnífichs de verguer e jutges, clos a sa porta, que vindrà davant la²⁶² cadira de dit magnífich veguer, si y segons està comensat. E més, que sia tengut e obligat entaular de fusta grossa, de dos dits, ab lo embariment, molt ben clavada, tot lo dit cancell, e adobar lo taulell pus alt, conforme a l'altra obra.

||

---

²⁵⁹ *Segueix magnífich, ratllat.*

²⁶⁰ *Segueix la cad, ratllat.*

²⁶¹ *graons, interlineat. Abans grans, ratllat.*

²⁶² *Segueix c di, ratllat.*

Item, que lo dit mestre Johan Dalmau sia tengut de fer dos²⁶³ cayxons ab ses tancadures e frontisses²⁶⁴ al derredor, fins al primer cancell, a la part squerra, e haja de fer los banchs entaulats ab ses peanyes a la part de la presó, a l'encontre de la Cort.

Item, és pactat e concordat per entre dites parts que per quant los honrats mestre Jaume Ferrando e Pere Daroqua, obrers de vila, són estats presents al fer de la present concòrdia, la obra haja de ésser acabada, de bona fusta y lavor, segons la tenor dels presents capítols a coneguda dels dits mestres Jaume Daroqua (sic)²⁶⁵ y mestre Pere Daroqua.

Item, és menester tancar les dites reixes ab hun barandat doble de guix y ragola de una doble, e empostar e egualar los biaixos de la reixa.

Item, és mester regonèyxer la taulada y fer una porta al cap de la squala, perquè és mester que lo Consell ho dellibere.

||

Lo magnífich mossèn Johan Cerveró, ciutadà de la present ciutat, és stat en la Cort secular, ensems amb mestre Jaume Ferrando y mestre Pere Daroqua, obrers de vila, per veure la obra del estal fet per lo dit mestre Johan Dalmau, fuster. La e vist dit estall per dits mestres Jaume²⁶⁶ Ferrando y Pere Daroqua, juxta Déu e ses consciències indiquen aquell ésser molt ben fet y ab tota perfecció e stimen la demesia que lo dit mestre Johan ha²⁶⁷ fet en dit stal, del que era tengut juxta forma de la present concòrdia a deu lliures²⁶⁸.

Tornem a transcriure aquest document perquè, malgrat que l'ha publicat recentment Acuña, es tracta de la capitulació prèvia a la construcció d'un obra extraordinària, malauradament desapareguda, que segurament va recuperar les idees de bellesa i prestigi que havien dirigit les obres de la Cort més d'un segle abans, i, a més, perquè es tracta d'una capitulació significativa i, en cert sentit, extraordinària. Significativa perquè, com hem vist abans amb els mestres d'aixa, Joan Dalmau, que era fuster, es compromet a fer *hun barandat doble de guix y ragola*, treball típic d'obriers de vila. Extraordinària, perquè els encarregats de fer la visura, Jaume Ferrando i Pere Daroca, consideren que el treball de Dalmau està *molt ben fet y ab tota perfecció, e stimen la demesia que lo dit maestre Joan Dalmau ha fet en dit stal, de que era tengut juxta forma de la present concòrdia a deu lliures*. Efectivament, al mestre Dalmau, que poc

---

²⁶³ dos, *interlineat*. Abans bur, ratllat.

²⁶⁴ ab ses tancadures e frontisses, *interlineat*.

²⁶⁵ Daroqua *per* Ferrando.

²⁶⁶ *Segueix* Daroqua, ratllat.

²⁶⁷ ha, *interlineat*.

²⁶⁸ *Segueix* y miga, ratllat.

temps després va fer els acabaments de fusta de les troncs de la seu, “a la romana”, va cobrar 30 lliures pel seu treball: tres vegades més del que s’havia estipulat. I això sí que és extraordinari²⁶⁹.

3.3.- La font de l’Àngel

Ja he donat a conèixer tota la documentació medieval conservada als fons històrics de l’Ajuntament de Tortosa sobre la font de l’Àngel, una construcció amb un vessant representatiu i un altre d’utilitari, de servei públic. En conseqüència, aquí només recordaré les dades més importants que en conec i desenvoluparé alguns aspectes interessants, sobre la seua construcció i manteniment, que no vaig tenir en compte en el petit corpus documental publicat l’any 2004²⁷⁰.

En primer lloc, doncs, recordem que abans del 20 de setembre de 1440 els procuradors, *per utilitat de la cosa pública de aquesta ciutat, e axí matex per decorar e ennoblir aquella*, havien fet buscar aigua al monestir de les menorettes, on hi ha registrada l’existència d’una font –*la font de les monges*– des del segle XIV, amb la intenció de construir una font monumental al centre de la ciutat. El mestre, que havia anat a veure l’obra de les fonts de Barcelona i de qui no s’esmenta el nom, afirmava que se’n podien fer dues, de fonts, però el fet és que pocs mesos després d’enllestida l’obra, vers el

---

²⁶⁹ AHCTE. Fons de l’Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 65. f. 21v; Registre 26 (paper); Llibre de Clavaria, 103 (3r lligall), p. 23, 25, 33, 46 bis, document solt 1; Llibre de Clavaria, 106 (2n lligall), f. 23v, 25r-v; Llibre de Clavaria, 108 (1r lligall), f. 14r, 20r, 24v; Llibre de Clavaria, 108 (3r lligall), f. 15v; Llibre de Clavaria, 109 (1r lligall), f. 16r. Les capitulacions amb Dalmau a Llibre de Clavaria, 110 (2n lligall), document solt 12 (Transcrit per A. ACUÑA, “Joan Dalmau, fuster de la ciutat i del Capítol tortosins”, dins *Recerca*, 6 (2002), p. 350-352), i el pagament de les 30 lliures a Llibre de Clavaria, 110 (2n lligall), f. 34v-35r. A banda de l’estudi d’Acuña, sobre Dalmau cfr. algunes notícies i consideracions a J. VIDAL, “Assaig de panorama...”, *passim*. És estrany, però no excepcional, que un artista cobrés més quantitat que l’estipulada per contracte pel seu treball (cfr., per exemple, J. YARZA, “Artista artesano en la Edad Media hispana”, dins J. YARZA i F. FITÉ (eds.), *L’Artista-Artesà Medieval a la Corona d’Aragó*, Lleida, 1999, p. 89), malgrat que el fet de cobrar 5 vegades el preu acordat resulta sí que em sembla veritablement excepcional.

²⁷⁰ J. VIDAL, “Documents medievals...”, p. 143-175. A més, vaig recollir i analitzar la bibliografia existent sobre el monument: R. O’CALLAGHAN, *Anales de Tortosa*, II, Tortosa, 1887, p. 12-14; R. O’CALLAGHAN, *La catedral de Tortosa*, Tortosa, 1890, p. 241-243; R. VERGÉS, *Espurnes de la llar*, II, Tortosa, 1909 (ed. facsimil de 1993), p. 32; E. BAYERRI, *Historia de Tortosa y su comarca*, VIII, Tortosa, 1960, p. 218; J. MASSIP, “La font de l’Àngel”, dins *La Voz del Bajo Ebro*, 540 (5 de gener de 1968), p. 2. Per a una visió general sobre les fonts medievals a Catalunya, cfr. A. CUBELES, “Les fonts i el proveïment d’aigua”, dins *L’art gòtic a Catalunya. Arquitectura, III. Dels palaus a les masies*, Barcelona, 2003, p. 226-230.

gener del 1442²⁷¹, l'única font monumental construïda per la universitat de Tortosa ja no funcionava. Així, consta que al mes d'agost d'aquest any va ser reclamat Bartomeu Casanova (que és citat com a *mestre de fer fonts*, era de Xàtiva i es trobava treballant a Sant Mateu en la construcció d'una font) per tal d'assessorar la ciutat en l'arranjament d'aquest element urbà i per a inspeccionar les obres de l'assut.

Alhora, s'iniciava un plet entre la ciutat, Bernat Domènech (l'administrador de les obres) i el mestre de la font, plet que cal relacionar amb el finançament de l'obra i amb el fet que l'obra no funcionés. En la documentació publicada apareixen tots els detalls relatius a aquest litigi. Per fer-ho ras i curt direm que per a costejar les obres es cobraren unes taxes als ciutadans, més elevades a les cases que hi havia a cent passes de la font que a la resta d'albergs de la ciutat, però que del gruix de la despesa va fer-se càrrec Bernat Domènech, com a administrador de les obres. A causa del fracàs dels treballs, però, part dels diners despesos per Domènech no van ser abonats per la ciutat, que era, segons demostren els acords municipals dels anys 1440 i 1441, qui se n'havia de fer càrrec. Domènech, llavors, va assajar diverses mesures de pressió contra la ciutat, aprofitant que formava part de la seua oligarquia i, en definitiva, del seu govern. En primer lloc, durant l'any 1444, va negar-se a pagar la quantitat que devia a la botiga del blat i, encara més, a fer el jurament que havien fet els procuradors sobre la botiga del blat. Aquesta mesura va fer que la ciutat li pagués el que li restava a cobrar del que havia despès en l'obra de la font, excepte el salari del mestre. Així, l'any 1446 va desplaçar-se fins a la Cort de Barcelona per a reclamar les 40 lliures que havia pagat de salari al mestre de la font, cosa que, finalment, el municipi va acceptar, deixant clar, amb tot, que això no tenia res a veure amb el *dret e acció* que la ciutat tenia *contra lo dit mestre, abans li romanga tot dret salvv*. Malgrat que l'any 1448 va instal·lar-se un àngel de pedra damunt de la font, el qual segurament li ha donat nom des d'època moderna, les notícies de la segona meitat del segle XV que hem pogut recollir sobre aquest monument ens continuen parlant d'un funcionament precari i de constants adobs, en els quals van participar argenters com Antoni Codina, pedrapiquers com Pere Garçó, el mestre de la Seu, i mestres de cases (obriers de vila) com Pere Aguiló.

---

²⁷¹ En una data propera al 7 de gener de 1442 s'anota el pagament de 1389 lliures, 11 sous i 5 diners que havia costat l'obra de la font, deduïda una quantitat indeterminada que s'havia aconseguit mitjançant denes a l'inici de l'obra.

Pareix que les coses no van millorar en els segles següents: l'any 1601 una altra làpida encastada a la font informa que *foren restituïdes les aigües en la present font, les quals havia trenta anys estaven perdudes*²⁷², i l'any 1879 va ser desmuntada, ja que era considerada un destorb per al desenvolupament urbà. De fet, la construcció de la font de l'Àngel representa un magnífic exemple del fracàs multiseccular de la política urbana de la ciutat.

La font de l'Àngel (Guillem Çuera, 1440) al 2005 i al 1870

En segon lloc ens cal parlar dels constructors de l'obra. La làpida commemorativa col·locada a la font, que porta data de 1440, indica que *féu-la mestre Guillem Çuera*, és a dir, el mateix mestre que, entre altres, va ocupar-se de la grua per a les obres de la catedral l'any 1412 i de les obres de la Cort del Veguer des del 1416. Ja sabem que era oriünd d'Ulldecona, que va ser home de confiança de Joan de Xulbi, mestre de la Seu, i que en un moment indeterminat, anterior a l'any 1440, va ser mestre major de la fàbrica de l'església parroquial de Sant Lluç d'Ulldecona. Com que en tota la documentació que

²⁷² En referència a les obres de recuperació de les aigües, els documents ens parlen d'un possible primer intent l'any 1598, amb la presència de Cristòfol Bruel, Joan Queixalós i diversos manobres, i d'un intent definitiu entre el 20 de novembre de 1600 i el 29 de maig de 1601: aquestes darreres obres foren dirigides per Simó Moiano (probablement descendent del pedrapiquer de Ciudad Real Cristòfol Moiano), que va ser ajudat per mestres com Joan Valls, mestre Pujol, Lluç Munyós, Pere Adell, Joan Rius [?], Pau Vedell, Antoni Gandolí, i manobres com Josep Bruel, Joan Silvestre i altres de menys categoria professional. Al mestre de la Seu, Martín García de Mendoza, va ser-li comprat material divers per a l'obra (AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 6 (4t lligall), s/f).

he pogut aplegar sobre la font es parla sempre d'un mestre de la font, i mai no es diu el seu nom, en l'edició del seu corpus documental simplement vaig comentar que la qüestió de l'autoria era, alhora, diàfana i tèrbola: "no es pot afirmar amb una seguretat absoluta, tot i que el fet és versemblant, que aquest personatge –Çaera– és el mateix mestre (anònim) que apareix a la documentació, el qual va anar a Barcelona a *informar-se dels maestres de les fonts* d'aquesta ciutat i que, per tant, sembla responsable, principalment, de la part hidràulica de l'obra". En aquell moment vaig afegir, a més, que calia tenir en compte la possibilitat que no fossin la mateixa persona el mestre que esculpí els relleus decoratius de la font i el mestre que esculpí l'àngel de pedra que va coronar-la entre 1448 i 1879. Continuo estant d'acord amb aquestes afirmacions –en fi: la dificultat de delimitar responsabilitats en l'execució de l'obra– però penso que, ara, potser calgui explicar-ho més extensament.

Abans que res, cal dir que ni hi ha llibre de l'obra ni s'ha trobat, tampoc, un contracte entre els representats de la ciutat i el mestre. Que Guillem Çaera hagi signat l'obra, i aparegui, juntament amb els procuradors, al costat de l'escut de Tortosa en una obra tan important, només indica, tanmateix, que va ser el responsable de la fàbrica i que era un mestre de prestigi reconegut a la ciutat. Dic que aquesta signatura no significa necessàriament que Çaera també fos responsable de la "part hidràulica" de l'obra perquè en altres ocasions –concretament, en la construcció de l'assut i la sèquia de Som– podem comprovar clarament com els que *livellaven* no sempre eren els mateixos mestres que construïen²⁷³. Ara bé, fins que no hi hagi proves concloents jo em decanto per pensar que Guillem Çaera va ser el responsable de l'obra d'una forma íntegra.

Però també em decanto per pensar que això no implica per força l'escultura, ja que, per ara, no tenim cap notícia inequívoca que ens indiqui que Guillem Çaera fos escultor²⁷⁴. Malgrat tot, i fins que no es trobi documentació o es pugui estudiar de forma adequada l'escultura decorativa de la Seu i la de la parroquial de Sant Lluç d'Ulldecona i comparar-la amb la de la font, cal acceptar que el relleus escultòrics de la font –dos

---

²⁷³ Cfr. el capítol 7 d'aquest estudi.

²⁷⁴ La darrera notícia que per ara he pogut aplegar d'ell en vida, de l'11 d'octubre de 1456, el relaciona amb una creu de pedra, però no diu pas que l'estigués esculpint: *Item, a XI de octubre, per ordinació dels honorables procuradors, donà V sous a n Guillem Çaera, piquer, per comprar plom e engastar una creu en un molló de pedra qui és devant lo mas d'en Rocí, la qual creu hi metia franchament lo dit en Çaera, segons fon dit, e no y volia bestraure a plom* (AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 77. f. CIIIv).

àngels tenants que sostenen l'escut de la ciutat i la làpida commemorativa emmarcats per unes motlures sostingudes per dos rostres femenins, a més a més d'una interessantíssima reixa de cisterna conformada per una traceria calada- podrien ser responsabilitat seua. Ara bé, també cal acceptar que podrien ser-ho d'algun escultor lligat a la ciutat o a la Seu en aquelles calendes. A la catedral estaven presents vers l'any 1440 homes com Bartomeu Santalínea²⁷⁵ o Llorenç Reixac. L'amplitud de les obres a realitzar en el temple, especialment pel que fa a Santalínea, que aproximadament en aquell moment estava treballant a la zona del presbiteri, pareix que ha d'impossibilitar la seua relació amb l'obra de la font. Pel que fa a Reixac, en canvi, simplement consta que estava fent gàrgoles, i la veritat és que potser podrien trobar-se similituds serioses amb obres barcelonines relacionades hipotèticament amb Reixac i els relleus de la font²⁷⁶. Ara bé: altres solucions són possibles.

D'altra banda, el que resulta evident és que Çaera no pot ser el mestre que esculpí l'àngel de la font l'any 1448. Evident, perquè en aquesta època encara cuejava el litigi que havia tingut lloc entre les autoritats locals de Tortosa, Bernat Domènech i el mestre de la font: resultaria impensable que les autoritats locals encarreguessin una obra a la mateixa persona a qui no volien pagar. En canvi, l'any 1448 està bastant a prop del 1453, moment en què Antoni Arbó està present a Tortosa²⁷⁷, per a poder plantejar-se la possibilitat de pensar que aquest escultor, que a més era d'Ulldecona, com Çaera, estigués relacionat amb l'àngel de pedra col·locat al cap de la font o, en general, amb aquesta obra. Com que no coneixem clarament quina va ser la formació d'Arbó, ni hi ha

---

²⁷⁵ Sobre l'activitat d'aquest mestre a la Seu, cfr. V. ALMUNI, "La intervenció de Bernat Santalínea a l'escultura arquitectònica de l'absis de la Catedral de Tortosa", dins *BSCC*, LXXIX/I-II (2003), p. 109-135.

²⁷⁶ La seua presència a les obres de la catedral ja havia estat esmentada per Matamoros (J. MATAMOROS *La catedral...*, p. 88) i ha estat més ben documentada per Almuni (V. ALMUNI, *Una fàbrica baixmedieval...*, *passim*). Des d'un punt de vista estrictament d'anàlisi estilística, em sembla més versemblant aquesta hipòtesi que aquella que vaig presentar en un desgraciat estudi primerenc, basat exclusivament en allò que donava a conèixer la bibliografia publicada fins a l'any 2000 (i era ben poca cosa), en què atribuïa a Reixac la pica del papa Luna de la Seu tortosina, procedent de Peníscola. Ara bé, insisteixo en la convicció que va guiar –i potser, en part, desviar- aquell treball i, fins i tot, un de més recent: les obres que s'estaven portant a terme a Tortosa estaven relacionades amb bona part de les fàbriques del seu territori episcopal. I Peníscola no havia de ser una excepció. Encara més, continuo considerant que l'autor de la pica va treballar també als relleus del presbiteri de la catedral. Si es demostra clarament que aquests darrers són obra de Bartomeu Santalínea afirmaré sense problemes una cosa que he negat en dues ocasions: que la pica és obra d'un membre d'aquesta nissaga. Cfr. J. VIDAL, "Una personalitat artística per a Llorenç Reixac", dins *MATERIA. Revista d'Art*, 2 (2002), p. 287-303; J. VIDAL, "Pila del papa Luna", dins *La llum de les imatges, Sant Mateu, 2005. Paisatges sagrats* (catàleg de l'exposició), València, 2005, p. 354-357. Sobre l'activitat de Llorenç Reixac a Barcelona cfr. M. R. TERÉS, "Llorenç Reixac, escultor de la catedral de Barcelona", dins *Lambard*, III (1987), p. 171-181.

²⁷⁷ J. VIDAL, "Assaig de panorama...", p. 192-193.

cap document que acrediti aquesta hipòtesi, ni tampoc no s'ha conservat l'escultura de l'àngel i, a més, no és la meua intenció, aquí, analitzar l'escultura de la Diòcesi al segle XV, simplement deixo plantejades aquestes qüestions. Està bé plantejar hipòtesis però no, en canvi, basar arguments en segones hipòtesis.

Finalment, pel que fa als constructors d'aquesta magnífica obra representativa, resten a fer dos comentaris. El primer, és que, com hem vist parlant de la Cort, Guillem Çuera és un mestre oriünd d'Ulldecona. El prestigi d'aquest centre, durant la primera meitat, o els primers tres quarts, del segle XV, degué ser gran al territori de la diòcesi tortosina. El segon, és que el mestre de la font –i ja he dit que penso que els documents es refereixen a Çuera– va anar a la Ciutat Comtal a *informar-se dels maestres de les fons de Barchinona*. També hem vist abans parlant de la Cort que el centre barceloní, pel que fa als oficis de la construcció, pesava molt a la Catalunya del 1400. D'altra banda, l'obra de les fons de la Ciutat Comtal, amb la figura senyera de Bernat Roca, havia estat molt important al segle XIV²⁷⁸. Sembla que al 1440 aquest pes encara es mantenia viu al Principat²⁷⁹, malgrat que després, quan al 1442 es va veure que la font no complia la seua funció d'abeurador, va ser un mestre de Xàtiva, present a Sant Mateu, important població de la Diòcesi, qui va desplaçar-se fins a la ciutat de l'Ebre per tal d'intentar solucionar els problemes. De fet, a la Barcelona del 1440 hi havia una font de l'Àngel, construïda a inicis de segle amb la participació de Pere Sanglada, que, com la tortosina, estava coronada per un Àngel Custodi, era de planta octogonal i tenia merlets. Penso que potser va representar un model directe per a l'obra de la ciutat de l'Ebre. Si va ser així, cal dir que, de forma involuntària, ho va ser en tots els sentits, ja que a Barcelona, tot just acabada de construir al desembre de 1401, es va veure que l'abeurador no funcionava correctament, raó per la qual el fuster Joan Janer va ser condemnat a tornar uns diners a la ciutat²⁸⁰.

Per acabar, només cal subratllar la importància d'aquest monument, el qual, juntament amb la Cort del Veguer, és un dels pocs edificis construïts per la ciutat que a banda

---

²⁷⁸ E. ORTOLL, "Bernat Roca, un artífex pluridisciplinar", dins J. YARZA i F. FITÉ (eds.), *L'Artista-Artesa...*, p. 271-292.

²⁷⁹ Malgrat que l'estudi se centra, únicament, en la font de Santa Anna, dona una visió de conjunt sobre l'obra de les fons de la Barcelona medieval R. BRÚ, "La font de Santa Anna del portal de l'Àngel", dins *MATERIA. Revista d'art*, 4 (2004), p. 77-94. Cfr. també F. CARRERAS CANDI, *Geografia General de Catalunya. La ciutat de Barcelona*, Barcelona, [1916], p. 392-400; A. CUBELES, "Les fons...".

²⁸⁰ M. R. TERÉS, *Pere Ça Anglada. Introducció de l'estil internacional en l'escultura catalana*, Barcelona, 1987, p. 73-75.

d'una funció purament utilitària tenia una intenció estètica i representativa. L'element, d'estructura octogonal, estava presidit per una escultura de mida natural de l'Àngel Custodi, el patró de la Tortosa medieval, i una de les seues cares estava –i encara està– centrada per un parell d'àngels tenants que sostenien un escut de la ciutat i estaven a sobre d'una làpida commemorativa amb la data de construcció, el nom dels procuradors i el nom del mestre. Curiosament, ambdues obres van ser dirigides per Guillem Çuera, un mestre d'Ulldecona, ben relacionat amb altres mestres importants del territori, i pare d'un mercader que va tenir importants responsabilitats de govern a la ciutat de mitjan segle XV.

3.4.- La Casa del Rellotge

A mig camí entre la contribució municipal a les obres eclesiàstiques –tema sobre el qual parlarem extensament més endavant– i les construccions representatives de la ciutat, podem situar el complicat assumpte de la fabricació del rellotge públic, ja que, d'una banda, s'establí una col·laboració important entre el Capítol de la Seu i el Consell de la ciutat per tal de construir-lo i mantenir-lo i, alhora, la universitat considerava, segons mostra explícitament un document de l'any 1477, que tenir un rellotge amb el seu seny en bones condicions, *sia gran honor e beneffici de la ciutat*²⁸¹.

En aquest sentit, Victòria Almuni, que ha escrit el darrer d'una àmplia sèrie d'estudis dedicats al rellotge medieval de la ciutat, ha afirmat que “al mateix temps que les obres de la nova seu semblaven establir el seu ritme de treball, la jerarquia de la ciutat es va veure immersa en el corrent generalitzat de voler disposar d'un rellotge mecànic que els permetés controlar les hores a la manera com ho feien les més prestigioses ciutats europees [...] En aquest context, com havia fet el capítol de la catedral de València el mes de març de 1378, a Tortosa es va fer contractar la fabricació d'un rellotge per a la Seu el mes de novembre del mateix any. Conservem el text del contracte amb el mestre rellotger, Joan de Tornai, així com diferents referències breus que demostren que l'obra es va portar a terme i va servir a la ciutat al llarg del darrer quart del segle XIV i

---

²⁸¹ AHCTE. Llibre de Provisions, 59. f. 20r. En moltes altres poblacions la construcció dels rellotges públics tingueren aquest doble vessant, de relació amb l'església i de construcció cívica. Per posar un exemple, Sánchez Adell ha documentat que a la llavors petita vila de Castelló de la Plana va buscar-se, l'any 1416, un bon mestre que construís un rellotge a l'església de Santa Maria, per *bé e profit dels habitants de la dita vila i, també, dels declinants en aquella*. J. SÁNCHEZ ADELL, *El reloj público en Castellón (siglos XIV-XVIII)*, Castelló de la Plana, 1995, p. 13.

primeres dècades del XV". L'11 de novembre de 1378 la ciutat va acordar donar 100 dels 400 florins d'or que havia de costar el rellotge, *per profit e honor de la terra e ornament de la Seu*, i "dos dies després d'aquest acord, el dia 13 de novembre de 1378, es van reunir representants del capítol i la ciutat amb el mestre Joan de Tornai i van acordar la manera de fer el rellotge a la seu de la ciutat. Des del primer moment, doncs, van ser els dos estaments de la ciutat, civil i eclesiàstic, els promotors de l'obra, de la qual en endavant compartirien jurisdicció. La voluntat d'entesa devia tenir el seu origen en la prohibició feta aquest mateix any per Pere el Cerimoniós als jurats de la ciutat de València de tenir rellotge a la Casa del Consell, al·legant que només les esglésies i cases reials podien tenir campanes²⁸². El cas de Barcelona i el d'altres ciutats de la Corona també és similar.

El contracte, publicat i comentat per la citada Almuni, va ser signat el 18 de novembre del mateix any, i els ítems que ara més ens interessin parlen del lloc on havien d'ubicar-se el rellotge i la campana per a tocar les hores: *com lo dit arolotge sia fet e acabat, que ells sien tenguts de donar loch bo e ferm e clos en la Seu, en la partida de les fonts, en lo qual ell puxa lo dit arolotge posar. E que'l dit loch sie obrat e fet axí com lo dit maestre sabrà devissar, ensemps ab aquell al qual lo dit Capítol comanarà [...] Item, demana lo dit maestre [...] que ells li sien tenguts de fer fer clausura e ab tanquadura damunt la Seu, en dret del seu nou, hon toquarà lo rolotge, en manera la qual ell divissarà ensemps ab aquell a qui lo Capítol ho comanarà, a lurs messions*. En aquest punt Almuni escriu que, "malauradament, les referències del contracte no ens permeten saber si aquesta campana i, en conseqüència, el rellotge, estaven situats en alguna torre de la seu romànica o simplement sobre el terrat. Cal suposar, donada la participació de la ciutat, que seria un lloc prou visible per al conjunt de la població, prop de la façana que mirava al carrer Creuera²⁸³.

A partir d'aquí les suposicions esdevenen encara més complicades. Els documents que ha donat a conèixer Almuni semblen demostrar que abans de 1428 s'ha iniciat la fàbrica

---

²⁸² V. ALMUNI, *Una fàbrica...*, I, p. 82-86, 124-126 (amb diversa bibliografia sobre la construcció d'altres rellotges de la Corona, els mestres que els van fabricar i la concepció medieval del temps). Els altres estudis que aporten informacions importants sobre el rellotge de Tortosa són: F. PASTOR, "El reloj público", dins *La Zuda*, 53 (juliol de 1917), p. 118-119; J. ALANYÀ, "Notícia de la Seu i Capítol de Tortosa a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (segles XIV-XV)", dins *Anuario de Estudios Medievales*, 28 (1998), p. 574-576, doc. 1. Hi ha alguna informació esparsa a E. BAYERRI, *Historia...*, VIII, p. 220-222.

²⁸³ V. ALMUNI, *Una fàbrica...*, I, p. 84-85.

d'un nou rellotge, el qual, si seguim els dictats de la lògica, devia fer-se per a substituir el que Joan de Tornai havia fet quaranta anys abans. Aquest nou rellotge, segons la hipòtesi de la citada autora, l'havia de pagar el Capítol de la Seu, ja que la ciutat va ocupar-se de la fabricació de la campana horària, obra del mestre campaner de la ciutat francesa de Langs Antoni Martí, que al 1425 ja s'havia encarregat de fondre la campana del rellotge de la població de Catí²⁸⁴. A banda de la documentació notarial ja coneguda, que relaciona aquests treballs amb el Consell de la Ciutat, conservem una extensa relació de les despeses realitzades per la ciutat durant la primavera i l'estiu de 1427 *en fer lo seny ara novament fet per ops de sonar lo relotge*. Excepte el mestre Martí, de qui aquests apunts de *messions* no diuen res, apareixen diversos treballadors, com ara *un jove argenter, qui havia aydat a fondre, axi l'estany com lo coure* i un grup important de fusters i pedrapiquers que, principalment, però no únicament, treballaren *en fer lo bastiment per muntar lo seny*. D'entre aquests destaca la presència d'Andreu Curça, que cobrava 4 sous diaris, com Martí Cobombro i en Folquer. En Tranxer i en Sorió cobraven 3 sous i 6 diners diaris. Curça i Folquer estaven acompanyats dels respectius mossos. I hi treballaren, també, els dos fills del destacable fuster (i mestre de cases) Guillem Pere²⁸⁵.

El problema, en aquest cas, rau en la ubicació d'aquest element. En els comptes de la ciutat del 1427 es diu que el seny nou havia de fer-se *a la canonga*. Per tant, sembla evident que rellotge i campana estaven o a la catedral o ben a prop de la catedral. A partir del 1404, però, la documentació municipal parla d'una *casa del rellotge* en la qual *hauran abitar los qui sonaran lo seny del relotge*. Aquest edifici, a més, tenia integrats *los pilars hon stà lo dit seny*, i les obres de construcció van dividir-se en terços, dos dels quals havia de pagar-los la ciutat, que abonà, per aquest concepte, 60 lliures, 19 sous i 2 diners el 7 de maig del citat 1404. L'altra part de la despesa, que segurament havia de satisfer el Capítol de la Seu, equivalia, doncs, a poc més de 30 lliures. L'obra, a més, era administrada pel verguer de la universitat, Pere Correguo. Al 1406 la ciutat pagà a Arnau d'Orta per pedres picades necessàries per al pilar del rellotge, vers l'abril de 1407 Ramon Domènech, mestre de cases, cobrà 10 lliures, 6 sous i 4 diners *per son salari e*

²⁸⁴ J. PUIG, *Historia breve...*, p. 139. Probablement aquest mestre és pare d'un altre mestre de fer campanes, també natural de Langs i actiu a Catí l'any 1457, anomenat Guillem Martí (*ibidem*, p. 157-158).

²⁸⁵ La documentació notarial a V. ALMUNI, *Una fàbrica...*, I, p. 124-126. Els comptes del municipi a AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 4 (1r lligall). f. 72r-84v.

de altres obrants ab ell pels dos terços pertanyents a la ciutat en lo assegiment qui fon fet en l'obra de la casa del relotge i vers el desembre del mateix any Ramon Nabas, mestre piquer, treballà al relotge e una exemenea que féu en la casa del dit relotge. Així, doncs, sembla clar que a partir del 1404 hi va haver una casa del rellotge, que devien pagar conjuntament la ciutat i el Capítol i que, probablement, estava integrada al conjunt catedralici, o molt a prop²⁸⁶.

Existeixen diverses referències a la reparació del rellotge tot al llarg del segle XV²⁸⁷, fins que al 1474 sembla que va ser substituït per un de mecànic –o, com diu la documentació, que sonava *per si mateix*–, el qual estava, en aquesta ocasió, *en lo terrat de la Seu*. Desconec què va passar amb la casa del rellotge construïda a inicis de segle. D'altra banda, em cal dir que la referència publicada per Pastor i Lluís, que recull Almuni²⁸⁸, segons la qual l'autor del nou enginy va ser un tal Macip, *maestre de relotges*, sembla clara i és irrefutable. Però també em cal dir que, tanmateix, no estic del tot segur que aquest personatge, Macip, fos realment un *mestre de fer rellotges*, com sembla evident que sí que ho va ser Joan de Tornai.

Els meus dubtes no deriven tant del fet que, segons la documentació coneguda, Macip cobrés tan sols 6 sous *en fer una porta al relotge [...] e per una armella per a la maça del seny [...] e per hun ferrollat e pany [...] e per una barcella de algepç*, ja que poden existir pagaments que no coneixem; deriven del fet que a partir del 1479 Macip aparegui com a rellotger de la ciutat. Evidentment, cal explicar aquesta afirmació, perquè potser semblarà contradictòria.

---

²⁸⁶ AHCTE. Llibre de Clavaria, 40. p. CXXII; Llibre de Clavaria, 42. p. CXXXVI; Llibre de Clavaria, 43. p. CLXXXVI; Llibre de Clavaria, 44. p. CXVIII. Hi ha altres petites referències sobre adobs a l'edifici: Llibre de Clavaria, 45. p. CXVII; Llibre de Clavaria, 47. p. CXXXII; Llibre de Clavaria, 48. p. CLXXVI; Llibre de Clavaria, 49. p. CCXVIII; Llibre de Clavaria, 54. s/f; Llibre de Clavaria, 55. s/p; Llibre de Clavaria, 56. p. 126.

²⁸⁷ Per exemple, al 1435, amb la participació del fuster Francesc Martí i el rellotger Berenguer Oliver, i al 1452, amb la participació del citat Francesc Martí, del corder Maçana i del manyà Pere Ponç. Al 1446 allò que s'adobà va ser la casa del rellotge, i va dirigir els treballs Joan de la Cova. I vers el 1464 o 1465 l'esparter Jaume Ferruç, que exercia de rellotger, va *adobar e o afinar les ampolletes de les hores*, és a dir, els rellotges d'arena. Significativament, la ciutat pagà la meitat de la despesa i *lo clero o Capítol* va pagar l'altra meitat. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 62. f. 57v, 60r; Llibre de Clavaria, 67. p. CL; Llibre de Clavaria, 58. f. 54r; Llibre de Clavaria, 74. f. 24v; Llibre de Clavaria, 84. s/f.

²⁸⁸ F. PASTOR, "El reloj...", p. 118-119; V. ALMUNI, *Una fàbrica...*, p. 126. La referència arxivística correcta és AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 91. f. 3v.

Des de com a mínim l'any 1386 va existir el càrrec de rellotger de la ciutat. En aquest moment va ser nomenat, *de sa vida*, el manyà Guillem Ortolà. I la seua obligació era, únicament, mantenir el mecanisme *en condret*. Amb algunes èpoques d'inexistència, prou àmplies, la ciutat va mantenir aquest oficial municipal durant tot el període estudiat. Per exemple, a la dècada de 1430 exercia el càrrec Berenguer Oliver. A la de 1450 l'exerciren Joan Ferruç, que era esparter, i Joan Fabra. Al 1460 el Capítol de la Seu comunicà al Consell de la ciutat la seua voluntat de *metre per rellotger Arnau Prohençal, com l'any passat Tortosa lo metés a sa guisa*. Doncs bé: amb l'únic parèntesi del 1487-1488, en què l'ofici va estar en mans del mestre de draps de ras Joan Marroquí²⁸⁹, sembla que Macip, en realitat Miquel Macip, de Gandesa, va exercir l'ofici contínuament des dels volts del 1479 fins al 1506. A partir del 1507 van ser els seus hereus aquells que van cobrar el salari municipal, i a partir de 1516 el rellotger va ser un fill seu, Joan Macip. A més Miquel, l'any 1482, va comunicar al Consell de la ciutat la seua intenció d'instal·lar-se a Tortosa²⁹⁰, *donant-li franquesa e immunitat de comuns talls e fogatges e altres drets imposadors en la dita ciutat // per a temps de vint anys. E axí mateix, demana licència e facultat de poder fer e construir una porxada o casa al costat de la casa de la ciutat, dellà lo pont, per poder tenir fusta, atès vol construir e fabricar en los tèrmens de la present ciutat hun molí serrador; per lo qual dit honorable Consell ffonch provehit e delliberat sia donada e atorgada al dit en Macip, rellotger, franquesa e immunitat per temps de deu anys de comuns fogatges, talls e altres drets dins lo dit temps dels deu anys imposadors, transferint son domicili en la present ciutat segons significa, exceptuades imposicions, axí imposades com imposadores, en les quals sia tengut contribuir e pagar axí com los altres ciutadans e habitants de la dita ciutat*. En definitiva, em resulta difícil d'acceptar que un mestre capaç fer rellotges mecànics al segle XV, en lloc d'anar viatjant per les ciutats que es poguessin permetre el luxe de construir-ne un, es dediqués a mantenir *en condret* un mecanisme ja fabricat i,

---

²⁸⁹ És possible que si es fa una recerca acurada sobre la figura del rellotger es trobi alguna altra excepció.

²⁹⁰ El fet està relacionat, potser, amb un cert alleujament de la crisi econòmica, o amb la voluntat de superar-la, i, en conseqüència, amb l'aparició de menestrals que, a canvi de treball segur, salari i/o exempcions d'impostos s'instal·len a la ciutat, com va ser el cas dels pintors Lluís Montoliu (1472) i Tristany Estadella (1484). Aquesta política havia estat habitual a la Tortosa de la primera meitat del segle XV, i va tenir resultats artísticament tan destacables com l'establiment a la ciutat dels argenters Blanch (1409) i el mestre de draps de ras Joan Falsison (1444). Diverses notícies sobre aquest fet a: J. VIDAL, "... *pus hic ha bon maestre*. Notícia i doble hipòtesi sobre la producció de draps de ras a Tortosa en el terç central del segle XV", dins *Recerca*, 7 (2003), p. 69-86; J. VIDAL, "Quatre pintors de Tarragona a la ciutat de Tortosa. Algunes notícies d'arxiu", dins *Anuario de Estudios Medievales*, 33/1 (2003), p. 463-485; J. VIDAL, "Contribució a l'estudi de l'argenteria medieval de la ciutat de Tortosa. Els argenters al servei del municipi", dins *MATERIA. Revista d'art*, 4 (2004), p. 95-117.

com a complement salarial, construís i explotés un molí serrador. Pel treball documentat d'alguns dels rellotgers de la universitat, ja hem vist que per a mantenir en bones condicions el rellotge no calia, de fet, tenir coneixements gaire amplis i, a més, consta que a Guillem Ortolà, extensament documentat com a manyà a la Tortosa del segle XIV, alguns documents també l'anomenen *mestre del rellotge*²⁹¹.

Això no implica, però, que Miquel Macip no fos un personatge que acabés especialitzant-se en el manteniment de rellotges, cosa que també succeeix amb un altre rellotger documentat a Tortosa, Mateu Espasa: una missiva enviada per aquest mestre al Consell de la ciutat, ja transcrita per Bayerri, mostra com Mateu Espasa, que s'encarregava del rellotge de la vila d'Alcanyiç, es va traslladar fins a Tortosa per a exercir el mateix ofici. A la ciutat de l'Ebre, però, no va rebre el salari que esperava i, en conseqüència, va queixar-se a les autoritats. El document no està datat, però potser cal situar-lo al final de la dècada de 1420 o a inicis de la de 1430 ja que l'any 1431 era l'encarregat del rellotge i del *pes de la farina* de la vila de Castelló, i és lògic pensar que marxés de Tortosa davant el seu descontentament amb el Consell de la ciutat, que llavors nomenaria en el càrrec el citat Berenguer Oliver. El fet que a Castelló, com Macip a Tortosa, Espasa tingués altres treballs, em fa l'efecte que demostra que aquestes persones no eren mestres amb capacitat de fabricar rellotges mecànics, sinó solament de mantenir-los en bon funcionament²⁹².

---

²⁹¹ Entre altres referències, cfr. AHCTE. Llibre de Provisions, 16. f. 83r-v; Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 26. p. CCCXX; Llibre de Clavaria, 60. f. 104v; Llibre de Clavaria, 73. s/f; Llibre de Clavaria, 77. f. CXVIIIv; Llibre de Clavaria, 80. f. CXXXVv; Llibre de Provisions, 48. f. 82v; Llibre de Clavaria, 84. s/f; Llibre de Clavaria, 91. f. 3v; Llibre de Clavaria, 92. f. LXXXIIv; Llibre de Provisions, 60. f. 34r-v; Llibre de Provisions, 63. f. 7r; Llibre de Clavaria, 106 (1r lligall). f. 27v; Llibre de Clavaria, 106 (2n lligall). f. 39v; Llibre de Clavaria, 109 (1r lligall). f. 37r.

²⁹² E. BAYERRI, *Historia...*, VIII, p. 222. La referència arxivística d'aquest document és AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 3894 (paper). La informació sobre l'activitat castellenca de Mateu Espasa a J. SÁNCHEZ ADELL, *El reloj...*, p. 18.

4.- ARQUITECTURA I DEFENSA DEL TERRITORI A LA TORTOSA MEDIEVAL

La ciutat de Tortosa fou l'encarregada principal, durant la Baixa Edat Mitjana, de protegir el seu territori. De protegir-lo contra el que podríem anomenar enemics externs –els pirates berberiscos, les tropes estrangeres, etcètera- però, també, contra el que podríem anomenar enemics interns –l'Orde de l'Hospital i Pere el Cerimoniós, significativament. Analitzarem en les pàgines següents la importància transcendental d'aquesta activitat i la naturalesa de les edificacions que en derivaren. Primer, i sobretot, el procés d'emmurallament de la ciutat, malgrat que no li donarem el tractament aprofundit que potser necessita aquesta qüestió, a causa que això desbordaria els límits d'aquest treball; després, altres processos d'emmurallament i el bastiment d'edificis a l'ampli terme general tortosí.

4.1.- Les muralles de Tortosa

Malgrat que sovint les citaren, el fet és que els escriptors locals d'època moderna que podem considerar "historiadors", o aquells altres que, simplement, es dedicaren a parlar de la ciutat, no donen gaire informacions significatives sobre les muralles tortosines. Així, el cronista de Felip II, Henrique Cock, en la seua descripció de la ciutat feta al 1585, tan sols parla de l'existència de cinc portals al clos emmurallat²⁹³. Per la seua banda, Francesc Martorell, l'autor de la primera història de Tortosa que va arribar a imprimir-se, l'any 1626, ens dona exactament la mateixa informació, i simplement escriu que la ciutat estava envoltada d'un "muro harto fuerte, que tiene de circuyto 5000 passos. Tiene un Castillo, que antiguamente la hizo inexpugnable; y está en un puesto relevado, que señorea toda la Ciudad, y verdaderamente la agracia, y hermosa. Tiene cinco puertas principales, que son las siguientes. La de San Francisco, con dos torres, una á cada lado del, Portal del Temple, Portal de la puente, Portal de Vimpisol, y Portal del Rastro, hay otras, como son Portal de San Blas, Portal de Santiago, y portal de San Nicolás. Y estos solo sirven para salir á Hebro..."²⁹⁴. En aquest sentit, el cas més significatiu potser sigui el de Cristòfol Despuig. El culte autor de *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, escrits segurament l'any 1557 malgrat que no es publicaren

---

²⁹³ H. COCK, *Relación del viaje hecho por Felipe II en 1585 a Zaragoza, Barcelona y Valencia* (ed. de A. MOREL-FATIO i A. RODRÍGUEZ), Madrid, 1876, p. 200.

²⁹⁴ F. MARTORELL, *Historia de la antigua Hibera*, Tortosa, 1997 [1626], p. 103-104.

fins al segle XIX, identifica en un passatge del tercer col·loqui²⁹⁵ el sector meridional de la muralla construïda des de la dècada de 1340 amb el circuit emmurallat de la ciutat andalusina. És a dir, confon els dos recintes i, en conseqüència, demostra el profund desconeixement que els homes del seu temps tingueren sobre aquest assumpte²⁹⁶.

En el cas d'autors més moderns, la situació és similar: des del desconeixement absolut que mostra el d'altra banda excel·lent canonge O'Callaghan²⁹⁷, fins al treball purament descriptiu –i de vegades confús– de Bayerri, qui, a partir d'un document del segle XVI, defineix el circuit com un element fossilitzat dividit en quinze trams que havien de ser protegits per les diferents confraries de la ciutat²⁹⁸.

De fet, fins a la dècada de 1990 les muralles medievals de Tortosa no van ser objecte de cap treball que intentés donar dades precises i interpretacions ajustades. El primer autor que, de forma més o menys clara, es va plantejar la necessitat de l'estudi global del procés d'emmurallament i el va situar dintre del fenomen d'impuls a la construcció de recintes fortificats de l'època de Pere el Cerimoniós va ser Pere Izquierdo. Malauradament, el seu intent es va veure frustrat i, finalment, només va arribar a

---

²⁹⁵ Aquell que explica l'origen –mític– de l'orde de l'aixa, en el context de la no menys mítica defensa de la ciutat recentment conquerida per part dels cristians contra un exèrcit musulmà amb voluntat de recuperar la plaça perduda.

²⁹⁶ C. DESPUIG, *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa* (ed. d'E. DURAN), Barcelona, 1981. Aquí ens cal apuntar que Despuig, com han mostrat els estudis d'Eulàlia Duran, Josep Solervicens i Enric Querol, era un assagista i polític, no pas un historiador i arxiver, com encara defensa Massip. Potser el seu desconeixement sobre aquest tema, que hauria pogut estudiar perfectament als documents que conservava l'arxiu de la Casa de la Ciutat, són una humil prova més, si calia, d'aquesta realitat. Cfr., entre altres publicacions sobre aquest tema polèmic: J. SOLERVICENS, "Cristòfor Despuig, ni historiador ni arxiver", dins *Nous Col·loquis*, II (1998), p. 35-49; J. MASSIP, "Cristòfor Despuig: historiador i arxiver", dins *Nous Col·loquis*, III (1999), p. 81-88; E. QUEROL, "Cristòfol Despuig, pugna pro patria. Noves dades biogràfiques sobre l'autor dels Col·loquis", dins *Llengua & Literatura*, 16 (2005), p. 247-288.

²⁹⁷ R. O'CALLAGHAN, *Anales de Tortosa*, II, Tortosa, 1887, p. 64-67. O'Callaghan afirma que "en la época de los árabes ya consta que había algunas murallas, las cuales se conservaron después de la reconquista [...] Según parece, después de la reconquista pasó mucho tiempo sin que se mejorase el estado de las murallas de Tortosa; y aun cuando la invención de la pólvora y de la artillería, hicieron necesario introducir alguna reforma, hasta mediados del siglo XVII no consta que se diese grande impulso á las fortificaciones de esta ciudad". Per a aquest autor, doncs, va ser a partir del 1642 que es renovaren les muralles i, per tant, desconeix l'obra pública més important de la ciutat medieval.

²⁹⁸ E. BAYERRI, *Historia de Tortosa*, VIII, Tortosa, 1960, p. 265-266. En un altre lloc parla de dos recintes al segle XII, el de la Suda i el que circueïa tota la ciutat (és a dir, inclou els murs del XIV) i va ser enderrocat al segle XIX. En el mateix epígraf, però, parla d'un extrem al portal del Romeu, contradient-se, com és costum en aquest autor. E. BAYERRI, *Historia de Tortosa*, VII, Tortosa, 1957, p. 635-617. Aquest text de Bayerri ha estat completat per una reflexió d'Albert Curto, de la qual pot ressaltar-se la següent idea: "No hem d'oblidar però que quan volem definir el nombre, la ubicació i la nomenclatura dels portals els hem de circumscriure a tothora en un període cronològic concret, ja que al transcurs del temps s'observa una gran varietat en aquests aspectes que propicia una evident confusió si no es defineix degudament" (A. CURTO, "De les portes i portals de Tortosa", dins *Festes de la Cinta'94*, Tortosa, 1994, p. 11-13). Això, a l'hora d'estudiar no sols els portals, sinó tot el recinte emmurallat.

publicar un article consistent en un plantejament general acompanyat de les dades referents a la intervenció arqueològica al portal del Temple que es va dur a terme l'any 1987²⁹⁹. Des de la publicació d'aquest article fins a l'actualitat, l'aportació més important per al coneixement de les muralles tres-centistes de Tortosa és la publicada a l'únic llibre que s'ha escrit sobre l'evolució urbana de la ciutat, obra de Miquel Àngel Baila. Aquest autor recull l'estudi d'Izquierdo i la informació i interpretacions contingudes en les fitxes del programa d'arqueologia urbana de la ciutat de Tortosa, redactades per Maria Utgés, Joan Martínez i Pere Artigues. Es tracta d'un treball correcte però bàsicament descriptiu, que no afina ni explica les cronologies, ni analitza qüestions bàsiques per al coneixement del procés que va portar a l'erecció del clos emmurallat als segles XIV i XV, com ara la gestió de l'obra, el seu finançament, el nom dels mestres que van bastir-lo, les tècniques constructives que empraren, etcètera³⁰⁰. Notícies i anàlisis sobre aquests punts és, precisament, allò que intentarem donar a conèixer en les pàgines següents.

4.1.1.- Les muralles abans del 1340

Abans, però, hem de fer cinc cèntims sobre el que sabem –i, la veritat, en saben molt poc- de l'estat de les muralles abans de la dècada del 1340, moment en què va iniciar-se el primer gran intent de cloure la ciutat en el perímetre que va tenir fins a l'eixample del segle XIX, és a dir, entre Vimpeçol (sector septentrional, Remolins) i les portes de Sant Joan i el Temple (sector meridional). Malauradament, el tema és molt complex, ja que implica la necessitat de conèixer cabalment l'evolució de l'espai urbà en època romana³⁰¹, andalusina i durant el primer segle de la conquesta cristiana, cosa que fins a avui no s'ha aconseguit del tot i que, a més (vull deixar-ho molt clar), no és l'objectiu

---

²⁹⁹ P. IZQUIERDO, "Excavacions al portal del Temple: una aproximació a l'evolució del recinte emmurallat de Tortosa", dins *Acta arqueològica de Tarragona*, III (1989-1990), p. 9-20. Pel que fa a la interpretació de les troballes arqueològiques, cal dir que potser haurà d'ésser revisada, ja que l'autor pensa que està davant una obra del segle XIV i, de fet, els documents demostren que, malgrat la construcció del sector al final de la dècada de 1360, al segle XV va haver de ser reconstruït.

³⁰⁰ M. A. BAILA, *La ciutat de Tortosa. Evolució de l'espai urbà*, Vinaròs, 1999, p. 65-83. Les fitxes del *Programa d'arqueologia urbana de la ciutat de Tortosa* estan dipositades a la Delegació de Cultura de la Generalitat de Catalunya de Tortosa. Evidentment, les muralles dels segles XIV i XV apareixen referenciades en altres treballs sobre la ciutat o sobre els emmurallaments a Catalunya, sense que hi hagi hagut, però, novetats remarcables. Cfr., si de cas, una síntesi a A. CURTO i J. VIDAL, "La ciutat de Tortosa", dins *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura gòtica, III. Dels palaus a les masies*, Barcelona, 2003, p. 68-71 (69).

³⁰¹ Un recull sobre les teories que s'han formulat a l'entorn de la ciutat antiga a M. VALLDEPÉREZ, *Evolució urbana de la ciutat de Tortosa des de la seva fundació fins a mitjan segle I de la nostra era*, Tarragona, 2004 (Tesi de llicenciatura inèdita, URV).

d'aquest estudi. D'altra banda, cal dir que les notícies sobre els murs vells, que apareixen sovint a la documentació dels segles XIV (especialment) i XV³⁰², resulten veritablement difícils d'interpretar (de vegades es refereixen, d'una forma més o menys clara, al mateix traçat on es construeixen murs nous, especialment al sector de Vimpeçol, però altres vegades fan referència a traçats completament diferents que queden a l'interior del clos definit al segle XIV) i penso que, de debò, no podrem assolir un coneixement fonamentat sobre aquesta qüestió si l'arqueologia no ens dóna alguna resposta. Malgrat tot, podem expressar algunes idees –en bona mesura ja publicades per altres autors- sobre aquest tema.

Els coneixements que avui posseïm sobre l'urbanisme alt-medieval de la ciutat apareixen expressats, sobretot, en dos treballs conjunts, publicats amb una diferència cronològica escassa, dels anys 1997 i 1998³⁰³. El primer d'aquests dos treballs pot ser considerat una formulació clara, crítica i ben plantejada de les teories tradicionals – sempre expressades parcialment i confusa- existents al voltant de la ciutat que van trobar els exèrcits de Ramon Berenguer IV l'any 1148: és a dir, de la ciutat islàmica bastida sobre la romana. En el segon, que tot seguit transcriurem en els punts que més ens interessin, apareix el darrer intent de definició global que s'ha fet fins ara sobre les muralles anteriors al segle XIV, tan sols discutit en alguns petits detalls per Almuni, la qual, a més a més de la documentació, ha comptat amb el coneixement de les darreres excavacions arqueològiques dutes a terme a la Seu. En aquestes intervencions la muralla romana va aparèixer sota l'aula major, trencant així de forma definitiva la idea tradicional segons la qual la ciutat romana tenia el límit meridional al Vall³⁰⁴.

---

³⁰² De fet, ja al 1172 apareix una referència a un *muro antiquo*, la qual cosa encara complica més l'anàlisi del recinte emmurallat anterior a la dècada de 1340. Cfr. A. VIRGILI, *Diplomatari de la catedral de Tortosa (1062-1193)*, Barcelona, 1997, p. 291-292, doc. 231.

³⁰³ M. UTGÉS, J. MARTÍNEZ i P. L. ARTIGUES, "La ciutat romana. La ciutat islàmica. La ciutat feudal", dins *Catalunya romànica*, XXVI, Barcelona, 1997, p. 111-114; J. E. GARCÍA BIOSCA, J. GIRALT, A. LORIENTE i J. MARTÍNEZ, "La gènesi dels espais urbans andalusins (segles VIII-X): Tortosa, Lleida i Balaguer", dins *L'Islam i Catalunya*, Barcelona, 1998, p. 137-165; cfr. també M. A. BAILA, *La ciutat de Tortosa...*, *passim*, encara que el seu estudi, de síntesi, potser resulta menys fiable i ofereix, bàsicament, les teories tradicionals.

³⁰⁴ Cfr. V. ALMUNI, "La catedral romànica de Tortosa. Aproximació documental a la seva història", dins *Recerca*, 8 (2004), p. 211-250. Amplia aquest text i, sobretot, detalla algunes qüestions referents a la zona més propera a la Seu, que en el context de la construcció de les muralles del XIV no ens interessin gaire, a V. ALMUNI, *Una fàbrica baixmedieval de gran envergadura. La catedral de Tortosa als segles XIV i XV. Estudi documental* (Tesi doctoral inèdita, UB), Barcelona, 2003, *passim*. Ens basem en el text del 1998, no pas en el del 2004, perquè Almuni, comprensiblement, tan sols té en compte el sector de la ciutat directament relacionat amb la Seu.

Segons s'escriu al treball del 1998 signat per García Biosca, Giralt, Lorient i Martínez, "les muralles heretades de la romana Dertusa varen complir la seva funció en aturar els atacs carolingis patits entre el 804 i el 811 [...] Fou sobre el traçat d'aquestes fortificacions que uns imprecisos omeies [...] construïren la primera de les muralles andalusines de la ciutat. Aquest primer recinte andalusí, en realitat simple recreixement o reparació del perímetre murat romà, degué encabir la *madina* pròpiament dita, mentre que els espais edificats extramurs serien objecte d'una nova obra defensiva cap a mitjan segle X". Segons la documentació catedralícia que ha publicat Antoni Virgili, "aquesta primera muralla i la separació entre *madina* i ravals andalusins eren encara prou visibles durant la segona meitat del segle XII, com ho testimonien alguns dels documents redactats amb posterioritat a la conquesta de Tortosa per part de comte de Barcelona i els seus aliats [...] El sector de la ciutat on l'existència d'aquesta antiga muralla, primer romana i després andalusina, és millor coneguda a través de les fonts escrites de la segona meitat del segle XII és el meridional, un espai sobre el qual la seu tortosina desenvolupa una activa política d'acumulació de patrimoni immobiliari [...] La proliferació d'actes de compravenda o donació, els intents de construir sobre la muralla, l'existència de portillons que apareixen vinculats amb propietaris d'edificis propers o l'obertura de portes noves a aquesta muralla (anys 1168 i 1172), contribueixen a crear la imatge d'una línia de fortificació que possiblement ja hauria esdevingut obsoleta cap a la fi del període andalusí i el manteniment de la qual, en un moment de forta expansió urbanística com és la segona meitat del segle XII, només interessa a la Corona". Per a aquests autors, un cop establerta la feient proximitat entre el sector "de la més antiga de les muralles andalusines i possible recreixement del pomerium romà respecte de la mesquita-catedral, caldria plantejar-se la validesa, per a aquesta zona, de les delimitacions de la *madina* en aquest sector que han estat darrerament proposades. Hom ha proposat, partint del traçat d'un recinte fortificat interior vigent durant el segle XIV, circumscriure la part més antiga de la ciutat andalusina a l'espai que s'estén per l'estreta plana que voreja el turó de la Suda, acotant-lo a l'àrea compresa entre l'Ebre, la Plana de Remolins al nord i el barranc del Rastre cap al sud". Es pregunten els autors de l'estudi si aquest darrer límit, el meridional, no es troba massa lluny de la catedral per a poder correspondre a l'àrea que indica la documentació i, en canvi, proposen que aquest límit es trobés vers l'eix format pels carrers Taules Velles i Doctor Ferran. Manifesten també la possibilitat que la inusual confluència de quatre vials pugui ser "el reflex fossilitzat d'una de les entrades a aquest antic recinte emmurallat". Amb les citades

troballes arqueològiques, pareix que aquesta ha de ser, aproximadament, la teoria correcta³⁰⁵.

Pel que fa a la muralla del Vall, el cert és que, malgrat que la literatura historiogràfica que ha parlat de Tortosa des del segle XIX l'ha considerada una realitat incontrovertible i evident, no comptem amb gaires proves de la seua existència, malgrat que aquesta, d'altra banda, no pugui ser negada absolutament. Així, uns establiments tres-centistes sobre el Vall parlen d'una *torra de la ciutat que solie ésser dita la torre d'en Frexinet*³⁰⁶; i una notícia del 1424 que parla de les barrancades del Vall i de la necessitat de construir un estellador, fa referència a la *torra d'en Formiga*³⁰⁷. Lògicament, d'aquí hauríem de derivar que hi havia una muralla que donava al Vall. Però el fet és que ni la situació ni el significat de la paraula torre, en aquest context, no són prou clars per a fer afirmacions rotundes, i els documents que he pogut aplegar sobre la ciutat dels segles XIV, XV i XVI en cap cas parlen clarament de la presència d'aquest mur, la qual cosa resulta ben estranya. D'altra banda, l'existència de portals (els de la Rosa, de Vallverd i dels Romeus), com ha indicat Albert Cubeles en analitzar un decret del batlle reial de Barcelona sobre els oficis de batedors i tintorers de fustanys de l'any 1255, tampoc no implica necessàriament l'existència d'unes muralles pròpiament dites³⁰⁸. Així doncs, és possible que hi hagués hagut muralla al Vall, i també és possible que aquesta muralla tingués origen musulmà, però no és, ni molt menys, segur.

Més enllà d'aquesta hipotètica muralla, en el sector més meridional de la ciutat hi havia la parròquia de l'Alfòndec, que als documents del segle XII –en aquest moment encara no se l'anomena parròquia- estava fora murs³⁰⁹. Això no resol la qüestió de la muralla (o no muralla) del Vall, però ens indica que hi havia poblament al sud de la ciutat i que aquest poblament no estava protegit per murs, torres i portals, és a dir, que la muralla del sector de Sant Joan/el Temple no existia al segle XII, cosa que no sempre s'ha

³⁰⁵ J. E. GARCÍA BIOSCA, J. GIRALT, A. LORIENTE i J. MARTÍNEZ, "La gènesi dels espais...", p. 140-143.

³⁰⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Establiments, 3. f. 78r-79v.

³⁰⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 32. f. 16r.

³⁰⁸ A. CUBELES, "La problemàtica a l'entorn de la incidència del decret del Batlle reial de Barcelona sobre els oficis de batedors i tintorers de fustanes de l'any 1255 en la historiació de les muralles de Barcelona del segle XIII", dins *III Congrés d'Història de Barcelona*, I, Barcelona, 1993, p. 215-224 (especialment p. 219). En aquest sentit, cal dir que els portals del coll de Sant Joan i del Temple potser ja existien abans del primer intent de construcció dels murs del sector, al final de la dècada de 1340 (Bayerrri recull algunes referències en què ambdós portals apareixen al 1347 i 1353: E. BAYERRI, *Historia...*, p. 239-240).

³⁰⁹ A. VIRGILI, *Diplomatari...*, passim.

acceptat clarament. En aquesta mateixa època hi ha diversos establiments religiosos que se situen en aquesta zona: la casa del Temple i Sant Joan del Camp, dels hospitalers. Al XIII –i ara l'Alfòndec ja és anomenat parròquia-, a més, hi ha la primera Casa de Santa Caterina i el convent de Sant Francesc, que s'hi instal·la en un cronologia similar al de Santa Clara, situat a llevant. Només la Casa del Temple, i tocant a la muralla, queda dintre del circuit que es va intentar bastir a la dècada de 1340 i que es va construir efectivament a la de 1360. En conseqüència, pareix evident que el tan citat –però mai clarament explicat o definit- eixample baixmedieval (dels segles XIV-XV) de Tortosa no va existir: és un eixample, bàsicament, dels segles XII-XIII, amb probables –però segurament reduïts- antecedents³¹⁰.

Pel que fa al sector septentrional de la ciutat musulmana, amb la seua muralla, hom el situa al final del que avui és anomenat carrer Major de Sant Jaume, darrer tram d'un eix viari –potser el principal de la ciutat medieval- que arribava fins al Vall pels carrers de Santa Anna, Croera i Ciutat. En aquest mur s'obria el portal de l'Assoc, que ha estat identificat amb una de les quatre portes ferrades que el geògraf àrab Al-Himyari cita en la seua descripció de Tortosa³¹¹. Tanmateix, al sector nord de la ciutat s'han fet importants troballes d'època romana i, a més, els documents del segle XII que ens

---

³¹⁰ De fet, aquesta és una idea que es pot llegir entre línies en moltes pàgines de molts llibres d'història local, però em fa l'efecte que –potser a causa d'una certa tendència a la inexactitud i a la divagació dels historiadors tortosins- mai no s'ha formulat d'una forma clara. Així, per exemple, J. MASSIP, *La gestació de les Costums de Tortosa*, Tortosa, 1984, p. 51, afirma que “la ciutat començarà a créixer per primera vegada [s. XII] cap al sud, saltant la muralla romana del vall; així es farà el gran eixample medieval que en dos etapes arribarà fins al coll de Sant Joan”; i M. A. BAILA, *La ciutat de Tortosa..., passim*, dedica un bon grapat de planes a analitzar específicament la ciutat del darrer terç del segle XIV, la qual va ser, segons el seu parer, “resultat de l'important eixample que es va dur a terme amb el bastiment del nou emmurallat”, encara que tot seguit el mateix autor afirma que “si la ciutat musulmana comptava amb sengles ravals al N i al S de la medina [...] aleshores no es podria parlar pròpiament d'eixample baixmedieval...”. En el mateix sentit, Utgés, Martínez i Artigues escriuen que hi ha un esclat urbanístic a la ciutat durant els darrers anys del segle XIV i remarquen l'emmurallament que es produeix en aquest moment. Afegeixen, però, que el poblament al sector de l'Alfòndec “no és un fenomen iniciat en aquest moment. Cap a mitjan segle la zona es trobava força habitada –tot i que coneixem l'existència d'hortos dins del nou perímetre- i era centre d'activitats mercantils, com ho prova la construcció de la llotja el 1368. Desconeixem la situació als segles XII i XIII, però no és possible descartar l'ocupació d'aquests sectors en època islàmica, amb l'existència de ravals” (M. UTGÉS, J. MARTÍNEZ i P. L. ARTIGUES, “La ciutat...”, p. 113). Un altre autor que, amb més o menys claredat, ha expressat aquesta teoria és Bayerri (malgrat que de vegades es contradiu i pareix que opina que la ciutat entre Vimpeçol i el Temple, és a dir, fins a l'eixample del 1900, és la mateixa que la del segle XII). Aquest autor, en un capítol dedicat a l'avenç urbanístic de la ciutat, destaca les obres de les muralles i afirma “que hasta el siglo XIV bien corrido no tuvo ensanche apreciable”. E. BAYERRI, *Historia...*, VIII, p. 213-215 i VII, p. 615-617. De fet, tot parteix de l'antic estudi de Carreras Candi sobre “l'avenç urbà de Catalunya”: F. CARRERAS CANDI, *Idea de l'avenç urbà de Catalunya al segle XIV*, València, 1924 (treball presentat al III Congrés d'Història de la Corona d'Aragó el 1923).

³¹¹ J. E. GARCÍA BIOSCA, J. GIRALT, A. LORIENTE i J. MARTÍNEZ, “La gènesi dels espais...”, p. 144. Cfr. també M. UTGÉS, J. MARTÍNEZ i P. L. ARTIGUES, “Ciutat de Tortosa...”, p. 112.

parlen del barri de Remolins no diuen que aquest estigui fora muralles: en un cas, s'especifica que l'any 1186 un tal Ramon Adell ven uns casals que posseeix *infra muros Dertuse in villa que vocatur Remolins*³¹². En aquest sentit, a més, cal recordar que al segle XIII –ni més ni menys que a les *Costums*³¹³–, exactament en la prolongació de l'eix viari principal abans esmentat, just a tocar del barranc del Célio, ja apareix citat el portal de Vimpeçol, amb aquest nom, que perviurà llargs segles. Hem de pensar, doncs, que el barri de Remolins, que era el més septentrional de la ciutat, estava ocupat per les minories religioses i probablement estava poc densament poblat, tenia un circuit emmurallat que al segle XIV tan sols va ser renovat, reforçat, reconstruït... no pas fet de nou, amb un nou traçat. D'altra banda, consta que dintre d'aquest sector hi havia murs que als segles XIV i XV eren considerats vells i estaven en desús. Em sembla probable que originàriament baixessin des del turó de la Suda, entre d'altres raons, perquè una de les vistes de la ciutat realitzades pel pintor flamenc Anton van den Wyngaerde l'any 1563 mostra com dels murs de l'antiga alcassaba encara sortien dos arrencaments de pany de muralla, estroncats abans d'arribar a la falda de l'elevació, senyal que ja havien estat enderrocats, com es devia demanar sovint als segles anteriors. Penso que podrien identificar-se, parcialment, amb allò que comunament s'anomena mur de la Cortadura, on hi havia el portal de l'Assoc, i amb el mur vell que al 1381 encara estava davant l'església de Sant Nicolau³¹⁴.

Pel que fa als sectors de llevant i ponent, les notícies que coneixem amb anterioritat a la dècada de 1340 són encara més minses. A llevant, abans que es comencés a construir el portal de l'Escorxeria vers el 17 de les kalendes de maig de 1349 (16-5-1349), la porta més important del circuit devia ser la de l'Olivar, encara avui conservada (però tapiada en el complex dels Reials Col·legis), malgrat que Bayerri i alguns autors que el segueixen diguin que “más que un portal grande, era una Puerta secundaria”. En aquest sentit, cal dir que un establiment municipal del 1345 diu que és una porta *de gran exida, e moltes gents ne passen*. Està documentada des del 1336, i segurament ja existia abans.

---

³¹² A. VIRGLI, *Diplomatari...*, passim (el citat, doc. 395).

³¹³ *Costums de Tortosa* (ed. de J. MASSIP), Barcelona, 1996, p. 6.

³¹⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 14. f. 18r. El 18 d'octubre del 1381 el govern municipal acorda que sigui enderrocada la torre del mur vell que hi ha davant l'esmentada església fins *egualtat del mur que y és*. Hi ha moltes més referències als murs vells a la documentació dels segles XIV i XV.

Si de cas, passaria a tenir un paper secundari a partir de l'ampliació del recinte³¹⁵. Respecte al sector de ponent, sabem que hi havia mur davant la Seu i està clarament documentat, des del segle XII, el portal de Tamarit, que s'obria al riu, però el fet cert és que ni tan sols podem assegurar quin era el curs del riu en aquella època.

Així, doncs, i com ja s'ha fet notar, la documentació desenterrada per Virgili permet "conèixer l'existència, durant la segona meitat del segle XII, d'una porta que enllaçaria la *madina* amb la fortificació de la Suda i d'una altra que s'obria a la muralla del costat del riu, la de Tamarit. Alhora, sentim parlar d'una sèrie de portelles a la muralla, algunes de les quals podrien haver estat obertes ja en època musulmana, però que en la seva major part deuen respondre a la pressió constructiva i a la necessitat de comunicar l'espai interior de l'antiga *madina* amb els barris que van creixent al seu redós després de 1148"³¹⁶. En definitiva, resulta evident que la història de les muralles de Tortosa abans del segle XIV és extremament complexa i potser només podrà reconstruir-se mitjançant l'exercici de l'arqueologia. Si alguna cosa queda veritablement clara és que van existir, al llarg dels segles, diversos recintes, dels quals quedaven restes, en alguns casos significatives, als segles XIV i XV: una de les torres corresponents a aquestes restes sense ús militar estava en prou bones condicions, l'any 1417, per ser llogada com a habitatge³¹⁷. Amb aquestes restes van conviure els nous murs –l'objecte del nostre interès-, que van ser bastits, sobretot, a partir del 1365. Ara és el moment d'estudiar, amb una mica de detall, aquesta cronologia.

4.1.2.- Una cronologia, essencialment, bèl·lica

Malgrat que en parlar dels processos d'emmurallament de les ciutats medievals moltes vegades es posa de relleu la importància que les muralles tingueren en aquella societat pel fet de ser elements simbòlics amb significació política, jurídica i espiritual, i fins i tot "un instrument del poder polític per delimitar i controlar la ciutat dins el territori"³¹⁸,

³¹⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Establiments, 3. f. 78r-79v. E. BAYERRI, *Historia...*, VIII, p. 241-242.

³¹⁶ J. E. GARCÍA BIOSCA, J. GIRALT, A. LORIENTE i J. MARTÍNEZ, "La gènesi dels espais...", p. 144-145.

³¹⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 50. p. CCV. Tractem la qüestió de l'establiment de les torres de la muralla al capítol 8 d'aquest estudi.

³¹⁸ Cfr., un recull important sobre teories al voltant de les muralles a C. DE SETA i J. LE GOFF (eds.), *La ciudad y las murallas*, Madrid, 1991. Cfr. també, entre molts altres treballs, F. FOURQUET i L. MURARD, *Los equipamientos del poder*, Barcelona, 1978; N. GUGLIELMI, "Muros y puertas en el paisaje urbano (Italia del Centro y del Norte. Siglos XIII-XV)", dins *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 9

el que resulta evident en consultar la documentació de l'època és que la principal motivació que va portar a la construcció, remodelació i arranjamant de les muralles de Tortosa va ser la de defensar la ciutat contra possibles enemics. Per tant, i malgrat que sembli una obvietat, potser cal dir-ho ras i curt: les muralles tortosines estan directament relacionades amb els conflictes bèl·lics³¹⁹. Aquí em cal anotar el comentari que, en el mateix sentit, ha fet Pere Verdés en la seua recent síntesi sobre els processos d'emmurallament de la Catalunya medieval: les muralles, "tal com han observat diversos historiadors, eren un signe evident de la naixent consciència col·lectiva de les pròspere comunitats urbanes, però cal no oblidar quina era la seva funció primordial: la defensa de la població"³²⁰.

A més, podem subratllar que la impressió que a hom li queda després d'haver consultat amb una mica de profunditat la documentació disponible sobre la construcció de les muralles de Tortosa, és paral·lela a la que extreu Juan Vicente García Marsilla de l'anàlisi dels llibres d'obra dels castells valencians del segle XV: "Lo cierto es que se convirtió en norma que, sólo cuando la urgencia de alguna complicada coyuntura bélica lo requería, el batle general de Valencia instaba a sus representantes en las villas del

---

(1988), p. 333-359; I. PÉREZ DE TUDELA, "La arquitectura militar como símbolo y emblema de las realidades medievales", dins *La Fortificación Medieval en la Península Ibérica*, Aguilar de Campoo, 2003, p. 11-16; S. MORETA, "Las ciudades medievales en Castilla y León: Urbanización = Feudalización", dins *La Fortificación Medieval...*, p. 143-153. Lluís Cortada (L. CORTADA, *Estructures territorials, urbanisme i arquitectura poliorcètics a la Catalunya preindustrial. Volum I. De l'antiguitat al segle XVII*, Barcelona, 1998, p. 117-119), que és de qui prenc la cita, continua dient que les muralles "actuen com a elements que concreten, concentren i aïllen sobre el camp les estructures urbanes. L'element defensivoprotector que utilitza la comunitat implica la forma de viure i les relacions socials a més de concepcions espacials distintes..."

³¹⁹ Sobre els conflictes que va viure Catalunya als segles XIV i XV cfr. una breu síntesi a P. CATEURA, "Les dificultats polítiques a la baixa edat mitjana", dins *La forja dels països catalans. Segles XIII-XV. Història. Política, Societat i Cultura dels Països Catalans*, 3, Barcelona, 1996, p. 258-277; més específic, però també més centrat al segle XIV, cfr. M. T. FERRER, "La organización militar en Cataluña en la Edad Media", dins *Revista de Historia Militar*, número Extra (2001), p. 119-222.

³²⁰ P. VERDÉS, "Els processos d'emmurallament", dins *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura, III. Dels palaus a les masies*, Barcelona, 2003, p. 130. Hi ha un gavadal impressionant de publicacions sobre la construcció de muralles medievals a la Corona i potser caldria una tesi sencera per tal d'aplegar-les totes. Citem, per tant, la síntesi de Verdés, la qual conté diversa bibliografia. Cal dir, d'altra banda, que la majoria d'aquestes publicacions diuen explícitament, o ho mostren de forma implícita, que la raó que va portar a la construcció de muralles va ser gairebé sempre defensiva. Vegeu, per exemple, el que en pensava el Consell de Castelló de la Plana al 1404: *com per experiència sie mostrat que és maestra en moltes e en diverses parts et signanter en aquest Regne, que per los murs e valls les ciutats e viles són restaurades e defeses de subjugació de la força de l'enemich de aquelles; e per ço los bons regidors no deuen haver més cura de altres coses que de tenir en condret e de fer, reparar e adobar los murs e valls, com per aquells en cars de necessitat les persones e béns són restaurats e guardats* (transcrit per J. SÁNCHEZ ADELL i E. SÁNCHEZ ALMELA, *Defensa y seguridad de una villa medieval: Castellón de la Plana*, Castelló de la Plana, 2003, p. 7).

reino a que pusieran en valor sus descuidados castillos”³²¹. Només –i aquesta és la qüestió que desenvoluparem en el present epígraf quan la decrepitud de les muralles i, especialment, quan la conjuntura política de la Corona reclamava mesures urgents, la ciutat prenia consciència de la necessitat de defensar-se i es fortificava o “refortificava”, moltes vegades per ordre directa del monarca³²².

Amb tot, això no implica que, com escriuen Albert García Espuche i Manuel Guàrdia per al Mataró medieval³²³, la construcció del circuit emmurallat no representés facilitats per a aconseguir “sòl urbà protegit”. De fet, està clarament documentat que l’any 1391 les persones que llavors componien el Consell tortosí pensaven *que si la ciutat era closa de murs, senyaladament envers Remolins, que la població de la ciutat se’n crexeria, e en los patis vagants se farien e s’edificarien molts alberchs e cases de nou, si trobaven los volents edificar los patis franchs de tota servitut*³²⁴. Ara bé, inversament a allò que expliquen els citats autors en referència a Mataró, i al que alguns autors han dit –o sembla que han volgut dir- per a la Tortosa de la segona meitat del segle XIV³²⁵, a la ciutat de l’Ebre la construcció de les muralles “del Cerimoniós” als sectors del Temple i de Santa Clara no va suposar la creació d’un eixample, ja que aquest existia, com a mínim, des del darrer terç del segle XII, moment en què ja trobem notícies inequívokes del poblament de la parròquia de l’Alfòndec, que llavors es trobava fora murs³²⁶. En aquest sentit, cal tornar a llegir el document del 1391 que donem a conèixer en aquest paràgraf i adonar-se que la zona menys poblada de la ciutat, aquella que segons el Consell s’havia d’omplir de cases amb el bastiment d’unes bones muralles –i amb

---

³²¹ J. V. GARCÍA MARSILLA, “Las obras que nunca se acaban. El mantenimiento de los castillos en la Valencia medieval: sus protagonistas y sus materiales”, dins *Ars Longa*, 12 (2003), p. 7-15 (7). Cfr. també, J. V. GARCÍA MARSILLA, “El mantenimiento de los recintos fortificados en la Valencia bajomedieval. Las reparaciones del castillo de Xàtiva (1410-1412)”, dins *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 18 (1997), p. 475-493.

³²² Albert CUBELES fa servir aquesta expressió per a la construcció de les muralles de Barcelona a partir del 1357, ja que a la Ciutat Comtal “es va intervenir en la totalitat del perímetre definit el 1285 sense alterar-ne el traçat, a excepció del sector del front marítim...” (A. CUBELES, “Les muralles de Barcelona”, dins *L’art gòtic a Catalunya. Arquitectura*, III..., p. 139; A. CUBELES, “Poder públic i llançament urbanístic en el segle XIV”, dins *Barcelona Quaderns d’Història*, 8 (2003), p. 42-45). Amb les diferències de tot tipus que poden establir-se entre els emmurallaments d’ambdues ciutats, cal dir que aquest procés, a la Tortosa de la segona meitat del segle XIV i de tot el XV, pot definir-se, també, com un procés de “refortificació”.

³²³ A. GARCÍA ESPUCHE i M. GUÀRDIA, *La creació d’una ciutat: Mataró 1500-1900*, Barcelona, 1989.

³²⁴ AHCTE. Fons de l’Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 18. Document solt 7.

³²⁵ Cfr. n. 310.

³²⁶ Trobareu diverses referències a l’existència d’albergs en aquest sector de la ciutat des de la dècada de 1170 a A. VIRGILI, *Diplomatari...*, passim. A més, al sector sud de la ciutat, també van establir-se, entre la segona meitat del segle XII i el 1240, aproximadament, diversos edificis religiosos importants, com ara la casa del Temple, que al 1340-1368 va quedar intramurs, o el convent de Sant Francesc, que va quedar extramurs. Sobre aquests establiments cfr. el capítol 8 d’aquest mateix estudi.

facilitats financeres per tal de construir-, era el sector septentrional –amb el call jueu i l'aljama dels moros-, el qual estava fortificat, sens cap mena de dubte, al segle XIII, i molt probablement ja ho estava anteriorment.

Acabem d'escriure, perquè sovint s'ha expressat aquesta idea, que les defenses medievals de Tortosa formen part de les anomenades “muralles del Cerimoniós”, nom derivat del fet que durant el regnat –llarg (1336-1387) i conflictiu- d'aquest monarca “es feren obres de fortificació a gairebé tot Catalunya, per tal de reformar les muralles existents o encerclar amb nous perímetres aquells eixamples urbans que encara restaven sense protecció”³²⁷. En aquest sentit, sempre es recorda que a les corts catalanes del 1370 el rei digué a les seues ciutats: “Us pregam (...) que vullats fer tres coses: la primera que vosaltres, ciutats e viles nostres, vos vullats bé enfortir de murs e valls (...)”³²⁸. Amb tot, malgrat que les obres de fortificació de la ciutat corresponen, bàsicament, a aquest període –i al regnat del successor de Pere III, Joan I (1387-1396)-, el cert és que cal matisar aquesta asseveració. I és que, de fet, pareix que el primer gran intent de construir un circuit emmurallat potent i ampli que protegís les quatre parròquies de la ciutat de forma completa després de la conquesta cristiana té al Cerimoniós com a protagonista, però com a protagonista negatiu. Perquè penso que totes les notícies que ens parlen d'un projecte de construcció de muralles entre 1347 i 1351, aproximadament, han d'estar relacionats amb la guerra de les unions d'Aragó i València contra el monarca o, el que és la mateixa cosa, amb les malíssimes relacions que en aquell moment tenien l'infant Ferran, marquès de Tortosa i un dels principals cavallers de la Unió, i el seu germanastre, el rei Pere³²⁹.

---

³²⁷ P. VERDÉS, “Els processos d'emmurallament...”, p. 130-131. Cfr. també M. T. FERRER, “La organizació militar en Catalunya...”, p. 119-222.

³²⁸ En referència a la fortificació de Tortosa ha recordat aquestes paraules del monarca P. IZQUIERDO, “Excavacions al portal del Temple...”, p. 11.

³²⁹ La història del regnat del Cerimoniós, amb les seues vicissituds, està continguda a J. ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, 4 (ed. d'Á. CANELLAS LÓPEZ), Saragossa, 1978 (2a ed.). Cfr. una síntesi moderna dels fets a J. REGLÀ, “La Corona de Aragón (1336-1410)”, dins *La Crisis de la Reconquista (c. 1350-c. 1410). Historia de Espanya*, XIV, Madrid, 1991 (5a ed.), p. 437-605 (capítol II: “La monarquía y las oligarquías: la crisis de las uniones”, p. 463-486). Morella, una altra població important de la diòcesi, llavors fronterera amb Tortosa (sobre aquest assumpte cfr. X. MIRANDA, “Conflictes territorials als Ports durant els segles XIII i XIV”, dins *Recerca*, 4 (2000), p. 105-136), també va iniciar “les grans obres de les muralles, valls i torres [...] en temps de la guerra de la Unió de València i Aragó i la dels dos Peres [...] en el període que va de l'any 1347 al 1369”, en clar paral·lelisme amb Tortosa. Cfr. J. ALANYÀ, *Urbanisme i vida a la Morella medieval (segles XIII-XV)*, Morella, 2000, p. 83.

Així, existeix una sèrie de documents que s'inicia el catorzè dia de les kalendes d'octubre de 1347 (19-10-1347) i que finalitza vers el tercer dia dels idus de març de 1351 (13-3-1351), en què es reflecteix la tensió bèl·lica a la ciutat i en què es mostra com, en aquest context, la ciutat pren mesures per a defensar-se: des de pregar al marquès que no passi per Tortosa, fins a l'avís a la ciutadania perquè *tothom sia appellat ab ses armes tot hora e vegada que demanats seran, e façen gitar les cadenes per la ciutat e fer fer barreres là hon mester serà*, tot passant, com és lògic, pel nomenament d'uns administradors que s'han d'ocupar de la construcció de les muralles de la ciutat i per la definició dels indrets on era més urgent posar-se a treballar. Un d'aquests documents, datat a l'agost de 1348, relaciona directament la derrota de l'infant Ferran i els cavallers de la Unió davant els exèrcits del Cerimoniós a la batalla d'Épila³³⁰ amb les obres de les muralles de Tortosa:

Primerament³³¹, per tal com per relació d'algunes persones avien entés que'l senyor inffant en Fferrando avia ahüt algun encontre de feyt d'armes prop lo loch de Épila, ||^{f. 5v} lo qual loch és en lo regne d'Aragó, e no sabien bé los affers com eren passats en la part del dit senyor inffant, en la qual manera havia aüda fi, provehiren que la ciutat e los lochs del terme d'aquella fossen guardats diligentment a honor e seguretat del dit senyor inffant e dels ciutadans e habitants de la dita ciutat e terme d'aquella, en la forma que's segueix³³²:

E primerament, que alguns trabuchs que ha en lo mur de la ciutat fossens closos ab semblant obra dels altres murs, si fer se pot; en altra manera ab bona paliçada ho en aquella manera que ben vist serà als procuradors, als quals lo capítol comane que façen fer les dites coses a lur bona coneguda³³³.

Item, provehiren que en la torre de la Galea sien meses aadés IIII ho VI persones per los procuradors, e que ala I d'aquelles sie comanada la dita torre, ab homenatge, e ab sagrament, e ab pena de bahia e de traÿció, e els altres que façen sagrament e homenatge aquell³³⁴, ab semblant pena³³⁵.

Item, que sien trameses lettres als senyors de Castles e de Paüls, que tenguen ben guardats los dits castells, e que per lo terme d'aquells tenguen espies e escoltes, e que façen a saber a la ciutat si sentien que algú hi volia dan donar [...]

³³⁰ Cfr. la narració clàssica d'aquesta batalla a J. ZURITA, *Anales...*, 4, VIII, p. 140-146: "De las cosas que se proveyeron por el rey estando en Teruel; y de la batalla que don Lope de Luna dio en Épila al infante don Fernando en la cual fueron vencidos el infante y los de la unión".

³³¹ *Segueix provehiren, ratllat.*

³³² *En el marge esquerre: I. Dels guardes de la ciutat.*

³³³ *En el marge esquerre: II. Dels trabuchs del mur adobar.*

³³⁴ *aquell, interlineat.*

³³⁵ *En el marge esquerre: III. Dels hòmens que fossen meses en la torre de la Galea.*

És ben probable que fos a causa de la contundent victòria del rei Pere sobre els nobles dels seus estats, i, en conseqüència, a causa del final de la guerra oberta, que la ciutat abandonà les obres vers el setè dia de les kalendes d'octubre de 1349 (26-10-1349). En canvi, no sembla que la pesta negra, la qual afectà la ciutat, com la resta d'Europa, per aquells anys, tingués una influència decisiva en aquest fet. Tant és així, que en la data citada l'aturada de les obres no va incloure la construcció del portal de l'Escorxeria, que havia estat acordada el 17 de les kalendes de maig del mateix any (16-5-1349): els murs, acabada la urgència bèl·lica, no eren necessaris. Els portals, en canvi, continuaven tenint la seua utilitat³³⁶.

Entre 1360 i 1361 –abans, per tant, que la ciutat fos recuperada pel Cerimoniós, fet esdevingut al juliol de l'any 1363- hi ha notícia de l'existència d'alguns treballs als murs, encara que no sembla que fossin molt importants: el 20 de setembre de 1360 el Consell va decidir que tot allò que en Guillem Barberà, *axí com a procurador de la molt alta dona Elisen, per la gràcia de Déu regina de Aragó, s'empres en adop e reparació dels dits murs*; i el 10 de juliol de 1361 s'acordà que fossin pagades a Bernat Garidell, propietari de la drassana, les 40 lliures a què la ciutat havia estat multada pels danys que les obres dels murs i valls havien causat en aquell indret³³⁷.

Amb tot, és cert –i per això, fins a cert punt, sí que es pot parlar de “muralles del Cerimoniós”- que les obres més importants de fortificació que va veure la Tortosa medieval van tenir lloc un cop la ciutat havia tornat a mans de la monarquia i, encara més, van tenir lloc per ordre directa del rei Pere III, al final de la dècada de 1360 i durant la de 1370. És a dir: van tenir lloc en el context de la guerra entre les corones d'Aragó i Castella i, sobretot, en el marc de la implicació dels regnes hispànics en la guerra dels Cent anys³³⁸. Com hem vist, és ben sabut que durant tota aquesta convulsa

---

³³⁶ La documentació sobre aquest moment del procés d'emmurallament, a AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 3. f. 132r, 141r, 142v, 149r-v, 146r, 154r-v, 158v, 166v, 170v; Llibre de Provisions, 4. f. 4v, 5r-v, 32r, 41r, 47r, 49r, 56r, 62r, 67v; Llibre de Provisions, 5. f. 12v. Ja havien fet referència a un intent de construir les muralles a la dècada de 1340, però sense cap mena d'anàlisi, M. UTGÉS, J. MARTÍNEZ i P. L. ARTIGUES, “La ciutat...”, p. 111-114; A. CURTO i J. VIDAL, “La ciutat de Tortosa...”, p. 69; J. MARTÍNEZ, *Muralles i recintes fortificats de la ciutat de Tortosa*, Tortosa, 2004, p. 20.

³³⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 7. f. 89r, 113v.

³³⁸ Sobre aquesta qüestió cfr. un parell de bones síntesis a J. VALDEÓN, “La incidencia de la guerra de los Cien Años en la Península Ibérica”, dins *Pere el Cerimoniós i la seva època*, Barcelona, 1989, p. 47-57; J. R. JULIÀ VIÑAMATA, “La Guerra dels Cent Anys”, dins *Edat Mitjana. Història Universal*, II, Barcelona, 1991, p. 312-339. Més específic des d'un punt de vista geogràfic, però molt interessant per

dècada Catalunya havia anat fortificant-se³³⁹ i cal dir que la documentació conservada a l'Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre demostra que és a partir del 1365 que es prenen les decisions importants, probablement inspirades directament o indirecta pel rei, malgrat que no posseïm confirmació documental sobre aquest extrem. I és que, de fet, la voluntat d'emmurallar convenientment la ciutat va tenir lloc en paral·lel a la celebració de la cort de Barcelona-Lleida-Barcelona-Tortosa del 1364-1365, la qual estava relacionada amb la desastrosa marxa de la guerra contra Castella. Precisament a Tortosa va ser concedit al rei, segons escriu Ferrer Mallol, "un donatiu molt important de 325 000 lliures anuals durant dos anys, destinats a pagar 1500 homes a cavall anualment. La decisió de vendre censals morts i violaris fins a un total de 100 000 lliures fou determinant per a la institucionalització i la permanència de la Diputació del General"³⁴⁰. Pel que fa a les muralles de Tortosa, durant aquest any 1365 s'acordà, en concret, *que ls murs que ara de novell se faran sien de argamassa, e que hajen deu palms de gros*. Des d'aquest moment i, especialment, a partir del 1367, un cop superades certes resistències dels sarraïns, de diversos senyors del territori i del clergat, que es consideraven exempts de contribuir en aquestes obres, la construcció dels murs, torres i valls va anar endavant³⁴¹.

---

entendre el context de tensió que van viure les fronteres catalanes al segle XIV: J. R. JULIÀ VIÑAMATA, "Defensa y avituallamiento de los castillos del Rosellón y la Cerdaña en la segunda mitad del siglo XIV", dins *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 9 (1988), p. 281-310.

³³⁹ Cfr. una visió general del procés al ja citat treball de P. VERDÉS, "Els processos d'emmurallament...", p. 130-137; el capítol va seguir d'estudis monogràfics sobre les muralles de Barcelona, Tarragona i Girona: A. CUBELES, "Les muralles de Barcelona"..., p. 138-141; J. MENCHON, "Les muralles del Camp i la regió de Tarragona"..., p. 142-144; P. FREIXAS, "Les muralles de Girona"..., p. 144-145.

³⁴⁰ Segons ha donat a conèixer M. T. Ferrer, "durante la guerra con Castilla se edificaron murallas en Berga, como en otras muchas villas catalanas. Las autoridades municipales habían empezado a construir unas murallas de perímetro muy extenso, seguramente para proteger todas las casas, pero el rey y sus consejeros dictaminaron en 1365 que tardarían demasiado en terminar su construcción y, además, que todos los hombres de la comarca no habrían bastado para defenderla, por lo que desde la corte se les dio instrucciones precisas del trazado exacto que habrían de tener las murallas, casas que habría que derruir, etc." (M. T. FERRER, "La organización militar...", p. 148). Com tot seguit veurem, a Tortosa mateix, l'any 1368, el rei va ordenar les autoritats locals que abandonessin les obres dels murs vells i es fessin obrar *cuytadament* els murs i valls nous. D'altra banda, cal dir que la cronologia pot estar condicionada pel fet que l'any anterior (per tant, 1364) a la decisió ferma d'emmurallar la ciutat, moltes companyies estranyes amenaçaven d'entrar a Catalunya pel Conflent (R. SÁINZ DE LA MAZA, *La Orden de San Jorge de Alfama. Aproximación a su historia*, Barcelona, 1990, p. 176-178) i, com hem dit al text, amb el context de les corts. Sobre aquesta darrera qüestió cfr. M. T. FERRER, "Una institució en evolució: les primeres diputacions", dins *Història de la Generalitat de Catalunya i dels seus presidents*, I, Barcelona, 2003, p. 40; M. T. FERRER, "Les Corts de Catalunya i la Creació de la Diputació del General o Generalitat en el marc de la guerra amb Castella (1359-1369)", dins *Anuario de Estudios Medievales*, 34/2 (2004), p. 875-938.

³⁴¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 8. f. 17r, 19v, 21r-22r, 28v-29r, 50v, 79r, 80r, 80v, 88r, 89v-90r, 90v-91r; Registre 1917 (paper); Registre 212 (paper); Registre 1615 (pergamí) Llibre d'Obres Públiques, 7; Llibre d'Obres Públiques, 8.

Malgrat tot, el 4 d'octubre de 1368, durant la sessió del Consell General de la ciutat, va ser llegida una lletra del rei Pere, datada a Barcelona el primer dia del mateix mes i any, en la qual el sobirà recordava als tortosins que, per una altra lletra que no hem tingut l'encert de trobar, ja havia manat als procuradors de la ciutat que fessin *obrar los murs forans e nous*. Ara afirmava que els dirigents tortosins no havien fet res, i com que els enemics estaven entrant a Catalunya pel Rosselló, els va manar, *sots pena de pedre-l cap*³⁴², que fessin reparar els murs vells i els valls, a tres o quatre parts. El monarca afegia que volia saber la raó per la qual no s'havien acabat d'obrar els murs forans, i qui n'era el responsable, ja que tenia la intenció de castigar els causants de la dilació. A més, en una aparent contradicció, afirmava que es deixessin les obres dels murs vells i es fessin obrar *cuytadament* els murs i valls nous. Finalment, va atorgar a la ciutat la capacitat d'establir impositcions i altres mecanismes per a finançar les obres. I ordenava que es treballés fins i tot en diumenges i dies de festa, de dia i de nit³⁴³. La documentació dels anys 1367 i 1368, que ens parla d'una activitat evident i pareix que intensa a les muralles de la ciutat, dificultaria la comprensió d'aquesta actitud del rei d'Aragó si desconeguéssim que en aquest moment les companyies d'Enric II de Castella i de Bertrand du Guesclin pretenien passar cap a Castella per sòl català. Pel que fa als esdeveniments de Tortosa, sembla evident que la imminent entrada de les tropes de l'esmentat du Guesclin al Principat, que va pactar amb el Cerimoniós el 17 d'octubre de 1368, però que va acabar entrant a Catalunya al mes de desembre, és la clau per entendre el nerviosisme del rei Pere, nerviosisme que va tenir un evident pes en la marxa de les obres, les quals van accelerar-se i intensificar-se notòriament després d'arribada la carta del monarca el dia 4 d'octubre. No debades, les reunions del Consell tortosí de desembre de 1368 estan capitalitzades per les discussions sobre la Host i l'usatge Princeps Namque i per les obres dels murs³⁴⁴.

En un excel·lent i clarificador article, Manuel Sánchez ha escrit que “sobran indicios para afirmar que esa brutal invasión de finales de 1368 sorprendió al Principado flaco de recursos defensivos. No de otra manera deben entenderse las severas medidas adoptadas por el Ceremonioso para proteger el territorio. Pero, sin duda, el indicio más espectacular es la construcción o reconstrucción de las murallas urbanas, cuyas noticias

³⁴² Amenaça que es va repetir en altres indrets del país, com per exemple a Girona, l'any 1373. Cfr. S. VICTOR, *La construcció i els seus oficis a la Girona del segle XV*, Girona, 2004, p. 53.

³⁴³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 9. f. 25v-26r.

³⁴⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 9. f. 31v-37r.

proliferan a partir de este año más que en ningún momento anterior del siglo XIV. Es cierto que, desde 1360, son abundantísimos los datos sobre las diversas medidas de carácter defensivo dictadas por la Corona: *recollida* en fortalezas, protección de las vituallas, política de “tierra quemada”, acondicionamiento de las murallas, etcétera. Aquí también sería necesario reunir las numerosas noticias dispersas en la documentación y sistematizar las publicadas (a veces, sin una correcta contextualización) en artículos y monografías, con el fin de proporcionar una visión coherente e inteligible de este convulso período. No abrigo dudas de que, una vez realizada esta investigación y bien ordenadas cronológicamente las diversas medidas defensivas adoptadas, aparecerá con nitidez la relevancia de los sucesos del año 1368”³⁴⁵. Efectivament, el ritme de construcció de les muralles de Tortosa té un punt d’inflexió a finals de l’any 1368, cosa que concorda perfectament amb la realitat que ens explica el professor Sánchez Martínez³⁴⁶.

A més, aquesta cronologia també concorda, aproximadament, amb les obres defensives del castell de la Suda³⁴⁷, que havia de ser obrat no pas per la ciutat, sinó pel rei i els seus oficials. Així, si a partir del novembre de l’any 1363 hi ha registrats treballs intensos al palau reial tortosí, els quals poden ser interpretats, bàsicament –però potser no únicament–, com a treballs de construcció d’uns espais dignes, potser fins i tot completament nous, que mostressin el poder de la Corona als vassalls tot just recuperats durant aquest any després de 34 d’existència del marquesat independent³⁴⁸, a partir del 1369-1370 la documentació transparenta el fet que es treballa afanosament en la construcció d’unes defenses adequades per a la seguretat del castell i de la població.

³⁴⁵ M. SÁNCHEZ, “La convocatoria del *usatge Princeps namque* en 1368 y sus repercusiones en la ciudad de Barcelona”, dins *Barcelona Quaderns d’Història*, 4 (2001), p. 79-107 (100).

³⁴⁶ A banda dels treballs de Tortosa, M. Sánchez ha destacat l’existència de treballs importants a Vic, Cervera, Santpedor, Tàrraga i Poblet, entre altres llocs. Sobre aquestes obres cfr. E. JUNYENT, “La fortificación de Vich en 1368”, dins *Ausa*, 2 (1955-1957), p. 347-356; A. ALTISENT, *Història de Poblet*, Poblet, 1974, p. 296-302; J. M. FREIXAS, “Aproximació a les muralles medievals de la vila de Santpedor, en la crisi de l’Edat mitjana a la Catalunya central”, dins *Miscel·lània d’Estudis Bagencs*, 9 (1994), p. 181-209; P. VERDÉS, “Un llibre de l’«obra dels murs» de Cervera (1368)”, dins *Miscel·lània Cerverina*, 10 (1996), p. 13-36; M. SALAS, “Les obres d’emmurallament de la vila de Tàrraga (1366-1370)”, dins *Urtx*, 9 (1996), p. 81-96.

³⁴⁷ Cfr. una síntesi sobre els coneixements que posseïem fins ara sobre el castell de la Suda a A. CURTO, “Castell de la Suda (o de Sant Joan)”, dins *Catalunya romànica*, XXVI, Barcelona, 1997, p. 114-117.

³⁴⁸ La ciutat va tornar a passar a mans de la monarquia el juliol de 1363, després de més de trenta anys d’existència del marquesat independent de Tortosa, arran de la mort de l’infant Ferran. Malgrat que una anotació dels llibres d’obra del castell afirma que hi ha registrades *les reebudes e dates del compte que’n Pere Çacosta ha donat de les obres que fèu per comissió de l’alt infant en Fferrando, e après de les obres que fèu en lo dit castell per comissió del senyor rey*, el cert és que totes les notícies sobre obres són posteriors a la mort del marquès. ACA. Mestre Racional. Reg. 2437.

Restes del palau reial del castell de la Suda a inicis del segle XX (AHCTE)

Exemplifiquem-ho amb algunes referències: entre 1363 i 1365 els pedrapiquers Joan de Valença (potser el director de les obres, malgrat que desapareix aviat dels documents), Jaume Cirera, Nadal Roca, Berenguer Oliver, Joan de Quadres, Joan Gomis, Domingo Miquel, Jaume Verdaguer i mestres en altres oficis de la construcció, com ara el fuster Galceran Curça, encarregat de les cindries, o Bernat Aztor, *qui obrà de reble*, s'encarregaren de fer *els portals del palau e de les cambres*, inclòs un *portal magor*, finestres i una xemeneia, a més a més d'un arc a la casa del guardià del castell, Pere Sacosta. En aquestes obres, a banda d'altres materials, va emprar-se jaspi tortosí, que és una pedra que podem considerar "de luxe". Al 1369 Domingo Valls, pintor de la ciutat i porter del castell³⁴⁹, reparà *la imaga de Sant Xristòfol qui és en la paret del palau nou del senyor rey* i les feines, iniciades amb anterioritat, es concentraren, també, en una *Casa de la audiència o del Consell* que hi havia al turó³⁵⁰. Però a partir del febrer del 1370 les notícies ens parlen, gairebé exclusivament, de la construcció d'una torre *al peu del castel* que el rei *hi manava fer*. Efectivament, el 26 de desembre de 1369, des de Cervera, Pere el Cerimoniós va escriure al seu obrer Pere Sacosta per tal de recordar-li *que tota vegada que enamichs nostres o companyes estranyes vinguen a la dita ciutat* estava obligat a recollir i deixar entrar, *metre e estar en lo dit castell totes les dones [e]*

³⁴⁹ Sobre la figura de Valls i la seua vinculació a la monarquia cfr. A. JOSÉ, "A propòsit del plet del retaule d'Albocàsser, de 1373-1374: Domingo Valls, pintor de Tortosa de la segona meitat del segle XIV. Documents i notícies", dins *BSCC*, LXXIX/1-2 (2003), p. 199-229.

³⁵⁰ Alguns documents parlen de l'existència de "tres castells de la Suda" i la hipòtesi que ha tingut més èxit per interpretar aquesta dada, formulada per Jesús Massip i recollida per Pere Izquierdo (P. IZQUIERDO, "Excavacions al portal del Temple...", p. 13), diu que aquests tres castells fan referència als tres turons que envolten la ciutat. De fet, els llibres d'obra i de la batllia de Tortosa conservats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó parlen de diversos "palaus" (entre ells, el dels Montcada) sobre el turó, per la qual cosa penso que cal interpretar que existia un complex d'edificis, en origen sota jurisdiccions distintes, a la Suda.

fembres, infants e béns mobles de la ciutat damunt dita. En els treballs de l'esmentada torre hi estigueren actius diversos pedrapiquers d'extensa activitat al territori durant el darrer terç del segle XIV, com ara Nadal Roca (3 s), Pere Prades (2 s, 8 d), Berenguer Oliver (2 s, 9 d), Domingo n'Arbonès (3 s, 4 d), Guiamó Tàrrega (3 s), Ferrer n'Arbonès (2 s, 8 d) i altres mestres, com ara els sarraïns Salpico (2 s, 2 d), Saque (3 s) o el destacat Mohamed Pex (3 s), que tingué contacte amb Saragossa. Segurament dirigí els treballs el mestre Arnau Marco, que estava construint la llotja i prenia el salari més alt de tots els treballadors: 4 sous diaris³⁵¹.

Des del 1368, doncs, les obres dels murs avançaren ràpidament i sembla que hi hagué activitat constructiva, gairebé ininterrompudament, fins al desembre de 1372. Llavors, el 17 de juliol de 1373, en la reunió del Consell General de la ciutat, va tractar-se sobre una lletra del rei Pere en la qual el monarca manava a la ciutat, novament, que s'emmurallés convenientment. A causa d'això els governants del municipi acordaren que es fes provisió de *manobra* per a fer o reparar murs, allà on es cregués necessari, amb dues tapieres. Es va decidir, també, que les obres es fessin amb els diners que eren deguts a la ciutat de les imposicions d'anys anteriors, els quals havien de ser recollits pel veguer (un oficial reial, tot i que mediatitzat per l'oligarquia local). I si de cas el veguer no executava les imposicions, s'acordà que havia d'escriure's una carta al rei en la qual se li expliqués que les obres estaven aturades a causa de la inoperància del seu oficial, no pas a causa de la voluntat dels representants de la ciutat. Encara devien recordar l'amenaça que el Cerimoniós els havia llançat cinc anys abans. Finalment, es deixà constància que Tortosa estava carregada de deutes i, el que és més important, que *de present* ja estava *closa e deffesanble a corredors*³⁵².

Tot i això, els prohoms Berenguer Cesoliveres i Llorenç Cima van ser tramesos a Barcelona per a tractar amb el rei sobre l'assumpte de les muralles. I el 28 d'octubre del

---

³⁵¹ La informació sobre les obres del castell, que no pretenem estudiar en aquest treball, a ACA. Mestre Racional. Reg. 2437 i 2438. La carta reial en què es recorda al guardià del castell que ha de protegir les dones i iquets i béns mobles de la ciutat en cas de necessitat, a AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Cartes reials, 12. Pel que fa a la torre (Reg. 2438), cal dir que resulta difícil identificar-la amb cap dels elements conservats actualment al castell, després del pas del temps, dels conflictes bèl·lics i de les obres de construcció de Parador Nacional l'any 1972. En els documents el mestre Marco només apareix treballant-hi un cop ja estan fets els fonaments, han estat posats els bastiments (en aquests primers treballs el mestre més important potser és Nadal Roca) i els mestres sarraïns han obrat d'argamassa. Marco parea amb pedres picades, n'Arbonès amb pedres de fil, i Tàrrega amb pedres de reble; Prades trenca pedres a la pedrera i les porta. Domingo Domènech "tira de la corriola".

³⁵² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 10. f. 70v.

mateix any (1373) van arribar les notícies al Consell: els missatgers de la universitat, amb una carta enviada des de la Ciutat Comtal, alertaren els seus col·legues del possible pas per Catalunya del duc de Lancaster, en el seu camí cap a Castella, *ab gran multitut de companyes*. Conegudes aquestes noves alarmants, el Consell decidí que fossin fets valls i murs, i que es revisés la capacitat defensiva (*d'armes e d'altres coses, e forniments*) de la ciutat, treball que havia de ser realitzat sota la direcció dels procuradors i de diversos prohoms. De fet, com que el circuit de murs ja devia estar completat, durant aquests anys els treballs més importants van ser els dels valls, que van aprofundir-se significativament en alguns sectors (especialment Santa Clara), fins al punt que els documents parlen de fer *revalls*. A Tortosa no ha quedat rastre concret, fins a on jo he pogut esbrinar, d'un reforçament dels treballs causat explícitament per la convocatòria de l'usatge *Princeps Namque* i les notícies sobre un intent d'invasió de l'infant de Mallorca l'any 1374. Tanmateix, ha quedat registrat que el 6 de desembre d'aquest any el ple del Consell va proveir que *tothom qui deja res a la ciutat de la imposició de la carn, ço és, de la terça present de noembre, deembre e giner, que ço que deurà puxa e deja pagar a n Pere Corder, obrer de les obres dels murs, tro en aquella quantitat que's voldrà, per ço que les dites obres no cessen e hajen mellor acabament*, i també que, de les denes de la ciutat que havien estat establertes per tal d'aconseguir blats, dues fossin destinades a les obres dels murs i els valls. A més, dos dies després (8-12-1374) s'acordà que dos prohoms poguessin (fer) construir murs en quatre llocs de la ciutat, taxar els habitants o observar les taxacions ja fetes per a finançar les obres, fer construir mantellets, etcètera. Un llibre d'obres demostra que s'estava treballant a les muralles l'any 1375. Finalment, el 8 de desembre de 1376, Pere el Cerimoniós va prorrogar per dos anys el termini en què els procuradors i prohoms de la ciutat podien redimir censals i violaris que havien estat creats a causa de les fams i la construcció de les muralles. D'aquesta època, però, no conservem gaire referències clares sobre els treballs —el llibre d'obres conservat no resulta gaire clarificador, en aquesta ocasió— i simplement podem constatar que la ciutat pagava als obrers i entreveure, per tant, que les obres s'estaven portant a terme³⁵³.

---

³⁵³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 10. f. 99v-100r, 100v-101r; Llibre de Provisions, 11. f. 41r-v, 42v; Registre 1966 (paper); Llibre d'Obres Públiques, 15. El 12 de juny de 1377 es registra un pagament al notari Domingo Avella per haver fet les escriptures de les obres dels murs, valls i barbacana de la ciutat que administraren Pere de Bages, Domingo Gil i Pere Sacosta. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 13. p. CLXXXV. Sobre l'intent d'invasió de l'infant de Mallorca al 1374, fet que apareix narrat a la crònica de Pere el Cerimoniós, cfr., entre altres, M. T. FERRER, "La organización militar...", p. 152-160 (amb diversa bibliografia); M. T. FERRER, "1375-1376.

En canvi, al desembre del 1377 s'inicia la redacció d'un nou llibre d'obres de murs i valls, les quals obres, en aquest moment, estigueren sota la responsabilitat de Simó de Frexens. Un altre cop apareixen notícies sobre la taxació dels ciutadans de Tortosa i sobre la necessitat treure diners d'allà on fos possible per tal de finançar els treballs. En definitiva, ens trobem davant d'una nova empena constructiva, davant un nou impuls en el reforçament del clos emmurallat de la ciutat. I malgrat que els documents no ho diuen, és probable que en aquest cas les obres estiguessin relacionades amb la presència de les tropes del duc d'Anjou a la zona nord dels Pirineus. Fins al 1382, aproximadament, hi ha notícies que transparenten l'existència de treballs³⁵⁴.

Segons ha recollit Maria Teresa Ferrer Mallol, “una amenaza importante se produjo en 1385, cuando unas mil lanzas pretendían entrar en Cataluña para saquear, con el pretexto de que eran nobles y no podían vivir de otro modo, pidiendo excusas por ello, pero esperando cobrar un rescate; el rey Pedro el Cereminoso convocó el «Princeps Namque», aunque parece que sólo a los nobles, y envió al primogénito, el infante Juan, al frente de los trescientos hombres de armas que pudo reunir con toda urgencia y, cabalgando de noche, pudieron atacar por sorpresa, en Durban, el campamento de aquella compañía, cuyos componentes dormían desprevenidos, por lo que una gran parte de ellos pudieron ser apresados y llevados a Perpiñán. Desbaratada esta compañía, otras comenzaron a penetrar en Cataluña aquel mismo año, para ayudar al conde de Empúries, que se había rebelado contra el soberano”³⁵⁵. Un altre cop, la documentació que he pogut aplegar sobre les muralles de Tortosa obvia aquesta urgència del país però, tanmateix, concorda amb els esdeveniments bèl·lics, ja que a partir del mes d'abril de 1385 i fins als volts del febrer de 1386 la ciutat va construir el que la documentació anomena mur o esperó del Temple, un sector de la fortificació, de planta poligonal – com una mena de queixa!, que sobresortia a l'angle sud-oest del recinte. Les obres, administrades per Francesc Berenguer, van ser dirigides per l'important pedrapiquer

---

Romeu Sescomes”, dins *Història de la Generalitat...*, I, p. 74-75. Segons Morelló, a Reus, vila que l'any 1374 encara no estava ben fortificada, va ser arran d'aquesta amenaça que “es començaren a endegar treballs de fortificació de major envergadura” (J. MORELLÓ, *Reus i la muralla del segle XIV*, Reus, 2003, p. 11).

³⁵⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 11. f. 150r; Llibre d'Obres Públiques, 9.

³⁵⁵ M. T. FERRER, “La organización militar...”, p. 161.

Bartomeu Durà³⁵⁶, que a partir del 1387 va residir, precisament, a *la torra major que és al cap del mur, ribarech, davant lo Temple*. A més, des del 5 de maig de 1386, dia en què el Consell de la ciutat va proveir que els murs i torres de la ciutat fossin reparats i construïts amb una despesa aproximada de 500 lliures, apareixen contínuament referències sobre els pagaments del clavari als obrers de les muralles, primer a Jaume Palau i després Elies de Garret³⁵⁷.

Així, un cop mort el Cerimoniós, durant el regnat de Joan I i immediatament després del seu traspàs, els treballs al circuit emmurallat tortosí van continuar sent constants i, de vegades, veritablement importants. El context continua sent el dels darrers moments de la Guerra dels Cent Anys. Segons escriu l'abans citada M. T. Ferrer Mallol, "en 1389-1390 una gran parte de Cataluña tuvo que soportar una nueva invasión; de nuevo tuvo que convocarse el «Princeps Namque» para resistir a las tropas del conde de Armagnac, que era uno de los grandes barones de Francia y muy poderoso en aquellas momentos [...] Una crónica fija sus efectivos en dieciocho mil hombres, cifra quizás exagerada, aunque se sabe que era un ejército considerable, de unos cuantos miles de combatientes, que obligó al rey Juan I a convocar la hueste en Cataluña y a llamar a las tropas disponibles en Aragón y en Valencia. Otra de las invasiones de finales del siglo fue la del conde de Foix, que se alió con el de Armagnac y otros grandes barones del sur de Francia. Esta invasión era particularmente peligrosa porque el conde de Foix, como vizconde de Castellbò, poseía importantes feudos en Cataluña, entre otros la villa de Martorell, cercana a Barcelona. Reivindicó la sucesión del reino a la muerte de Juan I, en 1396, en nombre de su esposa, la infanta Juana, hija del mencionado rey; parece que contaba con un ejército de más de ocho mil hombres, repartidos en diversos contingentes que entraron por diversos puntos del Conflent, Capcir y Cerdaña"³⁵⁸.

---

³⁵⁶ Sobre Bartomeu Durà, autor del campanar de la parroquial de Traiguera (J. FERRERES i D. LLATJE, *Traiguera. Història documentada*, Benicarló, 1986, p. 42), mestre major i possiblement autor del campanar de l'església de Sant Mateu, autor d'una capella de la parroquial de Catí i potser actiu a l'arxiprestal de Castelló i a la parroquial d'Ulldecona, cfr. un recull a A. ZARAGOZÀ, *Arquitectura gòtica valenciana*, València, 2004 (2a ed.), p. 139-140; A. ZARAGOZÀ, "La iglesia Arciprestal de Sant Mateu", dins *La llum de les imatges, Sant Mateu 2005. Paisatges Sagrats* (catàleg de l'exposició), València, 2005, p. 95-123. V. Almuni l'ha documentat actiu a les obres de la Seu els anys 1383 i 1384 (V. ALMUNI, *Una fàbrica..., passim*). En aquest –i en altres treballs anteriors– el documentem en diverses obres de la ciutat. A banda de la seua participació en la construcció del circuit emmurallat, són especialment representatives la peixateria i l'església del convent de Sant Francesc.

³⁵⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 16; Llibre de Provisions, 16. f. 82r, 91r, 114v, 126r.

³⁵⁸ M. T. FERRER, "La organización militar...", p. 148, 150, 160-162; M. T. FERRER, "1389-1413. Miquel de Santjoan i Alfons de Tous", dins *Història de la Generalitat...*, I, p. 98-100.

Un altre cop, els llibres d'obra de les muralles tortosines reflecteixen la crisi: n'hi ha un que s'inicia el 12 d'agost de 1390. A més, malgrat que vers el mes de setembre de 1390 es decideix que la torre que s'està construint al sector del Temple i les 12 tapiades que s'han de fer al mur de Santa Clara, entre el mur i la torre, s'acabin, però que, acabats aquests treballs, les obres cessin fins passat l'hivern, excepte al sector de Vimpeçol, el cert és que els documents registren treballs als murs durant tot l'hivern. Al 1392 es parla de les *obres dels murs continuadores* i el 13 d'abril de 1396, *per ço com se diu que companyes estranyes volen intrar en la terra del senyor rey*, el Consell proveeix *que los murs de la ciutat sien prestament regoneguts e obrats en aquelles parts hon los honorables procuradors, ab als cuns prohòmens así ajustadors, conexeran e veuran ésser necessari, e vol lo present Consell que en les obres dels dits murs sien meses cascun any, dels béns de la universitat, cinch-centes lliures*. Com és ben sabut, el rei Joan I va morir pocs dies després d'aquesta data. Per aquesta raó, el 23 de maig de 1396 el municipi va encomanar a un grup de vint-i-un prohoms tres coses de la més gran importància: preparar els solemnes funerals dedicats a la memòria del monarca, assegurar *la deffensió e custòdia del castell e de la ciutat del castell de Emposta* i coordinar *la fortificació e reparació dels murs de la ciutat, de provisions, vitualles, de armes e de altres coses a les dites coses necessàries*. Nogensmenys, el dia 30 del mateix mes i any s'inicia la redacció d'un nou llibre d'obres de murs i valls de la ciutat de Tortosa, les quals van ser administrades per Guillem Monçó. En aquesta ocasió les obres, que se centraren especialment a renovar els murs del sector septentrional del circuit, semblen tan serioses com al 1368, i la universitat tortosina entra en contacte amb el clergat i Pere de Senmenat, senyor de Carles, perquè contribueixin en la ingent despesa que suposava refortificar la ciutat, cosa que encara va ser més urgent a partir del mes d'octubre, a causa de *los ardots que hic són de les companyes del comte de Foix, que hostilment s'esforcen entrar en la terra del senyor rey, per dampificar aquella*. Aquest fet va obligar a vendre 2000 sous censals i a iniciar la redacció d'un altre llibre d'obres. Sembla que aquests treballs d'urgència no van anar molt més enllà dels inicis del 1398³⁵⁹.

³⁵⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 10 (1r lligall); Llibre de Provisions, 18. f. 31v; Llibre de Provisions, 19. f. 20r, document solt 6; Llibre de Provisions, 22. f. 29r, 31r, document solt 5; Llibre de Provisions, 23. f. 9r, 15v-16r, 18r, 21v, 23r-v; Llibre d'Obres Públiques, 11; Llibre d'Obres Públiques, 12; Fons Notarial de Tortosa (secció històrica), Signatura 1168. s/f.

Des d'aquest moment, com és normal i succeeix amb tota la resta de construccions relacionades amb la ciutat, hi ha diverses referències a algunes obres de manteniment de les muralles, tant del mur, com dels portals, com de les torres, però en cap cas hi ha notícia d'obres defensivament importants³⁶⁰ fins al 10 d'agost de 1410, dia en què s'inicià novament la construcció o reconstrucció de murs i valls. El llibre d'obres redactat en aquesta ocasió reflecteix que al setembre del 1410 diversos homes anaren a *descobrir ço qui era derrocat, e a descalçar en la torra del portal de Vintpeçol*, raó per la qual podríem pensar que les obres es dugueren a terme a causa de les males condicions del recinte murat. Evidentment, això va ser així. Però cal adonar-se que la ciutat va prendre mesures, un altre cop, en una època de convulsió política: la mort de Martí l'Humà i el conflictiu interregne, amb la figura transcendental de Benet XIII present a Tortosa i els seus voltants i amb les corts de Catalunya reunides, també a Tortosa, abans del Compromís de Casp³⁶¹. En aquest context, el dia 12 de juny de 1411 el Consell va reunir-se a la Casa de la Ciutat i:

per metre en bon ordre e regiment la ciutat e murs de aquella, fon provehit que per los honorables procuradors de la ciutat sien elets VIII prohòmens, ço és, dos de quiscuna parròquia, los quals hajan encara càrrech de regonèxer los arneses per cases, e axí meteix quiscunes obres seran necessàries en los murs de la ciutat, ensemps ab los honorables procuradors e obrer que serà elet, faent obrar en los lochs pus necessaris; axí emperò, que si més avant se convenia despendre de les D lliures per provisió general ordenades en les dites obres, que allò sie pres en compte al clavari e pagat dels béns de la universitat. Als procuradors lo present Consell dóna poder de parlar ab los canonges, juheus e moros, que paguen e contribuesquen en les dites obres, segons son astrets e obligats e stiguen a totes ordinacions fetes, e que d'ací avant se faran.

Les obres que reflecteix el llibre d'obra esmentat pareix que s'havien enllestit abans d'aquesta darrera data (12-6-1411), però a partir d'aquest moment es treballa intensament en la construcció de mantellets, en l'expropiació de terrenys perquè es pugui caminar per les muralles que hi havia al costat del riu i, a més, es registren

---

³⁶⁰ Al 1400, per exemple, Joan de Frenoy, mestre de la Seu, obrà amb altres mestres el portal de l'Olivar. No podem parlar, però, d'una obra defensiva important, sinó d'una obra important en un portal de les muralles. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 36. p. CXXXVIII.

³⁶¹ S'han escrit milers de planes en referència a aquests esdeveniments i les seues conseqüències. Aquí ens interessa ressaltar, simplement, el paper de Benet XIII (sobre aquesta qüestió cfr. J. PERARNAU, "Cisma d'occident i compromís de Casp", dins *Jornades sobre el Cisma d'occident a Catalunya, les Illes i el País Valencià. Primera Part*, Barcelona, 1986, p. 55-71), que un cop nomenat rei Ferran d'Antequera va ocupar el castell de Tortosa (ACA. Mestre Racional. Reg. 1626a. f. XXXIIr); i que les Corts catalanes van reunir-se a l'aula capitular de la Seu (R. O'CALLAGHAN, *Anales de Tortosa*, II, Tortosa, 1887, p. 46-48).

pagaments de quantitats elevades als obrers dels murs, raó per la qual és lògic pensar que s'estaven fent obres als murs pròpiament dits, malgrat que no han deixat rastre documental –potser seria millor dir que hem perdut o no hem trobat aquest rastre documental. Encara dintre d'aquest moment podríem situar la construcció d'una torreta al mur de Sant Joan (sector meridional, vers Sant Francesc) i una altra al del molí de vent (sector de llevant), que van costar 141 lliures, 7 sous i 10 diners entre el maig i el novembre de 1413, i la reparació de dos panys o caixons de mur a Vimpeçol (sector septentrional), que va costar 57 lliures, 5 sous i 1 diner entre el juliol i l'agost de 1414³⁶².

A partir del 1414, però, les notícies sobre treball als murs esdevenen molt esporàdiques i simplement reflecteixen algunes obres –de vegades, certament, importants- de reparació, cosa que enllaça amb la reconstrucció del portal de l'Olivar l'any 1400. Al 1421, per exemple, el portal del Ferre (portal dels jueus) i el seu mur estaven en perill de caure, i van haver de ser reparats urgentment pel mestre Bernat Gual i els seus homes. Vers el 1424 no va estar a punt, sinó que va caure la torre del mur que tocava la casa del Temple, i el Consell va decidir que l'assumpte fos valorat pels procuradors i alguns prohoms amb un grup de juristes. El 6 de novembre de 1422 ja s'havia fet *la volta de la torra major del portal del Temple*, que va costar, *entre calx, arena, rajoles, algeps, claus, cordes, senales, mans dels obrans e de maestres, entre tot, segons en Jacme Avella ne donà cómpter per menut*, 44 lliures, 18 sous i 6 diners. I en aquest mateix indret, el 26 de setembre del 1429 els procuradors, juntament amb altres persones i els mestres Joan de Xulbi, Ramon Domènech i Galceran Curça, van fer una reunió en la qual van decidir que el mur que sortia del portal de Sant Joan o Sant Francesc continués fins al portal del Temple. Això implica la desaparició del mur (potser a causa dels terratrèmols de l'any anterior), que havia estat construït al segle XIV. En aquesta ocasió els governants de la ciutat també van decidir que fos aixecada una torre semblant a l'altra que ja hi havia al portal, i que tant aquesta nova torre com el mur quedessin lliures del contacte de qualsevol edificació. No hem trobat un registre de les despeses dels treballs –al juliol del 1430 s'estava treballant en cloure el *portell del mur del portal del Temple*, obra que dirigia Ramon Domènech i en què també

---

³⁶² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 13 (2n lligall); Llibre de Clavaria, 48. p. CXX, CXXXVIII, CLXIII, CLXX, CLXXVII, CLXXX; Llibre de Clavaria, 49. p. CXVIII, CLXXXVI, document solt 11; Llibre de Clavaria, 50. p. CC; Llibre de Clavaria, 51. p. CXXXVII; Fons notarial de Tortosa (secció històrica), Signatura 1168. s/f.

treballaven el seu germà Antoni i en Guiamó Ferrer-, però és ben probable que aquests es duguessin a terme en un període no massa llarg de temps. Segurament entre la decisió dels procuradors, el 26 de setembre de 1429, i el juliol de 1431, quan es registren els darrers pagaments per les obres fetes *axí en lo mur del Temple com en altres parts de la ciutat*³⁶³.

En aquesta època, de relativa tranquil·litat, l'estat de conservació del recinte devia ser bastant dolent. Així, trobem que entre el 13 i el 18 de novembre de 1434 Bernat Pedrolo administra els treballs d'apuntalar el mur de Vimpeçol, dirigits pel mestre Bernat Gual. I, notícia encara més important, trobem que al setembre de 1438 el Consell creu que és necessari reparar *lo mur qui munta del portal de l'Olivar vers lo castell e lo mur de la daracena*, raó per la qual comissiona els procuradors i alguns prohoms perquè vagin a *veure los dits murs, e que ladonchs, vist llà on serà necessari, que mossèn lo clavari faça la reparació que s'i merexerà, llà hon necessari serà, e ço que s'i despendrà, li sia pres en compte*. En aquest moment, però, no es posa en marxa una campanya de renovació de murs, valls i torres sinó que, simplement, es reparen els desperfectes més evidents del circuit en el context de les obres comunes, que incloïen, també, la intervenció restauradora en els terrats *de la lotga e altres*, és a dir, en els edificis de propietat municipal que ho necessitaven. Al llarg del segle XV hi ha moltes altres notícies sobre el manteniment maquinau dels murs i altres estructures de titularitat municipal³⁶⁴.

Com no podia ser d'una altra manera, la darrera campanya integral d'obres als murs durant la Baixa Edat Mitjana –bé que en aquesta ocasió d'una envergadura molt inferior a les del segle XIV- va tenir lloc a partir del 1460, en l'ambient de crisi política que va portar a la guerra civil catalana o guerra contra Joan II³⁶⁵. La primera notícia sobre

---

³⁶³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 31 (2n lligall). f. 21r; Llibre d'Obres Públiques, 17 (2n lligall). f. 23r-26r; Llibre de Clavaria, 56. p. 136; Llibre de Provisions, 32. f. 1v; Llibre de Clavaria, 59. Document solt 3; Llibre d'Obres Públiques, 13 (4t lligall). f. 1r-15r; Llibre de Provisions, 35 (2n lligall). f. 21v, 23v; Llibre de Clavaria, 60. f. 68v, s/f. La construcció i/o reconstrucció d'aquestes dues torres al portal del Temple i del mur del sector entre 1424 i 1431 potser ha de fer revisar les conclusions que es van extreure de l'excavació realitzada al final de la dècada de 1980. Cfr. P. IZQUIERDO, "Excavacions al portal del Temple..."

³⁶⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 62. f. 52r; Llibre de Provisions, 39. f. 16v, 18r-v; Llibre de Clavaria, 63. p. 162, 194-195.

³⁶⁵ Hi ha una àmplia bibliografia que tracta indirectament o directa sobre aquesta guerra, la qual, sortosament (i inversament al que succeeix amb els episodis bèl·lics del segle XIV) ha estat analitzada també pel que fa als fets i condicions amb què es va viure al terme de Tortosa. Cfr., entre altres, P. DE

aquesta nova època d'intervencions a les muralles és del 18 de desembre del 1460, moment en què el Consell de la ciutat decideix que sigui obrat *lo mur qui stà prop Sent Jordi* (és a dir, a Vimpeçol), *lo qual se enderroca*. Sense tenir coneixement de l'ambient que es vivia a la ciutat per aquelles calendes, aquestes obres encara podrien ser considerades treballs de reparació com els de les dècades anteriors. El fet és, però, que el 19 de febrer de 1461 el Consell va proveir que tot allò que s'havia gastat i es gastaria en la protecció de la ciutat i el castell, ja fos en guardes del castell, arranament de muralles i portes, etcètera, es pagués dels béns de la universitat. Aquestes obres ja entren, doncs, de forma clara i indiscutible, en l'ambient de la guerra³⁶⁶.

Així, amb el pas dels dies i amb la complicació dels esdeveniments, van apareixent referències a l'arranjament de les portes dels portals i a la construcció de portes per als que no en tenien, al tancament de portals, portells i escales existents tot al llarg del circuit, etcètera. El 10 de març de 1461 la ciutat va acordar que els prohoms Pere Forcadell, Elies de Garret i Antoni Domènech s'encarreguessin de revisar i fer reparar, si calia, els murs i torres de la ciutat, i els mantellets que hi havia col·locats. Així mateix, es va decidir que fossin construïdes escales a la part de dins del clos emmurallat i, *noresmenys*, que *facen pujar pedres a les torres e als murs, llà hon necessari sia, per deffensió de la ciutat*. El dia 23 d'aquest mes i any tornà a tancar-se el portal del Ferre (dels jueus), ja que havia estat obert per si de cas hi havia d'entrar el príncep de Viana. I el 10 de maig de 1461, davant les dificultats del moment, el Consell va decidir que els murs de la ciutat fossin reparats, allà on fos necessari, mitjançant denes, en les quals havia de participar tota la ciutat, inclosos el clergat, els nòros i els jueus. Al maig de l'any següent, a banda de les referències que fa un llibre d'obres a *les despeses fetes en la paliçada feta en la Ribera, del cantó de la loga fins a la torreta del speró, e en altres obres dels murs, administrades e regides per en Johan de Montesino*, treballs segurament dirigits per l'important mestre Antoni Taix, apareix registrada una decisió de Consell en què es va acordar que fossin arranats i fets de nou els mantellets i murons del sector del Sitjar. Totes aquestes obres i, sobretot, les guàrdies, van causar greus

---

BOFARULL, *Levantamiento y guerra de Cataluña en tiempo de Juan II* (CODOIN 14-26), Barcelona, 1858-1864; J. VICENS VIVES, *Juan II de Aragón (1398-1479): monarquía y revolución en la España del siglo XV*, Pamplona, 2003 (Barcelona 1953); A. CLOSAS, *El primogènit Carles, Príncep de Viana*, Barcelona, 1977; C. BATLLE, *L'expansió baixmedieval (segles XIII-XV). Història de Catalunya*, III, Barcelona, 1988, p. 200-207; per a Tortosa: M. GALINDO, *Guerra civil en Tortosa y su comarca (en los años 1461 a 1466)*, Tortosa, 1913; A. CURTO, "La Guerra contra Joan II a les Terres de l'Ebre", dins *Recerca*, 6 (2002), p. 9-42.

³⁶⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 49. f. 45v, 60v.

perjudicis a una ciutat que travessava una greu crisi econòmica, raó per la qual, a partir del juny de 1463 es recaptà un impost especial per tal de sufragar les despeses. Aquí hem de tenir en compte que, malgrat que les obres més importants a les muralles van realitzar-se al segle XIV, fins a la guerra contra Joan II la ciutat no havia estat mai assetjada des del 1148, any en què fou conquerida per les tropes comandades per Ramon Berenguer IV. En conseqüència, hi ha moltíssimes referències sobre obres en diversos sectors del clos emmurallat fins a la presa de la ciutat per part de les tropes reials, al juny de 1466. Les hem transcrites i les oferim a l'apèndix documental d'aquest estudi. Remarquem que és especialment interessant una dada del desembre de 1464, moment en què arriben notícies inequívokes a la ciutat que el rei la vol prendre: llavors es decideix fer *hun baluart e força al cap del pont, per guardar e conservar aquell, i, també, que durant la dia obra no-s puxa obrar en altre loch per algun singular sens licència dels magnífichs mossèn lo capità e procuradors, sots pena de deu lliures al senyor de la obra e als maestres quy obraran*. Potser estem davant del primer cap de pont fortificat dels molts que va veure, al llarg de la història, la ciutat de Tortosa, ja que al desembre de 1465, quan encara no s'havia construït, es diu que aquest element ha de ser *perpetual*³⁶⁷.

Com és ben sabut, tot i aquestes mesures, la ciutat va capitular davant les tropes de Joan II el 19 de juny de 1466³⁶⁸. Així, malgrat que en alguns moments posteriors a la rendició es prenen mesures per a protegir la ciutat, com ara la fabricació d'un cep per a la *sarabatana major* i la reparació de les bombarderes del cap del pont i del portal de Sant Francesc durant l'agost d'aquest any, o el tancament dels portals i les finestres dels albergs que donaven al riu a partir del gener de 1468, o la fabricació d'escales i bastons per als caps de guaita, també es van prendre mesures en el sentit contrari, de normalitzar la situació de la ciutat. Des d'aquest punt de vista, l'obra més significativa potser sigui el rebliment del vall que s'havia fet al cap de pont del marge dret de l'Ebre –*dellà-*, per

---

³⁶⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 81. f. LXXXXI^r-LXXXXII^v, LXXXXIII^r, LXXXXV^v, LXXXXVI^v, LXXXXVII^r, LXXXXVIII^r, LXXXXVIII^v; Llibre de Provisions, 49. f. 74^r; Llibre de Provisions, 50. f. 3^v, 48^r, 53^r, 64^v; Llibre d'Obres Públiques, 13 (5è lligall). f. XVIII^r-XXII^v; Llibre de Clavaria, 82. s/p; Llibre de Clavaria, 51. f. 13^v, 14^r, 21^r, 24^r, 60^v, 61^r, 73^v-74^r, 84^r; Llibre de Clavaria, 83. s/p, f. LXVIII^r-LXXIII^r, CCXXIII^r-CCXXVIII^r; Llibre de Provisions, 52. f. 14^v, 16^v, 18^r, 21^r; Registre 4165 (paper); Llibre de Clavaria, 84. f. LXXXX^v, s/p; Llibre de Provisions, 53. f. 37^v, 55^r.

³⁶⁸ Cfr. A. CURTO, "La Guerra contra Joan II...", p. 33-42.

ço que les bèsties pus segurament poguessen passar e treginar les veremes. Això va succeir entre el 30 de setembre i el 4 d'octubre de 1466³⁶⁹.

Tanmateix, cal recordar que el conflicte bèl·lic continuava el seu curs i que, amb la presa de la ciutat, Tortosa i el seu territori no havien deixat d'estar en guerra, simplement havien passat de lluitar a les ordres de la Diputació del General a fer-ho a les del rei Joan II. En aquest context, exactament igual que havia succeït al segle XIV, són les notícies sobre la presència d'enemics les que posen en marxa els mecanismes que porten a les intervencions serioses en el circuit de muralles. En aquest cas, sabem que va ser la *nova los enemichs haver pres Tamarit, e's dubte no vinguen la via de aquesta ciutat*, allò que va fer prendre la decisió, en una situació econòmica que sembla insostenible, d'obrar *e reparar los murs e altres lochs necessaris. E, axí mateix, en ordenar guardes e scoltes per lo terme, trametre correus per haver avis los enemichs hon són ne què fan*. Aquestes despeses havien de ser sufragades *dels X sous per cafiç novament aumentats en la imposició de la farina*. Amb diverses dificultats pel que fa al finançament, consta que les obres estigueren en marxa –el que desconeixem és el ritme i la dimensió d'aquests treballs– fins ben entrat l'any 1472³⁷⁰.

Inversament a allò que havia succeït al segle XIV i durant la primera meitat del XV, un cop recuperada per les tropes de Joan II la ciutat també va ser obligada a encarregar-se de la reconstrucció i manteniment del castell, la qual cosa va crear un conflicte entre la universitat i la monarquia que es va arrossegar fins a finals de segle, atès que, segons els governants tortosins, contribuir en les obres del castell anava *contra privilegis e libertats de la dita ciutat* i, fins i tot, en temps de Joan II, *contra la capitulació per la magestat del dit senyor fermada e jurada*³⁷¹. Les primeres notícies, en aquest sentit, són del mes de setembre de 1466: davant la petició del rei *en ajudar a les obres del castell*, la ciutat respon que *la dita ciutat no és tenguda en ajudar en les dites obres, ne axí mateix ho ha acostumat fer*. Al gener del 1467 es donen instruccions al síndic que la ciutat tenia davant el rei, *lo qual farà tot sforç suplicant la magestat del senyor rey sia*

³⁶⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 84. s/p; Llibre de Clavaria, 85. f. 69v, 70v-71r; Llibre de Clavaria, 87. f. 28v-29r.

³⁷⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 56. f. 16v-17r, 18r-v, 19v-20r, 27v, 48v, 55r, 91v, 96r; Llibre de Clavaria, 82. s/p; Llibre de Clavaria, 88. f. 30v, 37v, 45v, 88v, 160r-v.

³⁷¹ I és que, de la mateixa manera que va succeir posteriorment, durant la Guerra dels Segadors, les llibertats i privilegis de la ciutat van quedar gairebé en suspens i l'autoritat que els alcaïds del Castell exercien va ser molt superior a l'exercida tradicionalment pel batlle i el veguer. Sobre la Guerra dels Segadors cfr. E. QUEROL i J. H. MUÑOZ, *La Guerra dels Segadors a Tortosa (1640-1651)*, Tortosa, 2004.

de sa mercè fer exempta e no compel·lir la dita ciutat en fer-ne contribuir en la dita obra, atès que és contra privilegis e libertats de la dita ciutat, e contra la capitulació per la magestat del senyor rey fermada e jurada. Al març d'aquest any arriba al Consell la notícia que a instància de Ferrando de Rebolledo, capità i alcaid del castell, Joan II ha enviat una provisió *contenent la dita ciutat faça e continue les dites obres, e llà hon non vulla fer, lo dit senyor mana al capità de la dita ciutat e al veguer que prenguen de les imposicions de la dita ciutat e facen fer les dites obres.* Malgrat que el Consell continua considerant aquesta decisió del monarca *prejudicial e contrària a privilegis e libertats*, i que el 6 de març decideix actuar per tal d'*obtenir revocació de la dita provisió e altres qualsevol que fossen contràries a les dites libertats e privilegis*, a partir del mes d'abril es veu obligada a canviar de tàctica: en lloc d'intentar evitar la seua participació en les obres, intenta que aquesta participació sigui poc important. D'aquesta manera, el 2 d'abril de 1467 el Consell acorda escriure al síndic (Joan Jordà) i dir-li *que la ciutat, ab les dites salvetats, serà contenta donar per a les obres de les barbachanes del dit castell, tant com duraran, tres o quatre hòmens, per dehenes*³⁷². A partir del mes de maig, i segons expressa una lletra del rei datada a Tarragona el 9 de desembre del citat any 1467, la ciutat estava obligada a pagar *les manobres e ha de fer tirar la pedra, e la aygua, e la lenya, e aver la cals, e totes altres coses necessàries a la menobra del dit castell.* El rei, per la seua part, s'obligava a pagar el salari dels treballadors: el *maestre de la cals*, el mestre major i els pedrapiquers. Segons diu, exactament, el document:

Don Johan, per la gràcia de Déu rey d'Aragó, de Navarra, de Sicília, de València, de Mallorques, de Cerdenya e de Còrsega, comte de Barchinona, duch de Atenes e de Neopàtria, e encara compte de Rosselló e de Cerdanya. A l'amat e fael nostre en Berenguer Martí, de la nostra ciutat de Tortosa, salut e dilecció. En dies pasats entre nostra magestat e la dita ciutat, per donar horde e expedició a la hobra del castell de aquella, fon pres e concordat aquest apuntament e concòrdia, ço és, que la dita ciutat ha de pagar les manobres e ha de fer tirar la pedra, e la aygua, e la lenya, e aver la cals, e totes altres coses necessàries a la menobra del dit castell, e nós avem a pagar lo maestre de la cals, a raó de quatre sous lo jorn, que és cascun mes de XXII jorns faenés, que muntan LXXXVIII sous barchinonesos. Item, anem nós a pagar lo maestre major, a rahó de IIII sous lo jorn faener, per XXII jorns lo mes, que fan LXXXVIII sous barchinonesos. Item, anem a pagar los picapedrés, a rahó de III sous VI lo jorn, que és lo mes XXII jorns, que muntan CCXXX sous. Item, anem a pagar dos altres picapedrés [cominals], a rahó de II sous VI lo jorn, de XXII jorns lo mes, que munta CX sous. E perquè és nostra voluntat que de les pecúnies nostres a vostres mans

³⁷² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 54. f. 25v-26r, 47r, 54r, 57r, 57v-58r, 60v.

pervengudes e pervenidores vós pageu aquelles coses, per tant, ab tenor de les presents e de nostra certa³⁷³ sciència, e expresa, vos diem e manam que de les dites pecúnies nostres a vostres mans e poder pervengudes ho pervenidores, pageu a les persones qui ab veritat se trobarà aver trebalat en la dita hobra, del primer dia de maig pròximament pasat, e trebalaran d'ací avant, juxta forma e tenor de la dita concòrdia e apuntament, car nós, ab aquesta [nostra] manam a qualsevol de vos compte hoydor que en la reddició de examinació de vostres comtes, vos posant en data ho³⁷⁴ dates les quantitats que per vos han pagades, juxta forma de la dita concòrdia o apuntament, demostrant les presents e restituynt hàpoca ho àpoques de aquelles persones qui les auran rebudes, aquelles vos reeben e pasen en comte tot dupte e dificultat [sesants]. Data en Tarragona a VIII de deembre en l'any de la nativitat de Nostre Senyor Mil Quatre-sents Sexanta-set. Rex Joannes.

Les obres devien durar, en aquesta ocasió, fins als volts del maig de 1470, i segurament van avançar a bon ritme, especialment, a partir del gener de 1468. En tot cas, s'havien aturat abans del 10 d'octubre d'aquest any, ja que aquest dia el Consell de la ciutat va decidir, *sobre les obres del castell, les quals, ab gran instància se demanen continuar, que lo capítol de la cort, ab lo qual és stat provehit la ciutat e ciutadans de aquella ésser exempts de les dites obres e altres càrrechs e servituts, conforme als privilegis e libertats de la dita ciutat, sie tengut e observat*. De seguida passarem a comentar aquest afer, però abans cal dir que les obres del castell, entre 1467 i 1470, van ser administrades per Baltasar Martí, capdeguaita de la ciutat. Segons una taxació feta pels pedrapiquers Bernat i Pere Primera (o Prunera) i Joan Ramon, sabem que la pedra que va ser emprada principalment a les obres provenia de Campredó³⁷⁵. Un d'aquests pedrapiquers, Bernat Prunera, és anomenat en un document *mestre major de l'obra del castell*. Al llibre d'obra conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, però, és Antoni Taix a qui s'anomena mestre major del castell. Potser tots dos van tenir aquest càrrec en moments diferents del mateix període. Pel que fa al *maestre de la calç*, deu tractar-se del mestre d'obra de vila sarraí Jaffar Altave, àlies *Lagasta*. També apareixen a les obres el pedrapiquer Pere Cartiana, mosso d'Antoni Taix, i el mestre de la Seu, Pere Garçó, que treballa amb els mateixos pedrapiquers que a la fàbrica catedralícia³⁷⁶.

³⁷³ certa, *interlineat*.

³⁷⁴ *Segueix dades, raillat*.

³⁷⁵ En època moderna aquest material va substituir la pedra de les canteres de Flix, Ascó i Vilalba a les obres de la Seu i, en general, de la ciutat. Cfr. J. VIDAL, "Sobre pedres i mestres. Una aportació documental a la història de l'arquitectura setcentista de la ciutat de Tortosa", dins *Pedralbes*, 23-II (2003), p. 551-560.

³⁷⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 1690 (paper); Llibre de Clavaria, 55. f. 14r, 27r, 28r; 35v; Llibre de Clavaria, 85. f. 81v, document solt 6; Llibre de Clavaria, 88. f. 154r; Llibre de Provisions, 56. f. 21r; ACA. Mestre Racional. Reg. 2441.

Acabem de dir que a l'octubre de 1470 les obres del castell estaven aturades i es demanava que es reprenguessin prestament. El 7 de novembre del mateix any, el notari Joan d'Aldana va llegir davant del Consell una lletra de creença que havia estat enviada pel rei al mestre de Muntesa, que tenia *sguart a la obra del castell*. Aquesta carta contenia en lo primer cap com la dita magestat pregava e encarreguava molt la ciutat fes continuar les obres del castell de la dita ciutat, com per causa de la concurrència del temps de la guerra fossen molt necessàries. Com l'any 1466, el Consell va decidir veure si la ciutat és tenguda o no en les dites obres, segons ho dispon lo capítol de cort. *E si serà vist la dita ciutat ésser tenguda a les dites obres, veja's a què serà tenguda, e sia arbitrat lo que y serà mester e d'on s'i recapte, a fi les dites obres prenguen conclusió e no sia procés infinit*. En aquest sentit, el 10 de desembre de 1470 va decidir-se el que segueix:

Sobre la proposició contenent com la magestat del senyor rey, qui de present se troba en la present ciutat, diverses vegades havia parlat ab los honorables procuradors sobre les obres del castell, volent sa magestat en totes maneres la ciutat faça fer e continuar aquelles, no obstant per los dits procuradors sia stat respost al dit senyor no creure la dita ciutat ésser tenguda a les dites obres, de les quals, e de tota altra servitut, per costums, privilegis e libertats de la mateixa ciutat, los ciutadans e habitants de aquella són franchs e immunes, e encara per la capitulació feta per la dita magestat a la dita ciutat en la reducció feta a sa senyoria, e per los capítols concordats en los parlaments tenguts en Tarragona e Cervera, e en les corts generals últimament celebrades en la vila de Monçó. E com lo present dia era stat fet manament per mossèn Arinyo, alguatzir, de part del dit senyor rey als dits procuradors, dins tres dies primer venidors començassen a obrar en lo dit castell, e de aquí avant continuassen aquelles sots pena de cinc-cents florins; per los quals prohòmens de XXa dessús dits fonch provehit e delliberat que per part de la ciutat sia posada una bona suplicació davant los senyors de deputats del principat, deduhint a ses reverències stessament totes les dites coses, suplicant aquelles facen tota cara e assistència que necessària sia a la dita ciutat, per deffensió de les dites libertats e capítols de cort. E ensemps ab los dits diputats, vagen los dits procuradors al dit senyor rey, e supliquen sa magestat sia de sa mercè no voler perjudicar la dita ciutat en les dites costums e libertats, e remetre les dites||^{f. 31r} coses a justícia, e treballen en fer cancellar lo dit manament penal fet als dits honorables procuradors.

En els mesos següents hi ha diverses notícies que ens parlen de treballs en el mateix sentit que expressa la provisió municipal ara transcrita. De fet, pareix que a l'octubre de 1471 les obres encara no havien estat reiniciades, cosa que va causar la fúria de l'alcaid del castell, el qual contínuament deia molt males paraules i tractava *molt irreverentment*

los dits honorables procuradors. L'actitud violenta i amenaçadora de l'alcaid devia tenir el seu efecte, ja que al desembre del mateix any el Consell va acordar que *les obres del castell cessen* (és a dir, que s'havien emprès), *atesos los molts serveys, e més necessaris, que la ciutat, de continu, fa a la magestat del senyor rey*, i sobretot tenint en compte que *los fets de la guerra se succeixen pròsperament*. Al juliol del 1472, novament, davant les ordres d'obrar el castell, el Consell va decidir escriure un altre cop al monarca i, donat que *la guerra ésser ja quasi a la fi*, demanar-li que s'aturessin les obres del castell. A més, en aquesta ocasió va denunciar-se *lo abús que és stat fet per los administradors de les dites obres, que ab les deheenes de la ciutat han obrat lo bordell, no pas el castell*. Aquest abús ens demostra, en definitiva, que les obres del castell ja no eren necessàries des d'un punt de vista militar. A més, resulta evident que si la ciutat va estar poc disposada a sufragar unes obres que, malgrat ser absolutament necessàries per a la seua defensa, per *costums i libertats* no li pertocaven, encara devia estar menys disposada a finançar uns treballs que, teòricament, no eren tan absolutament necessaris i que estaven sotmesos a les arbitriarietats dels oficials del rei. Durant els pocs anys que va seguir regnant Joan II (fins al 1479) hi ha diverses provisions municipals en el mateix sentit: el rei demanava al Consell que es fessin obres, i el Consell escrivia al rei dient-li que els tortosins *són exempts de dites obres*. Així, no sembla que entre 1473 i 1479 es fessin grans obres a la Suda. Durant el regnat de Ferran II, especialment a partir de 1484, la situació és la mateixa, malgrat que, en aquest cas, pareix que les obres –i aquí no comptem la construcció d'un molí al turó vers el 1485, fet que va causar gran congoixa entre els arrendadors de la imposició de la farina– van tenir una certa rellevància, sobretot entre els anys 1492 i 1500. I és probable que, a banda del deteriorament de l'autonomia de la ciutat que va seguir a la guerra civil, fos un altre cop l'amenaça exterior la causant directa dels treballs: així, segons expressa un document del desembre de 1496, Pau Cerdà, com a representant de la universitat, va anar fins a Girona per demanar al rei *que la ciutat no fos tenguda a fer les obres del castell, per causa de la gent d'armes era en aquelles parts, per causa de la guerra de Ffrança*³⁷⁷.

---

³⁷⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 56. f. 21r, 24r-25r, 30v-32r, 35v, 38v, 78r, 84v-85r, 96r; Llibre de Provisions, 57. f. 6v, 29r, document solt 29; Llibre de Clavaria, 58. f. 114r; Llibre de Provisions, 59. f. 72r; Llibre de Provisions, 62. f. 77r, 109v; Llibre de Provisions, 65. f. 67r, 75r-76r; Llibre de Clavaria, 99 (3r lligall). f. 47v-48r; Llibre de Clavaria, 104 (1r lligall). Document solt 1, document solt 2; ACA. Cancelleria, Reg. 3391. f. 71r-v; Mestre Racional. Reg. 2442, 2443.

Durant el segle XVI i primer terç del XVII les obres de manteniment, construcció o reconstrucció de diferents panys del circuit, torres o portals va ser habitual, però en cap cas trobem iniciatives del pes de les dels segles XIV i XV, especialment el XIV, ja que va ser llavors quan va definir-se i construir-se el traçat, com veurem més avall. Així, per exemple, trobem obres com ara la construcció de la torre del botxí –al portal de Sant Francesc-, per part del mestre Jaume Ferrando (1519)³⁷⁸; o com la reconstrucció de la porta de Vimpeçol per part d'Antoni Lidon i Gaspar Bruel (1569)³⁷⁹. Però, com és lògic, la nova refortificació global i el replantejament de les defenses tortosines no es va dur a terme fins que una motivació bèl·lica important les va fer necessàries: la Guerra dels Segadors. Va ser aquesta transcendència estratègica d'una Tortosa convertida en plaça forta de l'exèrcit i la modernització de les fortificacions entre la Guerra dels Segadors i la de Successió allò que, juntament amb la política urbanística del segle XIX, carregada de raons econòmiques, higienistes i morals, ha fet desaparèixer, en bona mesura, el clos emmurallat medieval de la ciutat de Tortosa³⁸⁰.

4.1.3.- Una qüestió cabdal: com es finançà l'obra³⁸¹

Prenc el títol d'aquest epígraf d'un estudi sobre les muralles de la vila de Reus de Jordi Morelló –d'altra banda, un especialista en història econòmica-, en el qual l'autor ha posat de manifest que “la construcció (o reforma) de les fortificacions suposava una empresa de notable envergadura, que també requeria un gran esforç financer per part dels municipis que l'havien d'acometre”³⁸². Com en el de Reus, en el cas tortosí la

³⁷⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 106 (1r lligall). Document solt 1; Llibre de Clavaria, 109 (2n lligall). f. 9r.

³⁷⁹ J. VIDAL, “Assaig de panorama de les arts a la Tortosa del Renaixement”, dins E. QUEROL i J. VIDAL, *Cultura i art a la Tortosa del Renaixement*, Tortosa, 2005, p. 198, n. 244.

³⁸⁰ Sobre les obres d'època moderna, que no han estat excessivament estudiades, cfr. M. BAILA, *La ciutat de Tortosa...*, p. 205-268; E. QUEROL i J. H. MUÑOZ, *La Guerra dels Segadors...*, p. 104-109; J. MARTÍNEZ, *Muralles i recintes fortificats...* La premsa de l'època és molt rica en notícies sobre l'enderrocament de les muralles al segle XIX, moltes de les quals han estat recollides a les citades fitxes del programa d'arqueologia urbana redactades per M. Utgés, J. Martínez i P. L. Artigues; cfr. un recull de dades sobre aquest assumpte a *Amics dels Castells. Butlletí informatiu*, 9 (2004), p. 14-22 i, també, E. BAYERRI, *Historia...*, VIII, p. 836-837. Sobre la filosofia que va impulsar la desaparició de les muralles a l'Espanya del segle XIX cfr., entre molts altres treballs, un bon article de divulgació: P. NAVASCUÉS, “¡Abajo las murallas!”, dins *Descubrir el Arte*, Año II, Número 16 (Junio de 2000), p. 116-118; i el catàleg de l'exposició que estudia aquest procés a Barcelona: *Abajo las murallas!!!: 150 anys de l'enderroc de les muralles de Barcelona* (catàleg de l'exposició), Barcelona, 2004.

³⁸¹ No tractaré aquesta qüestió en profunditat, ja que no és la meua intenció dedicar-me a la història econòmica de la Tortosa medieval. Per ampliar tot allò que dic en aquest epígraf, cal consultar l'apèndix documental.

³⁸² J. MORELLÓ, *Reus i la muralla...*, p. 43.

construcció i el manteniment de les muralles va ser l'obra de més amplitud que va emprendre el municipi a la Baixa Edat Mitjana, i el que va tenir més repercussions a la ciutat i el territori en molt diversos sentits: des del canvi de la fisonomia urbana, fins a l'aparició d'uns mecanismes administratius de construcció i manteniment de les obres, tot passat per l'endeutament de la universitat, que no podia fer front amb els seus recursos a aquestes obres, executades alhora que es portaven a terme altres intervencions constructives importants i en plena època d'escassetat de forment, l'aliment bàsic de la població.

En conseqüència, cal dir que les característiques que va tenir el finançament d'aquesta enorme empresa –en manta ocasions els documents registren que cal aconseguir diners *en qualsevol manera*- no mostra particularitats remarcables respecte al que va succeir a la resta del país i, de fet, podem dir que el de Tortosa podria ser perfectament un cas paradigmàtic de finançament d'un procés d'emmurallament català medieval si tenim en compte els cinc punts bàsics que apunta Pere Verdés en la seua síntesi sobre aquest afer:

- 1.- existència de prestacions de treball.
- 2.- recaptació de derrames o talles, és a dir, d'impostos directes. A Tortosa es pleguen comuns i fogatges.
- 3.- recaptació d'impostos indirectes.
- 4.- existència de conflictes pel finançament de les obres amb els llocs de recollida o llocs dels termes generals, i amb els senyors laics i eclesiàstics del territori de les ciutats. A Tortosa, a més, hi va haver conflictes amb els sarraïns.
- 5.- endeutament de les ciutats mitjançant la venda de censals morts i violaris³⁸³.

Pel que fa al primer tipus de finançament, el de les prestacions de treball dels habitants de la ciutat a les obres, cal dir que va ser el menys habitual però, també, el primer que va intentar emprar-se per sufragar el cost de la construcció de les muralles. Així, a les kalendes de febrer de 1348 (1-2-1348), el Consell tortosí va proveir que el *mur nou de la ciutat, que ara's fa, se faça per jornals, ço és, que cascun alberch o casa de la ciutat aha e sia tengut de donar o fer I jornal, o donar I hom a la obra del dit mur, exceptat la manobra, la qual aja a pagar la ciutat*. El 5 dels idus de febrer de 1348 (9-2-1348), però, va decidir-se que *tothom haja a donar dinés e no hòmens* als plegadors dels jornals: 8 diners els homes rics, 4 diners els bracers que siguin llogats i 2 diners les dones pobres. És possible que s'intentés utilitzar aquest mateix sistema a finals de l'any

---

³⁸³ P. VERDÉS, "Els processos d'emmurallament...", p. 132.

1365, ja que el Consell va autoritzar Guillem Pinyol, Berenguer Bellmunt, Eiximeno Ripollès i Berenguer Peris a *assignar persones a fer e treballar en los dits murs*, i s'especifica que aquests prohoms tenien poder *de ordenar que per deenes vagen a fer obrar los dits murs*. El mateix document, però, parla de *tatxar salaris*, com en altres ocasions posteriors. Molts anys després, al 1392, els *moros de aquesta ciutat* estaven obligats a fer el vall *per ells començat, e si fer o recusaran, que sien forçats de pagar les cerques que deuen per l'obra dels murs e valls*. És a dir, que els sarraïns estaven fent un vall "voluntàriament", i si es negaven a continuar-lo –cosa que sembla indicar el document–, la ciutat els obligava a pagar en metàl·lic. Al 1349 i al 1380 succeí una cosa semblant –només semblant– amb els jueus: en el primer cas se'ls eximia durant un any de pagar la imposició de la carn i del vi a canvi que fessin l'obra de *los murs del call juhic nou*; en el segon, se'ls donaven 20 lliures d'ajut a canvi de refer el mur d'argamassa que hi havia entre el call i el riu, *per lo perill en què estan lo passants*. Finalment, i després de molts anys en desús, aquesta pràctica va ser novament utilitzada en un moment de crisi, l'any 1461. Concretament el 10 de maig d'aquest any es va decidir fer una reparació integral dels murs mitjançant denes, en les quals havia de participar tota la ciutat, inclosos clergues, moros i jueus. Com al 1348, qui no pogués o no volgués participar a les obres estava obligat a pagar un real d'argent³⁸⁴.

Un recurs de molta més importància per tal d'aconseguir diners per a les obres dels murs van ser els impostos directes que en determinats moments va haver de pagar la població sencera de la ciutat. Com acabem de veure, al 1348, malgrat que d'inici s'havia pensat en fer les muralles mitjançant el treball voluntari d'homes i dones, finalment es recaptà un impost directe. La mateixa cosa succeí a partir del 1366, en unes obres derivades dels acords de l'any anterior i de les taxacions, de fins a 50.000 sous, acordades després del 21 de desembre de 1365, en les quals havien de pagar fins i tot *los pobills, e los plebeus e los moros*. El 15 de febrer de 1366 ja s'havia taxat allò que havia de pagar cada casa de la ciutat per a sufragar les obres. Els diners, que havien de plegar els caps de denes³⁸⁵ durant 15 diumenges seguits, havien de passar a mans del canviador Domingo Manresa, el qual estava obligat a emprar-los, exclusivament, en la

³⁸⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 3. f. 149r-v; Llibre de Provisions, 4. f. 49r; Llibre de Provisions, 8. f. 17r, 19v; Llibre de Provisions, 13. f. 79r; Llibre de Provisions, 19. f. 22v; Llibre de Provisions, 50. f. 53r.

³⁸⁵ La paraula "dena", de vegades, fa referència a grups de deu persones encarregades de fer un servei públic (Alcover-Moll), però altres vegades, com en aquesta ocasió, es refereix a una manera de recaptar impostos.

construcció de les muralles. La documentació tortosina no parla de talles o derrames, sinó de plegar *el comú* o, en altres ocasions, *el fogatge*: sembla que la diferència, encara que no sempre està del tot clar, és que en els comuns es pagava segons la riquesa, i en els fogatges tothom pagava la mateixa quantitat³⁸⁶. En aquest moment, a més, es parla de manllevar per aconseguir diners i, sobretot, comencen els conflictes amb l'aljama dels moros, amb diversos senyors i llocs del terme i amb el clergat sobre el finançament de les obres. D'això en parlarem més endavant.

Ara ens cal recordar que les obres del final de la dècada de 1360 foren molt importants i que, com és lògic, a causa d'això va ser necessària una inversió econòmica també molt important. Així, doncs, al juliol del 1367 s'acordà la recollida d'un *comú novellament levador*. L'impost havia d'ésser *levat e collit per caps de deenes*, els quals, al seu torn, havien de donar les quantitats aconseguides a Domingo Manresa. Al març de 1368 s'acordà allargar el període de recaptació, de 40 a 70 diumenges. Al final d'aquest any, davant la imperiosa necessitat d'accelerar les obres, ja que els procuradors s'hi jugaven, literalment, *el cap*, és possible que s'intentés ampliar encara més el cobrament del fogatge, però finalment va caldre buscar altres solucions³⁸⁷.

A finals del 1373, amb la necessitat de reforçar, novament, el circuit murat de Tortosa, va ser imposat un altre cop un *comú*. En aquest cas, s'elegiren dos prohoms, Guillem de Pinós i Simó de Frexens, per tal d'escriure els focs de la ciutat, al marge esquerre i al marge dret de l'Ebre, respectivament. Per la seua banda, Bernat Figuera, Domingo Gil i Pasqual Calaf s'encarregaren d'*adeenar* i taxar els focs de la ciutat, per veure *quantas personas daria cascun foch en fer los dits valls*. Quatre anys després, al desembre de 1377, s'acordà que es pogués *tatxar qualssevol personas*, és a dir, cobrar certa quantitat de diners de cada habitant, però, també que s'intentessin aconseguir diners d'altres maneres³⁸⁸.

En un moment de poca conflictivitat, l'any 1440, hi ha notícia, també, que es recaptaren diners per a les obres dels murs i els valls mitjançant denes, però en aquest cas aquestes

---

³⁸⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 8. f. 21r-22v, 28v-29r, 29v, 66r, 88r.

³⁸⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 8. f. 92v-93r, 96v-97r, 109v-110r; Llibre de Provisions, 9. f. 51r, 56r.

³⁸⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 10. f. 102r-103v; Llibre de Clavaria, 10. p. CLVI, CLVII, CLXIII; Llibre de Provisions, 11. f. 150r; Llibre d'Obres Públiques, 9. Document solt.

quantitats també es van fer servir per a sufragar els treballs del camí de Barcelona. Com és lògic, els darrers impostos directes cobrats per la ciutat de Tortosa amb destí a les obres de les muralles durant l'Edat Mitjana ho van ser en el context de la guerra contra Joan II, abans que aquesta s'iniciés i quan ja havia esclatat. Ja hem fet referència al document del 10 de maig de 1461 segons el qual tots els habitants de Tortosa, inclosos els clergues, els moros i els jueus, estaven obligats a treballar a les muralles o a pagar un real d'argent. L'11 de juny del 1463, a més, el Consell General va aprovar una decisió del Consell de novena segons la qual s'havia de fer i posar *comú a sou e lliura per als dits càrrecs* [reforçar les muralles i pagar les guardes de la ciutat] *sostenir e importar*. Els consellers tortosins consideraven que aquesta *forma de comú ésser pus rahonable que no fer mans ne per altra via gitades en la present ciutat*, ja que així cadascú pagava d'acord amb les seues possibilitats, és a dir, de la seua riquesa. *Per tant, fonch provehit e deliberat que axí com per Consell de la novena era stat deliberat sia fet comú e fetes gitades a sou e lliura de tots béns, sitis e mobles per a fer les obres e altres despeses necessàries per la guarda e deffensió e fortificació de la dita ciutat. E açò per los honorables procuradors e prohòmens per lo dit Consell de novena ja elets e nomenats, e altres que a aquella sien ben vists, axí que quischú, ab sacrament, haja a ésser cregut de la valor e stima de sos béns*. Dos anys després, i d'acord amb la Diputació del General, es va decidir que a Tortosa es pagués un fogatge de 10 sous per casa per a fer front a les despeses de la guerra. Un cop conquerida la ciutat pel rei no va tornar-se a fer servir aquest sistema per finançar obres de fortificació³⁸⁹.

Pel que fa a la recaptació d'impostos indirectes, cal dir que aquesta va ser una fórmula emprada habitualment per tal de finançar obres públiques (la llotja, la peixateria, etcètera). En el procés de construcció de les muralles, però, no el trobem fins a les obres de l'època de Joan II, quan la ciutat ja havia passat a mans del rei. Així, el 12 de setembre de 1470 es decidí finançar la reparació dels murs amb els 10 sous per cafis de farina ja augmentats anteriorment per altres raons. Tanmateix, aquests diners no es van arribar a emprar en les obres dels murs, *attès e considerat la dita ciutat de present ésser constituïda en gran necessitat e fretura de forments e altres vitualles*³⁹⁰. Si de cas, pot subratllar-se el fet que les imposicions indirectes, en diverses ocasions, van ser venudes

³⁸⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 63. p. 194-195; Llibre de Provisions, 50. f. 53r; Llibre de Provisions, 51. f. 13v; Llibre de Provisions, 52. f. 16v.

³⁹⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 56. f. 16v-17r, 18r-v, 19v-20r.

a particulars amb la intenció d'aconseguir diners ràpidament. Això va succeir el 1369: el 27 de maig d'aquest any el Consell va decidir que si no trobaven ningú que els prestés 500 florins o no els podien aconseguir mitjançant impostos, que es poguessin vendre o manllevar. I, així, el 17 de juny, davant la impossibilitat de pagar el fogatge i les obres dels murs amb els diners que tenia la ciutat, es va vendre la imposició de la farina, començant pel primer dia d'agost. Com és lògic pensar a la llum d'aquestes informacions, la necessitat d'aconseguir diners va acabar portant, en aquest moment, a la venda de censals morts i violaris. Però la ciutat no van vendre, tan sols, aquesta imposició: anys abans, al 1365, quan tot just s'iniciava el procés d'emmurallament d'època del Cerimoniós, els governants de la ciutat van plantejar-se la possibilitat de comprar 413 lliures de safrà *a aquell millor mercat que haver-ne poran per a, posteriorment, vendre'l a qui's voldran per aquell preu que a ells ser vist faedor*. El negoci, pel que es veu, no va arribar a realitzar-se i les obres, com hem vist, van ser finançades mitjançant un comú. Al 1376 la imposició que va ser venuda va ser la de la carn: la comprà, concretament, el jueu Salamó Alhanell per 166 lliures de moneda barcelonesa. D'aquesta quantitat, 150 lliures i 7 sous es destinaren a les *obres dels valls e murs*³⁹¹.

En aquest mateix camí, quan van ser necessàries aportacions econòmiques a les obres dels murs, la ciutat va exigir sovint l'abonament de les quantitats que se li devien, especialment, però no únicament, per impostos impagats o cobrats però encara no utilitzats (al 1360, 1365, 1373, 1374, 1392)³⁹². A més, com en el cas d'altres obres (convents, hospital...), en què va ser habitual la utilització dels fons per a redimir captius de què es disposava a l'hora de finançar les obres, per a costejar la construcció de les muralles la ciutat va arribar a bestaure quantitats significatives dels diners que hi havia per a comprar forments, en un segle, el XIV, marcat per l'escassetat³⁹³. I va emprar, també, allò que s'aconseguia del cens dels banys. De fet, les *Costums* ja deien que els diners "d'aquén isquen és ordenat per los ditz ciutadans de metre en obra o en reffection

³⁹¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 8. f. 21r-22r; Llibre de Provisions, 9. f. 48r, 51r, 47v, 51r, 55r, 58v; Llibre de Clavaria, 11. f. CCXI.

³⁹² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 7. f. 89r; Llibre de Provisions, 8. f. 17r; Llibre de Provisions, 10. f. 70v, 102v-103v; Llibre de Provisions, 11. f. 41r-v; Llibre de Provisions, 19. f. 10r-v, 20r, document solt 6.

³⁹³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 16. f. 91r, 114v. Sobre la gestió dels blats a la Tortosa medieval, cfr. A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament del blat d'una ciutat catalana: Tortosa, segle XIV*, Barcelona, 1988.

dels murs de la ciutat de Tortosa³⁹⁴. Una provisió del 17 de les kalendes de maig de 1349 especificquen que aquests murs eren els *vells*, segurament perquè eren aquests aquells que hi havia construïts en el moment que es promulgaren les esmentades *Costums*. En la darrera data citada va proveir-se que aquests diners es destinessin a construir *l portal a la Escorxeria*³⁹⁵.

Un altre aspecte habitual en el finançament dels processos d'emmurallament de l'Edat Mitjana, a casa nostra, van ser els inevitables conflictes que les universitats que emprenien les obres tingueren amb els llocs de recollida (llocs del terme general), amb els senyors, amb el clergat i amb algunes minories que es consideraven exemptes de contribuir en el finançament de les obres. Aquests conflictes, de vegades, van arribar a ser tan grans que, en alguna ocasió, fins i tot van ser el germen de la posterior independència de les aldees o llocs de recollida respecte a la ciutat o vila reial. És el cas de l'abans citada vila de Morella³⁹⁶, el procés d'emmurallament de la qual presenta diversos paral·lelismes amb el de Tortosa, des de la cronologia fins a la presència d'alguns treballadors en ambdues obres.

Com és lògic, a Tortosa no hi va haver conflictes d'aquesta mena fins que les obres i, per tant, les despeses van ser veritablement importants. Per tant, va ser a partir del 1365 que els representants de la ciutat van anar a tractar amb els *canonges e ab los moros de la ciutat del fet dels dits murs*. Aquests dos col·lectius, juntament amb els senyors de Paüls i Carles i amb els habitants d'Amposta, van negociar sovint amb la ciutat, molts cops amb la intervenció reial, sobre el finançament de les obres. Els jueus, que eren considerats propietat de la Corona, tenen menys protagonisme en aquesta qüestió, ja que segurament tan sols estaven obligats a contribuir amb les obres dels murs del call o que tocaven al call. Així, existeix un document, que podem datar vers els darrers dies de l'any 1388, en el qual es recorda a l'aljama dels jueus que està obligada a pagar la quinzena part *de tot quant s'és despès en la obra dels murs forans de Vinpeçol, e s despendrà en sdevenidor en obrar e fer aquells*. Més enllà d'aquesta notícia –i d'altra ja citada en què es tracta amb els jueus sobre la reparació d'un tram de muralla que hi ha

³⁹⁴ *Costums de Tortosa* (ed. de J. MASSIP), Barcelona, 1996, p. 13.

³⁹⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 4. f. 56r.

³⁹⁶ J. ALANYÀ, *Urbanisme i vida...*, p. 89 (el capítol p. 79-98).

entre el riu i el call- no hi ha dades sobre la participació d'aquesta comunitat en el finançament de la construcció de murs i valls³⁹⁷.

Però havíem dit que va ser a partir del 1365, un cop decidides les obres que calia fer per protegir la ciutat, que els representants de la universitat van començar a tractar amb tots aquells col·lectius que estaven obligats a contribuir en el finançament de la fàbrica de les muralles. Segurament aquestes converses no van arribar a bon port, ja que el 10 d'abril de 1367 Pere el Cerimoniós enviava dos manaments des de Saragossa fins a Tortosa. El primer al seu batlle, ordenant-li que obligués els sarraïns del terme de la ciutat a pagar i contribuir en les obres dels murs i valls, segons la taxació ja feta pels administradors dels treballs, ja que davant la seua negativa les obres estaven aturades, en gran perjudici del rei i de la ciutat. És probable que els sarraïns s'haguessin negat a contribuir en els treballs al·legant que el rei Alfons el Cast els havia commutat l'obligació de fer obres a Tortosa per un pagament anual de 400 mas mudins (amb la possibilitat de reduir aquest import de manera proporcional a una possible reducció de la comunitat) a les obres del castell, en les quals continuaven contribuint al segle XIV³⁹⁸. El segon manament reial (de fet, un "requeriment" ple d'educació) anava dirigit al bisbe Jaume d'Aragó, *consanguineo nostro carissimo*, i al Capítol de la Seu, i, com en l'altre cas, tractava del finançament de les obres, en les quals també havien de col·laborar els religiosos tortosins. Com els sarraïns, l'Església de Tortosa estava exempta de participar en les obres de les muralles des dels temps d'Alfons el Cast, en aquest cas, des del 1181³⁹⁹.

Aquestes lletres del rei degueren tenir el seu efecte i el 27 d'abril del mateix any la ciutat va proveir que Ramon Pinyol, Antoni Riera, Antoni de Mates i Guillem de

---

³⁹⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Tresoreria. Llibre del racional, 1. p. CCXXXIII.

³⁹⁸ Cfr., per exemple, ACA, MR, Registre 646, f. 47v-48v.

³⁹⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 8. f. 19v; Registre 1917 (paper); Registre 212 (paper). El manament del rei al batlle fet el 1367 està transcrit a G. MARÍ, *Els privilegis medievals de Tortosa. Les concessions reials a la universitat de la ciutat de Ramon Berenguer IV a Ferran II* (UB, Tesi doctoral), 2 vol., Barcelona, 1994, doc. 139, p. 1230-1231; el document de la concessió als sarraïns (ACA, C, Alfons I, 153) està citat a J. C. SHIDELER, *Els Montcada, una família de nobles catalans a l'edat mitjana (1000-1230)*, Barcelona, 1987, p. 192 i transcrit a P. DE BOFARULL, *Traslado de las Escrituras en pergamino sueltas pertenecientes al Reynado del Señor D. Alfonso I de Cataluña y II de Aragón que reynó desde 6 agosto de 1162 hasta 25 abril de 1196*, ACA, ms., Barcelona, 1820. f. 60-61; el document de l'exempció a l'església tortosina, a A. VIRGILI, *Diplomatari...*, doc. 332 i V. GARCÍA EDO, "Unas notas para la historia del Obispado de Tortosa entre los siglos XII y XIV", dins *La Ilum de les imatges. Sant Mateu 2005. Paisatges Sagrats* (catàleg de l'exposició), València, 2005, p. 25-47 (30 n. 20).

Benavarra taxessin allò que havien de pagar els habitants del lloc d'Amposta, els senyors i homes dels llocs de Paüls i Carles, i, un altre cop, els sarraïns, com a contribució a l'emmurallament de la ciutat. Per la seua banda, Guillem Pinyol, Pere Curto i Arnau Torrelles foren elegits per avenir-se *ab lo Capítol dels canonges de ço que los dits canonges e ls clergues deuen pagar en les obres dels murs*. De tots aquests, sabem que els habitants d'Amposta, finalment, no van contribuir a les obres de l'emmurallament de la ciutat, ja que havien de fer-se càrrec de les obres del castell de la seua població i, en conseqüència, el rei els declarava exempts, *com la una contribució sola los sia massa carragosa*. Pel que fa a les altres negociacions, el 10 de juliol de 1367, paral·lelament a la sentència arbitral que obligava els de Paüls a pagar en les obres dels murs, el Consell general de Tortosa va aprovar el tracte fet amb Ramon Despuig, senyor d'aquest lloc, segons el qual ell i els seus homes havien de pagar la meitat del comú que pagaven els habitants de la ciutat; en canvi, no va aprovar el tracte fet amb Pere de Senmenat, senyor de Carles, i es va acordar que es fes amb ell el mateix tracte que amb Ramon Despuig i els de Paüls; l'assumpte estava enllestit tres dies després, el 13 de juliol. Com era lògic suposar, pareix les negociacions més difícils van ser aquelles que es van dur a terme amb el bisbe i el Capítol de la Seu. Malgrat la importantíssima empena constructiva que va tenir lloc des del 4 d'octubre del 1368, no va ser fins al febrer del 1369 (encara que també és possible que es tracti d'una nova *levada del comú*) que es va establir una concòrdia: el dia 7 d'aquest mes i any, bisbe i Capítol es comprometeren davant els representats de la ciutat a pagar 1000 florins con a col·laboració al finançament de les obres de murs, valls i torres. Aquest pagament s'havia de satisfer en un any a partir de la primera festa de carnestoltes en dues vegades: la primera, a la festa de Sant Miquel, i la segona a carnestoltes. Diversa documentació demostra que aquesta segona paga va anar retardant-se i és ben probable que mai arribés a fer-se efectiva; l'any 1374 consta que la ciutat envià el notari Llorenç Cima per informar al rei de la controvèrsia que el Consell tenia amb el clergat a causa de la imposició del vi i dels diners que devien a les obres de les muralles⁴⁰⁰.

Al 1373, coincidint amb una nova empena constructiva i amb la lògica necessitat de recaptar diners, va ser-li feta a Simó de Frexens, encarregat d'escriure els focs del terme

---

⁴⁰⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 8. f. 80r-v, 89v-90r, 90v-91r; Cartes reials, 8; Registre 1615 (pergamí); Cartulari, 1. f. 158v-160r, 218v-222r; Llibre de Provisions, 9. f. 36v, 39r; Registre 72 (pergamí); Llibre de Clavaria, 10. p. CXCVII.

de la ciutat en el marge dret de l'Ebre, una *letra que's dreçàs de part de ciutat als honrats en Guillem Dezpuig, senyor del castell de Paüls, e a'n Pere Senmenat, donzell, senyor del castell de Carles, per ço que li lexassen scriure los fochs dels dits castells*. Establerta la sentència arbitral del 1367, tan sols calia guardar les formes i demanar permís abans de començar a recaptar els diners⁴⁰¹.

Més resistències, per part de Pere de Senmenat, pareix que hi va haver durant el 1396, a causa de les obres dels murs relacionades amb les aspiracions a la Corona del comte de Foix. La ciutat va exigir-li que pagués i fes pagar als seus homes allò que els corresponia (la meitat del comú que pagaven els ciutadans). En el mateix moment, i donada la urgència de les obres, que en aquesta ocasió van ser molt importants, els representants de la universitat van posar-se en contacte amb els canonges. Aquests es van negar a contribuir i l'assumpte va ser remès a justícia. Malauradament, no sabem com es va resoldre el procés⁴⁰².

No conec més notícies directes sobre conflictes, a causa del finançament dels murs i valls, entre la ciutat i algun d'aquests col·lectius. Cal recordar, tanmateix, que aquesta va ser una de les raons de fons que van provocar una aturada o alentiment en el ritme de les obres de la Seu a la dècada de 1430: la ciutat, que pagava la feina de diversos pedrapiquers de la fàbrica de la catedral, demanava al bisbe i al Capítol que paguessin la imposició del vi i contribuïssin *en les despeses de fàbriques, construccions e refeccions de mur, ponts, camins e pexeres e altres, axí guardants la utilitat del clero com dels lachs*⁴⁰³. En aquest cas, però, queda clar que es tractava d'un conflicte general no relacionat directament amb el procés d'emmurallament, sinó amb les enormes despeses derivades del manteniment de les obres públiques.

Però com en el cas d'altres indrets⁴⁰⁴, la principal via de finançament de les muralles de Tortosa va ser la del crèdit, emprada ja l'any 1349, moment en què es decidí manllevar a censal mort (renda perpètua) o violari (renda vitalícia) fns a 100 lliures de moneda

⁴⁰¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 10. f. 102r.

⁴⁰² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 23. f. 15v-16r, 23r-v.

⁴⁰³ J. VIDAL, "Notes sobre la contribució municipal a les obres de la Seu de Tortosa (ca. 1406-1455)", dins *Recerca*, 6 (2002), p. 166.

⁴⁰⁴ Per exemple, la vila de Reus: J. MORELLÓ, *Reus i la muralla...*, p. 47-50. Com a Reus, a banda de la emissió de deute públic (censals i violaris), consta que també hi hagué préstecs de particulars –per exemple, els 1000 sous de Guillemonet Pinyol–, encara que no van ser gaire significatius. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 26. p. CC.

barcelonesa, i encara en actiu durant les obres empreses a causa de la guerra contra Joan II, l'any 1465, malgrat que en aquest cas la ciutat no va vendre censals morts, sinó que va decidir que no fossin pagats els censos a què estava obligada, i que aquestes quantitats s'esmercessin en obres de fortificació. En aquest cas, però, calia comptar amb l'autorització de la monarquia, ja que, en definitiva, s'estava emetent deute públic. Així, el municipi molt sovint va expressar la necessitat de recórrer a aquest tipus de finançament (per tal d'evitar una excessiva proximitat remeto a l'apèndix documental), però no sempre posseïm la confirmació que aquests desitjos es materialitzessin. En aquest sentit, les notícies més significatives són dels anys 1369 i 1370 (és a dir, en el moment –des del 1368– en què es construí el circuit de forma definitiva, malgrat que després es fessin reparacions o reconstruccions): al setembre de 1369 l'infant Joan, governador general, va concedir permís als prohoms tortosins perquè poguessin vendre censals morts i violaris per un valor màxim de 60.000 sous; al juny de 1370 van ser 100.000 sous el valor màxim a què podien pujar els censals morts i violaris que Pere III permetia vendre al Consell de Tortosa. Al 1376, el monarca prorrogà per dos anys més el termini en què la ciutat podia redimir els censals i violaris venuts a causa de les escassetats i fams dels anys anteriors i de la construcció de les muralles. Al 1390, un altre cop, Joan I, ara ja rei, autoritzà els mandataris tortosins a vendre censals morts per a finançar la construcció de murs i valls. Sembla que es vengueren a Lleida. Al 1396, va succeir el mateix. Mort el rei Joan la ciutat decidí vendre 2.000 sous de censals, una quantitat no gaire espectacular i que no concorda amb les gairebé 4.000 lliures de despesa que han quedat anotats als llibres d'obra d'aquesta cronologia. En canvi, mort el rei Martí es van vendre 400 lliures, quantitat, aquest cop sí, destacada, que reflecteix el volum de les obres de refortificació empreses en aquell moment⁴⁰⁵.

En definitiva, i més enllà dels detalls, allò que queda demostrat és que davant la necessitat prementera de construir, reconstruir i reforçar el clos emmurallat, el municipi va haver de posar bona part dels seus recursos i estratègies de finançament al servei de la construcció, especialment entre el 1365 i el 1398. Trobo que seria una imprudència, per part meua, intentar quantificar la despesa global a què la ciutat va haver de fer front

---

⁴⁰⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 4. f. 41r; Llibre de Provisions, 52. f. 21r; Registre 1965 (paper) (transcrit per G. MARÍ, *Els privilegis medievals...*, p. 1248-1249, doc. 146); Registre 1966 (paper) (transcrit per G. MARÍ, *Els privilegis medievals...*, p. 1360-1361, doc. 168); Cartes reials, 39; Llibre de Clavaria, 26. p. CLXXXVI; Llibre de Provisions, 23. f. 18r, 21v; Llibre de Clavaria, 47. p. CXXX; Llibre d'Obres Públiques, 11; Llibre d'Obres Públiques, 12; ACA. Cancelleria, Reg. 919. f. 65v-66r (transcrit per G. MARÍ, *Els privilegis medievals...*, p. 1322-1323, doc. 153).

(entre altres raons perquè, malgrat que la documentació és rica i nombrosa, no és del tot completa), ni, encara menys, valorar de forma concreta el seu impacte, però no, en canvi, cridar l'atenció sobre l'enorme esforç econòmic que va tenir lloc en un període que, sense comptar amb la necessitat de construir muralles, ja va ser prou complicat tot arreu del país⁴⁰⁶: a més a més d'aquesta crisi, a Tortosa, en concret, cal sumar al gran endeutament derivat de la fàbrica de murs i valls (i altres obres públiques) la gran despesa que va suposar el proveïment del blat, qüestió estudiada en el citat treball d'Albert Curto⁴⁰⁷ que el mateix rei Pere III va posar en relació amb les obres de les muralles. Aquests dos fets, conjugats entre ells i amb altres, potser van tenir repercussions importants en la precària economia local del segle XV i en l'endeutament crònic del municipi des del darrer terç del XIV⁴⁰⁸. No afirmem, doncs, però sí que apuntem la possibilitat que a Tortosa succeís allò que ja s'ha expressat clarament en el cas valencià: a la ciutat del Túria la inversió en obres públiques va ser superior a les possibilitats financeres del municipi i això, segons algunes hipòtesis plantejades també per a la Itàlia del segle XVII, va ser un dels elements que va provocar la decadència econòmica de la ciutat⁴⁰⁹, malgrat que es va tractar d'una important font de treball i per a mestres de la construcció i persones sense qualificació professional. Però ara ens cal deixar les impressions sobre història econòmica i estudiar com es va gestionar i qui va gestionar l'empresa.

Perquè cal que posem relació el finançament i la gestió de les obres. A Tortosa, com en tantes altres poblacions de la Corona, la universitat va ser la responsable de finançar i gestionar la construcció de les muralles, cosa que, com hem explicat en el capítol dedicat al marc jurídic i administratiu en què es va desenvolupar l'activitat urbanística i constructiva de la ciutat, va portar a la creació d'una obreria intermitent. Les pàgines dedicades a aquesta obreria intermitent recomanen que, en aquest punt, no siguem gaire prolixos. Tanmateix, serà interessant fer algunes consideracions.

---

⁴⁰⁶ Una recent anàlisi que recull totes les aportacions anteriors, és la de G. FELIU, "La crisis catalana de la Baja Edad Media: estado de la cuestión", dins *Hispania*, 217 (2004), p. 435-466.

⁴⁰⁷ A. CURTO, *L'abastament del blat...*

⁴⁰⁸ Endeutament crònic que, òbviament, no només va afectar la ciutat de Tortosa. Cfr., per exemple, J. MORELLÓ, *Fiscalitat i deute públic en dues viles del Camp de Tarragona: Reus i Valls, segles XIV-XV*, Barcelona, 2001; J. V. GARCÍA MARSILLA, "La formació d'un mercat de crèdit. Orígens i difusió del censal a la societat valenciana (segles XIII-XV)", dins *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 12 (2001), p. 135-144; J. V. GARCÍA MARSILLA, *Vivir a crédito en la Valencia medieval. De los orígenes del sistema censal al endeudamiento del municipio*, València, 2002.

⁴⁰⁹ Cfr. R. GARCÍA CÀRCEL, *Las Germanías de Valencia*, Barcelona, 1975, p. 36; E. BELENGUER, *València en la crisi del segle XV*, Barcelona, 1976, p. 26.

En primer lloc, cal dir que les obres de les muralles, abans de la dècada de 1360, van ser gestionades com les altres obres de la ciutat: amb el nomenament d'uns administradors que actuaven d'acord amb la voluntat del Consell, institució davant la qual havien de respondre. D'aquesta manera, al 1347 trobem que els prohoms Mateu Corcina i Berenguer Ricla són nomenats *obriers de la obra dels murs de la ciutat*. Els obrers havien de rebre tota la pecúnia assignada a les obres i distribuir-la, *ells retén compte de ço que aurà reebut, ni despès, ni donat per rahó de la obra del dit mur*⁴¹⁰. Habitualment, la gestió de l'obra es divideix entre diverses persones responsables de diversos sectors del circuit. Aquest funcionament de l'obra és l'habitual i només en alguns moments, en què la necessitat de fortificar-se esdevé veritablement peremptòria, es rebleix un poc més el clau: llavors, són els prohoms elegits pel Consell, juntament amb els procuradors, els que tenen la potestat de fer construir els murs i altres obres necessàries per a la defensa de la població, sense que les seues decisions hagin de passar pel sedàs del Consell General: això succeí, per exemple, al 1349⁴¹¹.

Ara bé: la manera de gestionar els treballs és, fins a cert punt, la mateixa i, com que penso que no cal inventariar totes i cadascuna de les notícies que poden relacionar-se amb la gestió de l'obra (en tot cas, totes aquestes notícies estan transcrites a l'apèndix documental de l'estudi), sinó que anem als fets significatius, passarem ràpidament a la dècada de 1360. A partir del 1365, amb l'inici d'unes obres que van estar actives, sense interrupcions significatives, durant gairebé 35 anys, el Consell va dictar mesures de tot tipus per tal de poder dur a terme l'empresa. Es nomenaren 4 prohoms (Guillem Pinyol, Berenguer Bellmunt, Eiximeno Ripollès i Berenguer Peris) perquè, juntament amb els procuradors, entenguessin sobre aquest negoci. A més, s'acordà que Guillem Barberà i Guillem Revull tinguessin *la moneda necessària a les obres dels dits murs e valls, e que paguen o pagar facen cascuns dies los obrers de les dites obres, e que de açò sien tenguts fer compte*: aquesta és la definició bàsica de l'obrer que es deriva de la consulta dels documents. Era, per tant, una persona que rebia els diners, els distribuïa entre els treballadors i feia els comptes de l'obra⁴¹².

⁴¹⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 3. f. 132r.

⁴¹¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 4. f. 41r.

⁴¹² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 8. f. 17r, 19v.

L'amplitud dels treballs, el seu elevat cost i, en definitiva, la complexitat de l'empresa, van fer que la gestió dels treballs també tendís a fer-se complexa. A partir del 1366 comencen a aparèixer persones encarregades de revisar heretats per tal de veure d'on podia ser aconseguida pedra i fusta a bon preu⁴¹³; apareixen persones encarregades d'estudiar les indemnitzacions que calia pagar a causa de les expropiacions i els enderrocs que es dugueren a terme⁴¹⁴; i comencen a aparèixer, com havia succeït anteriorment, *menobres*⁴¹⁵. El moment clau, al meu entendre, té lloc a l'abril del 1367: el dia 15 d'aquest mes i any el Consell proveeix que un dels procuradors (acostumarà a ser el clavari) tingui els diners assignats a les obres dels murs, que cada jorn doni als obrers, manobres o administradors la quantitat necessària per a pagar la despesa diària, que ho faci davant notari i, sobretot, que s'escriguin llibres de comptes de cada obra. A més, s'elegeixen els manobres (Berenguer de Lagostera, del sector del Temple, i Berenguer Peris, del sector de Santa Clara), i se'ls assigna un salari de dos diners per jornada. Finalment, s'elegeix un *comprador de la calç* (Guillem Barberà), una figura que no va tenir continuïtat i que era l'encarregada, com indica clarament el nom, d'aconseguir la calç necessària per a les obres a les poblacions de majoria sarraïna del nord del terme (Aldover i Benifallet, especialment)⁴¹⁶. Aquests acords de Consell del 15 d'abril de 1367, que suposen l'aparició d'una sèrie de llibres d'obra dels murs iniciada el 21 d'abril següent⁴¹⁷, donen la pauta per a interpretar la gestió de tot el procés d'emmurallament: canvien, òbviament, les persones; varien, lleugerament, els salaris⁴¹⁸; a partir del 1391 acostumen a coexistir la figura de l'obrer major i del sobrestant, que és qui està en contacte amb les obres⁴¹⁹; i, com és lògic, es produeixen, de vegada en quant, fets transcendents que acceleren o retarden les obres. Tanmateix, a partir de l'abril del 1367 la gestió de l'obra queda definida i només canvia de la manera que ja hem descrit en parlar de l'obreria de la ciutat: amb el temps (oficialment, l'any 1386) l'obrer dels murs esdevé obrer de les obres comunes; els llibres d'obra dels murs, al seu torn, esdevenen llibres on s'anoten els comptes de totes les obres de la ciutat; i

⁴¹³ Entre altres AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 8. f. 33v.

⁴¹⁴ Entre altres AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 8. f. 39v, 46r.

⁴¹⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 8. f. 50v.

⁴¹⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 8. f. 79r.

⁴¹⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 7.

⁴¹⁸ Al 1378 va augmentar-se fins a 3 sous el salari de l'obrer, Simon de Frexens, a l'hora d'empendre les obres del vall del sector de Santa Clara, però s'especifica que haurà de romandre a les obres tot el dia, inclosa l'hora de dinar. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 9. Document solt.

⁴¹⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 10 (2n lligall). f. 2r.

l'administració, amb els alts i baixos de l'activitat constructiva del municipi, esdevé intermitent⁴²⁰.

Recapitulant, podem dir que els diners aplegats, de la forma que sigui, per a les obres de les muralles anaven a parar a mans del clavari i s'anotaven als llibres de clavaria. El clavari, al seu torn, els pagava als obrers, que eren elegits pel Consell, i els obrers els repartien o bé entre els sobrestants, que vigilaven les obres, o bé –de forma més habitual– directament entre els mestres, carreters, menobres, mossos i, en definitiva, entre tots aquells que treballaren a i per a les obres dels murs i valls de la ciutat de Tortosa.

4.1.4.- El circuit en procés de construcció

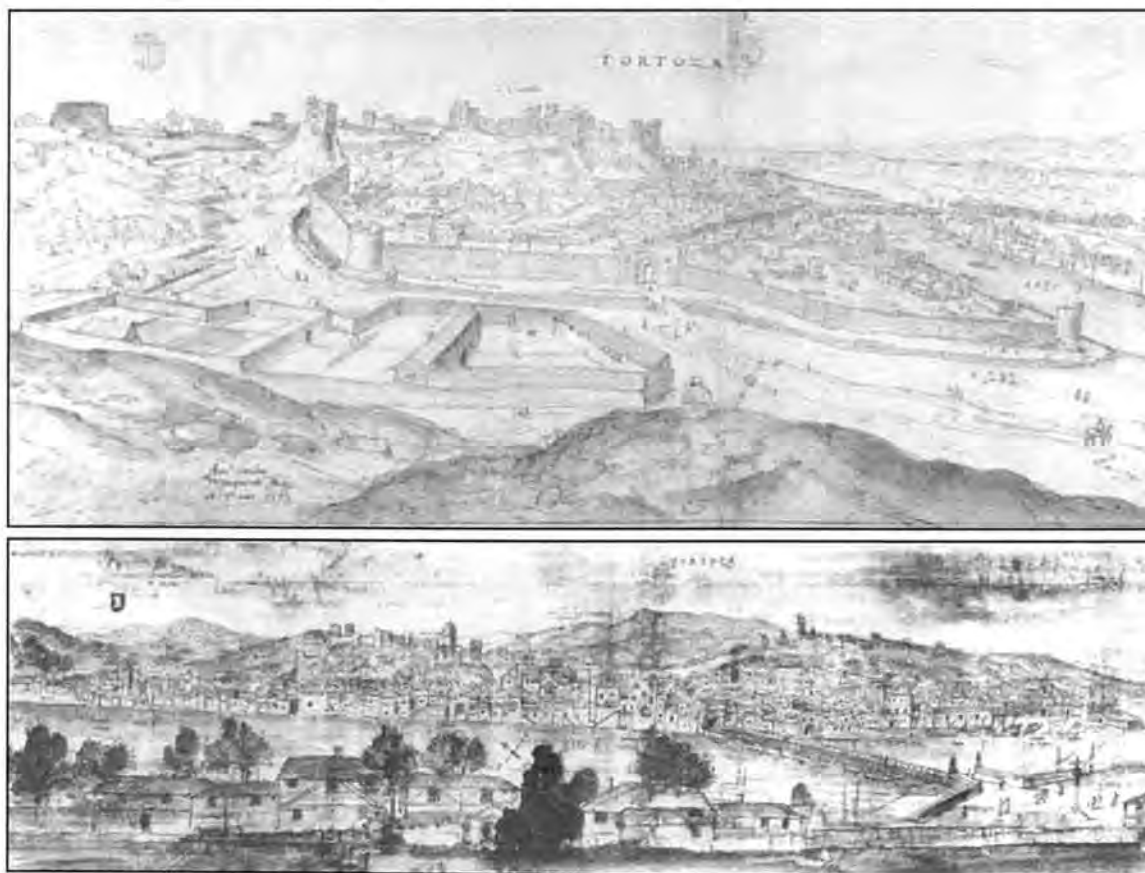
Plànol de Tortosa. Miguel González de Mendoza (1642)

Acabem d'assajar una explicació plausible de la cronologia del procés constructiu de les muralles medievals de Tortosa d'acord amb els esdeveniments bèl·lics i, també, del seu finançament i la seua gestió. A més, hem citat sovint els mestres que hi treballaren i els indrets on s'estava treballant. Com que la nostra pretensió no és pas explicar de forma completa i global aquest procés constructiu, ja que és una qüestió amb prou entitat per ser estudiada monogràficament, ara només ens cal fer una breu explicació del traçat – que coneixem de forma molt precisa gràcies a la cartografia dels segles XVII i XVIII i a

⁴²⁰ Cfr. *infra* capítol 2.

les vistes de la ciutat que féu Wyngaerde al XVI⁴²¹ - d'acord amb el procés constructiu. Ara bé, abans de res hem de subratllar el fet que aquest apropament tan sols pot ser parcial a causa que estem estudiant alhora un traçat definit, la qual cosa implica precisió i immobilitat, i un procés, la qual cosa implica canvi i mobilitat. Es tracta, a més, d'un procés que no s'atura amb l'acabament de l'Edat Mitjana, sinó que s'atura, tan sols, amb la desaparició del clos emmurallat –és un procés, per tant, que encara no s'ha acabat del tot. En aquest sentit, podem subratllar, per exemple, que el portal de Vimpeçol, documentat des del segle XIII, va ser fet de nou, entre altres cops, vers l'any 1569, després que el flamenc Wyngaerde el dibuixés⁴²²; que el portal de l'Olivar, documentat des de la dècada de 1330, va ser construït novament al 1400 per una colla comandada per Joan de Frenoy⁴²³; o que el portal i torres del Temple, datades per la historiografia vers el 1367, van haver de ser reconstruïts en diverses ocasions, crec que de forma significativa al final de la dècada de 1420⁴²⁴.

A. van del Wyngaerde. Vistes de Tortosa (1563), amb destacada presència del castell i el recinte emmurallat

⁴²¹ Tant les citades fitxes del programa d'arqueologia urbana de Tortosa, de J. Martínez, M. Utgés i P. L. Artigues, com la publicació de Baila (M. A. BAILA, *La ciutat de Tortosa...*, *passim*) han fet servir, anteriorment, aquestes fonts per tal de descriure el circuit emmurallat.

⁴²² J. VIDAL, "Assaig de panorama...", p. 198, n. 244.

⁴²³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 36. p. CXXXVIII.

⁴²⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 59. Document solt 3.

Com hem vist, abans que al 1348 s'iniciés el primer intent de crear un nou circuit de muralles que envoltés completament el nucli urbà de Tortosa, ja existien alguns dels punts que van conformar el clos construït amb posterioritat a aquesta data. Aquest és el cas dels portals de Vimpeçol, el més septentrional de la ciutat, de l'Olivar, situat a llevant, i el del pont de Barques, el qual, fet i fet, era el més important de la ciutat. En aquest sentit, ha quedat constància que al desembre de 1347 el Consell decidí comprar una imatge de la Verge Maria *que té a vendre I piquer*; aquesta imatge s'havia de posar en el retaule de la portalada, que havia d'ésser refeta⁴²⁵.

Ultra els sectors ja fortificats, a causa de les circumstàncies que hem esmentat més amunt el Consell acordà construir un *mur nou de la ciutat* l'any 1348. Les referències al plegament d'impostos als sectors de l'Alfòndec (sud de la ciutat) i Remolins (nord) ens parlen de la intenció que l'activitat es desenvolupés arreu, és a dir, a un sector que ja tenia murs (Remolins) i, especialment, a un que no en tenia (l'Alfòndec, o el Temple i Sant Joan). Dic que aquestes obres havien d'afectar especialment el sector de la ciutat que no tenia murs (la qual cosa és del tot lògica), perquè, malgrat que hi ha algunes referències a treballs a la zona nord, citada als documents com a Vimpeçol o Remolins, aquestes referències són mínimes i pareix que la feina va localitzar-se, sobretot, al sud de la ciutat. Pel que fa al nord, a Vimpeçol, consta que l'any 1348 hi havia una torre anomenada *la Torredana*. El document, de fet, deixa entreveure que aquesta torre era l'única i, per tant, la imatge del sector en aquesta època havia d'ésser molt diferent a la que mostra la coneguda vista de Wyngaerde. Les obres en el sector, comprensiblement, devien ser, tan sols, de reforçament dels murs⁴²⁶.

Així, doncs, com acabem de dir, malgrat que no existeixen llibres d'obra, sembla evident que en aquest moment les obres van ser especialment importants als sectors sud i est de la ciutat: entre gener de 1348 i maig de 1349 el Consell acorda l'acabament de dos portals propers als convents de Santa Clara (est) i Sant Francesc (sud), la construcció d'un altre portal enmig del mur de la plana damunt Santa Clara, és a dir, del que s'anomenarà poc temps després el portal de Tarragona, l'apropament del camí de Tarragona al citat *portal del mur nou*, i la construcció d'un portal al costat de

---

⁴²⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 3. f. 140r.

⁴²⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 3. f. 149r, 166v, 170v.

l'Escorxeria. També es determina el traçat del mur de la zona sud de la ciutat, que ha d'adaptar-se a la complicada orografia del terreny, concretament a la pujada al turó de Badaluc o el Sitjar. Quan al maig de 1349 s'aturen les obres, a causa, segurament, de la victòria del Cerimoniós sobre els cavallers de la Unió, l'únic element que continua en construcció és el portal de l'Escorxeria, que esdevindrà una sortida important i li anirà agafant protagonisme al preexistent portal de l'Olivar, fins al punt que la historiografia ha acostumat a considerar-lo un portalet de segona categoria⁴²⁷.

Donada aquesta informació, cal concloure que, quan al 1365 va iniciar-se una nova empena important per a la construcció del circuit emmurallat de Tortosa, al sector de Remolins hi havia uns murs obsolets que havien de ser renovats, i al sector de l'Alfòndec només hi devia haver el portal de Sant Francesc o Sant Joan. L'estat de les coses entre el turó del Sitjar, Santa Clara i l'Escorxeria és més difícil de determinar, però sembla probable que la porta de l'Escorxeria, els murs del convent de menoretas, que potser anaven més enllà del convent i tancaven el Sitjar per l'oest⁴²⁸ i que calia refer al 1366, i, potser, el portal de Tarragona (sense torre) fossin els únics elements ja construïts. Si més no, aquesta descripció concorda aproximadament amb la voluntat expressada pel Consell el 14 de novembre de 1365 de *regonèxer los murs de la ciutat, fer adobar e reparar aquells* i, si fos necessari, *fer-ne fer de novells*. En definitiva, la intenció era encerclar completament el nucli urbà, cosa que no s'havia aconseguit amb anterioritat a aquesta data⁴²⁹.

Com al 1348, al 1365 la zona més desprotegida i per tant, aquella que va veure les obres més importants, va ser la que constituïen els sectors meridional i oriental de la ciutat, entre el riu, a la zona de l'església del Temple, i el castell. Així, un document del 15 d'abril de 1367 defineix perfectament on s'estaven fent els treballs més importants: entre la Rambla (al costat del riu i l'església del Temple) i Santa Clara, inclosa la pujada al Sitjar, i entre Santa Clara i el castell, és a dir, la baixada del convent fins a l'Escorxeria i la pujada de l'Escorxeria fins al castell, inclòs l'indret on s'instal·laran els

---

⁴²⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 3. f. 146r, 149r-v, 154r-v; Llibre de Provisions, 4. f. 49r, 56r.

⁴²⁸ Els plànols militars i la documentació notarial del segle XVIII mostren clarament l'existència d'un mur que sortia del convent de Santa Clara i tancava el turó per la part de la ciutat (ponent), sense contacte amb el portal de Tarragona, construït al segle XIV. Cfr. Museo Naval, Madrid. *Plano de la plaza de Tortosa*. E. XXVIII-9 X.

⁴²⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 8. f. 17r, 30v.

dominicans pràcticament a partir d'aquest moment. En la data suara esmentada, Berenguer de Lagostera va ser elegit administrador de les obres del primer sector i Berenguer Perís ho va ser del segon; l'any anterior, Andreu Serra havia estat elegit administrador d'un subsector del primer sector, entre la Rambla (al costat del riu) i les Roques (a tocar de l'Hospital de la Santa Creu, és a dir, tot just abans d'iniciar-se la pujada al turó del Sitjar)⁴³⁰.

En aquest punt, el dia 21 d'abril de 1367 s'inicia la redacció del primer llibre d'obres de les muralles, malgrat que, com ja sabem, els treballs s'havien iniciat abans. El volum conté notícies fins al 25 de març de 1368. El 22 de març d'aquest any, però, s'inicia la redacció d'un altre llibre, que conté informació fins al 19 de maig de 1369⁴³¹. Ja hem explicat que no analitzarem detalladament aquesta informació –ni la dels altres llibres d'obra dels murs–, a causa que en aquest treball no preterem estudiar detalladament l'organització de la fàbrica de les muralles tortosines. Tanmateix, cal assenyalar que aquests dos volums gruixuts descriuen, bé que de forma purament comptable i funcional, el dia a dia de l'obra, des de l'aprovisionament de material (pedra picada a les pedreres de la Ribera d'Ebre, riu amunt i, fins i tot, als fossars de la ciutat; pedra de reble als oliverars propers a les obres; arena de les platges fluvials, especialment a Vilaroja; calç i algeps a les poblacions de majoria musulmana del nord de la ciutat, com ara Benifallet i Tivenys; fusta per als tapials i les bastides als fusters de la ciutat; etcètera) i el seu transport a peu d'obra, fins al treball dels mestres i les seues colles, amb un paper destacable de les dones, les quals cobraven menys que la resta d'obrers no especialitzats⁴³².

Per al nostre propòsit d'aquest epígraf, però, allò important és subratllar que aquesta documentació situa els treballs, gairebé exclusivament, als sectors del Temple (és a dir, de l'Alfòndec) i de Santa Clara, i, en menys mesura, al sector de l'Escorxeria. Entre altres coses, pareix que en aquest moment es construeix una torre *prop lo rech*, és a dir, al costat de la Rambla, i una altra propera al costat del portal de Santa Clara, la qual potser podria ésser identificada amb la torre prismàtica que encara es conserva

⁴³⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 8. f. 50v, 79r.

⁴³¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibres d'Obres Públiques 7 i 8.

⁴³² Sobre el treball femení a les obres medievals de la Corona d'Aragó, cfr. les consideracions que fa F. ESPAÑOL, "Los materiales prefabricados gerundenses de aplicación arquitectónica (s. XIII-XV)", dins J. YARZA i F. FITÉ (editors), *L'artista-Artesa Medieval a la Corona d'Aragó*, Lleida, 1999, p. 111-112, n. 166.

parcialment al portal de Tarragona, malgrat que probablement va ser refeta durant la guerra contra Joan II i, per tant, les restes que avui podem observar són, en bona mesura, del segle XV.

Construcció de les muralles de València segons la *Crònica General...* de Pere Antoni Beuter (1546). Es mostren treballs en fàbriques de tàpia i de pedra, que en aquest treball documentem als murs tortosins (il·lustració presa d'A. ZARAGOZÀ, *Arquitectura gòtica valenciana*)

Aquests llibres d'obra també demostren inequívocament que en aquesta empresa col·laboraren o, més ben dit, treballaren paral·lelament dues menes de colles, a més a més dels homes que traginaven el material fins a peu d'obra o feien morter i els treballadors sense qualificació professional que eren contractats diàriament per a fer allò que se'ls manés. En primer lloc, trobem colles de pedrapiquers, gairebé sempre cristians, que s'encarregaren, bàsicament, de fer portals i torres amb carreus. De l'altra, ens trobem amb colles de mestres que feien obra de tàpia i argamassa i que es dedicaren, eminentment, a fer els fonaments i a construir els panys de mur⁴³³. Al segle XIV –i, per tant, als volums que estem comentant– aquests mestres habitualment eren sarraïns. Als documents de les obres dels anys 1367-1369, malauradament, aquests mestres no acostumen a aparèixer registrats amb el seu nom i, de fet, només sabem que *lo maestre que mena la hobra del mur, ço és, de les tapieres, és moro*. Solament se cita en diverses ocasions Galceran i Francesc Curça⁴³⁴, membres d'una família de mestres

⁴³³ El treball de tàpia i argamassa era ben habitual en construccions defensives, ja que, malgrat que menys resistent a les inclemències del temps, era més efectiu que la pedra davant les estratègies de setge habituals a l'època, que consistien en arrencar pedres dels murs, i fins i tot contra les noves armes de foc. A més, la construcció de murs de tàpia era més ràpida i barata que la de murs de pedra. Existeix una amplíssima bibliografia sobre aquesta qüestió que descriu perfectament el procés d'elaboració dels murs de tàpia i que concorda perfectament amb allò que es desprèn de la documentació que hem tingut a l'abast. Cfr., entre altres, J. ESLAVA GALÁN, "Materiales y técnicas constructivas en la fortificación bajomedieval", dins *Cuadernos de Estudios Medievales*, XII-XIII (1984), p. 271-278; F. FONT i P. HIDALGO, *El tapial. Una tècnica constructiva mil·lenària*, Castelló de la Plana, 1991; M. GALARZA, "Las técnicas constructivas en las construcciones defensivas: la tapia valenciana", dins *La Fortificación Medieval...*, p. 397-402.

⁴³⁴ En aquests volums els Curça són citats com a fusters. El seu paper, però, no sembla secundari, ja que, entre altres coses, pareixen els encarregats principals de fabricar una grua necessària per a la construcció

de cases i fusters actius en gairebé totes les fàbriques de la ciutat durant la Baixa Edat Mitjana. Els pedrapiquers cristians, en canvi, apareixen clarament registrats amb els seus noms. Entre altres, apareixen Domingo i Pere Çaloni, de Beseit, Domingo Esteve, de Fontespatlla, i mestre Joan, segurament Joan de Valença, a qui Pere Garcia, de part del Consell de la ciutat, va anar a buscar a Vall-de-roures al febrer de 1369⁴³⁵. De fet, el mestre Joan, que inequívocament apareix com a director de les obres des del maig de 1367, havia desaparegut dels documents vers el 13 de juliol de 1368, i sembla que a partir del mes de setembre el seu lloc va ocupar-lo Arnau Marco⁴³⁶, el qual, gairebé paral·lelament, s'encarregava de les obres de la llotja. A la seua colla, entre altres pedrapiquers, apareix en Guillem Tàrrega, actiu, també, a les muralles de la vila de Morella –i a la llotja tortosina⁴³⁷. Entre altres activitats, consta que Arnau Marco es desplaçava a les pedreres de Flix *per comprar pedra piquada per la ciutat*. Un altre

---

del portal de Santa Clara. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibres d'Obres Públiques, 7 i 8, *passim*. Malauradament, no apareix una descripció detallada d'aquesta màquina i simplement s'esmenta, diverses vegades, la grua que es fa o s'ha fet *ops de pugar pedres a la torra*. Algunes referències a grues més o menys contemporànies, entre altres, a V. ALMUNI, *L'obra de la Seu de Tortosa (1345-1441)*, Tortosa, 1991, p. 148-149, 292-293; J. DOMENGE, *L'obra de la Seu: el procés de construcció de la catedral de Mallorca en el tres-cents*, Palma de Mallorca, 1997, p. 280-281; A. CONEJO, *Assistència i hospitalitat a l'edat mitjana. L'arquitectura dels hospitals catalans: Del gòtic al primer renaixement* (Tesi doctoral inèdita, UB), Barcelona, 2002, p. 236-238. Sobre la construcció de grues cfr. G. MARTINES, "Macchine da cantiere per il sollevamento dei pesi, nell'antichità, nel Medioevo, nei secoli XV e XVI", dins *Annali di architettura*, 10-11 (1998-1999), p. 261-275; A. GRACIANI, "Los equipos de obra y los medios auxiliares en la Edad Media", dins A. GRACIANI (ed.), *La técnica de la arquitectura medieval*, Sevilla, 2000, p. 189-198.

⁴³⁵ La presència a Vall-de-roures de Joan de Valença, un mestre important que va contractar al 1364 la capella de Sant Joan de l'Aula Capitular de la Seu de Tortosa (V. ALMUNI, *Una fàbrica...*, p. 65), va estar actiu al palau reial tortosí i a les muralles de la ciutat, ha de tenir relació amb alguna de les obres que hi havia en marxa en aquesta població aragonesa, senyoria directa dels arquebisbes de Saragossa. Aquestes podien ser el castell i, sobretot, l'església. Malgrat que la cronologia proposada per Borrás per a la construcció del temple, coincident amb la de les obres del castell (1383-1429), no concorda amb la de l'estada de Valença a la població, cal valorar la possibilitat que el mestre hagués tingut alguna responsabilitat a les obres d'aquest edifici (G. BORRÁS GUALIS, "Iglesia Arciprestal de Santa María la Mayor de Valderrobres", dins *Teruel*, 38 (1967), p. 158; M. SIURANA, *La arquitectura gòtica religiosa del Bajo Aragón turolense*, Teruel, 1982, *passim*; M. CORTÉS, *El gòtico en Teruel: la escultura monumental*, Teruel, 1985, p. 82-106; M. SIURANA, *Guía interpretativa de la iglesia y del castillo de Valderrobres*, Calaceit, 2003, p. 19-77). En aquest sentit, cal tenir en compte les relacions arquitectòniques, assenyalades per Zaragoza, entre l'església de Vall-de-roures i l'Arxiprestal de Sant Mateu, aquesta darrera obra des del 1347 per mestres relacionats amb Tortosa (A. ZARAGOZÀ, "La Iglesia Arciprestal...", p. 115). Finalment, cal cridar l'atenció sobre la importància i l'estreta relació amb la ciutat de l'Ebre que van tenir, en aquesta època, diversos pedrapiquers de petits centres que defineixen genèricament els Ports (Beseit, Fontespatlla, Gandesa, Orta...).

⁴³⁶ Malgrat que no l'identifica amb el mestre de la llotja i les muralles, Almuni l'ha documentat actiu a les obres de la Seu i, el que és més interessant, en relació amb Joan de Maini (de Frenoy?). Cfr. V. ALMUNI, *Una fàbrica...*, *passim*. Val a dir que en aquest estudi el documentem com un dels mestres més importants de la ciutat al darrer terç del segle XIV, raó per la qual la ciutat confiava sovint en les seues habilitats (malgrat l'enderrocament de la llotja a causa d'una ventada) i, de fet, va ser el segon *regonexedor dels murs*, després de Bernat Aztor, a la dècada de 1390.

⁴³⁷ L'activitat morellana de Guiamó Tàrrega a M. GRAU MONTSERRAT, *Los Monumentos góticos civiles. 12. Els Ports de Morella*, València, 1986, p. 30; J. ALANYÀ, *Urbanisme i vida...*, p. 26, 88.

indret amb el qual cal relacionar les obres dels murs de Tortosa és Gandesa, vila a la qual es va enviar un home amb *una letra* per tal d'*aver los piqués*⁴³⁸.

Però continuem amb el quid de la qüestió d'aquest epígraf: el circuit. Al desembre de 1368, poc després de l'empenta extraordinària que va causar l'amenaçadora intervenció de Pere el Cerimoniós, la *torra forana ves lo rech del mur nou de la Rambla* ja estava acabada⁴³⁹. Al desembre, però, Arnau Marco, juntament amb els pedrapiquers Nadal Roca, Berenguer Oliver, Guiamó de Pau, Joan Sedó, Pasqual de Campos, Guiamó Tàrrega, en Bosch, Mateu Breçó (o Bretó), Joan Moles, Pere Prades i Guiamó Ballester, encara treballaven a la torre i portal del Temple. És important tenir en compte, doncs, que al sector més proper al riu del sud de la ciutat hi havia dues torres, però una estava *ves lo rech*, és a dir, devia servir d'angle del sector emmurallat, i l'altra, uns quants metres cap a l'est, estava integrada al portal del Temple⁴⁴⁰. D'altra banda, en aquests volums també s'esmenta activitat al sector de l'Escorxeria, que no és més que la continuació de Santa Clara. I, en un document del 7 de febrer de 1369, s'especifica que el mur nou, torres i vall *que ara s fan en la dita ciutat* formen un circuit *començant a la torra del Temple e circuïnt la ciutat tro a la carniceria dels moros o a la torra del rech que és tras Sent Nicholau*⁴⁴¹.

Aquesta darrera referència podria ésser interpretada de diverses formes, difícils de descriure però molt fàcils de dibuixar: o bé aquests murs circuïen completament la ciutat i, per tant, hem d'incloure en aquests treballs el sector de Vimpeçol; o bé aquests murs circuïen tota la meitat sud de la ciutat i la dividien en dues parts (aïllant el call jueu i l'aljama dels moros), aprofitant, des del portal dels jueus, part d'un mur vell (vers la zona on hi ha allò que la historiografia local ha acostumat a anomenar Cortadura, encara que segurament es tracta d'un mur uns metres al nord d'on avui es troba el carrer Cortadura), que probablement davallava de la Suda, i que anava a parar a una torre que

⁴³⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, o. p. XVI (26-4-1368).

⁴³⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 9. f. 31r.

⁴⁴⁰ Diverses notícies, com ara el fet que la torre del rec del Temple fos donada com a habitatge al pescador Bernat Simó (posteriorment va ser donada al pedrapiquer Bartomeu Durà), o que a la torre oriental del portal de Sant Joan hi visqués el botxí al segle XVI, indiquen que hi havia torres l'espai intern de les quals era aprofitable. Tanmateix, la documentació sovint fa referència al fet que les torres es farcien de terra, raó per la qual podem afirmar que hi havia dos tipus de torres al circuit emmurallat tortosí: les lliures, aprofitables, i les que eren únicament un reforç del pany de muralla. De fet, al sector de Santa Clara-l'Escorxeria (actualment barri del Rastre) encara se'n conserven dels dos tipus.

⁴⁴¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 72 (pergamí).

hi havia prop l'església de Sant Nicolau i la carnisseria dels moros. Malgrat que aquesta darrera sembli l'opció més complicada, sembla que és la correcta. Com a mínim, això és el que es pot interpretar a partir d'alguns documents de les dècades de 1370 i 1380 que tracten de les obres –especialment de vallament- derivades de les tensions bèl·liques (possible invasió del duc de Lancaster). Resulta d'especial importància, en aquest sentit, un acord del 29 d'octubre de 1373, en el qual s'esmenta que:

lo mur damunt Sancta Clara, al portal dit de Tarragona comunament, a la part defora, aytant com dura lo pla que y és, sia fet [revall] esforçat e apregonant lo que ja y és, lo qual se faça a conexença de aquells prohòmens que y seran deputats e assignats per ells.

Item, consellaren que la torra grossa del mur que és al Temple, prop lo rech, ço és, de la xequina fins a les roques davant l'espital, sia fet vall, a conexença dels prohòmens per los dits prohòmens assignadors.

|| f. 101r

Item, los dits prohòmens consellaren que sia fet vall, a conexença dels prohòmens per ells assignadors, del portal de Tarragona avallant fins al portal de la Scoxeria.

Item, consellaren los prop dits prohòmens que sia fet vall partint de les roques del peu del castell, del mur que és començat a la porta del Ferre fins al rech, circuhint lo call e no enderroquant ni toquant-hi res, e vaja ferir a la carniceria dels sarrahins tro al rech, e que per rahó del dit vallament sien enderroquades los alberchs que són entorn del dit call, tant com mester serà, a conexença dels prohòmens assignadors per los dits prohòmens, lo qual enderroquant, emperò, no-s deja fer fins que ls altres dits valls sien fets en les dites parts⁴⁴².

Així, doncs, excepte a la part septentrional de la ciutat, la primera en disposar de murs (els tenia abans de 1340) però la darrera en renovar-los (al 1348-1349 tan sols consta que hi havia la intenció de reforçar-los), al 1373 la ciutat està fent els valls dels seus murs més pregons, inclòs un sector intramurs en el qual s'està reforçant o ampliant un mur que existia anteriorment, i està treballant en els passos de ronda, inclosa la zona del Sitjar. A més, es treballa intensament al sector dels predicadors, és a dir, entre els portals de l'Escorxeria i de l'Olivar, que estava a tocar de la pujada del castell. De fet, sembla que fins a l'inici de la dècada de 1390 el sector de Vimpeçol no renovarà completament els seus murs. Pel que fa als mestres que treballaren al sector sud i est entre 1375 i 1379, aproximadament, cal destacar Mohamed Peix, Pex o Pey, a qui anaren a buscar a Saragossa, ja que *se n'era anat de la obra dels murs*⁴⁴³, Abrahim o

⁴⁴² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 10. f. 100v-101v.

⁴⁴³ Resulta molt suggerent trobar un mestre sarraí de Tortosa connectat amb Saragossa, ja que implica necessàriament el coneixement dels mestres moros tortosins de l'art mudèjar aragonès. Pel que fa a Peix,

Abrafiim, que és citat sovint com a *mestre major de tapiar*, Sanot, Acenot o Haçanot, mestre major del mur del sector de predicadors, i Nadal Roca, que és el pedrapiquer cristià més destacat d'entre els que apareixen durant aquests anys a les obres dels murs i que abans hi havia aparegut com a simple subaltern; de fet, la documentació específica que fa valls. Tot porta a pensar, doncs, que durant aquest període no es construeixen estructures importants de pedra picada⁴⁴⁴.

L'Esperó i el portal del Temple al 1563

Vers el 1380 el circuit emmurallat tortosí devia estar complet. A la meitat sud els murs eren nous. A la meitat nord, en la qual habitaven les minories religioses, els murs eren anteriors al 1340, segurament amb algun arranjament. Curiosament, durant aquesta dècada, concretament a partir del 1385, la ciutat va construir una altra important estructura defensiva al sector sud de la ciutat, concretament entre el portal del Temple i el riu: devia considerar-se, doncs, que es tractava d'un sector especialment vulnerable del sistema defensiu. Es tracta d'allò que comunament anomenem el Queixal o l'Esperó del Temple, una estructura poligonal, en forma de queixal (o esperó), que apareix clarament dibuixada en una de les vistes de Wyngaerde i que, segurament, va integrar la torre més propera al riu que havia estat construïda entre 1366 i 1368, la qual va ser donada com a habitatge al mestre major de les obres del sector: Bartomeu Durà⁴⁴⁵. Un

val a dir que Carmen Gómez Urdáñez ha documentat, a la Saragossa de finals del segle XV i del XVI, 10 mestres d'obra amb aquest cognom, Cfr. C. GÓMEZ URDÁÑEZ, *Arquitectura civil en Zaragoza en el siglo XVI*, Zaragoza, 1988, p. 236-241.

⁴⁴⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 10. f. 70v, 100v-101v; Llibre de Provisions, 11. f. 42v; Llibre de Clavaria, 12. p. CCXXXVII; Llibre de Clavaria, 13. p. CCI; Llibres d'Obres Públiques, 9 i 15.

⁴⁴⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 16. f. 126r. Per a més notícies sobre aquestes obres, cfr. l'apèndix documental. Es conserva un llibre d'obra, inventariat amb el número 16. Tant en aquest com en altres documents municipals de Tortosa, es produeix un cert dubte a l'hora d'escriure el nom de mestre Durà, que pot aparèixer com a Bartomeu o Pere. També apareix Joan Durà,

altre mestre destacat que apareix treballant en aquesta fàbrica, amb el mateix salari que el mestre major (4 sous diaris) és Bernat Aztor.

Finalment, a partir del 1389-1390 la renovació dels murs va incloure el sector septentrional de la ciutat, abans pràcticament abandonat, però cal dir que les obres no es van desenvolupar exclusivament a Vimpeçol, sinó que van tenir lloc a tot el circuit, incloses 12 tapiades a Santa Clara, que devien haver caigut. Així, a les zones construïdes de nou a les dècades de 1360 i 1370, en general s'arranjaren desperfectes, es feren estructures noves, com ara ballesteries i verdesques i, fins i tot, es van dur a terme alguns treballs importants des del punt de vista representatiu i ornamental, com ara la reparació de la torre i portal del coll de Sant Joan (o de Sant Francesc), iniciada vers els darrers mesos de 1394 i que va incloure la fabricació d'un retaule pintat per Domingo Valls. També, però, consten treballs de renovació importants al tantes vegades obrat sector del Temple, en aquest cas sota el mestratge de Bartomeu Durà i la presència, entre altres, de Joan Durà, Guillem Ferrer, Berenguer Puig, Joan Fonollosa, Jaume Garcia i altres piquers, fins i tot el destacable Arnau Marco, i alguns mestres sarraïns de la família Salpico. Durà devia abandonar les obres vers el gener de 1397, ja que en aquest moment la casa que havia ocupat des del 1387 –la torre del rec del Temple– va ser cedida a en Jaume Molner⁴⁴⁶.

En aquesta època (entre 1390 i 1400, aproximadament), però, destaca la reconstrucció total de la porta de l'Olivar, l'inici de la reconstrucció del portal de Vimpeçol, la renovació completa dels murs del sector nord de la ciutat, que en alguns documents encara apareixen esmentats com a "vells", i l'enderrocament de la torre del mur vell de davant l'església de Sant Nicolau, que havia marcat, fins a aquest moment, el límit de les dues meitats del circuit. El mestre encarregat de dirigir les obres dels murs, malgrat

---

que no pot ser el fill del mestre Bartomeu Durà actiu a Sant Mateu a inicis del segle XV, ja que aquest Joan Durà tenia 16 anys en el moment d'entrar d'aprenent de Bernat Santalínia al 1407 (Cfr. M. BETÍ, *Los Santalínia. Orfebres de Morella*, Castelló de la Plana, 1928, p. 21). Si de cas, es tracta d'un altre membre de la nissaga. En el llibre d'obra també apareix un Bernat Safont, ajudant del mestre Bartomeu Durà, que no hem pogut identificar amb cap dels membres de la famosa nissaga de mestres barcelonins (cfr. M. CARBONELL, "Marc Safont (ca. 1385-1458) en l'arquitectura barcelonina del segle XV. Documents per a un esbós biogràfic", dins *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, XXII (2003), p. 181-225.) En tot cas, aquesta és una qüestió que queda per resoldre.

⁴⁴⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibres d'Obres Públiques, 1o (1r i 2n lligall), 11 i 12; Llibre de Provisions, 18. f. 31v; Llibre de Clavaria, 27. p. CLXXIII; Llibre de Provisions, 23. f. 23v. A l'apèndix documental afegim molta documentació desconeguda sobre el retaule del coll de Sant Joan, que ja havia estat citat per M. GALINDO, "Trescentistes i quatrecentistes tortosins (Segons notícies dels Llibres de Clavaris i de Provisions, del l'Archiu Municipal)", dins *La Zuda*, 106 (maig de 1922), p. 74-75.

que apareixen multitud de pedrapiquers més o menys destacables, sembla que va ser Bernat Aztor. Ara bé: Joan de Frenoy, el mestre de la Seu, va tenir en aquesta època un paper preponderant en les obres dels murs, fins al punt que se li poden atribuir documentalment la direcció dels treballs del portal de l'Olivar i el de la Bassa, una porta nova dintre del circuit de la ciutat que facilitava l'accés al castell i que encara es conserva, amb un escut de torre que va esculpir el mestre esmentat. Amb ell trobem Ramon Domènech, mestre de gran importància a les obres de la ciutat durant la primera meitat del segle XV, i alguns mestres actius a la Seu, com ara Guillem de Luna, Antoni Ensenyat, Guillem Ferrer o Joan Fonollosa (entre molts altres). Frenoy, a més a més de percebre el seu salari per dia treballat, va rebre una gratificació per haver anat *ab los honrats procuradors al mur, e consellar-los en les dites obres*. A més a més, sembla més que probable que fos ell el responsable de traçar les torres del portal del Vimpeçol i la Grossa, iniciades al 1397 però encara en construcció al 1410, en aquesta darrera data sota la direcció dels mestres Ramon Domènech (el portal emmarcat per dues torres) i Ramon Nabas (la torre Grossa o rodona)⁴⁴⁷. La imatge que reflecteix el dibuix realitzat per Wyngaerde al 1563, doncs, correspon a unes obres iniciades vers el 1397 i finalitzades vers el 1410, no pas a unes obres del 1367-1369, com acostuma a considerar-se⁴⁴⁸.

Joan de Frenoy. Escut de torre del portal de la Bassa (1397) (AHCTE)

⁴⁴⁷ Aquestes dades concorden amb una notícia publicada per Pastor i Lluís segons la qual el 3 de juliol de 1412 s'estava acabant la imatge que presidia el portal, la qual, segons aquest autor, estava al museu municipal a la segona dècada del segle XX, malgrat que no ha pogut ser identificada. Altres notícies, en aquest cas extretes dels papers que l'arxiver Bayerri va deixar en morir, ens parlen de l'existència, en aquest portal, d'un escut de torre esculpit al segle XV, el qual, en aquest cas, si que es pot identificar clarament amb una peça conservada als fons del museu, malgrat que no hi ha cap prova conclouent que aquest relleu correspongués originàriament a aquest portal –més enllà de l'opinió de l'editor pòstum de Bayerri i d'alguns dibuixos del segle XIX, que no demostren res perquè el portal va ser reconstruït amb posterioritat al segle XV. Cfr. F. PASTOR, "Las puertas de la ciudad, II", dins *La Zuda*, 139 (abril de 1925), p. 61 (en aquest treball Pastor identifica erròniament l'administrador de les obres, Jaume Avella, amb l'escultor de la imatge); E. BAYERRI, *Historia de Tortosa y su comarca*, IX, Burgos, 1989, p. 1046.

⁴⁴⁸ Cfr., entre moltes altres referències, AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 12 i 13 (2n lligall); Llibre de Provisions, 24. f. 18r; Llibre de Clavaria, 36. p. CXXXVIII.

Torre Grossa i portal de Vimpeçol al 1563

Així, doncs, va ser a la segona dècada del segle XV que el circuit emmurallat de la ciutat de Tortosa va quedar clarament definit. Des d'aquest moment i fins que al 1642, amb Guerra dels Segadors en marxa, no va haver la necessitat peremptòria de renovar completament el circuit, que havia quedat completament obsolet, tan sols van haver obres de conservació o refortificació, que hem recollit puntualment a l'apèndix documental d'aquest estudi. Malgrat que aquestes obres van arribar a ser molt importants (sobretot durant la guerra civil catalana, a la dècada de 1460, moment el qual va construir-se per primera vegada un cap de pont fortificat, que no va durar més que el temps necessari a causa que dificultava el trànsit) val a dir que no van canviar significativament la fesomia del conjunt.

Això no vol dir, però, que en determinats moments no hi hagués algunes intervencions puntuals que van resultar destacables. Ja l'hem esmentada abans, però, en aquest punt, potser cal destacar novament una intervenció esdevinguda al 1429. A finals d'aquest any, no sabem per quina raó (potser els terratrèmols del 1428), sembla que havia desaparegut el mur entre el portal del coll de Sant Joan (o Sant Francesc) i el del Temple, un sector que, com ja hem dit, va ser constantment construït i reconstruït des del 1367. En aquesta ocasió els procuradors decidiren que *lo mur qui devalla del portal dels frares menors plech al mur del portal del Temple, fins a l'altre mur*; a més, volgueren que a banda de la torre existent se'n fes una altra, emmarcant així el portal, en una disposició semblant a la de la porta de Vimpeçol i que, com a Vimpeçol, correspon al segle XV, no pas al XIV. Malgrat que els documents conservats sobre les obres simplement parlen de *despeses fetes en cloure lo portell del mur del portal del Temple*,

és ben probable que els mateixos mestres que s'encarregaren de cloure el portell siguin els autors del mur i la torre: es tracta, novament, de Ramon Domènech, acompanyat, entre altres, del seu germà Antoni i de Guillem Ferrer⁴⁴⁹. En aquest mateix sentit pot ésser destacada la fabricació amb jaspi d'un nou portal del pont de Barques vers el 1547, amb un nou retaule pintat per Vicent Dessí l'any 1600⁴⁵⁰, o la citada reconstrucció del portal de Vimpeçol al 1569⁴⁵¹.

Portal de Tarragona, des de l'interior del recinte emmurallat (dècada de 1970)

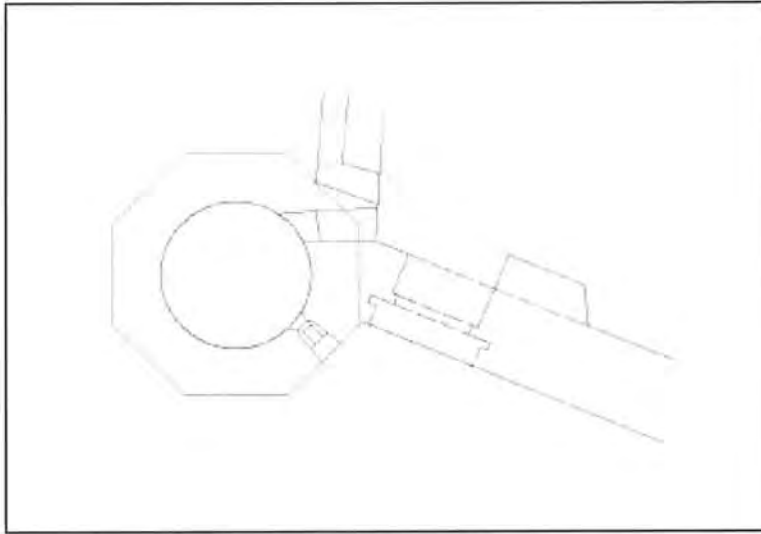

Portal de Tarragona, des de fora del circuit emmurallat (dècada de 1970)

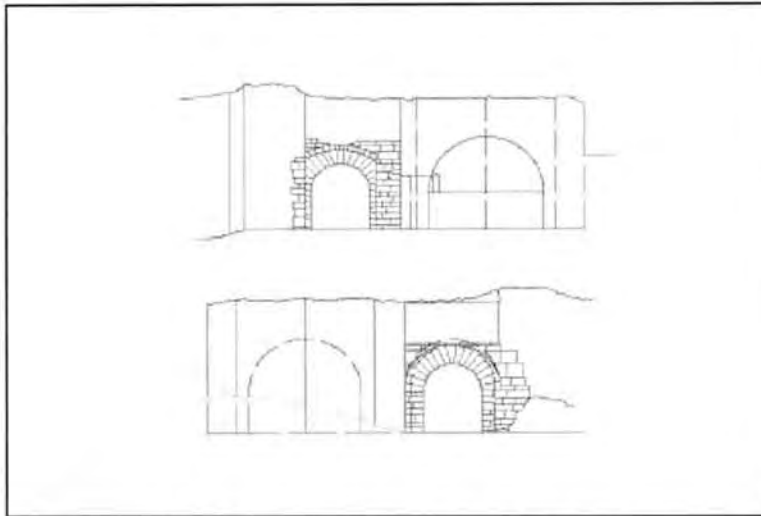
⁴⁴⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 59. Document solt 3; Llibre d'Obres Públiques, 13 (4t lligall).

⁴⁵⁰ La construcció del portal de jaspi apareix citada per primer cop als Col·loquis de Despuig (C. DESPUIG, *Los Col·loquis...*) El retaule de Dessí és documentat per F. PASTOR, "Las puertas de la ciudad, I", dins *La Zuda*, 138 (març de 1925), p. 42

⁴⁵¹ J. VIDAL, "Assaig de panorama...", p. 198, n. 244.

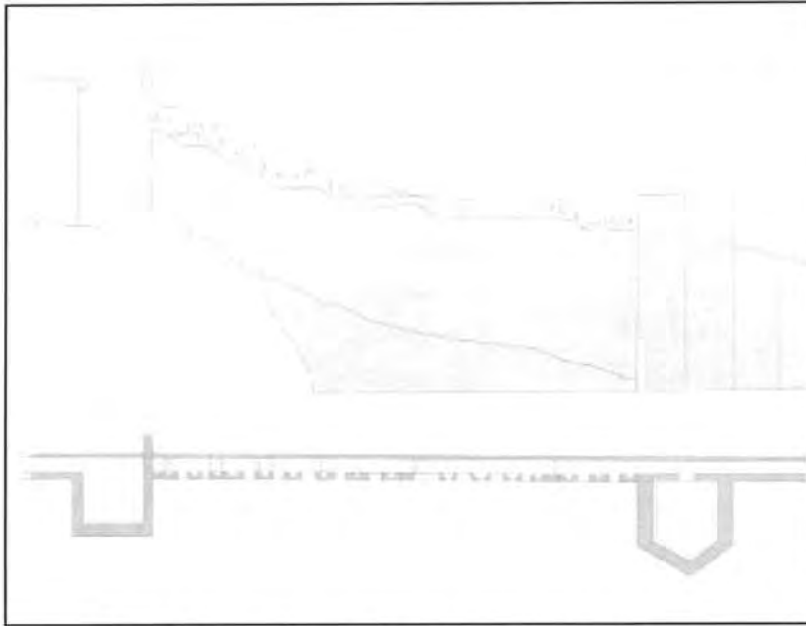
Planta del portal Tarragona (S. Viladrich)

Alçat del portal de Tarragona (S. Viladrich)

Muralla del sector de Santa Clara-Escorxeria (dècada de 1970)

Alçat del sector de Santa Clara-Escorxeria (S. Viladrich)

Detall de la torre Grossa (2004)

Muralla del sector portal dels Jueus-Torre Grossa (Vimpeçol) (2004)

Muralla del sector del portal dels jueus-Torre Grossa (Vimpeçol) (dècada de 1970)

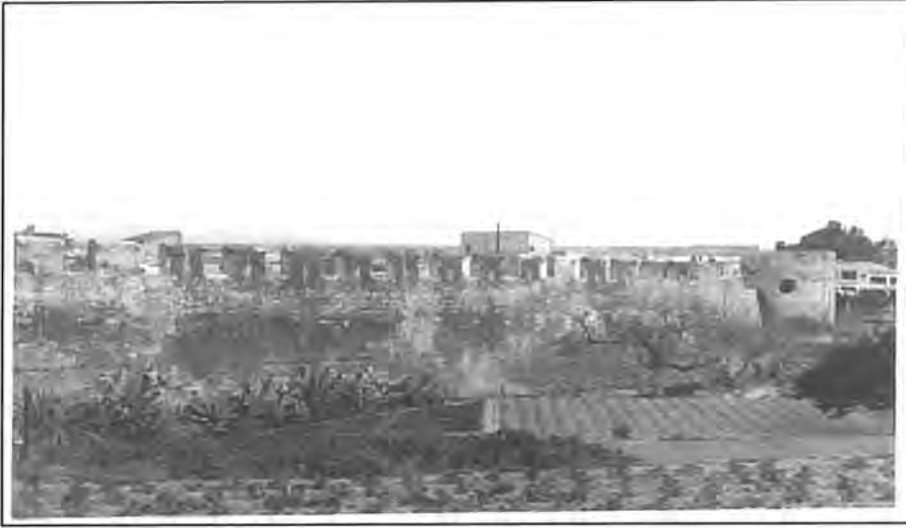

Pas de ronda de les muralles del sector del portal dels jueus-Torre Grossa (Vimpeçol) (dècada de 1970)

Muralles del sector del portal dels jueus-Torre Grossa (Vimpeçol) (dècada de 1970)

Muralles del sector del portal dels jueus-Torre Grossa (Vimpeçol) (dècada de 1970)

4.1.5.- Les muralles en la defensa contra els empestats i les riuades

Fins ara hem parlat del clos emmurallat com a element bàsic de la defensa de la ciutat des d'un punt de vista estrictament militar, bèl·lic. Les muralles de Tortosa, però, també protegiren la ciutat d'altres dues amenaces: les riuades i les epidèmies. En aquest sentit, destaca, sobretot a finals del segle XV i a inicis del XVI, la conversió del circuit en una mena de cinturó sanitari. Així, per exemple, consta que l'any 1489 l'infant Enric, duc de Sogorb, va escriure al Consell de la ciutat per tal que aquesta fos ben guardada, atesa la pesta que s'havia declarat a Barcelona i la intenció del rei Ferran II de sojornar-hi. En aquest sentit, durant la primera meitat del 1490 hi ha registrades diverses referències a la reparació de forats als murs de la ciutat, *per hon entraven en ciutat dites gens*, és a dir, els empestats⁴⁵². Durant la dècada del 1490 apareixen més notícies d'aquesta mena, que tornen a ser freqüents a partir de 1507. En aquestes èpoques es revisaven els murs, es reforçaven allà on calia i es tancaven els portals secundaris, de vegades durant anys⁴⁵³.

⁴⁵² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 100 (2n lligall). f. 22v-23r (entre altres moltes referències).

⁴⁵³ Tampoc això és privatiu del cas tortosí: a Reus, per posar un exemple ben estudiat, està perfectament documentat que "al segle XVI, les muralles seguien tenint una utilitat, potser no tant des del punt de vista militar, sinó més aviat des d'altres punts de vista, tal com es posa de manifest en les sovintejades alarmes de pesta de l'època i que feien necessari l'aïllament de la vila per por al contagi provinent de fora". J. MORELLÓ, *Reus en el trànsit a la modernitat: fiscalitat i finances d'una vila en vies de creixement*, Reus, 2003, p. 173. Un estudi recent sobre el procés d'emmurallament d'aquesta vila és el ja citat de J. MORELLÓ, *Reus i la muralla...* Trobem la mateixa situació, per posar un altre exemple, a Castelló de la Plana (Cfr. J. SÁNCHEZ ADELL i E. SÁNCHEZ ALMELA, *Defensa y seguridad...*, p. 268).

Finalment, les muralles proporcionaven una tercera defensa a la ciutat: contra les avingudes del riu Ebre. En aquest cas, però, les muralles actuaven en companyia de les anomenades peixeres, unes estructures senzilles, fetes amb estacades de fusta i pedra, que havien de servir per a intentar minimitzar els efectes devastadors de les crescudes de l'Ebre i, encara més, modificar-ne el curs, regularitzant-lo, fent-lo més rectilini, més fàcil de navegar i, en definitiva, més rendible⁴⁵⁴. Evidentment, la partida contra el riu va estar perduda fins a la construcció dels grans pantans al segle XX, però, tanmateix, és cert que aquestes construccions van tenir el seu efecte. N'hi ha de documentades des del segle XIV, i, malgrat que es tracta d'estructures summament senzilles, consta que hi arribaren a treballar mestres d'aixa, com ara Bernat Bas i Arnau Teviça, l'any 1385, o Antoni Alcanyic l'any 1426; mestres de cases com els germans Ramon i Antoni Domènech, l'any 1431, o Bernat Gual, l'any 1432; o pedrapiquers de la categoria de Miquel Anglès, els anys 1529 i 1533⁴⁵⁵. Un document sobre la voluntat de construir-ne una l'any 1387 ens servirà d'exemple per a comprendre la seua importància i la manera de finançar aquestes obres, les quals, essent profitoses per a la universitat sencera, ho eren, sobretot, per a una sèrie d'individus concrets:

De fer pexeres davant lo camí de València.

Item, fonch provehit per ço com los qui són poblats dellà lo pont, en la partida de Giramazcor, dien que volen fer pexeres ribarech, en deffensió de lurs terres, les quals se menja lo riu, e enderocha tots dies, que aquells pròmens poblats en la dita partida tatxen e puxen tatxar e forçar aquells hereters en contribuir ||^{f. 117r} e pagar la part que·ls en vendrà en les despeses fahedores en les pexeres que s'i faran per la dita rahó, e són los prohòmens ordenadors de les dites pexera o pexeres los següents: en Pere Corder, en Guillem Monçó, en Guerau Dalmenar, en Bernat Xies, lo prohò, en Domingo Dahí e en Miquel Scuder, patró⁴⁵⁶.

Pel que fa a les muralles, cal dir que servien de barrera contra el riu, especialment, al sector de les esglésies de Sant Jaume i Sant Nicolau, al nord de la ciutat, just en front d'on s'aixeca, en una llenca de terra guanyada al riu, des del 1906-1908, l'escorxador modernista de Pau Monguió i Segura. Pareix que aquest espai era, precisament, el punt en què l'Ebre canviava de direcció i, per tant, on les seues avingudes eren més grans.

⁴⁵⁴ Malgrat que es tracta d'un article divulgatiu, és interessant consultar E. FABREGAT, "Les peixeres de l'Ebre", dins J. VIDAL i A. CURTO (coordinadors), *Patrimoni al rebost (II)*, Tortosa, 2005, p. 123-124.

⁴⁵⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 22. p. CXXVII; Llibre d'Obres Públiques, 16. f. 87r; Llibre d'Obres Públiques, 4 (1r lligall). f. 27r-40r; Llibre d'Obres Públiques, 4 (3r lligall). f. 11r; Llibre de Clavaria, 61. f. 2r-7r; Llibre de Clavaria, 113. f. 120r-123v; Llibre de Clavaria, 116. f. 184v.

⁴⁵⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 16. f. 116v. 3-3-1387.

Les notícies que ens parlen dels problemes estructurals de l'església de Sant Jaume a causa de les riuades són constants durant tota l'edat mitjana i moderna. Mostren un cert desinterès de les autoritats locals per reparar el mur, cosa que havien de fer constantment, i, lògicament, un cert neguit per part del rector i els sagristans de Sant Jaume, que en algun moment, fins i tot, es van veure obligats a avançar els diners per a l'adob de la murada, cosa que va succeir l'any 1412. En aquest moment es registra el pagament de 44 lliures a Pere Plana, rector de l'esmentada església, per preu de la quantitat que havia esmerçat en la reconstrucció del mur que hi havia davant l'abadia de Sant Jaume, el qual havia patit greus desperfectes com a conseqüència d'una riuada. Aquest pagament va realitzar-se després d'un peritatge que havien dut a terme el mestre de la catedral, càrrec que en aquell moment segurament ocupava Pasqual de Xulbi⁴⁵⁷, i Ramon Domènech, un mestre molt actiu durant la primera meitat del segle XV i que, en determinats moments, pareix que va exercir com una mena de mestre d'obres de la ciutat, malgrat que, com ja hem explicat, aquesta figura no va existir mai a la Tortosa medieval⁴⁵⁸.

He estudiat les relacions del mur del riu davant Sant Jaume i l'estabilitat de l'església i he citat els mestres que estigueren relacionats amb aquestes obres (Pasqual de Xulbi, Ramon Domènech, Joan de la Cova, Pere Daroca i Pere Cartiano) en un altre lloc⁴⁵⁹. Ara només em cal subratllar que, com hem dit en començar aquest treball, no podem entendre que la ciutat de Tortosa fos, simplement, allò que podríem anomenar la "ciutat estricta". Així doncs, les mateixes estratègies i la mateixa preocupació mostrada per protegir el nucli urbà pròpiament dit el trobem, per part de la ciutat, per tal de protegir altres punts del seu ampli terme municipal. Aquestes estratègies i preocupacions de vegades eren compartides amb altres "administracions" de l'època, com ara la Corona; de vegades, però, eren motiu de conflicte. O, fins i tot, els conflictes amb altres poders del territori són la raó que fan desenvolupar estratègies defensives. Vegem-ho.

---

⁴⁵⁷ Sobre aquest mestre cfr. J. MATAMOROS, *La catedral de Tortosa*, Tortosa, 1932, p. 68; V. ALMUNI, "La catedral de Tortosa", dins *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura, I. Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos, I*, Barcelona, 2002, p. 334-335; A. ZARAGOZÀ, *Arquitectura gòtica...*, p. 82.

⁴⁵⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 48. p. CLXXVI.

⁴⁵⁹ J. VIDAL, "L'Església de Sant Jaume de Tortosa. Documents sobre la "promoció artística" del municipi a la Baixa Edat Mitjana", dins *Recerca*, 9 (2005), p. 171-198.

4.2.- L'emmurallament del Perelló

Els historiadors tortosins del segle XVI, que marquen l'inici del camí vers la creació d'una identitat, però que, sobretot, tenen en compte les necessitats de promoció de Tortosa davant la monarquia, ja esmenten la construcció de les muralles del Perelló, tot emmarcant-la en l'episodi de lluita contra el turc, un dels capítols centrals de la política de Felip II, però també de la defensa del territori de la ciutat⁴⁶⁰. I és que un dels llocs del terme que en més mesura va necessitar –i obtenir- recursos per al propi emmurallament va ser la Font del Perelló (actualment, el Perelló), la història medieval de la qual ha estat estudiada, bàsicament, per Gerard Mari⁴⁶¹. Aquest autor dedica part del seu treball, centrat en la fundació de la vila, a explicar el procés d'emmurallament, i arriba a les següents conclusions:

- 1.- En el moment de concessió de la Carta de Poblament –1294- no existia cap mena de sistema defensiu al Perelló.
- 2.- L'any 1339 ja existia un clos emmurallat, com es desprèn del fet que calia reparar-lo.
- 3.- Aquest clos emmurallat, que es va anar reparant o fins i tot reconstruint al llarg del segle XIV, tenia dos portals⁴⁶². Les obres van rebre importants donacions del municipi de Tortosa els anys 1347 i 1348⁴⁶³.
- 4.- Les muralles estaven fetes amb materials poc resistents, la qual cosa comportava l'esmentada necessitat de reparar-les contínuament.

La darrera notícia sobre obres als murs que aporta Mari correspon a l'any 1359. Però, com afirma ell mateix, amb posterioritat a aquesta data hi ha moltes més referències a aquesta qüestió, les quals s'han de relacionar, manta vegades, amb el perill que representaven els pirates moros. Així, trobem que el 4 de novembre de 1382 el Consell de la Ciutat de Tortosa decideix subvencionar, amb 50 lliures, *la reparació dels murs del dit loch*, obra que va administrar Nicolau Sabater, prohoms del Perelló, també

---

⁴⁶⁰ Cfr. E. QUEROL, "La cultura literària a la Tortosa del Renaixement", dins E. QUEROL i J. VIDAL, *Cultura i art a la Tortosa del Renaixement*, Tortosa, 2005, p. 110-113. Per a la relació d'aquestes qüestions amb el programa iconogràfic dels reials col·legis, cfr. E. FABREGAT, "El fris dels reis del Col·legi de Sant Jaume i Sant Maties", dins *Recerca*, 8 (2004), p. 275-301.

⁴⁶¹ G. MARI, *La fundació del Perelló. 1294*, Roquetes, 1990. L'estudi sobre les muralles en p. 61-65. Cfr. també G. MARI, *Carta de Poblament del Perelló*, Tortosa, 1995.

⁴⁶² Les notícies que hi ha sobre la reparació de *portells* (per exemple, AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 43. p. CLXXI) potser ens han de fer pensar que, com en closos emmurallats de major grandària, hi havia diverses portes –o obertures- petites, a banda dels esmentats dos portals.

⁴⁶³ Penso que, de la mateixa manera que en el cas del nucli urbà, aquestes notícies han d'ésser relacionades amb la batalla d'Épila i les relacions, en aquest moment difícilíssimes, entre l'infant Ferran, marquès de Tortosa (i, per tant, senyor del Perelló) i el seu germanastre, el rei Pere.

administrador, a la dècada de 1380, de les obres a l'absis de l'església de la vila i del camí que hi portava⁴⁶⁴.

A l'inici de la dècada de 1390 torna a haver-hi obres, sobre les quals, malauradament, no tenim gaires detalls. N'hi ha dos, tanmateix, que són importants. En primer lloc, cal assenyalar que el material que es trametia al Perelló des de Tortosa hi arribava en barca; és a dir, que sortia del port fluvial de Tortosa i de les poblacions, riu amunt, on es feia la calç, entrava al mar i era descarregat a la costa mediterrània, des d'on havia de fer escassos quilòmetres fins a la població. Aquest sistema, que comportava fer més distància que si el transport s'hagués fer per via terrestre, devia estalviar, però, molt de temps i molts de diners. Tot això es desprèn dels pagaments realitzats l'any 1391 *a n Johan Ferruç, per nòlit de la sua barqua, ab què portà al loch del Perelló VI dotzenes de cayrats, tapieres, fusta de Casp e altres manobres per al mur del dit loch*. L'altra notícia important fa referència a les obres d'un portal, segurament el principal de la població, que va ser remodelat pels pedrapiquers tortosins Arnau Marco –el mestre de la llotja- i Bernat Torroella, amb les seues colles, l'any 1392⁴⁶⁵.

Totes aquestes obres, però, no van ser suficients, segurament a causa que –com ja havia assenyalat Martí el material no era gaire perenne –en definitiva, estem parlant d'obra de tàpia-, i vers el 29 de juny de 1397 tornem a trobar peticions dels prohoms del Perelló perquè la ciutat els ajudés a renovar els murs de la vila, *per ço que sien deffenents de enemichs, e en special de moros*. La ciutat els prometé dos-cents florins, a pagar en tres terces, i trameté *Johan de Frenoy, maestre de la Seu [...] per veure qual obra seria pus útil a fer en los murs del dit loch*. No sabem quin informe va fer el mestre, però hi ha registrat un pagament de 26 lliures i 8 diners per 176 cafissos de calç que hi eren destinats. En conseqüència, hem de pensar que va dur-se a terme un arranjament dels murs amb argamassa⁴⁶⁶.

En un important salt qualitatiu, a partir de l'any 1407 tenim notícies sobre la renovació del clos emmurallat del Perelló. I, aquest cop, sembla clar que es tracta d'un *mur nou*,

⁴⁶⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 20. p. CXXXVIII, CCXXXVII; Llibre de Provisions, 14. f. 88r.

⁴⁶⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 28. p. 115, 118, 119, 126, 132, 166.

⁴⁶⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 24. f. 13v; Llibre de Clavaria, 34. p. CXXIII, CLXXXVIII.

amb un traçat nou que va afectar cases i corrals de gent de la població, cosa que va comportar conflictes. Anem per parts: en primer lloc cal dir que en un document sense datar, però que cal situar cronològicament pels volts del mes d'abril o maig de l'any 1407, queda registrada la necessitat de fortificar el lloc del Perelló, *attés que stà fort perillós de moros*. A causa d'aquesta necessitat peremptòria, la ciutat es va comprometre a pagar *la calç e los obraters e altres coses necessàries, exceptat que los pròmens del dit loch hi hajen a portar pedra, terra e arena a lur messió, e axí meteix la calç, com la ciutat la haurà feta o comprada*.

Consta que el mes de març de 1408 els procuradors anaren al Perelló, amb alguns mestres, amb la intenció de *metre en execució l'obra del mur*, i que el mes de juny hi anà Pere Magraner, sotsveguer, *per fer començar obrar los murs del dit loch del Perelló*. Els treballs s'allargaren fins al mes de gener de 1409, i sembla que foren responsabilitat principal de Bernat Aztor, un mestre que ja havia treballat a l'hostal d'aquesta població i a les muralles de Tortosa, entre moltes altres obres. Van acompanyar Aztor altres mestres actius a les muralles tortosines: en Fonollosa, en Bitem i, probablement, també Ramon Nabas, un mestre important en aquest territori a inicis del segle XV. La documentació també informa que administrà les obres Domingo Cirera, que el treball dels mestres i els seus ajudants –és a dir, la despesa sense el material– costà 68 lliures, 16 sous i 3 diners, i que els mestres desplaçats des de Tortosa fins al Perelló s'allotjaren a l'hostal de Berenguer Lambart. Les noves portes les va fer Miquel d'Arnes, i la calç necessària per als treballs –l'element més car de l'obra– va comprar-se a Aldover. Dels llocs d'Aldover, Benifallet, Tivenys i Xerta acostumava a procedir de la calç que s'emprava a les obres de la ciutat.

D'altra banda, és important tenir en compte que hi hagué greus problemes amb alguns habitants de la població, en concret quatre homes que *torbaven i avalotaven l'obra del mur*, raó per al qual va presentar-se al Perelló el notari Jaume de Ponte, que hi anà, de manament dels procuradors, per “pacificar-los i ablanir-los”. Segurament aquests avalots estan relacionats amb el lloc per on havia de passar el mur, i amb la possibilitat de construir cases, o no, dintre de les muralles. Així, un document del setembre de 1408 informa que s'enderrocaren *alscuns corrals qui's tenien ab lo mur nou del dit loch*, i un altre document, del 5 de gener de 1409, diu que, *attés la gran necessitat e perill en què los prohòmens del Perelló són posats, qui per llur pobresa no poden obrar cases ni*

*obrar dins los murs novells del Perelló, el Consell de la Ciutat de Tortosa proveí que per pagua, smena o satisfacció dels alberchs taxats per los dits pròmens del Perelló, los sien donades, dels béns de la universitat, quaranta-vuyt lliures, cobrant-ne lo clavari àpoques necessàries*⁴⁶⁷.

Anys més tard, el 17 de juliol de l'any 1438, hi ha registrada una nova petició d'ajut dels habitants del Perelló a la ciutat de Tortosa per a la *refecció dels murs del dit loch*. La ciutat envià el clavari i el prohòom Aliot de Garret, *per veure los dits murs*, i decidí que *vist lo dit mur e l'adop que y és mester, ladonchs que sia feta aquella ajuda que als honorables procuradors, ab alguns prohòmens, serà ben vist, la qual ajuda sia pagada dels béns de la almoyna dels catius a reembre*⁴⁶⁸ de la dita ciutat, *atés que lo dit loch està en gran perill de moros*. Aprofitant el viatge, els esmentats personatges havien de desplaçar-se fins a Sant Jordi d'Alfama, amb el fi de donar les 8 lliures amb què el Consell tortosí participava en les obres del castell-hospital. El 18 d'agost del mateix any, *vista la relació feta per los honorables en Johan Montornès, clavari, e n'Aliot de Garret*, el Consell decidí que fos feta *aquella o semblant ajuda* que havia estat feta l'any 1408, *segons en lo dit libre e en los cuerns qui de la dita obra són aquí trobats, e ço que s'i despendrà sia pagat de la almoyna dels catius a rrembre, e sia pres en compte al sindich*. En aquest cas, no he trobat referències al mestre que van treballar en les obres, però consta que el mes d'agost de 1439 Bernat Gual va anar al Perelló, *ab los honorables procuradors, per veure la obra del mur*, per la qual cosa cal contemplar la possibilitat que fos aquest mestre el responsable dels treballs, encara que també és possible que solament hi anés per valorar l'obra feta⁴⁶⁹.

Durant un període de gairebé tres lustres no existeixen notícies sobre treballs, reparacions o construccions als murs del Perelló i, de fet, és molt possible que el sistema

---

⁴⁶⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 26. f. 10v; Llibre de Provisions, 28. f. 2v-3r; Llibre de Clavaria, 43. p. CLXXXIII; Llibre de Clavaria, 44. p. CXXIX, CXXVII; Llibre de Clavaria, 45. p. LXXXII, CIII, CV, CVII, CX, CXV, CXXI, CXXIII; Llibre de Clavaria, 46. p. CXXV, CXXVII, CXXXIII, CXXXVI; Llibre de Clavaria, 49. p. CCXXV; Llibre de Clavaria, 50. p. CLXXXVIII; Registre 2969 (paper).

⁴⁶⁸ En diverses ocasions consta, especialment pel que fa a les obres del convent de framenors i les de l'hospital de Santa Creu, que la ciutat va emprar part dels fons que tenia reservats per a la redempció de captius per a finançar obres. Cfr., per exemple, el cas de l'església dels franciscans: E. VIVES, "Els frares menors a les Terres de l'Ebre: el convent de Tortosa (segles XIII-XIV)", dins *Recerca*, 7 (2003), p. 252-255; J. VIDAL, "Apunts sobre el convent dels franciscans de Tortosa. Des de la fundació fins a la primera destrucció (ca. 1238-1462)", dins *Setmana Santa Tortosa 2005*, Tortosa, 2005, p. 21-23.

⁴⁶⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 39. f. 11v, 14r-v; Llibre de Clavaria, 63. p. CXXXVIII, 163.

defensiu estigués mig abandonat, probablement a causa d'una certa inactivitat dels pirates berberiscos –extrem aquest que caldria corroborar amb un estudi sobre la pirateria a la Costa de l'Ebre a l'Edat Mitjana. I és que, com en molts altres llocs –la ciutat de Tortosa mateix-, les muralles perellonenques només eren objecte d'interès per part de la població quan tenien una utilitat immediata, és a dir, en moments de conflictivitat alta. Així, consta que el mes d'agost de 1453 els mestres d'aixa tortosins Rafel Bertran, Antoni Carbó i Esteve Ferrando adobaren les portes de les muralles del poble, *com haguessen noves de moros*⁴⁷⁰. Noves de moros que segurament es van fer més habituals al final d'aquesta dècada.

En aquest sentit, consta que des del mes de novembre de 1458 els habitants del Perelló demanaren ajut a la ciutat per tal de construir una torre o fortalesa a la població. Del 19 de març de 1459 és la següent provisió del Consell municipal:

Sobre lo feyt de la torre que's diu e demana ésser feyta en lo loch del Perelló, en la qual se puxen deffendre e restaurar los hòmens del Perelló de moros e males gents en cars de necessitat, fon provehít que, Déus tinent, passada Paschua de Resurrecció, qui serà diumenge primer vinent, hi sia mesa mà per la ciutat, e sia principiada axí com és stat convengut entre los honorables procuradors e pròmens del Perelló, en aquesta forma: que lo dit loch, a ses despeses, tirarà o farà tirar la pedra, calç, arena e aygua necessària a la dita obra, e la ciutat pagarà lo maestre o maestres necessaris a la dita obra, e, encara, la ciutat pagarà los hòmens del dit loch qui ajudaran al dit maestre o maestres a fer la dita obra, a for de setze diners per quiscun dia a quiscun home del dit loch, e les dones a for de VIII diners quiscun dia, e pagarà la ciutat totes altres coses necessàries a la dita obra, segons los honorables procuradors, ab Consell de pròmens per ells elegidros provehiran.

E més avant, fon provehít sobre lo dit feyt que per part de la ciutat sien emprats lo senyor bisbe e Capítol, e tots los altres qui reheben delmes e altres drets en lo dit loch, que per restauració de les ànimes del dit loch e per conservació de lurs drets hi vullen fer ajuda en la dita obra. E si fer no o voldran, que'n sia avisat lo senyor rey e li'n sia scrit.

E més avant fon provehít que un baci vaja per lo dit loch, a ffi que los que passen per lo dit loch hi facen qualche bé, e que sia parlat ab lo senyor bisbe, que li plàcia donar-hi perdons⁴⁷¹.

Malgrat aquestes intencions, ben definides, i la voluntat de trobar recolzament financer en l'Església, no hi ha notícies que aquesta torre o fortalesa es construís vers l'any 1459,

⁴⁷⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 75. f. LXIIIr.

⁴⁷¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 48. f. 21v-22r, 37v, 40r-v.

i hi ha més probabilitats que els projectes es frustressin que no pas que finalment es realitzessin, ja que el 10 de setembre de 1482 van presentar-se dos missatgers del lloc del Perelló a la Casa de la Ciutat de Tortosa, *los quals, per scrits, havien significades als honorables procuradors les congoixes en les quals són posats e perills per la gran armada de fustes de moros qui trastegen per aquestes mars, les quals han lançat gent en terra, e en aquests dies passats són stats en les mars davant Puix Moltó, e scaramuçaren ab los del dit loch del Perelló, e sinó que foren descuberts se creu venien per barrejar lo dit loch.* El document informa que després d'abandonar el Perelló, els pirates moros anaren al castell de Sant Jordi d'Alfama, on prengueren un home que hi havia i cremaren la fortalesa, a Miramar, *e se'n porten tots los que y eren. E en après són stats a Castelló de la Plana, e se'n porten trenta o XXXX hòmens.* Davant d'aquesta situació, els habitants del Perelló afirmaven estar *en gran congoxa, perill e recel, e signifiquen anar-se'n en altres parts e deixar lo dit loch si no-ls és feta la subvenció e ajuda necessària. E encara, dien e signifiquen que en lo dit loch ha una casa de la muller de mestre Bonifaci, la qual, prenent-la la ciutat, s'i feria una fortalesa, alçant e cubrint aquella, e fent-hi alguns adobs necessaris en la dita casa hon mester fos les gents del dit loch se reculliren e's farien forts, e ab la ajuda de Déu serien preservats dels dits moros.* La intenció de convertir un allotjament privat en torre defensiva implica –gairebé necessàriament– la inexistència d'una estructura similar a la població i, per tant, indica que l'obra projectada l'any 1459 no va arribar a realitzar-se o, en tot cas, que vint anys després ja havia desaparegut –possibilitat aquesta molt més remota.

Sobre tot aquest assumpte, i tenint ben present la necessitat que aquell sector del terme de la ciutat estigués poblat, el Consell de Tortosa decidí, el mateix dia 10 de setembre de 1482, que el procurador segon –Joanot Despuig-, mossèn Joan Bonet, el notari Bernat Xies i un mestre de cases anessin al Perelló *per parlar, comunicar e tractar e, encara, concordar ab los del dit loch sobre los adobs necessaris a la dita casa, per poder-se fer forts en aquella hen lo cars hi vingués, e stimar la dita casa, e veure què pot valer, a fi, migançant lo divinal adjutori, los habitants del dit loch, en una necessitat, se puixen recullir e fer forts.* Com que aquestes despeses havien de fer-se a causa dels perills de la pirateria, de la mateixa manera que els anys 1408 i 1439, la ciutat decidí que fos Perot Climent, síndic de l'hospital, qui pagués les despeses –en aquest cas, s'està parlant només de les del viatge fins al Perelló, que *serien XXXX o cinquanta sous-* de les *pensions de la almoyna dels catius.* El dia 14 d'agost de 1482 ja

s'havia inspeccionat la població i decidit quina obra calia fer i on calia fer-la. Segons l'opinió del mestre de cases Gargallo –segurament es tracta de Pere Gargallo- i dels prohoms que l'acompanyaren a fer la visura, la casa de *na Bonifàcia*, que estava *al cap del lloch a la part dellà*, valia unes deu o dotze lliures, i fer les obres costaria unes quaranta lliures més. La ciutat de Tortosa havia de fer-se càrrec d'aquestes quantitats, i, al seu torn, els veïns del Perelló oferiren donar *cinch hòmens hun mes per ajudar en dites obres*⁴⁷².

S'arribés o no a construir aquesta torre, sembla que durant el segle XV ja no van ser necessàries grans obres, i, pel que fa a assumptes relacionats amb les muralles, simplement consta la col·laboració de la ciutat amb el lloc del Perelló en l'arranjament de les portes els anys 1494 i 1498. En aquesta darrera data hi va haver un pagament al mestre d'aixa Bernat Pinyana *per lo cost de la fusta donà la ciutat per a fer les portes del Perelló*⁴⁷³.

Les vicissituds del segle XVI –el segle de la pirateria, podríem dir⁴⁷⁴- van comportar, però, la necessitat de reforçar les defenses existents i de crear-ne de noves: al Perelló, aquesta necessitat es va materialitzar en la construcció, l'any 1528, d'una torre que en aquest cas sembla que era de nova planta –recordem que la de 1482, si és que va acabar construint-se, va fer-se sobre una casa preexistent. El director de les obres va ser el pedrapiquer Antoni Abellant, un dels molts mestres francesos actius a Tortosa des de la darrera dècada del segle XV⁴⁷⁵. Aquesta torre, o la que havia estat construïda al segle XV, va ser arranjada pel citat Antoni Abellant, alguns dels seus criats i el mestre Moiano l'any 1535. Molts més anys més tard, el 1575, consta que el pedrapiquer *de la vila de la Selva, habitant en Tiviça*, Joan Monter, prengué a estall la reparació de la *torre del portal del loch del Perelló*, ja que la *major part de aquella caigué en gener prop passat per les grans pluges*⁴⁷⁶.

---

⁴⁷² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 60. f. 52v-54r.

⁴⁷³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 65. f. 24v; Llibre de Clavaria, 103 (2n lligall). f. 14v.

⁴⁷⁴ Sobre aquest tema cfr, en general, J. GILABERT, "Atacs corsaris i sistema defensiu a la mar de l'Ebre. s. XVI", dins *Recerca*, 4 (2000), p. 137-180. En aquest estudi Gilabert recull i amplia considerablement allò que recollien treballs anteriors.

⁴⁷⁵ Sobre aquest tema, cfr. J. VIDAL, "Assaig de panorama...", *passim*.

⁴⁷⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 112. f. 211r, 212r, 214v; Registre 2407 (paper). f. 45r (cit. J. H. MUÑOZ i S. J. ROVIRA, *Tortosa en temps de Carles I...*, p. 10); Registre 2972 (paper); Registre 1948 (paper). f. 182r-v (cit. J. VIDAL, "Assaig de panorama...", p. 178-181).

4.3.- Fullola i Garidells

Restes de la torre i església del lloc de Fullola (A. López)

Molta menys informació posseïm sobre els llocs, actualment despoblats, de Fullola i Garidells, els quals van ser objecte d'un documentat article de Federico Pastor i Lluís, publicat l'any 1922⁴⁷⁷. Aquest autor va donar a conèixer la carta de poblament de Fullola, atorgada per Ramon de Montcada l'any 1216, i diverses notícies sobre el seu lligam amb Tortosa, d'entre les quals destaca el fet que l'any 1342 la ciutat decidí subvencionar l'obra de l'església d'aquest indret, a condició que "en lo cim del arch de la iglesia posen les armes de Tortosa"⁴⁷⁸. Els anys 1381 i 1388, 1425 i 1429 (en aquesta dècada consta que l'edifici estava descobert), apareixen notícies sobre reparacions d'aquesta església, en les quals la ciutat va participar amb contribucions pecuniàries. També consta que abans l'any 1420 s'havien prestat 12 cairats de fusta *per cobrir la torra del dit loch*, prova que n'hi havia. Ara bé, més interessant que totes aquestes notícies, tan petites i disperses que no permeten fer-se una idea clara de quina devia ser la naturalesa de les construccions defensives d'aquesta població, és fixar-se com la

⁴⁷⁷ F. PASTOR, "Fullola y Garidells", dins *La Zuda*, 109 (agost de 1922), p. 145-146.

⁴⁷⁸ *Ibidem*, p. 146.

ciutat coneixia la necessitat de mantenir salva i estable la població dels diversos llocs del terme: això també era una estratègia defensiva⁴⁷⁹.

Pel que fa als Garidells, situat entre els actuals pobles de l'Ampolla i el Perelló i, per tant, molt a prop del mar, pareix que ja el 28 de gener de 1370 la ciutat va acordar construir-hi una torre, i finançar-la amb 600 sous barcelonesos⁴⁸⁰. Aquesta torre, però, no va construir-se, ja que el 13 de novembre de 1379 els *pròmens de Garidells* demanaren ajuda al Consell General de Tortosa per a *fer una casa o torra en lo dit loch, per restuarar lurs persones*, i el Consell decidí encomanar l'assumpte a Guillem Pinyol, Gilabert Despuig, Berenguer Cesoliveres, Jaume de Castres i Berenguer Serrat. Així, el dia 11 de febrer de l'any següent, 1380, es parla de la *torra faedora en lo loch dels Garidells, del gran perill en què stan* [els habitants del lloc] *per les males fustes de moros*, i es recorda que *són carrer de la dita ciutat*. A causa de tot això, s'acorda que *dels béns de la universitat sien donades als dits prohòmens fins en quantitat de mil cinch-cents sòlidos barchinonesos, ço és, en quatre pagues, per fer una torra en lo dit loch, los quals pròmens se hajan obligar e prometre de fer aquella torra dins cert temps, e la qual torra sia aytal com als prohòmens sobre açò ordenats en altra provisió serà ben vist faedor*⁴⁸¹. La cronologia (dècada de 1380) i les circumstàncies (perill de moros, estricte control de la ciutat) són equiparables a les que hem trobat en el procés d'emmurallament del Perelló.

Aquest cop, i no com havia succeït a la dècada de 1370, les obres van dur-se a terme, i des del febrer de 1382 apareixen pagaments –que en total havien de sumar 75 lliures– de la ciutat als obrers de la torre, càrrec que ocupen Bertran Pallarès, Romeu Pallarès i Ferrer Puig. Aquests registres també especifiquen que l'obra havia d'estar acabada abans de *Sant Miquel primer vinent en dos anys*, és a dir, abans del novembre de 1384; que l'obra es feia *per por de moros*; i que era la ciutat qui controlava la construcció. En aquest sentit, sabem que al maig de 1383 el procurador tortosí Bernat Garidell, membre de la família que havia donat nom a aquest lloc del terme, acompanyat *dels honrats micer Gonçalbo e d'en Ramon Barberà, anaren a regonèxer la torra dels Garidels e los*

⁴⁷⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 13. f. 119r; Llibre de Clavaria, 17. p. CCXXX; Llibre de Clavaria, 30. p. CCCIII; Llibre de Provisions, 31. f. 24r; Llibre de Provisions, 33. f. 19r-v; Llibre de Provisions, 34. f. 24v; Llibre de Clavaria, 58. f. 119r.

⁴⁸⁰ F. PASTOR, "Fullola...", p. 146.

⁴⁸¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 13. f. 44r, 56r.

murs del Perelló, per ço com los pròmens de dits lochs no se'n podien avenir, e ordonaren-los-ho, e posaren-los-ho en stament. El 25 de febrer de 1384 la subvenció a les obres s'amplià en 20 lliures més. L'any 1392 l'estructura ja estava completada, segons es desprèn d'un document del 1406 en què s'afirma que el 20 de gener de l'any citat s'encomanà a Romeu Pallarès que hi fes verdesques, estructures de fusta que afegides a la torre havien de facilitar la defensa de la població⁴⁸². No sabem quin o quins van ser els mestres que van treballar en aquesta fàbrica, però cal dir que segurament hi treballaren Pere i Francesc Gisbert, *picapedrés*, ja que apareixen com a testimonis en un pagament del clavari a l'administrador de les obres el 8 de maig de 1386.

Un altre cop de forma gairebé paral·lela al que estava succeint al Perelló, consta que la torre estava en mal estat pels volts del 1437. Segons diuen els documents, que deuen ser els mateixos que conegué Pastor i Lluís, malgrat que tan sols els esmenta vagament, el 28 de setembre de 1437, *com la torra dels Garidells haja de gran necessitat adob, e la gent qui allí stà stiga a gran perill, axí de inemichs com de amichs, e no hajen altra retreta sinó aquella hon se recullen de nit*, el Consell General va acordar *que la obra en aquella necessària sia feta, e la fusta e lo mestre e altres coses que y seran necessàries sien pagades dels béns de la universitat e sien preses en comte al clavari.* El 27 de febrer de 1439 es va proveir *que la despesa que s'és feta en la obra de la torra dels Garidells, que sia pagada de la almoyna dels catius a rembre de la dita ciutat, e sia presa en compte al síndich de les dites almoynes*, fet que, com ja hem vist, va ser prou habitual durant aquests anys. Aquests treballs de reparació va dirigir-los el mestre de cases tortosí Bernat Gual, que cobrà 8 lliures, 14 sous i 10 diners de mans del clavari Joan Montornès el 25 d'octubre de 1439. En aquest document apareixen com a testimonis l'argenter Nicolau Blanch i el lapicida Pere Pasqual⁴⁸³.

Hi ha notícies sobre la necessitat de cobrir la torre entre 1467 i 1471 i sobre uns treballs indeterminats que l'obrer de vila Marçal Porta hi havia realitzat abans del 23 de

---

⁴⁸² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 18. p. CCXXVI, CCXXVII; Llibre de Clavaria, 19. p. CCXXII, CCXXIII, CCXXXVII, CCXXXVIII; Llibre de Clavaria, 20. p. CXXXVIII, CLXXI; Llibre de Clavaria, 22. p. CCXXXX; Llibre de Clavaria, 25. p. CCLXXXIII; Llibre de Clavaria, 43. p. CCLXXVII.

⁴⁸³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 38. f. 12v; Llibre de Provisions, 39. f. 31r; Registre 236 (pergamí).

novembre de 1517⁴⁸⁴. Cal fixar-se en el fet que les primeres dates corresponen als anys de la guerra civil catalana i que la segona es correspon amb la d'una important incursió dels pirates musulmans, que aquest any arrasaren Amposta. Queda clar, doncs, que quan aquests edificis no tenien una utilitat precisa i immediata restaven oblidats, mig abandonats, i només eren restaurats i reconstruïts quan esdevenien absolutament necessaris. Només recordem Santa Rita quan trona.

Tant Fullola com Garidells, acompanyats dels seus precaris sistemes defensius, van ser abandonats entre la Guerra dels Segadors i la de Successió, amb especial incidència de la de la dècada del 1640 i la fulminant pesta que afectà el territori a la de 1650⁴⁸⁵.

4.4.- La guerra del Spital

La complicada història de les tensions que existiren, durant l'Edat Mitjana, entre la ciutat de Tortosa i les diverses senyories feudals existents al territori que li concedí Ramon Berenguer IV amb la Carta de Població, pel que fa a l'actual comarca del Montsià, han estat estudiades, bàsicament, per Maria Bonet⁴⁸⁶. Aquestes tensions, que tingueren lloc per la formació de diverses senyories al territori i les pretensions jurisdiccionals de la ciutat, van veure un dels seus punts culminants en allò que la documentació anomena "guerra del Spital", és a dir, la pugna entre Tortosa i la comanda hospitalera d'Ulldecona pel control del territori esdevinguda vers el terç central del segle XIV. Aquesta "guerra del Spital" tingué dues conseqüències importants pel que fa a les construccions defensives de la ciutat de Tortosa: d'una banda, la utilització del preexistent castell d'Amposta; de l'altra, la construcció de la nova torre de la Galera.

---

⁴⁸⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 85. f. 61; Llibre de Provisions, 55. f. 27r; Llibre de Provisions, 56. s/f (en el darrer document s'especifica *que la ciutat pague un bosquerol o fuster per enderrocar e obrar la fusta que necessària sia per a la torre dels Garidells, la qual sia talada de aquelles parts la pus proa que trobar se pusca*, la qual cosa demostra que el transport dels materials significava una de les despeses més importants que hi havia en qualsevol obra); Llibre de Clavaria, 109 (1r lligall). f. 15r.

⁴⁸⁵ F. PASTOR, "Fullola...", p. 146. Sobre la Guerra dels Segadors i els efectes de la pesta que la va seguir, cfr. E. QUEROL i J. H. MUÑOZ, *La Guerra dels Segadors a les Terres de l'Ebre*, Tortosa, 2004.

⁴⁸⁶ M. BONET, *La Orden del Hospital en la corona de Aragón. Poder y gobierno en la Castellania de Amposta*, Madrid, 1994, *passim*; M. BONET, "Les lluites per la jurisdicció al Montsià al segle XIV", dins *El temps sota control (Homenatge a F. Xavier Ricomà Vendrell)*, Tarragona, 1997, p. 171-179; M. BONET, "Alguns aspectes socioeconòmics de la Ulldecona medieval (Segles XII-XV)", dins *Rails*, 12 (1998), p. 5-15; M. BONET, "Tensions en les fronteres feudals al Montsià medieval i la incidència de Tortosa", dins *Recerca*, 3 (1999), p. 127-144.

Pel que fa al castell d'Amposta⁴⁸⁷, del qual es tenen notícies des del segle XII i es coneixen restes arqueològiques que potser daten del segle XI⁴⁸⁸, cal subratllar que va estar sota diferents dominis i que durant el citat conflicte amb l'orde de l'Hospital, a la dècada de 1330 o 1340, moment en què era una possessió de Pere de Sanaüja, va pertànyer a la ciutat de Tortosa. Això ho sabem per un document, sense data, en què el citat Sanaüja refusa debatre amb els procuradors tortosins sobre les rendes d'Amposta, “ressentit perquè havia estat desposseït del castell, expropiat per la ciutat de Tortosa a causa del conflicte bèl·lic esmentat”⁴⁸⁹. Amb aquest afer ha d'estar lligada una provisió municipal, del dia 7 dels idus d'agost de 1348 (7-8-1348), segons la qual el Consell de la ciutat encomanava a Arnau Desmàs i a Bartomeu Alax que anessin a *veure quines obres necessàries són qui s'ajen a fer en lo Castell d'Amposta*⁴⁹⁰.

Posteriorment, la ciutat va perdre el control del castell, que va ser cedit per Pere el Cerimoniós a l'orde de Sant Jordi d'Alfama⁴⁹¹, i només va recuperar-lo plenament després de la guerra civil catalana, arran de les capitulacions de la ciutat davant el rei Joan II, l'any 1466⁴⁹². A la dècada de 1470, però, el castell fou adquirit per l'arquebisbe de Saragossa i només consten intents de compra per part de la ciutat, que el va arrendar i se'n va fer càrrec durant uns anys a la darrerria del segle XV, abans que el convent de Benifassà demanés permís per a treure pedres de l'edifici amb motiu de la construcció d'una torre a Carlet, ja al segle XVI⁴⁹³.

La fortalesa havia tingut un important paper a la guerra contra Joan II (de fet, un cop conquerit el castell per part de les tropes del rei, Tortosa va trigar molt poc temps a caure)⁴⁹⁴ i consta que, entre 1464 i 1465, la ciutat va fer enderrocar totes les cases *del*

---

⁴⁸⁷ Cfr. especialment V. ALMUNI, M. BONET i A. CURTO, *De l'Edat Mitjana al Montsià. Els Castells*, Amposta, 1995, p. 45-76.

⁴⁸⁸ P. L. ARTIGUES i M. M. VILLALBÍ, “L'adaptació estructural del Castell d'Amposta al món feudal”, dins *IV Congreso de Arqueología Medieval Española. Sociedades en transición*, II, Alacant, 1993, p. 451-457; M. M. VILLALBÍ, T. FORCADELL i M. C. MONTAÑÉS, “El castell d'Amposta: resultats d'unes excavacions urbanes”, dins *Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval*, 2000, p. 90-99.

⁴⁸⁹ V. ALMUNI, M. BONET i A. CURTO, *De l'Edat Mitjana al Montsià...*, p. 53.

⁴⁹⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 4. f. 8r.

⁴⁹¹ R. SÁINZ DE LA MAZA, *La Orden de San Jorge de Alfama. Aproximación a su historia*, Barcelona, 1990, *passim*.

⁴⁹² Cfr. un comentari d'aquest document A. CURTO, “La Guerra contra Joan II a les Terres de l'Ebre”, dins *Recerca*, 6 (2002), p. 36.

⁴⁹³ V. ALMUNI, M. BONET i A. CURTO, *De l'Edat Mitjana al Montsià...*, p. 60-61.

⁴⁹⁴ Cfr. la narració clàssica de Zurita: J. ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, 7 (ed. d'Á. CANELLAS LÓPEZ), Saragossa, 1977, XVIII, p. 521-524, 530-535 (“Del cerco que el rey puso sobre el castillo de

loch de Amposta que són nocives al castell, i va administrar 99 lliures, 18 sous i 6 diners, *pagades per la Generalitat, en obres e fortificació del castell de Amposta*, el qual, segons un altre document del municipi, era *car a la deffensió e la conservació de la ciutat e de gran part del Principat*⁴⁹⁵. Avui, només en queden restes escadusseres.

Com hem dit, l'altra "conseqüència arquitectònica" de la "guerra del Spital", i potser la més important, ja que es tracta d'una construcció de nova planta, va ser la torre de la Galera⁴⁹⁶, un edifici encara conservat en gran part. Malgrat que s'hi va encabir una església parroquial al segle XVIII, amb els canvis subsegüents, sembla clar que es tractava d'una torre de planta rectangular, gairebé quadrada, i que constava de tres pisos i una terrassa superior amb merlets. Com va ser habitual en les obres defensives de la ciutat durant l'Edat Mitjana, els murs de la torre són de maçoneria, pedres irregulars i morter de calç, i només van emprar-se carreus de pedra picada als emmarcaments de les obertures i als angles de l'edifici.

L'obra va iniciar-se vers l'octubre de l'any 1339, ja que aquest mes el Consell de la Ciutat designà els prohoms Arnau Desmàs i Guillem Piquer perquè s'encarreguessin de la construcció, que estava enllestida el mes de setembre de 1342: durant aquest mes s'acordà que diversos ciutadans de Tortosa anessin fins a la Galera per a pagar el terreny en què hi havia *la torra que aquí és stada feyta per la ciutat*. El cost de l'obra, que va ser administrada per Pere Peris, va ser de 18.589 sous i 6 diners⁴⁹⁷.

Un cop acabada l'obra, consta que es va elegir una persona per custodiar-la, en substitució del citat Pere Peris, que se n'havia fet càrrec durant els treballs de construcció. Es coneixen diversos noms de guardes, els seus juraments de fidelitat, els seus sous i les seues obligacions: bàsicament, els guardes havien de fer de sentinelles i

---

Amposta y que el condestable de Portugal procuraba haber socorro del reino de Portugal y del duque de Borgoña", "De la entrada del castillo de Amposta por combate") i A. CURTO, "La Guerra...", p. 32-33.

⁴⁹⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 51. f. 72r, 79r; Llibre de Clavaria, 84. f. LXXXVIIIv.

⁴⁹⁶ Sobre aquest edifici cfr. F. PASTOR I LLUÍS, "Castillo de San Jorge de Alfama", dins *La Zuda*, 13 (març de 1914), p. 1-5; E. BAYERRI, *Historia de Tortosa y su comarca*, VIII, Tortosa, 1960, p. 273, 344 i, especialment, V. ALMUNI, M. BONET i A. CURTO, *De l'Edat Mitjana al Montsià...*, p. 105-121.

⁴⁹⁷ El procés de construcció, així com altres aspectes de la biografia de la torre, apareix descrit, amb gran rigor documental, a V. ALMUNI, M. BONET i A. CURTO, *De l'Edat Mitjana al Montsià...*, p. 109. Malauradament, però, els autors confonen l'administrador de les obres (a la documentació anomenat *obrer*), Pere Peris, amb el mestre de les obres, el nom del qual ens és desconegut a causa de la pèrdua del llibre d'obra, que existí.

tenir la torre tancada amb clau a la nit. A més, estaven obligats a mantenir en bon estat l'edifici. Això darrer no implica, però, que els guardes fossin mestres d'obra, sinó, simplement, que havien de tenir cura de la torre, de la mateixa manera que succeí en el cas de les torres del clos emmurallat de Tortosa cedides com a habitatges.

Des de l'any 1349, i durant tota la segona meitat del segle XIV, hi ha referències a treballs a l'edifici; alguns, probablement, de reparació; uns altres, simplement, de manteniment⁴⁹⁸, especialment a la teulada, la qual, segons sabem per una relació de despeses que s'hi realitzaren l'any 1371, era de teula. En aquestes obres hi participaren diverses persones, de la mateixa Galera, d'Ulldecona i de Tortosa. Part dels mestres tortosins eren musulmans, segurament especialitzats en treball amb tàpia, argamassa i rajola (és a dir, amb maons). Ara bé, malgrat aquestes i altres obres realitzades més endavant⁴⁹⁹, consta que la fortificació no era efectiva a finals de segle, i se sap que l'any 1390 el veguer de Tortosa va veure necessària la construcció d'un recinte emmurallat en aquest lloc del terme. El fet era que la "guerra del Spital" s'havia acabat i que, per tant, la torre havia perdut la seua funció. En aquest mateix sentit, és lògic que el recinte emmurallat, en una població de l'interior en la qual el perill dels pirates moros no era inexistent, però tampoc era proper, no arribés a edificar-se.

El fet que l'any 1394 es veïés la necessitat de fer una volta de pedra per cobrir la torre – la qual va ser construïda pel pedrapiquer Joan Torroella abans del mes de maig de 1396⁵⁰⁰ –, no és més que una anècdota contrarorient en una realitat que contrasten altres notícies: a finals de 1397 o inicis de 1398 s'enfonsà definitivament la coberta, i l'any 1421 s'autoritza que el rector de la veïna població del Godall prengué la fusta vella i podrida que quedava a l'interior de l'edifici per tal de cobrir la casa de l'hospital de la

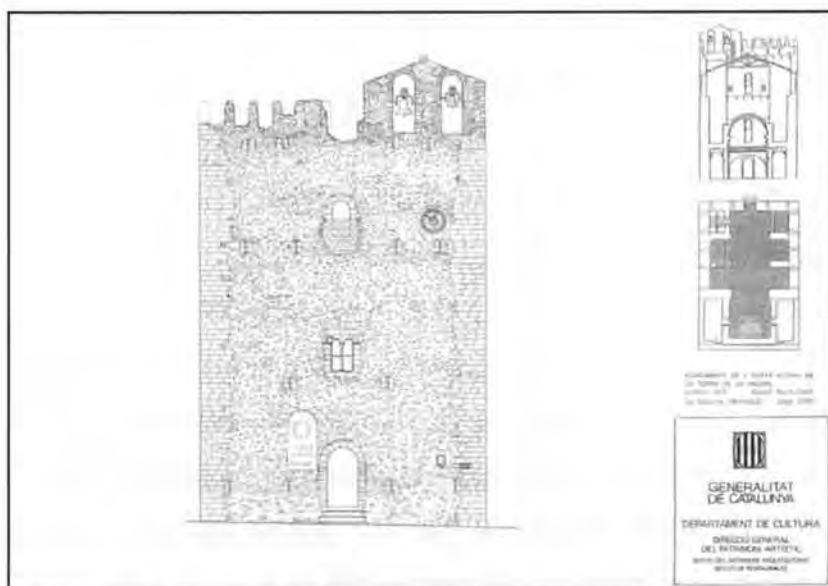
---

⁴⁹⁸ Sobre les obres de reparació i manteniment, cfr. V. ALMUNI, M. BONET i A. CURTO, *De l'Edat Mitjana al Montsià...*, p. 112-113. Altres referències, en nota a peu de pàgina.

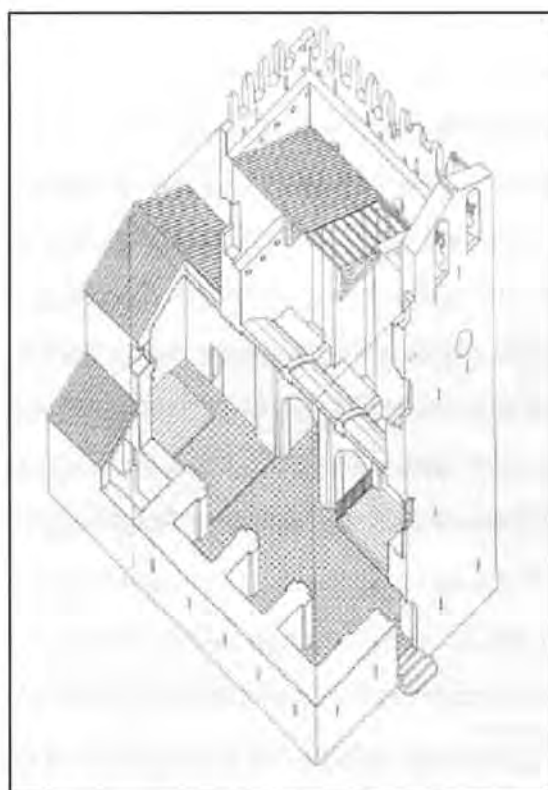
⁴⁹⁹ L'any 1386 el ponter de Tortosa Bernat de Bas, mestre d'aixa, entre altres persones, participà en unes obres a la coberta. Aquestes obres, però, no foren suficients i el mes de maig de l'any següent, 1387, el mateix Bernat de Bas, juntament amb els procuradors, el notari Guillem d'Agramunt i el mestre de cases Bernat Aztor anaren fins a la Galera, entre altres raons, *per veure la obra que s'ha a fer en la torra del dit loch, de necessitat, que està en perill*. Durant l'estiu d'aquell any i també l'any 1388 consta certa quantitat de mestres d'aixa importants (el citat Bas o Miquel de Bages), fusters (Andreu Tranxer), rajolers (Domenjo), serradors, etcètera, treballen a les *cupertes mijana e sobirana de la torra de la Galea, e les arqueres*. Destaca el cas d'un mestre musulmà, Paniscoli o Pariscoli, fill, membre d'una nissaga present a les obres de les muralles i del castell de Tortosa a finals del XIV i inicis del XV. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 22. p. CLXXX, CLXXXIII, CLXXXX, CLXXXXVIII; Llibre de Clavaria, 23. p. CCXI; Llibre de Clavaria, 24. p. CXXXVII, CLXIII, CCI, CCXXII-CCXXV; Llibre de Clavaria, 26, p. CXXXXIII-CXXXXVIII.

⁵⁰⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 32. p. CLXXX.

Galera⁵⁰¹. L'edifici devia estar en desús i només se'n conservava l'estructura, senzilla i potent, quan va ser reutilitzada en època moderna, com hem dit, per a encabir-hi l'església parroquial.

Alçat NO de la torre de la Galera (Serveis de Patrimoni de la Generalitat)

Axonometria de la torre de la Galera (Serveis de Patrimoni de la Generalitat)

⁵⁰¹ V. ALMUNI, M. BONET i A. CURTO, *De l'Edat Mitjana al Montsià...*, p. 113.

4.5.- Sistema defensiu contra la pirateria a la mar de l'Ebre. Segle XVI⁵⁰²

A banda de la relació d'algunes de les obres esmentades del Perelló i Garidells amb l'amenaça dels pirates, cal dedicar algunes línies al sistema defensiu de la costa de l'Ebre, que tan important va ser, especialment, al segle XVI, ja que als segles XIV i XV hi va haver una àmplia xarxa d'avisos d'avistament de fustes de moros —es conserven multitud d'avisos a la ciutat, especialment des de Peníscola, sobre la presència de pirates a la costa— però, en canvi, el municipi no va desenvolupar una activitat constructiva intensa relacionada amb aquest perill. Si de cas, pot destacar-se el cas de la fortalesa-hospital de Sant Jordi d'Alfama, estudiada bàsicament per R. Sáinz de la Maza i per A. Conejo⁵⁰³. Ja que, malgrat que aquest edifici, el qual va tenir una doble funció de defensa i assistència hospitalària, va ser el centre de l'únic orde de cavalleria català, fundat per Pere II l'any 1201, que posteriorment va ser absorbit per l'orde de Montesa en un procés que va allargar-se de 1387 a 1400, aproximadament, la ciutat el va tenir sempre en el seu punt de mira, ja que segons diu un document de 1419, en el qual el Consell de la ciutat expressava la seua preocupació per la mort del frare Jordi Ponç, que s'havia encarregat del castell els darrers anys, la *casa de Sent Jordi, que és constituïda e situada en e dins los térmens de la dita ciutat*⁵⁰⁴, i sembla clar que era un element important en la defensa costanera de Tortosa. Així, consta que al desembre de 1371 la ciutat pagà cinquanta sous, *per provisió de menjar e de beure als maestres de la obra de la obra de sent Jordi del Coll de Balaguer*, a Bernat Oliver, procurador de *ffrare Guillem Castell, mestre del orde de sent Jordi de Alfama*. L'any 1383 la contribució del municipi a les obres del castell va ser superior, i va consistir en 48 lliures i 8 diners pagats a l'honrat frare *Guiem Castelló, de la orde de la cavalleria de sent Jordi*. Al final d'aquesta dècada consta que el municipi col·laborà, novament, en les obres de la fortalesa, que hi comprà fusta, *per ço que les guàrdies hi stiguessen a salvament*, i que

⁵⁰² He avançat bona part del que s'explica en aquest epígraf a J. VIDAL, "Assaig de panorama...", p. 178-181. Com ja he dit abans, el millor estudi sobre aquesta qüestió és el de J. GILBERT, "Atacs corsaris...", p. 137-180

⁵⁰³ R. SÁINZ DE LA MAZA, *La Orden...*, passim; R. SÁINZ DE LA MAZA, *L'orde català de Sant Jordi d'Alfama (1201-1400)*, Lleida, 1991, passim; A. CONEJO, "Assistència hospitalària i defensa del territori al Baix Ebre: la fortalesa-hospital de Sant Jordi d'Alfama i l'hospital del Perelló", dins *Recerca*, 8 (2004), 257-263. Aquests treballs recullen les diverses aportacions anteriors.

⁵⁰⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 30. s/f.

hi envià un llagut, propietat de Pere Valença, per portar *manobra ops de adobar la torra de sant Jordi*⁵⁰⁵.

Des de 1389 i fins a l'any 1394 no trobem més notícies sobre la col·laboració del municipi amb l'Orde i, més en concret, amb el manteniment del castell. El fet segurament està relacionat amb els conflictes esdevinguts a l'Orde, internament i amb el rei Joan I, arran de la successió del prior de la casa de València. Segons les autoritats tortosines, l'absència del mestre del castell de sant Jordi eren la raó del mal estat de la fortalesa i de les contínues ràtzies dels pirates moros⁵⁰⁶. La situació devia solucionar-se —com a mínim pel que respecta a la ciutat de Tortosa— amb el nomenament com a mestre de sant Jordi a Francesc Ripollès, el 1394, ja que durant els mesos d'octubre i novembre d'aquest any hi ha registrades dues provisions i una anotació de clavaria del municipi que fan referència a les obres del castell. En la primera provisió, del dia 8 d'octubre, s'acordà que, *hoyda una supplicació, verbo, feta per lo honorable maestre de sant Jordi, un dels procuradors es desplaçés fins al castell de sant Jordi, ensemps ab lo dit honorable maestre de sant Jordi, per regonèxer quina obra hi és necessària, e regonegut, que sia reportat en Consell per lo dit honrat procurador, per ço que lo dit Consell puxa mils deliberar quina gràcia per ell hi serà faedora*. El dia 27 del mateix mes, *hoyda la relació feta en lo present Consell per en Nicholau Barberà, procurador e clavari, de l'obra necessària en lo castell de sant Jordi*, les autoritats tortosines van decidir *que a metre en bon stament lo dit castell, e les guàrdies tenidores en aquell, e a fer-hi aquella ajuda graciosa que conexeran ésser necessària, sia comanat als honrats procuradors e prohòmens así ajustadors, los quals hi facen totes aquelles promisions, ordinacions e pactes que conexeran ésser necessàries e oportunes e ab lo honorable maestre de sant Jordi se prona convenir; axí, emperò, que ço que conexeran ésser donador al dit maestre en ajuda de l'obra del dit castell, ans de finer ab lo dit maestre, tornen en Consell*. Malauradament, no coneixem quina va ser la contribució municipal a les obres del castell i, malgrat que durant aquesta època sembla que les relacions entre la ciutat i l'Orde van ser correctes, no tornem a trobar referències fins que s'ocupa de la fortalesa el citat frare Jordi Ponç, el qual era molt apreciat per l'oligarquia tortosina. En aquest període, concretament el mes de febrer de 1411, s'iniciaren unes obres —no

⁵⁰⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 8. f. XXIXr; Llibre de Clavaria, 20. p. CCXXXIII-CCXXXIII; Llibre de Clavaria, 26. p. CXXXX-CXXXXVI.

⁵⁰⁶ Cf. R. SÁINZ DE LA MAZA, *La Orden...* p. 117-126.

sabem exactament en què consistiren- que ja estaven finalitzades vers el mes de febrer de l'any següent, 1412, però que tornaren a iniciar-se immediatament –probablement en algun altre sector del castell-, immediatament després, l'abril de 1412. La col·laboració entre le municipi i el prior d'Alfama continuà activa aquests anys, de la següent manera: el municipi pagava certa quantitat (50 florins) i, a canvi, el prior del castell es comprometia, *bé lealment e ab sobirana diligència, per mar o per terra* a guaitar i descobrir, o fer *guaytar o descobrir, les cales acostumades, per ço que los infels moros malvats no hajan oportunitat de fer mal, e que-s tengua manera per los honorables procuradors que la custòdia no-s [vena]*⁵⁰⁷.

Amb posterioritat a la mort de fra Jordi Ponç, esdevinguda possiblement l'any 1416, no hi torna a haver constància de la col·laboració del municipi amb les obres de manteniment del castell, el qual, segons una carta del mestre de Muntesa anunciant al Consell de la ciutat el nomenament com a prior de sant Jordi del frare Francesc Ebri, l'agost de 1495, havia *mester gran reparació*⁵⁰⁸. L'edifici, segons mostra la documentació del municipi, va continuar estant en un estat precari durant tota la primera meitat del segle XV, cosa que va causar litigis entre la ciutat i el Mestre de Muntesa.

Pel que fa a l'edifici, en queden molt poques restes, a causa, principalment, de les construccions defensives que s'hi van anar afegint en època moderna i contemporània, mostra de la importància estratègica de l'indret. Podem fer-nos una idea aproximada del seu aspecte, però, a diversos inventaris. Un del 9 de juny de 1415, publicat per Sáinz de la Maza i comentat per Conejo, mostra un edifici que tenia una "església, damunt la qual hi havia una sala descoberta amb la campana. Quant a la torre d'homenatge, sabem que estava dividida en dos pisos. En el primer es guardava el material militar, com ara ballestes, carcaixos, espases, etc., mentre que el segon feia les funcions de dormitori. Encara hi havia un tercer nivell, documentat com a «terrat de la torre», però que devia ser una mena de golfa o espai cobert, a mode de magatzem, on s'hi guardaven llençols, matalassos, bombardes, etc. Altrament, es fa referència al pati, el celler, el rebost, una

⁵⁰⁷ AHCTE. Llibre de Clavaria, 31. p. CCLXXXXVIII; Llibre de Clavaria, 47. p. CLVIII, CCXXXVII, CCL; Llibre de Clavaria, 48. p. CLXXII, CCXXX; Llibre de Clavaria, 49. p. CLII; Llibre de Clavaria, 50. s/p; Llibre de Provisions, 21. f. 32v, 35r, docs. solts 8, 11; Llibre de Provisions, 29. s/f (1-7-1413, 1-6-1414, 18-5-1416).

⁵⁰⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 4111 (paper).

estança destinada als mossos, la cuina, al cambra nova i l'estable. En darrera instància, s'inclou una relació de les terres que pertanyien a la institució⁵⁰⁹.

Com hem dit abans, el sistema defensiu del XVI, que ha estat estudiat bàsicament per Jordi Gilabert, inclou com a punt bàsic, en canvi, el bastiment d'edificis defensius⁵¹⁰. Aquest autor ha posat de manifest la transcendència del paper de la ciutat de Tortosa en aquest afer, transcendència que va estar molt per sobre de la que van tenir la Generalitat o la monarquia. Segons paraules de Gilabert, "la ciutat, en el transcurs del segle XVI, va anar bastint un sistema defensiu que, sent al principi prou deficient, va millorar amb el temps fins aconseguir una organització bastant coherent i eficaç"⁵¹¹. En el seu article es donen les dades bàsiques per al coneixement de la construcció de les torres de guaita i de defensa, que eren els elements fonamentals d'aquest sistema defensiu. Aquí no ens estendrem en aquest assumpte, perquè s'escapa dels límits cronològics de l'estudi i, a més, moltes de les obres de finals del XVI ja són responsabilitat de la Corona, però, malgrat tot, el tindrem en compte perquè mostra d'una forma clara i evident una realitat que s'està oblidant a marxes forçades i que dificulta la comprensió de la història del territori que actualment acostuma a anomenar-se "Terres de l'Ebre": Tortosa no era una ciutat enclotada en un cinturó de muralles i aïllada del seu entorn, sinó que era, diguem-ho així, una "ciutat territori" que tenia cura de tot el seu amplíssim terme general.

De torres se'n van projectar –i, en part, construir– durant tot el cinc-cents i els primers anys del sis-cents, i sabem que en el seu bastiment hi van treballar mestres que podem considerar locals, com ara Cristòfol Moiano –concretament treballà a la torre de la Guardiola⁵¹²– o Martín García de Mendoza, i, en el moment en què la monarquia va implicar-se d'una forma més profunda en la defensa de la costa tortosina, sobretot pel que fa al port dels Alfacs, també apareixen, òbviament, enginyers que treballaven per a la Corona, com ara Cristóbal Antonelli o Tiburcio Spanoqui, que l'any 1606 va confeccionar un projecte, esplèndid, per a la torre de l'Aluet, el qual, finalment, no va

---

⁵⁰⁹ A. CONEJO, "Assistència i hospitalitat...", p. 260; R. SÁINZ DE LA MAZA, *La Orden...*, p. 467-472, doc. 187.

⁵¹⁰ J. GILABERT, "Atacs corsaris..." Cfr. també E. BAYERRI, *Historia de Tortosa y su comarca*, VIII, Tortosa, 1960, p. 319-326; L. CORTADA, *Estructures territorials...*, p. 207; M. A. BAILA, *La ciutat de Tortosa...*, p. 182-191.

⁵¹¹ J. GILABERT, "Atacs corsaris...", p. 46.

⁵¹² Sobre aquest edifici, cf. també les dades documentals que aporta J. H. MUÑOZ, "La torre de la Guardiola. Noves dades", dins *L'algadir dels alfachs*, 0 (1996), p. 25-30.

realitzar-se. Segons l'esmentat Gilabert, les torres construïdes o sols projectades que van formar el sistema defensiu públic de la mar de l'Ebre al segle XVI van ser aquestes:

- 1.- Torre-castell de Sant Jordi d'Alfama
- 2.- Torre de l'Ametlla
- 3.- Torre de l'Àguila
- 4.- Torre de Cap Roig
- 5.- Torre de Camarles
- 6.- Torre de l'Àngel Custodi⁵¹³
- 7.- Torre d'en Pedro Oliver
- 8.- Torre del Carregador (sols projectada)
- 9.- Torre de Sant Joan
- 10.- Torre de la Guardiola
- 11.- Torre del Codonyol
- 12.- Torre de l'Aluet (sols projectada)

A banda d'aquestes, i també d'altres elements construïts anteriorment, com ara les muralles del lloc del Perelló, que, com hem dit, en part hagueren de ser renovades al segle XVI, potser cal citar un altre projecte frustrat, en aquest cas al coll de l'Alma, al costat de l'ermita. Des d'aquest punt es dominen visualment les dues vessants de la muntanya: per un costat, la vall de l'Ebre i, per l'altre, la costa i el Delta. Aquesta característica va fer que es pensés que era un lloc apropiat per a situar un punt de vigia. Així, en el testament del prevere i batxiller en decrets Simó Aguilar, dictat el 13 de març de 1505, pot llegir-se el que segueix: *volent yo entendre e treballar en la conservació de nostra sancta religió cristiana, e volent obviar que los infels moros no prenguen, com fins así han pres, en aquestes nostres mars, tanta gent cristiana, vull per ço disponch e ordene que per los venerables marmessors meus, per mi en lo meu últim testament elets e deputats, e mos béns, a sa coneguda, sia feta una torre davant la sglésia de la sacratíssima Verge Maria del coll de l'Alma, en aquell loch on millor los paregua, e en dita torre e en lo temps que menester serà sia tenguda lum e guayta de fustes de moros, fent e donant en dita torre, ab senyals de foch, avis no sols a les fustes de christians, mas encara a tota la gent cristiana que çerca la marina treballant starà*⁵¹⁴.

---

⁵¹³ Joan Bruel féu una estacada davant la torre, l'any 1577, perquè el mar no afectés les estructures. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 2407 (paper), f. 219v. Dos anys abans, el mes de setembre de 1575, un altre Bruel, Vicent, juntament amb l'obrer de vila Gratià, Pere Naranja, menobre, i dos soldats, foren *nafrats y malferits en la brega y combat han tengut ab los moros en la dita torre de l'Àngel*, per la qual cosa s'acordà que fossin visitats *per los doctors en medecina y cirurgians asalariats de la ciutat* i que se'ls pagués el salari d'un mes. Cf. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 1948 (paper). f. 177r-v.

⁵¹⁴ AHCTE. Fons notarial de Tortosa (secció històrica). Signatura 1278 (P. Bosc), f. 37v.

Sembla, però, que la torre no va arribar a construir-se, com a mínim en aquest moment, perquè segons la relació de diversos mariners resultava inútil per al seu propòsit. L'11 de novembre de 1505 Bernat Tarascó afirmava que *attesa la gran distància que és del loch hon dita torre se ha de edificar fins a la mar... qualsevol guarda o senyal de foch que's fes e dita torre no aprofitaria*. Bartomeu Benages, un altre home de mar tortosí, es mostrava més mesurat en dir que *jatsia que per la distància que és del dit loch fins a la mar, no's puxen descobrir fustes de moros, emperò que venint lo avís de terra en dita torre se porien fer senyals de foch, los quals per a ell que aprofitarien*. Finalment, un tercer mariner, Joan Pla, afirmava que *un poch aprofitarien*. Però sembla que tampoc gaire. En conseqüència, els marmessors de Simó Aguilar (Rafael Comes, vicari general del bisbat; Antoni Andreu i Tomàs Macip, comensals; i Agustí Breçó, monjo major) van decidir esmerçar els diners destinats a la construcció de la torre en l'atenció a pobres i vianants que passessin per l'ermita i, si de cas, també en misses per l'ànima de Simó Aguilar i altres coses⁵¹⁵.

---

⁵¹⁵ ADTo. Sense classificar.

**5.- L'ARQUITECTURA I ELS ESPAIS DE LA INDÚSTRIA I EL COMERÇ;
ALTRES SERVEIS**

Malgrat que, com ja s'ha comentat en més d'una ocasió, no era un centre de contractació, sinó un magatzem de mercaderies, és la llotja, parcialment conservada, l'edifici representatiu d'allò que podríem anomenar arquitectura de la indústria i el comerç a la Tortosa medieval, ciutat que era, recordem-ho, una població que sovint s'ha definit com a burgesa i mercantil⁵¹⁶.

Tanmateix, no podem deixar de tenir en compte l'existència pretèrita de molt diversos edificis i espais que, a banda de la llotja, complien bàsicament funcions que podem considerar "comercials" i "industrials", i que pertanyien a la ciutat⁵¹⁷. Malgrat que han desaparegut en tots els casos, el seu coneixement és absolutament necessari si volem arribar a tenir una idea cabal del que va ser la ciutat durant la Baixa Edat Mitjana. En aquest capítol intentarem estudiar tots aquests edificis i espais, alhora que exposarem les dades bàsiques que posseïm sobre l'Estudi de Gramàtica (l'espai de la instrucció pública) i els banys (els espais de la higiene pública) de la Tortosa medieval.

5.1.- La Casa de la Ciutat

Com hem vist en les pàgines dedicades a l'arquitectura representativa, a banda d'acomplir un paper utilitari com a lloc de reunió del Consell i un altre de representatiu del poder municipal, aquest edifici també servia de magatzem i, probablement, era el lloc on estava situada la taula de canvis de Tortosa.

5.2.- Les places de mercat

La primera plaça de mercat a la Tortosa posterior a la conquesta cristiana va ser, versemblantment, la de l'Assoc, al sector nord de la ciutat, on hi havia el call jueu i l'aljama musulmana, vers l'indret que avui ocupa el carrer del pintor Antoni Casanova.

---

⁵¹⁶ Cfr. les darreres aportacions a E. RIU-BARRERA, "Les llotges i les altres arquitectures mercantils", dins *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura, III. Dels palaus a les masies*, Barcelona, 2003, p. 209-221 i A. CURTO i J. VIDAL, "La llotja de Tortosa", dins *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura, III...*, p. 217-219. En general, sobre l'arquitectura civil catalana és interessant consultar el clàssic *L'architecture gothique civile en Catalogne*, Mataró, 1935.

⁵¹⁷ No parlarem, però, dels diversos alfòndecs que registren les fonts àrabs i la documentació del segle XII, a causa que devien estar en desús o havien desaparegut als segles XIV i XV, el període en què, bàsicament, se centra el nostre estudi. En aquest sentit, cal dir que al barri conegut com de l'Alfòndec vers lo rec és on va bastir-se la llotja a partir del 1368, i que, segons la hipòtesi d'Almuni, el palau episcopal gòtic (ca. 1316-1332?) va ser construït sobre part d'un alfòndec (V. ALMUNI, "El palau episcopal de Tortosa", dins *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura, III...*, p. 176).

Al segle XV s'anomenava replà d'en Febrer i estava enfront de la desapareguda església de Sant Nicolau i d'un mur vell. Al segle XVI s'anomenava pla d'en Pol. Albert Curto, que és qui primer en va definir la ubicació, informa que els sarraïns hi tenien instal·lades adoberies de cuir al primer quart del segle XIV, segons es recull a les al·legacions que els adelantats de l'aljama dels jueus van fer, l'any 1325, en un procés instat sobre una sèrie d'obres necessàries a la plaça a causa dels efectes d'una riuada⁵¹⁸.

Després, vers la segona meitat del segle XIV –i, de fet, fins al segle XX– la plaça de mercat important es desplaça fins a l'anomenada pels documents plaça de les Cols – actualment, de la Constitució. Aquest espai, que va ser escapat per la construcció del pont de l'Estat durant la primera dècada del segle XX⁵¹⁹, estava íntimament relacionat amb altres dos espais de mercat: la plaça de la font, actualment d'Agustí Querol, on va construir-se la font gòtica o de l'Àngel des del 1440, i el carrer de les Taules Noves, actualment carrer de l'Àngel.

La plaça de les Cols a finals del segle XIX, encara amb l'estructura tradicional de plaça de mercat (AHCTE)

⁵¹⁸ Cfr. A. CURTO, "Les comunitats jueves de Catalunya: l'àrea de Tortosa", dins *La Catalunya jueva*, Barcelona, 2002, p. 109-117; amplia la informació sobre la intervenció urbanística a la plaça a partir de l'any 1325 C. CAILLEAUX, "Chrétien, juifs et musulmans face à la réparation d'une place publique à Tortosa (1325-27)", dins *Groupes sociaux et territoires urbains* (Actes du colloque de Bruxelles, 2-4 décembre 2004), Brussel·les, 2006 (en premsa).

⁵¹⁹ Cfr. L. MONTAGUT i L. SALAMÓ, "L'incendi del pont de Barques i les seves conseqüències", dins *Lo pont de Barques. L'antic pas de l'Ebre a Tortosa*, Barcelona, 1993, p. 95-127.

En aquests sectors hi havia, com en tantes altres viles i ciutats del país, porxos i zones cobertes on es podia desenvolupar l'activitat comercial. A més, consta que hi havia intervencions, abans dels dies de fira (que un privilegi de Jaume II, de l'any 1295, instituí per a quinze dies anuals, i que va ser ampliada per Pere el Cerimoniós l'any 1373, amb tres setmanes pels volts de Pasqua i el que la documentació anomena el *retorn*, tres setmanes més després de Tots Sants⁵²⁰), que servien per adequar aquests espais per a la venda de tota mena de mercaderies. Aquestes obres de circumstàncies permetrien fer un petit cens –parcial, evidentment– dels fusters i mestres d'aixa actius a la ciutat cada any. Com que aquí no ens proposem fer-lo, simplement citarem els treballs que es van dur a terme l'any 1374 a la plaça de les Cols, per fer porxes i obradors a la fira, en els quals participaren els fusters Andreu Tranxer, Pere Cretes, Bernat Ballester, Andreu Curça, Francesc Curça i Bernat Pinyana, que en molts documents és citat com a mestre d'aixa, a més a més dels serradors Soriano i Cirera. Als papers dels segles XIV i XV els obradors també són anomenats *barraques*, amb la qual cosa queda prou clar què eren. També tenia gran importància *lo cadafal de la fira*, que es feia i es desfeia cada vegada. A la fira i el seu retorn de l'any 1375 torna a aparèixer fent aquesta mena de petits –però necessaris– treballs Bernat Pinyana, però també hi trobem altres fusters no citats abans, com ara n'Alamany, Antoni Moliner i Bernat Moliner⁵²¹.

Els espais públics del mercat, a més, estaven completament imbricats amb els espais privats de la ciutat. Així, al juny de 1347 el Consell General de la Ciutat prengué la següent decisió:

Primerament, provehiren que en Ramon Vines i Arnau Monge⁵²², Arnau de Reus e en Salvador Ferrando, ensemps ab los mustaçaffs e sotsveguer de la ciutat, vagen⁵²³ al mercat e ordenen les persones que feran lo mercat, hon staran ni

---

⁵²⁰ Sobre les fires de Tortosa, cfr. M. GALINDO, "Las firas de Tortosa", dins *La Zuda*, 17 (juliol de 1914), p. 10-12 i "Las firas de Tortosa (conclusión)", dins *La Zuda*, 18 (agost de 1914), p. 16-18 (malgrat que inicia la sèrie com si es tractés d'una narració costumista, Galindo dona a conèixer, en aquests articles, diverses notícies interessants, una de les quals descriu els límits de la fira, que superaven amb escreix la plaça de les Cols i, fins i tot, arribaven al marge dret de l'Ebre); J. MASSIP, "La Fira", dins *La Voz del Bajo Ebro*, 556 (26 d'abril de 1968), s/p; G. MARÍ, *Els privilegis medievals de Tortosa. Les concessions reials a la universitat de la ciutat de Ramon Berenguer IV a Ferran II* (UB, Tesi doctoral), Barcelona, 1994, I, p. 84; A. CURTO, "La Fira medieval de Tortosa", dins *L'Ebre*, 613 (26 d'abril de 1990), p. 13.

⁵²¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 10. p. CCLXV-CCLXVIII; Llibre de Clavaria, 11. p. CCLXXXIII; Llibre de Clavaria, 12. p. CLVIII.

⁵²² Ramon Vines e Arnau Monge, *interlineat. Segueix Simon Negre e Guillem Mercader e, ratllat.*

⁵²³ *Segueix e ordenen, ratllat.*

siuran, e⁵²⁴ parlen ab los senyors dels alberchs qui són entorn del mercat⁵²⁵, que puxen estar les jents en los enfronts e taules dels dits alberchs, e ||^{f. 114r} en la ordonació que faran puxen fer posar penes si ops hi serà, e façen sobre les dites coses a bon ordonament del⁵²⁶ dit mercat, segons que a ells ben vist serà fahedor⁵²⁷.

Aquesta relació ens permet incloure, aquí, una referència als obradors artesanals, que acostumaven a ser individuals, com a màxim familiars, i que estaven instal·lats habitualment als espais domèstics, a les plantes baixes de les cases, oberts al carrer. Això va propiciar que, moltes vegades, l'àmbit dels obradors s'eixamplés vers el carrer, on s'instal·laven taules amb mercaderia. Se sap que en llocs de gran saturació comercial, com ara la zona del Mercadal de Barcelona, aquesta situació provisional va arribar a esdevenir permanent, i consta que les taules situades davant per davant dels obradors van cobrir-se i, posteriorment, van edificar-s'hi nous obradors al damunt⁵²⁸. Actualment no disposem de dades sobre aquest assumpte a Tortosa. Tanmateix, i segurament sense que arribés a existir una concentració d'obradors tan gran com a la Ciutat Comtal, una ullada aleatòria a inventaris de béns de menestrals tortosins ens parla d'una realitat equivalent. Podem esmentar, per exemple, l'inventari de Joan Ivanyes, sabater de Tortosa, que va dur-se a terme el 21 d'abril de 1466. En aquest document apareix, com en el cas dels inventaris dels seus col·legues barcelonins, una *botiga o obrador del dit defunt, que és baix, al costat de la dita entrada del dit alberch, e trau porta en lo dit carrer dels Cambis*⁵²⁹.

5.3.- La Casa de la Romana

Com el seu nom indica, era l'edifici que allotjava la romana de la ciutat, és a dir, el pes oficial per a tota mena de productes. Evidentment, des dels inicis de la conquesta cristiana tenim referències sobre pesos i mesures a Tortosa. A més, apareixen pesadors de forment des de la meitat del segle XIV, aproximadament, i sabem que els pesos

⁵²⁴ *Segueix fo ops hi serà, ratllat.*

⁵²⁵ *Segueix del enfr, ratllat.*

⁵²⁶ *Segueix s, ratllat.*

⁵²⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 3. f. 113v.

⁵²⁸ Diversos inventaris barcelonins que demostren que els obradors estaven a les entrades de les cases, a T. VINYOLES, *La vida quotidiana a Barcelona vers 1400*, Barcelona, 1985, p. 62-70; sobre la conversió de les taules dels obradors en espais de mercat, cfr. T. VINYOLES, "Ús social de l'espai a la Barcelona gòtica", dins *La Barcelona gòtica* (catàleg de l'exposició), Barcelona, 1999, p. 57-98; sobre tot plegat, cfr. M. BERNAUS, "Els espais arquitectònics de la indústria i el comerç", dins *Barcelona Quaderns d'Història*, 8 (2003), p. 99-124, especialment p. 100-101.

⁵²⁹ AHCTE. Fons Notarial de Tortosa (secció històrica), Registre 1217 (B. Vicent), f. 302r-307v.

municipals es trobaven a la botiga de Francesc Fortó abans de la pesta negra de 1348⁵³⁰. Finalment, consta que va ser el mes de març de l'any 1377 que s'acordà que els *honrats procuradors de dita ciutat puxen metre I hom. aquell que-ls serà ben vist, a les romanes, lo qual hom deja pesar lo blat com irà als molins, e la farina com los tornarà*⁵³¹.

Però el cert és que, malgrat tot, només hi ha documentada una Casa de la Romana des de l'any 1425. Concretament, consta que des del juny d'aquest any fins al febrer de 1426 Llorenç Colomer, obrer de les obres comunes de la ciutat, administrà l'obra *de la Romana*, que costà 116 lliures i 3 sous i que dirigí el mestre Bernat Gual, que prenia 4 sous diaris, fins al mes de desembre de 1425. A partir d'aquest moment Gual desapareix dels documents i apareix com a mestre principal Ramon Domènech, que prenia, també, 4 sous diaris. Altres mestres i manobres presents en aquesta fàbrica foren Antoni Domènech, que en alguns documents és citat com a fuster, i que aquí apareix *capçant pedra* (prenia 3 sous diaris, excepte en algunes ocasions, en què apareix cobrant 3 sous i 4 diners), Domingo Alcoverre (2 sous, 4 diners), Feliu o Felip Lago stera (4 sous diaris), Joan Martí (3 sous i 6 diners diaris), Pocolull (3 sous i 6 diners diaris), Guillem Colomer (3 sous diaris), alguns mestres d'aixa, entre ells Domigno Xies (4 sous), Antoni Alcanyic (4 sous) i Joan Català (3 sous, 6 diners), que feren el torn, així com altres personatges de menys consideració, ja que el seu salari no passava de, i a cops no arribava a, 2 sous diaris. Aquest és el cas de Domingo Neril, ajudant del mestre. A més, apareixen pagaments a manyans i ferrers, com ara Bernat Dovo, que va cobrar 1 lliura, 5 sous i 7 diners per *les rexes e claus per a la finestra de la Casa de la Romana*; Antoni Luna, potser pedrapiquer, que apareix venent a les obres *pedres picades e altra pedra*; Fferrug Albaste, moro de Benifallet, que vengué 12 cafissos d'algeps a les obres; o Domingo Riba, que en vengué dues mil rajoles (maons)⁵³².

Com en el cas d'altres immobles de propietat municipal, la documentació conservada registra, des d'aquest moment, continus treballs de manteniment, reparació⁵³³ i, també,

⁵³⁰ A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament del blat d'una Tortosa catalana: Tortosa, segle XIV*, Barcelona, 1988, p. 61-62.

⁵³¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 12. f. 115r

⁵³² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 4 (2n lligall). f. 1r-21r.

⁵³³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 13 (4t lligall), f. 12r (reparació de la teulada el mes de gener de 1431, obra de Pocolull i Panpa); Llibre de Clavaria, 82, s/p (1° octubre de 1461 consta que adobaren la Romana el ponter Bernat Pinyana i els també mestres d'aixa Bartomeu

de remodelació i ampliació. Això succeí, per exemple, amb la construcció, en fusta, d'una cambra per al romaner, l'oficial municipal encarregat de la Romana, la qual obra va ser dirigida pel mestre d'aixa Antoni Alcanyic durant el mes d'octubre de 1427⁵³⁴. De fet, és possible que fins a aquesta data, aproximadament, no existís el càrrec de romaner, ja que no apareix el seu salari entre els que cada any pagava el municipi fins als volts del 1428⁵³⁵.

D'altra banda, coneixem una intervenció purament representativa que va dur a terme el mestre de cases musulmà Abrafim Ayre al juny de 1440. Segons la documentació conservada, el mestre va fer *dues torres d'algeps als portals de la Romana*, notícia que hem de relacionar amb el pagament de 7 sous i 6 diners al pintor Guillem Rius per pintar *II torres a la Casa de la Romana*; és a dir: no es tracta d'unes torres que emmarcaven el portal de l'edifici, com a la llotja de Ciutat de Mallorca⁵³⁶, sinó d'un parell d'escuts de Tortosa, habitualment esmentats a la documentació de l'època com a *escuts de Torre*, que el citat Abrafim Ayre va fer, amb algeps, a banda i banda del portal de l'edifici. El fet que consti que el mestre va cobrar tan sols 6 sous, sumat a la referència que ens parla de la pintura de dues torres (dos escuts de torre), reforcen aquesta hipòtesi⁵³⁷.

El portal de l'edifici va ser completament renovat vers el desembre de l'any 1526, *ab pedra pichada*, pel mestre Joan Mas i l'obrer de vila Joan Miquel Ultra; les noves portes va fabricar-les el destacat fuster Joan Dalmau⁵³⁸. Segurament està relacionat amb aquest assumpte el pagament realitzat al maig de 1527 *al magnífich miser Martí Vilar, juriste, de provisió dels procuradors [...] de una part de VIII lliures, XII sous per lo preu de un portal vené a la ciutat per a la Romana, compreses unes pedres comprà de la ciutat;*

Salvador i Joan Paladella); Llibre de Provisions, 57. f. 24r (23-11-1472); Llibre de Clavaria, 104 (3r lligall), f. 17r (Pere Cartiano porta a terme unes obres d'arranjament on hi ha despesa de *teules, cals, arena, fusta e altres averies*); Llibre de Clavaria, 108 (2n lligall), f. 15v (1515, obres del mestre d'aixa Agustí Taraçona); Llibre de Clavaria, 115. f. 181v i document solt 4 (obres dels mestres Francesc Vinader, Joan Camps i Cristòfol Moiano, l'any 1532), etcètera.

⁵³⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 57. p. 120-121.

⁵³⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 57. f. 218v. En el volum anterior, corresponent als anys 1424-1426, encara no apareix aquesta figura.

⁵³⁶ Un panorama de l'obra de Sagrera, inclosa la llotja, amb una anàlisi de la historiografia que s'hi refereix, a J. DOMENGE, "Guillem Sagrera. Alcance y lagunas de la historiografia sagreriana", dins E. MIRA i A. ZARAGOZA, *Una arquitectura gòtica mediterrànea*, II, València, 2003, p. 115-132.

⁵³⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 63. p. CC, CCII.

⁵³⁸ Sobre Dalmau, a banda de les dades que donem en diversos llocs d'aquest treball, cfr. A. ACUÑA, "Joan Dalmau, fuster de la ciutat i del Capítol tortosins", dins *Recerca*, 6 (2002), p. 345-352 i J. VIDAL, "Assaig de panorama...", *passim*.

més, *II lliures, II sous per lo preu de golfes e frontises d'ell dit portal, que vené a la ciutat; e II sous, VI per una pedra servi per a les armes de la ciutat*⁵³⁹. A finals del segle XVI, concretament l'any 1597, el mestre Pujol, el pedrapiquer Pere Malamort i un manobre anomenat Rafel n'adobaren l'entrada⁵⁴⁰.

No sabem en quin indret de la ciutat s'ubicava l'edifici, però si la Casa de la Romana és el mateix edifici que en algunes ocasions apareix esmentat als documents com a Casa del pes de la farina o Casa de la farina –i sembla que ho era, ja que a la romana es pesaven blat i farina-, llavors consta que estava *vers la lonja*, la qual cosa és del tot lògica si tenim en compte que aquest darrer edifici era el magatzem més important de la ciutat. Això explicaria, d'altra banda, que en algunes ocasions apareguin referències a la *lonja romana*⁵⁴¹.

5.4.- La Casa o cases de la Lleuda

Al costat del portal del pont major –pont de Barques- de la ciutat, entre el que avui són l'ampliació setcentista del palau del bisbe i la Casa de la Diputació del General, hi havia una senzilla construcció, potser diverses, que la documentació anomena alguns cops casa de la Lleuda i altres vegades casetes de la Lleuda, ja que es tracta de l'indret on el lleuder cobrava aquest impost⁵⁴². Aquest treball el facilitava –i fins i tot el permetia- el pont de Barques, ja que possibilitava el control efectiu i eficaç del trànsit comercial pel riu Ebre. En aquest sentit, la doctora Francisca Vilella ha escrit que “el pont de Tortosa canalitzava tot el trànsit comercial entre les dues voreres de l'Ebre”⁵⁴³.

⁵³⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 111. f. 211v, 216v.

⁵⁴⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 6 (4t lligall), s/f.

⁵⁴¹ Se l'esmenta d'aquesta manera, per exemple, l'agost de 1368, moment en què el mestre d'aixa Antoni Carbó feu una taula a la *Casa de la farina*; el març de 1531, en un document en què hi ha registrades unes obres d'arranjament; i l'octubre de 1542, quan el ferrer Pere Casanova cobra 16 sous i 10 diners *per una cerca ha feta per a la finestra de la casa de la farina, vers la lonja*. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 84, s/p; Llibre de Clavaria, 114. f. 198v; Llibre de Clavaria, 122. f. 230v. D'altra banda, cal dir que a la llotja s'emmagatzemaven mercaderies, especialment forment, destinat o provinent del comerç. A més, la ciutat comptava amb determinat número de sitges per a guardar el forment que s'havia de consumir. L'any 1377 n'eren 6 (AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 12. f. 90r).

⁵⁴² Se l'ha definida concretament com a “una carga impositiva en la que se singulariza la cantidad a pagar por cada unidad que se relaciona, variable según la mercancía”. Sobre la lleuda de Tortosa cfr., bàsicament, F. VILELLA, “El movimiento comercial del puerto de Tortosa, según los “llibres de lleuda” del s. XV”, dins *Recerca*, 1 (1995), p. 71-88.

⁵⁴³ F. VILELLA, “El cobrament de la lleuda al pont de Tortosa”, dins *Lo pont de Barques...*, p. 91-94.

Existeixen notícies sobre l'existència de la imposició des del segle XIII; l'any 1341 es parla dels *leuders qui cullen la leuda de la taula et del cap de pont*⁵⁴⁴; tanmateix, les úniques referències clares que he pogut aplegar sobre obres a l'edifici són del segle XV, probablement perquè abans el cobrament es feia a l'aire lliure, sobre una taula. Però el fet és que entre juliol i setembre de 1425 una colla de mestres i menobres comandada per Bernat Gual (prenia 4 sous diaris), en la qual també trobem Antoni Domènech (3 sous, 6 diners), n'Alcoverre, que feia morter (2 sous, 4 diners), el pedrapiquer Antoni Martí (4 sous) i altres personatges, treballaren en la construcció d'un nou portal per al pont, *e fer les casetes per a la leuda e per al ponter, e per fer lo portal a n Miquel Gonçalbo, al seu hostel*. És a dir: es tractava, simplement, d'un petit espai que, com la casa del ponter –aquesta al marge dret de l'Ebre–, estava relacionada amb el pont de Barques i permetia cobrar amb facilitat un impost molt important per a la ciutat⁵⁴⁵. Segurament es tracta del mateix edifici el lloc on l'any 1520 el mestre Jaume Ferrando i un ajudant feren treballs d'arranjament amb rajola, algeps i morter, ja que és esmentat com *la caseta que stan los colidors del dit passatge del pont*, és a dir, els colidors de la lleuda⁵⁴⁶. Cal no confondre aquest edifici, però, amb la taula de canvis.

5.5.- La Casa de la ciutat *dellà lo pont*, o Casa del Pont

Ja esmentada per Maria Utgés al seu estudi sobre el pont de Barques a la Baixa Edat Mitjana, aquesta edificació estava al marge dret de l'Ebre, molt a prop de la casa del ponter, i, segons escriu la citada autora, al segle XIV era “una espècie de magatzem de la ciutat on es guardava la fusta i altres elements necessaris per al pont⁵⁴⁷”. Utgés continua dient que “era una construcció de pedra de més d'una planta, amb finestres i un parral; i a meitat del segle XV duia el senyal de la ciutat pintat sobre el portal. Havia de ser suficientment gran per contenir la gran quantitat de fusta que es baixava del Port i de Cardó, a més a més de cordes, sàrries de cànem, odres de quitrà i esportes de pega, senalles de clavasó, olles, ferramentes, estores d'espart i altres materials i estris. Darrere seu hi havia la bassa on es posava la fusta d'alzina en remull, tapada amb canyes, i pels

⁵⁴⁴ F. CARRERAS CANDI, “Ordinacions urbanes...”, p. 415.

⁵⁴⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 4 (2n lligall), f. 33r-41v.

⁵⁴⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 109 (2n lligall). f. 19v.

⁵⁴⁷ De fet, els establiments de 1341 parlen clarament de la *devesa del pont*, és a dir, del lloc, ampli, que la ciutat reserva per al manteniment del pont de Barques. El document diu que *qui contrafarà, sàpia que pagarà per pena cent sòlidos, et perdrà la fusta que tallada aurà. E si els dits C sòlidos pagar no porà o no volrà, sàpia que starà pres, per cascun sòlido, I dia en la Çuda*. F. CARRERAS CANDI, “Ordinacions urbanes...”, p. 410-411.

voltants treballaven els serradors”, i conclou, amb exactitud, que “la casa del pont no era només un edifici destinat a l’ús exclusiu del pont. Era el magatzem municipal de fusta, el lloc d’on sortia aquest material per a les diferents obres de la ciutat. D’allí provenia la fusta utilitzada en l’adob dels altres ponts de la fusta de la ciutat, en la construcció de la peixateria nova en 1386, en les obres de la casa de la Paeria en 1383, en les construccions de temporada de la fira a la plaça de les Cols o en el bastiment de les forques dels penjats”⁵⁴⁸. Tenia, també, funcions menys honestes, segons es desprèn d’una ordre de l’any 1379 en què el Consell de la Ciutat prohibia als ponters tenir ni acollir *fembres* a la Casa del Pont⁵⁴⁹.

La primera dada que he pogut aplegar sobre existència de treballs en aquesta edificació és del dia 21 de novembre de l’any 1372, moment en què el Consell de la ciutat decideix que *sie fet l porxe en la Casa del Pont de la ciutat, e que sia cubert lo dit porxe de teula, e fet ab pilars e ab açò que serà necessari al dit porxe*, la qual notícia implica una existència anterior de l’immoble. El porxo va ser construït entre el dia 7 de gener i el 14 de maig de l’any següent, 1373, i el període de màxima activitat constructiva va iniciar-se al mes de març. No s’ha conservat un llibre de l’obra, però en el llibre de Clavaria número 9 del municipi, conservat a l’Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l’Ebre, s’hi van registrar extensament les despeses. Per exemple, consta que bona part de la calç necessària per a l’obra va ser comprada a Tivenys; que la llosa, l’arena i certa quantitat de pedra va ser transportada des de la partida de Vilaroja, i que una altra quantitat de pedra va ser transportada des del portal de Vimpeçol amb la *grondola* de Bernat Sunyol. El material era dipositat a la vora del riu i després traslladat a peu d’obra –el qual, lògicament, estava molt a prop de l’Ebre– mitjançant el treball d’homes i dones amb muls, amb garbells o amb la simple força dels braços. Pel que fa als treballadors de la construcció actius en aquesta empresa, consta que el pedrapiquer Berenguer Oliver picà i paredà *los pilars de pedra del porxe*, els quals van ser assentats pel sarraí Ameruç –que també apareix fent morter– i el seu fill. Com Ameruç, el mestre major de l’obra i gairebé tots els manobres qualificats que hi apareixen, eren musulmans. Pel que fa al mestre major, es tracta de Mahomet Pex, actiu, també, a la construcció de les muralles i relacionat amb Saragossa. Els dies que treballa cobra 3 sous i 4 diners. L’acompanyen –

---

⁵⁴⁸ M. UTGÉS, “La construcció i manteniment del pont de Barques a l’època baixmedieval”, dins *Lo pont de Barques...*, p. 45-74.

⁵⁴⁹ AHCTE. Fons de l’Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 16. p. CXVII.

i, de fet, treballen més dies que ell, ja que la seua presència sols devia ser necessària en moments puntuals- Affacen Alcayt, que *tapia en les tàpies que's fan en la Casa del Pont*, i pren 2 sous i 9 diners diaris; Salpico, de la sovint citada família Abbet, que apareix constantment a les obres del Palau Reial del Castell de la Suda i en altres obres de la ciutat, i aquí és citat com a *tapiador* (2 sous, 9 diners); Fferig (2 sous, 9 diners) i Ubaquer (2 sous, 9 diners), també tapiadors, i altres personatges que tenen funcions diferents, com Mahomado, que *fa mortar*, o Sobrevetla i Pere Cerver, que *assaonen terra en la dita obra*. Juceff Aventall, a qui potser hem de relacionar amb el Ventall que apareix als llibres d'obra del castell i de les muralles, apareix aquí donant *terra a les tapieres* juntament amb més sarraïns i cinc dones, la qual cosa indica que el gruix de l'obra realitzada va ser de tàpia, probablement tàpia mixta, cosa habitual en les obres dirigides per mestres moros a la ciutat⁵⁵⁰.

Com succeeix amb la resta d'edificis de propietat municipal, les sèries històriques de la ciutat, especialment els llibres de Clavaria, reflecteixen nombroses reparacions i nombrosos treballs de manteniment. En aquest cas, i sense la voluntat de fer un registre complet d'aquestes notícies, podem destacar que l'any 1388 hi treballà la colla d'Alí Pradell, *mestre d'alberchs sarraí*; que l'any 1388 Bernat Aztor adobà *la finestra e trespol de la casa dellà lo pont*; que l'any 1400 Jucef Abbet (Salpico) en reparà la teulada, la qual va ser canviada per la colla de Ramon Domènech (amb la presència de Pocolull, Alcoverre i Domingo Riba, que aportava les teules) l'any 1426, etcètera⁵⁵¹.

Un document, transcrit per Pastor i Lluís l'any 1914, informa que en una de les seues visites a Tortosa Sant Vicent Ferrer va predicar en un cadafal construït a les parets de la Casa del Pont, i que, per aquesta raó, a l'abril de 1410 la ciutat va decidir contribuir en l'erecció d'un porxo *aquí faedor ab certa ymatga e [crucifici], per ço que d'ací avant tots temps lo nom de Jesuchrist hi sia loat e benedit*⁵⁵².

⁵⁵⁰ AHCTE Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 10. f. 29v; Llibre de Clavaria, 9. f. CCXlr-CCXXXI.

⁵⁵¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 25, pp. CXI-CXII; Llibre de Clavaria, 29. p. CLXXXVII; Llibre de Clavaria, 37. p. CXXIII; Llibre d'Obres Públiques, 4 (2n lligall), f. 28r-30r.

⁵⁵² F. PASTOR, "San Vicente Ferrer en Tortosa", dins *La Zuda*, 20 (octubre de 1914), p. 1-3. La referència arxivística del document és AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 26 (2n lligall). f. 44v. Pastor data el document el 30 de novembre de 1409. Per la meua banda, opino que la datació correcta és 21-4-1410.

El 4 de maig de 1443 el Consell va decidir fer una altra casa *dellà lo pont*, darrere la preexistent, *e feta la dita casa, com la fusta hi serà, que lo clavari tingua la clau e haja a donar la fusta al ponter en compte, en ço que serà necessari a ops del pont, e per altres obres de la ciutat, e ço que la dita casa costarà de fer, sia pagat dels béns de la universitat*. Potser es tractava, de fet, d'una ampliació, de la qual van ocupar-se, probablement, Joan de la Cova i Francesc Solà⁵⁵³. En aquest context, l'any 1451 s'hi col·locà una pedra, *ab senyal de torre, damunt lo portal de la casa de la ciutat dellà lo pont*, que potser és l'escut municipal que cita Utgés⁵⁵⁴.

Durant el segle XV, a més de les notícies ja esmentades, consta que el mestre de la Seu, Pere Garçó, *descalçà* l'edifici, concretament l'any 1464; dos anys després, el 1466, Bartomeu Martí dirigí l'obra, que administrava Antoni Domènech, *de tornar la casa de la ciutat que és delà lo pont*, treball que probablement està relacionat amb un pagament d'1 lliura, 11 sous i 6 diners per preu de 900 rajoles destinades a *la obra de la casa dellà lo pont* realitzat el 30 de juliol de 1467. Vers l'any 1487, consta que s'hi va fer una finestra nova⁵⁵⁵.

5.6.- La peixateria

Malgrat que alguns autors han relacionat la peixateria gòtica amb un edifici que fa cantonada entre els carrers de la Rosa i Bisbe Aznar⁵⁵⁶, el cert és que els dibuixos fets l'any 1563 per Anton van den Wyngaerde mostren ben a les clares que aquest immoble no té res a veure amb la peixateria bastida al final del segle XIV, la qual estava situada a la confluència dels carrers de Canvis i de Sant Roc, vora el riu, fent pont sobre el Vall, a l'actual plaça del Paiolet. Es tractava, doncs, d'una estructura complexa, difícil de construir i molt atrevida. Aquesta ubicació també la certifiquen els documents, i ja havia

---

⁵⁵³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 40. f. 57r-v; Llibre de Clavaria, 68. f. 49r-50v; Llibre de Clavaria, 69. f. 43r. Pocs anys després Joan de la Cova torna a treballar a l'edifici, i també a la casa del ponter. Cfr. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 71. p. 159 (10-8-1449); Llibre de Clavaria, 75. f. LXXr (10-11-1453).

⁵⁵⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 72. p. 144.

⁵⁵⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 83. f. LXXIIv; Llibre d'Obres Públiques, 4 (1r lligall), document solt 4; Llibre de Clavaria, 85. f. 56r; Llibre de Clavaria, 99 (3r lligall), document solt 3.

⁵⁵⁶ R. MIRAVALL, *Tortosa. Guia general*, Tortosa, 1983, p. 165. Segurament aquesta confusió es deu a la identificació del pont de la pedra, en altres documents dit de la fusta (en definitiva, el pont major sobre el Vall), amb el pont de la peixateria, que estava uns metres avall, gairebé tocant al riu, i era de pedra. Sobre tot aquest complicat assumpte cfr. *infra* cap. 9.

estat donada a conèixer per Albert Curto en el seu estudi sobre el consum de peix a la Tortosa medieval⁵⁵⁷.

Aquest darrer autor informa de l'existència d'una primera peixateria pública abans de l'any 1342, la qual, probablement, estava a la mateixa zona que la construïda a partir de 1383, però segurament al sector nord del Vall, no pas sobre el barranc. Escriu Curto que “la nova es comença a fer el 1384 i no es finalitza fins 4 anys més tard. L'obra és encomanada a Guerau d'Almenar, del qui encara es conserva en l'Arxiu Municipal el llibre de comptes. Sobre la nova peixateria es grava aviat un nou impost, que han de satisfer tots aquells que hi venen. Si bé el 1388 la nova peixateria ja funciona, s'hi fan altres obres i reformes durant els anys successius. Pel març de 1389 es construeix un pedrís o *taula de argamassa* entre les dues finestres del front. Una important ampliació serà el porxo, començat per Pere Oliver el juny de 1394. D'altres referències ens parlen d'eines i mobiliari emprat, com un taulell, un banc, una barra, 4 balances de fust, una paliçada, un carregador, peses, o reixat i ceps⁵⁵⁸.

Per la seua banda, M. Utgés, J. Martínez i P. L. Artigues, en la fitxa del programa d'arqueologia urbana de la ciutat de Tortosa que dediquen a la peixateria, aprofiten un document citat per Bayerri⁵⁵⁹, actualment introbable, per afirmar que “la façana est de la casa quedava adjacent al pont que travessava el Vall en aquest sector, just a l'alçada del carrer dels Canvis, i que des de finals del s. XIV s'anomena *pont de la peixateria*. Tenim documentada l'existència d'un pas en aquest punt des de 1248, en què es construeix un pont de pedra de 20 pams d'amplària, anomenat segons referències del s. XIV *pont de l'Herba*. Aquesta via podria ser la sortida de la ciutat per la porta de Vallverd, un dels accessos de l'antic recinte emmurallat romano-islàmic, que sembla que es trobava al final del carrer dels Canvis. No sabem què se'n fa d'aquest *pont de l'Herba* quan es construeix la volta de la peixateria, si s'enderroca per construir-ne un de nou o si senzillament canvia de nom per dir-se pont de la peixateria. L'estudi de les voltes de la claveguera del Vall potser ens podria donar resposta”.

---

⁵⁵⁷ A. CURTO, “El consum de peix a la Tortosa baix.-medieval”, dins *Ir Col·loqui d'Història de l'Alimentació a la Corona d'Aragó*, 2, Lleida, 1995, p. 149-166.

⁵⁵⁸ *Ibidem*, p. 158-159.

⁵⁵⁹ E. BAYERRI, *Historia de Tortosa y su comarca*, VII, Tortosa, 1957, p. 371.

Malauradament, aquest estudi arqueològic no s'ha realitzat encara, i simplement comptem amb algunes fotografies i la descripció de les arcades que fan els citats M. Utgés, P. L. Artigues i J. Martínez: “a l'extrem oest de la claveguera del Vall, sota l'actual plaça del Paolet, es poden apreciar una sèrie d'arcs apuntats molt oberts i una volta de canó de similar obertura a continuació, tots construïts amb carreus ben escairats i integrats en l'estructura de la claveguera. Les dos primeres arcades constituïen la volta sobre la qual s'aixecà part de l'edifici destinat a la venda pública de peix de la Tortosa baixmedieval, mentre que la volta posterior, d'una amplada adequada, podria ser el *pont de la Peixateria*”. De fet, les arcades apuntades són quatre, i, efectivament, la documentació conservada parla clarament de la construcció de quatre arcades.

Les notícies que he pogut aplegar sobre la construcció de la peixateria no acaba de solucionar, malauradament, aquesta qüestió: en primer lloc, cal tenir en compte que en alguns documents de l'any 1384 Guerau Dalmenar apareix anomenat com a *obrer de la piscateria e del pont de la fusta*. Al juny d'aquest mateix any, enmig del llibre d'obres de la peixateria, es parla *del pont faedor de pedra, que és dit pont de la fusta*. En principi sembla que el pont de la fusta, que es fa de pedra, és el que hi havia al costat de la peixateria. Altra documentació, però, sembla que desmenteix aquesta identificació: es parla de la voluntat de fer el *pont de la fusta* de pedra i argamassa als anys 1376 i 1379, i al 1380 apareix una referència a obres d'arranjament *en lo pont de pedra, prop la pescateria, appellat pont de la erba*. Pareixen, en aquest cas, dos ponts diferents. El fet que l'any 1384 es pugi *pedra que era davall lo pont a la obra* de la peixateria, que al mateix temps s'estigui parlant de pujar pedra de *davall les voltes* d'aquest edifici, i que l'any 1388 hi hagi una referència al *pont de la pescateria* no desfà, tampoc, l'entrellat. En conseqüència, i fins que no es faci una intervenció arqueològica que pugui revelar dades més precises sobre el tipus de construcció i la cronologia de les restes conservades, l'única cosa que es pot afirmar rotundament és que hi havia un pont sobre el Vall al costat de la peixateria quan aquesta encara no cobria el Vall (1380) i que la peixateria va cobrir el Vall des del 1384, aproximadament. Acceptat això, és del tot lògic pensar que la peixateria sobre el Vall i el pont sobre el Vall estiguessin íntimament relacionats –contigus– des de la segona meitat de la dècada de 1380 i, per tant, que com ja suposaven Utgés, Artigues i Martínez, les dues –de fet, quatre– primeres voltes, d'arcs apuntats –de fet, arcs diafragma– siguin restes de la peixateria, i que l'arc posterior, de

mig punt, sigui un vestigi del pont⁵⁶⁰. En aquest mateix estudi, en la part dedicada a les obres del barranc del Vall i als ponts que el travessaven, he desenvolupat *in extenso* aquesta qüestió. Aquí, en resum, diré que el pont de l'herba era el mateix que el de la peixateria: era de pedra i probablement data del segle XIII. El pont de la pedra, abans dit de la fusta, travessava el Vall uns metres cap a l'est, a l'altura del carrer de la Rosa, aproximadament, i va ser fet de pedra en el mateix moment en què s'estava construint la peixateria, sota la responsabilitat del mateix administrador, Guerau d'Almenar, d'aquí la confusió que es desprèn dels documents. Al 1416, moment en què va canalitzar-se el Vall, van reforçar-se, també, les voltes de la peixateria i el seu pont⁵⁶¹.

Arcades i pont de la peixateria al 2005

Pel que fa estrictament a la construcció de la peixateria nova, al desembre de 1383 ja hi ha un pagament de 150 lliures a l'obrer, Guerau d'Almenar i, per tant, en aquest moment ja s'havien iniciat, com a mínim, el preparatius. A més, es produeixen diverses expropiacions per a possibilitar l'erecció de l'immoble. Sembla que abans del mes d'abril de 1384 ja s'havia comprat la casa d'en Segura, i des de l'octubre de 1384 fins al març de 1386 hi ha registrada l'expropiació de diversos albergs del sector que va ocupar l'edifici: els de Nicolau Beneito, colteller, *lo qual la ciutat li pres per la obra de la piscateria*; el de na GERALDA, *muller d'en Galceran de Vilalbí, còndam, ciutadà de Tortosa*; el de Bartomeu Barreda, *prevere e benefficiat en la sgleya de Sent Johan de Morella*, que abans havia estat del citat Nicolau Beneito; i el d'Alfonso Ruhiç, ferrer. La fusta dels albergs enderrocats va ser venuda en encant públic per Pasqual Belsa, el

⁵⁶⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 1. f. 10v, 27r; Llibre de Provisions, 12. f. 183v, 216v; Llibre de Clavaria, 17. p. CXXII; Llibre de Clavaria, 21. p. CXXII; Llibre de Clavaria, 25. p. CXXV.

⁵⁶¹ Cfr. *infra* capítol 9.

ponter, i Guerau d'Almenar, l'obrer de la peixateria, el qual va rebre diverses quantitats de mans del clavari per tal de finançar les expropiacions i les obres⁵⁶²,

Com ja va explicar Albert Curto, el llibre de les obres de la peixateria “està bastant malmès”⁵⁶³. És il·legible en algunes pàgines, comença pel que probablement fos el foli 35 del quadern i s'acaba de cop. Malauradament, tan sols hi ha anotades les dades de l'obra entre abril i agost de 1384, aproximadament⁵⁶⁴. Malgrat tot, però, hi ha registrades diverses notícies importants. Comentem les més destacades: es compraren pedres de Mallorca i de Flix per a la construcció. Les de Mallorca, a Pere Torner, pedrapiquer, i a Pere Sunyol, patró de vaixell, que és qui les portà des de les illes. Les de Flix, foren comprades al pedrapiquer Pere de Sanahuja, de l'esmentat lloc, que en aquest cas devia ser, també, qui les havia tallades. En un altre document, de l'any 1387, hi ha registrat un pagament de 40 lliures i 3 sous al pedrapiquer de Villalba dels Arcs Maymó Bonfill⁵⁶⁵, cosa que demostra la importància de les pedreres i dels pedrapiquers de la Ribera de l'Ebre a l'Edat Mitjana en la provisió de pedres tallades per a les obres de la ciutat, com ja han demostrat en més d'una ocasió els treballs de Victòria Almuni⁵⁶⁶. A més, però, va emprar-se la citada pedra de Mallorca i, l'any 1387, van comprar-se 93 permòdols, ja fets, en algun taller de Barcelona⁵⁶⁷. Pel que fa a altres materials, consta que la calç necessària per a les obres va ser comprada, com tantes altres vegades, al lloc de Tivenys i, en aquest cas, concretament que va ser comprada als sarraïns Geheme Avinomer i Mahomado Alvell.

⁵⁶² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 19. p. CCCLXXXIII; Llibre de Clavaria, 20. p. CLXV, CLXVIII, CLXX, CCV, CCVII, CCVIII; Llibre de Clavaria, 21. p. CXXII, p. CLVI, CLX; Llibre de Clavaria, 22. p. CVIII, CLXXV; Llibre de Provisions, 15. f. 1v; Llibre de Provisions, 16. f. 43r; Llibre d'Obres Públiques, 1. f. 18v.

⁵⁶³ A. CURTO, “El consum...”, p. 158 n. 43.

⁵⁶⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 1.

⁵⁶⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 750 (pergamí).

⁵⁶⁶ Cfr., per exemple, V. ALMUNI, *L'obra de la Seu de Tortosa...*, *passim*; V. ALMUNI, “Tràfec de mestres d'obra, escultors i picapedrers dins de l'àmbit territorial de la diòcesi de Tortosa en la baixa edat mitjana (1340-1450). Aportacions de la documentació de l'Arxiu Capitular”, dins M. A. PRADILLA (ed.), *Història i territori a les comarques de la diòcesi de Tortosa*, Benicarló, 2004, p. 11-28. Al XVI el pedrapiquer més important, en aquest sentit, potser sigui Domingo Cotxí, de Flix,. Cfr. J. VIDAL, “Assaig de panorama...”, *passim*.

⁵⁶⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 751 (pergamí). Sobre el món de la construcció a la Barcelona d'inicis del segle XV, cfr. el clarificador article de M. CARBONELL, “Marc Safont (ca. 1385-1458) en l'arquitectura barcelonina del segle XV. Documents per a un esbós biogràfic”, dins *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, XXI (2003), p. 181-226. Tot i que centrat en el centre de Girona, sobre la producció seriada de materials d'aplicació arquitectònica a Catalunya cfr. F. ESPAÑOL, “Los materiales prefabricados gerundenses de aplicación arquitectónica (s. XIII-XV)”, dins J. YARZA i F. FITÉ (eds.), *L'Artista-Artesa Medieval a la Corona d'Aragó*, Lleida, 1999, p. 77-127.

Una altra cosa: com en tantes altres obres bastides a la ciutat en els segles del gòtic, des de les muralles fins al Palau Reial del castell de la Suda, s'aprecia que en la construcció de la peixateria hi van treballar dues colles diferents, dirigides per dos mestres diferents, que col·laboraven puntualment quan era necessari. Una colla, formada per pedrapiquers, cristians, es dedicava principalment al treball de pedra picada: arcs, voltes de pedra, portals, etcètera. Una altra, formada per mestres sarraïns, citats de vegades com a mestres de cases, altres vegades com a mestres d'obra de vila, mestres d'argamassa o, fins i tot, fusters –en aquest cas concret, se'ls esmenta com mestres *de tapiar*-, s'encarreguen de paredar. Als mestres sarraïns no sempre els acompanyen manobres sarraïns. També apareixen mestres d'aixa i fusters, que són els encarregats de fer els bastiments i, conjuntament amb els mestres d'obra –pedrapiquers i mestres d'obra de vila-, de fer i col·locar les cindries per a fer les voltes. També apareixen sovint ferrers –moros i cristians- que s'ocupen del treball de ferro, quan és necessari, i d'afilar –*alloejar*- les eines dels pedrapiquers. A més, apareixen molts homes i dones sense un perfil professional determinat.

A l'obra de la peixateria els mestres pedrapiquers que hi apareixen són Bartomeu Durà o Duran, el mestre major, que pren, com a màxim, 5 sous diaris, Berenguer Puig (3 sous, 9 diners), Pere Torner (3 sous), Joan Niell (2 sous), Nadal Roca (3 sous, 9 diners)⁵⁶⁸, i Ramon Carós (3 sous, 9 diners); no podem certificar que fossin pedrapiquers Salvador Ferran (2 sous, 6) i Jaume Garcia (3 sous). El mestre major de tapiar és Abraham, que pren, com a màxim, 5 sous i 4 diners diaris⁵⁶⁹. És acompanyat del seu fill (1 sou, 4 diners), Alí Barberuç (2 sous, 10 diners), Aunello Saragocí (2 sous, 10 diners), Jaffar, ajudant d'Abraham (3 sous) i Algueycí (1 sou, 6 diners). Els mestres d'aixa i fusters que s'ocupen de les cindries i altres elements de fusta són Andreu de Sant Joan, Antoni Moliner, Bernat de Bas i el seu fadrí, i Andreu Tranxer,

---

⁵⁶⁸ Aquest important pedrapiquer, molt actiu al territori durant el darrer terç del segle XIV, apareix citat en el llibre d'obra de la peixateria, en alguna ocasió, com a Arnau Roca, segurament a causa d'una confusió de l'escrivà.

⁵⁶⁹ No crec que sigui necessari sistematitzar totes les referències, abundants, que existeixen als fons històrics de l'Ajuntament de Tortosa per a proclamar que, com ha insistit tot sovint G. Borrás Gualis, "no se aprecia ningun matiz o diferencia salarial entre la mano de obra mudéjar y la cristiana por razones de discriminación social sino que las diferencias salariales responden siempre a motivos diferentes a la condición social de los productores, por lo que la tan manida referencia historiográfica a la baratura de la mano de obra mudéjar es un tópico a erradicar". Efectivament, a la peixateria gòtica de Tortosa veiem com el mestre major pedrapiquer, cristià, cobra un màxim de 5 sous diaris, mentre que el mestre major de tapiar, sarraí, cobra un màxim de 5 sous i 6 diners diaris. Hem pres la cita de G. BORRÁS GUALIS, "El artesano mudéjar en aragón", dins J. YARZA i F. FITÉ (eds.), *L'Artista-Artesà...*, p. 59-76 (72).

que fèu IIII barres e IIII caxes a les dites barres, a les II finestres de la dita obra. Els ferrers que treballaren en aquesta obra l'estiu de 1384 són els sarraïns Capo i Hayre. També hi treballen Jaume Pomar (3 sous), Pere Barta (2 sous, 6 diners; mescla morter), Antoni Bellsca (2 sous, 10 diners), Apparici Noguer i Mahomado Bondet (cobren 2 sous, 6 diners i 2 sous i 10 diners respectivament, i piquen terra), Pere Tiviça i Cirerot (fan ramada en la obra, per ombra), Simó Alcoverre i altres persones que s'encarreguen del transport de material amb ases i altres animals. Durant aquest cinc mesos, els equips de Durà i d'Abrahim, ajudats pels mestres d'aixa, posen les cindries i fan les quatre arcades que encara avui es conserven. Les voltes s'estaven omplint de terra ja al mes de maig. Abrahim també treballa en paredar, a pedra e argamassa, la cambra que era d'en Segura, la qual ha de correspondre, segurament, a un dels edificis comprats i enderrocats o en part reaprofitats per a construir la peixateria. En aquest moment també es fan les II finestres de la dita obra⁵⁷⁰.

Com hem dit, no posseïm informació sobre la construcció de l'edifici des del mes d'agost de 1384. Això, a banda del fet que el llibre d'obres conservat sigui incomplet, també pot estar relacionat amb una hipotètica aturada o alentiment de les obres, possiblement causada per la necessitat d'espai i, per tant, pel procés d'expropiació de diversos albergs entre octubre de 1384 i març de 1386, que ja hem comentat. En aquest punt, recordem que les notícies conservades s'aturen al mes d'agost de 1384, i que en aquest moment les arcades sobre el Vall –la part més important i complicada de l'obra– ja estaven construïdes. De fet, les dues primeres arcades estaven construïdes el mes d'abril i les dues segones es construïren des d'aquest moment. A l'estiu, per tant, segurament ja s'estava treballant a l'edifici pròpiament dit, però la veritat és que el dia 18 de novembre de 1385 el Consell de la ciutat va proveir que *la pescateria novellament començada en la dita ciutat se acap de obrar, e que se començ a obrar en la quaresma primer vinent, de la qual obra sia obrer en Guerau d'Almenar, e que's faça de e ab consell dels honrats procuradors de la dita ciutat, qui ara són o per temps seran, e d'en Pasqual Belsa, e d'en Guillem Macip*. Al mes d'abril de 1386 hi ha dues informacions que ens diuen que l'edifici estava a punt d'entrar en funcionament: d'una banda, consta que Joan Martínez i quatre hòmens de ribera han stremades les pedres de la pescateria nova, per ço que les savogues e l'altre pex de tall s'i vena i, de l'altra, que el mestre

⁵⁷⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 1, *passim*.

d'aixa Bernat de Bas i el seu fadrí treballaren *en fer banchs e taules en la dita pescateria nova*. Però, gairebé alhora, el mes de maig comencen a aparèixer, talment com l'any 1384, pagaments a l'administrador de les obres i èpoques per material i treball⁵⁷¹. Al meu entendre el que succeeix és que si les arcades ja estaven fetes –i sembla que ho estaven– el pis de sota de la peixateria, on hi havia el grau, entraven les barques i es dipositava el peix, ja es podia utilitzar. Però el pis de dalt no estava encara acabat. Així, sembla que tampoc en aquest moment d'impàs les obres estigueren del tot aturades, i consta que el 5 de juliol de 1386 va pagar-se a Miquel Serra el lloguer *a ell degut de l'any, lo qual finí en la festa de Nadal prop passada, de una sua botiga que és en lo carrer de la palla, en la qual stà la manobra de la pescateria*⁵⁷².

Entre setembre de 1386 i febrer de 1388 Guerau d'Almenar, l'administrador de la construcció, rep continus pagaments del clavari per a finançar la nova empena constructiva. D'aquest temps, però, no s'ha conservat un llibre d'obres, i simplement coneixem les èpoques, ja citades, del pedrapiquer de Villalba dels Arcs Maymó Bonfill, per concepte de pedres, i del mercader Pere Fochencès, per concepte de 93 permòdols comprats a Barcelona. A més, hi ha pagaments a Mahoma Valencià, sarrai de Tortosa, per claus, i a Ramon Domenjo, rajoler de Tortosa, per 1655 rajoles (maons). Al gener de 1388 es detecta una certa pressa perquè la peixateria s'acabi ràpidament. I a partir del mes de maig les referències ja són de la fabricació de bancs, llumaners, ceps, etcètera. El darrer pagament que es fa a Guerau d'Almenar com a administrador d'aquesta fàbrica, ja al mes de juliol de 1388, és *per acabar la obra e arreus e coses necessàries a la dita pescateria*⁵⁷³.

⁵⁷¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 16. f. 43v-44r; Llibre de Clavaria, 22. p. CLXXV, CLXXXVIII, CLXXXVIII, CLXXXVII; Les èpoques conservades de l'any 1386, dels ferrers Joan i Bernat Dovo i del fuster de Montsó Antoni d'Acenar. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 747 (pergamí); Registre 748 (pergamí); Registre 749 (pergamí).

⁵⁷² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 22. p. CCXVIII. Se li torna a pagar el lloguer el 28 de maig de 1387 (AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 23. p. CCXXI) i el 19 de març de 1388 (AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 24. p. CLXXXVI). A més, consta que l'any 1384 estava llogada per a les obres de la peixateria la botiga d'Arnau Cleriana (AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 1. f. 13r). L'any 1387 es fa un pagament per una botiga *dellà lo pont, en la qual son obrada tota la fusta de la obra de la pescateria* (AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 21. p. CCCLXIII).

⁵⁷³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 21. p. CCCLXI, CCCLXII-CCCLXIII; Llibre de Clavaria, 22. p. CXXIII, CCXVIII, CCXX, CCXXIII, CCCIII; CCCI; Llibre de Clavaria, 23. p. CLXXXIII, CLXXX, CCXVIII, CCXVIII, CCXXI, CCXXIII, CCXXXII, CCXXXIII, CCXXXV, CCCIII; Llibre de Clavaria, 24. p. CLXXIII, CLXXXVIII, CCXVIII, CCXXVII; Llibre de Clavaria, 25. p. CXV, CCVI; Llibre de Provisions, 17. f. 2v; Registre 750 (pergamí); Registre 751 (pergamí); Registre 752 (pergamí); Registre 753 (pergamí).

Com no podia ser d'una altra manera, des del mateix moment en què l'edifici està en funcionament, comencen a aparèixer les referències a reparacions, millores i adobs, en moltes ocasions relacionades amb la difícil convivència que hi va haver entre la peixateria i el Vall –no ho oblidem: es tracta d'un barranc, no pas d'una sèquia artificial. Així, tan aviat com al 16 de maig de 1388 ja hi ha una referència al treball de 10 homes que aplanaren *la terra davall los archs de la pesquiceria, per ço com no podien passar les dones que anaven a l'aygua, al rech, sens gran afany*, i que, amés, rebliren *la cèquia que l'aygua de la pluja que decorria per lo vall feya a la part ves los cambis de la dita pesquiceria, que si no s'i acorregués descalçava la dita pescateria*. Queda clar, doncs, que les barracades que baixaven pel Vall des del barranc del Rastre afectaren des del principi l'estabilitat de la construcció. Segurament està relacionada amb el mateix problema la notícia de l'arranjament del *pont de la pescateria* durant el mes d'octubre de 1388⁵⁷⁴. Com és lògic, la documentació municipal és rica en referències en aquesta mena d'intervencions, tant a les arcades –voltes–, que s'hagueren de cloure al febrer de 1391 i es repararen novament l'any 1507; i a la teulada, la qual, enderrocada pel vent ja el mes de març de 1389, va ser reconstruïda amb fusta de Borriana. Aquest va ser l'element més reparat de l'edifici al llarg del temps⁵⁷⁵.

⁵⁷⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 25. p. CIIII, CV, CXXXV.

⁵⁷⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 25. p. CLIIII, CLXXXVIII (1389, es fa *I pedriç o taula d'argamassa que fêu en la pescateria, entre abdues finestres, de front, e per la teulada dalt, que fêu adobar, la qual havia derroquada lo vent, i es compra fusta de Borriana*); Llibre de Clavaria, 26. p. CLXXXVII (1390, s'arranja el pas de l'escala de la peixateria, *vers lo rech*); Llibre de Clavaria, 27. p. CLIII, CLV, CLXVII (1391, es fa una taula nova i es clouen les dues arcades de la peixateria); Llibre de Clavaria, 29. p. CLXXXVII (1393, Bernat Aztor adoba la teulada); Llibre de Clavaria, 30. p. CLXXVIII (1394, Bernat Aztor adoba *I pedriç en la pescateria*); Llibre de Clavaria, 2. p. CLIII (s'arranja la teulada); Llibre d'Obres Públiques, 12. f. 67v, 83r (1397-1398, reparacions diverses); Llibre de Clavaria, 37. p. CXXIII (1400, Salpico, *ab alguns altres moros e fadrins*, arranja la teulada); Llibre de Clavaria, 42. p. CXVIII (1405, es recorren les teulades); Llibre de Clavaria, 45. p. CVIII (1408, s'arranja la teulada); Llibre de Clavaria, 47. p. CXXXVI (1410, Berenguer Morera fa 24 pedres per a la peixateria, i es compra corda per a les balances); Llibre de Clavaria, 50. p. CXXXV (ca. 1413, s'adoba la teulada); Llibre de Clavaria, 51. p. CXXXVI, CLII (1415, s'adoben les parets *dels rexats de la pescateria*); Llibre d'Obres Públiques, 5 (2n lligall). f. 64v (1425, Bernat Gual adoba la teulada); Llibre de Clavaria, 57. p. 121 (1427, en Mascarell fa una nova porta); Llibre d'Obres Públiques, 13 (4t lligall). f. 11r-12v (1430-1431, Ramon Domènech, mestre, amb Panpa, el rajoler Domingo Riba, Antoni Domènech i altres, fan arranjaments a la teulada i al grau pels danys causats per les inundacions); Llibre de Clavaria, 69. f. 39v, 47v, 63r-64r (1447, adoben la finestra, el mestre Joan de la Cova treballa a la claveguera i Bernat Gual a les golfes); Llibre de Clavaria, 72. p. 146 (1451, Antoni Taix dirigeix les obres d'arranjament); Llibre de Clavaria, 84. s/p (1466, els mestres d'aixa Joan Aguat i Bartomeu Martí adoben *los barandats, portes e taules e banchs*); Llibre de Clavaria, 88. f. 151v (ca. 1469, Bernat Pinyana, ponter, mestre d'aixa, adoba *una taula per a tallar les tonyines*); Llibre de Clavaria, 90. f. 37r (1474, es treballa en *acavar lo Vall daval la pescateria*); Llibre de Clavaria, 106 (1r lligall). f. 12r (1507, s'empedra el Vall i s'adoben *la volta e arcada de la pescateria*).

Cal destacar, però, algunes intervencions. Per exemple, sabem que l'any 1391 va empedrar-se el sector urbà de la peixateria, *fins al cantó d'en Berenguer Morera, e en lo pont de pedra, que és davant l'alberch d'en Jachme de Castre*, obra que havia de ser finançada entre la ciutat (2 terços) i els veïns⁵⁷⁶. Després, destaca la construcció d'un porxo nou des del mes de juny de 1394. Aquestes obres, que teòricament eren administrades per Pere Oliver, *axí com a obrer de les obres regides e administrades per Tortosa*, les dirigia, de facto, el verguer Pere Correguo, *sobrestant de les dites obres*. Hi treballaren Arnau Marco, *que picava permòdols* i cobrava 4 sous diaris. En Miravet, piquer, que cobrava 3 sous i 6 diners diaris. I en algun moment consta que treballaren quatre pedrapiquers –anònims– allora. Sperti i Arnau Miralles, *qui mesclaven arena ab calç*, prenien 5 sous entre els dos. Els carreus de pedra tallats es transportaven des del convent dels framenors, i les pedres en brut es portaven pel riu des de Xerta. També es van fer servir pedres de Mallorca, especialment per a pavimentar, i hi ha registrades despeses per fusta, especialment d'olivera, i per calç⁵⁷⁷.

Una altra obra important va tenir lloc a inicis del segle XV: es tracta de la construcció d'una escala, que va anar acompanyada de l'arranjament de les golfes. Un registre de clavaria que podem datar vers el 1414 esmenta aquesta obra, sense especificar gaire més. Si que parla, però, de Jaume Avella, que era el sobrestant de l'obra. Penso que cal relacionar aquest document amb un quadernet solt de sis folis, sense data, que hi ha adjunt al segon lligall del llibre d'obres públiques número 2. Aquí consta que Jaume Avella era el sobrestant de les *despeses en la schala de la pescateria*, i que dirigí aquestes obres el mestre Ramon Domènech, que prenia 4 sous i 6 diners diaris. Ramon Domènech va tenir com a col·laboradors en els treballs n'Arbonès (3 sous, 8 diners), Pedro de Terol (2 sous, 4 diners), Bernat Bertran (2 sous, 4 diners) i altres persones de menys categoria professional⁵⁷⁸. El 25 de setembre de 1439 es realitza un pagament de 78 lliures, 17 sous i 3 diners per preu del que *havien costat de fer les privades qui foren fetes en lo pati de la pescateria, vers lo riu [...] segons n'Esperandeu Palau, al qual fonch comanat de fer aquelles per provissió o determenació dels honorables procuradors e prohòmens en la sala baix de la Casa de la Ciutat, a IIII de juliol*⁵⁷⁹.

⁵⁷⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 27. p. CLII.

⁵⁷⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 2 (2n lligall), *passim*.

⁵⁷⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 50. p. CLXXXVI; Llibre d'Obres Públiques, 2 (2n lligall), document solt 1.

⁵⁷⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 63. p. 167.

La peixateria dibuixada per A. van den Wyngaerde (1563)

Finalment, només queda comentar que les golfes de l'edifici es llogaren, com a mínim, a partir del darrer terç del segle XV. Així, consta que el dia 8 de maig de 1479 els oïdors de compte *provehiren e delliberaren fos logada la casa dalt de la pescateria*, la qual tenia llogada anteriorment l'especier Joan Forns, *a'n Lorenç Cervelló*, que també era especier, *per LX sous l'any*. A més, s'acorda que *ultra axò ho haja a tenir en condret, del què'l mester serà en fer alguns adobs, perquè no's ploga la dita casa*. El lloguer s'estableix per a 5 anys. Temps després d'acabat el contracte amb el citat Llorenç Cervelló, foren els peraires i teixidors de la ciutat els que demanaren que, per a *tenir lo juhii de son officii en altres coses fer a la conservació e sosteniment de aquell, juxta los establiments dels veheedors, los sia leixada la casa dalt de la peixcateria, en la qual puixen tenir consell e altres coses necessàries a la dita administració de la justícia e exercici dels dits officis*⁵⁸⁰. Al segle XVII consta que *lo estatge de la algorfa de la pescateria* va ser cedit a l'impressor Francesc Martorell i de Luna per a establir el seu taller, de la mateixa manera que l'impressor Jeroni Gil havia tingut el seu⁵⁸¹.

⁵⁸⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 59. f. 1r, 95v; Llibre de Provisions, 65. f. 80v.

⁵⁸¹ J. H. MUÑOZ i E. QUEROL, "Francesc Martorell i de Luna: aspectes d'un home polivalent", dins *Nous Col·loquis*, II (1998), p. 54; E. QUEROL, *Tortosa, república literària (1475-1800)*, Tortosa, 1999, p. 230. També algunes de les torres de les muralles es llogaven, en aquesta època, cosa que també succeïa en altres ciutats de la Corona, com ara Barcelona o Reus. Cfr., per exemple, J. MORELLÓ, *Reus en el trànsit a la modernitat: fiscalitat i finances d'una vila en vies de creixement*, Reus, 2003, p. 173-177.

5.7.- Les drassanes

D'antuvi coneixem l'existència d'unes drassanes a la Tortosa andalusina⁵⁸² i darrerament s'ha publicat que "les noves es construïren al sector sud de la ciutat. Són documentades des del 1340"⁵⁸³. L'any 1361 consta que eren propietat privada, concretament d'en Bernat Garidell⁵⁸⁴. El 1380 Pere el Cerimoniós va tenir la intenció de construir un edifici nou, gairebé en paral·lel als capítols signats l'any 1378 amb la ciutat de Barcelona per a l'ús comú i ampliació de les drassanes barcelonines⁵⁸⁵, per la qual cosa ordenà al Consell de la Ciutat de Tortosa que dediqués a les obres part dels diners que sortien de les imposicions. Aquesta nova construcció no va arribar a bon port, ja que al 1385 l'important fuster Andreu Tranxer va cobrar 48 lliures, 11 sous i 3 diners, *les quals ell ha convertides en obrar la casa del tint que s'és feta en la daraçana a servui e necessitat de maestre Pere Nadal, lo qual la ciutat ha conduhit e afermat a VI anys per tintorer, per servir la dita ciutat en lo dit temps de la dita art de tintoreria, e obrar II tines, e assetiar aquelles, e per assetiar los II calderons, e per les teules, e assetiar o posar aquelles, e per fer canals, torns e altres diverses arres e coses necessàries al dit maestre en servi del dit tint, les quals tines e calderons e arres lo dit maestre té en comanda per la dita ciutat, e aquelles en la fi dels dits VI anys ha a restituir a la dita ciutat lo dit maestre.* Un document del mateix any anomena aquesta construcció *lo perxe que és stat fet de volentat e manament dels dits honrats procuradors per n'Andreu Tranxer, fuster, fora lo tint que és a la daraçana.* Al 1444 encara hi havia un tint en aquest indret malgrat que, evidentment, el tintorer ja no era Pere Nadal, sinó Bernat n'Arbonès, que volia fer una tanca *en lo vall del tint de la daraçana, e açò seria vist ésser perjudicial al públich, com lo dit vall sia vist tots temps ésser stat al comun ús del públich, ffonch provehit que en lo dit fet los honorables procuradors hi ffacen en deffensió del públich, de consell dels acessors, totes*

---

⁵⁸² Se'n conserva la làpida fundacional, d'època d'Abderraman III, i pareix que és l'indret atorgat pel comte Ramon Berenguer IV als jueus de Tortosa l'any 1149. Cfr. J. MIRET I SANS, "La carta de franquicias otorgada por el Conde de Barcelona a los judios de Tortosa", dins *Homenaje a D. Francisco Codera*, Zaragoza, 1904, p. 199-205.

⁵⁸³ A. CURTO i J. VIDAL, "La ciutat de Tortosa", dins *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura, III...*, p.70.

⁵⁸⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 7. f. 113v.

⁵⁸⁵ A. DE CAPMANY, *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, II, Barcelona, 1961 [1779], p. 309-313, doc. 209.

*provisions necessàries a açò*⁵⁸⁶. Tot plegat indica una davallada de la indústria naviliera tortosina des del darrer quart del segle XIV.

Amb tot, consta que les drassanes de Tortosa funcionaren regularment entre els segles XIV-XVI. No eren cobertes, com les de Barcelona o les de València⁵⁸⁷, sinó un espai, bastant ampli, potser tancat per un petit mur, on es feien vaixells de petit calat a l'aire lliure. La coneguda cita de Despuig, malgrat que sigui, com en tantes altres ocasions, parcial, ho demostra: “es fan assí ordinàriament molts vaxells per a navegar de totes formes; i també s'i fan per lo rey galeres; dien estos capitans del rey que no tenen par”⁵⁸⁸. Segurament és un altre cop amb la voluntat de la monarquia que hem de relacionar l'intent de construcció d'unes drassanes cobertes, de les quals coneixem un projecte datat vers l'any 1555. L'obra, però, tampoc no va arribar a realitzar-se⁵⁸⁹.

5.8.- La seca

No hi ha indicis, a la Tortosa cristiana, ciutat que havia encunyat moneda en època romana i andalusí, d'encunyacions monetàries legals fins que l'1 de novembre de 1463, en plena guerra civil, Joan de Beaumont, lloctinent general del rei Enric de Castella, comte de Barcelona, va concedir llicència i potestat als procuradors i Consell de la ciutat per a batre moneda d'or i d'argent (florins, croats i sisens) per un valor de 20.000 lliures, moneda barcelonesa, amb la mateixa llei que es feia a Barcelona. En el privilegi es disposava també que aquestes monedes fossin acceptades per tothom en el Principat de Catalunya, que es concedís al Consell de la ciutat la facultat d'elegir i canviar els operaris de la seca, excepte el mestre, i s'ordenava que aquesta moneda fos distribuïda per les persones designades en la defensa de la ciutat, reservant els drets reials i la facultat de la Cort reial de saber la quantitat que es fabricava. Un document del mateix

---

⁵⁸⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 14, f. 87v; Llibre de Clavaria, 22. p. CXXXXVIII, CLVIII; Llibre de Provisions, 41. f. 52v.

⁵⁸⁷ Sobre les drassanes de Barcelona i València cfr., entre altres, F. ALMELA, *Las atarazanas del grao de Valencia*, València, 1953; J. MUTGÉ, “Les drassanes de Barcelona en temps d'Alfons el Benigne i Pere el Cerimoniós”, dins *Història urbana del pla de Barcelona*, I, Barcelona, 1989, p. 303-314; A. FLORENSA, “La «drassana» ou chantier de construction navale de barcelona”, dins *Architecture gothique civile en Catalogne*, Mataró, 1935, p. 28-36; G. M. CONTRERAS, *Las Atarazanas del grao de mar. Arquitectura y recuperación*, València, 2002; G. M. CONTRERAS, “Las atarazanas del Grao de la mar en Valencia”, dins E. MIRA i A. ZARAGOZÀ, *Una arquitectura gòtica mediterrànea* (catàleg de l'exposició), II, València, 2003, p. 165-168; A. RIERA, “Les drassanes de Barcelona”, dins *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura*, III..., p. 219-224 (les darreres publicacions, recullen l'extensa bibliografia anterior).

⁵⁸⁸ C. DESPUIG, *Los col-loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, Barcelona, 1981 (ed. d'E. DURAN), p. 194.

⁵⁸⁹ M. A. BAILA, *La ciutat de Tortosa*..., p. 156-158.

dia, redactat gairebé en els mateixos termes, manifesta que va ser escollit mestre de la seca l'argenter tortosí Francesc Comí⁵⁹⁰.

Les evidents dificultats de tot tipus que la ciutat va patir durant aquests anys, amb escassetat d'argent i de moneda, com palesen diverses provisions municipals de l'any 1465⁵⁹¹, potser van evitar que es fabriquessin florins, malgrat que sí que es van emetre terços de croat, anomenats sisens perquè tenien un valor de sis diners. La ciutat va continuar encunyant moneda un cop presa per l'exèrcit de Joan II: ho proven a bastament l'onzè article de les capitulacions de la ciutat davant el rei (15-7-1466), en què es demanava expressament que es pogués seguir encunyant moneda com s'havia fet durant la guerra, cosa que el monarca acceptà⁵⁹², i un document representatiu, el *Llibre de les compres d'argent per a fer moneda* iniciat per la ciutat el 7 de juliol de 1467⁵⁹³.

En aquesta nova etapa el mestre de la seca tortosina va continuar sent Francesc Comí, i ho va ser, com a mínim, fins al 22 d'abril de 1472, moment en què el clavari anota un pagament de 58 lliures, 16 sous i 3 diners per la fabricació *de la moneda menuda o senyals de aram*. D'aquesta quantitat, 28 lliures, 12 sous i 4 diners corresponen al salari de l'esmentat mestre Francesc Comí. Segons M. Crusafont, aquesta moneda menuda o "dinerets" és la catalogada com a Botet-511 i datada, erròniament, al regnat de Felip II⁵⁹⁴.

Malgrat que en algunes ocasions, com per exemple en el cas de Barcelona, l'edifici on es fabricava moneda era un espai únic on es duïen a terme les diferents fases del

---

⁵⁹⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 179 (pergamí). Transcrit per G. MARÍ, *Els privilegis medievals de Tortosa...*, p. 1855-1857; el nomenament de Comí a AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 410 (pergamí). Sobre les emissions monetàries tortosines a l'Edat Mitjana cfr. especialment X. SANAHUJA, "Actuacions monetàries a Tortosa (segles XV-XVII)", dins *Acta Numismàtica*, 28 (1998), p. 141-156. Sobre la relació dels argenters amb la fabricació de moneda a la Tortosa medieval, cfr. J. VIDAL, "Contribució a l'estudi..."

⁵⁹¹ El dia 11 de febrer el Consell de la ciutat decideix que els procuradors es posin en contacte amb el Capítol de la Seu i rebin la clau del lloc on es guarda l'argent de la catedral (AHCTE. Llibre de Provisions, 52. f. 22r), i el dia 4 de juny ordena que, a causa de la guerra, no surtin de la ciutat ni diners, ni or, ni argent (AHCTE. Llibre de Provisions, 53. f. 3r).

⁵⁹² Sobre les capitulacions de Tortosa i, en general, sobre la guerra civil a la ciutat, cfr. A. CURTO, "La guerra contra Joan II a les Terres de l'Ebre", dins *Recerca*, 6 (2002), p. 9-42, especialment p. 34-42.

⁵⁹³ AHCTE. Llibre de Tresoreria, 6. Llibre de Compres d'argent per a fer moneda.

⁵⁹⁴ ADTo. Caixa 9, número 267; AHCTE. Llibre de Clavaria, 88. f. 47r. M. CRUSAFONT, *Numismàtica de la Corona catalano-aragonesa medieval (785-1516)*, Madrid, 1982, p. 121-123; J. BOTET, *Les monedes catalanes*, II, Barcelona, 1909, p. 365. Cfr. també L. VILLARONGA, "Les monedes de plata encunyades a Catalunya durant la guerra contra Joan II", dins *Numisma*, 150-155 (1978), p. 471-490.

procés⁵⁹⁵, se sap que en moltes poblacions, durant l'Edat Mitjana, va ser habitual que la moneda es fabriqués en espais domèstics o privats. Com que a Tortosa no s'ha trobat cap referència a l'existència d'aquest edifici únic *-la seca-*, és lògic pensar que la fabricació tenia lloc al taller del mestre Francesc Comí, al qual taller possiblement van integrar-se nous operaris des del moment en què va començar a batre-s'hi moneda.

5.9.- Els molins⁵⁹⁶

Parlarem breument de molins en estudiar la construcció de l'assut de l'Ebre i les sèquies que hi estan relacionades, i, sobretot, destacarem la importància que la construcció dels elements relacionats amb la hidràulica tingueren per a l'activitat de molts mestres d'obra durant l'Edat Mitjana i Moderna. Ara hem de subratllar que a Tortosa no existiren simplement aquests molins de l'assut. Segons Virgili, estudiós del procés de conquesta i feudalització d'aquest territori durant el segle XII i inicis del XIII, "a la regió de Tortosa trobem, en principi, cinc àrees de moltura clarament revelades pels textos. A l'esquerra de l'Ebre, de nord a sud", hi ha molins fariners i/o d'olives a Benifallet, Remolins i al sector de Quint-la Pedrera (al sud de la ciutat). Però, com afirma el mateix autor, "l'activitat molinera sembla molt més activa a la dreta de l'Ebre". A Xerta hi ha clarament documentats molins fariners i oliers. I, a més, hi ha "l'àrea de moltura per excel·lència", al voltant dels Molins del Compte, dels quals tot seguit parlarem⁵⁹⁷. Evidentment, al segle XII eren monopolis senyorials, i per ara no tinc notícia que cap d'aquests complexos acabés depenent del municipi.

⁵⁹⁵ Sobre la seca de Barcelona, cfr. M. E. RIPOLL, "La seca de Barcelona", dins *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura, III...*, p. 224-225; M. BERNAUS, "Els espais arquitectònics..." p. 102.

⁵⁹⁶ Hi ha una àmplia bibliografia sobre els molins medievals de la nostra ària geogràfica. Cfr., entre altres, F. ESPAÑOL, "Els casals de molins medievals a les comarques tarragonines. Contribució a l'estudi de la seva tipologia arquitectònica", dins *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 1 (1980), p. 245-248; S. CAUCANAS, *Moulins et irrigation en Roussillon du IXe au XVe siècle*, París, 1995; T. GLICK, E. GUINOT i L. P. MARTÍNEZ, *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*, València, 2000; R. PLANES, "Notes d'arxiu sobre arrendaments i inventaris de molins fariners de Girona (1496-1498)", dins *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 20 (2001), p. 578-585; i la recent síntesi sobre els molins medievals catalans del citat R. PLANES, "Els molins i altres indústries", dins *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura, III...*, p. 284-288 (amb diversa bibliografia anterior). Són interessants *Los Veintiún libros de los Ingenios y Máquinas de Juanelo Turriano* (Transcripció del manuscrito con Prólogo de PEDRO LAÍN ENTRALGO y Reflexiones de JOSÉ ANTONIO GARCÍA-DIEGO) (2 vol.), Madrid, 1996, obra del segle XVI que descriu diversos tipus de molins de l'època: LIBRO ONCENO, "Trata de diversas maneras de molinos"; LIBRO DOCE; LIBRO TRECE, "Libro de los molinos batanes y de aceite, y de diversos géneros de artificios de la misma calidad, para sacar aguas, para hacer alumbres y salitres, y para lanas y paños" (II, p. 323-434).

⁵⁹⁷ Cfr. A. VIRGILI, *Ad detrimentum Yspanie. La conquesta de Turtusa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*, Barcelona-València, 2001, p. 219-220.

Pel que fa a la ciutat de la Baixa Edat Mitjana, cal destacar l'existència de, com a mínim, un molí de vent dintre mateix del nucli urbà, del qual, però, podem dir ben poques coses. Simplement sabem que el 27 d'octubre de 1359, el Consell de la Ciutat va proveir *que ls procuradors de la ciutat puxen stablir a cens del pati que és a Badaluch, lo qual és de la universitat, a tothom qui allí vulla fer molí de vent o pati de cases, ço és, per XII diners de cens cascun pati de un molí o de casa; axí emperò, que la universitat haja en aquells molins fadigua e no loïsmo, e que sobre açò puxen fer los dits procuradors qualssevol cartes necessàries de fer*. No podem assegurar si el molí o molins es construïren en aquest moment, però durant el primer quart del segle XV apareixen diverses referències a obres a la torre o al mur del molí del vent, *al camí de l'Alentar*, que està situat darrere el turó del Sitjar o Badaluch. En el context de la guerra civil, l'any 1465 un *apellat* mestre Joan, que per ara no podem identificar clarament amb cap dels mestres de cases o picapedrers actius a la ciutat amb aquest nom, anunciava al Consell la seua intenció de fabricar un molí de vent, amb el finançament de Francesc Oliver, si la universitat li feia donació o concessió del lloc on havia de construir-se el molí, cosa que es pot posar en relació a la donació o lloguer de torres de la muralla que la ciutat feia a oficials del municipi o a menestrals que s'interessaven per habitar a Tortosa, i que, alhora, eren interessants per a Tortosa. Malgrat que els documents són de difícil interpretació, és probable que els molins de vent de Tortosa estiguessin, com a mínim en determinada època, en el mateix sector, tal com apareixen en una vista de la ciutat gravada pel Beaulieu l'any 1648, en la qual veiem un molí de vent en una zona que podem identificar amb aquest turó –el del Sitjar⁵⁹⁸.

Com acabem de dir, també hi havia molins que aprofitaven els petits cursos d'aigua que baixen del massís dels Ports: destaquen els ja citats molins del Compte, que no eren, però, de titularitat municipal. Pareix que es van construir immediatament després de la conquesta cristiana, per iniciativa de Ramon Berenguer IV, el qual va apropiat-se d'un tros dels terrenys comunals per tal de bastir-los. Sembla que és el mateix indret donat pel comte a l'Església tortosina, donació confirmada pel rei Afons l'any 1164 (*locum ad moliendum construendum donaverit*). De l'acte de consagració i dotació de la catedral romànica, el mes de novembre de 1178, es desprèn que llavors hi havia dos molins: un que era propietat de la Seu i un altre que era propietat del monarca. L'any 1194 el rei

---

⁵⁹⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 7. f. 55v; Llibre de Clavaria, 50. p. CC; Llibre de Clavaria, 56. p. 151; Llibre de Provisions, 53. f. 23r.

Alfons donà a la catedral la propietat de l'altra meitat dels molins, que havia retingut l'any 1178, i inclogué a més el dret exclusiu de retenir l'ús de les aigües, des del seu naixement fins als molins⁵⁹⁹. Vers l'any 1441, la ciutat va fer un establiment per tal de regular la utilització de l'aigua que s'escapava del cacau dels molins⁶⁰⁰.

A partir d'un document del 29 de setembre de 1489 podem conèixer una descripció succinta del complex. En aquest moment Lope Aznar, notari de Saragossa, procurador de Pere de Luna, prior major de la Seu de Tortosa, i Pere Piquer, mestre de la Seu, tracten sobre la fàbrica dels esmentats molins i la casa del Priorat. El mateix dia que se signen els pactes, el mestre de la Seu cobra quatre ducats pel seu treball⁶⁰¹. En la part en què es parla dels molins, s'estableixen els següents pactes:

Capítulos fechos y concordados entre el honorable mestre Piquer, maestro de obrar, et Lope Aznar, notario, procurador del reverent prior maior de Tortosa sobre la obra que se ha de fazer en los molinos del dicho priorado y cassa del dicho priorado de la dicha ciudad.

Primo, es concordado que el dicho maestro Piquer aja de poner quatro o cinco biguas donde sean necesarias en la cubierta del molino somero, y tirarne la reyola que stá ensima la dicha cubrería, y paymentar toda la dicha cubierta de nuevo con su rejola nueva, de forma que sté muy bien y no se pleve ponte, y tapar dos forados que stan en el dicho molino con su predia y cal, que sten muy bien y quede la paret muy segura, || y adobar la una puerta del dicho molino, y fazer l'otra de nuevo, que se puedan muy bien barrar y echar su bardo necesario en la dicha cubierta, segunt a ell parece ser necesario y a la dicha cubierta es provechoso.

Item, es concordado que, visto que el molino de medio se pleve por muchas partes, que el dicho maestro Piquer aya de reparar la dicha cubierta del molino segundo, y dexar aquel adobado, que no se plueva por ninguna parte, y esto embatunando las fendrilas de la dicha cubierta, o como a ell mejor parescerá y más a la dicha cubierta será provechoso, y ponerle su bardo segunt a la otra.

Item, es concordado que'l dicho maestro Piquer aya de deribar una paret que stá por a caerse, al costado la taulada somera, toda frontera de la sala, que no quede d'ella sino qualque medio stado de hombre, y poner dos claves a la paret de la taulada, que quede muy segura, y deroquada que sia la dicha paret, cobrirla encima de arguamasa, que la agua no la scorra por arriba, y apuntalar la cubierta, que stá por cayer de la dicha sala, que sté segura, que no acabe de

⁵⁹⁹ A. VIRGILI, *Diplomatari de la catedral de Tortosa (1062-1193)*, Barcelona, 1997; A. VIRGILI, *Diplomatari de la catedral de Tortosa (1193-1212)*, Barcelona, 2001, doc. 141, 301, 517. Cfr. també E. FABREGAT, *Jesús: la formació d'un nucli urbà (1764-1864)*, Tortosa, 1996, p. 28-32.

⁶⁰⁰ E. BAYERRI, *Historia de Tortosa...*, VIII, p. 218-219.

⁶⁰¹ ACTo. Jaume Terça, 13. s/f.

cayer. E aya de deribar otra paret que stá encima del cubo segundo, lo que será necessario barrando muy bien la boca del dicho cubo, no y cayga ninguna terra ni sutzietat en ell, y ponerle su argamassa, segunt a la otra, e aya de deribar hun [puignanet] todo, que stá apartado de la dicha paret. E aya de adobar el socado que en la cubierta de la entrada.

Item, es concordado que el dicho maestre Piquer aya de deribar todo lo susodicho sin fazer mal ni danyo al dicho molino, cubos, cubiertas ni sequias de aquél, e si lo fazia, o los que lo tal deribarán, el tal danyo aya de reparar segunt primo stava, a sus costas del dicho maestre Piquer.

Es tractava, per tant, d'un parell de molins de cup, una tècnica d'origen andalusí que aconseguia que l'aigua, abans d'arribar al rodet, regolfés o es remolinés, i, en conseqüència, fes molta més força⁶⁰². Les restes conservades, escasses, mostren estructures de tres edificis⁶⁰³, un dels quals, el més visible i arruïnat, avui és tan sols una potent paret de carreus, segurament d'origen medieval, acompanyada de permòdols de pedra i diversos forats on encabir-hi bigues. Pel que fa al seu arranjamant l'any 1489, el mes de març de 1491 el mestre Bernat Pasqual va cobrar 70 lliures per l'estall dels molins del priorat, vulgarment dits molins del Compte, i Pere Piquer va cobrar, el mes de juliol del mateix any, 7 lliures per treballs en el mateix indret⁶⁰⁴.

També allunyats del centre urbà hi havia els molins de l'Alcànter i d'en Sedó. Els de l'Alcànter van des destruïts durant la guerra civil de 1462-1466, eren fariners i drapers, i el mes de març del citat 1466 van ser arrendats per Joan de Pedralbes, mercader de Tortosa, a Magdalena, esposa del ciutadà Joan Benet, per tres de tres anys i preu de 30 lliures anuals. Els d'en Sedó, amb les mateixes dates, protagonistes i terminis, van ser arrendats per preu de 10 lliures anuals. Els destruïts necessitaven obres de reconstrucció importants, tant al molí com a les moles; concretament, havien de cobrir-se, *e encara altres coses necessàries*, a despeses de la propietària⁶⁰⁵.

L'any 1485 Fernando de Rebolledo, batlle de la ciutat, n'havia fet construir un dintre del castell de la Suda, per la qual cosa Antoni Boteller i Francesc Oliver, arrendadors aquell any de la imposició de la farina al terme de la ciutat, es queixaren als

⁶⁰² Cfr. R. PLANES, "Els molins...", p. 284-288.

⁶⁰³ Recollits en l'inventari de molins de la demarcació de Tarragona. Cfr. J. BLAY i S. ANTON, *El patrimoni de molins de la demarcació de Tarragona. Anàlisi i estratègies d'intervenció*, Tarragona, 2001, p. 409-411.

⁶⁰⁴ ACTo. Jaume Terça, 15. s/f.

⁶⁰⁵ AHCTE. Fons notarial de Tortosa (secció històrica), Signatura 1227 (T. Moragues), f. 76v ss.

procuradors, com sia grandíssim dan a ells, e de justícia no ho pugua fer lo mossèn Ferrand. El Consell decidí veure si mol lo dit molí o no, i si de cas fos vist que mol gra i axí mateix, vist per justícia que lo dit molí no pot ni deu molre, en dan e prejuhi dels dits arrendadors de la imposició, en tal cars lo dits honorables proms poran e conexera a fi fassen cessar, si poran, al dit mossèn Ferrando de Rebolledo, de molre dit molí⁶⁰⁶.

Finalment, cal dir que a causa de la seua situació al costat mateix d'una de les portes d'entrada a Tortosa, i també pel fet de ser, aquest cop sí, de propietat municipal, els molins fariners més importants de la ciutat medieval podríem dir que van ser els quatre que hi havia ubicats sota el pont de Barques, els quals potser tingueren antecedents andalusins, ja que una descripció de la ciutat que fa un geògraf àrab del segle XIII, al-Qazwini, esmenta l'existència d'uns "molins instal·lats sobre plataformes", en els quals "la roda hidràulica gira per l'exterior amb la força de l'aigua". L'autor els compara als molins sobre el Tigris que hi havia contemporàniament a Mosul⁶⁰⁷. Aquests petits molins no necessitaven sèquies ni cubs, ja que aprofitaven la força del corrent del riu per a moure les moles. En contrapartida, i a causa que formaven part de l'estructura del pont, necessitaven múltiples treballs de manteniment i reparació, i, a més, eren molt vulnerables a les riuades i a altres perills inherents a la seua ubicació⁶⁰⁸. Un d'aquests – *lo molí que és stat tret del pont novellament* – va ser donat als pobladors de la partida de Llaber el març de 1378, per tal solucionar les necessitats de mòlta d'aquella zona de la ciutat. Possiblement, aquest va ser substituït pel *molí nou* que apareix en un document sense datar, però amb lletra del segle XIV, que va ser donat a destall: *Tothom qui entena o vulla fer hun molí nou per servitut del pont, lo qual molí seran tenguts de acabar e fer tot blanch, sense calafatar, e la ciutat los donarà tota la fusta e clavo que necessària serà per obs del dit molí, e ells se faran serrar tota la fusta, axi de olivera, com de carrascha, com de pi, e prestar-los ha dos perpals e dos malls, tota l'altra ferramenta, artelleria e arreus de obrar se donaran o portaran ells mateys de gay prestament qui fer-lo vulla, car aquell qui milló mercat serà o donarà, aquell lo donarà la ciutat a obrar. Emperò, sàpien que en lo fer del molí staran a comandament e ordinació del*

⁶⁰⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 62. f. 109v.

⁶⁰⁷ No és estrany trobar molins fariners vinculats als ponts de les ciutats emplaçades a la vora de grans rius. Per exemple, a l'Ebre, a més a més del cas de Tortosa, està perfectament documentat el de Zaragoza. Aquí, però, estaven instal·lats a les piles d'un pont de pedra, no pas sota un pont de Barques. Cfr. M. T. IRANZO, "Obras públicas medievales: los puentes aragoneses", dins *Studivm. Revista de Humanidades*, 3 (1997), p. 231. La descripció d'al-Qazwini a F. ROLDÁN, "El oriente de Al-Andalus en «El Atar Bilad de al-Qazwini»", dins *Sharq Al-Andalus*, 9 (1992), p. 29-45.

⁶⁰⁸ M. UTGÉS, "La construcció i manteniment...", p. 46-47.

poner de la ciutat. Encara més avant, sàpien que lo dit molí hauran haver acabat dins XX dies après que treyt lo hauran, e sinó o faran sàpien que la ciutat a llur cost hi lograrà mestres per acabar aquell. L'any 1489 s'instal·là un altre al costat del cap de pont, al marge dret de l'Ebre, per la qual cosa va caldre enderrocar un pany de paret. Va fer aquest treball el mestre Guillem Lombart⁶⁰⁹.

5.10.- Les barraques del Delta

La indústria de la sal va tenir un paper destacadíssim en l'economia tortosina de l'Edat Mitjana i Moderna. L'explotació de les salines va ser regulada des de la carta de població de l'any 1149, i va tenir un caràcter comunal fins ben entrat el segle XIV. A partir del 1340, però, es van produir els primers arrendaments de les salines, cosa que amb els anys va comportar la seua privatització. Segons explica Fabregat, "amb la introducció de la producció industrial de sal, el sistema comunal va caure en desús de manera natural, ja que no podia competir amb un sistema que tenia una productivitat deu vegades superior: tal com es declarava el 1353, si amb el sistema comunal s'ocupaven en la fabricació de sal de 200 a 300 persones, amb el nou sistema industrial només hi havia 30 o 40 persones ocupades. Va ser aquesta impossibilitat de competir amb el nou sistema la causa de la desaparició del sistema comunal, i no una transformació del marc legal, que continuava essent el mateix. Aquest procés devia haver culminat cap al 1400". Lògicament, aquesta activitat econòmica va necessitar les seues infraestructures, les quals ja han estat descrites per Josep Pitarch: "pel que fa als elements necessaris per tal de fabricar la sal i transportar-la podem dir que eren diversos. Hi havia barraques, on residien temporalment les persones que anaven a treballar-hi [...] Aquestes barraques tenien un porxo i un gran rebost. Molt prop hi devia haver l'era, on es posaria la sal que ja s'havia extret per tal que es sequés. Altres elements eren sènies per bombejar l'aigua salada fins les zones de dessecació (potser també per treure'n de dolça), ponts perquè passessin les bèsties carregades i sobretot séquies. Aquestes tenien dues funcions ben delimitades. Per una banda, ha vien de portar l'aigua salada fins a les basses. Per altra banda, n'hi havia unes de més grans, per on

---

⁶⁰⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 12. f. 163r; Llibre d'Albarans, 1. s/f; Llibre de Clavaria, 100 (2n lligall). f. 18v. Sobre els molins flotants cfr., entre altres, *Los Veintiún Libros...*, II, p. 375-378; I. GONZÁLEZ TASCÓN, *Fábricas hidráulicas españolas*, Madrid, 1992, p. 183; F. PRIMÉ, "Descripció tècnica dels molins hidràulics", dins J. BLAY i S. ANTON, *El patrimoni de molins...*, p. 287-289.

navegaven pontons transportant el producte extret”. Les barraques estan documentades des de l’any 1338⁶¹⁰.

5.11.- Les adoberies

Com hem vist en l’epígraf dedicat a les places de mercat, la de l’Assoc era utilitzada com a adoberia per la comunitat musulmana de la ciutat abans del 1325. Segurament a causa del caràcter privat d’aquestes activitats, les quals, d’altra banda, probablement tingueren força importància per a l’economia del municipi, no posseïm gaire informació concreta sobre el seu desenvolupament. Hem de tenir en compte, malgrat tot, que al segle XVI hi havia un gran espai dedicat a aquesta indústria, el qual ha quedat fixat que la vista que Anton van Wyngaerde féu de la ciutat des del nord. El dibuix mostra una important extensió de terreny, davant per davant el mur de Vimpeçol, tancat per un mur. Tres naus molt senzilles i cobertes: una, situada enmig del complex, a dues vessants, i dues, que aprofiten el mur, a una vessant. Destaca, però, l’enorme espai a l’aire lliure, mínimament compartimentat, que ocupa vora el 90 per cent de l’adoberia. Aquest extrem concorda perfectament amb les conclusions expressades per Torras en el seu estudi sobre les adoberies catalanes: eren fonamentals les operacions que es portaven a terme a l’aire lliure⁶¹¹.

Les adoberies de Tortosa, segons A. van den Wyngaerde (1563)

⁶¹⁰ Sobre aquest tema cfr. J. MASSIP, “Aproximació a la història del Delta de l’Ebre”, dins *Ràpita*, 267 (1981), p. 29-35; J. MASSIP, “La sal de Tortosa a la Mediterrània del segle XV”, dins *Congresso di storia della Corona d’Aragona. Nàpoli, 11-15 Aprile 1973, sul tema La Corona d’Aragona e il Mediterraneo: aspeti e problemi comuni de Alfonso il Magnanimo a Ferdinando il Catolico (1416-1516)*, II, Nàpols, 1982, p. 273-284; J. PITARCH, *Les salines del Delta de l’Ebre a l’Edat Mitjana*, Barcelona, 1998; E. FABREGAT, “Les salines dels Alfacs: origen i producció al segle XVIII”, dins *Recerca*, 4 (2000), p. 181-240.

⁶¹¹ M. TORRAS, *Curtidores y tenerías en Cataluña: organización de un oficio pre-industrial (siglos XIV-XIX)*, Vic, 1991, p. 213-236.

5.12.- Les escorxeries

Malgrat que hi ha diverses publicacions que parlen de les carnisseries de la Tortosa medieval⁶¹², les quals, en algunes ocasions, potser han d'identificar-se amb allò que de vegades els documents anomenen *escorxeries* o *escordies*, no hi ha cap treball que hagi estudiat de forma àmplia el consum de carn a la Tortosa medieval o el paper que van tenir els carnisers forans, contractats per la ciutat anualment⁶¹³. Tampoc tenim, a hores d'ara, una idea clara de quina era la ubicació de les escorxeries –en plural– que hi va haver a la ciutat durant els segles del gòtic.

D'una banda, abans de 1369, pareix que només consta l'existència de l'edifici que hi havia al costat de l'homònima porta de l'Escorxeria, al vall, a sector nord-est de la ciutat, al voltant del que avui és la plaça de mossèn Sol o del Rastre. La presència de l'edifici era coneguda, per tant, en funció del topònim, i és possible que pels volts del maig de 1349 s'hi fes un porxo. El mes d'agost del citat any 1369, però, el Consell de la ciutat va acordar que es tractés sobre la *escorxeria, que sia feyta en aquell loch on a ells parrà ésser vist faedor*. Pocs mesos després, a l'abril del 1370, va acordar-se *que·ls procuradors de la ciutat façen fer una casa per a escorxeria en l'ort d'en Febrer, e un gran clot en què vagen les sutzures de les carns que s'i escorxaran*. Aquest hort d'en Febrer segurament ha de relacionar-se amb el faedor d'en Febrer i les seues cases, que s'enderrocaren al maig de 1367 a causa de les obres dels murs i que estava, precisament, al sector de l'Escorxeria. El dia 14 de febrer de 1371 va fer-se un pagament de 34 lliures, 7 sous, 9 diners i malla per les obres realitzades *en fer la escorxeria*. Malgrat que no tenim dades suficients per a fer afirmacions categòriques, sembla que entre 1369 i 1371 es va construir o reformar profundament un edifici que, probablement, no es va

---

⁶¹² Cfr. E. BAYERRI, *Historia de Tortosa...*, VII, p. 343; R. MAYORDOMO, "Notas históricas sobre la carnicería de la aljama sarracena de Tortosa", dins *Homenatge a la memòria del Prof. Dr. Emilio Sáez. Aplec d'estudis dels seus deixebles i col·laboradors*, Barcelona, 1989, p. 223-231; A. CURTO, "Topografia del call jueu de Tortosa", dins *Recerca*, 3 (1999), p. 20-21; M. T. FERRER, "L'Aljama islàmica de Tortosa a la Baixa Edat Mitjana", dins *Recerca*, 7 (2003), p. 213-216.

⁶¹³ L'any 1377, per exemple, el Consell decidí *que·ls pròmens davall scrits, tots o la major partida de aquells, ensemps ab los honrats procuradors de la dita ciutat, tracten de haver // carnicers per l'any sdevenidor obs de la dita ciutat, e que affermen aquells carnicers que·ls serà ben vist, e ab aquells mils se poran convenir, ab aquelles plenes e obligacions que·ls parrà*. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 12. f. 117r.

moure del sector on es trobava abans d'aquestes dates: proper al Vall i al portal de la muralla. Entre 1381 i 1382 va treballar-se en fer petites reparacions a l'edifici⁶¹⁴.

El mes de novembre d'aquest darrer any citat, però, el rei Pere d' Aragó va expressar al Consell de la ciutat la seua voluntat que l'escorxeria fos *mudada, per ço com diu que li'n ve influència*, voluntat potser relacionada amb la proximitat de la porta de l'Escorxeria amb els portals d'accés al castell de la Suda, on hi havia el palau reial. Malauradament, la referència de la despesa de 98 lliures, 6 sous i 3 diners *en la obra que és stada feyta a la scorxeria*, anotada en un Llibre de Clavaria de la ciutat el dia 11 de setembre de 1383, i les despeses relacionades amb el *trespoll del terrat de la scorxeria* anotades el 24 de maig de 1385, no aclareixen si l'edifici s'havia traslladat o no. Per la meua part, penso que la resposta ha de ser negativa, ja que malgrat que a partir de l'any 1388 es construeix una nova escorxeria al carrer nou, fora murs, al costat del convent de franciscans i dels banys públics, un document del mes d'agost de 1436 parla de l'arranjament de *les scordies, axí del Vall com del carrer nou*: és a dir, en funcionaven dues, una que servia carn escorxada per a les carnisseries velles –taules velles- i una altra que servia carn per a les carnisseries noves –taules noves⁶¹⁵.

Pel que fa l'escorxeria del carrer nou, consta que vers el 15 de març de 1388 es realitza un pagament d'11 lliures a *n Nicholau Beneyto, colteller, per preu de les quals d'ell e de la dona na Guiamoneta, muller sua, compraren I corral e cases los dits honrats procuradors e clavari, per a ésser scorxeria, obs de les taules noves o carneceries noves, les quals són fora mur, prop la torra d'en Jacme Mariscot, en lo censal d'en Matheu Breçó, major de dies*. El 28 d'abril ja es parla de *la scorxeria que de present s'és feta a obs dels carnicers de la carneceria nova, que és contigua a l'ort d'en Jacme Mariscot, davant lo monestir dels frares menors*. Pel que desprèn de la quantitat que va cobrar Guillem Terill, administrador de les obres, pels treballs fets en aquest immoble, que tan sols munta 27 lliures, 5 sous i 5 diners, cal pensar que simplement es va tractar de l'adaptació a una nova funció d'un edifici preexistent. El 29 de setembre el manyà

⁶¹⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 4. f. 46r; Llibre d'Obres Públiques, 7. f. 37r; Llibre de Provisions, 9. f. 59r, 74v; Llibre de Clavaria, 7. f. 32v; Llibre de Provisions, 14. f. 18v; Llibre de Clavaria, 19. p. CXXVII.

⁶¹⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 14. f. 87v; Llibre de Clavaria, 20. p. CLII; Llibre de Clavaria, 21. p. CLXXXIII; Llibre de Provisions, 37. f. 20v.

Guillem Ortola va rebre 9 sous *per I pany e forrellat que féu obs de les portes de la scorxeria nova que ciutat ha feta prop l'ort d'en Jacme Marisco*⁶¹⁶.

Aquest nou edifici, que, com tants d'altres, rep els adobs i les reparacions habituals al llarg dels anys⁶¹⁷, funciona normalment fins que al novembre de 1411, *per ço com los portals de la ciutat eren tanquats*, el mestre d'aixa Domingo Ferrer, que aquest any ocupa el càrrec de ponter, construeix un porxo *en los banys de la ciutat per fer escorxeria*. La situació, evidentment, és provisional, i l'edifici del carrer nou –situat, de fet, a molt pocs metres dels banys, però fora muralla- torna a utilitzar-se habitualment poc temps després⁶¹⁸. Des del 1413 apareixen múltiples referències a petites intervencions de manteniment, però no sempre queda clar si aquestes intervencions tenen lloc a l'escorxeria del Vall o a la del carrer nou⁶¹⁹. A més, l'any 1426 apareix citada l'escorxeria del call, que potser cal relacionar amb la carnisseria dels moros. I el 1454 es documenta una referència a l'existència d'una escorxeria al portal de Tarragona⁶²⁰.

En definitiva, el fet és que no podem assegurar quantes ni on estaven exactament totes les escorxeries de la ciutat, però podem afirmar que segurament les més importants eren les del Vall, propera al portal de l'Escorxeria, documentada des de finals del segle XIII, i la del carrer nou, construïda l'any 1388 fora murs aprofitant unes cases particulars. Al

⁶¹⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 24. p. CLXXXII, CCVIII, CCXIII, CCLIII.

⁶¹⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 33. f. 52v (gener de 1397); Llibre de Clavaria, 43. p. CLXXXII (abril de 1407); Llibre de Clavaria, 46. p. CXV (juliol de 1409).

⁶¹⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 48. p. CLVI.

⁶¹⁹ Sí que queda clar, però, que les intervencions de l'any 1431-1432 amb la presència dels germans Ramon i Antoni Domènech, Panpa, Arnau Berenguer i en Bas, entre altres, van tenir lloc en aquestes escorxeries del carrer nou. Cfr. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 4 (3r lligall), f. 14v-15r.

⁶²⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 49. p. CCXI (abril de 1413, es *caxona* l'escorxeria); Llibre de Clavaria, 55. s/p (abril de 1420, s'adoba i es *caxona* la escorxeria del carrer nou); Llibre de Clavaria, 56. p. 119 (juliol de 1422, es reparen les portes de l'escorxeria); Llibre d'Obres Públiques, 4 (2n lligall). f. 27v (novembre de 1425, Alcoverre treballa al terrat de l'escorxeria), 30v (març de 1426, Ramon Domènech *fonch a obrir un portalet a la scorxeria del call, per ço qui la scombrassen*); Llibre d'Obres Públiques, 4 (1r lligall). f. 7r (octubre de 1426, es neteja el terrat de l'escorxeria); Llibre de Provisions, 37. f. 20v (agost de 1436, s'ordena l'arranjament de les *scordies, axí del vall com del carrer nou*); Llibre de Clavaria, 64. p. CLXXX (novembre de 1440, s'adoba l'escorxeria), p. CCXV (març de 1441, s'arranja *la casa de la botiga de la scorxeria*); Llibre de Clavaria, 70. f. 17v (octubre de 1448, Bernat Gual treballa a l'escorxeria), 40v (1449, Bernat Gual treballa a l'escorxeria); Llibre de Clavaria, 71. p. 221 (juny de 1450, obres a l'escorxeria del carrer nou); Llibre de Clavaria, 75. f. LXXXI (abril de 1454, Joan de la Cova cobra certa quantitat *per una canal larga que obrà e meté en la escorxeria e la ciutat, la qual havia XXIII palms de larch*); Llibre de Clavaria, 76. f. LXIIIv (juliol de 1454, Guillem Serra arranja el pany de l'escorxeria del portal de Tarragona); Llibre de Clavaria, 82. s/p (juny de 1462, es treballa a l'escorxeria).

call n'hi havia, com a mínim, una altra, potser relacionada amb l'anomenada carnisseria dels moros, a la qual va ser afegida una *torreta* entre setembre i octubre de 1462, en unes obres dirigides per Joan de la Cova, i que a partir de 1511 van ser utilitzades per la ciutat precisament amb aquesta finalitat: vendre carn⁶²¹.

5.13.- La llotja

Des de la publicació del primer article acadèmic sobre aquesta construcció, en què Federico Pastor i Lluís parlava de l'edifici com d'un centre de contractació (i també de dipòsit)⁶²², sovint s'ha expressat la idea que el bastiment del que avui coneixem com a llotja de Tortosa equipara aquesta ciutat a altres importants centres comercials de la Mediterrània occidental, com ara Barcelona, Mallorca, Perpinyà o València, idea que cal descartar no pas perquè la potència comercial de Tortosa, en els segles XIV, XV i XVI, no sigui comparable, fins a cert punt, a la dels citats centres⁶²³, sinó per diverses raons que han de posar-se en relació a l'edifici. Sobretot, cal tenir en compte que la funció de la llotja tortosina era, principalment, la d'aixoplugar mercaderies, no pas la d'espai dedicat a la contractació, com és el cas dels abans esmentats edificis, la qual cosa no vol dir, però, que no hi pogués haver un petit espai de l'immoble destinat a les oficines del Consolat de mar de Tortosa⁶²⁴. Aquesta funció diferent implica, en conseqüència, una forma diferent, evidentment més simple i menys sumptuosa en no tractar-se d'un edifici de caire representatiu: com veurem, d'això n'eren ben conscients

---

⁶²¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 12 (5è lligall), f. VIv-Xv. El 10 d'abril de 1511 el lapicida llemosí Jeroni Esteve, àlies *Giraut*, esculpí *les armes de la dita ciutat, que era una torre relevada en dita pedra, la qual havia de servir, segons dix, per a les carneries e dita ciutat, situades en lo pla d'en Pol, que olim solien ésser dels moros*. A partir d'aquest moment hi ha registrats diversos treballs a l'edifici fins al novembre de 1515, amb la presència de Jaume Ferrando (1511-1512) i Joanot Daroca (1515), obrers de vila. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 107 (2n lligall). p. 37, 41; Llibre de Clavaria, 107 (3r lligall). p. 31; Llibre de Clavaria, 108 (3r lligall). f. 10r i document solt 4. Sobre la carnisseria dels moros de Tortosa cfr. A. CURTO, "Topografia...", p. 20-21. En general, sobre carnisseries mudèjars, una síntesi dels aspectes bàsics a J. HINOJOSA MONTALVO, *Los mudéjares. La Voz del Islam en la España Cristiana. I. Estudio*, Teruel, 2002, p. 168-170.

⁶²² F. PASTOR, "La Lonja", dins *Narraciones tortosinas*, Tortosa, 1901, p. 19-23 (l'article està datat al febrer de 1898). Guillem Forteza arriba a afirmar rotundament que l'edifici tortosí era "més que un simple dipòsit de mercaderies, un centre oficial de contractació" (G. FORTEZA, *Estudis sobre arquitectura i urbanisme*, 2, Barcelona, 1984, p. 83).

⁶²³ I és que s'ha arribat a afirmar que les dimensions, més aviat reduïdes, de la llotja de Tortosa, implicaven una potència comercial també migrada. Cfr. M. A. BAILA, *La ciutat de Tortosa...*, p. 104.

⁶²⁴ Ja Galindo (M. GALINDO, "La Lonja", dins *La Zuda*, 30 (agost de 1915), p. 154-155), i partir d'ell altres autors, havia parlat de l'existència del Consolat a la llotja. Això ho certifica, per exemple, un pagament realitzat l'any 1435 a Bernat Pedroló, *manobrer, qui havia despès en fer adobar una finestra de la lotja, on se ti lo consolat*. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 62. f. 59r.

els homes del segle XIV. En fi, és a partir d'aquestes dues premisses que l'edifici ha d'ésser analitzat.

Així, i com s'acaba de dir, malgrat que la situació de l'edifici que anomenem llotja dins l'entramat urbà, front al port fluvial, al costat de les drassanes, envoltada d'hostals i en ple barri de pescadors, la convertís en un punt propici per a l'intercanvi mercantil, no sembla que aquesta fos la seua funció primordial. Ara bé, allò que no deixa de ser cert és que representa l'expressió més tangible de l'activitat mercantil a la ciutat, activitat mercantil dominada, en gran mesura, pel comerç del blat, en el qual Tortosa va exercir una gran influència durant l'època baix medieval⁶²⁵.

Tot indica, en canvi, que la funció més important de l'edifici era la de porxo. És a dir, la d'espai obert i ampli on poder aixoplugar les mercaderies. En aquest punt, cal tenir en compte els imperatius geogràfics i assenyalar que, tot i disposar d'un o fins i tot de diversos ports marítims en el seu territori, el de Tortosa era un port fluvial, i també cal assenyalar que les embarcacions fluvials no permetien estotjar degudament els productes transportats. El forment, la llana, el cuiram o el cànem que es dipositaven a les cobertes de les barques i dels pontons habitualment es mullaven, la qual cosa perjudicava la mercaderia, que havia d'ésser assecada i recomposta a la llotja abans de la seua posterior distribució. Pel que fa a aquest assumpte, un privilegi donat el 7 de gener de 1369 pel rei Pere el Cerimoniós, amb la intenció de facilitar la construcció de l'edifici mitjançant el cobrament de taxes, ja parla ben a les clares de la seua funció, puix que l'anomena "pòrtic de carregadors i descarregadors" i diu que ha de servir perquè "les mercaderies que s'hagin de carregar i descarregar estiguin més a mà, i a cobert de les aigües de la pluja i les aspreses del temps, com està en altres indrets, i per aquest fet no sofreixin detriment ni puguin ésser robades"⁶²⁶. De fet, una de les primeres referències a la intenció del Consell de la Ciutat de construir l'edifici, l'any 1351, parla clarament de la necessitat d'eixugar els *blats que's banyen en les barques que devallen per lo flum d'Ebre*⁶²⁷.

---

⁶²⁵ Cfr. A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament del blat d'una ciutat catalana: Tortosa, segle XIV*, Barcelona, 1988.

⁶²⁶ Aquest document va ser donat a conèixer, traduït al castellà, per M. GALINDO, "La Lonja...", p. 154-155. El trobareu a l'AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Establiments, 5 f. 12-14v; Registre 1215 (paper); està transcrit a G. MARÍ, *Els privilegis medievals...*, II, p. 1245-1247, doc. 145. Cfr. també E. BAYERRI, *Historia de Tortosa y su comarca*, VIII. Tortosa, 1960, p. 427-428.

⁶²⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 5. f. 8v.

En un altre ordre de coses, cal dir que la utilització de la llotja va ser sempre vigilada i sovint restringida. A tall d'exemple podem citar un establiment de l'any 1394, el qual prohibeix que s'hi tinguin mercaderies, robes o blats –si aquests no són per a eixugar– més de tres dies seguits; o un altre establiment, aquest cop sense data, però possiblement del mateix any, on es prohibeix taxativament l'ús de la llotja a tots els forasters que no contribueixin en comuns i en talles⁶²⁸.

Riu-Barrera ha estudiat darrerament la tipologia arquitectònica de la llotja i, completant un camí començat ja fa alguns anys, ha negat rotundament l'existència d'una evolució tipològica plantejada al primer terç del segle XX per Vicente Lampérez i Guillem Forteza⁶²⁹. Aquesta evolució començava amb els almodins i els alfòndecs, continuava amb les llotges obertes del segle XIV, entre les quals se situava la de Tortosa, que als estudis de Forteza és citada com a arquetip de llotja oberta o esquemàtica, i finalitzava amb les grans llotges tancades del segle XV. Sense negar la importància que van tenir els estudis dels citats Lampérez i Forteza per al coneixement i la valoració d'aquests edificis del gòtic civil, Riu-Barrera conclou que “vist des d'ara, els precedents de les llotges gòtiques que van establir els esmentats autors semblen totalment fora de lloc. Per començar, no s'han descobert vestigis d'alfòndecs en terres catalanes que facin possible saber com eren i si tenien una morfologia homogènia. A més, els coneguts a l'Àndalus nassarita, com el Corral del Carbón granadí, o al Llevant mediterrani foren blocs de quatre ales de diverses plantes a l'entorn d'un gran pati i, per tant, sense cap relació tipològica amb les llotges gòtiques. En segon lloc, tampoc no hi tingueren cap vinculació els almodins o dipòsits de cereals, per als quals va formular-se una tipologia equivocada a partir del de València⁶³⁰, suposadament d'origen andalusí i de tres naus en disposició basilical. La recerca arqueològica i la restauració recents han determinat que es tractava d'una fàbrica de l'inici del segle XV, constituïda per un pati rectangular descobert [...] En definitiva, almodins i alfòndecs, almenys en les fàbriques més

---

⁶²⁸ Cfr. F. PASTOR, “La Lonja. Nuevos datos”, dins *La Zuda*, 38 (abril de 1916), p. 68-69; A. CURTO, *La intervenció...*, p. 67-68.

⁶²⁹ V. LAMPÉREZ, *Arquitectura civil española de los siglos I al XVIII* (2 vol.), Madrid, 1922, II, p. 207-221; G. FORTEZA, “El ciclo arquitectónico de los nuestros llotges medievals”, dins *Revista de Catalunya*, XV (1934), p. 221-248 (he consultat la reedició dins *Estudios sobre arquitectura...*, p. 76-99); G. FORTEZA, “Les loges de commerce”, dins *L'architecture gothique...*, p. 37-50 (39-40); cfr. també A. FLORENSA, “L'arquitectura civil”, dins J. FOLCH I TORRES (dir.), *L'Art Català*, I, Barcelona, 1957, p. 331-352.

⁶³⁰ Sobre aquest edifici cfr. I. A. GUILAR, *L'almodí de València i els espais del comerç*, València, 1996.

elaborades, responien a un model d'establiment claustral fet de quatre ales, d'una planta o més, al voltant d'un pati intern".

Aquest autor continua la seua anàlisi dient que "dins de la susdita seqüència evolutiva, a continuació se situava un primer estadi pròpiament de llotges de les dites esquemàtiques o obertes, que devien ser simples coberts amb una bona part de les façanes perforades". Afirmar que "les edificacions que s'escolliren per a constituir aquest tipus inicial foren en realitat de naturalesa heterogènia i algunes mancades del caràcter propi de la llotja" i, tot seguit, fa un comentari filològic de gran interès: "el terme "llotja" té una accepció simplement formal que designa un atri porxat en qualsevol mena d'edifici, però n'hi ha una altra d'específica que s'aplica als establiments que són seu d'una corporació mercantil i lloc de contractació comercial. Les llotges foren, en propietat i rigor, la realització arquitectònica de la institució dels consolats de mar, on tingueren les dependències administratives, encara que aquestes sempre hi foren secundàries, fins arribar a adoptar-hi una posició semiautònoma, per a deixar tota la preeminència a la gran sala de contractació. En forma, dimensions i sumptuositat, la llotja va arribar gairebé a equiparar-se a la nau d'un temple, sota la formulació d'espai únic dominant a l'arquitectura gòtica catalana [...] Per tot plegat, resulta evident que les simples fàbriques de magatzem i venda de mercaderies, considerades el primer estadi de les grans llotges comercials, poc tingueren a veure amb aquestes". Per tant, Riu-Barrera conclou que les grans llotges tancades, l'últim moment de la seqüència evolutiva formulada per Lampérez i Forteza, "és l'únic constituït pròpiament per les llotges comercials. Formarien part d'aquesta categoria les de Barcelona, Mallorca i València, metre que la de Perpinyà, equivocadament, es donava per una llotja oberta"⁶³¹.

Per tant, vista la definició de la tipologia "llotja" i la funció que la de Tortosa tenia a la ciutat medieval, cal suposar que era un edifici que s'anomenava "llotja" perquè aquesta paraula era emprada per a definir un atri porxat en qualsevol mena d'edificis, ja que, malgrat que en determinats moments va arribar a allotjar les oficines del Consolat de Mar, creat a la ciutat de l'Ebre l'any 1363⁶³², principalment servia com a magatzem, i no com a centre de contractació comercial.

---

⁶³¹ E. RIU-BARRERA, "Les llotges...", p. 209-210.

⁶³² G. MARÍ, "Evolució històrica dels privilegis de Tortosa, de Ramon Berenguer IV a Ferran II", dins *Recerca*, 2 (1997), p. 62.

En aquest sentit, es poden treure a col·lació una sèrie de documents en els quals queda demostrat que els contemporanis consideraven –tenint molt clara quina era la funció de l’edifici– que la de Tortosa era una llotja i, encara més, que ho era, també, el porxo del blat de Barcelona. Així, en el conflicte establert entre Tortosa i Barcelona a partir del 1389, i fins l’any 1392, aproximadament, a causa que els consellers de la Ciutat Comtal havien creat un impost, de *mallà per lliura*, per a sufragar la construcció de la llotja barcelonina, fet que anava contra els privilegis i llibertats dels mercaders tortosins, s’afirma que la llotja de Tortosa s’havia construït *en major e pus evident profit se construhia la de Barchinona, com aquella sia, parlant ab honor, més construhida a bellesa de aquella ciutat que a profit d’ella ni d’altri, e més pot ésser dita obra voluntari que útil*. La de Tortosa, en canvi, *se construhia a gran e evident profit de tuyt, com los blats, de què les gentes han vida, e en especial los habitants en Barchinona, qui sonen, se banyen vinent per lo riu hagueren reparació en aquella lotja, hon los pogueren exugar e secchar*. En aquests documents es transparenten les tensions entre ambdues ciutats pel control de l’abastament del blat, lluita que va tenir el seu punt culminant amb la compra de la baronia de Flix per part de Barcelona, amb la intenció d’evitar que la ruta del cereal passés per Tortosa⁶³³. Però també poden entreveure’s un parell de coses que, aquí, ens interessen més. En primer lloc, resulta evident que l’edifici de Barcelona s’havia construït *a bellesa* de la ciutat. És a dir, es tractava d’un edifici on l’ornament i la representativitat eren essencials. El de Tortosa, en canvi, s’havia construït, simplement, *a profit* del comerç del blat. Era, per tant, un edifici purament utilitari. Tot i això, però, els contemporanis entenien que ambdós edificis eren llotges.

Amb tot, hem de tenir present que si bé amb aquesta única informació a la mà seria normal pensar que els documents es refereixen al que avui anomenem llotja de Barcelona, tant per la descripció –un edifici bastit *a bellesa* de la ciutat– com per la cronologia –un edifici acabat entre 1389 i 1392, aproximadament–, el fet és que els documents s’estan referint al desaparegut porxo del blat de Barcelona. I ho és amb seguretat per tres raons: en primer lloc, perquè també va ser una construcció que va

---

⁶³³ Cfr. M. C. CAMPS, “Barcelona a Flix i la Palma a través del capbreu del 1400”, dins *Recerca*, 4 (2000), p. 269-274; M. T. FERRER, “Flix, un port fluvial blader per a Barcelona: la compra de la baronia de Flix i La Palma l’any 1400”, dins *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 23-24 (2002-2003), p. 465-507.

despertar l'admiració dels contemporanis; en segon, perquè va ser construït entre 1387 i 1389, segons certifica una làpida que encara es conserva; i, en tercer lloc i de forma definitiva, perquè consta documentalment que va ser obrat amb els *emoluments d'un vectigal posat per la dita ciutat d'un diner per lliura sobre totes les mercaderies que entre e ixen en e de la ciutat* de Barcelona: no es tracta d'una imposició de *mallà per lliura*, sinó de *diner per lliura*, però em sembla gairebé evident que tots els documents es refereixen a la mateixa qüestió⁶³⁴.

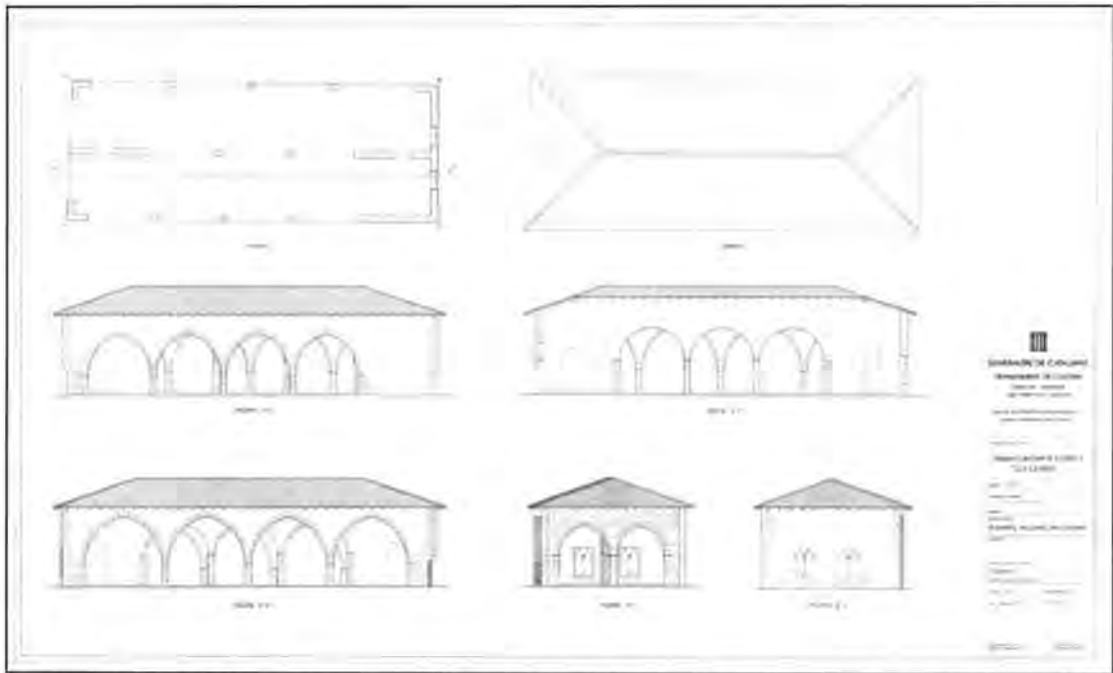

La llotja en la seua ubicació original, abans de 1930 (AHCTE)

Pel que fa a les característiques de l'edifici conservat, malgrat que tradicionalment se l'havia inclòs dintre de la *falsa* tipologia de llotja oberta, el fet és que no és completament obert, ja que un dels costats curts del rectangle que conforma la seua planta està tancat per un petit mur amb finestres coronelles i, de fet, durant l'Edat Mitjana sembla que, de cara al riu, mostrava un aspecte massís i defensiu. Aquesta planta rectangular, de 306 metres quadrats, avui està dividida en dues crugies per tres arcades de mig punt que sustenten pilars poligonals, probablement pertanyents a alguna

⁶³⁴ Els documents sobre el litigi entre Tortosa i Barcelona a causa de la construcció del porxo del blat de la Ciutat Comtal, a AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registres 359 (pergamí), 2650 (paper), 2652 (paper) i 2669 (paper). El prestigi que contemporàniament havia tingut aquest edifici barceloní, així com la participació del mestre en algunes transaccions que hi estan relacionades, va portar M. R. Terés a relacionar-lo amb l'excel·lent Arnau Bargués (M. R. TERÉS, "Arnau Bargués, arquitecto de la ciudad de Barcelona: nuevas aportaciones documentales", dins *Boletín del Museo e Instituto Camón Aznar*, IX (1982), p. 72-88). En general, sobre aquest edifici, cfr. M. BERNAUS, "Els espais arquitectònics...", p. 111-114. Malgrat que descarto que aquesta documentació es refereixi a la llotja de Barcelona, cfr., sobre aquest edifici, el darrer estudi de M. BERNAUS, "La llotja de Barcelona", dins *L'Art gòtic a Catalunya. Arquitectura. III...*, p. 213-217 (amb la bibliografia anterior). Dec el coneixement de la documentació, encara inèdita, sobre l'impost de *diner per lliura* amb què va finançar-se el porxo del blat barceloní a la gentilesa de Magda Bernaus.

intervenció del segle XVI; s'obre a l'exterior mitjançant grans arcs apuntats, quatre en els costats llargs (28'5 m) i dos en el costat curt (10'75 m). El terra és enllosat, el parament de maçoneria i els arcs i pilars són de pedra carreuada. L'alçada del pany de pedra és de 6'2 metres. Actualment la coberta, situada a 8 metres i mig d'alçada, és de teula, a quatre vessants. Com ja han assenyalat J. Alanyà i M. Bernaus, l'edifici té semblances remarcables amb l'anomenat almodí de Batea, i, fins a cert punt, podria haver estat similar al porxo del blat de Barcelona; com ja hem vist, aquest darrer edifici, però, era molt més sumptuós⁶³⁵.

Planta i alçats de la llotja de Tortosa en la seua ubicació actual (Serveis territorials de Patrimoni de la Generalitat)

Amb tot, sembla que als segles XIV i XV l'edifici no era tan simple: segons l'expedient incoat pel municipi al segle XIX per tal de recuperar la llotja, que havia passat a mans del gremi de la guerra, s'afirma que hi havia un escut amb les armes d'Aragó, que va ser repicat vers el 1821, i una capella, de la qual no hem sabut trobar cap referència documental als segles XIV-XVI i que devia ser, com a màxim, un petit altar. Allò que sí que demostra inequívocament la documentació conservada –tot seguit ho veurem– és que la llotja tenia planta baixa i, a dalt, un terrat, que va ser cobert l'any 1391 i va permetre el seu ús com a taller. Al davant hi havia els pallols, que també van cobrir-se, i

⁶³⁵ Cfr. J. ALANYÀ, "L'almodí o llotja de Batea (Segle XIV)", dins *La Vila Closa*, 50 (1998), p. 153-168; M. BERNAUS, "Els espais arquitectònics...", p. 111-114. Per a una descripció tècnica cfr. A. LÓPEZ DAUFÍ, *Guia d'arquitectura de la Demarcació de l'Ebre*, Tortosa, 2002, p. 63.

tot el sector de molls de carregadors i descarregadors, amb escales, que devia ser bastant ampli. A més, des del 1394 s'hi afegí un porxo adjacent. Com ja ha observat Baila, l'edifici tenia, al segle XVI, merlets⁶³⁶, cosa que, al meu entendre, ha de relacionar-se amb la defensa del sector fluvial de la ciutat, que en part era tancat per muralles, però també, en aquest cas, per les mateixes edificacions que donaven al riu.

La llotja a la seua ubicació actual, al parc Teodoro González (AHCTE)

El procés constructiu de la llotja presenta una certa complexitat, ja des del començament. En aquest sentit, sembla que una provisió del Consell de la Ciutat de l'any 1351, on es decideix la construcció d'un porxo per eixugar el blat transportat per via fluvial, i la concessió l'any següent d'un privilegi a l'esmentat municipi per part de l'infant Ferran, en aquell moment marquès de Tortosa, són els precedents immediats al bastiment de la llotja⁶³⁷.

Però malgrat aquest acord i aquesta concessió, on es facultava les autoritats locals per tal de construir *unum porticum sive lotge in illa platea que est in Ramblam Dertuse, juxta*

⁶³⁶ M. A. BAILA, *La ciutat de Tortosa...*, p. 159.

⁶³⁷ A. CURTO, *La intervenció municipal...*, p. 67, E. BAYERRI, *Historia...*, VIII, p. 427-428; també F. PASTOR, *Narraciones...*, p. 19-20. Els documents a AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 5, f. 6r, 8v; Registre 427 (paper); aquest darrer document transcrit a G. Mari, *Els privilegis medievals...*, II, p. 1132-1133, doc. 114.

flumen iberis, sembla que l'edifici no va començar a bastir-se fins a la segona meitat de l'any 1368, com ho demostra un llibre d'obra, en el primer foli del qual podem llegir *compte retut per los honrats en Guillem Macip e en Pere Burguers de les obres de la lotja, les quals feren axí com a obrers, e començà lur temps a XII del mes de noembre ayn MCCCLXVIII...*⁶³⁸, i com ho demostra, també, el fet que el 1369 el rei Pere el Cerimoniós concedís al Govern de la ciutat la capacitat d'establir un nou impost, anomenat vulgarment *passatemp*, a fi de sufragar les despeses de construcció⁶³⁹. Malgrat que la fonamentació de l'obra va fer-se durant els mesos d'agost, setembre i octubre, abans, per tant, que Guillem Macip i Pere Burguers es fessin càrrec de l'administració dels treballs, penso que cal descartar la datació de l'inici de les obres l'any 1360, punt en el qual insisteix Massip, ja que les anotacions de la coberta i els primers fulls del llibre d'obres en què es basa aquest autor per a fer la seua afirmació resulten il·legibles i, en canvi, en el foli 2r hi ha escrit, clarament, que la construcció començà *en l'any de la nativitat de Nostre Senyor MCCCLXVIII, e finia en l'any MCCCLXXIII*. És cert que a la portada, a més, hi ha escrita en tinta blava la data de 1360, però aquesta inscripció va fer-la l'arxiver Bayerri i, com el mateix Massip ha explicat en més d'una ocasió, Bayerri era molt poc fiable en aquest i en altres sentits⁶⁴⁰. D'altra banda, consta que el Consell de la ciutat va acordar, el dia 11 de novembre de 1368, que *la lotja que hés començada en la rambla de la ciutat, se faça ab acabament*, cosa que indica que les obres tot just acabaven d'iniciar-se.

Pel que fa al bastiment de l'edifici pròpiament dit, una lectura errònia del títol que dona Forteza del llibre d'obra conservat, que és concretament "Llibre del treball de la Llotja, situada a la rambla de la ciutat de Tortosa i administrada pel contramestre Guillem Macip en l'any 1368"⁶⁴¹, ha portat a dir, en alguna ocasió⁶⁴², que l'edifici va ser construït per Guillem Macip, quan aquest personatge, d'ofici mercader, va ser simplement obrer, és a dir, administrador de les obres, i va ser-ho, com s'ha vist, juntament amb un altre prohoms de la ciutat, Pere Burguers o Burgués (al llarg del temps

⁶³⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Obres públiques, 14. f. 1r.

⁶³⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Totosa. Registre 1215 (paper). Transcrit per G. MARÍ, *Els privilegis medievals...*, pp. 1245-1247, doc. 145.

⁶⁴⁰ J. MASSIP, "La llotja", dins *La Voz del Bajo Ebro*, 561, p. 10; 562, p. 3; 563, p. 1-2 (1968); J. MASSIP, "El gòtic: l'esplendor de la Tortosa dels mercaders", dins *Bulletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, XVII (2003), p. 85-90.

⁶⁴¹ G. FORTEZA, "Les loges...", p. 39-40.

⁶⁴² N. DE DALMASES, "Arquitectura gòtica civil", dins *Urbanisme, arquitectura civil i industrial. Art de Catalunya*, 3, Barcelona, 1998, p. 116-169 (154).

—de les reparacions i ampliacions- apareixen altres administradors). Segons documents publicats ja antigament per Federico Pastor i Lluís i per Enrique Bayerri, sembla que el responsable màxim d'aquestes obres, en aquest primer moment, va ser el pedrapiquer Arnau Marcho, qui al 1371 cobrà 100 lliures, de mans de Guillem Macip, per haver fet i aparellat *els archs de dita llotja*. El mateix pedrapiquer cobrà, l'any 1373, la quantitat de 230 lliures *per rahó de la obra dels archs que s fan en la lotja de la rambla*. Segons el llibre de l'obra, la suma major *que munten totes les dates e despeses fetes per los dits honrats en Guillem Macip e en Pere Burguers, axí com a obrers de la dita lotja per tot lo temps damunt contengut*, va ser de *vuyt-centes quaranta-una lliures, vuyt sòlidos I diner*⁶⁴³.

Com acabem de dir, les obres de fonamentació i els preparatius per a la construcció sembla que van iniciar-se durant el mes d'agost de 1368. El primer dia d'aquest mes, tres homes i un pedrapiquer *escombraren tota la era e posaren totes les pedres a redor, per ço que no s perdessen, ni la terra que y és*, pedra i terra —arena- que foren transportades des de la peixateria i des de la platja de la xiquina. També consta que arribaren barcades de pedra pel riu. El dia 13 del mateix mes d'agost treballà un *maestre moro, que obrí lo solament de les tapieres*, i des de finals del mes apareixen homes mesclant calç i fent morter, i la colla d'Arnau Marco (ell mateix i els també pedrapiquers Prades, Domingo n'Arbonès i Ferrer n'Arbonès), que va treballar *en la dita obra*. Segurament, el mestre *que féu lo fonament e tapià* era musulmà. I està clarament registrat que els pedrapiquers, cristians, picaven *pedres per als cantons e a les scales*⁶⁴⁴. A inicis de gener de 1369 encara s'estava treballant en tirar *la pedra per als fonaments*; es compra arena, apareixen registrades barcades de pedra que baixen pel riu des de Xerta i hi ha pagaments per l'adquisició de calç, que com en tantes altres ocasions ve de Tivenys⁶⁴⁵.

No hi ha documentació que demostrí que hi va haver treballs des d'aquest moment fins al mes de maig d'aquest any, fet que cal relacionar, al meu entendre, amb el citat privilegi del Cerimoniós, donat a Cervera el 7 de gener de 1369, en el qual concedia als procuradors i prohoms de la ciutat que fessin unes imposicions, anomenades

---

⁶⁴³ F. PASTOR, "La Lonja de Tortosa (datos adicionales)", dins *La Zuda*, 72 (febrer de 1919), p. 21-22; E. BAYERRI, *Historia...*, VIII, p. 427.

⁶⁴⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 14. f. 10r-15r.

⁶⁴⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 14. f. 7r-v.

passatemps, per un termini de cinc anys, a fi de sufragar la construcció de l'edifici. El document establia que de tota mercaderia que fos carregada o descarregada a la ciutat o que circulés pel riu s'havia de pagar un òbol per lliura; que tot vaixell cobert que passés per la ciutat havia de pagar 3 sous d'entrada i 4 de sortida; i que tot vaixell descobert estava obligat a pagar 2 i 3 sous, respectivament. El 23 de febrer el Consell de la ciutat decidí que Jaume de Tous, Mateu del Camí, Guillem Barberà, Pere Burgués, Guillem Macip i Berenguer de Bellmunt *vegen e regoneguen los capítols que són ordenats sobre la llevada que's deu fer per rahó de la obra de la hera de la rambla, e que tracten e menegen del dit fet, e puxen fer e ordenar sobre la dita levada qualssevol ordenacions e provisions. Encara, que si mester hi serà per fer e espatxar la dita obra, puxen manllevar sobre la dita levada aytanta quantitat com a ells serà ben vist faedor*. El dia 19 de maig comencen els pagaments als obrers, i el llibre d'obres comença a registrar el treball dels mestres i les seues colles poc després⁶⁴⁶.

El 4 de juny de 1369 apareixen treballant en *Biota, mestre, que obrà en la obra*, el seu fadri (cobren 6 sous diaris entre ambdós), en Pere de Beluis, *que ajudava en la tapiera* i, també, Arnau Marco i el seu macip (cobren 6 sous i 6 diners diaris entre els dos). Arnau Marco era, com sabem, pedrapiquer, i Biota, a qui s'anomena mestre, sembla que fa treball amb les tapieres. És possible que fos sarraí i que sigui la mateixa persona que després la documentació anomena *maestre de la empedrada*. I pareix segur que, a la llotja com en altres obres que ja hem comentat, hi va haver una divisió del treball entre els mestres pedrapiquers i els encarregats de l'obra de tàpia o argamassa. En aquest moment també apareixen pagaments per arena portada des de la partida de Vilaroja i per pedra comprada *d'en Rocha e de n'Olliver*, dos pedrapiquers molt actius a la ciutat durant el darrer terç del segle XIV⁶⁴⁷.

En aquest punt, les dates ballen una mica, ja que dels treballs del juny del 1369 passem a tenir informacions de l'any 1370. És possible, tanmateix, que les obres estiguessin en un moment d'impàs durant alguns mesos. El que sembla clar és que des del setembre de 1370 torna a comprar-se calç, concretament al moro de Tivenys Juceff Avinali, i es transporten pedres i arena des de la partida de Vilaroja fins a peu d'obra. Durant el mes

⁶⁴⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 1215 (paper); Llibre de Provisions, 9. f. 40r, 53r, 69v, 82v; Llibre de Clavaria, 6. f. 28r.

⁶⁴⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 14. f. 7v, 16v-18r.

d'octubre en *Sobrevella* i en *Venrell* pasten lo morter per al trespol de la lotga i es comencen a fer los sollaments dels archs e dels pilars. Els clots dels archs e dels pilars es rebleixen amb lloses. Els peus dels arcs i dels pilars van ser col·locats al seu lloc per Arnau Marco i la seua colla abans del dia 12 de setembre de 1370⁶⁴⁸:

Item, doní a'n Marcho, piquer, per VI jornals que obrà en la obra de la lotga, que mes e posà los peus dels archs dels pilars, a raó de IIII sous per jorn, que munta. ---- I ll IIII s.

Item, doní a'n Prades, piquer, per VI jornals que pichà e obrà en la obra de la lotga, a raó de II sous, VIII diners per jorn, que muntan. ---- ll XVI s.

Item, doní a'n Guiamó Tàrrega, piquer, per VI jornals que obrà en pichà en les pedres dels peus dels archs e dels pilars, a raó de III sous per jorn, que muntan. ---- ll XVIII s.

Item, doní a'n Francesch n'Arbonès, piquer, per V jornals que obrà en lad tia obra, a raó de II sous, VIII diners per jorn, que muntan. ---- ll XIII s IIII.

Item, donà a'n Sanxo, que feya morter e el donava. ---- ll II s.

Les èpoques a Arnau Marco per la construcció dels quatre archs que féu en l'obra de la lotga són del mes d'agost de 1371. D'altra banda, des de l'octubre de 1370 es treballa en el trespol de la llotga. Segurament dirigeix la feina en Paniscoli, que apareix acompanyat per Mira, Prades i altres homes. El *Llibre del trespol de la llotja* s'inicia el 12 de setembre de 1371: es tracta, segons diu un altre document, del *segon trespol gitat en la lotga de la rambla*. En aquest llibre, i en altres documents, s'anomena el citat Paniscoli, musulmà, personatge que també apareix a les obres de les muralles i del castell de la Suda, *mestre de l'obra del trespol*, i cobra 3 sous i 6 diners diaris. En l'obra, administrada per en Ramon Doms, també treballen dones, que *tiren calç*, homes, fadrins i, en algunes ocasions, pedrapiquers. Arnau Marco apareix alguns dies, al costat del mestre, i en aquest cas ambdós cobren 3 sous per jornada. És a dir, la categoria professional dels mestres sarraïns era la mateixa que la dels cristians, i la diferència de salaris simplement radicava en la diferència de treballs⁶⁴⁹.

⁶⁴⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 14. f. 25r-33r; Registre 739 (pergamí); Registre 740 (pergamí); Registre 741 (pergamí); Registre 742 (pergamí).

⁶⁴⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 14. f. 34r-45r; Llibre d'Obres Públiques, 18. Com ja hem explicat en aquest capítol (cfr. *supra* n. 54), hi ha hagut una extensa polèmica sobre la "baratura" de la mà d'obra mudèjar, que ha estat negada per diversos autors, d'entre els quals potser destaca G. Borrás Gualis. Val a dir que la documentació que hem pogut aplegar sobre el món de la construcció a la Tortosa medieval apunta sempre en el mateix sentit: els mestres moros cobraven el mateix que els mestres cristians quan feien la mateixa feina i tenien la mateixa categoria professional.

És ben possible que les obres, en aquest moment, ja es consideressin acabades. Però llavors, el dia 24 de novembre de 1371, *caygueren dues archades de la lotja, de ves lo rech, per furtuna de vent*. Des d'aquest moment, com és lògic, es recullen les pedres dels arcs, es reparen, i es tornen a aparellar. Apareixen treballant en aquestes obres fusters, com Francesc Curça i el seu germà –segurament es tracta de Galceran Curça-, Miquel Amat, Domingo Perelló i Mateu Clergue, i els pedrapiquers Arnau Marco i Prades, a banda d'altres persones de menys categoria professional. Fou el citat Arnau Marco l'encarregat de *tornar los archs de la lotja e fer los pillars, e II finestres e cantó*. De finestres, a la llotja, consta que n'hi havia més, ja que en alguns documents es parla, a més a més d'aquestes dues, de tres, i d'una. Les dues finestres coronelles que conserva l'edifici possiblement siguin alguna d'aquestes –en les quals també hi va treballar el fuster Andreu Tranxer- elaborades a la dècada de 1370. A l'octubre de 1372 i a l'agost de 1373 encara es destina la imposició de la mercaderia *a la obra de la lotja que de present se fa en la rambla de la dita ciutat*, però en aquesta darrera data, malgrat que siguin nomenats administradors de les obres Mateu del Camí i Guillem Macip, sembla que l'obra ja ha d'estar finalitzada o gairebé finalitzada, ja que durant el mes de novembre de 1372 es compra una quantitat important de teula, que s'emmagatzema a la sala baixa de la Casa de la Ciutat, per cobrir la llotja. El mes d'octubre Marco cobra les darreres 75 lliures de les 230 *que ell avia de la dita obra*, i vers aquesta data s'anota la quantitat, abans citada, de 841 lliures, 8 sous, 1 diner i malla *que munten totes les despeses fetes per los dits honrats en Guillem Macip e en Pere Burguers, axí com a obrers de la dita lotja, per tot lo temps damunt contengut*, és a dir, entre 1368 i 1373. Des d'aquest moment apareixen, ben sovint, notícies sobre la utilització de l'edifici⁶⁵⁰.

Naturalment, de la mateixa manera que en els altres edificis que depenien del municipi, des d'aquest moment apareixen contínuament notícies sobre obres de reparació i manteniment. En el cas de la llotja, però, a banda d'aquests petits treballs apareixen referències a grans intervencions que anaren transformant l'edifici en gran mesura al llarg del temps⁶⁵¹.

---

⁶⁵⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 14. f. 46r-51v; Llibre de Provisions, 10. f. 21v, 86v, 133r, 138v; Registres 744 (pergamí); Registre 745 (pergamí); Llibre de Clavaria, 9. f. LXXVIIr-v; Llibre de Clavaria, 10. p. VI, CCXLVIII, CCXCVIII.

⁶⁵¹ Pel que fa a les simples reparacions o obres de manteniment, especialment a la teulada, sovint afectada per goteres, podem esmentar, entre altres: AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 9. f. 23r; Llibre de Clavaria, 15. p. LXXXX, CXXXXIII (1378 i 1379, el mestre de cases sarraí Abrafim, amb un deixeble –Juceff- adoba el terrat de la lotja, *lo qual era crebaçat e's plovia*); Llibre de

Així, als mesos de setembre-octubre de l'any 1375 hi ha diversos pagaments relacionats amb les obres *de adobar e fer lo trespol que trenquaren los archs de la lotja com caygueren, ço és, entre mans de maestre e loguer de hòmens e de dones e de àsens e de arena e terra, segons se appar en mig full de paper, lo qual fon donat per en Berenguer de Llagostera al dit clavari, lo qual fon al dit adobar e scrivi per menut tot ço que costà lo dit adob*. La data d'aquest pagament, 12 d'octubre de 1375, porta a pensar que aquesta caiguda d'arcs no és la mateixa que la registrada el novembre de 1371. Però la quantitat del pagament (3 lliures, 8 sous i 10 diners) i la inexistència de referències a la reconstrucció dels arcs, fan dubtar que haguessin caigut novament aquest any⁶⁵². Sigui com sigui, és cert que entre 1375 i 1377 es van haver de fer algunes reformes importants, ja que el 23 de gener de 1377 Guillem Macip, *obrer de la obra de la lotja*, va rebre de mans del clavari *cent vuytanta-cinch lliures barchinoneses, per preu de les quals fon venuda la imposició de la mercaderia*. Al 1376 consta que s'estava reparant *la obra de la lotja*, i s'especifica que aquests treballs tingueren relació amb les canals de l'edifici. A Bernat de Mora se li pagaren *5 peçes de launes de ferre que ha fetes portar e ha comprades en Barchinona obs de les canals de la lotja*. Els encarregats de posar-les a l'estructura foren el manyà Guillem Ortolà i el pedrapiquer Nadal Roca⁶⁵³:

Item, met en compte de data què costaren de fer les canals de ferre obs de la lotja, e aquelles féu en Guillem Ortolà. ---- II VI s.

Clavaria, 18. p. CXXVI (26-10-1381: pagament a *Abrahim, moro, mestre de cases, e a Maffomet, companyó seu, e al seu fadrí, qui obraren en lo terrat de la lotja, que's plovia, entre calç, e arena, e V almuts de trespol*); Llibre de Clavaria, 21. p. CXXXIII-CXXXVIII (pagament a *Abrafim Abçalafa e a son fill, sarrahins, per dos jorns que obraren quiscú en regonèxer les crebaces del trespol del terrat de la lotja, a Jaffer, que aydà a servir los dits maestres al dit trespol, i al mestre Abçalafa, per una barcella de trespol vermell e una granera per agranar lo dit trespol de la lotja*); Llibre de Clavaria, 22. p. CLVIII (pagament a *n'Aztoret, maestre de cases, qui adobà lo terrat de la lotja ab l'home*: possiblement es tracta de Bernat Aztor en els seus primers anys d'activitat); Llibre de Clavaria, 24. p. CXXXVIII; Llibre de Clavaria, 27. p. CLVIII (arranjaments del terrat de la llotja, sense registre del nom dels mestres, els anys 1387 i 1391); Llibre de Clavaria, 37. p. CXXIII; Llibre de Clavaria, 45. p. CVIII; Llibre de Clavaria, 47. p. CXXXII; Llibre de Clavaria, 49. p. CLXIII; Llibre de Clavaria, 56 (2n lligall). s/p (obres de manteniment, sense registre de mestres, els anys 1400, 1408, 1410, 1412 i 1425); Llibre d'Obres Públiques, 4 (1r lligall). f. 10r (recorren les teulades de la llotja Ramon Domènech i Panpa); Llibre de Clavaria, 62. f. 59r; Llibre de Clavaria, 65. f. 70r (anys 1435 i 1442); Llibre de Clavaria, 69. f. 59r (el mestre Joan de la Cova recorre les teulades); Llibre de Clavaria, 71 (el mestre Bernat Gual recorre les teulades, any 1449); Llibre de Clavaria, 75. f. LXXIV (1453, adoba la teulada Joan de la Cova); Llibre de Clavaria, 82. s/p (Bartomeu Martí i Joan Broto recorren les teulades, any 1462); Llibre de Clavaria, 83. s/p (1464); Llibre de Clavaria, 85. f. 64r (Bartomeu Martí *ha fet fahena en la teulada de la lotja una setmana, l'any 1468*); Llibre de Clavaria, 104 (1er lligall). f. 12v (any 1500).

⁶⁵² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 12. p. CXXXVIII, CXLI, CXLVII.

⁶⁵³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 12. p. CCVIII, CCXV; Llibre de Clavaria, 13. p. CLV, p. CLXXVIII; Llibre de Provisions, 12. f. 58r.

Item, donà a-n Nadal Rocha, per III jorns qui obrà e fer una canal de pedra picada a la dita lotja, e metre-y les de ferre, a raó de III sous, VI diners per cascun jorn. ---- Il X s VI.

||p. CCXVI

Item, costaren de alloçar VI broques per fer los forats de les dites canals. ---- Il s VI.

Item, donà a I hom qui aydà al dit en Rocha a fer e metre les dites canals, III jorns, a raó de II sous per cascun jorn. ---- Il VI s.

Item, costà lenya e una caçola per fondre lo plom de les dites canals e una dona que·ls aydà. ---- Il I s X.

Item, costaren XXI lliures de plom obs de metre les dites canals.

La llotja, a més, va anar ampliant-se i convertint-se en un complex d'una certa magnitud. A partir de 1379 es va treballar en fer *empits e carregadors*, és a dir, molls de càrrega, de *l'alberch de n'Alfonso Ruchiç fins al cantó de la lotja, davant lo alberch d'en Miquel Andreu*. En altre document s'especifica que les obres s'estaven fent *davant lo carrer de la pescateria* i, per tant, queda confirmat que ocupaven tot el sector del port *riba rech*, entre la peixateria, a l'actual plaça del Paolet, i fins les drassanes, on avui hi ha el mercat central. Foren administradors d'aquests treballs els prohoms Pere Burguers, Francesc Mabres i Pere Oliver, i per a finançar l'obra el municipi hi assignà, novament, *la imposició de la mercaderia*. Malauradament, no hem conservat –o, per ara, no hem trobat– notícies que ens parlin dels mestres que s'ocuparen de portar a terme aquests treballs, i l'única cosa –lògica– que podem afirmar amb seguretat és que va tractar-se d'una obra de tàpia. Els treballs estaven finalitzats a finals de desembre de 1383, i la notícia d'un pagament de 100 lliures barceloneses a Joan Batlle, *obrer de les obres dels murs e dels carregadors de la ribera, per algunes obres que havia fetes en los dits murs e carregadors*, sembla que fa referència a alguna reparació o a alguna obra molt concreta, potser a la construcció de *la scala del carregador davant l'alberch d'en Miquel Andreu*, la qual s'acorda que ha de ser pagada per la universitat el 8 de maig de 1393⁶⁵⁴.

Com hem vist, el problema de manteniment més important era la teulada, que sovint tenia goteres. Per intentar solucionar-lo, el Consell de la Ciutat va acordar, el 16 de març de 1391, *que dels béns de la universitat sie feta una taulada en lo terrat de la*

⁶⁵⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 13. f. 3r, 83r; Llibre de Clavaria, 15. p. CLXII; Llibre de Clavaria, 16. p. CLXXXI; Llibre de Clavaria, 17. p. CXXXVIII, CXXXXV, CXXXXVIII, CLVII, CLVIII, CLXXIII, CLXXXV; Llibre de Clavaria, 18. p. CXXVIII, CLVII, CLXXXV; Llibre de Clavaria, 19. p. CXXVI, CL, CCIII; Llibre de Clavaria, 20. p. CLXVI; Llibre de Provisions, 19. f. 68r; Llibre de Clavaria, 30. p. CL.

*lotja, per tal que la cuberta sia preservada de pluja, e que no's perda, la qual taulada sie feta segons que als honrats procuradors serà ben vist, dels béns de la universiat. Tampoc aquí s'ha conservat, per desgràcia, documentació que ens parli dels treballs i els mestres que van realitzar-los. Simplement coneixem els acords municipals sobre aquesta qüestió i els pagaments del clavari de la ciutat a l'obrer, que és, novament, Pere Burguers⁶⁵⁵. És interessant tenir en compte que el fet que es construís aquesta teulada va possibilitar que, anys després, es llogués aquest espai als menestrals que volguessin instal·lar-hi el seu taller, segons sabem per una missiva enviada al Consell de part de Pere Alemany, blanquer, els qual, *jatsia Tortosa haja bé acostumat donar e subvenir a molts menestrals, special com de hun offici ne ha pochs en la dita ciutat. Emperò, com lo dit Pere Alamany, qui per causa de son offici fa honor e beneffici a la dita ciutat, fins ací no ha demanar subvenció alguna. Emperò, com ell, dies ha, tenga la lotga de dalt, de la qual, per la gran necessitat que la ha, fa e pague quiscun any sexanta sòlidos, e de la qual no's solia haver res. Per tant, lo dit Pere Alamany sopleque vostres grans magnificències e savieses li vullau lexar la dita lotga, lo de dalt, per V o VI anys franchs, offerint-se encara en aquella metre de continent en obra, com se plogua molt, sis lliures, les quals, per ço no's plogua hi són molt necessàries*⁶⁵⁶.*

L'obra d'ampliació més important del sector, però, s'inicia l'any 1394, amb la construcció d'un nou porxo *per tenir lo blat porgat*. Diversos acords municipals del maig i el juny d'aquest any parlen d'aquest *porxo faedor prop la lotja, en què stia lo blat porgat que's vendrà en la dita ciutat*, i especifiquen *que sia fet dels béns de la universiat* però, també, que *sia donat a stall o star ab certs capítols e certes mesures, posat aquell en encant e donar-ho a quell mestre qui per millor mercat lo farà*. No és habitual, en aquesta època, donar treballs a destall i, de fet, després d'un desgraciat buit de notícies que s'allarga durant més d'un any, entre juny de 1394 i setembre de 1395, trobem pagaments a Pere Oliver, obrer del porxo, i un llibre d'obres que s'inicia al febrer de 1396 on es reflecteixen pagaments —és a dir, contractacions- diaris, com

⁶⁵⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 18. f. 43r-v; Llibre de Clavaria, 27. p. CLXXVI, CLXXXII, CLXXXVII, CLXXXVIII, CLXXXVIII.

⁶⁵⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 4153 (paper).

succeeix en gairebé totes les obres de la ciutat durant els segles del gòtic. Es probable, doncs, que no s'arribés mai a prendre aquesta obra a destall⁶⁵⁷.

En el llibre d'obres, no gaire voluminós, i que mostra una despesa total de 462 lliures, 17 sous, 7 diners i malla, apareixen treballant diversos mestres pedrapiquers: Joan Torroella (el més important, que pren 4 sous diaris), Bernat Torrella, Jaume Garcia, Domingo Marco, Arnau Marco, Joan Durà o Duran i Berenguer Puig (prenen entre 3 i 3 sous i 6 diners diaris). També hi treballen fusters, fins a 13 alhora, d'entre els quals destaca Andreu Tranxer, que cobra 4 sous cada dia; n'Aztor, mestre de cases; diverses dones i homes anònims; i hi ha registrades despeses de fusta per a fer els bastiments, de calç, de transport, dues mil teules portades des de València per un patró de Blanes anomenat Marata, tres mil teules portades des de Barcelona per un patró barceloní anomenat Libra –també se n'aconseguien 500 a Tortosa–, compra de 16 pedres de Mallorca a Bernat Caselles, etcètera⁶⁵⁸. L'obra estava enllestida cap al maig de 1396 i a l'anyada 1397-1398 –de l'anterior no se n'ha conservat la documentació– apareix per primer cop el salari de la persona que ha de tancar i obrir *lo porxe del blat porgat*⁶⁵⁹.

Aquest porxo, segons diu una provisió municipal del gener de 1396, havia de ser construït *ab sos pallols*, la qual cosa segurament s'ha de generalitzar a tot el sector. Els pallols eren, simplement, una zona empedrada amb lloses de pedra on es porgava el blat, i estaven tancats per un petit mur, segons es desprèn del fet que tenien una porta, la qual va ser arranjada pel pedrapiquer Arnau Marco l'estiu de 1396. No sabem des de quan, però consta que l'any 1413 també estaven coberts, ja que el 5 de maig d'aquest any hi ha registrat un pagament per l'arranjament de la teulada. Després, les teulades dels pallols tornen a reparar-se, per exemple, l'any 1442⁶⁶⁰.

El complex va funcionar normalment fins que, el 2 de setembre de 1421, *com los cantons de la lotja, vers lo riu, stiguen fort dolentament e a gran perill, en tal forma que si no y és prestament acorregut, que poria caure, e tota la lotja seria qui dirruïda, fonch*

⁶⁵⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 20, document solt 2; Llibre de Provisions, 20. f. 61r-v; Llibre de Provisions, 21. f. 5r, 11r-v; Llibre de Clavaria, 31. p. CLXX; Llibre de Clavaria, 32. p. CLIII.

⁶⁵⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 17 (1r lligall); Llibre de Clavaria, 33. f. 50r, 55v.

⁶⁵⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 34. p. CCCLV.

⁶⁶⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 22. f. 26r; Llibre de Clavaria, 33. f. 35r; Llibre de Clavaria, 49. p. CCXV; Llibre de Clavaria, 65. f. 70r.

provehit que sien adobats e y sia feta tal obra que los dits canotns se refermen e la dita obra se conserve, e que ço que s'i despendrà, sia pagat dels béns de la universitat e sia pres al clavari. És normal que els problemes estructurals de l'edifici a la zona propera al riu, ja que, probablement, van veure més d'una avinguda de l'Ebre. La documentació parla de la construcció de dues *juhes* a partir del 9 de setembre d'aquest any. La manobra i les pedres baixades pel riu per Pasqual Aznar⁶⁶¹ es dipositaren a la plaça, al costat de la llotja, la qual va ser aplanada per aquest motiu. Dirigí les obres el mestre de cases Bernat Gual, que prenia 4 sous diaris, i que va ser ajudat per Domingo Benedito (3 sous; aquest potser era pedrapiquer), Llorenç Galí (2 sous i 2 diners), Jaume Puig i Bernat Sanç (2 sous), a més dels pedrapiquers Guiamó Ferrer (3 sous, 6 diners), Joan Daniel (3 sous, 6 diners), Jaume Pedrar (3 sous, 6 diners), Domingo Piquer (2 sous, 4 diners), Domingo Alcoverre (2 sous, 2 diners) i Domingo Sabater (2 sous, 2 diners). El pedrapiquer Domingo Genís va vendre 28 pedres de fil *per ops de fer los dits cantons, a raó de II sous, VIII diners per peça*. L'obra, que ja estava completada el mes de desembre d'aquest any 1421, va costar 88 lliures, 14 sous i 10 diners⁶⁶². La reparació dels pilars, duta a terme durant el mes de febrer de 1447, també va dirigir-la Bernat Gual⁶⁶³.

La llotja va continuar ampliant-se i modificant-se durant el segle XVI. Entre 1507 i 1508 l'important pedrapiquer d'origen francès Jeroni Esteve, àlies *Giraut*, va encarregar-se d'unes importants reformes, que no podem especificar, segons sabem per una comanda de pedra que va fer-se als pedrapiquers de Flix Pere i Domingo de Na Lega⁶⁶⁴. En el mateix sentit, hem d'entendre una làpida del 1586 ja citada i transcrita per diversos autors, que diu: *Essent procuradors de la ciutat de Tortosa los magnífichs mossèn Baltasar Gallí, ciutadà, mossèn Johan Batiste Oriol, notari, mestre Guillem Orient, boter, e defenedors del Consell de l'imperiatge mossèn Baltasar Llopico de Xixon, ciutadà, mossèn Francesch Castelló, mercader, font feta e-s acabada la present obra en lo any MDLXXXVI*⁶⁶⁵.

⁶⁶¹ Aznar és un cognom que, que aquesta època, acostumen a tenir, en aquest territori, habitants de Xerta. Com que en altres casos hi ha informació que certifica que les pedres per a les obres de la ciutat eren transportades pel riu des de Xerta, sembla normal pensar que en aquest cas també va donar-se aquest cas.

⁶⁶² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 31 (2n lligall). f. 21r; Llibre d'Obres Públiques, 17 (2n lligall).

⁶⁶³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 68. f. 65v.

⁶⁶⁴ J. ALANYÀ, "L'almodí...", p. 157.

⁶⁶⁵ F. PASTOR, *Narraciones...*, p. 21; E. BAYERRI, *Historia...*, VIII, p. 427; J. MASSIP, "La llotja"..., 561, p. 10.

El pas de llotja medieval a mans del gremi de la guerra, al segle XVII, marca el final del que havia estat la realitat d'aquest complex a l'Edat Mitjana. En aquest camí, l'Ajuntament de Tortosa va decidir, a causa de les reformes urbanístiques encetades i segons acord municipal de 10 de setembre de 1932, obrir un carrer en la ubicació original de la llotja. L'edifici, que abans havia estat davant per davant del port fluvial, va ser reubicat al parc municipal Teodoro González. Les obres de trasllat, dirigides per l'arquitecte municipal Agustín Bartlett i amb supervisió de Jeroni Martorell, del Servei de Conservació i Catalogació de Monuments de la Generalitat de Catalunya, van arribar a termini el 12 d'agost de 1933. En el seu actual emplaçament, la llotja ha esdevingut un element "típic" de la ciutat, motiu repetit fins a la sacietat per bona part dels nombrosos pintors paisatgistes que han fixat la imatge de la ciutat del segle XX⁶⁶⁶.

5.14.- Els banys públics

A la Tortosa del segle XIV hi havia dos banys públics. Uns, els que la documentació anomena *banys vells*, estaven situats al barri de Remolins; els altres, anomenats *banys nous*, estaven al sector de l'Alfòndec, prop del convent de Sant Francesc, entre l'actual plaça dels Banys, el carrer dels Banys i el carrer Pare Cirera: amb l'emmurallament de la dècada de 1360 van quedar dintre del sector emmurallat de la ciutat⁶⁶⁷.

En una excavació d'urgència duta a terme l'any 2000 sembla que van aparèixer restes dels banys vells, concretament al solar on s'ubicava l'antiga Cooperativa d'Oli de Sant Jaume. L'arqueòloga M. C. Montañés ha datat les troballes entre finals del segle XII i el segle XIII, cosa que situa la seua construcció després de la conquesta cristiana. Afegeix, a més, que l'edifici va deixar de tenir aquest ús "a finals del segle XIII", "ja que alguns elements són amortitzats amb materials d'aquest període, i la construcció es destina a un altre ús indeterminat"⁶⁶⁸. Com que he escrit que a la Tortosa del segle XIV hi havia dos banys, uns d'ells, els vells, situats al barri de Remolins, no puc estar d'acord amb

⁶⁶⁶ E. BAYERRI, *Historia...*, VIII, p. 428; J. MARTORELL, "La llotja de Tortosa", dins *Mirador*, 414 [s/d].

⁶⁶⁷ Cal negar, per tant, la hipòtesi presentada per R. Miravall segons la qual aquest edifici es trobava "als extramurs de la ciutat". R. MIRAVALL, *La casa dels banys nous de la ciutat de Tortosa*, Tarragona, 1982, p. 52. El complex van ser "retrobat" en unes excavacions arqueològiques l'any 1979, segons recullen diverses notícies de premsa de l'època.

⁶⁶⁸ C. MONTAÑÉS, "Noves dades arqueològiques per al coneixement de la Tortosa Andalusina", dins *Recerca*, 7 (2003), p. 109-120 (116).

aquesta darrera asseveració. En aquest sentit, consta documentalment que al 1379 els anomenats banys vells encara existien i feien la seua funció d'origen. Aquest any el Consell de la ciutat va decidir establir-los, és a dir, cedir-los a mans privades a canvi d'un lloguer, de la mateixa manera que els nous, i consta que *foren donats a cens per los dits honrats procuradors al discret en Miquel de Taya, notari*. Al segle XV, concretament l'any 1439, encara es parla de les *parets dels banys vells de Remolins*, però ara ja es tracta, clarament, d'un edifici en desús, per tal com els veïns demanen l'enderrocament d'aquestes parets amb la intenció d'embellir el carrer⁶⁶⁹. Si les troballes de l'any 2000 van deixar de tenir la funció de banys al final del 1200, llavors caldrà concloure que no són els banys vells; si ho són, cal concloure que van continuar exercint la seua funció, probablement, fins a finals del XIV.

Pel que fa als nous, malgrat les diverses confusions que hi ha hagut a l'hora d'interpretar els documents que s'hi refereixen⁶⁷⁰, penso que són els que va construir l'orde de Temple, probablement ja al segle XII, *in quadam platea que est in Alfandico Dertuse*. Pel que fa això, cal recordar que les restes dels banys nous estan ben a prop del sector urbà on hi va haver la Casa del Temple fins al segle XVII. D'altra banda, com ja ha subratllat David Romano, al segle XIII aquests banys de l'Alfòndec eren propietat compartida pels templaris i el rei. És ben probable que a partir del cancanvi de 1294 passessin a mans del municipi, pareix que exclusivament.

Al maig del 1365, no sabem si per primer cop, la ciutat va cedir, *per a tots temps*, els banys que són en l'Alfàndech a n'Antoni Guiem i a la seua esposa. La cessió va ser feta a canvi d'un cens de 10 lliures que s'havia de cobrar cada any el dia de Sant Joan de juny, a excepció del 1365, ja que el Consell va decidir fer-los gràcia de donar *franchs*

---

⁶⁶⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 13. f. 3r; Llibre de Provisions, 39. f. 40r.

⁶⁷⁰ Pel que fa a la interpretació dels documents, cfr. els comentaris que fa D. Romano respecte a la informació continguda a les *Costums* i al "clàssic" estudi de Carreras Candi. F. CARRERAS CANDI, "L'aljama dels juhéus de Tortosa", dins *Memoria de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, IX/3 (1928), p. 3; D. ROMANO, "Los judíos en los baños de Tortosa (siglos XIII-XIV)", dins *Sefarad*, XL (1980), p. 57-64. Cfr. també L. PAGAROLAS, *Els templers de les Terres de l'Ebre (Tortosa). De Jaume I fins a l'abolició de l'Orde (1213-1312)*, I, Tarragona, 1999, p. 42-43. La citada publicació de Miravall (R. MIRAVALL, *La casa dels banys... passim*), malauradament, no aporta cap mena de solució sobre aquesta ni sobre cap altra problemàtica referent als banys de Tortosa (ell mateix considera les conclusions de "provisionals"). Cal negar rotundament, sobretot, la seua afirmació segons la qual el complex va ser utilitzat abans del 1385 com a alfòndec i hospital i després "renovat com a servei públic de banys", funció que "mantingué fins al segle XVI o XVII, en el qual moment tornaria a ésser renovat com a hospital". Són útils, tanmateix, les escasses notícies que aporta sobre la intervenció arqueològica i, sobretot, els dibuixos i fotografies de Josep Alavedra que hi ha adjunts.

los dits banys lo primer any. A més a més del pagament, Guiem i la seua esposa estaven obligats a *adobar e reparar los dits banys ab lurs pròpies messions.* Al 1374, però, Antoni Guiem no havia pagat allò que devia a la ciutat pel cens dels banys, i el Consell va decidir que se l'obligués a pagar i que, si era necessari, es canviés la concessió. A més, hi ha diverses notícies que ens parlen de la reparació, per part de la universitat, dels banys, els quals, entre altres coses, van ser afectats per les obres del sector del Temple de la muralla nova⁶⁷¹.

Les obres van ser especialment importants a partir del març del 1379, moment en què un equip de mestres i fadrins tapià *lo pou dels banys, entorn.* A més, es va fer *una çènia* i es va treballar en un *adob dins aquell bayn, en algunes coses de poch cost que's diu que s'i ha adobar.* En els comptes d'aquestes obres, que muntaren 63 lliures, 6 sous i 5 diners, s'especifica que els banys tenien unes cambres dedicades als homes i unes altres a les dones. També es diu que l'edifici s'adobà *ab morter* i consta que, entre altres coses, es treballà a les portes, a la claveguera (amb *parades* de pedra), al fument, que es col·locaren vidrieres a les cambres dels homes i de les dones, que es cobriren algunes habitacions, i que es compraren canelobres i s'encadenaren bancs. Les obres eren dirigides per un mestre sarraí, Asenot o Sanot (cobrava 5 sous diaris, inclòs el salari del seu fadrí), bàsicament, pel que fa a la sínia i a les tàpies del pou. Hi apareixen, també, mestres d'aixa i fusters importants, com ara Miquel Belsa, Miquel Sebrià, Pere Belsa, Guillem Alcanyic, Domingo Perelló o Joan Aragonès, que cobraven 4 sous diaris per cap. El pedrapiquer més important d'entre els que participaren en aquesta obra va ser Nadal Roca (4 sous diaris), *qui féu III pilars en los dits banys, davall les loses de aquells.* Treballà, també, a la xemeneia, a la claveguera i *en metre les vedrieres.* Enmig d'aquesta intervenció, els banys van ser arrendats, novament, a Antoni Guiem⁶⁷².

Abans del 1384 van tornar-se a fer algunes obres, que no podem determinar clarament, i consta que a partir del gener del 1388 un altre cop es va veure la necessitat de reparar l'edifici dels banys, per tal *que no stiguen desonestament,* i a arrendar-los a *persona*

---

⁶⁷¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 8. f. 3v; Llibre d'Obres Públiques, 7. f. 99v, 117r; Llibre de Provisions, 9. f. 51v; Llibre de Provisions, 10. f. 115v.

⁶⁷² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 13. f. 7r, 23v; Llibre d'Obres Públiques, 9. f. 138r-151v; Llibre de Clavaria, 15. p. CLXIII, CLXVII; Llibre de Clavaria, 16. p. LXXXXVII.

competent. En aquest sentit, l'acord del Consell especifica que no havien de tenir-los *aquells que ara ho tenen*⁶⁷³.

Hi ha notícia sobre preparatius per a aquestes obres des del maig del citat any 1388, moment en què el fuster –en altres documents apareix com a mestre d'aixa- Bernat Pinyana va cobrar 13 lliures i escaig per haver *boschades obs dels banys nous set dotzenes de cayrats*. Al juliol el manyà Guillem Ortolà va cobrar per *XVIII landes de ferre que féu per ferrar les VIII pasteres* comprades per a les obres. I a partir de l'agost comencen a aparèixer els pagaments del clavari a l'administrador de les obres, Guillem Terill. Malauradament, en aquest cas no han aparegut els comptes de l'obra, documentació que ens diria clarament quins van ser els mestres que van fer les obres i que, a més, podria ajudar-nos a discernir en quina mesura els banys es van adobar o es van fer de nou. En qualsevol cas, les quantitats (200 lliures fins al mes de novembre) que es donaven a l'obrer per tal de *convertir-les en la dita obra* ens parlen, sens dubte, d'una intervenció important. L'obra estava enllestida al juliol de l'any següent, el 1389, moment en què s'assetià la caldera⁶⁷⁴.

Aquest element, la caldera, juntament amb el pou, va ser allò que en més ocasions els mestres que treballaven per a la ciutat van haver de reparar al llarg dels darrers anys del segle XIV i durant el segle XV. A partir d'aquest moment (1389), però, les obres van ser poc significatives, i probablement només podem destacar el porxo que s'hi va fer per encabir l'escorxeria l'any 1411⁶⁷⁵.

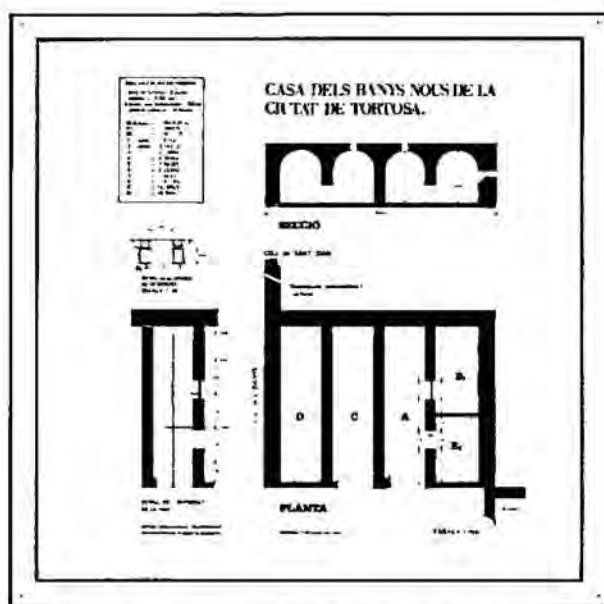
---

⁶⁷³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 20. p. CLXXI; Llibre de Provisions, 17. f. 10v-11r.

⁶⁷⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 24. p. CCXVIII, CCXXV, CCXXXVIII, CCLI, CCLIII, CCLVIII, CCLVIII; Llibre de Clavaria, 26. p. CCXXII; Llibre de Clavaria, 27. p. CXXI.

⁶⁷⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 29. p. CLV (1392, adoben el pou *e caxes noves*, compren pasteres); Llibre de Clavaria, 30. p. CLXXVIII (1394, Miquel de Bages, entre altres treballs per a la ciutat, fa una canal als banys); Llibre de Clavaria, 32. p. CLVI (1395, Domingo Perich de Mosquerola ven 7 pasteres); Llibre d'Obres Públiques, 12. f. 49v (1397, Jaume Avella porta arena i pedra als banys), 53r-54r (en Fonollosa, Ramon Domènech i altres treballen al pou); Llibre de Clavaria, 37. p. LXXXV (1400, Domingo Ferrer i altres adoben la caldera); Llibre de Clavaria, 38. p. CL (1401, Bernat Aztor i Guillem Bitem assetien la caldera); Llibre de Clavaria, 39. p. CLVII (1403, s'adoben la sinia *e altres arreus dels banys*); Llibre de Clavaria, 42. p. CII (1405, s'adoba el pou); Llibre de Clavaria, 44. p. CXXV (1407, s'adoba la sinia); Llibre de Clavaria, 42. p. CVIII (1408, entre molts altres edificis de la ciutat, es recorren les teulades dels banys); Llibre de Clavaria, 48. p. CLVI (1411, Domingo Ferrer dona el compte de les obres del porxo dels banys, en què es féu escorxeria); Llibre de Clavaria, 49. p. CCXVIII (1413, s'adoba la caldera); Llibre d'Obres Públiques, 4 (1r lligall). f. 57r-67r (1427, obra indeterminada dirigida per Ramon Domènech, amb la presència de Guillem Ferrer, Alcoverre, etcètera); Llibre de Clavaria, 62. f. 55r (1435, s'adoba la sèquia dels banys); Llibre de Provisions, 41. f. 48v-49r, Llibre de Provisions, 42 (1r lligall). f. 13v i Llibre de Clavaria, 67. p. CXIII

A partir dels plànols aixecats per Josep Maria Alavedra el 1982 i de les poques notícies pertinents de la intervenció arqueològica que aporta Miravall, Riu-Barrera relaciona els banys nous de Tortosa amb el tipus granadí avançat dels banys valencians del tres-cents: segurament havien tingut quatre naus, tres de les quals, en disposició paral·lela, es conserven, malgrat que molt modificades. Estan cobertes amb volta de canó i mancades de tota singularitat arquitectònica, i em fa l'efecte que han de correspondre, sobretot, a alguna intervenció d'època moderna relacionada amb la renovació del sistema defensiu de la ciutat, donades les seues similituds amb restes dels baluards dels segles XVII i XVIII.

Planta i alçats d'unes naus identificades amb els Banys nous, per J. Alavedra

Segons ha escrit el citat Riu-Barrera, “ateses les moltes alteracions de l’edifici i el poc rigor arqueològic de l’exploració, més enllà de la seva disposició general no es poden considerar les observacions d’aspectes menors del seu agençament, en no haver-hi cap seguretat que corresponguin a l’edificació original; cal per tant, esperar noves recerques”; en definitiva, una intervenció arqueològica amb garanties científiques⁶⁷⁶.

(1444, s’acorda i es realitza l’arranjament dels banys); Llibre de Clavaria, 76. f. LXIV (1454: Pere Ponç adoba el pany del pou).

⁶⁷⁶ E. RIU-BARRERA, “Els banys públics”, dins *L’art gòtic a Catalunya. Arquitectura, III...*, p. 231-233; Sobre els banys valencians, que semblen tenir paral·lelismes importants amb els de Tortosa, cfr. C. CAMPS i J. TORRÓ, “La construcció de baños públics en la Valencia feudal: el Baño del Almirante”, dins *IV Congrés d’Arqueologia Medieval Espanyola*, II, Alacant, 1994, p. 213-222; C. CAMPS i J. TORRÓ, “Baños, hornos y pueblas. La pobla de Vila-rasa y la reordenación urbana de Valencia en el siglo XII”,

5.15.- La instrucció pública i el seu espai: L'Estudi de Gramàtica de la ciutat

A falta d'una universitat fins que els Reials Col·legis assoliren aquest grau –ja en època moderna-, i malgrat l'existència d'un estudi al convent de franciscans⁶⁷⁷, la més important infraestructura cultural de la ciutat de Tortosa a l'Edat Mitjana va ser, sens dubte, l'Estudi de Gramàtica, que ha estat estudiat, només, per Enric Querol. Tanmateix, el treball d'aquest autor s'ha centrat bàsicament en els segles XVI i XVII⁶⁷⁸ i, en conseqüència, no disposem de gaires notícies –i encara menys anàlisis- sobre el funcionament de la institució a la Baixa Edat Mitjana.

Sabem, però, que ja l'any 1360 hi havia un Estudi de Gramàtica administrat pel Capítol, i des del 1368 hi ha constància de pagaments a un mestre per part del Consell de la Ciutat⁶⁷⁹. També coneixem una notícia espectacular: l'any 1373 les autoritats locals van rebre l'oferta d'acollir l'Estudi General de Lleida a Tortosa –estudis superiors, doncs⁶⁸⁰. És evident, malgrat tot, que l'oferta ha d'emmarcar-se en el descontentament que la direcció de la universitat de Lleida tingué amb les autoritats locals de la ciutat del Segre, descontentament que també va portar a plantejar un possible trasllat a Barcelona. En definitiva, mesures de pressió que no ens parlen de la realitat del món de la instrucció ni

---

dins *Historia de la ciudad. II. Territorio, sociedad y patrimonio*, València, 2002, p. 126-146; per als de Barcelona cfr. V. MORA, "Els Banys Nous de Barcelona", dins *Lambard*, VI (1994), p. 27-38.

⁶⁷⁷ E. VIVES, "Els frares menors a les Terres de l'Ebre: el convent de Tortosa (segles XIII-XIV)", dins *Recerca*, 7 (2003), p. 252-255; J. VIDAL, "Apunts sobre el convent dels franciscans de Tortosa. Des de la fundació fins a la primera destrucció (ca. 1238-1462)", dins *Setmana Santa Tortosa 2005*, Tortosa, 2005, p. 21-23. Malgrat que en una ocasió (l'any 1386) la documentació parla de l'existència d'un *estudi general* al monestir de Sant Francesc de Tortosa, el més probable és que simplement donés formació als frares, els quals, al seu torn, allionaven al poble mitjançant sermons. Per posar un exemple, consta que el 14 de maig de 1438 el menoret Llorenç Climent, que és citat com a *lector de la ciutat*, demana gràcia al Consell, que li concedeix 35 florins *per esguart dels sermons e lçons qui tot l'any ha fets a instrucció del poble* (AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 38. f. 29v). Malgrat tot, aquesta expressió d'*estudi general* fa que no es pugui descartar completament la possibilitat que al convent de Tortosa s'hi desplaçessin frares d'altres convents per tal d'ésser allionats (recordem l'estreta relació amb la comunitat de Morella: cfr. G. COLÓN (ed.), *Llibre d'hores*, Barcelona, 1960) fins que aquesta qüestió sigui convenientment estudiada. Cal dir que hi havia també a Tortosa una lectoria a la Seu, regida pels predicadors, però malauradament tampoc se li ha dedicat cap estudi i, per tant, no en coneixem el funcionament. Malgrat tot, penso que fins a la dècada de 1360, moment en què es funda la casa del lector, i, especialment, fins que aquesta casa va convertint-se en convent dominicà, vers la dècada de 1370, eren frares vinguts del convent de Tarragona els encarregats de la lectoria. Si de cas, cfr. una introducció sumària sobre aquesta qüestió a J. M. CAMPO, "La educación universitaria en Tortosa", dins *Cadup. Estudios*, Tortosa, 1987, p. 163-190.

⁶⁷⁸ Cfr. E. QUEROL, "La cultura literària a la Tortosa del Renaixement", dins E. QUEROL i J. VIDAL, *Cultura i art a la Tortosa del Renaixement*, Tortosa, 2005, p. 26-30.

⁶⁷⁹ E. QUEROL, "La cultura literària...", p. 26-27.

⁶⁸⁰ M. GALINDO, "La universidad de Lérida en Tortosa", dins *La Zuda*, 8 (octubre de 1913), p. 5.

a Tortosa ni a Barcelona⁶⁸¹. Finalment, sabem prou bé que al darrer terç del segle XIV el bisbe i el Capítol intentaren monopolitzar l'ensenyament a Tortosa, raó per la qual entraren en col·lisió amb el municipi, amb la consegüent intervenció reial. L'any 1383 Pere el Cerimoniós va "demandar" al Capítol de la Seu que acceptés Pere Safàbrega, que era mestre del Consell, com a mestre del Capítol, càrrec que Safàbrega ja havia exercit anteriorment⁶⁸². Com comenta Querol, "d'aquesta manera Consell i Capítol unificaven esforços, podien oferir una bona dotació econòmica i atreure, així, docents amb més prestigi. Tot i alguns períodes de desavinença, en què es trenca la concòrdia i cada corporació tindrà el seu propi mestre, aquest model continuarà vigent fins al 1710, any en què se cedirà la patent educativa a la Companyia de Jesús, tal com succeí en molts altres llocs"⁶⁸³.

Poca cosa més podem dir, en l'estat en què es troben els estudis, sobre el funcionament i els conflictes de l'Estudi de Gramàtica de Tortosa. Si de cas, cal subratllar la importància d'aquestes institucions al final de l'Edat Mitjana, ja que van esdevenir fonamentals des del moment en què les ciutats van tenir prou poder com per a necessitar funcionaris administratius i ciutadans experts en *ars scribendi* i lleis, tant per al seu funcionament intern com per a les seues relacions amb altres institucions. En aquest sentit, només cal recordar els textos d'època moderna que Querol ha tret a col·locació a l'hora de contextualitzar l'Estudi tortosí: l'historiador borrianenc Martí de Viciana (1502-1582), referint-se a la vila de Sant Mateu, afirma que "de esta escuela resulta grande honor y beneficio a esta villa, porque los estudiosos y encaminados a virtud pasan a las alturas y de honor y valer"⁶⁸⁴. "És a dir –escriu Enric Querol–, en cas que aquests lletrats i intel·lectuals aconseguissin col·locar-se a l'aparell burocràtic de l'Estat, podrien també servir la seva petita pàtria afavorint-la en qüestions jurídiques i polítiques dirimides a l'Audiència, a la Diputació, al Consell d'Aragó, etc. Ben al contrari, la falta d'estudiants competents tenia com a resultat l'estancament de la societat. L'Estudi era també l'eina per a fomentar la urbanitat i per a la formació de bons ciutadans: *faltant lo*

---

⁶⁸¹ J. VIDAL, "Pere Safàbrega o la impossibilitat d'un mestratge. Una revisió documental", dins *Estudis castellanencs*, 9 (2000-2002), p. 829-836; F. SABATÉ, "«Sobre tenir lo Studi de Lleyda en Tortosa»", dins *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 23-24 (2002-2003), p. 381-414; M. AJO Y SÁINZ DE ZÚÑIGA, *Historia de las Universidades Hispánicas. Orígenes y desarrollo hasta nuestros días, I: Medioevo y Renacimiento universitario*, Madrid, 1957, p. 284.

⁶⁸² J. VIDAL, "Pere Safàbrega..."

⁶⁸³ E. QUEROL, "La cultura literària...", p. 27.

⁶⁸⁴ M. DE VICIANA, *Libro tercerco de la Crónica de la inclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino* (ed. de J. IBORRA), València, 2002, p. 148.

*fonament de la gramàtica y bons costums se dona ocasió que falte tot lo demás, llegim en uns estatuts del Consell sobre aquesta institució docent del 1617*⁶⁸⁵.

Un treball aprofundit sobre l'Estudi de Gramàtica als darrers segles de l'Edat Mitjana segurament mostraria, *mutatis mutandi*, la mateixa realitat. En aquest sentit, serà bo recordar la figura del franciscà fra Francesc Eiximenis, que va predicar a Tortosa l'any 1397 i, en el seu *Dotzè del crestià*, dedica alguns capítols a parlar de la instrucció pública. El famós menoret subratlla que les autoritats civils tenen l'obligació d'ocupar-se de l'educació dels ciutadans. Parlant de la seua obra, Vinyoles comenta que, per a Eiximenis, "un senyal que demostra que un príncep es torna un tirà és que no afavoreix els homes savis ni els homes cultes; els prínceps i els senyors han de procurar fer escoles a les seves ciutats, sobretot de gramàtica, lògica i filosofia, i, a més, que en alguna de les ciutats es construeixin universitats on els seus vassalls enviïn els fills per aprendre dret, teologia o medicina. Han de pagar generosament els mestres i prohibir que cobrin als estudiants per evitar que algú, per causa de la pobresa, hagi d'abandonar els estudis. Evidentment aquesta teoria no es compleix, ja que l'ensenyament no acostumava a estar subvencionat des del poder, i aprendre de lletra, i sobretot ampliar els coneixements, costava força diners i no tothom podia accedir-hi". Tanmateix, i per al cas de la Barcelona gòtica, Vinyoles diu que "accedien a la cultura escrita un nombre cada cop més gran de cavallers, burgesos, mercaders i els mestres d'alguns oficis, ja que a molts ciutadans, amb vista als seus negocis, els era del tot imprescindible saber llegir, escriure i comptar. Es fa major una difusió de l'escriptura, hi ha un augment progressiu de signatures autògrafes, un major nombre de documents escrits pels laics, una ampliació de les temàtiques que s'escriuen en català i més circulació de llibres. Poc després trobem les primeres biblioteques privades, coincidint amb el moment en el qual la burgesia es comença a interessar per la lectura i s'escriuen llibres en pla o romanç"⁶⁸⁶.

⁶⁸⁵ E. QUEROL, "La cultura literària...", p. 26.

⁶⁸⁶ T. VINYOLES, "Educació i socialització a Barcelona als darrers segles medievals", dins *Barcelona Quaderns d'Història*, 4 (2001), p. 224-236. El text de Francesc EIXIMENIS, *Dotzè llibre del Crestià*, Girona, 1986, *passim*. Cfr. diverses visions interessants sobre el món de l'ensenyament i la cultura a l'Edat Mitjana a S. CLARAMUNT, "Els estudis generals i la transmissió del saber", dins *Pere el Cerimoniós i la seva època*, Barcelona, 1989, p. 151-160; S. CLARAMUNT, "Els estudis generals i les universitats", dins *La forja dels països catalans. Segles XIII-XV. Història dels Països Catalans*, 3, Barcelona, 1996, p. 350-367; *La enseñanza en la Edad Media* (X Semana de Estudios Medievales, Nájera, 1999), Logroño, 2000; S. CLARAMUNT, "Alta cultura, ensenyament i poder a l'edat mitjana", dins F. SABATÉ i J. FARRÉ (coordinadors), *Cultura i poder* (IV Curs d'Estiu Comtat d'Urgell. Balaguer, 12, 13 i 14 de juliol de 1999), Lleida, 2002, p. 81-93. Hi ha una síntesi recent sobre els estudis de la Corona d'Aragó a A. FERNÁNDEZ LUZÓN, *La universidad de Barcelona en el siglo XVI* (Tesi doctoral inèdita,

Sobre l'edifici que acollí l'Escola de Gramàtica de Tortosa, que és allò que aquí bàsicament ens interessa, no en tenim notícies fins al segle XV. En aquest sentit, cal dir que el silenci documental del XIV, així com diversos documents del quatre-cents, ens porten a pensar que l'activitat de l'Escola de Gramàtica de la ciutat va desenvolupar-se fins aquest moment o a la catedral mateix, o a la casa del lector de la Seu, és a dir, al lloc on va anar desenvolupant-se el convent dels dominicans des d'aproximadament l'any 1373⁶⁸⁷. Perquè l'Estudi només va estar ubicat a l'emplaçament que avui ocupen els jutjats, originalment l'edifici de l'Hospital, el qual substituï les Escoles de Gramàtica l'any 1768, des del 1418. Amb el temps, però, va arribar a ser un complex que acollia les escoles majors i menors, i va anar ampliant-se i modificant-se al llarg de tota la seua vida, fins, com hem dit, la segona meitat del segle XVIII. Donava, per darrera, a la muralla, a la zona del portal de l'Escorxeria. Hi havia aules, casa per al mestre i habitacions per a alguns estudiants interns. Com els altres edificis de propietat municipal, les notícies sobre obres pagades per la ciutat són constants. Això no significa, però, que el municipi fes una gran obra (no va fer una obra digna, com veurem, fins al final del segle XVI), sinó que es va veure obligat a mantenir amb els seus recursos un edifici precari, ja que si els arranjaments i les petites intervencions restauradores o reconstructores són freqüents al llarg del temps és, entre altres raons, a causa de la mateixa naturalesa de la construcció, que no sembla que fos —com tantes altres edificacions de la ciutat d'època medieval i moderna— de pedra, sinó de materials menys durables: maçoneria, rajola i tàpia, com es desprèn d'un document del 23 d'agost de 1510, en què es paguen 8 sous a l'obrer de vila Pere Ferrer, àlies *d'en Burguès*, *per lo loguer de tot aquell temps havia tengudes dita ciutat dues tapieres de fust per a obs de les obres fetes en les scoles majors de la ciutat*⁶⁸⁸. A més, la situació de l'Estudi, al costat del barranc del Vall, pareix que afectava greument la seua estabilitat.

Com acabem de dir, no va ser fins al 1418 que l'Estudi va ubicar-se al lloc on encara avui hi ha la plaça dels Estudis. Aquesta afirmació categòrica es desprèn de dues

---

UAB), Barcelona, 2003, p. 15-42. Pel que fa a l'ensenyament del llatí als darrers segles de l'Edat Mitjana, amb una menció especial a Jeroni Amiguet, que fou mestre de l'Estudi tortosí, cfr. A. COLÓN i G. COLÓN, *La enseñanza del latín en la Baja Edad Media*, Madrid, 2003. Sobre Amiguet, cfr. E. QUEROL, *Tortosa, república literària (1475-1800)*, Tortosa, 1999, p. 91-93; E. QUEROL, "La cultura literària...", p. 61-70.

⁶⁸⁷ J. VIDAL, "Assaig de panorama de les arts a la Tortosa del Renaixement", dins E. QUEROL i J. VIDAL, *Cultura i art...*, p. 147.

⁶⁸⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 107 (2n lligall). p. 21.

provisions municipals d'aquest any. En la primera, del 5 de maig, el Consell encomana als prohoms Joan Vicent i Antoni Sala *que per ops de les Escoles de Gramàtica en la dita ciutat, sien comprades cases dins la ciutat, en loch ydeneu e congruent, dels diners de les almoynes dels catius a rembre de la dita ciutat*. És a dir: per a tenir l'Estudi no es construeix un edifici de nova planta, sinó que s'adapta un o uns de preexistent, cosa que també va succeir a la potent ciutat de València, on l'any 1498 els mestres Pere Compte i Pere Bèrnia comencen les obres d'adaptació i ennobliment d'unes cases comprades l'any 1493 a Isabel Saranyó⁶⁸⁹. Les obres de l'Estudi tortosí pareix que ja estaven avançades el dia 1 de desembre del 1418, ja que en aquest moment –i aquesta és la segona provisió que comentàvem abans– el Consell va proveir *que les despeses que s són fetes en adobar l'alberch comprat per ops de Escoles, e s faran, sien pagades dels bacins dels catius a rembre, e sien preses en comptar al síndich dels dits bacins*⁶⁹⁰.

Des d'aquest moment, com ja hem comentat, se succeeixen les obres d'arranjament i manteniment, les quals, lògicament, mai són espectaculars⁶⁹¹. Si de cas podria destacar-se la construcció d'unes privades, l'estiu de l'any 1426, aprofitant una de les torres de la muralla, perquè es tracta d'una millora notable en la confortabilitat de l'edifici. Les obres va realitzar-les la quadrilla de Ramon Domènech, que en aquell moment estava treballant precisament a les obres dels murs i valls⁶⁹². Deu anys després, concretament el 27 d'agost de 1436, va decidir-se, *atés que la dita scola, la cuberta dalt, sia molt perillosa de caure, e si cahia, ço que Déus no vulla, de matar quant hi fossen, que s'arrangés la coberta de l'edifici*. Es tracta, evidentment, d'una altra intervenció prou important i, en aquest cas, completament necessària⁶⁹³.

---

⁶⁸⁹ Sobre el cas valencià cfr., entre altres, dos interessants volums col·lectius publicats darrerament: *Sapientia Aedificavit. Una biografia de l'Estudi General de la Universitat de València* (catàleg de l'exposició), València, 1999; V. M. ROSSELLÓ i M. J. TEIXIDOR (dirs.), *La universitat i el seu entorn urbà*, València, 2001.

⁶⁹⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre Provisions, 30. s/f (documents del 5 de maig i de l'1 de desembre de 1418).

⁶⁹¹ A banda dels dos que citem en aquest paràgraf, i fins a l'ampliació del 1440, consta que hi va haver treballs d'arranjament a l'edifici, més o menys importants i no sempre fàcils de valorar, a causa que només en coneixem els pagaments del clavari, els anys 1422, 1425, 1426, 1430 (Ramon Domènech i Panpa s'encarreguen de *recórrer los tarrats de les escoles*), 1431 (Ramon Domènech i Panpa), 1436 i 1439. Cfr. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 56 (1r lligall). p. 136, 140; Llibre de Clavaria, 56 (2n lligall), s/p; Llibre d'Obres Públiques, 4 (2n lligall), f. 27v-28r; Llibre d'Obres Públiques, 4 (1r lligall), f. 6v; Llibre d'Obres Públiques, 13 (4t lligall), f. 10r; Llibre d'Obres Públiques, 4 (3r lligall), f. 12r; Llibre de Provisions, 37. f. 20v; Llibre de Clavaria, 63. p. 190.

⁶⁹² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 4 (1r lligall), f. 16r-24v. Aquest mestre hi tornà a treballar vers el 1431-1432 (AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 4 (3r lligall), f. 12r).

⁶⁹³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 37. f. 20v.

Malgrat els problemes estructurals que s'hi detecten durant tota la primera meitat del segle XV, les escoles continuaren funcionant i, de fet, s'ampliaren l'any 1440. Amb aquesta finalitat, el dia 9 d'abril de l'any damunt dit, el Consell de la ciutat decidí comprar *hun alberch per ops de les Scoles a n'Anthoni Perelló* i a la seua esposa. Ho sabem pel registre dels pagaments, realitzats durant el mes de maig d'aquest any, els quals munten 45 lliures de moneda barcelonesa⁶⁹⁴. En canvi, no posseïm informació explícita sobre les obres que foren necessàries per tal de connectar ambdós edificis, si és que van arribar a unir-se, i simplement consta que el mes de desembre d'aquest any s'havien gastat 9 lliures, 7 sous i 6 diners en *adop de adobar les Scoles de Gramàtica*⁶⁹⁵.

Un altre cop, i com havia succeït des de la instal·lació de l'Estudi en un edifici al costat de la porta de l'Escorxeria i el vall l'any 1418, les obres d'adob i arranament del conjunt són freqüents des de l'ampliació del 1440 i ens permeten fer una petita nòmina dels mestres de cases l'activitat dels quals va estar lligada a les obres comunes de la ciutat durant el segle XV. Així, per exemple, l'any 1446 hi treballà Bernat Gual, qui s'encarregà de *recórrer los terrats de les Scoles e adobar l'escala de la casa davant en Baldrich, hon stà lo mestre de la scola*, amb l'ajut del seu fadrí i un altre home; Antoni Taix, que l'any 1489 arribà a ser mestre major de la fàbrica de la Seu, hi treballà el mes d'octubre de 1450 *en recórrer tarrats, caxonar les cambres e les parets de fora, adobar la cadira e banchs, finestres e portes*; Joan de la Cova, *mestre de obra de vila*, dirigí els *hòmens qui scombraren la mare de les privades del Studi, fins al carrer de Montcada* durant el mes de juny de 1454; Francesc Bas hi treballà, entre altres ocasions, durant el mes de desembre de 1460; el rajoler Berenguer Martí i el mestre de la Seu Pere Garçó, que va *fer l'arch*, treballaren a l'edifici durant el mes de juny de 1470⁶⁹⁶.

En fi, malgrat totes aquestes obres, llegint la documentació ens adonem que l'estat de l'edifici o edificis tendia al desastre en aquesta època, i són constants els petits treballs,

⁶⁹⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 63. p. 190, 203. Malauradament, la citada provisió municipal no s'ha conservat. El volum 38 de Provisions finalitza el maig de 1438, i el volum 39 s'inicia el maig de 1440. En conseqüència, els acords municipals entre finals de maig de 1438 i inicis de maig de 1440 estan perduts.

⁶⁹⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 64. p. CLXXXIII.

⁶⁹⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 68. f. 61v; Llibre de Clavaria, 72. p. 128; Llibre de Clavaria, 76. f. LXIIv; Llibre de Clavaria, 81. f. LXXXVr; Llibre de Provisions, 49. f. 45v; Registre 3305 (paper).

amb la presència dels mestres ja citats en aquest paràgraf i altres, com ara Bartomeu Martí, Joan Uguet (àlies *Brull*), Bernat Pasqual, Lluç i Pere Queixalós, aquests darrers fuster i mestre de cases respectivament, etcètera⁶⁹⁷.

A inicis del XVI la situació és la mateixa⁶⁹⁸. D'aquesta manera, el 22 d'octubre de 1501 es realitzen diverses despeses en *les obres en la reparació necessària en les Scoles majors de la ciutat, axí per fusta, claus, rajoles, teules, morter e jornals de mestre e ajudant*. Al 1503 hi ha registrada la presència en la reparació d'aquest edifici del mestre Pere Daroca. Joan Uguet hi treballa el 1510. Al 1514 pareix que es fa alguna obra important, perquè hi ha registrat el pagament *de un miller de ragola* que el llaurador de Xerta Pere Terrada *havia portat ab la sua barcha*, i es coneix la presència del mestre Pere Ferrer (d'en Burguès), que cobrà certa quantitat *per morter, fusta, rajoles, guix, claus e altres manobres, e per mestres e ajudants havien treballat en les obres novament fetes en les Escoles majors de dita ciutat*. Malgrat tot, l'any següent (1515) Joanot Daroca treballa en arranjar l'edifici, el 1516 hi ha referència a que s'havien produït despeses *en les obres fetes en les dites escoles, com stiguessen dolentes en moltes parts, e fos stat donat a stall aquelles*, i durant el 1519 es registren diversos pagaments al fuster Lluç Queixalós i al mestre de cases Martí Agreuella, d'origen basc,

---

⁶⁹⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 68. f. 60v (novembre de 1446: treballen un mestre anònim, possiblement Bernat Gual, el serrador Bartomeu Balaguer i altres pesones); Llibre de Clavaria, 69. f. 64v (Joan de la Cova), 65v (Bernat Gual) (1447); Llibre de Clavaria, 70. f. 16v (1448: el ponter, Joan Català, fa obres de fusta), 18r (1448, Bernat Gual); Llibre de Clavaria, 71. p. 185, 187 (1449, Bernat Gual), p. 203 (1450, Bernat Gual); Llibre de Clavaria, 80. f. LXXXIIIr (1460: Alfonso Garcia, d'ofici desconegut); Llibre de Clavaria, 81. f. LXXXr (1460: Domingo Fort, serrador); Llibre de Clavaria, 83, document solt 2 (1463: Bernat Borrell ven *XX càrregues de arena que portà per adobar les Scoles*); Llibre de Clavaria, 85. f. 62v (1467: Pere Ponç, manyà, fa *hun parell de golfos guarnits e hun parell de frontizes e una clau per a les portes del Studi*); Registre 3306 (paper) (sense data, Francesc Bas i la seua colla); Registre 3308 (paper) (sense data, mestre Bernat); Llibre de Provisions, 56. f. 21r; Llibre de Clavaria, 89. Document solt 26, f. 22v (1471, administra les obres el mercader Guillem Martí), 24r (1471: Bernat Pinyana, mestre d'aixa, fa feina *en la fusta de Sent Johan e del Studi*), 25r (1471: Bartomeu Martí, obrer de vila, amb l'ajut de Bernat Gomiç, treballa dos dies en *tancades, finestres e recorreguts forts e altres adobs*); Llibre de Clavaria, 82. s/p (1472); Llibre de Provisions, 57. f. 24r (1472); Llibre de Clavaria, 90. f. 34r (1473: Bartomeu Martí); Llibre de Clavaria, 91. f. 12v (1476: el llaurador Guillem Riba ven algeps per a l'obra de l'Estudi); Llibre de Clavaria, 99 (1r lligall) (1485: Joan Uguet, mestre de cases, treballa *en adobar e reparar les cases del Studi e Scoles de la ciutat*); Llibre de Clavaria, 98 (1486: compra de llistons de fusta *per fer adobar una scalla de gat de una cambra del Studi*); Llibre de Clavaria, 100 (3r lligall). Document solt 3, f. 21r (1490-1491: un mestre anònim i el seu mosso arrangen *la paret del Studi sobredit*); Llibre de Clavaria, 101 (1r lligall). f. 19r (1491: mestre Queixalós, fuster, adoba dues finestres i *caxona* una paret), f. 24v (1492); Llibre de Clavaria, 101 (2n lligall). f. 19r (1493: Pere Queixalós, mestre de cases, rep 16 sous *per certs adobs havia fets en lo Studi de la present ciutat*); Llibre de Provisions, 65. f. 21v (1493); Llibre de Clavaria, 103 (1r lligall). f. 19v (1497); Llibre de Clavaria, 103 (2n lligall). f. 18v (1499: Bernat Pasqual, obrer de vila), p. 47-48 (1499: Bernat Bas, fuster); Llibre de Clavaria, 104 (1r lligall). f. 12v (1500); Llibre de Clavaria, 104 (2n lligall). f. 32r (1501).

⁶⁹⁸ Sobre les obres a l'Estudi durant el segle XVI, ja n'he parlat a J. VIDAL, "Assaig de panorama...", p. 175-178.

per treball *en les obres de les Escoles majors de dita ciutat*. La situació, però, era insostenible i el mes de març de 1520 apareix un pagament de 5 lliures i 3 sous a Joan Cerveró, perquè l'activitat de les Escoles majors, ruïnoses, s'havia hagut de traslladat a casa seua⁶⁹⁹.

Probablement la naturalesa "caduca" dels materials emprats en la construcció de l'edifici, i la poca disposició a fer obres importants, o la impossibilitat –econòmica– de dur-les a terme, fa que la situació no millori durant els anys posteriors. Però alhora també hem de tenir en compte que continuava ampliant-se el complex, puix que el mes de setembre de 1524 es compra una casa, al carrer de l'Olivar (Sant Domingo), *per a obs del Studi de gramàtica*. Així, hi ha referències a obres l'any 1524. El febrer de 1525 treballen a l'edifici Pere i Joan Daroca, pare i fill. El mateix Pere Daroca fa obres, durant el mes d'abril d'aquest any, a la coberta de les cambres de l'estudi i a la coberta de les privades. El 1526 Domingo Cotxi, pedrapiquer de Flix, proporciona pedra a les obres⁷⁰⁰. I durant els anys següents apareixen fent reparacions, petits treballs, els fusters Lluc Queixalós (que en algun dels documents és anomenat obrer de vila, la qual cosa indica la versatilitat laboral d'aquests mestres) i Joan Dalmau, i els mestres de cases Joan Daroca, Joan Costa, Miquel Ultra, Cristòfol Moiano i Joan Martí⁷⁰¹.

L'any 1565 l'estudi continuava en pràctica ruïna⁷⁰², i es donava a estall la fàbrica de la coberta⁷⁰³. L'any 1569 es construïen portes i bancs⁷⁰⁴. La gran obra de reconstrucció no va arribar, però, fins a la darrerïa de segle. Durant el mes de febrer de l'any 1594 es compraven unes cases *per a la rehedificació y embelliment de la obra del Studi de gramàtica*; el mes de maig, es pagaven 19 pedres grans a Antoni Bosch, de Flix, destinades a la portalada, que va esculpir l'imaginaire d'Ateca, que el document fa ciutadà de Calataiud, Francisco del Condado. Concretament, consta que aquest mestre va rebre 30 lliures *per la forma de tres figures rellevades ha fet en unes pedres picades*

---

⁶⁹⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 104 (2n lligall). f. 32r; Llibre de Clavaria, 104 (3r lligall). f. 5r; Llibre de Clavaria, 107 (1er lligall). Document solt 6, p. 26; Llibre de Clavaria, 107 (2n lligall). Document solt 1, p. 10, 27; Llibre de Clavaria, 108 (2n lligall). f. 12v, 13r; Llibre de Clavaria, 108 (3r lligall). f. 10r, 13v; Llibre de Clavaria, 109 (2n lligall), *passim*.

⁷⁰⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 2407 (paper). f. 31r; Llibre de Clavaria, 110 (2n lligall). f. 29r, 34v-35r, document solt 11; Llibre de Clavaria, 111. f. 204v-205r.

⁷⁰¹ En general, AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibres de Clavaria, 110-125, *passim*.

⁷⁰² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 68. f. 14r.

⁷⁰³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Albarans, 3. f. 99r.

⁷⁰⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Albarans, 3. f. 325r.

per al portal major del Estudi de Gramàtica de dita ciutat, ço és, una de l'Àngel Custodi y dos de dos minyons, iconografia que concorda perfectament amb la de l'actual entrada als jutjats, és a dir, l'edifici de l'hospital que va substituir l'estudi vers el 1768. En aquest moment també consta que es fan troncs i bancs i que Miquel Bruel, obrer de vila, fa un pou per a la casa del mestre. Finalment, durant el mes d'octubre de 1595 s'empedra la plaça de l'estudi⁷⁰⁵. Les obres, però, mai van aturar-se, i consta, per exemple, que el mes de març del 1600 un grup d'obriers dirigit per Lluç Pujol va fer *fahena* a l'Estudi de Gramàtica per a caixonar la paret del Vall, la qual, significativament, *ha fet moviment per la venguda del barranch*⁷⁰⁶.

Façana de l'Hospital de la Santa Creu (1768), amb la mateixa iconografia que la portada de l'Estudi (AHCTE)

⁷⁰⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Taula de canvi. Lliuraments, 68. *passim*. Sobre Francisco del Condado, cfr. G. BORRÁS GUALIS, *Historia del arte II: De la Edad Moderna a nuestros días. Enciclopedia temàtica de Aragón*, Saragossa, 1986, p. 368 (amb bibliografia anterior).

⁷⁰⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 3307 (paper).

6.- ASSISTÈNCIA I HOSPITALITAT

El panorama de l'hospitalitat i, sobretot, el de l'arquitectura hospitalària, està molt ben explicat a Catalunya gràcies a múltiples estudis d'arquitectes, historiadors i erudits locals centrats en edificis concrets, a la recent publicació d'una síntesi sobre aquesta mena de construccions⁷⁰⁷ i, especialment, a la brillant tesi doctoral d'Antoni Conejo⁷⁰⁸.

Pel que fa al cas tortosí, malgrat que la qüestió dels hospitals és una de les que ha rebut més publicacions per part de la historiografia local⁷⁰⁹, cal dir que no està resolt. I –això estrictament en relació a l'arquitectura– potser no ho està perquè no pot estar-ho, ja que gairebé no queden restes d'aquests edificis⁷¹⁰. Del de la Santa Creu, traslladat a la dècada de 1760 on abans hi havia hagut l'Estudi (l'actual edifici dels jutjats), no es conserva ni una pedra, arran de les guerres dels Segadors i de Successió⁷¹¹. De la Casa o Hospital de Sant Llätzer ni tan sols no en coneixem exactament la ubicació. I de la Casa o Hospital de Sant Jordi, l'única d'aquestes edificacions de la qual queden restes – escadusseres-, s'ha de fer notar que, de fet, no depenia del municipi, malgrat que moltes vegades el municipi l'utilitzà i potser va arribar a ser-ne el propietari o a administrar-lo a partir de la dècada de 1460, i que fins fa pocs anys se l'havia confós amb la Sinagoga⁷¹². En les planes que segueixen no tractarem el cas dels hospitals

⁷⁰⁷ J. A. ADELL, "Els hospitals urbans", dins *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura, III. Dels palaus a les masies*, Barcelona, 2003, p. 196-199.

⁷⁰⁸ A. CONEJO, *Assistència i hospitalitat a l'edat mitjana. L'arquitectura dels hospitals catalans: Del gòtic al primer Renaixement* (Tesi doctoral inèdita, UB) Barcelona, 2002. Algunes publicacions derivades d'aquest estudi: A. CONEJO, *L'Antic Hospital de Santa Maria. Seu de l'Institut d'Estudis Ilerdencs*, Lleida, 2002; A. CONEJO, "L'antic hospital de Santa Magdalena de Montblanc", dins *Locvs Amoenvs*, 6 (2002-2003), p. 129-143. Sobre el panorama de l'assistència i la hospitalitat a València, continua sent d'obligada consulta el clàssic de R. I. BURNS, "Los hospitales del reino de Valencia en el siglo XIII", dins *Anuario de Estudios Medievales*, 2 (1965), p. 135-154.

⁷⁰⁹ A banda de les inevitables referències a la història de Bayenni (E. BAYERRI, *Historia de Tortosa y su comarca*, VII, Tortosa, 1957, p. 579-581), cal citar el capítol dedicat per O'Callaghan als seus *Anales* (R. O'CALLAGHAN, *Anales de Tortosa é historia de la Santa Cinta*, I, Tortosa, 1886, p. 77-79), l'article de C. Martí (C. MARTÍ, "Els antics hospitals de Tortosa", dins *La Pusa*, 2 (1993), p. 17-18), la documentació afegida a la reedició del clàssic de Vergés Paulí, que tracta sobre l'hospital del segle XVIII (R. VERGÉS PAULÍ, *Espurnes de la llar*, I (ed. de R. MIRAVALL), Tortosa, 1993, p. 147-156), la gruixuda monografia de M. E. Casaus (M. E. CASAUS, *El Hospital de la Santa Cruz de Tortosa. Nueve siglos de historia*, Tortosa, 1997), la informació sobre l'hospital referida al període 1522-1556 continguda en el llibre de rúbriques (cfr. J. H. MUÑOZ i S. J. ROVIRA, *Tortosa en temps de Carles I, segons el llibre de Rúbriques (1522-1556)*, Tortosa, 2000, p. 29-34) i, finalment, la recent síntesi d'A. Curto (dins A. CURTO, L. MARGARIT i R. SALVADÓ, *L'Hospital de Tortosa Verge de la Cinta. 25 anys al servei d'un territori*, Tortosa, 2001, p. 9-15).

⁷¹⁰ En canvi, com apunta Albert Curto (*L'Hospital...*, p. 11), existeixen multitud de referències arxivístiques conservades, especialment, de l'Hospital de la Santa Creu, d'entre les quals destaquen els llibres d'administració i els receptoris, que han d'ajudar a explicar el funcionament intern d'aquesta institució, però, malauradament, no pas el seu procés constructiu.

⁷¹¹ Sobre la destrucció de l'hospital durant la Guerra dels Segadors, que ja es coneixia mercès al plànol de González de Mendoza de 1642, en el qual consta que l'edifici s'havia d'enderrocar. cfr. E. QUEROL i J. H. MUÑOZ, *La Guerra dels Segadors a Tortosa (1640-1651)*, Tortosa, 2004, p. 104-105.

⁷¹² A. CURTO, "La sinagoga del call jueu tortosí", dins *Calls*, 3 (1988-1989), p. 29-34.

eclesiàstics⁷¹³ o dels que van estar relacionats amb la monarquia⁷¹⁴. Simplement intentarem donar les dades bàsiques per a conèixer els hospitals relacionats amb la universitat tortosina, els quals, en principi, són estrictament els tres que hem citat, tot i que és possible que a l'extens territori del municipi hi haguessin existit altres construccions relacionades amb l'assistència i l'hospitalitat, com ara l'Hospital de la Galera, del qual només sabem que existia al 1421, ja que aquest any s'autoritza que el rector del Godall prengués la fusta vella i podrida que quedava a l'interior de la torre de la Galera per tal de cobrir la casa de l'hospital d'aquesta població⁷¹⁵.

6.1.- L'Hospital de la Santa Creu

L'Hospital de la Santa Creu de Tortosa, que va ser la clau de volta de l'assistència hospitalària del municipi durant la Baixa Edat Mitjana, estava situat al costat del convent de Sant Francesc en el seu flanc de llevant –separava els dos complexos el camí de Tarragona/Barcelona-, fora muralla, sortint a mà esquerra de la porta de Sant Joan o Sant Francesc, tocant a l'inici de l'elevació del turó del Sitjar, ubicació demostrada per

---

⁷¹³ Exceptuant, com acabem d'apuntar, la Casa de Sant Jordi. Els altres hospitals eclesiàstics de la ciutat són els de Santa Maria (al sector de Santa Maria. Va ser renovat a partir de 1452), de la Grassa (és del que sabem menys coses: al segle XII existia un sector extramurs de la ciutat anomenat Grassa, però segons les Costums de Tortosa l'hospital estava al sector de l'Alfòndec: potser el sector de la Grassa va ser inclòs al de l'Alfòndec al segle XIII) i de Sant Joan del Camp (al sector meridional de la ciutat, va quedar fora murs al segle XIV. L'estudiarem, essencialment, en la seua condició de convent-fossar). Cfr. R. O'CALLAGHAN, *Anales de Tortosa...*, I, p. 77-79; E. BAYERRI, *Historia...*, VII, p. 579-581; M. E. CASAUS, *El Hospital...*, passim; A. CURTO, L. MARGARIT i R. SALVADÓ, *L'Hospital...*, passim. De Sant Joan del Camp en parlarem en tant que fossar, en el capítol dedicat a la contribució municipal a construccions religioses. Pel que fa a l'Hospital de Santa Maria, l'ha estudiat monogràficament, bé que de forma breu, Victòria Almuni: V. ALMUNI, *Una fàbrica baixmedieval de gran envergadura. La catedral de Tortosa als segles XIV i XV. Estudi documental* (Tesi Doctoral inèdita, UB), Barcelona, 2003, I, p. 158-161. Segons García Sancho, aquest edifici "continuà atenent els pobres fins al 1607. El fet de ser un edifici petit i que el de la Santa Creu reunís millors condicions motivà que el bisbe i el Capítol, d'una part, i l'Ajuntament, de l'altra, establissin converses de cara a una possible fusió de les dues institucions" (M. GARCÍA SANCHO, "La restauració de la Seu episcopal de Tortosa", dins *Fidei Speculum. Art litúrgic de la diòcesi de Tortosa* (catàleg de l'exposició), Barcelona, 2000, p. 25).

⁷¹⁴ Es tracta dels hospitals de Sant Jordi d'Alfama i del Perelló. Cfr., entre altres, F. PASTOR, "Castillo de San Jorge de Alfama y hospital de peregrinos", dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 50 (1907), p. 485-489; F. PASTOR, "Castillo de San Jorge de Alfama", dins *La Zuda*, 13 (març de 1914), p. 1-5; E. FORT I COGUL, *Sant Jordi d'Alfama: L'orde militar català*, Barcelona, 1971, passim; R. SÁINZ DE LA MAZA, *La Orden de San Jorge de Alfama. Aproximación a su historia*, Barcelona, 1990, passim; R. SÁINZ DE LA MAZA, *L'orde català de Sant Jordi d'Alfama (1201-1400)*, Lleida, 1991, passim; i, sobretot, A. CONEJO, "Assistència hospitalària i defensa del territori al Baix Ebre: la fortalesa-hospital de Sant Jordi d'Alfama i l'hospital del Perelló", dins *Recerca*, 8 (2004), p. 251-273, amb tota la bibliografia anterior.

⁷¹⁵ V. ALMUNI, M. BONET i A. CURTO, *De l'Edat Mitjana al Montsià, els castells*, Amposta, 1995, p. 113.

molt diversos documents, dibuixos i plànols dels segles XVI i XVII, i que ja havia estat donada a conèixer per diversos estudiosos⁷¹⁶.

Situació de l'hospital de la Santa Creu al 1642

Pel que fa a la cronologia de la seua construcció, consta que el 12 de juny de 1334 l'apotecari Joan Català i Mancella, la seua esposa, donen als administradors de l'hospital, Joan Vidal i Joan Vallmoll, la quantitat de 33 sous censals a perpetuïtat, *et sunt ad servicium pauperum hospicium in hospitali quod universitatis civitatis Dertuse de novo construitur iuxta monasterium ffratrem minorum Dertuse*⁷¹⁷. També consta que a la dècada de 1340 encara s'estaven fent obres de construcció, ja que en una ordenança del municipi, sense data precisa, però corresponent al període 1340-1347, s'estipula que les dues terceres parts d'una pena siguin donades a *la obra del espital de la ciutat*⁷¹⁸. D'altra banda, l'any 1345 es proveeix que el pedrapiquer Guillem Vaquer *sia donat del espital de la ciutat e alli aja tots temps de sa vida, per amor de Déu, vida e provisió dels béns del dit espital, que ell sia tengut donar d dit espital, en ajuda de sa vida e provisió, X lliures barchinoneses, e pus si més ha, e fer de son offici e obrar en aquell espital ço que porà*⁷¹⁹. I l'any 1347 es decideix fer un *bell retaule* a l'altar de Santa Bàrbara de l'Hospital⁷²⁰. Totes aquestes dades ens porten a pensar que a partir de la dècada de 1330, i potser des d'abans d'aquesta data, fins a la fi de la de 1340,

⁷¹⁶ Cfr. especialment, M. E. CASAUS, *L'Hospital...*, p. 76-77; A. CURTO, L. MARGARIT i R. SALVADÓ, *L'Hospital...*, p. 14-15.

⁷¹⁷ Transcrit parcialment per M. E. CASAUS, *El Hospital...*, p. 77.

⁷¹⁸ Transcrit parcialment per M. E. CASAUS, *El Hospital...*, p. 77; Cit. A. CURTO, L. MARGARIT i R. SALVADÓ, *L'Hospital...*, p. 14.

⁷¹⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 3. f. 15v.

⁷²⁰ El llibre de Clavaria de l'any 1347 està actualment exclòs de consulta, però cita un document que fa referència a aquesta qüestió M. E. CASAUS, *El Hospital...*, p. 77); Cfr. també AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 3. f. 124v.

aproximadament, es basteix un complex que és fruit, com tantes altres coses, de l'autonomia i de la paulatina maduresa institucional que adquireix el municipi amb el concanvi de 1294.

Des d'aquest moment –la dècada de 1340- les notícies sobre el funcionament de la institució que apareixen a les grans sèries del municipi són constants, i, entre moltes altres qüestions, sovintegen referències a obres i reparacions, tant de l'edifici o part de l'edifici, com dels seus béns mobles: en aquest sentit consta, ja l'any 1347, que el municipi esmerça 10 lliures *a reparació del espital de la universitat d'aquella, axí de lits com de altres coses*⁷²¹.

En aquest *continuum* d'obres i reparacions, habitual també en altres edificis dependents de la municipalitat i fruit del simple i necessari manteniment, podem destacar, per exemple, la reparació d'una *casa que és en l'espital de la dita universitat, la qual se diu que dechau, destroveix e-s consuma tot dia*⁷²², que potser pugui ser identificada amb la *casa de les dones del spital de la universitat* que es cobreix novament a la darrerria de l'any 1397, *com se plogués tota*, amb l'avinentesa de la visita a la ciutat del prestigiós franciscà Francesc Eiximenis. L'existència d'aquest sector, diferenciat, de l'edifici, és mostra de la múltiple funcionalitat del complex hospitalari. Pel que fa a aquestes obres de cobriment de la *casa de les dones* –recordem que durant la Setmana Santa les prostitutes de la ciutat eren recloses a l'Hospital, i la seua manutenció anava a càrrec de la municipalitat- es conserven diverses referències sobre la compra de fusta i rajoles, que venien de Barcelona, per a la coberta; del treball de serradors, com ara Pasqual Capella o Forment; i de la feina feta per diversos mestres i manobres que habitualment actuaven a les obres de les muralles, com ara Bernat Pinyana, Esteve Codina, Torrella i el seu fadrí –es tracta de fusters i mestres d'aixa-, *que obraren al spital de la ciutat, Johan Fonollosa, Miralles, i una dona per descarregar l'algepç*⁷²³.

A propòsit d'aquesta qüestió –les diverses funcions que acomplia l'edifici- cal tenir en compte que sovint s'ha recordat que els procuradors i consellers de Tortosa es reunien, algunes vegades, al claustre de la catedral, però també cal recordar que en moltes

⁷²¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 3. f. 138v.

⁷²² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 7. f. 114r.

⁷²³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 24. f. 26v; Llibre de Clavaria, 34. p. CXXVI, CXXXVII, CXXXXVIII; Llibre d'Obres Públiques, 12, *passim*.

ocasions el Consell General de la ciutat es reunia *en lo palau del spital*, concretament els dies en què els oficials del municipi havien de retre comptes davant els procuradors i els oïdors de compte del municipi. Això va succeir, per exemple, durant el mes de febrer de 1386⁷²⁴. Així, el mes d'agost de 1387 va fabricar-se un *arquibanch obs del palau del spital, per tenir-hi los comptes en temps que s ret allí compte*⁷²⁵. Aquest palau, no tan sols pel nom, sinó també per la seua funció, probablement era una sala àmplia i noble. I, així, consta que era deixada per a celebrar esdeveniments, especialment noces, raó per la qual l'any 1397 el Consell de la Ciutat va proveir *que los honrats procuradors, qui ara són e per temps seran, no gossen ni puxen prestar lo palau del spital a nenguna persona a noces sens Consell General*⁷²⁶.

Un altre sector de l'edifici que va rebre contínuament reparacions va ser la cuina i, especialment, la xemeneia. D'aquest assumpte tenim notícies des del 1375, moment en què es construí una xemeneia amb la participació de diversos mestres sarraïns, com ara Çaque, a qui s'anomena algepçador, l'important Mahomat Pex o Ventall, que en altres documents apareixen citats, de forma diversa i no sempre exacta, com a fusters, mestres d'argamassa o obrers de vila; mestres cristians, com Bernat Mora, també anomenat algepçador; i mestres d'aixa, com ara Domingo Cirera, que era el ponter de la ciutat; finalment, consta que també va participar en aquesta obra el pedrapiquer Arnau Marco, mestre de la llotja⁷²⁷.

El mes d'abril de 1384 apareixen registrats uns pagaments per obres a la cuina, concretament en una finestra i en la teulada, que van ser responsabilitat dels mestres d'aixa Bernat Pinyana, Nicolau de Bas i Bernat de Bas (que exercia el càrrec de ponter)⁷²⁸. Malgrat tot, aquest sector de l'edifici no devia estar en bones condicions i consta que a l'abril del 1387 van iniciar-se unes obres *per fer la cuyna e les privades que s fan novellament en lo dit spital*. En un altre document s'especifica que també s'estava construint un rebost. Tot sota el control de Guillem Terill, que administrà diverses obres de la ciutat i en aquest moment era *administrador e procurador del spital*

⁷²⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 21. p. CCCLV. Hi ha moltes més referències a aquest fet. D'altra banda, s'ha de tenir en compte que el Consell va reunir-se, de vegades, en altres edificis, com ara el convent de menorets.

⁷²⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 24. p. CXXVI.

⁷²⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 24. f. 35r.

⁷²⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 11. pp. CCXLV, CCXLVIII, CCL-CCLI, CCLVI-CCLVIII.

⁷²⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 20. pp. CLXXVI, CLXXVIII-CLXXX.

de la ciutat. No consta el nom dels mestres que dugueren a cap els treballs i d'aquesta intervenció simplement sabem que l'important Andreu Tranxer, fuster, va subministrar 27 cairats de fusta per a les obres, que encara no estaven acabades el 10 d'agost de 1388⁷²⁹.

A aquesta nova cuina s'hi va afegir un porxo a partir de novembre de l'any 1402, a més a més de canviar-se la teulada. En aquest cas, com en molts altres, administrà les obres el verguer Pere Correguo, un personatge –tant el càrrec com la persona– que va convertir-se en un comodí dels procuradors durant molts anys, i que l'any 1394 havia estat elegit *sobrestant* de les obres de murs i valls⁷³⁰. El dia 7 de març de l'any següent, 1403, el Consell de la ciutat acordà que *ço que s'era despès en la dita cuyna se cobre dels censals del dit spital*⁷³¹, decisió que s'ha de relacionar amb una altra, del maig de 1361, en què es proveï que *ço que exirà dels censals de l'hospital, que sia convertit en obra de l'hospital, e ço que exirà dels censals de la casa de sent Lar, que sia convertit en obra de la dita casa*⁷³². Al llarg del segle XV, i fins a la reconstrucció posterior a la guerra civil, apareixen diverses referències a la reparació de la cuina, els anys 1408, 1411, 1423, vers 1447, 1459, 1461 i 1462⁷³³. En aquestes darreres dates consta que *la cuyna del spital de la ciutat s'enderrocava, i va haver de ser apuntalada*.

En l'actualitat no coneixem dades completament precises sobre les obres de reconstrucció de l'edifici a la dècada de 1470: és segur, malgrat això, que novament va fer-se una cuina, la qual, com l'antiga, va necessitar reparacions. Així, consta que l'any 1496 el mestre Bernat Bas, fuster, va cobrar 9 sous per la construcció d'una nova porta per a la cuina, i entre 1535 i 1536 sabem que hi va haver importants reparacions, dirigides pel mestre de cases Joan Costa i el fuster Joan Dalmau⁷³⁴.

---

⁷²⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 23. p. CCVIII; Llibre de Clavaria, 24. pp. CLXXV, CCXXXVII

⁷³⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 21. f. 8v

⁷³¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 39. p. CXXXI; Llibre de Provisions, 26. f. 18r.

⁷³² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 7. f. 109v.

⁷³³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 42. p. CXXXIII; Llibre de Clavaria, 47. p. CLVI; Llibre de Clavaria, 56. p. 150; Llibre de Clavaria, 69. f. 62r (dirigeix les obres el mestre Bernat Gual); Llibre de Clavaria, 80. f. LXXXv (dirigeix les obres el mestre Antoni Taix); Llibre de Clavaria, 81. f. LXXXv i document solt 3 (dirigeix les obres Antoni Taix).

⁷³⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Sanitat i assistència, 2. Administració de l'hospital. f. 3v; Llibre de Clavaria, 117. f. 237r, 238v i document solt 10.

D'altra banda, el 25 de juliol de l'any 1371 el Consell de la ciutat va decidir que es construís un aljub a l'hospital, la qual construcció ja s'havia iniciat el 2 d'agost següent, moment en què Mateu Mercader i Miquel Xiprana, administradors de l'hospital, reben 20 lliures de mans del clavari *per convertir en la obra de un aljub, lo qual los dits administradors ha començat en lo dit spital*. El 12 d'octubre de 1373 ja estava acabat⁷³⁵. Com hem vist en el cas de la cuina, aquest element també va haver de ser reparat, en aquest cas el mes de juny de 1412, ja *que era molt consumat, e no y aturava gens d'aygua*⁷³⁶.

Al complex hospitalari, a més, hi havia un hort amb un estable, la primera referència del qual apareix al setembre de l'any 1431, moment en què un grup de treballadors dirigit pel mestre Ramon Domènech l'adobà⁷³⁷. Consta que en aquest indret s'emmagatzemava material constructiu –*fusta e manobra*– i que va ser enderrocat per un aiguat entre finals de desembre de 1498 i inicis de gener de 1499⁷³⁸. També hi ha constància que l'any 1416 va fer-se un fossar –el qual estava molt proper al cementiri del convent dels franciscans i al fossar de sant Joan del Camp- *davant l'espital de la universitat*, i que va ser clos amb un mur⁷³⁹.

Pel que fa a la capella, que com hem vist estava dedicada a santa Bàrbara, potser cal concloure que probablement es tractava, més aviat, d'una petita església, o d'un edifici aïllat dintre del complex hospitalari, o, en tot cas, annex als edificis principals. Això es desprèn dels documents que s'han conservat sobre la voluntat de reconstruir-la a les dècades de 1420 i 1430, ja que en cap cas es parla de “capella” i sí, en canvi, “d'església”. Pel que fa a aquest assumpte, el 27 de maig de 1421 el Consell de la ciutat proveí *que sia tallada fusta per ops de la sglésia del spital de la ciutat, qui n ve tota, e ço que costarà, axí en fer tallar e portar la dita fusta com en reffer la dita sglésia, sia pagat dels béns de la universitat e sia pres en compter al clavari*. No hi ha cap prova que les obres anessin endavant en aquest moment i 15 anys després, el 30 d'octubre de 1436, va tornar-se a veure la necessitat de reconstruir-la, *per ço com la església del spital se enderroque, e de necessitat se haja a reparar e refer*. Constatada aquesta

⁷³⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 8. f. LXI r; Llibre de Clavaria, 9. f. LXXII r.

⁷³⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 49. p. CXXXI.

⁷³⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 4 (3r lligall), f. 9r-v.

⁷³⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Sanitat i assistència, 3. Administració de l'hospital. f. 8r.

⁷³⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 29. s/f.

realitat, es va pensar en el finançament, i com que *los censals e emoluments al dit spital pertanyents no bastarien a fer e tornar la dita església e altres obres ops de aquell, molt necessàries e no voluntàries*, i com que *la almoyna dels catius a rembre de la dita ciutat, per gràcia de Nostre Senyor Déus, sia de present ben opulent, e tots jorns augmente, e no y haze a present catius de la ciutat ne de sos térmens, per tant, és stat provehit que en ajuda de la reparació e refecció de la dita església e altres obres totes les annuals pensions de hun any que la ciutat fa a la almoyna dels quatius sien e servesquen a la dita obra*. La mateixa decisió va ser presa el 28 de setembre de l'any següent, 1437, per enllestir les obres. L'església devia estar finalitzada pels volts del mes de novembre de 1437, ja que el dia 7 d'aquest mes i any el Consell General va decidir que es fes tot el que fos possible, dels béns de la universitat, *sense derogació*, per *mudar els retaules del spital de la ciutat*, és a dir, per a canviar el vell retaule de santa Bàrbara que s'acordà de construir l'any 1347. És possible, a més, que en aquesta església tinguessin lloc espectacles teatrals, per tal com el 5 de desembre de l'any 1442 s'havien muntat *alguns entremesos de la església del spital, a dalt*⁷⁴⁰.

Sense deixar l'església, en la qual hi havia un benifet fundat per Joan Vallmoll en data indeterminada⁷⁴¹, sabem que el municipi, lògicament, va proveir el temple de les coses necessàries per tal que el culte diví es desenvolupés de forma convenient. Així, a banda dels citats retaules, hi ha registrada, per exemple, l'elaboració d'un missal, l'any 1372, la construcció d'una trona, l'any 1381, i la factura d'una casulla i una dalmàtica que havia de servir, també, per a l'església de la Casa de Sant Llätzer, l'any 1400⁷⁴².

A banda de totes aquestes notícies sobre obres al complex, n'hi ha moltes que, sempre abans de la reconstrucció, ens parlen de contínues petites obres, majoritàriament de reparació i manteniment, de vegades d'aquests edificis en solitari, altres vegades conjuntament amb la llotja, la Casa de la Ciutat, la peixateria o altres immobles del municipi. Com és lògic, la part més reparada són les teulades i els terrats, i tenim constància de treballs de manteniment els anys 1384, 1386, 1394, 1397 (s'adoba *lo*

⁷⁴⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 31 (2n lligall), f. 14v; Llibre de Provisions, 37. f. 24r-v; Llibre de Provisions, 38. f. 13r, 14v; Llibre de Clavaria, 63. p. CCVII; Llibre de Clavaria, 65. f. 71v. Sobre les actuacions teatrals a l'hospital durant l'època moderna cfr. E. QUEROL, "«La consolació corporal i temporal del poble»": pervivència del teatre a la ciutat de Tortosa en els segles XVI-XVIII", dins *Recerca*, 4 (2000), p. 241-266.

⁷⁴¹ J. H. MUÑOZ i S. J. ROVIRA, *Tortosa en temps de Carles I...*, p. 34.

⁷⁴² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 10. f. 16v; Llibre de Clavaria, 9. f. LXXIIr; Llibre de Provisions, 13. f. 114r; Llibre de Clavaria, 37. p. CXXV.

saffareig del spital i es reconeixen les teulades, sota la direcció del mestre Bernat Aztor), 1399 (Domingo Ferrer fa una nova porta *al cap de la scala del spital*), 1405, 1408, 1412, 1413, 1422, 1426 (Antoni Martí i el seu fadrí fan *una finestra a l'espital*), 1430 (Ramon Domènech dirigeix la reparació de les teulades), 1431 (Ramon Domènech dirigeix la ja citada reparació de l'estable), vers 1447 (amb la direcció de les obres de Bernat Gual), 1448 (amb la direcció de les obres de Bernat Gual; aquest mateix any es reprèn la construcció d'una escala de pedra que *hix al pati*), 1452 (amb el mestratge de Bernat Gual, que *obrà en la obra del spital, en la taulada, en la qual obra tragué la canal de fust e'n féu pahiment de rajola, a raó de IIII sous*), 1459 (amb la direcció de les obres d'Antoni Taix), 1461 (Pere Ponç, manyà, féu frontisses per a les portes de l'hospital), 1465 i en altres moments indeterminats de la dècada de 1460, amb el mestratge d'Antoni Taix⁷⁴³.

6.2.- La reconstrucció de l'hospital de la Santa Creu

L'hospital de la Santa Creu, situat tocant a la muralla meridional de la ciutat, va resultar destruït durant la guerra civil catalana o guerra contra Joan II, vers l'any 1466, aproximadament⁷⁴⁴. En conseqüència, durant aquesta època va haver d'assumir la tasca de principal centre d'assistència i hospitalitat a la ciutat la Casa de Sant Jordi⁷⁴⁵, de la qual parlarem tot seguit, situació que va continuar fins que l'hospital de la Santa Creu va reconstruir-se, a la segona meitat de la dècada de 1470⁷⁴⁶.

Malgrat que la primera notícia sobre les obres de reconstrucció de l'hospital és del mes de maig de 1475, quan es proveí que *en Pere Forcadell e en Johan Curto, administradors de la obra del spital, hajen tot poder de demanar, exhegir e rebre*

⁷⁴³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 21. pp. CXV, CXVIII, CLXXI, CCCLIII; Llibre de Provisions, 21. f. 22v; Llibre d'Obres Públiques, 12. f. 55r; Llibre de Clavaria, 35. p. CXXXXVI; Llibre de Clavaria, 42. p. CXXXIII; Llibre de Clavaria, 45. p. CVIII; Llibre de Clavaria, 47. p. CLVI; Llibre de Clavaria, 49. p. CLXIII; Llibre de Clavaria, 50. p. CXXXXV; Llibre de Clavaria, 56. p. 136; Llibre d'Obres Públiques, 4 (1r lligall). f. 13r; Llibre d'Obres Públiques, 12 (4t lligall). f. 10r; Llibre d'Obres Públiques, 4 (3r lligall), f. 9r-v; Llibre de Clavaria, 70. f. 19v, 23v; Llibre de Clavaria, 74. f. 21r-v; Llibre de Clavaria, 80. f. LXXXv; Llibre de Clavaria, 81. f. LXXXIIIr; Llibre de Clavaria, 84. s/f; Llibre de Clavaria, 88. f. 149r.

⁷⁴⁴ Sobre aquesta qüestió cfr. M. GALINDO, *Guerra civil en Tortosa y su comarca (en los años 1461 a 1466)*, Tortosa, 1913; A. CURTO, "La Guerra contra Joan II a les Terres de l'Ebre", dins *Recerca*, 6 (2002), p. 9-42.

⁷⁴⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 58. f. 68v.

⁷⁴⁶ Sobre aquest tema, cfr. M. E. CASAUS, *El Hospital...*, *passim*; A. CURTO, L. MARGARIT i R. SALVADÓ, *L'Hospital...*, p. 14-15; J. VIDAL, "Pere Compte, mestre major de l'obra de la Seu de Tortosa", dins *Anuario de Estudios Medievales*, 35/1 (2005), p. 403-431.

qualsevulla deutes de ròcechs deguts o pertanyents per qualsevol manera al dit spital, fusta e altres béns e coses, e aquelles puxen metre e convertir en la dita obra del spital⁷⁴⁷, no va ser fins als darrers dies del mateix any que el projecte va rebre l'empenta definitiva. Això va ser a causa de la intervenció de Joan Girona, protonotari papal i secretari de la cancelleria apostòlica, personatge de biografia encara obscura a qui diversos erudits locals, a causa d'un simple error d'impremta, han fet viure a la Roma del segle XVI i a l'Espanya de Felip II, fins al punt de datar el seu sepulcre monumental vers l'any 1600⁷⁴⁸. Com he analitzat en un altre lloc, des de la seua situació privilegiada, un cop mort el bisbe i cardenal Ot de Montcada (1473), que en alguna ocasió havia posat entrebancs a la bona marxa de les obres de la Seu⁷⁴⁹, i nomenat bisbe amb només 20 anys Alfons d'Aragó (1475), Joan Girona va jugar el paper que no van acomplir aquests dos alts eclesiàstics, lligats a la més alta noblesa del país, i va desplegar, mitjançant els seus procuradors, una importantíssima tasca edilícia i rectora que va incloure, a més a més de l'Hospital de la Santa Creu, l'església de Sant Nicolau, l'absis de la del convent de Sant Francesc i la Seu, de la qual va sufragar bona part de la primera arcada –primer tram– de la nau i la capella del Roser. En aquest darrer espai, que va ser construït sota el mestratge dels importants Pere Compte i Antoni Queralt, hi ha instal·lat el seu magnífic sepulcre monumental⁷⁵⁰.

Les diferents discrepàncies que hi va haver entre els representants de Joan Girona i els de la ciutat, que a banda de ser la titular de la institució també contribuïa en els treballs

---

⁷⁴⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 58. f. 36r.

⁷⁴⁸ L'error d'impremta apareix en el volum III dels *Anales* d'O'Callaghan (R. O'CALLAGHAN, *Anales de Tortosa...*, III, Tortosa, 1888, p. 63-65). No apareix, però, en la reedició de l'article afegida en un altre llibre del mateix autor (R. O'CALLAGHAN, *La catedral de Tortosa*, Tortosa, 1890, p. 160-162). Més coneguts i consultats els *Anales* que *La catedral*, erudits locals del prestigi de Federico Pastor i Lluís (F. PASTOR, *Narraciones tortosinas*, Tortosa, 1901, p. 269-270) o Enriquer Bayerri (E. BAYERRI, *Historia de Tortosa y su comarca*, VIII, Tortosa, 1960, p. 494) convertiren aquest error d'impremta en un error més greu que culminà amb la datació del seu sepulcre monumental, per part de Ramon Miravall, vers l'any 1600 (cfr. R. MIRAVALL, *Necròpolis, sepultures i inhumacions a Tortosa*, Tortosa, 1986, p. 92; R. MIRAVALL, *Corpus epigràfic dertosense*, Bellaterra, 1995 (tesi doctoral, UAB), publicat a Barcelona, 2003, p. 328-332).

⁷⁴⁹ Cfr. J. VIDAL, "Notes sobre la contribució municipal a l'obra de la Seu de Tortosa (ca. 1406-1455)", dins *Recerca*, 6 (2002), p. 151-196. En diversos moments del seu extens episcopat, que s'allargà 58 anys (1415-1473), el bisbe Montcada tingué ben poc interès en veure acabades les obres de la seua catedral i consta que en diverses ocasions, fins i tot, desvià recursos de les obres per a la construcció de les séquies de l'assut, que havien de servir per a regar camps que estaven sota la seua directa jurisdicció. Tanmateix, se sap que, en altres moments, col·laborà activament amb la ciutat i amb el Capítol en el finançament de les obres. Sobre aquest darrer tema, cfr. V. ALMUNI, "La catedral de Tortosa", dins *L'art gòtic a Catalunya. I. Arquitectura. I. Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos*, I. Barcelona, 2002, p. 336.

⁷⁵⁰ Cfr. J. VIDAL, "Pere Compte..."; Sobre els bisbes, l'episcopologi més acurat de la diòcesi de Tortosa continua sent el de R. O'CALLAGHAN, *Episcopologio de la Santa Iglesia Catedral de Tortosa*, Tortosa, 1896.

de reconstrucció⁷⁵¹, en relació a les obres de l'Hospital, mostren ben a les clares l'interès personal que aquest personatge va posar en les empreses constructives en què participava. En primer lloc, el religiós tortosí pretenia que el nou edifici es construís dintre del recinte fortificat de la ciutat, concretament *al replà d'en Febrer, prop la sglésia de Sent Nicholau*, per tal d'evitar que fos arrasat en un altre conflicte bèl·lic, mentre que a les autoritats locals els pareixia més adient la ubicació original, que tenia condicions de salubritat i comunicació més favorables, estava al costat del convent de menorets i, a més, permetia aprofitar els fonaments de l'edifici del segle XIV, amb el consegüent estalvi econòmic. Segons diu exactament el document:

Sobre la proposició contenent com lo magnífich micer Johan Gerona, resident en cort romana, sabut com en aquesta ciutat, per lo infortuni de la guerra, era stat enderrocant lo hospital de la dita ciutat, e no tenir competent loch o spital sinó la Casa de sent Jordi, qui stà prop lo portal⁷⁵² apellat de Vimpeçol, loch mal dispost e stret per als pobres de Jesuchrist, e axí aquells ésser distituhits de condecant hospital, mogut de pietat per aconseguir mèrit e salvació a la sua ànima, significa voler manament a ses despeses construhir e edificar hospital e sufficient loch per a la conservació e manteniment dels dits pobres. E dubtant-se que en sdevenidor no's seguís guerra, segons ja era seguida, havia delliberat fer e construyr lo dit hospital dins los murs de la dita ciutat, al replà d'en Febrer, o prop la sglésia de sent Nicholau, ab voluntat e consentiment de la dita ciutat, e que per aquella se transferís en lo dit hospital novament edificador los lits, roba e hostilles segons la ciutat tenia en lo altre hospital enderrocant, e pagàs lo spitaler, e axí mateix consignàs la renda ja editada e ordenada per a la sustentació del dit spital. Per lo qual dit honorable consell, considerada la molta virtut e bondat del dit micer Gerona, volent entenre en tant piadosa e saludable obra, quant és edificar spital e loch per a sostenir los pobres, per la qual cosa és digne de gran consideració e lahor. Ffench per ço provehüt e delliberat sia scrit per part de la dita ciutat al dit micer Johan Gerona, regraciant-li molt lo seu bon pensament e propòsit té de edificar dit hospital a ses despeses, pregant aquell vulla edificar e tornar lo dit spital en lo loch hon antigament stava, attès és loch molt condecant e pertinent als dits pobres, axí per causa del sòl com encara de la avinentesa del camí de Barchinona, qui passa prop lo dit hospital e encara del monestir dels frares menors, qui stà molt prop del dit

⁷⁵¹ A banda del ja citat document del mes de maig de 1475, consta que el 8 de juliol de 1476 la ciutat, vistes les grans necessitats del spital, a les quals, de gran suma no basten les rebudes del dit spital, decideix que siguin esmerçats en les obres de reconstrucció els diners de l'almoïna dels captius que sobrin un cop hagin estat alliberats *certs catius qui són detenguts en terra de moros, qui's dien ésser de la present ciutat e demanen ésser subvenguts en lur rescat de les dites pensions*. Durant el mes de setembre del mateix any, 1476, la ciutat, davant la possibilitat que s'acabessin els diners que havia donat Joan Girona, que *sien fetes e donades dense per augment e subvenció de la dita obra, en tal forma e manera que vinguen per casa sis diners lo més, les quals sien ordenades per los honorables en Pere Forcadell, Johan Curto e Ffrancesch Amich, manobrers e administradors de la dita obra, e per la persona per aquells elegidota*. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 58. f. 90r, 94r.

⁷⁵² *Segueix de, ratllat*.

spital, per causa de aquell serà mills vesitat. E noresmenys, dels fonament e edificis són encara en lo dit loch antich, lo que donarà causa ab menys despesa e pus prest e fer construyr dit spital. E que no dubte que en nengun temps la ciutat no permetria se enderrocàs. E si lo dit micer Gerona serà content edificar en lo dit loch lo dit spital, la ciutat ne serà molt contenta per la gran disposició del loch, e promtitut de edificar aquell. Però si lo dit micer Gerona no volia edificar e tornar lo dit spital en lo loch antich, e haurà més voluntat de fer e edificar aquell dins los murs de la ciutat o en lo replà d'en Ffebrer, o en altre loch a aquell ben vist, a ses despeses, la ciutat lo y regràcia molt, e serà contenta pendre lo càrrech del dit spital, transferir la roba e renda en lo loch per aquell edificador, pagar lo spitaler e ¶^{f. 69r} fer en lo dit spital per acceptació e sustentació dels pobres tot ço e quant feya en lo spital antich, sens dubte algu⁷⁵³.

En aquest cas, va ser el criteri de les autoritats locals el que va prevaler i això, en darrer terme, va suposar, com hem dit, la desaparició de l'edifici durant la Gerra dels Segadors.

En segon lloc, es va discutir qui havia de ser el mestre de l'obra, qüestió que havia provocat una aturada dels treballs: un acord municipal del 31 de juliol de 1476 informa que abans d'aquesta data dirigia els treballs un mestre anomenat Piquer, segurament Pere Piquer⁷⁵⁴, però sembla que hi hagué algun desacord important, potser entre el mestre i la ciutat, puix que en aquest moment el notari Francesc Amic, procurador en aquest afer de Joan Girona i el seu germà Francesc, manifestà el consentiment dels Girona que fos mestre de les obres Nicolau Bas, *lo qual en dies passats fonch nomenat e elet per part de la dita ciutat*. D'altra banda, i segons mostra aquest mateix document, el Consell de la ciutat acceptà de bon grat que les armes de Joan Girona fossin esculpides al nou edifici, *puix lo senyal de la ciutat sia pus alt o pus sumptuós*⁷⁵⁵.

El nou edifici devia estar enllestit vers el mes de maig de 1477, ja que en aquest moment va arribar l'oferta de Joan Girona de pagar una ampliació del recinte emmurallat que inclogués l'hospital. Segons diu el document:

---

⁷⁵³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 58. f. 68v–69 r. Transcrit per M. E. CASAUS, *El Hospital...*, p. 83.

⁷⁵⁴ Va arribar a ser mestre de la Seu entre 1486 i 1489, aproximadament, i consta que tenia bona relació amb l'oligarquia de la ciutat. Cfr. V. ALMUNI, "La catedral..."; J. VIDAL, "Pere Compte..."

⁷⁵⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 58. fols. 91 v – 92 r. Transcrit per M. E. CASAUS, *El Hospital...*, p. 83

Sobre certa relació és stada feta per lo venerable ffrare Carmesí, de l'orde de la obervança als honorables procuradors, lo qual és vengut de Roma, de part del magnífich micer Johan Gerona, contenent que si la ciutat volrà cloure e acabar la muralla, ja principiada, prop lo spital de la ciutat, a fi lo dit spital reste clos dins la dita murada, perquè seguint-se temps de guerra no se enderrocàs, que ell hi paguaria en la refecció de dita murada, de siscentes en DCC lliures; per lo qual dit honorable Consell, huyda la dita relació feta de part del dit micer Gerona, qui tan bon propòsit té en coses tan pies e saludables com és lo dit spital, ffonch provehüt e delliberat que la dita oferta feta de part del dit micer Gerona sia acceptada per la indemnitat del dit spital, sia closa la dita muralla a fi en qualsevol temps lo dit spital reste clos dins la dita murada ab⁷⁵⁶ salvament⁷⁵⁷.

Malgrat que el Consell de la Ciutat acceptà l'oferiment de Girona, no hi ha cap prova que es realitzessin aquestes obres i, en canvi, la destrucció del complex en el conflicte del 1640-1648 sembla que indica que no es va fer res per ampliar el clos emmurallat. Allò que sí que és cert és que en aquest moment l'hospital de la Santa Creu ja tornava a estar en funcionament. Així, al mes de novembre va arribar una butlla del papa Sixte IV, atorgada a causa de les gestions del *dilectus filius magister Johannes Gerona, scriptor et familiaris nostri*, en què es donava una indulgència a tot aquell qui morís a l'hospital, que és anomenat de Santa Bàrbara, segurament, a causa de la dedicació de la capella⁷⁵⁸, i el 15 de maig de 1478 el municipi va decidir que es donessin 100 sous del terç dels mustaçafs que pertanyia a la ciutat per al bon funcionament de la institució⁷⁵⁹. Una de les sales del nou edifici va ser anomenada, potser tan sols amb el temps, *cambra de mossèn Gerona*, segons sabem per un document del 1510 en què es paga al fuster Pere Joan certa quantitat *per un bastiment de fusta ab tot lo mester havia fet per a una finestra de la cambra de mossèn Gerona, que ha en dit spital*⁷⁶⁰.

Des d'aquest moment comencen a aparèixer, novament, referències a reparacions i obres de manteniment. Especialment destacades van ser les que va dur a terme, l'any 1496, el mestre Francesc Bas, ajudat per Pere Ferrer, que els anys posteriors apareix treballant en solitari ja com a mestre de cases –concretament *recorre* les teulades i adoba la llar de foc el mes de desembre de 1498; l'any 1499 treballa a l'estable. Bas i Ferrer realitzen els arranjaments necessaris *per causa de les aygües entrans dins*

⁷⁵⁶ clos dins la dita murada ab, *interlineat*. Abans a tocar, *ratllat*.

⁷⁵⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 58. f. 111v. Transcrit per M. E. CASAUS, *El Hospital...*, p. 84.

⁷⁵⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 436 (pergamí).

⁷⁵⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 59. f. 99r.

⁷⁶⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Sanitat i assistència, 4. Administració de l'hospital. f. 8r.

l'espital per la porta de l'ort, les quals es canalitzaven mitjançant una petita sèquia, i per la construcció d'un *bastiment de creu de sent Anthoni*⁷⁶¹.

Pel que fa a la tipologia de l'edifici, i donades les seues circumstàncies biogràfiques, es fa molt difícil expressar una tesi veritablement fonamentada. En la recent síntesi que s'ha fet sobre l'arquitectura dels hospitals urbans de la Catalunya medieval, Adell escriu es poden dividir en dues tipologies bàsiques: 1.- els edificis de grans naus, cobertes amb embigat sobre arcs diafragma, sovint reduïts a una única sala, i 2.- els edificis de caràcter urbà, organitzats a l'entorn d'un pati amb escala, seguint el model del palau urbà, amb una gran compartimentació interior dels espais, que són petits i relativament baixos⁷⁶². En el plànol realitzat per González de Mendoza l'any 1642 apareix un espai tancat, davant per davant del convent de Sant Francesc, que correspon a l'hospital, però malauradament no es dibuixa cap planta. Per la seua banda, a la vista de la ciutat que Wyngaerde féu l'any 1563 des de ponent, el complex hospitalari està tapat en gran part per la muralla meridional i, a més, en aquest sector sembla que el pintor flamenc comet algunes inexactituds, com ara situar el temple dels franciscans dintre de les muralles. En aquest cas, per tant, tampoc és una eina fiable per a intentar definir quin tipus d'edifici era l'Hospital de la Santa Creu de Tortosa. Ara bé: pel fet de tractar-se d'un edifici ubicat fora muralles penso que devia tractar-se d'una construcció consistent una o més grans naus cobertes amb embigat de fusta sobre arcs diafragma. I com que durant la reconstrucció de 1475-1477 va aprofitar-se la fonamentació de l'edifici del XIV cal concloure que sempre va tenir aquesta forma. També cal concloure que, com que a la documentació apareixen referències a sectors de l'edifici que difícilment podien encabir-se en aquestes naus, l'Hospital de la Santa Creu de Tortosa constava d'una o diverses grans naus destinades a l'assistència i l'hospitalitat i de tot un seguit d'altres dependències situades en una finca tancada al voltant dels edificis principals. Haurà de ser l'arqueologia qui corroborei —o negui— aquesta hipòtesi.

---

⁷⁶¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Sanitat i assistència, 2. Administració de l'hospital. f. 2r-4r; Sanitat i assistència, 3. Administració de l'hospital. f. 8r.

⁷⁶² J. A. ADELL, "Els hospitals...", p. 196.

6.3.- L'hospital de Sant Llätzer

Com afirma Albert Curto en la seua síntesi sobre els hospitals tortosins de l'edat mitjana i moderna, "sobre la fundació d'aquest hospital especialitzat en l'atenció de leprosos, s'accepta la datació de la segona meitat del segle XII, i es considera també una de les primeres institucions hospitalàries del període cristià. Tanmateix, val a dir que no tenim constància documental d'aquest fins al segle XIV"⁷⁶³. De fet, i com explica el mateix Curto, la documentació de l'època simplement indica que devia existir una organització incipient a l'entorn dels leprosos, però no pas un hospital pròpiament dit, ja que en el testament de Pere Esteve, dictat l'any 1176, es lloguen 2 morabatins d'or als leprosos de Tortosa⁷⁶⁴, i no a una institució en concret, cosa que s'hauria fet si aquesta institució hagués existit.

Pel que fa a la documentació del municipi, cal dir que existeix una primera referència a l'existència d'una Casa de Sant Llätzer –a l'edat mitjana sempre anomenada Sant o Sent Lar- l'any 1338⁷⁶⁵, i que sembla que la seua administració va estar molt relacionada amb la de l'Hospital de la Santa Creu, com es desprèn del ja citat document del 30 de maig de 1361 en el qual el Consell de la Ciutat proveeix que *ço que exirà dels censals de l'hospital, que sia convertit en obra de l'hospital, e ço que exirà dels censals de la Casa de Sent Lar, que sia convertit en obra de la dita casa*⁷⁶⁶, cosa que indica que la pràctica habitual era, i va ser, una altra: per exemple, això succeí l'any 1368, quan va haver necessitat de reparar el porxo de l'edifici, i llavors va decidir-se que fos *adobat dels dinés de la dita casa e de l'hospital de la ciutat. E si los dinés de la dita casa o de l'hospital no y bastaran, que ls procuradors de la ciutat hi bestraguen dels dinés de la ciutat*⁷⁶⁷. Aquest porxo va necessitar noves reparacions l'any 1396, segons demostren les despeses d'unes obres administrades per Pere Aler en què dos mestres recorregueren *la taulada de dit perxe* i es féu el *trespol de la Casa de Sent Lar*, amb la participació d'una dona i dos pedrapiquers anònims⁷⁶⁸.

⁷⁶³ A. CURTO, L. MARGARIT i R. SALVADÓ, *L'Hospital...*, p. 13.

⁷⁶⁴ A. VIRGILI, *Diplomatari de la catedral de Tortosa (1062-1193)*, Barcelona, 1997, doc. 282, p. 350.

⁷⁶⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 1. f. 46r.

⁷⁶⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 7. f. 109v.

⁷⁶⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 9. f. 29r.

⁷⁶⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 17 (1r lligall). f. 17v-18v.

A banda de l'arranjament del porxo, que com acabem de veure ja existia l'any 1368, existeixen multitud de referències documentals a obres indeterminades, arranjaments i treballs de manteniment. L'any 1347, per exemple, el Consell de la Ciutat decideix *que·ls diners que són deguts del comú de la ciutat sien donats per amor de Déu a l'espital e a la obra de la Casa de Sent Lar, de la ciutat*. L'any 1385 s'hi efectuen uns treballs, administrats per Guillem Terill, que costen 5 lliures; el mateix Terill, dos anys després (1387), administra l'obra de *caxonar e obrar en les cases de Sant Lar*. L'any 1404 es compra un *quaranté d'en Pere Soler, per ops de la obra de Sent Lar*. Entre els mesos de febrer i març de 1426 realitzen una altra obra indeterminada el mestre Ramon Domènech (que cobra 4 sous per jornada) i la seua colla (Pocolull, amb un salari de 3 sous i 6 diners, i Alcoverre, amb un salari de 2 sous i 6 diners, entre altres), molt actius a la ciutat en aquesta època, la qual obra costà 24 lliures i 18 sous. L'any 1441, i després de les peticions insistents de Joan Camps, beneficiat de la capella de Sant Lar, s'hi realitzà una altra obra. L'any 1448, *com en la casa o spital de Sent Lar, dedicat als pobres nesells, haja certa obra a fer o refer, de gran necessitat, segons és stat vist per los dits honorables procuradors ab alguns prohòmens, ffonch provehit hi serà feta obra e reparació que y sia necessària, a coneguda dels maestres*. Probablement les obres de reparació va dirigir-les Bernat Gual i part del material emprat –8 cafissos de calç– va ser comprat a un altre mestre molt actiu durant aquests anys, Joan de la Cova. A partir d'aquest any no hi ha altres informacions sobre treballs a Sant Llàtzer fins al 1536, moment en què el prevere beneficiat Bartomeu Curto aconsegueix de la ciutat una subvenció de 10 lliures per a la *obra fahedora en la sglésia e Casa de Sanct Lâtzer*⁷⁶⁹.

Els documents del municipi també indiquen que la Casa de Sant Llàtzer estava envoltada per una tanca o petit mur, ja que l'any 1382 va arranjarse el camí *davall lo mur vers los orts e la sglésia de Sant Lar*. Aquest mur devia ser de tàpia mixta de pedra, i va adobar-se, sota la direcció d'Arnau Berenguer, durant el mes de gener de 1435⁷⁷⁰.

---

⁷⁶⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 3. f. 134v; Llibre de Clavaria, 21. p. CLXV; Llibre de Clavaria, 23. p. CCXV; Llibre de Clavaria, 40. p. CXIII; Llibre d'Obres Públiques, 4 (2n lligall). f. 69r-72v; Llibre de Clavaria, 64. p. CCXIII; Llibre de Provisions, 44. f. 41r; Llibre de Clavaria, 70. f. 17r-v; Llibre de Clavaria, 118. f. 222v-223r.

⁷⁷⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 19. p. LXXXXVIII; Llibre de Clavaria, 62. f. 55v.

L'any 1360 ja hi ha referències clares –i amb tota seguretat en trobaríem d'anteriors- a l'existència d'un benifet a la capella de la *casa de malalts de Sent Lar*⁷⁷¹. Malgrat tot, l'any 1394 el Consell de la Ciutat va decidir que *a Sant Lar sie feta una cambra per a la capella*⁷⁷², amb la qual cosa es fa difícil decidir si es tractava d'una cambra dintre de l'hospital, si l'església era alhora l'hospital o si, com en el possible cas del de la Santa Creu, es tractava d'un petit edifici dintre del o annex al complex, la qual cosa potser sigui la més probable, ateses les referències que parlen de *cases de Sent Lar*⁷⁷³. Sigui com sigui, consta que l'any 1397 van fer-se unes obres indeterminades en aquesta església, que l'any 1423 s'adobà *la porta major de la sglésia de Sent Lar* i que al setembre de 1430 el mestre Ramon Domènech, acompanyat d'un oficial anomenat Panpa, treballà *a la sglésia de Sent Lar, per adobar lo cap de la sglésia, qui's plovia*⁷⁷⁴. Com en el cas de l'hospital de la Santa Creu, la ciutat va comprar o subvencionar ornaments litúrgics per a Sant Llätzer.

Pel que fa a la seua ubicació, el nom podria fer pensar que es trobava al lloc que actualment és considerat raval de Sant Llätzer, el qual potser és més reduït del que era al segle XIX i inicis del XX. Tanmateix, a partir d'unes restes trobades a finals del segle XIX en una finca situada a la vora del ja desaparegut camí del Lligallet, que ocupava, aproximadament, una zona al sector sud de la ciutat, vers els carrers Lamote de Grignon, Maria Rosa Molas, Enric d'Ossó i l'avinguda Generalitat, s'ha proposat la seua ubicació en aquest indret⁷⁷⁵. Aquesta ubicació, que situa la Casa de Sant Lar propera al riu, concorda amb un document del 25 de febrer de 1407 segons el qual, *attès que la ciutat de Tortosa ha fretura de eres, fon provehit que, dels béns de la universitat, sien donats deu florins en ajuda de fer unes grans eres en los encuxans de la ciutat de la illa appellada de Sant Lar, e la resta de ço que costarà sia pagat dels béns dels hereters en aquell quarter poblats*⁷⁷⁶.

⁷⁷¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 7. f. 88v.

⁷⁷² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 21. f. 22v.

⁷⁷³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 23. p. CCXV.

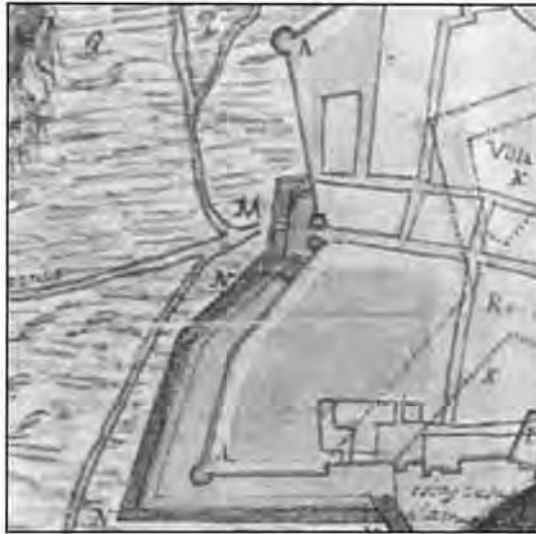
⁷⁷⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 12. f. 58r; Llibre de Clavaria, 56. p. 161; Llibre d'Obres Públiques, 13 (4t lligall). f. 10v.

⁷⁷⁵ La notícia de les troballes i la relació amb la Casa de Sant Llätzer, apareixen en diversos articles de premsa de l'època, d'entre els quals cal destacar el de Nonaldo Escudero dins *La Verdad*, 17-11-1899, reproduït a E. BAYERRI, *Historia...*, VII, p. 546-547. La ubicació dins l'entramat urbà actual la proposen M. Utgés, J. Martínez i P. L. Artigues en una de les fitxes inèdites del Programa d'arqueologia urbana de la ciutat de Tortosa, concretament la JAC-42. Cfr. També R. O'CALLAGHAN, *Anales...*, I, p. 136.

⁷⁷⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 27. f. 47v.

6.4.- La Casa de Sant Jordi

Com hem dit abans, la Casa de Sant Jordi no era un edifici assistencial que depengués de la ciutat, per la qual cosa no ens allargarem gaire en escriure la seua biografia. Cal fer-ne cinc cèntims, però, perquè en determinats moments va jugar un paper decisiu dintre l'entramat hospitalari de Tortosa, i probablement va dependre del municipi des de la guerra contra Joan II fins a finals del segle XV.

Situació del portal de Vimpeçol i la Casa de Sant Jordi, contigua a la torre est del portal (1642)

Segons informa un procés de l'any 1347, la institució havia estat fundada *de voluntate et mandato domini episcopi Dertuse, in civitate Dertuse, prope portam Vinpeçol, in parrochi beati Iacobi Dertuse*⁷⁷⁷, i, segons els estudis d'Albert Curto, correspon a l'edifici tradicionalment anomenat "Sinagoga". La seua importància ve del fet que, quan el de la Santa Creu va ser destruït durant la guerra civil, va ser l'únic hospital actiu a la ciutat durant prop de deu anys, malgrat que era considerat, ja ho hem vist, un *loch mal dispost e fret per als pobres de Jesucrist*⁷⁷⁸.

A més, en aquest cas resulta evident que es tractava d'un edifici amb múltiples funcions. En aquest sentit, cal apuntar que al segle XIV va ser llogat pel municipi per a guardar

⁷⁷⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 579 (paper). Cit. A. CURTO, L. MARGARIT i R. SALVADÓ, *L'Hospital...*, p. 15.

⁷⁷⁸ Cfr. A. CURTO, "La sinagoga del call jueu tortosí", dins *Calls*, 3 (1988-1989), 29-34; M. E. CASAUS *El Hospital...*, *passim*; A. CURTO, L. MARGARIT i R. SALVADÓ, *L'Hospital...*, p. 15; J. VIDAL, "Pere Compte..." La identificació de l'immoble amb la sinagoga, a F. PASTOR, "La juderia y su sinagoga", dins *BSCC*, II/XIII (1921), p. 129-131; F. PASTOR, "La juderia de Tortosa", dins *BSCC*, II/XIX (1921), p. 327-331; F. PASTOR, "La juderia de Tortosa, II", dins *BSCC*, II/XX (1921), p. 353-357.

els materials que s'empraven en la construcció de la muralla del sector septentrional de la ciutat, que estava a tocar de l'edifici⁷⁷⁹, i al segle XV va ser cedida temporalment per decisió del Consell General a les monges del convent santjoanista de la Ràpita, en el moment en què la comunitat va desplaçar-se des de la seua ubicació original a la costa dels Alfacs (a l'actual població de Sant Carles de la Ràpita) fins a Tortosa, pels volts de l'any 1484. Aquesta notícia, com diem, ens ha de fer pensar que probablement la casa va passar a mans del municipi durant la guerra civil.

En aquest cas, les restes conservades –dos grans arcs- permeten deduir clarament que l'edifici consistia en una gran nau, coberta amb un embigat de fusta suportat per arcs diafragma i orientada en direcció N-S, contràriament a la disposició actual del que resta de l'edifici, que és E-W.

Arrencada d'un dels arcs conservats de la Casa de Sant Jordi

---

⁷⁷⁹ Cfr., per exemple, AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 10 (2n lligall), *passim* (1391-1392); Llibre d'Obres Públiques, 11, *passim* (1396-1397); Llibre d'Obres Públiques, 12, *passim* (1397-1398).

7.- L'ASSUT I LES SEUES SÈQUIES

Com hem anat fent al llarg d'aquest treball⁷⁸⁰, a l'hora d'analitzar la ciutat de Tortosa a la Baixa Edat Mitjana cal abandonar, com per molts altres casos, la idea expressada per Henri Pirenne segons la qual una ciutat era "una comuna comercial i industrial que habitava dintre d'un recinte fortificat"⁷⁸¹. En aquest sentit, referint-se a la València medieval, el professor Amadeo Serra Desfilis ha escrit darrerament aquestes interessants paraules: "Un espejismo ha enturbiado nuestra mirada sobre la ciudad medieval. Envuelta en sus murallas, defendida con torres y puertas que sólo dejan ver campanarios y terrazas, la urbe parece completa y autónoma. Como dentro de una cápsula, la vida de los ciudadanos bulle en su interior, ajena en apariencia a las vicisitudes del mundo rural, tierra de señores, campesinos y pastores. Sólo cuando la guerra, la carestía o las epidemias llaman a sus puertas, la ciudad tiene noticia de las calamidades del campo y se refugia en sus murallas para hacerles frente. Hace ya tiempo que los historiadores demostraron hasta qué punto es equivocada esta visión de la ciudad medieval, dependiente en casi todo de los cultivos y del ganado, de caminos que atraviesan campos y montañas, interferida en su vida social por acontecimientos que tienen lugar extramuros y por fuerzas de alcance territorial. Pero acaso hubiera bastado bastado que miráramos con un poco más de atención las imágenes que los artistas de aquel tiempo plasmaron de ciudades reales o imaginarias para descubrir que estábamos en un error: que la ciudad no se puede entender al margen de su territorio. Los célebres murales del Palazzo Pubblico de Siena, pintados por Ambrogio Lorenzetti en 1338-1339 para describir los efectos del buen gobierno, no sólo retratan en su mejor versión la ciudad protegida por los muros, sino también los campos bien cultivados, la

---

⁷⁸⁰ Aquest capítol té el seu origen en una comunicació presentada al col·loqui sobre canals medievals celebrat a Manresa al novembre del 2004: A. CURTO i J. VIDAL, "L'Assut de Tortosa. La construcció d'una gran obra d'enginyeria a l'Ebre", dins *Pre-actes Col·loqui internacional de canals medievals*, Manresa, 2004. He avançat algunes dades i conclusions, pel que fa al segle XVI, a J. VIDAL, "Assaig de panorama de les arts a la Tortosa del Renaixement", dins E. QUEROL i J. VIDAL, *Cultura i art a la Tortosa del Renaixement*, Tortosa, 2005, p. 159-164.

⁷⁸¹ H. PIRENNE, *Medieval Cities: Their Origin and the Revival of Trade*, Princeton, 1925. Cit. F. CHUECA, *Breve historia del urbanismo*, Madrid, 1989 (1968), p. 26. Encara que negada per alguns autors, aquesta idea ha tingut àmplia repercussió. Cfr. també: E. ENNEN, *The Medieval Town*, Amsterdam, 1979, p. 1. Sovint s'ha fet servir la definició que les *Partidas* del rei *Alfonso X el Sabio* fan de la ciutat en el mateix sentit –és a dir, que la ciutat és l'espai dintre de les muralles–: "todo aquel lugar que es cercado de muros, con los arrabales et los edificios que se tienen con ellos". En aquesta mateixa definició, però, ja s'està contradient la idea de la ciutat com a recinte emmurallat, ja que es parla de raval (ALFONSO X EL SABIO, *Las siete Partidas*, III, Madrid, 1807, setena partida, títol XXIII, llei VI). La ciutat és, doncs, el nucli emmurallat i tot el seu terme jurisdiccional.

granjas, los caminos, los puentes, los cursos de agua, los bosques y las colinas típicas del paisaje toscano, que sobrevuela la figura alegórica de la *securitas*⁷⁸².

7.1.- Plantejament general

Així, doncs, en estudiar la Tortosa medieval cal tenir en compte tot el seu ampli terme general, que, amb determinats matisos, ocupava l'extensió que marquen els límits indicats a la carta de poblament: Roca Folletera, el mar, el Coll de Balaguer i el riu Ulldecona (o Sénia). És a dir: les actuals comarques del Baix Ebre i el Montsià, aproximadament⁷⁸³. Així, un dels projectes més importants des d'un punt de vista material i econòmic, més llargs i continuats en el temps, i que han deixat una empremta més profunda en el territori, des de l'aspecte econòmic fins al paisatgístic, passant per l'ideològic, d'entre tots els que ha engegat mai la ciutat de Tortosa, és el de construir unes sèquies de regadiu que aprofitessin el cabal de l'Ebre, les quals sèquies, evidentment, havien de construir-se fora del clos emmurallat de la ciutat, i, de fet, uns quants quilòmetres enllà del centre urbà⁷⁸⁴.

---

⁷⁸² A. SERRA DESFILIS, "Caminos, acequias y puentes. Las actividades de los maestros de obras en la ciudad y el territorio de Valencia (s. XIV y XV)", dins *Historia de la ciudad. II. Territorio, sociedad y patrimonio*, València, 2002, p. 107-124 (108). A més a més, en aquest estudi, com en altres del mateix autor, es deixa enterament clara una qüestió important per a comprendre la naturalesa de la tasca dels treballadors de la construcció a l'Edat Mitjana: i és que el seu àmbit d'actuació, moltes vegades, estava absolutament allunyat del que avui en dia acostuma a interessar els historiadors de l'art.

⁷⁸³ Cal tenir en compte les excepcions derivades de les senyories feudals que sorgiren en aquest territori des del mateix segle XII i que entraren en contradicció amb la primera donació comtal. D'entre aquestes excepcions en destaca una que va ser veritablement efectiva: Ulldecona, que pertanyia a l'Orde de l'Hospital (Cfr., entre altres, M. BONET, "Tensions en les fronteres feudals al Montsià medieval i la incidència de Tortosa", dins *Recerca*, 3 (1999), p. 127-144). Ara bé, no es pot confondre, com succeeix de vegades en el petit món de la historiografia local tortosina, el territori de la ciutat de Tortosa, que era el seu terme municipal, amb el territori de la Vegueria o del bisbat de Tortosa, de la mateixa manera que no es pot confondre el territori de la ciutat de València amb el territori del seu bisbat o amb el del Regne sencer.

⁷⁸⁴ Pel que fa a l'aprofitament de l'aigua, també va ser important, malgrat que no la tindrem en compte en aquest estudi a causa que no resulta gaire significativa per al coneixement del treball dels mestres d'obra medievals, ni per a l'estudi de l'activitat constructiva de la ciutat, la canalització de les aigües que baixaven dels vessants del Port (sobre aquesta qüestió, malgrat que centrat en una cronologia anterior a la conquesta cristiana, cfr. M. BARCELÓ, "Aigua i assentaments andalusins entre Xerta i Amposta (s. VI-XII)", dins *II Congreso de arqueología medieval española*, II, Madrid, 1987, p. 413-420; per a una cronologia posterior cfr. E. FABREGAT, *Jesús: la formació d'un nucli urbà (1764-1864)*, Tortosa, 1996, p. 28-32); pel que fa a les sèquies de navegació al Delta, especialment importants per treure la sal, un factor econòmic decisiu al territori, i per a tota la infraestructura lligada a aquesta producció, cfr. J. PITARCH, *Les salines del delta de l'Ebre a l'Edat Mitjana*, Barcelona, 1998, p. 48-53. Cal recordar, també, que tot l'ampli entramat de sèquies que hi havia a l'Edat Mitjana al terme de la ciutat estava regulat pels establiments municipals. Els del 1340 van ser publicats per F. CARRERAS CANDI, "Ordinacions urbanes de bon govern a Catalunya (segles XIII a XVIII). Ordinacions o establimens de Tortosa", dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 84 (1924), p. 392-396.

Malgrat això, la historiografia local, escassa en tot allò que no siguin anècdotes i confusionisme, no li ha dedicat a l'estudi de la construcció d'aquesta gran obra d'enginyeria els esforços que mereixia, fins ara mateix⁷⁸⁵. La majoria dels historiadors tortosins de tombant dels segles XIX i XX que van tocar, ni que fos de gairell, la qüestió de l'assut –els historiadors forans no ho van fer mai, a excepció de Carreras Candi⁷⁸⁶–, van demostrar un escàs rigor, i, imbuïts per les tendències del moment, en què de forma sistemàtica s'atribuïa tota obra hidràulica antiga al passat romà o àrab, no van dubtar gens a relacionar l'assut de l'Ebre amb el període andalusí⁷⁸⁷. Tot i que no podien donar proves fefaents que el complex d'enginyeria de què parlaven s'havia originat en aquell moment, s'escudaven en uns incerts orígens mítics. Tammateix –cal dir-ho–, exceptuant

⁷⁸⁵ Actualment està en marxa un ambiciós projecte de recerca dirigit pel professor Emeteri Fabregat, emparat per la Fundació Universitària Doctor Manyà i el Taller d'Arxiu Terres de l'Ebre, que pretén estudiar la transformació de les Terres de l'Ebre arran de la construcció dels canals que parteixen de l'assut.

⁷⁸⁶ F. CARRERAS CANDI, *La navegació al riu Ebre*, Tortosa, 1993 (Barcelona, 1940). Resulta significatiu que en un volum miscel·lani sobre la sèquia de Manresa publicat l'any 2002, en estudiar-se els "altres canals catalans", no es faci menció dels canals de l'Ebre, que és, fins a on jo sé, el riu més important del país.

⁷⁸⁷ Fins i tot un autor important de la segona meitat del segle XX, com Jesús Massip (J. MASSIP, *La gestació de les Costums de Tortosa*, Tortosa, 1984, p. 48), malgrat que posteriorment ha acceptat l'any 1402 com el moment en què es va iniciar la construcció de l'assut, ha parlat de la revalorització de la terra en època andalusí "amb obres de canalització, rec i roturació que –com l'assut– han servit de base a un desenvolupament posterior". De fet, s'ha convertit en un tòpic afirmar que l'assut té orígens musulmans i d'aquesta manera queda reflectit en bona part de les publicacions divulgatives que parlen de les Terres de l'Ebre. Cfr., per exemple, la veu *Xerta* de la GEC, on s'afirma que aquest element va ser "ja iniciat en època islàmica", o el volum dedicat al Baix Ebre i el Montsià de la *Gran Geografia Comarcal de Catalunya* (volum 13, Barcelona, 1984, p. 241), en el qual s'escriu: "sembla que l'obra de l'assut s'inicià en època islàmica i que fou continuada o restaurada a mitjan segle XII".

l'etimologia del terme "assut", d'arrel àrab, no tenim cap prova que doni testimoni de l'existència del complex abans del segle XV.

De fet, el primer estudi consistent i documentat –el millor que s'ha escrit fins a l'actualitat– sobre la construcció d'aquesta gran obra és, en darrer terme, un projecte tècnic per a la construcció de dues sèquies de rec, a banda i banda del riu, tot aprofitant l'existència de l'assut. Es tracta del *Manifiesto sobre la construcción de las dos azequias, o canales...*⁷⁸⁸ publicat l'any 1772 per Carles Sabater, qui, en un capítol introductori a la memòria tècnica, fa una breu ressenya de com s'havien desenvolupat les diferents iniciatives per a poder tirar endavant el vell projecte. Malgrat les mancances de l'escrit, el fet és que Sabater se'n va sortir millor com a "historiador" que com a enginyer –el seu projecte de canalització no reeixí. Resulta obvi que va utilitzar documentació de primera mà dels arxius de Tortosa, i ell mateix expressa que, fins i tot, posseïa còpies de les escriptures dels segles XIV, XV i XVI. Amb els documents a la mà, i malgrat que Sabater no és sempre del tot exacte, el seu assaig dona una esplèndida impressió de rigor i veracitat, sobretot quan es refereix als intents de finals del segle XV, del XVI i d'inicis del XVII. Cal tenir tot això en compte a l'hora de valorar les seues notícies en el moment en què ens manquin els documents.

Una altra cosa important: a banda de l'interès que aquestes obres puguin tenir des del punt de vista de la història econòmica o de la història de la tècnica, i a banda que, com ja hem dit, es tracta d'una de les "obres públiques" a què la ciutat va destinar més recursos al llarg dels segles del gòtic i el Renaixement, cal dir que l'assut i les sèquies de Tortosa van ser, com a mínim entre els segles XIV i XVII, en aquest darrer moment amb el mestratge de Joan de Joanies⁷⁸⁹, un importantíssim centre de treball per a

---

⁷⁸⁸ C. SABATER, *Manifiesto sobre la construcción de dos azequias o canales proyectados para la navegación y riego de las tierras de la ciudad de Tortosa por una y otra parte del río Ebro desde su azud o presa hasta el mar*, Madrid, 1772. Mestre i Noé, en el seu article sobre la construcció de les sèquies, segueix, gairebé punt per punt, allò que apareix a l'escrit de Sabater (evidentment, fins al segle XVIII). Cfr. F. MESTRE, "Contalles crepusculars tortosines, VIII. Represa d'un ideal. Navegació, canals i regadius", dins *La Zuda*, 150 (maig de 1926), p. 83-89. També segueix allò que diu Sabater l'excel·lent Federico Pastor i Lluís, el qual, a més a més, dona a conèixer, bé que de forma succinta, diversa documentació interessant que no coneixia l'autor del segle XVIII. Cfr. F. PASTOR, "El Azud de Cherta y sus acequias antiguas (Datos históricos)", dins *La Zuda*, 85 (juny-juliol de 1920), p. 117-120. Encara que, al meu entendre, no poden rebre la qualificació d'estudis, ni tan sols entre cometes, com el de Sabater, cal tenir en compte els textos, impresos o manuscrits, derivats de l'intent de construir les sèquies a les dècades de 1620 i 1630, els quals estan sent estudiats pel Dr. E. Querol.

⁷⁸⁹ Hi ha constància que la voluntat de posar en marxa el projecte és de l'any 1629, que Joan de Joanies ja era mestre de les sèquies l'any 1631 i se signen unes concòrdies entre la ciutat i el mestre l'any 1635. Cfr.

pedrapiquers i altres treballadors de la construcció que també s'encarregaven de construir cases, esglésies o, fins i tot, d'esculpir⁷⁹⁰. Això no implica necessàriament, però, que aquests mestres treballessin en aquestes obres específicament com a pedrapiquers o mestres de cases, sinó que indica la gran versatilitat d'aquests treballadors en època medieval i moderna. Fet i fet, molts dels grans mestres que apareixen algunes vegades a la documentació tortosina i que sovint s'han relacionat amb l'obra de la Seu van desplaçar-se fins a la ciutat, més que res, per a treballar o assessorar en la construcció de les sèquies i l'assut pròpiament dit. Em sembla que, al segle XIV, aquest és el cas de Bernat Roca, mestre de la Seu de Barcelona⁷⁹¹. D'altra banda, pel que fa a la possible interacció de les obres de l'assut i la catedral, cal no oblidar que al segle XV l'interès del cardenal i bisbe Ot de Montcada per posar en funcionament el sistema de regadiu –això sí, una vegada la ciutat ja havia agafat les regnes del projecte– fins i tot va afectar la marxa de les obres de la Seu⁷⁹².

Pel que fa a l'obra pròpiament dita, la funció que en origen havia de tenir l'assut era, evidentment, la de propiciar la captació d'aigua per a dues sèquies⁷⁹³, malgrat que durant els segles XIV i XV només va començar a construir-se la que havia de regar un sector del marge esquerre de l'Ebre, entre el lloc de Tivenys i la ciutat de Tortosa. Aquestes són terres que s'estenen al llarg de 14 kilòmetres, representen una superfície de 21 kilòmetres quadrats i formen una llenca de terra longitudinal a redós del riu, amb una amplada oscil·lant entre els 1.000 i 2.500 metres, a partir de les quals s'eleva una plataforma de terreny de sedimentació caracteritzat per una vegetació àrida, de garriga. La preponderància inicial d'aquest marge del riu respecte a l'altre probablement està relacionat amb la major població –recordem que el nucli urbà de Tortosa es troba al marge esquerre de l'Ebre– i, en conseqüència, amb el fet que des de la segona meitat del segle XIV consta que els propietaris de tot aquest sector del terme de la ciutat, “els hereters”, van tenir un gran interès perquè es construís una sèquia que possibilités el rec

---

AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 324 (paper); Registre 634 (paper); Registre 1281 (paper). El mestratge de Joan de Joanies a les sèquies ja l'havia esmentat F. PASTOR, “Efemérides”, dins *Correo Ibérico*, 87, Tortosa, 1904, p. 3.

⁷⁹⁰ Cfr., entre altres, A. SERRA DESFILIS, “Caminos, acequias y puentes...”, p. 107-124.

⁷⁹¹ J. VIDAL, “Pere Compte, mestre major de l'obra de la Seu de Tortosa”, dins *Anuario de Estudios Medievales*, 35/1 (2005), p. 403-431.

⁷⁹² J. VIDAL “Notes sobre la contribució municipal a les obres de la Seu de Tortosa”, dins *Recerca*, 6 (2002), p. 151-196.

⁷⁹³ L'any 1373 s'allivella aigua dellà i deçà lo riu. Cfr. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 10, f. 48r-v.

i n'augmentés la productivitat agrícola. Bona part d'aquests terrenys pertanyia al bisbe de Tortosa, a la mitra tortosina o al clergat en general. Hi havia, a més, propietaris laics que eren membres dels estaments benestants de la ciutat. En menor mesura, també hi havia petits propietaris rurals. Els intents decidits de construir sèquies al marge dret de l'Ebre –de menor població, i, a més, millor regades, gràcies als petits cursos d'aigua que baixen del Port- potser són d'inicis del segle XVI.

D'altra banda, cal assenyalar que l'interès per canalitzar les aigües del riu va augmentar, i de fet es va convertir en un projecte "necessari", arran de la gran crisi cerealística del darrer quart del segle XIV, quan Tortosa va patir, impotent, una crisi alimentària que va arrossegar-se entre 1374 i 1376. Durant aquest període no va ser suficient per a la subsistència de la població la producció de les zones conreades tradicionalment, i la ciutat es va veure condicionada i, de fet, va dependre del gra provinent de l'exterior. Aquest gra, a banda de també ser insuficient pel gran abast de la crisi, va abocar el municipi a l'endeutament econòmic i a la dependència de l'exterior. Però, malgrat tot, s'ha de tenir en compte que satisfer l'abastament de cereal en època de carestia no era l'únic objectiu que preveien i pretenien els promotors de l'empresa. Allò que els motivava en major mesura era, no cal dir-ho, la possibilitat d'augmentar la rendibilitat de les seues terres i, per tant, la riquesa de les seues propietats. El rerafons de les crisis alimentàries era, tanmateix, un argument de pes que el municipi argüïa a l'hora de subvencionar o finançar l'obra⁷⁹⁴.

La sèquia de Tivenys o sèquia de Som, com se l'anomena en molts documents (és a dir, la sèquia que s'inicia a la base del coll de Som, actualment terme municipal de Tivenys, i que havia d'arribar fins a Tortosa), la qual era el veritable objectiu de l'empresa, no va poder ser una realitat completa a l'Edat Mitjana ni, de fet, a l'Edat Moderna. Ara bé, d'una forma incompleta i parcial sembla que sí que va funcionar. A més, altres elements, principals, com l'assut, o complementaris, com la pesquera i els molins, sí que es van enllestir completament en aquests segles (XIV-XVI). És a dir: l'activitat

---

⁷⁹⁴ Sobre la crisi cerealística de darrenies del segle XIV a Tortosa, cfr. A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament del blat d'una Tortosa catalana: Tortosa, segle XIV*, Barcelona, 1988. Per a l'intervencionisme de municipis diferents en l'abastament del blat a la Baixa Edat Mitjana, especialment en època de carestia, cfr., entre molts d'altres, C. CARRÈRE, *Barcelona 1380-1462. Un centre econòmic en època de crisi*, I, Barcelona, 1967, p. 339-366; P. ORTÍ, "El forment a la Barcelona baixmedieval: preus, mesures i fiscalitat", dins *Anuario de Estudios Medievales*, 22 (1992), p. 377-423; M. TORRAS, "La carestia de blat de 1374-1376 a Manresa", dins *Miscel·lània d'Estudis Bagenes*, 9 (1994), p. 99-138.

econòmica prioritària –la irrigació dels camps d'un ampli sector del terme– no es va assolir plenament però, en canvi, les que podríem qualificar com a activitats secundàries, van reeixir. En definitiva, cal dir que el projecte, grandios, va ser un projecte significatiu del territori, és a dir, un projecte frustrat⁷⁹⁵. En aquest sentit és interessant tenir en compte dos testimonis contemporanis: l'any 1451 Miquel Ponç, collidor de la Lleuda, *jurà per Déu que no's regaria jamay un palm de terra de les cèquies fahedores de la Çut, e açò jurà davant la Casa de la ciutat, en presència d'en Jacme Querol, e d'en Guillem Vidal, e d'en Ramon Guardiola, però dix que les sèquies se podien ben fer, mas que jamay no se regarà*⁷⁹⁶; poc més de cent anys després Cristòfol Despuig es lamentava dient que “vehem clarament a l'ull la possibilitat de la obra, vehem lo brau y perfet principi que bé consideram cumplidament la grandíssima utilitat que portaria, finalment sabem quants milanars nos coste ja en lo que y tenim fet fins ara, y veig que no tenim cosa més abandonada que aquesta malasortada obra, que és una seguedat, que és una simplisitat, y estich en dos dits de dir que és una grandíssima maldat, la major que may sia en lo món estada, que casi sap a espèsie de traïsió la que fan a esta mísera ciutat los que li destorben tan notable y tan caudal edifici com és aquest y de tanta importància per a l'aument de aquest poble”⁷⁹⁷. El fet contrasta amb l'èxit que assoliren al segle XIV altres projectes iniciats i enllestits al país, com ara la sèquia de Manresa, començada vers el 1339 –gairebé contemporàniament a les primeres notícies sobre treballs a Tortosa– i finalitzada vers el 1383⁷⁹⁸. És cert, tanmateix, que la complexitat d'aquesta obra no és comparable a la que s'intentà construir a l'Ebre.

⁷⁹⁵ I és que, com comenta Miguel Arenillas, “aunque presas y azudes puedan resultar las estructuras más aparentes de los sistemas hidráulicos, la realidad es que son las conducciones –esto es, los canales o acueductos– los ejes principales de tales sistemas, pues en definitiva, lo importante es la disponibilidad del agua en los centros de consumo y, por tanto, su transporte a éstos desde los lugares donde aparece (fuentes) o circula (ríos) en cantidades suficientes” (M. ARENILLAS, “Presas y azudes en la Baja Edad Media: antecedentes, problemas y soluciones”, dins *Tecnología y Sociedad: Las grandes obras hidráulicas en la Europa Medieval* (XXII Semana de Estudios Medievales, Estella, 1995), Pamplona, 1996, p. 29-64). Una visió sintètica sobre els aspectes tècnics de les obres hidràuliques medievals a R. CORTÉS, “Las obras hidráulicas medievales. Algunos aspectos técnicos”, dins *Paisajes rurales y paisajes urbanos: métodos de análisis en historia medieval* (Aragón en la Edad Media. Sesiones de Trabajo. III Seminario de Historia Medieval), Zaragoza, 1994, p. 89-102.

⁷⁹⁶ AHCTE. Fons Notarial de Tortosa (secció històrica), Signatura 1180 (G. Vidal), s/f.

⁷⁹⁷ C. DESPUIG, *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, Barcelona, 1981 (ed. d'E. DURAN) p. 198-199. Sobre l'opinió de Despuig respecte al fracàs de la construcció de les sèquies, vegeu el comentari que en fa M. A. BAILA, *La ciutat de Tortosa. Evolució de l'espai urbà*, Vinaròs, 1999, p. 130-131. Sobre el paper de “governant” de Despuig i el seu interès per les sèquies cfr. E. QUEROL, “La cultura literària a la Tortosa del Renaixement”, dins E. QUEROL i J. VIDAL, *Cultura i art...*, p. 76-85; E. QUEROL, “Cristòfol Despuig, pugna pro patria. Noves dades biogràfiques sobre l'autor dels *Col·loquis*”, dins *Llengua & Literatura*, 16 (2005), p. 247-288.

⁷⁹⁸ Cfr. una síntesi sobre el procés constructiu de la sèquia de Manresa a M. TORRAS, “La Llum i la Sèquia”, dins *Manresa Medieval. Historia, art i cultura a l'Edat Mitjana*, Manresa, 2001, p. 157-165 i el

7.2.- Seqüència

Segons la relació de Carles Sabater, va ser l'any 1381 quan hi va haver els primers intents de fer un assut i una sèquia a Tivenys⁷⁹⁹. Ara bé, consta que la idea d'aprofitament de les aigües de l'Ebre per a rec era molt anterior i és ben segur que es feren abans alguns intents. Del 1346 es coneix el lloguer fet pel municipi dels serveis de Pere Ros, *mestre de treure aygua*, perquè examinés la possibilitat de construir una sèquia. El mestre va considerar, però, que es tractava d'una empresa inviable, com, de fet, així era tenint en compte la tecnologia de què es disposava a l'Edat Mitjana⁸⁰⁰. El document no esmenta el lloc on havia de fer-se aquesta obra, però una lletra enviada el 6 de juliol de 1630 pels procuradors de la ciutat a l'advocat Joan Pere Fontanella, que m'ha donat a conèixer Enric Querol, fa esment d'aquesta intervenció i la situa, com era lògic pensar, a l'indret on posteriorment van construir-se l'assut i les sèquies. El document, que cal relacionar amb l'estall de la sèquia que dirigia Joan de Joanies i amb la poca disposició que en aquell moment tenien les autoritats locals –no així de les classes populars i de la monarquia– perquè les obres arribessin a bon terme, diu concretament això: *advertesca com primerament, en lo any 1345, aquesta ciutat féu venir un gran official nomenat Pere Ros per a que miràs si del riu Ebro poria eixir una sèquia, y aquest féu relació que prenent sèquia esta ciutat del riu Ebro de la montanya de Som en avall, no seria de profit algú a esta ciutat*⁸⁰¹.

---

volum miscel·lani a cura de J. ALABERN i L. VIRÓS (editors), *Al voltant de la construcció de la sèquia de Manresa*, Manresa, 2002.

⁷⁹⁹ C. SABATER, *Manifiesto...* Més optimista és Carreras Candi, el qual, recollint una publicació decimonònica de Ruiz Ruiz, afirma que "el permis per a la construcció d'assuts a l'Ebre data del temps de Ramon Berenguer IV (1148). L'assut de Xerta es va començar poc després, però es va abandonar l'obra..." (F. CARRERAS CANDI, *La navegació...*, p. 277). També situen la construcció d'aquest element al segle XII autors més moderns, com ara A. LÓPEZ DAUFÍ, *Guia d'arquitectura de la Demarcació de l'Ebre*, Tortosa, 2002, p. 82. D'altra banda, ja hem vist com la datació "tradicional" situa els orígens de l'obra en època islàmica.

⁸⁰⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 3. f. 41v. El fet és que per tal que les sèquies poguessin portar aigua, calia fer un recreixement important de l'assut que només va ser possible amb la tecnologia del ciment hidràulic, de mitjan segle XIX. Precisament, una de les primeres fàbriques de ciment hidràulic que hi va haver a Espanya va establir-se al costat d'on havia de construir-se el nou assut.

⁸⁰¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Correspondència, 13. s/f. El document no fa esment de cap altre intent de construir les sèquies fins al del 1557, dirigit per Sebastià Martínez, el qual també va ser aturat perquè es considerava inútil. Com acabem de dir, els procuradors del 1630 estaven en contra de la construcció de les sèquies i, per tant, no els devia interessar donar rellevància als intensos treballs que es van dur a terme a finals del segle XIV i durant els dos darrers terços del XV.

La següent referència a l'intent de posar en marxa el projecte és del 1373 i, un altre cop, és el govern municipal qui pren la iniciativa. Estem encara, però, en un estadi que podríem qualificar "de prospecció", ja que simplement es fan una sèrie de despeses encaminades a veure les possibilitats reals d'emprendre un projecte d'aquesta envergadura. Es fan viatjar fins a Tortosa experts *allivelladors* de les ciutats de València i Lleida, Pere Torà i Pere Ferran (en algun document l'anomenen Berenguer Ferran). A més, hi van treballar alguns personatges del territori, com Guillamot, a qui es va anar a buscar a la font del Perelló, Domingo Gil, Ferrer Palatzi, Bernat Colteller *pus jove*, que estigué al servei dels *llivelladors* de València i Lleida, i Arnau Marco, pedrapiquer, mestre de la llotja, que estigué dos dies fent una estimació de les obres necessàries per a construir la *cèquia fon proposada fer per regar de la aygua de Ebre a la part de Bitem*.

Aquests mestres van valorar les possibilitats que existien de fer dues sèquies, una a cada marge del riu, el lloc des d'on calia començar a treballar i quines obres calia fer. Pere Ferran va afirmar que calia fer dues peixeres, tant a una banda com a l'altra del riu, per a poder regar (és a dir: que calia fer assuts), i Pere Torà va dir, en canvi, que es podia regar fins Andust –marge esquerre- sense necessitat de construir cap peixera, i que, malgrat que no havia *allivellat* al marge dret, que allí també podia regar-se (és a dir: pensava que podia captar-se l'aigua directament). Els fets, i, com ja hem dit, els estudis tècnics del segle XIX, demostren que el mestre valencià s'equivocava. No sabem, però, quina va ser la decisió de les autoritats locals. El silenci documental potser indica que les dificultats i despeses previstes van fer abandonar el projecte durant uns anys, fins que l'esmentada crisi cerealística i la insistència dels hereters van fer-lo renàixer⁸⁰².

Com ja hem comentat, Carles Sabater parla d'un intent –per a ell el primer- de posar en funcionament un canal de rec l'any 1381, intent que en aquesta ocasió va ser propiciat per un grup d'hereters particulars. No hem pogut constatar documentalment la notícia, però, com també hem dit abans, l'estudi de Sabater és prou fiable i cal contemplar la possibilitat que la dada sigui correcta⁸⁰³.

---

⁸⁰² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 9. f. LXXXVII-v, LXXXIXr, XCIr, XCIIr, XCIIv, XCIIIr, XCIIIv, XCIIIv; Llibre de Clavaria, 10. p. CXIII; Llibre de Provisions, 10. f. 48r-v.

⁸⁰³ C. SABATER, *Manifiesto...*

Allò que sí que sabem amb seguretat és que uns anys més tard, al 1385, el municipi va contractar novament els serveis del mestre Pere Torà, de València, que en aquesta ocasió es desplaçava des de Xàtiva. Pere Torà va tenir com a company de feina Guillem Toralles, de Montsó, qui, al seu torn, es desplaçava des de Balaguer. Ambdós van comptar amb la col·laboració, novament, de mestres i altres personatges de la ciutat. En aquest cas destaca el fuster Andreu Tranxer, un dels mestres més importants de la Tortosa del darrer terç del segle XIV, també citat com a *allivellador*, que es va desplaçar fins a Xàtiva per a portar a la ciutat Pere Torà. També cal citar el ponter, Bernat Bas, que s'encarregà d'administrar *les despeses als maestres qui livillaren l'aygua e als altres que per rahó de livillar hi foren*. Sembla que van ser els mestres forans els que van encarregar-se de fer un estudi de viabilitat del projecte, en el qual es va concloure que l'aigua no es podia treure.

Malgrat tot, però, hi ha constància que l'any següent, durant el mes de juliol de 1386, s'estava construint una sèquia a l'alçada del Coll de Som. En aquest sentit, cal recordar que el 18 de juliol de l'any esmentat Pere el Cerimoniós va concedir llicència als ciutadans de Tortosa perquè poguessin construir a l'Ebre tanques, conduccions i assuts per a captar l'aigua del riu i distribuir-la mitjançant sèquies i aqüeductes per a irrigació dels camps. Els va concedir, també, la possibilitat de construir molins i el dret d'imposar les talles i exaccions necessàries per a finançar el projecte. D'aquest intent també cal destacar, per la importància del mestre i per les repercussions que la notícia pot tenir en relació amb algunes informacions que el connecten amb les obres de la Seu, que Bernat Roca, el mestre de la Seu de Barcelona, va ser requerit pel municipi per a participar en el peritatge, raó per la qual va ser enviat a la Ciutat Comtal Gabriel Segarra, *scriptor domini regis* ciutadà de Tortosa. Roca, però, no va voler desplaçar-se fins al sud del Principat⁸⁰⁴.

Poc temps després, a inicis de 1388, Bernat Roca no va tenir més remei que viatjar fins a Tortosa, per tal com li ho ordenava el rei⁸⁰⁵. La documentació deixa enterament clara

---

⁸⁰⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 21. p. CLXXXIII, CLXXXVII, CLXXXVIII, CLXXXVIII, CLXXXII, CLXXXXVIII, CLXXXVIII, CC, CCCLVIII; Llibre de Clavaria, 22. p. CII, CIII; El privilegi de Pere III a ACA, C, reg. 947, f. 201r-202r. Transcrit per G. MARI, *Els privilegis medievals de Tortosa. Les concessions reials a la universitat de la ciutat de Ramon Berenguer IV a Ferran II* (UB, Tesi doctoral), 2 vol., Barcelona, 1994, p. 1434-1437, doc. 189.

⁸⁰⁵ El manament del rei a Bernat Roca va ser publicat per J. ALANYÀ, "Notícia de la Seu i Capítol de Tortosa a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (segles XIV-XV)", dins *Anuario de Estudios Medievales*, 28

la seqüència dels fets: el rei va ordenar-li al mestre que es desplaçés fins a Tortosa, un porter va donar-li notícia del manament, Gabriel Segarra, que ja havia anat a buscar-lo el 1385, va acudir a Barcelona amb Francesc Solà, *allivellador* de Manresa, que va treballar a Tortosa amb Roca i amb l'abans citat Guillem Toralles, de Montsó, i, finalment, Bernat Roca va presentar-se a la ciutat de l'Ebre, va fer el seu treball i, ràpidament, va marxar novament a Barcelona. Segons diuen els documents, va esmerçar 35 dies entre venir, *allivellar* i tornar, li van ser pagades 28 lliures, 17 sous i 6 diners, a més d'un complement d'11 sous per al viatge, i li va ser facilitat un mul propietat del fuster Andreu Tranxer, amb qui es va relacionar a Tortosa, per a la tornada. Ell és el mestre més important d'entre els actius a la sèquia de Som en aquesta època però, de fet, el pes del treball van dur-lo a terme altres dos mestres *allivelladors*, els esmentats Francesc Solà i Guillem Toralla o Toralles, que va ser cridat a Tortosa *per averar e afrontar-se ab lo allivellador de Manresa appellat Solà, de ço que s'és trobat per ells per lo fet de la cèquia que s'fa per regar*. Andreu Tranxer va fabricar, per a facilitar-los el treball, 3 llivells, *II de pas e I de entreguar*⁸⁰⁶. La documentació específica, a més,

---

(1998), p. 567-618; sobre la figura multidisciplinària del mestre, citat com a pedrapiquer, fuster i "livellador", mestre de la Seu de Barcelona, de diversos edificis i obres hidràuliques a la Ciutat Comtal, però també mestre del castell de Xàtiva (comunicació verbal del Dr. A. José i Pitarch), cfr. una bona síntesi amb diverses novetats a E. ORTOLL, "Bernat Roca, un artífex pluridisciplinari", dins J. YARZA i F. FITÉ (eds.), *L'artista-artesà medieval a la Corona d'Aragó*, Lleida, 1999, p. 271-293. Cal no negar rotundament la possibilitat (defensada per Alanyà i Almuni) que Bernat Roca estigués relacionat amb el mestre de la Seu de Tortosa al 1376, per tal com coneixia el bisbe Torrelles (argument expressant per V. ALMUNI, *Una fàbrica baixmedieval de gran envergadura. La catedral de Tortosa als segles XIV i XV. Estudi documental*, I (Tesi Doctoral inèdita, UB), Barcelona, 2003, p. 77) i havia de desplaçar-se fins a Xàtiva. Però trobo que tampoc no es pot afirmar rotundament, perquè els documents tortosins que l'esmenten clarament sempre el vinculen a l'obra de les sèquies, no pas a les de la Seu, i ho fan en una cronologia diferent als que, amb menys seguretat, el relacionen amb el mestre de la Seu. En aquest sentit, potser cal tenir en compte que Andreu Julià, que va ser mestre de la Seu tortosina entre 1376 i 1381, i està ben documentat com a "allivellador" a València, no va participar en els anivellaments d'aigua de l'Assut de Tortosa.

⁸⁰⁶ Segons les descriu Arturo Zaragozá, aquestes eines són "los niveles de alidada y de tranco. Este último, o arquipéndulo, era una versión más grande y sofisticada del nivel de albañil en forma de A. Este instrumento fue conocido por egipcios y romanos y su figura aparece en algún relieve de la antigüedad" (A. ZARAGOZÁ, "Juegos matemáticos; aplicaciones geométricas de los maestros del gótico en el episodio valenciano", dins J. YARZA i F. FITÉ, *L'artista-artesà...*, p. 195-196). *Los Veintiún libros de los Ingenios y Máquinas de Juanelo Turriano*, segons José Antonio García-Diego "la primera *Architectura* Hidráulica que ha llegado hasta nosotros" (datable al darrer quart del segle XVI), dedica un llibre sencer a la descripció dels nivells, i a explicar la manera de fer-los servir. Cfr. *Los Veintiún libros de los Ingenios y Máquinas de Juanelo Turriano* (Transcripción del manuscrito con Prólogo de PEDRO LAÍN ENTRALGO y Reflexiones de JOSÉ ANTONIO GARCÍA-DIEGO) (2 vol.), Madrid, 1996: LIBRO CUARTO, "De los niveles y sus formas" (I, p. 133-156). Cfr. també T. GLICK, *Regadío y sociedad en la Valencia medieval*, València, 1988, p. 363-364.

que la sèquia ja havia estat iniciada i que partia del *peu de la costa de Som*, és a dir, del mateix lloc d'on parteix avui el canal de l'esquerra de l'Ebre⁸⁰⁷.

Malauradament, desconeixem fins a quin punt aquestes obres inicials van representar unes infraestructures hidràuliques aprofitables. El cas és, però, que malgrat que existeixen algunes referències a la realització de treballs durant la dècada dels anys 90, en les quals més aviat sembla que el municipi abona unes servituds als hereters⁸⁰⁸, no tornem a tenir documentació sobre aquesta qüestió fins a l'any 1441, moment en què una nova iniciativa particular va fer renéixer l'antic projecte.

Abans de parlar d'aquesta empenta, però, cal tenir en compte que Sabater escriu que la construcció de l'assut va tenir lloc l'any 1402, i que la iniciativa va correspondre al bisbe Pedro de Luna, nebot del papa Benet XIII⁸⁰⁹. Com hem dit abans, Sabater acostuma a ser mitjanament fiable en tot allò que diu, i, a més, hi ha dos fets relacionats entre ells que fan plausible que els fets ocorreguessin com escriu aquest autor: que aquest prelat continués participant en els negocis de la diòcesi de Tortosa fins i tot després d'haver estat promogut a la mitra de Toledo, l'any 1403, i que el bisbe de Tortosa fos el principal beneficiat que el projecte arribés a bon port, per tal com era el propietari principal de la zona irrigable⁸¹⁰. Ara bé, hi ha diverses qüestions que fan dubtar d'aquesta afirmació de Sabater: en primer lloc, resulta sospitós que la documentació municipal contemporània que conservem no faci cap esment sobre una obra tan important. En segon lloc, resulta encara més sospitós que la documentació conservada sobre l'assut de les dècades de 1440 i 1450 no faci cap esment d'una construcció anterior. Finalment, i pel que fa al mestre que cita Sabater com a

---

⁸⁰⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 24. pp. CLXXXX, CLXXXXII, CLXXXXV, CLXXXXVII, CC, CCII-CCIII, CCX, CCXI, CCXXXI; Llibre de Provisions, 17. ff. 14v-15r, 24v, 28r, 42v-43r, 45r.

⁸⁰⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 29. p. CLXXVI; Llibre de Provisions, 18. f. 45r-v; Llibre de Provisions, 19. f. 37v. En el primer document aquí citat s'anota un pagament al notari Miquel de Taya per *l mes que stech al livellar de les cèquies del rech, e féu-ne procés per saber-ne la veritat*; sembla, doncs, que el municipi no tenia gens clar, en aquell moment, si l'obra era o no era possible.

⁸⁰⁹ C. SABATER, *Manifiesto...* Les obres de l'assut al 1402, malgrat que no les consideri definitives, són acceptades per J. MASSIP, "La presa de l'Assut", dins *La Veu del Baix Ebre*, 1765 (novembre de 1991), p. 15. Tot seguint Massip, també les citen J. H. MUÑOZ i S. J. ROVIRA, *Tortosa en temps de Carles I, segons el llibre de rúbriques (1522-1556)*, Tortosa, 2000, p. 18.

⁸¹⁰ Cfr. J. ALANYÀ, "Notícia...", *passim*; J. VIDAL, "Notes sobre els bisbes Francesc Climent Sopera i fra Pere Gacet: *addendes* a l'episcopologi de Ramón O'Callaghan", dins M. A. PRADILLA (ed.), *Història i territori a les comarques de la diòcesi de Tortosa*, Benicarló, 2004, p. 297-308. Ens cal apuntar, aquí, que a la dècada de 1450 el màxim impulsor de les obres del canal de Tivenys va ser el bisbe Ot de Montcada.

responsable de la construcció, Muza Alami, cal dir que tampoc posseïm cap referència sobre la seua activitat en altres obres de la ciutat i que el seu nom, “Alami”, podria ser una referència al nom d’un oficial administratiu en llengua àrab, oficial administratiu relacionat amb els sistemes de regadiu⁸¹¹. Per acabar d’arrodonir aquest cúmul de complicacions, Carreras Candi situa l’activitat d’aquest Muça Alami pels volts del 1441⁸¹², que és el moment en què, com acabem de dir, es reprenen les obres de l’assut, malgrat que a les notícies conservades sobre aquest moment constructiu el nom del mestre musulmà no apareix enlloc. Amb tot, l’existència documentada d’un mestre Muça Alamin a la Saragossa d’inicis del segle XVI⁸¹³, l’esmentada veracitat de Sabater, l’activitat dels prelatos tortosins en aquest afer i la gran quantitat de moros dedicats a la construcció a la Tortosa baixmedieval, fan que no pugui descartar-se completament la possibilitat que hi hagués hagut importants projectes, o fins i tot obres, a inicis del segle XV (malgrat que, evidentment, en aquest cas no podria ser la mateixa persona l’hipotètic mestre que cita Sabater l’any 1402 i el que hi ha documentat a Saragossa l’any 1502), o que un mestre de nom Muça Alami hagués participat a les obres de l’assut a la dècada de 1440 (en aquest cas, sí que podria ser el mestre actiu després a Saragossa, o el seu progenitor).

Però parlem de les coses que podem dir amb seguretat del projecte iniciat l’any 1441. En primer lloc val a dir que per a fer-lo efectiu, davant la suplicació dels hereters que havien pres la iniciativa, el municipi va mirar de recaptar *profertes* o jornals voluntaris i gratuïts de diferents particulars, gremis (sabaters, teixidors, fusters, ferrers...) i comunitats (moros, jueus). Entre aquests, el pedrapiquer Guillem Pelliça, actiu a les obres de la Seu per part de la ciutat⁸¹⁴, va prometre, si obrava *en la cèquia, fer tres jornals franchs en quiscun mes, i que si tallava la pedra, promès tallar franques CC pedres*. A més, molts mestres d’aixa (Gabriel Paladella, Llorenç Lloça, Bernat de

---

⁸¹¹ Segons Thomas Glick, l’*alamí* o *amin* és l’oficial cristià que deriva de l’*amin al-ma’*, característic dels sistemes de rec petits, i el nom s’aplicava a una gran varietat d’oficials amb funcions de responsabilitat econòmica i administrativa (T. GLICK, *Regadío y sociedad...*, p. 292-295). En canvi, M. T. Ferrer, que defineix l’*alamí* com la persona que “dirigia la comunitat local i la representava davant el rei o del senyor i en els litigis, tant a València com a Aragó”, afirma que a Catalunya aquesta figura no apareix mai com a dirigent de les aljames reials –Lleida i Tortosa– als segles XIV i XV. Segons aquesta mateixa autora, “només apareix la figura de l’*alamí* a les localitats petites del territori de Tortosa”. Cfr. M. T. FERRER, “L’Aljama islàmica de Tortosa a la Baixa Edat Mitjana”, dins *Recerca*, 7 (2003), p. 179-230 (197-198).

⁸¹² F. CARRERAS CANDI, *La navegació...*, p. 277 *apud* J. RUIZ RUIZ, *Descripción del Mapa Geográfico de la Provincia de Tarragona*, Tarragona, 1846.

⁸¹³ C. GÓMEZ URDÁÑEZ, *Arquitectura civil en Zaragoza en el siglo XVI*, II, Zaragoza, 1988, p. 103.

⁸¹⁴ J. VIDAL, “Notes sobre la contribució...”, *passim*.

Bas...), mestres de cases (Joan de la Cova, Bartomeu Guardiola, Joan Ferrer, Francesc Solà...) i fusters (Guillem Pere...) van prometre treballar gratuïtament a les obres.

Els preparatius per a escometre amb èxit aquesta nova proposta van ser molt més sòlids que els de les anteriors empentes. A fi de posar en funcionament els assuts, les sèquies i les pesqueres projectades es van comissionar mestres d'aixa i pedrapiquers perquè anessin a inspeccionar obres similars existents entre Saragossa i Tortosa, i concretament consta que van anar a veure els assuts que eren construïts a Escatró i Casp. Allí van anotar les amplàries, les llargàries i els materials convenients per a portar a terme la construcció. L'informe, que van dur a terme els mestres locals Domingo Xies, Antoni Alcanyic (*mestres de navilis e de axa e de moltes altres artelleries*) i Bernat Gual (*mestre de paredar de pedra*) conclou que es veien capacitats per a dur a terme tots i cadascun dels elements necessaris i que, per tant, no veien necessària la contractació de mestres forasters. Un cop escoltada aquesta relació, els prohoms de la ciutat van anar a parlar amb el Capítol de la Seu –el bisbe Montcada, en aquest moment, estava al Concili de Basilea– per a reclamar col·laboració del clergat, ja que *la fabricació de les dites cèquies era profit no solament dels singulars de la dita ciutat, mas encara del clero, com la major partida de les heretats los fahés cens e fossen directes senyors e s fossen oferits per proferta en la fabricació de les dites cèquies.*

Fet això, i a petició dels hereters, es va fer viatjar fins a les sèquies de Tortosa els mestres Domingo Estanosa i Arnau de Luna, mestres de la sèquia de Casp, perquè *livellasen la aygua de la cèquia de Tiveing, ja principiada, per saber e veure en quin loch o altària pujaria de la dita cèquia de Tiveing com seria a Tortosa.* Al seu torn, els procuradors i el Capítol de la Seu plegats *volgueren que lo maestre de la Seu, apellat mestre Johan de Exulbe*⁸¹⁵, *en Domingo Xies, n'Anthoni Alcanyic, hòmens sperts en tals e altres actes, e en Bernat Gual, maestre e obrer de pedra, tornassen a veure e livellar la cèquia.* Consta que els esmentats mestres, juntament amb el pedrapiquer Guillem Pelliça, estigueren *quatre dies, comprès lo dia de Tots Sants de l'any 1441, en lo qual*

---

⁸¹⁵ Sobre Joan de Xulbi, que fou un dels mestres presents a les famoses consultes de Girona l'any 1416 i ocupà el càrrec de mestre major de la Seu de Tortosa des de la mort del seu pare, Pasqual de Xulbi, vers el 1418, fins al seu decés, vers el 1458, cfr., bàsicament, J. MATAMOROS, *La catedral de Tortosa*, Tortosa, 1932, p. 68; V. ALMUNI, "La catedral de Tortosa", dins *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura, I. Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos, 1*, Barcelona, 2002, p. 334-338.

livellaren, e livellaren ab dos livells, un de pas o de peu e altre de entreguart. Segons la relació conservada a l'arxiu:

E, primerament, ab la aygua pus minva de tot l'any, ha de pujada de la aygua del cap de la çut fins a la creu de la rocha primera, XI palms.

Item, ha de devallada de la dita creu fins al sòl Almenara, quatre palms e mig.

Item, partint de la Almenara a nivell exint al camí de Benifallet, en una olivera hon ha un senyal, allí fa afonar la cèquia quatre palms e mig per a ésser a nivell sòl de cèquia ab la Almenara.

Item, venint avant a una olivera, en la carrera, que té dues creus en la soqual, allí és nivell sòl de cèquia ab la Almenara.

Item, l'altre senyal és a una olivera que té una lupia en la çoqua, e en la dita lupia ha una creu, allí és sòl de cèquia és fora camí la dita olivera L passes.

Item, en lo ort d'en Jacme Querol, prop lo loch de Tiveing, en un magraner ha una creu, e allí és sòl de cèquia.

Item, al cantó de la torra d'en Messeguer, de Tiveing, envers lo fossar dels moros, ha una creu, allí fa afonar la cèquia set palms per a sòl de cèquia.

Item, en lo cantó de la sglésia de Sent Benet, e en lo lindar de la porta, en la çoqua del ledoner, ha creus, allí és sòl de cèquia.

||^f 47r

Item, en la intrada del stret, davant los torms, ha una creu en terra, allí és sòl de cèquia en lo camí.

Item, passada la costa, a la part de Tortosa, en una rocha plana que jau en lo camí, ha una creu, allí és sòl de cèquia.

Item, en la Rojal, ha una rocha que és damunt lo camí, en dret del senyal antich, XXV palms damunt lo camí, allí és sòl de cèquia.

Item, en la vinyaça d'en Domingo Roig, deçà la Rojal, ben alt ha una fita de pedra, allí és sòl de cèquia.

Item, davant e damunt lo mas d'en Pinyol, sobre camí, en una heretat de Malquetra, moro, en un enfront de rocha, ha una fita de pedra, allí és sòl de cèquia.

Item, en lo camí davant lo mas d'en Francesch Menjavaques, és cinquanta palms en alt, sòl de cèquia, sobre lo camí.

Item, a la desexida de Barrugat, davant un carrover d'en Dalmau de Jardí, LX palms sobre lo camí, és sòl de cèquia.

Item, davant lo mas del Tabaler, moro, e de na Mallenga, en lo camí, és sòl de cèquia, sobre terra, setanta e V palms.

Item, al peu del peyró de Santa Maria de Bitem, és sobre terra, sòl de cèquia, huytanta palms e mig.

Item, fon sòl de cèquia com foren al portal de Vinpeçol de Tortosa, cinch-cents setanta-sis quarts de palm, que són cent quaranta-quatre palms sobre la polleguera de la porta del dit portal de Vinpeçol.

||f. 47v

Item, ha de la Almenara de la cèquia de Tiveing fins al fossar dels moros de Tortosa, docentes noranta-nou [trents] de corda, que a rahó de vint e cinch canes per corda són set milia quatrescentes⁸¹⁶ setanta-cinch canes, que a rahó de tres passes per cana fan XXII milia CCCCXXV passes, e més, serien, a rahó de VIII palms per cana, LVIII milia DCCC palms de la almenara fins al fossar dels moros.

El 5 de desembre de 1441 Joan de Xulbi tornà a amidar la distància existent entre *la cèquia de Tiveing* i el portal de *Vimpeçol*, *e és la causa aquesta que si s'havia a fer ab diners, que poguer ésser vista què costaria*. Xulbi deixà per escrit *en un paper que y havia LVII milia CCCCXXV passes, e més, serien a rahó de VIII palms per cana, LVIII milia DCCC palms de la almenara fins al fossar dels moros*.

L'abril de l'any següent, 1442, i com *ja en altres supplicacions sia stada deduhida la utilitat, necessitat e profit que s spera inseguir de la fabricació e construcció de les dites cèquies, no [curant] aquella reiterar com quiscun puxa aquelles considerar e entendre, dien e supliquen los qui ja en altres supplicacions han supplicat, ço és, en Jacme Avella, en Johan Pinyol e altres, als molt honorables e present Consell plàcia delliverar e provehir que la çut e cèquies ja principiades se facen en nom de Tortosa e a despeses del pobble, lo qual pobble hi ha feyts profertes tals que sense res del comú de la ciutat quiscun dia poden obrar en la çut e cèquies sobredites hòmens, e les dites profertes basten a durar per un any, dins lo qual creu hom que ab ajuda de nostre Senyor les dites çut e cèquies seran aacabades e après lo dit pobble és prest de fer atre tantes e reiterar profertes e jornals fins e tro a tant les dites cèquies seran acabades, en les quals cèquies a fer és majors obs treball personal que no diners*. Així, la pecúnia

⁸¹⁶ Segueix cinquanta-set cinch canes, ratllat.

que serà recollida per a les obres s'emprarà en la contractació d'un mestre i en la fabricació de dues o tres pontones, i s'espera que sigui aportada, principalment, pel *senyor bisbe, Capítol, clero e abbat de Benifaçà*, ja que la ciutat ja en temps passat, en principi la dita cèquia, féu adjutori a aquells qui la principiaren de CC florins. El mes d'agost d'aquest any ja hi havia construïda una *pontona gran, molt ampla de popa, ab son torn*, que fon feyta ab gran avantatge de fusta que y fon donada de salaris de mestres e de calafats, qui hi faheren molts jornals franchs. El 6 d'agost la nau partí ab una *carrava de sa companyia, qui fon comprada, e anaren per començar de fer gitada de pedra en la çut, hon anaren e principiaren de fer fahena lo offici dels sabaters*. I així, consta que el 25 de setembre de 1442 Antoni Alcanyíç i Domingo Xies ja havien fet un port a l'assut, sobre el qual foren interrogats diversos barquers sarraïns, com ara Abdallà Angeli, de Mequinensa, o Fformat Amazit, de Vinebre⁸¹⁷.

El mes de setembre de 1442, amb l'assut en construcció, la ciutat va anar a buscar Bartomeu Casanova, *maestre d'aygues e de fons* de Xàtiva, que estava treballant a Sant Mateu, perquè revisés el sistema de canalització de la nova font de l'Àngel, que s'havia construït defectuosament, i *l'açut qui's feya en lo riu damunt Xerta*⁸¹⁸. El mes de febrer de l'any següent, 1443, la reina Maria va concedir a la universitat de Tortosa els privilegis que li havien estat demanats de poder fer sèquies, assuts, pesqueres, port, nafores, ventoles i molins a l'Ebre, a l'altura de Tivenys. El municipi argumentava la seua petició dient que li era necessari *ab indústria obviar a la sterilitat dels splets qui sovent per fretura de aygues pluvials se esdevé que's seguexen fams e pobresa e haver*

⁸¹⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 380 (paper).

⁸¹⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 65. f. 60r-v. Transcrit per J. VIDAL, "Documents medievals sobre la font de l'Àngel de Tortosa", dins *Recerca*, 8 (2004), p. 146-147, 152-153 (docs. 7 i 8). A banda de l'activitat que aquí documentem a Sant Mateu i Tortosa, consta que Casanova era "llivellador" i mestre d'obres de Xàtiva. Segons indica Thomas Glick, "Fue designado como asesor experto en una disputa entre las Comunidades de regantes de las acequias de Benacher y Faitanar (3 de abril de 1435). El 18 de julio de 1437, junto con Jacme Gallen, examinó el *partidor* que dividía el agua entre Benacher y Quart. El 16 de septiembre de 1441, supervisó las aguas de las marjales de Valencia con vistas a ampliar la Acequia Nueva y ensanchar la Acequia de En Fluvià, y recibió 90 s. por su trabajo. Un documento de 7 de febrero de 1489, se refiere a la partición (probablemente en tiempos anteriores) del agua de la Acequia Real de Alcira, que En Casanova hizo" (T. GLICK, *Regadio y sociedad...*, p. 364-365). Podria ser el mateix mestre que bastants anys abans, entre 1410 i 1412, participà a les obres del castell de Xàtiva, encara que també podria ser que es tractés del seu fill, que l'any 1429 apareix citat com a *manobre* en aquest mateix edifici. El mestre Casanova encara treballava al castell de Xàtiva l'any 1441 i apareix a Sogorb l'any 1430 (Cfr. J. V. GARCÍA MARSILLA, "El mantenimiento de los recintos fortificados en la Valencia bajomedieval. Las reparaciones del castillo de Xàtiva (1410-1412)", dins *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 18 (1997), p. 475-493; J. V. GARCÍA MARSILLA, "Las obras que nunca se acaban. El mantenimiento de los castillos en la Valencia medieval: sus protagonistas y sus materiales", dins *Ars longa*, 12 (2003), p. 7-15). Segons m'ha comunicat el Dr. A. Zaragoza, els Casanova estaven relacionats amb la família Borja i, per tant, probablement tenien contactes amb Itàlia.

*còpia e habundància mijançant bon treball e sol·licitut, hajen haüda grandíssima voluntat e bon e sant propòsit de traure l'aygua del flum de Ebro, i remetien la sobirana als Costums, segons els quals, i citant literalment el document, tothom pot fer e fer fer e'l flum de Ebre e en les altres aygües e en sos honors e en ses possessions, franquament e quitia, molins, forns e banys [...] poden encara fer nores e çuts e cèquies e pexeres hon pusquen pendre les aygües per tots lochs a regar lurs honors e possessions...*⁸¹⁹ Aprovats els set capítols proposats per la ciutat –en què, com hem dit, es concedeix a la ciutat llicència per fer les sèquies i l'assut, i permís per poder manllevar a cens per tal de sufragar les obres- pareix que la construcció de l'assut va anar ràpida. Consta que ja estava construït el 1445 i que, en aquest mateix moment, la sèquia que n'aprofitava l'aigua ja arribava prop del lloc de Tivenys, d'on segurament no va passar mai, malgrat l'animació del poble que comenten els documents⁸²⁰.

L'assut l'any 1850, segons H. P. Job i J. P. Leferme (Ministeri de Foment)

Aquest assut devia ser, en essència, la mateixa estructura d'estacades i pedres que apareix en alguns dibuixos conservats del segle XIX (En aquest sentit, sembla factible que els grans blocs de pedra que hi ha als peus de l'actual assut, construït a la dècada del 1850, siguin restes dels assuts fets i refets des de la dècada de 1440 i durant tota l'època moderna). Ocupava el centre del riu i deixava dos passos –els ports que apareixen citats a la documentació- a costat i costat, perquè hi circulessin les embarcacions. És probable que correspongués, a grans trets, a allò que l'autor de *Los Veintiún Libros de los Ingenios y Máquinas de Juanelo Turriano* anomena “azute de selva”. Segons la seua definició, “en este modo de azute vase hincando estacas de palo

⁸¹⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 323 (paper); Registre 417 (pergamí). Aquest darrer transcrit per G. MARI, *Els privilegis...*, p. 1752-1760, doc. 273.

⁸²⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 42. f. 63r-v.

en el suelo del río, cuando el suelo no es de peña. Y en este azute, después de ser hincados los palos, vásele entretejiendo de ramas y piedras [...] Y, así, se van levantando hasta llegar a la altura que conviene. Los cuales se hacen que se traviere el río, mas estos azutes no se hacen en ríos grandes, salvo que en alguna parte, que no es para más de encaminar el agua, que aunque las crecidas se le lleve, luego es vuelto a reparar. Y nunca se hace por línea recta, mas por línea diagonal. Y el hacerlos sobre esta línea se hace por razón de ir hurtando la fuerza a la agua y, también, por desviar el agua, y porque está muy más firme el azute en esta línea, por razón que el río no hiere todo en el azute igualmente que hiere de soslayo, que, al un cabo, hace con las ribas un ángulo acuto y, a la otra parte, obtuso, que si hiciese con las ribas los ángulos rectos no duraría punto, por causa que a la menor crecida que hiciese el río, luego se le llevaría. Pónense tres y cuatro órdenes de estaquería, y más, según se quiere hacer⁸²¹.

L'assut l'any 1867. J. P. Lenté (AHCTE)

Malgrat que l'assut estava enllestit al 1445, i que des de poc abans ja es podia regar algun petit tram fins a Tivenys, l'any 1449 un grup de mestres de Casp, juntament amb Antoni Alcanyç i Joan de Xulbi, tornaren a *livellar* les sèquies⁸²². A més, sembla que no va ser fins l'any 1451 que els hereters promotors (dels quals se'n compten set, amb el cardenal Ot de Montcada⁸²³ al cap) van signar uns capítols amb el mestre de fer sèquies Joan March o de la Marca, de Besalú, per a la construcció d'un canal que servís per a regar específicament la partida o quarter de Bitem. Pel que fa a la concòrdia, sabem que es va redactar i va signar-se a la posada de Bitem i que va actuar com a

⁸²¹ *Los Veintiún Libros...*, I, p. 267-269. De fet, es dedica tot un llibre a la descripció d'aquests elements i uns altres tres a la manera de canalitzar les aigües: LIBRO SEXTO, "Del llevar aguas en diversas maneras y de aguaductos"; LIBRO SÉPTIMO, "Para llevar aguas que pasen unas por debajo de otras"; LIBRO OCTAVO, "De las diferencias que hay en el llevar de las fuentes"; LIBRO NONO, "Que trata de diversos modos de azutes o presas de río" (I, p. 179-296).

⁸²² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa, Llibre de Clavaria, 69. f. 96r.

⁸²³ Consta que durant aquests anys el bisbe Montcada va desviar recursos de les obres de la Seu per a la construcció dels canals. Cfr. J. VIDAL, "Notes sobre la contribució...", *passim*.

notari Joan Vello. Va acordar-se que el mestre iniciés la sèquia a l'alçada de l'assut, que ja era construït, i que foradés allí (al damunt i cap de l'assut) una roca que ja era assenyalada amb una creu. Aquest canal, principiàt al lloc esmentat, havia de transcórrer fins a una casa que era al cap del fossar dels moros, prop de la ciutat, coneguda com "el faedor d'en Riba". El mestre, a l'inici de la sèquia, estava obligat a fer un estellador de pedra picada, per a poder dur a terme les tasques de neteja necessàries. L'amplada del sòl havia de ser de 10 pams, i l'alçada degudament proporcional. En un sector concret del primer tram, el sòl havia de ser d'argamassa, i en el lloc concret on s'havia d'agafar l'aigua, havia de fer-se una paret d'argamassa per tal d'evitar que les crescudes de riu malmetessin l'obra. El contracte preveia tots els accidents naturals i artificials que es trobaven al llarg del recorregut de la sèquia, i entre ells tots els desnivells dels barrancs que des de la serra de Boix i de Creu Redó desemboquen al riu. En el pas dels barrancs, per tant, la sèquia havia d'ésser reforçada amb argamassa i en alguns sectors fins i tot recoberta de volta. Es va preveure la construcció de tres estelladors. El compromís del mestre va ser fer l'obra en el termini de tres anys, amb el lliurament d'una fase de l'obra cada any (el primer, el tram que va fins a l'olivera de la Rojal, el segon any fins a Bitem i el tercer fins al faedor d'en Riba, ja dins ciutat). A canvi, s'acordava que rebés una quantitat equivalent a 11.000 florins. Segons diu el document⁸²⁴:

En nom de Déu, com entre lo reverent senyor Ot, per la gràcia de Déu bisbe de Tortosa, e alguns hereters de la partida de Bitem, per rahó de la cèquia qui novament los dits hereters volien fer traure, la qual regàs lo quarter de Bitem, se fossen concordats ab en Johan de Marcha, habitador de Basalú, maestre de fer cèquies e de traure aygües, e axí lo dit reverent senyor bisbe⁸²⁵ e los dits heretes, de una part; e lo dit en Johan de Marcha, de la part altra, haguessen feyts e concordats certs capítols, e fossen personalment dins la posada de Bitem per fermar los dits capítols, per tant, lo dit reverent senyor bisbe e hereters, de una part; e lo dit maestre, de la part altra, volgueren que los dits capítols los fossen lests, los quals de feyt los foren lests per mi, Johan Vello, notari, e aquells lests migançant sagrament, los dits hereters, de una part, e lo⁸²⁶ dit maestre, de la part altra, fermaren los dits capítols presents per testimonis en la ferma dels dits capítols los honorables mossèn Ffrancesch Sentjust, de casa del dit reverent bisbe, en Ferrer de Junqueres, mercader, en Johan Cervelló, ferrer, e en Pere Vinader, laurador, ciutadans de Tortosa, però foren de concòrdia abdues les dites parts que si per ventura la senyora reyna no volia atorgar als dits hereters certa provisió o privilegi qui los dits hereters entenien demanar a la dita senyora reyna, ab lo qual los fos donada per la dita senyora licència de poder fer la dita cèquia e altres coses que demanaven ésser atorgades per la dita senyora, segons

⁸²⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 380 (paper). f. 52r-54v.

⁸²⁵ Segueix *dix*, ratllat.

⁸²⁶ Segueix *s*, ratllat.

en la supplicació feyta per la dita rahó se contenia que la ferma que les dites parts havien feyta no valgués res. E fermaren e juraren los dits capítols les dites parts diumenge, hora de vespres, quis comptava a setze del mes de maig any de la nativitat de nostre senyor Mil Quatrecent cinquanta e un.

Los quals hereters que fermaren⁸²⁷ són los següents:

Primo, lo dit reverent senyor Ot, bisbe de Tortosa.

Item, lo honorable en Johan Ycart, ciutadà.

Item, en Lançalot Pelegrí, ciutadà.

Item, en Matheu Vallès, ciutadà.

Item, en Johan Pinyol, laurador.

Item, en Pere Fullea, laurador.

||f. 52v

Item, n'Anthoni Torrabeces, ortolà.

Item, Bemevist Bubo, juheu, de la una part.

E de la altra ferma e jurat en Johan de Marcha, mestre.

E són los capítols que juraren e fermaren los infrasegüents⁸²⁸, e volgueren les dites parts que lo presens contracte fos ordenat sie stesament ab penes, clàusules, obligacions, renunciacions, com ordenar-se pogués, nu mudada la substància, lo tenor dels quals capítols és ut sequitur.

En nom de Déu nostre Senyor, Déu Jesuchrist, e de la gloriosa e benaventurada Verge Maria, mare sua, capítols fets, inhits e concordats entre los hereters de la partida appellada de Bitem, qui fan e faran fer la cèquia que se ha a traure del flum d'Ebre per regar les terres del quarter e partida dessus dita, de una part; e en Johan de Marcha, habitador de Basalú, mestre de fer la dita cèquia, de la part altra, sobre la consctrucció, fabricació e obra de la dita cèquia, e per causa de aquella fahedora, los quals capítols són de la forma e tenor següent⁸²⁹:

Primerament, que lo dit mestre sia tengut de començar e donar començament e principi a la dita cèquia en aquesta forma e manera que obrirà e foradarà per lo mig la roqua en la qual ha una creu que és damunt e al cap de la çut, e que en la dita ubertura e foradament sia e harà ésser lo cap e principi de la dita cèquia, e per aquell loch hajen haver entrada les aygües que per aquella discorren e seran duytes, e al cap de la dita ubertura e foradament de la dita roqua lo dit mestre façe e sia tengut de fer hun stellador de pedra picada, fet e fabricat ab tota perfecció, fortalesa e fermetat, per tal que la dita cèquia, quant mester sia, se pusca escurar e tanquar e girar les aygües al riu, perquè no empatxen lo dit scurament. E més, lo dit mestre haja e sia tengut fer e fabricar la dita cèquia del dit principi e començament fins a una casa que és al cap del fossar dels moros, prop la ciutat, appellada lo fahedor d'en Riba, e allí serà fi de la dita sèquia e obra.

||f. 53r

⁸²⁷ qui fermaren, interlineat.

⁸²⁸ Segueix del tenor infrasegüent, ratllat.

⁸²⁹ En el marge esquerre: Són los capítols en les cubertes, de mà de mossèn Pere Terça, s'an a comprovar aquests ab aquells.

Item més, que lo dit mestre faça e sia tengut de fer la dita cèquia de amplària en lo sòl de deu palms, e de altària que sia responnent a la dita amplària, degudament e segons se pertany e serà necessari. E més, lo dit mestre faça e sia tengut fer del dit principi hon se foradarà la dita roqua fins al stallador vell lo dit sòl de la cèquia de argamassa, per ço que sia stanch e l'aygua no puixa scolar per lo dit sòl. E més, lo dit mestre faça e sia tengut de fer del cap de la dita roqua en principi de la dita cèquia fins al dit stellador vell una paret de arguamassa que era paret de la cèquia, ab sons bons fonaments vers lo riu, la qual serà de amplària de V palms e de altària de huyt palms, axí fort com fer se puixa en manera que lo riu no puxa deroquar ne enrunar en rompre la dita cèquia en temps de crescudes d'aygua.

Item més, lo dit mestre durà e portarà la dita aygua e farà la dita cèquia tan alta com porà, portant aquella per los peus de les muntanyes, en manera que les terres que seran dejús la cèquia e dejús les dites muntanyes se puxen ben regar, e farà aquella per los lochs que són stats senyalats en lo livell fet per lo dit mestre de la dita cèquia, la qual cèquia lo dit mestre farà e donarà stanqua en tots lochs e parts de aquella, per manera que les aigües que per la dita cèquia discorreran no puxen scolar ne perdre's en alguna manera.

Item més, lo dit mestre, estant⁸³⁰ lo dit azut en lo ésser que és de present, sols ne sia clos de la trenquada que és en aquell, e no havent portell en trencada en lo dit azut⁸³¹, donarà e haja e sia tengut almenys vint files d'aigua en la dita cèquia, la qual quantitat d'aigua durà e portarà per tota la dita cèquia per poder reguar de aquella les heretats dels dits hereters.

Item més, lo dit mestre donarà e harà e sia tengut donar la dita quantitat d'aigua encara de terra, ço és, equal l'aygua ab la terra al peu de una olivera appellada la Rogal, per manera que d'allí ençà se puxen regar de la dita aygua les heretats dels dits hereters.

||f. 53v

Item més, que⁸³² lo dit mestre haja e sia tengut fer la dita cèquia per los barranchs hon haurà a passar ab dues parets d'argamassa e ab hun peu a la part damunt de la cèquia e altre peu a la part davall de aquella, de arguamassa, per fortifficar la dita cèquia en los dits barranchs, per manera que aigües plujals discorrens per los dits barranchs no puxen rompre e trenquar aquella. E haja e sia tengut fer la dita cèquia per los dits barranchs cuberta ab volta de arguamassa o descuberta, axí com los dits hereters volran e elegiran.

Item més, lo dit mestre haja e sia tengut fer tres⁸³³ estalladors, o tants com mester no haurà, sens lo del cap de la cèquia dessús dit, en aquells lochs e parts que los dits hereters volran e elegiran de pedra piquada, e ben obrats, per ço que de loch en loch la dita cèquia se puxa buydar e scombrar si mester serà.

---

⁸³⁰ Segueix en, ratllat.

⁸³¹ Segueix almenys, ratllat.

⁸³² Segueix les he, ratllat.

⁸³³ Segueix tr, ratllat.

Item, que lo dit mestre haja e sia tengut haver feta e acabada ab tot compliment e perfecció la dita cèquia dins tres anys continuus, ço és, dins hun any farà e haurà fet la dita cèquia en la dita ferma e manera fins a la dita olivera appellada la Rogal, e dins altre any fins a Bitem, e dins lo terç e darrer any fins a la dita casa appellada lo fahedor d'en Riba, hon la dita cèquia e obra pren e ha a prenre fi e conclusió, segons que dessús és dit.

Item, que si dins hun any après feta e complida la dita cèquia e obra se farà algun trench en aquella, o apparrà es mostrarà en algun loch e part de aquella algun vici de la dita obra, o deffalliment, per no ésser estada aqueulla feta e obrada en la forma e manera, o ab aquella fermetat e perfecció que's podia o's devia fer, e açò a conexença de dos mestres de tals obres, experts, per los dits hereters elegidors, que lo dit mestre haja e sia tengut a ses pròpies despeses, a consell dels dits mestres, reffer e millorar la dita cèquia en tots aquells lcohs e parts que per aquells serà dit e consellat, e farà en los dits lochs tota aquella obra que per aquells dits mestres serà dita e consellada a perfecció e fermetat de la dita cèquia e de la obra de aquella.

Item, que los dits hereters hajen e sien tenguts donar e pagar al dit mestre, per causa de la fabricació e obra dessús dita de la dita cèquia, per son salari e treball, e per tot ço quant aqueulla puixa e dega haver per la dita causa e rahó, onze milia florins, los quals hajen ésser pagats al dit mestre en tres||^{f. 54r} terces, ço és, la una terça com la cèquia serà a la Rojal, ab l'aygua encara decorra segons que dessús és dit, e l'altra terça com la dita cèquia l'aigua serà a Bitem, e l'altra terça com la dita cèquia e aygua serà al dit fahedor d'en Riba, hon serà e ha ésser fin de la dita cèquia e obra de aquella.

Item més, que los dits hereters fahent lo dit mestre e mentres farà la dita cèquia de la Zut fins a la Rojal, hajen e sien tenguts de la primera terça bestraure e fer bestraure per aliments al dit mestre e als obrés e hòmens ajudants que aquell hi tenrà, lo que aquell e aquells⁸³⁴ hauran mester e'ls serà necessari per pa, vi e carn, e més encara per ferraments e per obra de lit, axí per al dit mestre com per los obrés, tanta quantitat com per les dites coses serà mester. E quant la dita cèquia serà a la Rogal, ab l'aygua en cara de terra, que los dits hereters facen compliment e paguen complidament la dita primera terça al dit mestre, lo qual haja penre e rebre en compte e pagua de aquella lo que per les dites causes e en los dits usos serà bestret per los dits hereters, sobre la qual bestreta hajen star les dites parts al compte que de aquella serà regit e administrat per lo qui serà elegit e destinat a fer e continuar aquella.

Item, que les dites cantitats de onze milia florins e les pagues fahedores de aquelles en la forma dessús dita, hajen ésser assegurades al dit mestre per cinch o sis dels dits hereters dels pus principals que seran concordats, los quals se obliguen e sien tenguts obligar-se quiscú per lo tot, ab sacrament, en dar e pagar al dit mestre les dites cantitats de onze milia florins en les dites terces e forma dessús contenguda, sens tota dilació, excusació, excepció e contradicció, e sens plet e qüestió, e sens que no hauran recors a jutge ecclesiàstich o secular, axí a nostre sant pare com al senyor rey e senyora reyna, com a qualsevol altres

---

⁸³⁴ Segueix hi, ratllat.

officials inferiors, e renunciaran a benefici de appellació e al benefici de [...] e a tot altre auxili e benefici que ls pogués ajudar e s sotmetran a qualsevol cort ecclesiàstica o secular e etcètera, en consciència que a sola hostensió dels presents capítols puixa ésser feta execució contra aquells e sos béns en les dites quantitats e en tots dans e despeses, e per ço obligaran tots sos béns haguts e per haver, ab totes aquelles clàusules e cauteles que al dit mestre puxen aprofitar a fortificació de la dita obligació.

Item, que lo dit mestre puxa pendre e los dits hereters hagen e sien tenguts donar tota aquella pedra e tota aquella fusta o lenyes que seran mester e necessari per a la construcció e fabricació de la dita cèquia e obres de aquella, en tots aquells lochs e parts en bs quals la dita pedra, fusta e lenya haurà mester, exceptat oliveres e carrovers, e açò francament e sens que no n'haja res a pagar per les dites coses, e sens empaig e contradicció de qualsevol persona||^{f. 54v} de qui fossen les dites pedres, fusts e lenyes, emperò, que les pedres, fusts e lenyes lo dit mestre se haja haure e portar per a la dita obra a ses despeses.

Item, lo dit mestre haja e sia tengut obligar-se ab sacrament e homenatge que farà la dita⁸³⁵ cèquia en los temps dessús specificats, e complirà e farà totes e sengles coses que dessús són contengudes que ha esguar a ell e que dins hun mes après que serà demanat e request per los dits hereters començara fer la dita cèquia e continuarà la obra de aquella per manera que sia⁸³⁶ feta e acabada dins tres anys continuus, segons que dessús és dit.

Item, que lo dit mestre haja e sia tengut haver tots aquells obrés e hòmens hajudants en la dita obra que seran mester, per aquell loguer que porpa, com los dits hereters de haver los dits hòmens e obrés o ajudants, ne de pagar-los lo loguer, no's vullen entrametre, ne volen que sia a càrrech ne obligació de aquells, sinó del mestre, com dit és. E més, que lo dit mestre sia tengut de acollir en la dita obra per obrar hòmens de la ciutat e terme de aquella, essent axí sofficients e disposts per obrar com aquells que lo dit maestre haurà per aquell preu que los dits forasters obraran, los de la terra hagen a obrar si obrar hi volran.

El Consell de la ciutat, coneguts els capítols fermats entre els hereters i el mestre, va proveir que es fixessin unes ordenances o establiments específics per a poder executar l'acord. En aquestes ordenances s'establia la imposició del dret de redelme als hereters per a poder finançar les obres. Sobre els mecanismes financers que havien de permetre dur a terme la construcció d'aquesta gran obra, s'observen un seguit de pràctiques dubitatives que no fan sinó allargar, sense resoldre'l, el finançament, el qual, fet i fet, era, als ulls dels contemporanis, el problema clau per a tirar endavant un projecte d'aquesta envergadura. Que bona part de la fiscalitat havia de recaure sobre els propis hereters beneficiaris era una qüestió que es considerava evident en els diferents comunicats del Consell municipal. I el fet és que, tenint en compte que la iniciativa de

⁸³⁵ Segueix cèquia, ratllat.

⁸³⁶ sia, interlineat. Abans serà acabada, ratllat.

reemprendre la tasca de construir les sèquies provenia d'aquests particulars, també sembla un fet admès per ells que la despesa havien de sufragar-la ells en gran mesura. En aquest sentit, i malgrat que al 1452 hi havia un clavari per part del Consell i un altre per part del Capítol, fins i tot consta que l'any 1454 el cardenal Montcada prengué *a tot son càrrech e despeses fer la dita cèquia de Tiveing, del principi de aquella tro a la vall de na Jardina, per haver speriència de la aygua, e ell se hauria aquells mestres que ben vist li seria. E los hereters dejús nomenats prometeren pagar al dit senyor bisbe redelme de llurs heretats que cauran en lo dit regadiu*, fet aquest que, com ja he comentat més d'una vegada, va causar problemes a les obres de la catedral⁸³⁷. Aquest darrer document, a més, ens indica que els capitols acordats amb Joan Marc no s'havien complert i que, tres anys després d'haver estat signats, encara no s'havia construït la sèquia.

I és que pareix que en moltes ocasions va haver de ser el municipi qui fes la despesa més important. I potser aquesta va ser una de les raons –a banda dels problemes tècnics– per les quals el projecte no va acabar de reeixir, ja que s'ha de tenir en compte que l'empresa es va presentar com una iniciativa privada encapçalada per Ot de Montcada, bisbe de la Diòcesi, el qual havia de ser el terratinent més beneficiat en cas que el projecte s'enllestís satisfactòriament. La diferència d'interessos entre la iniciativa privada i el que podríem anomenar l'administració pública potser va dificultar la realització del projecte. L'altra dificultat va ser la crisi econòmica de la ciutat, molt patent a la dècada de 1450, i la *malignitat del temps de la guerra*, com diuen alguns documents de l'època: cal no oblidar el conflicte bèl·lic que enfrontà el Principat i el rei Joan II, que a Tortosa va allargar-se des de 1462 fins 1466, i que va agreujar i allargar molts anys l'esmentada crisi⁸³⁸.

---

⁸³⁷ Concretament, consta que el Consell de la ciutat va proveir, el 25 de maig de 1454, que *los ferraments que s diu ésser prestats per la part de la obra de la Seu als de la obra de cèquia de Tiveng fossin controlats, i que sia vist quins ferraments són los prestats a la dita cèquia, e los prestats, perduts o guastats sien paguats dels diners de l'açut a la dita obra de la Seu, e que Tortosa en res no se'n vol entrametre, ans hajan sa acció contra los de l'açut o contra qui per justicia degen o puxen*. Hi ha diverses notícies en aquest sentit a AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 47. Cfr. J. VIDAL, "Notes sobre la contribució municipal...", *passim*, especialment p. 174.

⁸³⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 380 (paper). f. 56r-57r; Registre 2394 (paper); Registre 764 (paper); Llibre de Provisions, 46. f. 17r; Registre 2394 (paper). Sobre la guerra civil, cfr. especialment A. CURTO, "La Guerra contra Joan II a les Terres de l'Ebre", dins *Recerca*, 6 (2002), p. 9-42 (amb la bibliografia anterior).

Ara bé: malgrat que aquest intent no va acabar amb un èxit total, s'ha de tenir en compte que en aquesta ocasió la voluntat d'enllestir les obres va ser molt important i que, com hem dit, si bé les sèquies no van arribar a completar-se, el fet és que l'assut sí que estava construït, segurament sota el mestratge dels mestres d'aixa Antoni Alcanyíç i Domingo Xies, vers l'any 1444, i amb la segura participació d'altres mestres. És possible que un d'ells fos Antoni Domènech, ja que l'any 1478 el seu fill, prevere del mateix nom, reclamà certs deutes per aquesta qüestió. Ara bé: també és possible que el Domènech actiu a les obres no fos un membre de la família de mestres de cases, sinó un escrivà, ja que un document del 1441 esmenta la presència d'un Antoni Domènech en els treballs d'anivellar les aigües escrivint tot allò que s'arava fent⁸³⁹. En fi, la construcció de l'Assut va suposar l'alarma dels mercaders –i, en conseqüència, de les ciutats- de Barcelona i Saragossa, els quals entenien que l'assut representava un impediment en la navegació fluvial i, per tant, anava en contra dels seus interessos mercantils. Aquestes dues grans capitals de la Corona van argüir que, amb totes aquestes infraestructures, els mercaders es veien obligats a descarregar i carregar novament les seves embarcacions, per tal d'alleugerir-les i poder així sortejar degudament el pas, amb el perill que això representava per a les mercaderies. Els consellers de Barcelona denunciaren, específicament, que aquesta dificultat propiciava la negativa de molts arraïços a navegar pel riu, amb gran detriment per al comerç barceloní. Sobre aquest afer, Tortosa contestava amb el seu dret i amb la seva jurisdicció, i insistia que el pas de l'assut era segur i fàcil. A més, afirmava que s'estava treballant per deixar dos passos o ports, un a cada extrem de l'assut, el qual, cal recordar-ho, era indispensable no tan sols per a fer les sèquies per al rec i els molins per a moldre, sinó que també ho era per tal d'adequar una pesquera o lloc de pesca garantida en què que els peixos no poguessin remuntar el riu i quedessin remansats. Aquest era un potencial econòmic de primera magnitud, l'arrendament del qual, i la seva explotació, es posarà com a aval de les despeses posteriors de la construcció. En més d'una ocasió els interessos de les pesqueres i els dels passos o ports de l'assut, que facilitaven el trànsit fluvial, van entrar en conflicte. També cal tenir en compte que les picabaralles entre els mercaders de Saragossa i la ciutat de Tortosa sobre la conveniència o no de fer pesqueres, i sobre l'arranjament dels passos o ports de l'assut, van continuar durant anys. I que mentre els de Saragossa afirmaven que el riu era un camí públic i reial, els de Tortosa, al seu torn, acreditaven

---

⁸³⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 94 (1r lligall). f. 21v; Registre 380 (paper). f. 46r.

que els privilegis atorgaven a la ciutat la facultat de fer assuts i sèquies dins del seu terme. La realitat que trasllueixen els documents és que, de fet, el pas de l'assut va esdevenir perillós amb els anys, cosa que va haver d'admetre el Consell de Vintena de la ciutat l'any 1471, moment en què es va manar que es reparés, ja que posava en perill barques, carraves i pontons. Com acabem de dir, el preu de l'arrendament de la pesquera va ser assignat per a finançar les obres⁸⁴⁰.

Amb l'assut construït, però en mal estat, i amb les sèquies només començades, la inactivitat dels darrers anys de la dècada de 1450 i de tota la dècada de 1460 van deixar pas a un nou període d'activitat, que va durar entre 9 i 5 anys, en tot aquest sector. D'una banda, l'assut, que l'any 1477 *se enderroca e ha mester adob e reparació*, va ser arranjat⁸⁴¹. De l'altra, consta que l'any 1473 es contractaren els serveis del *mestre Martín Sanxiç, mestre de livell de cèquies del loch de Betzeyt*, per *allivellar* novament les sèquies⁸⁴². Més important és, però, el fet que l'octubre de l'any 1477 aparegui a la documentació un mestre biscaí *de fer cèquies que és vengut en la present ciutat, lo qual és anat a veure lo açut e cèquia ja principiada la via de Tiveng, e diu és cosa ben factible*. Es tracta d'Oxo de Bermeo, que treballa amb una colla de pedrapiquers bascos (Pere Arriaga, Garcia de Camposano, Pere Barreda (?), Joan d'Ivarra, Martí d'Ivarra, Joan d'Alegria, Sanxo de Arriça, Oxo de Castanyeda i Oxo de Basauri) fins al 1482. Els capítols establerts entre el bisbe —en aquest moment, Alfons d'Aragó—, el Capítol, els procuradors i els ciutadans, d'una banda, i el mestre Oxo, de l'altra, que només es conserven parcialment, recorden els signats 25 anys abans amb Joan Marc. Segons diu el document, del 1477, Oxo de Bermeo estava obligat a fer:

Primerament, que lo dit mestre sia tengut de fer la dita cèquia, la qual principià a la rocha foradada que stà al cap de l'Açut, en lo qual forat haja a baixar, alçar e examplar tant quant necessari serà per haver principi e entrada les aygües en la dita cèquia. E al cap de la dita ubertura e foradament de la dita rocha, lo dit mestre faça e sia tengut de fer hun stallador⁸⁴³ de pedra picada, fet e fabricat ab tota perfecció, fortalesa e fermetat per tal que la dita cèquia, quant mester sia, se pusca scurar e tancar e gitar les aygües al riu, perquè no empachen

⁸⁴⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 2654 (paper); Registre 3018 (paper); Registre 3020 (paper); Llibre de Provisions, 56. f. 65v, 67r-v, 68r, 81r; Llibre de Provisions, 57. f. 37r; Llibre de Clavaria, 89. f. 18r, 20r.

⁸⁴¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 93. Document solt 14, f. XXXVr; Llibre de Provisions, 58. f. 90v.

⁸⁴² ACHTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 82. s/f.

⁸⁴³ *Segueix g, ratllat.*

lo dit scurament. E més, lo dit mestre haja e sia tengut fer e⁸⁴⁴ fabricar la dita cèquia del dit principi e començament fins passada la muntanya o costa apellada la Rogal⁸⁴⁵, e [menar] aquella passada la dita muntanya o costa, per lo pla avant, fins un garrofer qui stà deçà la Rogal, venint a la ciutat, a la part del riu, hon és stada feta una creu, per lo preu o cost dejús scrit, a totes ses despeses e cost.

Item, que lo dit mestre haja e sia tengut fer la dita cèquia de amplària en lo sòl de huyt palms, e de altària corresponent a la dita amplària, degudament e segons se pertany e serà necessari. E més, lo dit mestre faça e sia tengut fer, del dit forat de la dita rocha principi de la dita cèquia fins al stallador vell, o més avant si mester serà, lo dit sòl de la dita⁸⁴⁶ cèquia enfortit de argamassa o de loses,||^v embatumat si mester serà, per ço que sia stanch e l'aygua no puixa scolar ni [...] ⁸⁴⁷ dit sòl. E més, lo dit mestre faça e sia tengut de fer, del dit cap de roc[ha...] principi de dita cèquia fins al dit stallador vell, una paret de argamass[a] que ja y és, alçar aquella una tapiada, de aquell gruix que ja y és, si mester [...] sia paret e caixer de la dita cèquia vers lo riu, axí fort com fer se puixa [...] que lo riu no puixa muntar o passar per dita paret, rompre ne enderro[car...] [runar] dita cèquia en temps de creescudes. E axí mateix, sia tengut fer lo dit [mestre...] de la dita cèquia de bona argamassa del stallador avant, en los lochs hon serà [mester...].

Item més, lo dit mestre durà e portarà la dita aygua, e farà la dita [...] ⁸⁴⁸ cèquia ab tot lo advantage e tant alta com porà, per lo peu [...] dita muntanya, en manera que les terres que seran dejús passada aquella se [p...] ben reguar, la qual cèquia lo dit mestre farà ab tota perfecció, segons és mes[ter], e donarà aquella stancha en tots lochs e parts per hon passarà, per manera que les aygües que per la dita cèquia yran no puxen scolar ne pedre's en manera alguna.

Item més, lo dit mestre, stant lo dit açut en lo ésser que és de present, sol sia clos lo portell o trencada que és en aquell. E no havent-hi trencada ni portell de dita trencada en lo dit açut, donarà e sia tengut donar en dita cèquia almenys vint ⁸⁴⁹ files de aygua, la qual quantitat de aygua durà e portarà per tota la dita cèquia per poder reguar les heretats de la dita partida.

Item més, lo dit mestre donarà e haja e sia tengut donar la dita quantitat o suma de aygua de vuyt files en cara de terra, ço és, egual la aygua ab la terra al dit garrofer senyalat deçà la Rogal, en lo pla, per manera que allí e de allí ençà se puxen reguar de la dita aygua les dites heretats de la dita partida, segons és dit [...] ⁸⁵⁰.

---

⁸⁴⁴ Segueix b, ratllat.

⁸⁴⁵ Com en els capítols concordats l'any 1451, la Rojal marcava el primer dels tres trams que havia de tenir la sèquia que partia de Som i havia d'arribar a Tortosa. L'any 1477, doncs, encara no s'havia arribat a construir aquest primer sector.

⁸⁴⁶ dita, interlineat.

⁸⁴⁷ En aquest punt, el paper està estripat i s'ha perdut part del document.

⁸⁴⁸ Segueix e farà la dita, ratllat.

⁸⁴⁹ Segueix filles, ratllat.

⁸⁵⁰ S'inicia un altre punt de la capitulació, que està perdut. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 3173 (paper).

Entre 1476 i 1480, a més, trobem referències a l'adob de l'assut, tant pel que fa al condicionament del pas del trànsit fluvial com pel que fa a adobs generals de la seva estructura, que era considerada *lo fonament* de les sèquies. Les persones que dominaven el Consell de la ciutat eren conscients que es tractava de treballs d'envergadura, i, entre altres coses, van manar que es construís una gran embarcació similar a l'emprada per a les obres de port de Barcelona, la qual va ser inspeccionada pel mestre d'aixa tortosí Pere Català. El fet és, però, que les despeses i els deutes van anar en augment, de forma inversament proporcional als beneficis que s'extreia de la seva construcció, i a inicis de 1482 els procuradors van decidir i manar que acabat el mes de febrer es deixés de treballar a les sèquies, amb el consegüent conflicte amb els pedrapiquers, que van reclamar i, fins i tot, van robar una partida de sabogues –peix caríssim en aquella època– que viatjaven cap a Saragossa. Paralitzades les obres, de seguida es va veure que part del que fins llavors s'havia fet, amb grans treballs i despeses, estava a punt de perdre's. Segons diu un document del mes d'agost de 1482, *lo açut de la present ciutat de Tortosa, en certa part, era desfet, e ara, ab poca cosa, se poria adobar, e si prestament no s'i dóna recapte de tot se desfarà, e costaria molt més del doble que huy no costarà*, per la qual cosa el Consell de la ciutat acordà unànimement *que sia manlevada la quantitat que per reparar e adobar lo dit açut mester serà, de aquelles cinc o sis persones les quals són contentes per lo benefici e útil de la ciutat prestar-hi*, però també es proveïa que *si la ciutat arrendava lo dit açut après fuit lo temps de l'arrendament fet per la dita ciutat a l'honorable en Anthoni Boteller, que lo preu del dit arrendament no-s puixa convertir en pagament de altres coses, sinó primerament en pagar lo que manlevat serà per adobar e reparar aquell*. Ni tan sols és segur que es reparés l'assut i, pel que fa al segle XV, pareix que les obres van quedar en suspens. Tan sols es coneix el projecte de fer un molí l'any 1488: es tracta, per tant, d'un aprofitament mínim dels recursos hídrics disponibles. Consta que l'any 1497 *les cases de l'açut, les quals són de la ciutat, s'enderrocaven e eren ja a terra*⁸⁵¹.

Malgrat el flagrant fracàs que es va produir en l'intent de construir sèquies de rec a partir de l'assut, el fet és que el tràfec de mestres vers Tortosa a causa d'aquestes obres va ser importantíssima. Els darrers que hem citat eren bascos. La seua presència és

---

⁸⁵¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 59. f. 19v-22v, 34r, 58r-v, 63r; Llibre de Provisions, 60. f. 27v-28v, 45v-46r, 49v-50r, 62r, 63v, 73v-74r; Llibre de Provisions, 63. f. 51r-v, 54r, 58v-59v; Llibre de Provisions, 63. f. 75r, 78v, 80v-81r, 86v-87r; Llibre de Clavaria, 94 (1r lligall). f. 21v, document solt 14; Llibre de Clavaria, 95. f. 117v; Registre 545 (paper); Registre 3173 (paper).

bastant habitual en moltes altres zones del país, ja que foren grans especialistes en l'art del tall de la pedra. I per a la història de l'art d'aquest territori és important tenir en compte que alguns mestres d'aquesta procedència pareix que arrelaren a la ciutat. Per citar-ne un d'important podem dir que Joan de Sumàrraga contractà, l'any 1510, la construcció d'un molí a Xerta⁸⁵² i la d'una capella a l'església major del convent de Sant Francesc de Tortosa, que encara estava en procés de reconstrucció després de la guerra civil catalana, la qual capella havia de ser construïda *de vases, capitells, peu pret e principal cruera ab clau y represes ab los vostres senyals* [els de la família de Joan Andreu] *de mollura, sic et prout stant in capella dels Jordans, precio viginti octo ducatorum et medii*⁸⁵³. Un altre basc lligat a les obres de l'assut és Sanxo de Pereda, que els anys 1516 i 1521 en féu reparacions importants⁸⁵⁴. Aquest mestre va morir abans del mes de juny de 1524, moment en què Caterina, la seua vídua, va decidir casar-se amb el també lapicida biscaí Joan de Redondo⁸⁵⁵. I encara n'apareixen d'altres, treballant a l'assut pròpiament dit i a la sèquia del barranc de Palomera, a la dècada de 1520: Pedro de Coriudo, per exemple, que és acompanyat per Joan Dalenyas (o Delanya) i Joan de Gueures.

Pel que fa a la construcció de les sèquies, val a dir que va continuar sent una obsessió a la ciutat. I no només les que havien de regar les hortes del marge esquerre del riu – Bitem, Pimpí-, sinó també les de la part dreta –Xerta, Aldover. Així, existeixen referències, des del 1504, a l'intent de construcció d'una *sèquia d'Aldover*. Encara que no coneixem els acords municipals d'aquesta època, perduts al segle XIX, i que, per tant, no podem estar segurs de la raó per la qual es va intentar construir aquesta sèquia d'Aldover, és lògic pensar que es tractés d'un altre projecte de regadiu i, en conseqüència, podríem considerar-la un antecedent –uns kilòmetres avall- de l'actual canal de la dreta. Hi treballaren, entre altres, el mestre Antoni Queralt⁸⁵⁶, que des de

---

⁸⁵² AHCTE. Fons Notarial de Tortosa (secció històrica), Signatura 1308 (J. Vilar), s/f.

⁸⁵³ AHCTE. Fons Notarial de Tortosa (secció històrica), Signatura 1308 (J. Vilar), s/f.

⁸⁵⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 106 (3r lligall). Document solt 1 i f. 52r; Llibre de Clavaria, 109 (2n lligall). f. 56r-57r.

⁸⁵⁵ AHCTE. Fons Notarial de Tortosa (secció històrica), Signatura 1274 (M. C. Joan), f. 5r.

⁸⁵⁶ Procedent de València, ciutat en la qual formava part del cercle de Pere Compte (cfr. A. ZARAGOZÀ, "El arte de corte de piedras en la arquitectura valenciana del cuatrocientos: Pere Compte y su círculo", dins *El Mediterráneo y el arte español. Actas del XI Congreso del CEHA*, València, 1996, p. 71-79), apareix a Tortosa l'any 1490 o 1491 com a lloctinent de mestre de la Seu, el citat Pere Compte. Des del 1495 va ser mestre major de la Seu de Tortosa, càrrec que va combinar amb el de mestre de la Seu de Lleida, que ocupava des del 1494. Apareix treballant a Tortosa, com a mínim, fins al 1505. He tractat de forma succinta i he fet algunes propostes sobre l'activitat tortosina d'aquest mestre a J. VIDAL, "Pere

Lleida es desplaçava a Tortosa per *acabar de livellar y adehenar la dita cèquia*; també s'encarregaven de treballar *en lo livell* els germans Pere i Simon Negre, mestres d'aixa; a més, hi estaven actius l'obrer de vila Antoni Vinader, que treballava amb l'esmentat Queralt; Jeroni Esteve (àlies *Giraut*), llemosí, que treballava amb el castellà Diego de Úbeda, també actiu a València⁸⁵⁷, *en lo tallar les pedres per al stallador de la dita sèquia* (les obres d'aquest element les dirigia Queralt); i el *mestre Luch, àlies Ramon Colom, palafanguer, qui portà lo magisteri de la fàbrica e experiència de dita ciutat*; en aquest moment apareixen diverses anotacions de pagaments a barquers de Flix per transport de pedra des d'aquelles imporants pedreres. L'any següent consta que Giraut, amb el també pedrapiquer Guillem Lombart, treballava en *tornar lo branchal de la porta de dita cèquia*⁸⁵⁸. Davant les citades lamentacions de Cristòfol Despuig el 1557, que segurament es queixava pel fet que l'aigua no havia arribat a les seues possessions del marge dret de l'Ebre⁸⁵⁹, sembla que aquestes obres tampoc van acabar de reeixir.

Malgrat tot, les obres continuaren en marxa. Ja des del 1524, però sobretot des del 4 de juliol de 1527, treballaren en *adobar l'açut* un grup de pedrapiquers dirigits per Joan Xico on, a més del mestre, hi eren Miquel Anglès, mestre *Miquel lo guascó, Giraut, francès* (Jeroni Esteve), Sanxo de la Guàrdia, mestre Domingo, *bescayj*, o Joan Mas, també actiu a la Casa de la Ciutat i a la prioral de Sant Pere de Reus, una obra clarament gòtica bastida al segle XVI⁸⁶⁰. Aquest Joan Xico dels documents segurament és el Joan Petit d'uns altres documents, és a dir, el mestre que dirigí les obres de la catedral des del 1514 i que també treballà al convent de Bellpuig amb Antoni Queralt. Durant aquests anys apareix esmentat com a pedrapiquer de Tortosa⁸⁶¹.

L'últim gran intent per enllestir el projecte, abans que Despuig deplorés el seu abandonament vers l'any 1557, és del 1543, moment en què contractà les obres de la sèquia de Som el pedrapiquer de Flix Domingo Cotxí. Dos anys abans, el municipi –

Compte...”, p. 403-431. Sobre la seua activitat a Lleida cfr., bàsicament, G. ALONSO, *Los maestros de la "Seu Vella de Lleida" y sus colaboradores*, Lleida, 1976, p. 185-206.

⁸⁵⁷ M. FALOMIR, *Arte en Valencia...*, p. 149.

⁸⁵⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 18 (2n lligall), *passim*.

⁸⁵⁹ E. QUEROL, “Cultura literària...”, p. 81-82.

⁸⁶⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 2394 (paper). Sobre la participació de Mas i altres mestres tortosins (Antoni Albell i Bartomeu Joan) a l'edifici de Reus, cfr. E. LIANO *La prioral de Sant Pere de Reus...*, *passim*.

⁸⁶¹ Sobre aquesta hipòtesi, amb la documentació en què es basa, cfr. J. VIDAL, “Assaig de panorama...”, p. 133, 162; sobre Miquel Anglès i la bibliografia anterior, *Ibidem, passim*.

amb la presència del prohoms Cristòfol Despuig⁸⁶²- s'havia reunit a l'assut amb un consell assessor format pels mestres Lluís Queixalós i Francesc Vinader, fusters, i Joan Mas, Guillem Bruel, Miquel Anglès i Antoni Albell, pedrapiquers, *per aconsellar a la ciutat lo fahedor y lo que ls par se dega fer per rahó de fer dita cèquia, los quals fusters y pedrapiquers juraren de ben aconsellar, segons lo que les consiències los acusa*⁸⁶³. La sèquia de Som –Tivenys, marge esquerre- estava enllestida, en un tram que no podem definir amb claredat, vers el novembre de 1545, moment en què les autoritats locals foren a rebre-la⁸⁶⁴. Va tractar-se d'un petit triomf –reduït, però, al cap i a la fi, triomf. Ara bé, cal tenir en compte que abans del primer dia de juny de l'any 1556 tornà a “allivellar-se” la sèquia de Som, *fins a la Rojal*⁸⁶⁵, feina que va córrer a càrrec del mestre Sebastián Martínez, un pedrapiquer que venia de fracassar en una obra hidràulica al terme de les Fuentes i de Cantalobos⁸⁶⁶. La referència a la Rojal al document tortosí significa que aquest petit tros de sèquia que va posar-se en funcionament –un funcionament potser precari- no va arribar a la Rojal, el punt que des del segle XV els documents esmenten com a límit del primer tram. Pel que fa al treball del mestre Martínez, no consta que pogués arribar a fer grans obres: les paraules de Despuig l'any 1557 ja demostraven que el projecte estava aturat, i l'abans esmentada carta dels procuradors tortosins del 1630 al seu advocat a Barcelona, Joan Pere Fontanella, certifica aquest extrem: el 24 de maig de 1557 *resolgué lo Consell General de esta ciutat, que no essent dit sèquia de effecte y utilitat per a la present ciutat, s'aturessin les obres*⁸⁶⁷.

Després d'aquesta data, consta que els anys 1564 i 1567 es van fer treballs per fabricar una peixera a l'assut. En la primera obra, administrada per Gabriel Fortunyó i Joan Baptista Milanès, consta que hi treballaren Miquel Anglès, que cobrava 5 sous i 6 diners

⁸⁶² Aquest mateix personatge va entrevistar-se, l'any 1542, amb Gil Morlanes el Jove, mestre de la sèquia imperial de Saragossa, amb l'objectiu que es fes càrrec de l'obra. Cfr. E. QUEROL, “Cultura literària...”, p. 81.

⁸⁶³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 2394 (paper).

⁸⁶⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 66, *passim*. L'obra de Cotxi ja havia estat esmentada per C. SABATER, *Manifiesto...*

⁸⁶⁵ El fet que s'allivellés fins a la Rojal, punt que a les capitulacions de 1451 i 1477 marcava el primer tram de la sèquia, sembla que indica que l'any 1566 encara no s'hi havia arribat.

⁸⁶⁶ C. GÓMEZ URDÁÑEZ, “Artistas-ingenieros en Zaragoza en el siglo XVI”, dins *Jerónimo Zurita. Su época y su escuela*, Zaragoza, 1986, p. 471.

⁸⁶⁷ El treball del mestre S. Martínez a AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 2394 (paper). Ja el vaig documentar, i vaig comentar l'aturada de l'empenta constructiva a partir de les referències de Despuig, a J. VIDAL, “Assaig de panorama...”, p. 163. La carta del 1630 on s'esmenta l'aturada de les obres al 1557 a AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Correspondència, 13. s/f.

diaris, el mestre Martí Viscaí, que cobrava 5 sous diaris, i persones de menys categoria professional. En la segona, que administrà l'esmentat Joan Baptista Milanès, treballaren els pedrapiquers mestre Cristòfol (Moiano?), que cobrava 5 sous i 6 diners diaris i pareix el director dels treballs, el mestre Antoni (5 sous diaris), el mestre Vicent (5 sous diaris), el mestre Martí (5 sous diaris), el mestre Ramós (5 sous diaris) i el mestre Marsal (5 sous). Apareix treballant, també, un *Agostí Pujol* que segurament hem de relacionar amb algun membre de la nissaga Pujol⁸⁶⁸, malgrat que tan sols cobrava 2 sous diaris⁸⁶⁹.

Finalment cal dir que a part de les sèquies —és a dir, del rec- i de les pesqueres⁸⁷⁰, l'assut possibilitava la construcció de molins, amb la qual cosa l'aprofitament de recursos esdevenia —o pretenia esdevenir— completa. Així, durant el segle XVI hi ha constants referències a la reparació de molins preexistents —és el cas del que adobaren Miquel Anglès i Antoni Abellant l'any 1531⁸⁷¹— i a la construcció de molins nous —els molins de regolf⁸⁷² que no volgué prendre a estall, però que sí que es va comprometre a fabricar, el pedrapiquer de Cretes Domingo de Vilabona des del 1566⁸⁷³. L'any anterior el municipi havia comissionat el mestre Cristòfor Moiano⁸⁷⁴ perquè es dirigís a *Molins de Reig, y en altres parts que li aparegués, a hon fossen molins de regolf, y així és tornat y ha portat*

⁸⁶⁸ Sobre els Pujol, cfr. J. BOSCH, *Els Agustí Pujol i l'escultura a la Catalunya del seu temps* (Tesi doctoral inèdita, UB), Barcelona, 1994.

⁸⁶⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 19; Llibre d'Obres Públiques, 20.

⁸⁷⁰ L'any 1585 va haver de ser arranjada la pesquera de l'assut, que tenien arrendada Miquel Fontanet i Perot Vidal. Va administrar les obres Joan Boteller, de Xerta, i consta que dirigia els treballs un Mestre Martí que potser pugui ser identificat amb Martín Garcia de Mendoza. A l'obra, el mestre Martí pren 6 sous diaris, i treballa amb el seu "mosset", que pren 2 sous. Treballen, a més, Llorenç Tomàs, Francesc Folquer, Jaume Fabra, Miquel Peris, Jaume Mola, Miquel Vilanova i Perot Boteller, que prenen 3 sous diaris de salari, i altres persones de menys categoria professional. També hi ha anotades diverses despeses per feines a la pedrera. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 21.

⁸⁷¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 2407 (paper). f. 50v. Cit. J. H. MUÑOZ i S. J. ROVIRA, *Tortosa en temps de Carles I...*, p. 20.

⁸⁷² Sobre els molins de regolf, cfr., per exemple, *Los Veintiún Libros...*, II, *passim*, especialment p. 352-354, 367-368; I. GONZÁLEZ TASCÓN, *Fábricas hidráulicas españolas*, Madrid, 1992, p. 215-218; R. CÓRDOBA, "Sobre el origen y difusión del molino de regolfo", dins *Actas de las III Jornadas de Molinología*, Murcia, 2001, p. 197-208.

⁸⁷³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 68. s/f. Cit. J. H. MUÑOZ, "L'arquitecte Joan de Vilabona i les obres de l'església parroquial d'Ascó (Ribera d'Ebre)", dins *Actes del I, II i III col·loquis sobre art i cultura a l'època del Renaixement a la Corona d'Aragó*, Tortosa, 2000, p. 355-366. En aquesta comunicació Muñoz dona les dades bàsiques conegudes sobre aquest mestre.

⁸⁷⁴ Cristòfol Moiano era fill del lapicida de Ciudad Real Sebastián Moyano i estava casat amb Isabel, filla de l'arquitecte tortosí Jaume Ferrando. Cf. AHCTE. Fons Notarial de Tortosa (secció històrica), Signatura 1274 (M. C. Joan), f. 16r. El 28 de desembre de l'any 1522 un Sebastián Moyano, mestre de cases, apareix com a habitant de Gandesa. Segurament es tracta del pare de Cristòfol. Cf. AHCTE. Fons Notarial de Tortosa (secció històrica), Signatura 1314 (J. Vilar), s/f. Cit. J. VIDAL, "Assaig de panorama..." p. 164.

*una trassa de dits molins*⁸⁷⁵. Poc temps després l'esmentat Domingo de Vilabona i el mestre de la Seu, Juan del Orrio, van fer una visura *del molí de la çut, per a fer-lo de regolf*. En la relació de la visura Vilabona es compromet a fer *dit molí per a una mola, que moldrà en qualsevol sterilitat y tostemps que lo altre deixa de moldre per poca aygua, y posarà tot lo pertret, axí de pedra com de argamassa, ferros, bocanes de fusta, rodes y totes altres coses seran necessàries fins que molgua, y lo darà molent, y enllosarà dalt, y farà les farineres y tot lo demés que serà mester, com lo altre molí de regolf dessà lo riu que ell ha fet*⁸⁷⁶. Potser cal identificar aquesta obra amb el magnífic edifici que avui encara es conserva recobert per una edificació mig desballestada d'època contemporània, en el qual hi ha una inscripció que porta data de 1575, que seria, en conseqüència, la de l'acabament de l'obra. La qüestió, tanmateix, és complexa, perquè hi ha notícies sobre els treballs del mestre Pujol, a finals de segle, en un altre molí de regolf de la banda dreta, *en la part de Xerta*: potser es tracta d'una intervenció important en el mateix molí⁸⁷⁷.

Sigui com sigui, allò que cal destacar és que la construcció de l'assut i les seues sèquies és l'obra pública en què la ciutat de Tortosa va esmerçar més recursos, juntament amb la construcció i manteniment de les muralles, durant la Baixa Edat Mitjana i el Renaixement. Com que aquestes obres no tenen "estil", no acostumen a rebre l'atenció dels estudis d'història de l'art. Tanmateix, els historiadors de l'art hauran de tenir present que en aquestes obres –les de l'assut de Tortosa i altres treballs que podríem encabir dintre de l'ampli camp de l'enginyeria– va participar una quantitat molt destacable dels millors picapedrers i, fins i tot, imaginaires de la Corona. Malgrat que se'l coneix com a escultor, és natural que Gil Morlanes, anomenat "geòmetra" en escrits del segle XVIII⁸⁷⁸, hi intervingués –va venir a *allivellar* les sèquies l'any 1543–, puix que era *mestre de la cèquia imperial de Çaragossa*⁸⁷⁹; però també s'ha de posar de relleu que Lluís Munyós, imaginari de València, es desplaçà fins a Tortosa l'any 1540

⁸⁷⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 68. f. 7v-8r.

⁸⁷⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 70. f. 118r ss.

⁸⁷⁷ La construcció del molí per part del mestre Pujol a AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa.

Registre 3255 (paper).

⁸⁷⁸ C. SABATER, *Manifiesto...*

⁸⁷⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 121. s/f. Cit. J. H. Muñoz i S. J. Rovira, *Tortosa en temps de Carles I...*, p. 22. Sobre aquesta sèquia, malgrat que es tracta d'un treball centrat, bàsicament, en el segle XVIII, cfr. G. PÉREZ SARRIÓ, *El Canal Imperial y la navegación hasta 1812*, Zaragoza, 1975. Morlanes *menor* també va ser enviat per l'emperador a *traçar la cequia de Araxuez*, segons ha recollit C. GÓMEZ URDÁÑEZ, "Artistas-ingenieros...", p. 468-469.

amb el mateix objectiu⁸⁸⁰. La historiografia del Regne de València, o la que hi està dedicada, ha tingut fins al moment molt més interès que la catalana en aquests assumptes, i, com ja hem comentat, ha posat de manifest, d'una forma evident, la diversitat i amplitud de capacitats professionals que tingueren aquests mestres en època medieval i moderna⁸⁸¹.

Pel que fa estrictament a l'assut i a les sèquies de Tortosa, aquesta història no s'enllesteix fins que, després de 600 anys de frustracions i esforços no recompensats, es posen en funcionament els canals de la dreta i l'esquerra de l'Ebre, a les dècades de 1850 i 1910, respectivament.

Mestres de nivell i treballadors de la construcció actius a l'Assut de Tortosa i/o a les seues sèquies fins al 1482		
Nom	Procedència	Cronologia
Pere Ros (<i>maestre de traure aygua</i>)	?	1346
Pere (o Berenguer) Ferran (<i>allivellador</i>)	Lleida	1373
Pere Torà (<i>allivellador</i>)	València, al 1385 procedent de Xàtiva	1373, 1385
Guillamot	Font del Perelló	1373
Domingo Gil	Tortosa	1373
Ferrer Palatzí	Tortosa	1373
Bernat Colteller pus jove	Tortosa	1373
Arnau Marco (<i>picapedrer</i>)	Tortosa	1373, 1385
Guillem Toralla o Toralles (<i>piquer, allivellador</i>)	Veí de Monçó, procedent de Balaguer	1385, 1388
Andreu Tranxer (<i>fuster</i>)	Tortosa	1385, 1388-1389
Bernat de Bas (<i>ponter=mestre d'aixa</i>)	Tortosa	1385, 1388
Bernat Roca (<i>maestre de la Seu de Barcelona, allivellador</i>)	Barcelona	1388
Francesc Solà (<i>allivellador</i>)	Manresa	1388
Guillem Pelliça (<i>piquer</i>)	Tortosa	1441
Almoina dels fusters:	Tortosa	1441

⁸⁸⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 2407 (paper). f. 50v. Cit. J. H. Muñoz i S. J. Rovira, *Tortosa en temps de Carles I...*, p. 22. Probablement es tracta de Lluís Muñoz fill, ja que el pare, el mestre més destacat de la nissaga, mor el 1531, segons Aldana (S. ALDANA, *El palacio de la "Generalitat" de Valencia*, València, 1992, p. 217-218).

⁸⁸¹ Cf., per exemple els ja citats T. GLICK, *Regadio y sociedad...*; A. ZARAGOZÀ, "Juegos matemáticos..."; A. SERRA DESFILIS, "Camino, acequias y puentes..."; per a l'àmbit aragonès, cfr. el citat treball de C. GÓMEZ URDÁÑEZ, "Artistas-ingenieros...", p. 467-474.

Jaume Mora, Guillem Pere, Domingo Xies, Bernat de Bas, Martí Cobombro, Miquel Ferrer, Francesc Dalmau, Antoni Verdaguer, Gabriel Paladella, Joan Català, Francesc Alcanyis, Joan Verdaguer, Llorenç Loça, Bernat de Bas junior, Bernat de Li, Bartomeu Guardiola (<i>obrer de vila</i>), Joan de la Cova, Joan Ferrer (<i>fuster e caxer</i>), Joan Navarro (<i>obrer de vila</i>), Joan Pelegrí (<i>caxer</i>), Ramon Esterol (<i>caxer</i>)...		
Domingo Xies (<i>mestre de navilis e de moltes altres artelleries</i>)	Tortosa	1441-1444
Antoni Alcanyis (<i>mestre de navilis e de moltes altres artelleries</i>)	Tortosa	1441-1444, 1449?
Bernat Gual (<i>maestre de paredar de pedra</i>)	Tortosa	1441-1444
Domingo Estanosa	Mestre de la sèquia de Casp	1441, 1449?
Arnau de Luna	Mestre de la sèquia de Casp	1441, 1449?
Joan de Xulbi	Mestre de la Seu de Tortosa	1441, 1449?
Bartomeu Casanova	Xàtiva, procedent de Sant Mateu	1442
Joan March o de la Marca (<i>maestre de fer cèquies e traure aygües</i>)	Besalú	1451, 1452
Francesc Bas (<i>obrer de vila</i>)	Tortosa	1452
Bartomeu Martí (<i>obrer de vila</i>)	Tortosa	1452
Francesc Julià (<i>obrer de vila</i>)	Tortosa	1452
Joan de la Cova? ⁸⁸²	Tortosa	1452
Mestre Antoni (<i>calafat</i>)	Tortosa	1454
Martí Sanxiç (<i>maestre de livell</i>)	Beseit	1473

⁸⁸² No podem assegurar que sigui el mestre de cases sovint actiu a la ciutat en el terç central del segle XV (si que ho és l'any 1441, ja que ofereix treballar a les obres tota l'almoïna dels fusters). En aquest cas, només ofereix pagar redelme per les terres que posseeix a la zona irrigable.

Oxoà de Bermeo (<i>maestre de fer cèquies</i>)	Bermeo?	1477-1482
Pere Arriaga	?	1477-1482?
Garcia de Camposano	?	1477-1482?
Pere Barreda?	?	1477-1482?
Joan d'Ivarra?	Ibarra?	1477-1482?
Martí d'Ivarra	Ibarra?	1477-1482?
Joan d'Alegria	?	1477-1482?
Sanxo d'Arriça	?	1477-1482?
Oxoà de Castanyeda	Castañeda?	1477-1482?
Oxoà de Basauri	Basauri?	1477-1482?

8.- CONTRIBUTIÓ A CONSTRUCCIONS RELIGIOSES (I PRIVADES)

Com és lògic i natural, la ciutat de Tortosa va canviar de forma profunda arran de la conquesta cristiana, esdevinguda el darrer dia de l'any 1148. Així, per exemple, sabem que la mesquita major va esdevenir església cristiana immediatament després de la conquesta; que aquest vell edifici va ser substituït per una catedral "romànica" a partir del 1158; i que, finalitzant aquesta seqüència dintre de l'Edat Mitjana, l'esmentada catedral "romànica" va ser substituïda per una altra Seu a partir del 1347, moment en què va iniciar-se la llarga construcció d'un magnífic edifici d'estil gòtic que roman, set segles més tard, inacabat⁸⁸³. Un altre exemple: també sabem, o pensem que sabem, que a partir de la segona meitat del segle XII van produir-se destacades transformacions urbanístiques –començant pel canvi de propietaris de cases i patis, i pel trasllat de la població sarraïna i jueva d'un sector a un altre de la ciutat, malgrat que això no sigui tècnicament una transformació urbanística-, entre les quals destaquen els esponjaments i la creació d'espais públics on abans hi havia hagut espais privats⁸⁸⁴.

Ara bé: al meu entendre, ni totes aquestes actuacions, ni tampoc la construcció de grans edificis "cristians"⁸⁸⁵ –molts de civils, però especialment religiosos-, signifiquen necessàriament que, com ha escrit Baila, ja des del segle XIII el Consell de la ciutat

---

⁸⁸³ Cfr. V. ALMUNI, "La catedral romànica de Tortosa. Aproximació documental a la seva història", dins *Recerca*, 8 (2004), p. 211-250.

⁸⁸⁴ Entre altres, Cfr. A. CURTO ET ALII, "Els nivells islàmics en la plaça de Ntra. Sra. de la Cinta o de l'Olivera de la ciutat de Tortosa (Tarragona)", dins *Actas del I Congreso de Arqueología Medieval Española*, 3, Zaragoza, 1986, p. 99-111; A. VIRGILI, *Ad detrimentum Yspaniae. La conquesta de Turtusa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*, Barcelona-València, 2001, p. 112-114, 128-130.

⁸⁸⁵ Falomir Faus, comentant un article de Nieto Alcaide, escriu que, segons aquest darrer autor, "durante el siglo XVI diversas ciudades españolas (Granada, Sevilla y Toledo principalmente) se vieron inmersas en un decidido proyecto de "cristianización". En cada una de ellas, este proyecto estuvo presidido por una idea motriz (Conquista de Granada, Descubrimiento de América en Sevilla o elaboración de una política imperial en Toledo), pero en ningún caso se procedió a una renovación profunda de su entramado urbano. La "cristianización" se limitó en los tres casos a la estratégica inserción, dentro del tejido urbano, de una serie de edificios cargados de un fuerte contenido simbólico a los que Nieto denomina, siguiendo a Argan, "monumentos-símbolo". Establecer paralelismos entre Valencia –continúa dient Falomir- y las ciudades antes citadas carece de fundamento, pues ni las aspiraciones, ni siquiera la cronología, son similares. Sin embargo, las más importantes construcciones cívicas del Cuatrocientos valenciano sí participaron de los rasgos característicos que definen a estos monumentos-símbolo". Seguint aquesta reflexió cal dir que el cas tortosí no és, tampoc, equiparable al de les ciutats castellanes i andaluses, però que, com en el cas de València, bona part de les construccions públiques dels segles XIV i XV pot relacionar-se amb els esmentats "monuments-símbol". Si de cas, podria parlar-se d'una clara voluntat de cristianització i assimilació de les minories en la construcció del Col·legi de Sant Jaume i Sant Maties, a partir del 1544. Cfr. V. NIETO ALCAIDE, "El mito de la arquitectura árabe, lo imaginario y el sueño de la ciudad clásica", dins *Fragmentos*, 8-9 (1986), p. 132-156; M. FALOMIR, "El proceso de «cristianización» urbana de la ciudad de Valencia durante el siglo XV", dins *Archivo Español de Arte*, 254 (1991), p. 127-139; M. FALOMIR, *Arte en Valencia, 1472-1522*, València, 1996; sobre els reials col·legis de Tortosa i la seua significació, cfr. E. FABREGAT, "El fris dels reis del Col·legi de Sant Jaume i Sant Maties", dins *Recerca*, 8 (2004), p. 275-301; E. QUEROL i J. VIDAL, *Cultura i art a la Tortosa del Renaixement*, Tortosa, 2005, *passim*.

hagués tingut la pretensió de cristianitzar el medi urbà de tradició islàmica. En aquest sentit, el mateix autor ha afegit que “tot i partint del menyspreu envers el passat musulmà, aleshores molt viu en diversos aspectes del paisatge urbà, es voldria refer una ciutat diferent, de carrers rectes i amples, places grans, amb construccions civils i religioses per a emmarcar-los. Una ciutat “neta i bella” amb transformació física i funcional. La xarxa viària de la Tortosa musulmana seria un record poc grat, encara relativament pròxim. El contingut ideològic del programa cívic de reformes partiria, doncs, del refús als records islàmics, i no només a la disposició del carreratge, car les restes materials també serien en molt bona mesura rebutjades: potser el riu en seria el destí final de moltes d’elles. La consideració negativa del carreratge islàmic era habitual en les ciutats cristianes d’aleshores i, de fet, amb el qualificatiu de “morisc” també es censurava tota deformitat urbanística. Es dictarien llavors disposicions per a eixamplar els carrers, endreçar el seu traçat, eliminar els carrerons sense sortida –atzucacs- i obrir nous eixos [...] Fet i fet, la Tortosa trescentista, amb un nou recinte emmurallat prou gran, assajaria trencar de forma definitiva amb el passat islàmic, adaptant-se a les noves exigències funcionals d’una ciutat comercial, de control fiscal –amb la lleuda- i defensiva en expansió”⁸⁸⁶.

Torno a recordar que, de la mateixa manera que la catedral romànica substituï la mesquita musulmana convertida en temple cristià, la catedral gòtica substituï la romànica menys de dos-cents anys després d’iniciada la construcció del primer edifici. A banda d’això, cal tenir en compte que l’edifici més representatiu del poder civil a la ciutat, el castell de la Suda⁸⁸⁷, i no només pel seu nom, segurament tenia a l’Edat Mitjana un aspecte ben “morisc” (entre altres coses, i a banda del seu origen, cal recordar que molts dels seus treballadors, inclosos alguns mestres majors, foren sarraïns). Tampoc coneixem cap acord municipal en què es prengui una decisió relacionada amb l’urbanisme amb la intenció d’esborrar el passat islàmic de la ciutat, cosa que sí que succeeix en altres grans ciutats de la Corona fundades sobre capitals andalusines⁸⁸⁸. En aquest sentit, és important tenir en compte que l’únic cop clarament

---

⁸⁸⁶ M. A. BAILA, *La ciutat de Tortosa. Evolució de l’espai urbà*, Vinaròs, 1999, p. 85, 89.

⁸⁸⁷ Cfr. una síntesi sobre els coneixements que poseïem fins ara sobre el castell de la Suda a A. CURTO, “Castell de la Suda (o de Sant Joan)”, dins *Catalunya romànica*, XXVI, Barcelona, 1997, p. 114-117.

⁸⁸⁸ Aquest és el cas, perfectament estudiat, de València, on sembla que sí que hi va haver, clarament, la voluntat conscient i manifesta d’esborrar el passat musulmà cristianitzant l’aspecte del paisatge urbà. Cfr., entre altres, A. SERRA DESFILIS, “La belleza de la ciudad. El urbanismo en Valencia 1350-1410”, dins *Arx Longa*, 2 (1991), p. 73-80; M. FALOMIR, “El proceso de cristianización urbana de la ciudad de Valencia

documentat en què la ciutat de Tortosa va actuar, fent servir l'urbanisme, contra una de les minories religioses que hi habitaven, va ser contra l'aljama dels jueus. A més, és important saber que això va succeir l'any 1416 en unes circumstàncies molt especials, tot just acabada la Disputa de Tortosa. Concretament, es va construir un carrer, completament recte i encara avui conservat, que va destruir la fesomia i moltes cases del call nou de Tortosa⁸⁸⁹.

A més, cal recordar un fet que és ben conegut: malgrat que des de la mateixa Edat Mitjana sovint es van considerar propis del món musulmà els carrers estrets i costeruts, les trames atapeïdes i laberíntiques i els albergs que envaeixen –i, gairebé, formen part de– l'espai públic⁸⁹⁰, aquestes característiques no són exclusives de l'urbanisme de les

---

durante el siglo XV”, dins *Archivo español de arte*, 254 (1991), p. 127-139; A. SERRA DESFILIS, “El portal de la Quart y la arquitectura valenciana del siglo XV”, dins *Boletín del Museo e Instituto Camón Aznar*, LII (1993), p. 189-206; A. SERRA DESFILIS, “El Consell de Valencia y el Embelliment de la ciutat”, dins *Primer Congreso de Historia del Arte Valenciano*, València, 1993, p. 75-85; M. FALOMIR, *Arte en Valencia...*, p. 84-96; A. SERRA DESFILIS, “Nuevamente cristiana, bella y atractiva. La ciudad de Valencia entre los siglos XIII al XV”, dins *Historia de la ciudad*, I, València, 2001, p. 63-75; A. ZARAGOZÁ, *Arquitectura gótica valenciana*, València, 2004 (2a ed.), p. 115-120. La documentació bàsica està regestada a M. CÀRCEL i J. TRENCHS, “El Consell de Valencia: disposiciones urbanísticas (siglo XIV)”, dins *La ciudad hispánica de los siglos XI al XVI*, II, Madrid, 1985, p. 1481-1545; M. CÀRCEL, “Vida y urbanismo en la Valencia del siglo XV”, dins *Miscel·lània de textos medievals*, 6 (1992), p. 255-644. Ara bé, cal tenir en compte que malgrat l'evident voluntat de les autoritats valencianes de trencar amb el passat “morisc”, el professor A. Serra, entre altres opinions en el mateix sentit, ha escrit que “la etapa que había empezado en 1238 supuso sin duda el comienzo de una nueva era en la historia de la ciudad, pero es probable que los colonos instalados en la Valencia del siglo inmediatamente posterior a la conquista no percibieran un cambio tan drástico en el paisaje urbano, sino más bien un lento fluir hacia un modelo diferente de ciudad” (“Nuevamente cristiana...”, p. 67).

⁸⁸⁹ Sobre la Disputa, cfr., entre altres, A. PACIOS, *La disputa de Tortosa* (2 vol.), Madrid-Barcelona, 1957. La documentació sobre les obres del carrer, a AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 3 (1r lligall). En l'enderrocament de cases i construcció del carrer apareixen alguns dels mestres més importants d'entre els que treballaven a la ciutat en aquell moment, com ara Ramon Nabas, un jove Bernat Gual, els germans Ramon i Antoni Doménech, Guillem Çuera o Domingo Genis (són tots els que cobren entre 3 sous i 6 diners i 5 diners diaris). A aquests cal afegir dos mestres musulmans de gran rellevància: Salpico, *lo prom* (4 sous i 6 diners diaris) i Salpico, *lo fill*. Una provisió municipal del primer dia d'abril de 1416 diu així: *Item, sobre lo carrer faedor en lo call, travessant, de l'alberch qui fonch de n'Altadill vers lo carrer del forn del mercat, o per allí hon pus proffitament passar porà, ffon provehit que sia comanat als honorables procuradors e pròmens dejús scrits, los quals, tots o la major part de aquells, hi facen totes aquelles bones provisions e ordinacions per metre en presta execució lo passament del dit carrer que hi seran útils e necesàries, e ço que-s despendrà e costarà per passar lo dit carrer, sia pagat dels béns de la universitat e pres en compte al clavari* (Llibre de Provisions, 29. s/f). La identificació del carrer construït al 1416 amb l'actual carrer de la Vilanova, que té una orientació transversal al call, a A. CURTO, “Topografia del call jueu de Tortosa”, dins *Recerca*, 3 (1999), p. 23.

⁸⁹⁰ Cal destacar dues missives escrites l'any 1393, en què els jurats de València, entre altres coses, afirmen que la ciutat va ser construïda *per moros, a llur costum, estreta e mesquina, ab molts carrers estrets, voltats e altres deformitats...* A banda de la ja citada i importantíssima bibliografia valenciana sobre aquesta qüestió, cfr. un recull d'aquestes opinions i un estudi de síntesi sobre els carrers i les places de les ciutats andalusines a L. TORRES BALBÁS, “La Edad Media”, dins A. GARCÍA BELLIDO, L. TORRES BALBÁS, L. CERVERA, F. CHUECA i P. BIDAGOR, *Resumen histórico del urbanismo en España*, Madrid, 1968 (2a ed. augmentada), p. 65-170 (78-96). Pel que fa a l'urbanisme de les moreries urbanes i els nuclis

ciutats andalusines. Així, per exemple, sabem que l'any 1485 el magnífic misser Pere Conesa inicià la construcció d'un *pas o pont sobre lo carrer* i que, a més, tenia la intenció de *cobrir lo dit carrer tant quant és lo enfront del seu alberch*, per la qual cosa va formular-se una reclamació al municipi. Es considerava que l'obra *seria perjudicial e dapnosa no solament a la senyoria e al comú ús dels ciutadans de la present ciutat de Tortosa, e particularment a n Perot Burgués*, i que estava en *contra de les Costums scrites de la present ciutat e libertats de aquella, per les quals no és lícit ni permès que los vehins ne ciutadans en les carreres públiques, en los enfronts de les cases, facen sobre tota la carrera tals passos, ponts, cubertes e hobres, ans si fetes eren per lo veguer e ciutadans, e per manament de aquels, se deuen levar e enderroquar per lo manifest embarch al pas fahedor per les carreres e lo ús comú impedit e turbat*⁸⁹¹. De fet, sabem que en aquesta època, a partir de l'anàlisi de la forma urbana, a totes les ciutats europees es tendia a preferir els traçats amplis i rectilinis per als seus carrers; no era pas, doncs, un tret distintiu de les poblacions que potser lluitaven contra un passat "morisc"⁸⁹².

En aquest sentit, encara resulta més significativa la creació de les laberíntiques i estretes trames urbanes de diversos sectors de la ciutat, sobretot dels barris de Santa Clara, el Castell i el Garrofer: aquests tres barris, especialment els dos darrers, tenen un aspecte antiquíssim, laberíntic i, en conseqüència, "morisc", i sovint se'ls atribueix aquest origen. Res més lluny de la realitat, ja que les seues trames són fruit de la densificació urbana que va experimentar la ciutat amb l'auge demogràfic del segle XVIII⁸⁹³. Pel que fa al Garrofer, cal dir que fins i tot se'l va identificar, durant molts anys, amb un sector fossilitzat de la ciutat on calia cercar la ubicació de l'antiga moreria. En relació a aquest assumpte, podem recordar que Ramon Miravall, en els seus inicis com a escriptor d'història local, va popularitzar la idea que estem comentant, la qual va arrelar

---

rurals mudèjars, cfr. la segona secció de les actes del *VI Simposio Internacional de Mudejarismo*, Teruel, 1995, p. 483-785.

⁸⁹¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 74 (paper).

⁸⁹² V. FRANCHETTI, *Historia del urbanismo. Siglos XIV y XV*, Madrid, 1985, p. 44; E. GUIDONI, *Storia dell'urbanistica: il Duecento*, Roma-Bari, 1989, *passim*. Cfr. també F. FITÉ, "Algunes qüestions sobre urbanisme medieval en les àrees de repoblació de la Catalunya Nova i el Llevant", dins *Homenatge a mossèn Jesús Tarragona*, Lleida, 1996, p. 149, 162-163 (n. 27).

⁸⁹³ Sobre aquesta qüestió cfr. E. FABREGAT, "El creixement urbà de Tortosa: 1730-1750", dins *Recerca*, 2 (1997), p. 27-52. Sense necessitat de documents, el canonge O'Callaghan, a finals del segle XIX, ja havia dit que "consta por tradición de las religiosas [de Santa Clara] y por otras personas ancianas, que a mediados del siglo último, en que aun no se habían construido algunas de las calles inmediatas al convento, se veían por allí algunos campos sembrados". R. O'CALLAGHAN, *Anales de Tortosa*, I, Tortosa, 1886, p. 152-153.

profundament durant llargs anys. Segons la seua expressió, aquesta part de la ciutat “es presenta amb tortuositat tan extraordinària que al visitant, si no coneix aquests indrets [...], li fa l'efecte que es troba enmig d'un enrevesat laberint del qual li serà força difícil la sortida”. En conseqüència, afirma que el Garrofer era el “barri àrab per excel·lència” a la ciutat⁸⁹⁴. En realitat, malgrat que hi ha notícies sobre el poblament d'aquest sector a la Baixa Edat Mitjana, pareix que fins al segle XVIII va ser estar poc densament poblat⁸⁹⁵. Per acabar-ho d'adobar, resulta que l'eix viari més important de la ciutat medieval, recte i relativament ampli, avui fossilitzat en els carrers Ciutat, Croera, Santa Anna i Major de Sant Jaume, potser ja existia, com a mínim en part, abans de la conquesta cristiana⁸⁹⁶.

Finalment, cal tenir en compte que, contràriament a allò que s'esdevenia a València i de forma similar a allò que succeïa a Saragossa, una quantitat remarcable de mestres de cases tortosins dels segles XIV (especialment), XV i XVI, entre ells els mestres majors del castell, on hi havia el palau reial, eren sarraïns. Com que no s'han conservat les obres d'aquests treballadors de la construcció, es fa molt difícil –gairebé impossible– saber quin aspecte tenien, però hi ha diverses qüestions que, relacionades amb aquests mestres, em fan sospitar, com a mínim, que la Tortosa medieval no va tenir un interès gaire marcat en destruir tot allò que pogués remetre al món islàmic: el seu origen ètnic, la seua especialització laboral, els materials que utilitzaren, el seu treball moltes vegades complementari del dels pedrapiquers cristians, el contacte –i fins i tot és possible que la procedència– d'alguns d'ells amb terres aragoneses⁸⁹⁷, tot sumat a l'existència de les restes llavors existents de l'antiga alcassaba i altres monuments del període andalusí fan pensar que potser les seues obres tindrien un aspecte més semblant a allò que s'ha anomenat “art mudèjar” que no pas a allò que s'ha anomenat “art gòtic”, malgrat que no puguem fer afirmacions rotundes en aquest sentit⁸⁹⁸. Estic d'acord amb Baila quan

---

⁸⁹⁴ R. MIRAVALL, *Tortosa i els tortosins*, Barcelona, 1969, p. 81, 83.

⁸⁹⁵ E. FABREGAT, “El creixement urbà...”, p. 36. Això no significa, però, que no hi hagués habitatges al barri anteriorment.

⁸⁹⁶ M. UTGÉS, J. MARTÍNEZ i P. L. ARTIGUES, “La ciutat romana. La ciutat islàmica. La ciutat feudal”, dins *Catalunya romànica*, XXVI, Barcelona, 1997, p. 111-114; J. E. GARCÍA BIOSCA, J. GIRALT, A. LORIENTE i J. MARTÍNEZ, “La gènesi dels espais urbans andalusins (segles VIII-X): Tortosa, Lleida i Balaguer”, dins *L'islam i Catalunya*, Barcelona, 1998, p. 137-165.

⁸⁹⁷ És el cas de Mafoma Pey (o Mahomet/Mohamed Pex o Peix), que l'any 1375 marxà de l'obra dels murs de Tortosa a Saragossa. Aquest mestre també va estar actiu a les obres del castell. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 15. f. 34r.

⁸⁹⁸ Alguns d'aquests punts són els que es troben, sempre, en les zones on hi va haver àmplia producció del que avui anomenem “art mudèjar”. Ara bé, cal tenir en compte que si l'art mudèjar és, segons la definició

afirma que la ciutat medieval “seria un espai bastimentat, en plena i constant renovació”⁸⁹⁹; però, en canvi, no crec que aquesta constant renovació estigués directament relacionada amb la voluntat de destruir el passat andalusí, el qual, d'altra banda, és obvi que va anar sent destruït, de la mateixa manera que la ciutat d'època moderna va anar destruint la medieval, i la contemporània va anar destruint la moderna. Avui mateix estem destruint la ciutat dels segles XIX i XX.

Dit tot això amb una intenció afinadora, matisadora, cal fer esment de la importància que van tenir a la Tortosa medieval, com en tantes altres ciutats europees de l'Edat Mitjana, les fundacions religioses, començant per la catedral –no podem oblidar que Tortosa era cap d'una diòcesi important⁹⁰⁰– i seguint per tota una sèrie de convents⁹⁰¹, esglésies i capelles que, efectivament, van donar-li un aspecte de ciutat cristiana. Totes aquestes fundacions, en més o menys mesura, van rebre la col·laboració del municipi, cosa que ens recorda les paraules de Francesc Eiximenis als regidors valencians del segle XIV: “car com la dita ciutat sia novellament cristiana, axí com dit és, per tal cové que molt sovín ajudets a edificis eclesiàstics, així com són fer esglésies e monestirs, e

---

de Borrás Gualis, “un sistema de trabajo, desarrollado en competencia con el sistema occidental de cantería, en el que los diferentes materiales y técnicas utilizadas, heredadas de la tradición constructiva hispanomusulmana” que “forma un todo que no puede desvincularse del resultado estético, tanto ornamental como estructural”, no pot afirmar-se que a la Tortosa, especialment, del XIV, s'estigués fent arquitectura mudèjar, ja que no ens queden obres per a comprovar-ho. També s'ha de subratllar que bona part de l'arquitectura de l'època, aquella que no va construir-se amb pedra, tant a Catalunya com a València, va tenir com a protagonistes l'argamassa, la fusta i la rajola, que en moltes obres “gòtiques” van conuiu l'activitat dels mestres pedrapiquers i obrers de vila i que aquesta arquitectura no pot anomenar-se, de cap de les maneres, mudèjar. D'entre l'amplíssima bibliografia referent a aquest tema, cfr. la brillant síntesi, amb alguns materials reaprofitats de treballs anteriors, de G. BORRÁS GUALIS, *El arte mudéjar*, Terol, 1990, especialment p. 93-155. La cita l'he presa de G. BORRÁS GUALIS, “El artesano mudéjar en Aragón”, dins J. YARZA i F. FITÉ (eds.), *L'Artista-Artesa Medieval a la Corona d'Aragó*, Lleida, 1999, p. 59-76 (66-67); M. E. Díez, *El arte Mudéjar: expresión estética de una convivencia*, Granada, 2001, p. 168-174. Existeixen dos exhaustius repertoris bibliogràfics sobre art mudèjar: A. R. PACIOS LOZANO, *Bibliografía de arquitectura y techumbres mudéjares, 1857-1991*, Teruel, 1993; A. R. PACIOS LOZANO, *Bibliografía de arte mudéjar. Addenda 1992-2002*, Teruel, 2002. Alguns exemples de col·laboració entre pedrapiquers i obrers de vila en obres “gòtiques” de la València medieval a: A. SERRA DESFILIS, “El portal de la Quart y la arquitectura valenciana del siglo XV”, dins *Boletín del Museo e Instituto Camón Aznar*, LII (1993), p. 189-206; A. ZARAGOZÀ, “Modos de construir en la Valencia medieval: Bóvedas”, dins *Historia de la ciudad*, I, València, 2001, p. 76-88.

⁸⁹⁹ M. A. BAILA, *La ciutat de Tortosa...*, p. 91.

⁹⁰⁰ No s'ha fet, encara, una història completa de la Diòcesi. Cfr. la síntesi més recent del que se sap actualment a J. ALANYÀ, *El Seminari Diocesà de Tortosa*, Tortosa, 2001, p. 1-104.

⁹⁰¹ Com en tantes altres ciutats de l'època, destaca la transcendència de les fundacions del ordes mendicants. Cfr., per exemple, A. SERRA DESFILIS, “La influencia de las órdenes mendicantes en la evolución urbana de la Valencia medieval”, dins *IV Congreso de Arqueología Medieval Española*, II, Alacant, 1993, p. 205-211; J. M. MUÑOZ JIMÉNEZ, “El convento mendicante como elemento ordenador de la periferia en la ciudad bajomedieval: el caso español”, dins *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, XIV (2000), p. 151-177.

llurs ornaments, e a satisfacer a religiosos més que altra ciutat del regne⁹⁰². Però com ha subratllat, parlant de la tantes vegades citada ciutat del Túria, el professor Serra Desfilis, aquesta motivació no va ser l'única: “en ocasiones el gobierno municipal se sentía autorizado a rechazar algunas peticiones de ayudas económicas por parte de instituciones eclesiásticas si no redundaban en el prestigio y fama de la ciudad”⁹⁰³. Em sembla que aquest és, en bona mesura, el *quid* de la qüestió.

Seguint per aquest camí, i continuant amb l'exemple de València, sempre proper i sovint allisonador, serà interessant recordar, ara, que Falomir Faus ha destacat, dintre dels “aspectes fonamentals de l'urbanisme valencià baixmedieval”, el “recolzament financer a les construccions religioses”. Per sobre de les citades recomanacions d'Eiximenis al Consell, Falomir destaca la importància que va tenir en aquesta política municipal la Pesta Negra, que va ser, “no lo olvidemos, un azote para la conciencia cristiana bajomedieval. Considerada como el resultado de la ira divina ante el pecaminoso proceder del hombre del siglo XIV, se trató de ponerle freno mediante la celebración de innumerables actos públicos de piedad”. Assenyala, a més, que va ser pràctica habitual del consistori “hacer una primera y espléndida contribución a las órdenes o congregaciones recién llegadas a la ciudad y que se disponían a edificar en ella sus monasterios o conventos”. “Por otra parte –afegeix-, el descontento popular generado por los desajustes del crecimiento económico de la ciudad en el último tercio del siglo XIV, así como el tenso clima religioso que se vivía, obligó a las autoridades a atraer a su causa a los predicadores⁹⁰⁴ [...] las contribuciones municipales a las órdenes

---

⁹⁰² F. EIXIMENIS, *Regiment de la cosa pública*, Barcelona, 1927, p. 20. Sobre “lo regiment” i les seues fonts, cfr. A. HAUF, “«Lo regiment de la cosa pública»: Eiximenis, Joan de Salisbury i Fra Joan de Gal·les, OFM”, dins *Miscel·lània Sanchis Guarner*, I, València-Barcelona, 1984, p. 167-174; A. HAUF, *D'Eiximenis a Sor Isabel de Villena. Aportació a la història de la nostra cultura medieval*, València, 1990. Sobre les idees urbanes –i urbanístiques- d'Eiximenis, cfr. J. PUIG I CADAVALCH, “Idees teòriques sobre urbanisme en el segle XIV. Un fragment d'Eiximenis”, dins *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, Barcelona, 1936, p. 1-9; S. VILA, *La ciudad de Eiximenis. Un proyecto teórico de urbanismo en el siglo XIV*, València, 1984; L. CERVERA, *Francisco de Eiximenis y su sociedad urbana ideal*, Madrid, 1989; F. MARÍAS, *El largo siglo XVI*, Madrid, 1989, p. 63 ss.

⁹⁰³ A. SERRA DESFILIS, “Nuevamente cristiana...”, p. 73.

⁹⁰⁴ Precisament, una de les raons per les quals el municipi contribuïa a facilitar la vida del convent dels franciscans tortosins era que la ciutat estigués *mils provehida de sermons*. De fet, els pocs conflictes importants que hi va haver, als segles XIV i XV, entre el Consell i els frares, van estar gairebé sempre motivats perquè el primer considerava que al convent no hi havia bons predicadors, o no n'hi havia prou quantitat. Així, en diverses ocasions (per exemple als anys 1393, 1419 i 1421) la ciutat amenaçà de retirar les ajudes als franciscans *si donchs dos maestros en taulegia no tendran en lo dit convent, per tal que lo poble de la ciutat sia instruhit, hoc encara lo gran càrrech de tenir dos maestros en taulegia*. Així, els menorets de Tortosa s'afanaren sempre per tenir els millors predicadors que fos possible trobar. En aquest sentit, cal subratllar que Francesc Eiximenis predicà a la ciutat durant l'any 1397 (E. VIVES, “Els frares menors a les Terres de l'Ebre: el convent de Tortosa (segles XIII-XIV)”, dins *Recerca*, 7 (2003), p. 231-

mendicantes se prolongaron durante todo el siglo XV...” Finalment, subratlla que “junto a estas donaciones ocasionales, el Consell poseía otras fuentes de financiación de las contrucciones religiosas mucho más canónicas y regulares. Una de ellas la vimos enunciada en boca de los propios Jurados y consistía en el pago con dinero público de las expropiaciones necesarias para la ampliación de iglesias conventuales y templos parroquiales. Otra forma de financiación consistía en la cesión a una parroquia de ciertos recursos fiscales”⁹⁰⁵. *Mutatis mutandi*, el cas de Tortosa és el mateix.

Ni podem ni és la nostra intenció fer, aquí, un repàs pormenoritzat de la seqüència constructiva de tots els edificis religiosos que existiren a la Tortosa medieval. Això sí: com que, en general, són construccions poc conegudes, donarem tanta informació com ens sigui possible. I intentarem situar-los a la trama urbana i destacar-ne la relació amb el municipi, en aquest ordre: la catedral, els convents, les esglésies i les ermites. A més, destacarem algun exemple de la contribució municipal en diverses construccions privades, menys beneficiades pel patrocini de la ciutat però també creadores del paisatge urbà de la ciutat cristiana medieval. I és que, com escriuen Zaragozá i Iborra respecte a la València medieval, l'evolució de la ciutat és difícil d'entendre sense conèixer molts dels seus edificis desapareguts⁹⁰⁶.

8.1.- La catedral

En un article publicat l'any 2002 ja vaig tractar monogràficament la contribució municipal a les obres de la Seu de Tortosa, concretament entre els anys 1406 i 1455⁹⁰⁷.

263; J. VIDAL, “Apunts sobre els convent dels franciscans de Tortosa. Des de la fundació fins a la primera destrucció (ca. 1238-1462)”, dins *Setmana Santa Tortosa 2005*, Tortosa, 2005, p. 21-23). Pel que fa als dominicans, cal tenir en compte que el convent va sorgir a partir de l'habitatge fet per al lector de la Seu. Cfr. *infra* els punts dedicats als convents de Sant Francesc i Sant Domènec.

⁹⁰⁵ M. FALOMIR, *Arte en Valencia...*, p. 96-98.

⁹⁰⁶ A. ZARAGOZÁ i F. IBORRA, “El palacio de mosén Sorell en la historia de la ciudad”, dins *Historia de la ciudad, III. Arquitectura y transformación urbana de la ciudad de Valencia*, València, 2004, p. 55-72 (56).

⁹⁰⁷ J. VIDAL, “Notes sobre la contribució municipal a l'obra de la Seu de Tortosa (ca. 1406-1455)”, dins *Recerca*, 6 (2002), p. 151-196. Bracons ja havia assenyalat la importància “creixent” que va tenir des del segle XV el Govern de la ciutat en el finançament d'una Seu com la de Tortosa, situada en una Catalunya Nova “poblada per homes lliures”, en contraposició amb el cas de Girona, població situada en una Catalunya Vella “profundament feudalitzada”, on l'aportació del municipi a les obres de la catedral va ser poc significativa (J. BRACONS, “Els segles del gòtic”, dins *Arquitectura religiosa antiga i medieval. Ars Cataloniae*, 4, Barcelona, 1999, p. 248-249). M. García Sancho insisteix en la importància de la catedral per a la ciutat, i viceversa (M. GARCÍA SANCHO, *La catedral de Tortosa. Aproximación a su ser y a su quehacer*, Tortosa, 1998, p. 14-15). Joan Domenge, al seu torn, situa el finançament de la Seu de Mallorca en un punt intermig “entre el que era més habitual –la responsabilitat total de l'església– i el cas

Malgrat que l'aparició dels darrers estudis d'Almuni, el mateix any 2002 i el 2003, així com l'avenç de la meua pròpia recerca, publicada o no, han de fer modificar alguns detalls d'aquell escrit, continuo considerant-lo bàsicament correcte, tant pel que fa a la informació que aporta, com pel que fa a les conclusions generals que presenta, la més important de les quals –per al nostre tema d'avui– és que en el període estudiat aproximadament la meitat del treball i la meitat de la despesa que van costar construir la catedral de Tortosa van anar a càrrec de la ciutat. Val a dir que potser aquesta afirmació sigui massa optimista i, sobretot, parcial: és a dir, que està basada en el coneixement de la documentació del municipi i, per tant, en la informació que aporta un dels “bàndols”. En aquest sentit, el fet que fos el Capítol qui contractés –sempre– el mestre major de la fàbrica mostra ben a les clares qui era el propietari del temple. Tanmateix, la impressió que resta en haver consultat l'extensa col·lecció de documents referits a les obres de la Seu que es conserven entre els fons del municipi de Tortosa, fins i tot després de publicades les síntesis del procés constructiu de l'edifici, basades principalment en els fons del Capítol, continua sent aquesta: des de l'inici de la construcció de la Seu nova, l'any 1347, la ciutat va tenir un paper actiu en l'aixecament del temple catedralici. I si és cert que en determinades èpoques la seua transcendència no va ser equiparable a la del bisbe i el Capítol, la qual cosa és completament lògica, en altres moments va arribar a ser-ho i, fins i tot, va estar per sobre⁹⁰⁸, la qual cosa ja no és tan lògica.

Els citats treballs d'Almuni, complementats pels d'altres autors, han permès que coneguem d'una forma molt completa el procés constructiu de l'edifici. Per tant, aquí no ens caldrà insistir gaire en aquesta qüestió⁹⁰⁹. Caldrà, en canvi, veure quin va ser el

---

particular de les fàbriques municipals italianes” (J. DOMENGE, *L'obra de la seu. El procés de construcció de la catedral de Mallorca en el tres-cents*, Palma de Mallorca, 1997, p. 67-123 -73-). Aquest és el cas, també, de Tortosa, on, tanmateix, sembla que la ciutat va arribar a tenir més protagonisme que a les illes, sense que es pugui parlar, però, d'una “fàbrica municipal”. Pel que fa a fàbriques municipals, en el nostre territori, cal dir que sí que n'hi va haver, però no pas en la construcció de temples catedralicis, sinó en la de temples de menys categoria canònica. És el cas, per exemple, de la prioral de Sant Pere de Reus. Sobre la gestió finacera d'aquesta darrera obra, cfr. J. MORELLÓ, *Reus en el trànsit a la modernitat: fiscalitat i finances d'una vila en vies de creixement*, Reus, 2003, p. 230-245. Un estudi artístic de l'edifici a E. LIAÑO, *La Prioral de Sant Pere de Reus. El último gótico ante la llegada del Renacimiento*, Tarragona, 1992.

⁹⁰⁸ Al 1460, per exemple, la ciutat va decidir emprendre la continuació de les obres sense la col·laboració econòmica del bisbe i el Capítol, que estaven arruïnats a causa de la compra de Calaceit, malgrat que finalment no ho va fer. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 49. f. 42r, 44v-45r.

⁹⁰⁹ A l'hora d'escriure aquestes pàgines encara no havia pogut consultar la tesi doctoral de Victòria Almuni, cosa que he pogut fer en repassar-les. Cfr. V. ALMUNI, *Una fàbrica baixmedieval de gran envergadura. La catedral de Tortosa als segles XIV i XV. Estudi documental* (Tesi doctoral inèdita, UB), Barcelona, 2003. Aquest treball, però, no difereix de les síntesis publicades en paral·lel a la lectura de la

paper de la ciutat en la construcció de la Seu, i quins van ser els mecanismes que va emprar per tal de desenvolupar aquest paper, el qual, ja dic, va ser important.

Per tal de discernir aquestes qüestions començarem comentant un document de l'any 1494 i emmarcant-lo en el context de la fàbrica. L'any 1490 les obres, que havien avançat molt lentament des de l'any 1455, havien rebut un fort impuls gràcies a la intervenció del protonotari apostòlic Joan Girona, resident en Cort romana, que va prometre invertir 40.000 sous en quatre anys. S'havien oblidat les solucions de circumstàncies emprades des de la dècada de 1460, a causa de la crisi econòmica i de la guerra, i s'havia contractat com a mestre major Pere Compte⁹¹⁰, l'arquitecte més

---

tesi, que són aquelles a què remeto en les properes notes i, de fet, durant gairebé tot aquest estudi. Cfr. V. ALMUNI, "La catedral de Tortosa", dins *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura, I. Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos, 1*, Barcelona, 2002, p. 325-345; V. ALMUNI, "La catedral de Tortosa", dins *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura, II. Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos, 2*, Barcelona, 2003, p. 296-298; V. ALMUNI, "La construcció medieval de la catedral de Tortosa segun los libros de fábrica. La obra del presbiterio (1346-1441)", dins E. MIRA i A. ZARAGOZÀ, *Una arquitectura gòtica mediterrànea*, II, València, 2003, p. 85-98. De la mateixa autora cal consultar: V. ALMUNI, "Pere de Moragues, mestre major de la Seu de Tortosa", dins *Anuario de Estudios Medievales*, 30/1 (2000), p. 423-449; V. ALMUNI, *L'obra de la Seu de Tortosa (1345-1441)*, Tortosa, 1991, i, per a una ràpida síntesi sobre el procés constructiu de l'edifici, V. ALMUNI i J. LLUÍS, *Sancta Maria Dertosa. Catedral de Tortosa. Guia històrica i descriptiva*, Tortosa, 2000. Relacionada, en un cert sentit, amb la tesi doctoral de Victòria Almuni, i pel que fa a problemes estrictament tècnics (arquitectònics) de la capçalera, es pot consultar la tesi de J. LLUÍS, *Geometría y diseño medieval en la catedral de Tortosa. La catedral no construïda* (Tesi doctoral inèdita, UIC) Barcelona, 2002. A més, s'ha de tenir en compte la literatura clàssica sobre la catedral, antiquada però encara útil en alguns punts: A. PONZ, *Viage de España*, XIII, Madrid, 1788 (2a ed.), p. 150-154; hi ha una edició crítica del text que fa especial menció a les informacions que Ponz dona sobre la catedral: E. ARNAU, *El viage de España d'Antonio Ponz: Tortosa* (3 vol.) (Tesi de llicenciatura inèdita, UB), Barcelona, 1999; J. L. VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España*, V, Madrid, 1806, *passim*, especialment p. 48-65. R. O'CALLAGHAN, *La catedral de Tortosa*, Tortosa, 1890; especialment interessant: J. MATAMOROS, *La catedral de Tortosa*, Tortosa, 1932. Finalment, cal consultar diversos treballs que complementen o matisen els estudis d'Almuni: J. ALANYÀ, "Noticia de la Seu i Capítol de Tortosa a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (segles XIV-XV)", dins *Anuario de Estudios Medievales*, 28 (1998), p. 567-618; J. VIDAL, "Pere Safàbrega o la impossibilitat d'un mestratge. Una revisió documental", dins *Estudis castellanencs*, 9 (2000-2002), p. 829-836; J. VIDAL, "Notes sobre la contribució..."; J. VIDAL, "Pere Compte, mestre major de l'obra de la Seu de Tortosa", dins *Anuario de Estudios Medievales*, 35/1 (2005), p. 403-431; J. VIDAL, "Assaig de panorama de les arts a la Tortosa del Renaixement", dins E. QUEROL i J. VIDAL, *Cultura i art a la Tortosa del Renaixement*, Tortosa, 2005, p. 131-144.

⁹¹⁰ Sobre Pere Compte cfr., entre altres, J. SANCHIS SIVERA, "Maestros de obras y lapicidas valencianos en la Edad Media", dins *Archivo de Arte Valenciano* (1925), p. 23-52 (47-50); L. BATLLE, "Documents per a la biografia i obres dels artistes gironins Francesc Artau i Pere Compte", dins *Miscel·lània homenatge a J. Puig i Cadafalch*, I, Barcelona, 1947-1951, p. 139-147; J. M. DOÑATE SEBASTIÀ, "Retrato arqueológico de una iglesia desaparecida. La parroquia de San Jaime de Villareal", dins *BSCC*, LVII (1981), p. 117-153; M. CÀRCEL, "Vida y urbanismo en la Valencia del siglo XV", dins *Miscel·lània de textos medievals*, 6 (1992), p. 255-644 (docs. 1596, 1600, 1602); A. ZARAGOZÀ, "El arte de corte de piedras en la arquitectura valenciana del cuatrocientos: Pere Compte y su círculo", dins *El Mediterráneo y el arte español. Actas del XI congreso del CEHA*, València, 1996, p. 71-79; A. ZARAGOZÀ, "Juegos matemáticos; aplicaciones geométricas de los maestros del gótico en el episodio valenciano", dins J. YARZA i F. FITÉ (eds.), *L'Artista-Artesa Medieval...*, p. 183-210; A. ZARAGOZÀ, *Arquitectura gòtica...*, p. 161-183; J. F. PI APARICI i F. PONS, "La construcció de un puente en el camino real de Barcelona (Villareal, 1486-1509): aportación a la obra del Mestre d'obres Pere Compte", dins *BSCC*, LXXVIII, III

important de la Corona en aquell moment, malgrat que el mestratge efectiu a peu d'obra va exercir-lo Antoni Queralt, que en alguns documents de l'any 1490 és citat com a "lloctinent de mestre de la Seu". No sabem exactament quan va morir Girona, però sí que sabem dues coses importants. Primera: la seua subvenció a l'obra estava lligada a la seua existència terrenal. Segona: Girona dictà testament a Roma l'estiu de l'any 1493 i ja era mort el 1495.

Interior de la Seu de Tortosa abans del 1936 (AHCTE)

Estant així les coses, el 4 de juliol de 1494 el *reverend mestre Serra, canonge, de part de l'honorable Capítol*, es presentà davant el Consell General de la ciutat i demanà que el municipi contribuís en la continuació de les obres de la Seu. És ben probable que Joan Girona hagués traspasat poc temps abans i que, en conseqüència, el gran impuls constructiu derivat de la seua subvenció s'hagués acabat de sobte o, simplement, que el termini acordat per a la seua subvenció hagués finalitzat. Fos com fos, el primer tram de la nau, que havia estat iniciat vers el 1441 i que havia rebut un impuls importantíssim a partir del citat any 1490, no s'enllestí fins al 1496. El 1494, per tant, estava en construcció⁹¹¹. Però hem dit que ara no ens interessava tant el procés constructiu com el

---

(2002), p. 197-212; A. ZARAGOZÀ, "Arquitecturas del gótico mediterráneo", dins E. MIRA i A. ZARAGOZÀ, *Una arquitectura gótica mediterránea*, I, València, 2003, p. 105-192; J. VIDAL, "Pere Compte...", p. 403-431.

⁹¹¹ Sobre aquest moment cfr. J. VIDAL, "Pere Compte..."; també V. ALMUNI, "La catedral...", p. 342-343.

paper de la ciutat: segurament entre 1490 i 1494, amb la pecúnia de Joan Girona, no en va tenir cap. En canvi, aquest 4 de juliol de 1494 el Capítol li demanava col·laboració per continuar unes obres que no es podien deixar perdre. I el canonge Serra especificava que aquesta ajuda podia fer-se *en una de dues maneres: o segons antigament se acostumava de fer, tenint la ciutat dos o tres obrés a son cost; o fent-ho a deenes. Afegia, després, o en altra qualsevol manera*.⁹¹² Hi havia, per tant, una tercera via⁹¹².

En aquesta ocasió la ciutat va decidir que fos consignada una dena diària a les obres de la Seu. Després comentarem quines condicions van ser posades. Perquè ara ens interessa més definir quins i quan van fer-se servir els dos (o tres) tipus de subvenció citats pel canonge Serra. En primer lloc aquest personatge afirma que la col·laboració tradicional del municipi consistia en pagar el salari de dos o tres pedrapiquers actius a les obres de la Seu. Efectivament, això va ser així des de l'any 1406 fins al 1443, amb algunes excepcions a la dècada de 1430 causades pels conflictes existents entre el bisbe, el Capítol i la ciutat a causa de diverses qüestions: la imposició del vi, les obres comunes de la ciutat i les mateixes obres de la Seu⁹¹³. Al 1439, però, amb la perspectiva d'una immediata finalització de la capçalera, la ciutat en pagava quatre, de piquers. Després, a partir del 1450, el municipi novament va pagar el salari de tres pedrapiquers actius a les obres de la Seu i, malgrat que el mes de maig de l'any 1453, en plena crisi econòmica, la ciutat decidís tenir tan sols dos mestres, *e que lo salari de l'altre servescha a pagar los càrrechs de Tortosa*, els comptes conservats a l'arxiu demostren que en diverses mesades d'aquest any va seguir pagant el salari de tres piquers. Un cop acabada l'empenta constructiva iniciada el 1449, fet que va tenir lloc el 1455, la ciutat, després dels tractes fets amb el mestre de la Seu el 1460, va pagar el salari d'un o dos pedrapiquers entre 1462 i 1465. Aquest va ser, com a mínim en època medieval, el darrer cop que la universitat tortosina va contribuir a les obres de la Seu d'aquesta manera. Ho havia fet, com hem dit, des del 1406: és a dir, durant gairebé 60 anys, amb molt poques interrupcions que sempre van estar relacionades amb aturades a la marxa de les obres. És per això que el canonge Serra considerava, el 1494, que aquesta era la pràctica habitual. De fet, és possible que ja al 1347, tot just en l'inici de les obres, la ciutat tingués pedrapiquers assalariats a peu d'obra, ja que, el tercer dia de les calendes d'octubre d'aquest any, diversos prohoms de la ciutat anaren a parlar amb el degà de la

⁹¹² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 65. f. 36r.

⁹¹³ He tractat el tema en profunditat a J. VIDAL, "Notes...", p. 161-167.

Seu i amb el mestre Bernat Dalguayre *dels piquers de la ciutat, los quals són estats gitats de la obra de la església de la Seu*. Malauradament, la notícia és massa aïllada i confusa per a saber si és que els membres del taller de Dalguaire, procedent d'Horta de Sant Joan, havien ocupat uns llocs de treball a què aspiraven mestres ja establerts a la ciutat, o si és que hi havia un conflicte de competències entre el Capítol de la Seu, que tenia uns mestres al seu servei, i el municipi, que en tenia uns altres. Sigui com sigui, allò que està clar és que sempre que les obres estigueren en marxa, en el període que va entre els anys 1406 i 1465, la ciutat pagà el salari d'un mínim d'un i d'un màxim de quatre pedrapiquers que treballaren a la fàbrica de la Seu, el qual salari va ser gairebé sempre de 3 sous i 6 diners (amb l'excepció de Guillem Ferrer, que l'any 1429 havia envellit *en la obra de la Seu, e ara no puxa axí treballar ni fer tan bon jornal com los jóvens*, i de Lluís Folquer, després d'haver patit un accident, l'any 1455, que li impedia treballar a ple rendiment)⁹¹⁴.

Al 1494 el canonge Serra parla, també, d'una possible contribució a les obres de la Seu mitjançant denes⁹¹⁵. Malgrat que era un mecanisme prou habitual en les obres de la ciutat, mai va emprar-se a les obres de la Seu fins a aquest any. Concretament, consta que la ciutat va tractar amb el canonges sobre l'obra d'obrir *dels fonaments dels pilars ja senyalats e principiats en la dita Seu, e axí mateix enderrocar part de la obra vella, per a reblir e obrar de argamassa dits fonaments, fins en cara de terra, i decidí que de part de la ciutat sia feta oferta a l'honorable Capítol de donar-los, en subvenció e ajuda de la dita obra, quiscun jorn, a beneplàcit de la dita ciutat, ab la condició dejúscrita, fins en una deena, axí en lo obrir de dits dos solaments de pilars ja senyalats, com en lo obrar e reblir aquells de la obra vella que s'a a enderrocar, fins en cara de terra. En axí, emperò, que quant començaran a enderrocar la obra vella, la primera que se enderrocarà sia la obra vella e arcada que stà pus prop de la capella nova de Sent Miquel e o de Sent Agostí, provehint e delliberant que lo honorable en Johan Corder, procurador segon, sia manobrer per part de la dita ciutat en dita obra*. Aquesta subvenció de denes diàries va finalitzar poc després del 24 d'abril de 1497,

---

⁹¹⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 3. f. 77v; Llibre de Provisions, 27. f. 34v; Llibre de Provisions, 39. f. 31v; Llibre de Provisions, 47. f. 65r; Llibre de Clavaria, 74, *passim*; Llibre de Clavaria, 82, *passim*; Llibre de Clavaria, 83, *passim*; Llibre de Clavaria, 84, *passim*; cfr. J. VIDAL, "Notes..."

⁹¹⁵ Aquesta paraula pot fer referència a un grup de deu persones encarregades d'un servei públic, en aquest cas de treballar a l'obra de la Seu, o a la manera de dividir les cases de la ciutat a l'hora de pagar impostos.

moment en què la ciutat acordà que *donat compliment en lo enderrocar de la obra vella de la Seu, e reblir fins en cara de terra los fonaments dels pilars fahedors ja senyalats de la dita obra vella ab argamassa, per la qual obra és stat offert a l'honorable Capítol una deheena de la ciutat per dia, fins dita obra de enderrocar e reblir sia feta, de aquí avant passe tota la ciutat una volta a deheenes per la subvenció e ajuda a la obra de la sglésia del gloriós e benaventurat Sent Jacme necessària, e fortificar aquella a la part del riu de Ebre, qui s'és molt atançat a la dita sglésia, per la qual rahó aquella stà en gran perill de venir en total ruhina. Pel que jo sé, aquesta solució no s'havia emprat abans, i tan sols a l'octubre de 1375, en un moment en què s'estava preparant una forta empenta constructiva⁹¹⁶, hi ha la notícia que Guerau de Montbrú, ardiaca de Culla i obrer de la Seu, demanà com a col·laboració als procuradors i prohoms de la ciutat que *vullats establir e ordenar que tothom e tota dona de qualque estament e condició, sia de XII anys a amunt, faça o faça fer⁹¹⁷ un jornal a la dita obra faedora, dins un any, quant que quant per deenes ne sien amprats per los procuradors de la dita obra. A més, els va proposar de construir, fer e edificar, de part de la dita ciutat, una e primera capella, ab senyal de la ciutat, sots invocació de mossènyer Sent Pere, la qual ja és instituïda e dotada, o qual altres los plàcia⁹¹⁸.**

Sabem que la ciutat no va construir la capella de Sant Pere⁹¹⁹ i, de fet, també sabem, encara que sigui indirectament, que l'any 1375 el municipi tortosí no va col·laborar amb les obres de la Seu mitjançant denes, sinó d'una altra manera, que podem incloure dintre del tercer grup de possibles subvencions de què parlava el canonge Serra l'any 1494: es tracta de la subvenció econòmica, que pot ser directa o indirecta. Els documents del 1375 ens parlen de la voluntat del municipi d'ajudar a la fàbrica de la Seu i mostren que, un cop rebuda la petició de Guerau de Montbrú, una sèrie de prohoms tractà amb ell sobre *quina ajuda la dita ciutat porà fer a la dita fabra, e en quina forma e manera*. Malauradament, els acords municipals conservats no ens diuen en *quina forma e manera*, però possiblement el que va succeir és que van ser assignats a les obres uns impostos, els anomenats *indivisibles de la Seu*, ja que un document posterior, del 1386, afirma que la ciutat estava disposada a donar un màxim de cent lliures anuals a les obres

⁹¹⁶ Sobre aquest moment cfr. V. ALMUNI, "La catedral...", p. 328-335.

⁹¹⁷ És a dir, que es pagui el treball d'una altra persona.

⁹¹⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 11. Document solt 2; Llibre de Provisions, 65. f. 37v, 87v.

⁹¹⁹ Cfr. V. ALMUNI, "La catedral...", p. 328-335.

de la Seu, *comprès, emperò, en ço que i serà ordenat dar, ço que's paga als preveres tots anys per les coses indivisibles*. Aquesta mena de subvenció –destinar el valor dels indivisibles a les obres de la Seu– també va tenir lloc l'any 1407. Al llarg del segle XV, a més, hi ha registrades altres ocasions en què es destinaren impostos municipals a la fàbrica de la Seu. Però potser cal destacar els projectes de 1477 i 1484, ambdós frustrats. El 16 de juliol de 1477, a petició dels canonges, que volien continuar l'obra de la Seu⁹²⁰, el Consell de la ciutat va decidir que es destinés a aquestes obres un impost d'un diner per lliura de carn. El fet és, però, que el 26 d'octubre del mateix any aquesta imposició es destinà a les obres de les sèquies, *com sia cosa notòria que fetes ab la ajuda de Déu les dites cèquies, ab poqua dificultat, la obra de la Seu se'n porà continuar e acabar*. D'altra banda, al 1484, aquesta vegada a petició del bisbe Alfons d'Aragó, la ciutat proposà de pujar la imposició de la carn en un diner per lliura, a pagar eclesiàstics i laics, amb la qual cosa s'obtindrien 50 lliures dels primers i 150 lliures dels segons. Al 1485, però, encara *no se havia treballat per los honorables procuradors ab lo senyor bisbe e clero*, i el fet és que no comptem amb cap prova que aquest encariment del producte fos efectiu. Segurament els eclesiàstics, com havien fet tot al llarg de la Baixa Edat Mitjana, es negaren a pagar l'impost i, llavors, la ciutat es negà a aplicar la pujada tan sols als laics. Finalment, cal dir que el mateix any 1375 en què es proposà la subvenció a les obres de la Seu mitjançant denes, abans dels tractes amb Guerau de Montbrú, el Consell de la ciutat, en vista del propòsit ferm de fer avançar la fàbrica derivat de la voluntat del bisbe Torrelles, havia acordat donar-hi una petita subvenció econòmica, directa, de 10 florins d'or d'Aragó, *dels béns de la universitat*. A més, la ciutat va nomenar *acaptadors dels bacins de la fàbrica de la Seu*, cosa que va succeir en moltes altres ocasions durant la primera meitat del segle XV⁹²¹.

Hi va haver, també, grans subvencions econòmiques directes, relacionades sempre amb moments de represa o de gran intensitat constructiva. En aquest sentit, cal destacar la donació de 100 lliures anuals durant 10 anys, projectada ja vers el 1386 però que

---

⁹²⁰ Sobre aquest moment constructiu cfr. V. ALMUNI, "La catedral...", p. 340-343; J. VIDAL, "Pere Compte..."

⁹²¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 12. f. 31v, 34v; Llibre de Clavaria, 12. p. CCLXXXIII; Llibre de Provisions, 16. f. 78r; Llibre de Provisions, 59. f. 12r, 22r; Llibre de Provisions, 61. f. 13r; Llibre de Provisions, 62. f. 92v. Sobre el context de les obres en el moment de fer aquestes subvencions, cfr. V. ALMUNI, "La catedral...", *passim*; J. VIDAL, "Pere Compte..."

començà a ser efectiva el 1389⁹²². Al 1431 i, després, al 1439, a banda de pagar el salari dels pedrapiquers, la ciutat també va decidir manllevar 500 florins d'or, sempre que el Capítol de la catedral fes la mateixa cosa. La causa d'aquesta important despesa va ser la perspectiva de *acabar lo cap de la obra de la Seu* immediatament, cosa que no va ser possible al 1431 però sí, en canvi, al 1439⁹²³. La darrera gran subvenció econòmica directa de què tinc coneixement s'inicià al 1515, aproximadament. Va durar fins al 1520. I consistia en el pagament de 5 lliures, 16 sous i 8 diners mensuals a la fàbrica. Segurament aquesta important contribució està relacionada amb l'empenta de les obres que va protagonitzar el bisbe Lluís Mercader. El prelat havia assumit el govern de la Diòcesi vers el 1513, va traspasar el 1516 i un any abans, al 1515, havia signat un acord amb el Capítol per tal de revitalitzar les obres⁹²⁴. Com que els documents del terç central del XVI el citen com el darrer bisbe que va col·laborar de forma efectiva amb la fàbrica, jo mateix he escrit que les obres de la Seu no havien anat molt més enllà del 1516. El fet és que, com a mínim, van estar en marxa quatre anys més, fins al 1520, segurament sota el mestratge del mestre parisenc Petit Joan Sarnoto⁹²⁵.

Les autoritats locals també van intentar afavorir la fàbrica de la Seu mitjançant donacions i llegats testamentaris d'altres institucions i persones. En aquest afer, a més, podem rastrejar la voluntat de control que el Consell va arribar a tenir sobre la construcció del temple catedralici, qüestió que tot seguit comentarem *in extenso*. Així, per exemple, sabem que la ciutat va intervenir, entre 1418 i 1419, per intentar que els béns del difunt Joan Batlle fossin destinats a la fàbrica de la Seu; que al 1450 féu gestions per aconseguir fons de la marmessoria de Joan Espígol, el famós mercader de

---

⁹²² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 16. f. 78r; Llibre de Clavaria, 26. p. CCLXXV; Llibre de Clavaria, 26. p. CCCXIII; Llibre de Clavaria, 28. p. 315; Llibre de Clavaria, 29. p. CCCXXI; Llibre de Clavaria, 30. p. CCCXV; Llibre de Clavaria, 31. p. CCCVII; llibre de Clavaria, 32. p. CCCX; Llibre de Clavaria, 34. p. CCLXXXI. La subvenció de 100 lliures anuals ja havia estat esmentada per Federico Pastor i Lluís, que la datava l'any 1388 i comentava que encara es cobrava el 1394 (F. PASTOR, "La catedral de Tortosa", dins *La Zuda*, 108 (juliol de 1922), p. 113-114). L'any 2002 jo no sabia per quina raó aquesta quantitat va deixar de pagar-se, i, hipotèticament, ho vaig relacionar amb un alentiment o una aturada de les obres ("Notes...", p. 155-156). El fet és que, com acabo de dir, simplement va succeir que s'havia acordat fer aquesta donació durant 10 anys, i els 10 anys ja havien passat.

⁹²³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 36. s/f; Llibre de Provisions, 39. f. 30v, 33v-34r; Llibre de Clavaria, 63. p. XXII, XXIII, CCIII, CCIII. Documents transcrits i/o comentats a J. VIDAL, "Notes...", *passim*.

⁹²⁴ Cfr. V. ALMUNI, "La catedral...", p. 297.

⁹²⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 108 (3r lligall). f. 9r, 11r, 14v, 16r, 19v; Llibre de Clavaria, 109 (1r lligall). f. 8v, 18v, 20r; Llibre de Clavaria, 109 (2n lligall). f. 16v, 19r, 21v, 24r, 27v. Sobre les obres de la Seu a inicis del segle XVI, cfr. V. ALMUNI, "La catedral...", p. 296-298; J. VIDAL, "Assaig...", p. 131-144.

Cati⁹²⁶; i que al 1451 va estar relacionada amb la donació de 40.000 sous que la senyora de Paüls va fer a l'obra. És interessant tenir en compte que, pel que fa al cas de Joan Espígol, consta que la ciutat envià representants a parlar amb els marmessors del mercader, *pus lo honorable Capítol de la Seu trametia a l'honorable arcidià major [...] per temptar si poran obtenir dels dits marmessors alguna bona quantitat de la dita marmessoria a obs e subsidi de la obra de la Seu*⁹²⁷.

La gran despesa econòmica que la ciutat va fer en relació amb les obres de la Seu, ja fos mitjançant el pagament directe de pecúnia, la creació o augment d'impostos per tal de sufragar les obres, el pagament de salaris de mestres o l'acapte pels carrers del municipi, mostra un gran interès del Consell per l'església major de la ciutat i, de fet, de tot el bisbat. I cal relacionar aquest interès amb la gran importància que la catedral va tenir a la ciutat i per a la ciutat tant des del punt de vista representatiu com des de l'urbanístic durant la Baixa Edat Mitjana i, de fet, com és lògic, més enllà d'aquesta època.

En aquest sentit, la historiografia tradicional ha insistit sovint en el fet que el Consell es reunia, de vegades, al claustre de la Seu, i, per tant, no cal que ens estenguem gaire en aquest punt. Ara bé, sí que cal matisar-lo: no és cert, com de vegades s'escriu, que "el govern municipal es reunia en el seu claustre [el de la catedral] abans de la construcció de la casa de la ciutat" perquè, com ja hem dit en un altre capítol d'aquest estudi, s'hi va reunir abans i s'hi va continuar reunint després. D'altra banda, també hem vist com es reunia al convent de franciscans i al palau de l'hospital. Tanmateix, la veritat és que aquest fet no deixa de ser significatiu. A més, un document de l'any 1487 certifica que era al claustre de la catedral *hon se acostumen quiscun any publicar los dits honorables procuradors, oficials e ministres, consell e altres stipendiats de dita ciutat*⁹²⁸.

---

⁹²⁶ Sobre Joan Espígol i la seua activitat en relació a les arts cfr. E. TORMO, *Jacomart y el arte hispano-flamenco cuatrocentista*, Madrid, 1913, p. 143-153; J. PUIG, *Historia breve y documentada de la real villa de Cati*, Castelló, 1953, *passim*.

⁹²⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 30. s/f; Llibre de Provisions, 46. f. 30r; Llibre de Clavaria, 72. p. 135; Llibre de Provisions, 47. f. 15v. Cfr. J. VIDAL, "Notes...", *passim*; V. ALMUNI, *Una fàbrica...*, *passim*.

⁹²⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 63. f. 10v. Les reunions del Consell tortosí al claustre de la Seu són citades sovint als treballs sobre historiografia local: per exemple J. ALANYÀ, "Notícia de la Seu...", p. 579, en documenta una del 25 de juny de 1374; Vives documenta diverses reunions al convent dels franciscans (E. VIVES, "Els frares menors...", p. 255-256); al palau de l'hospital s'hi retien els comptes del municipi des dels darrers anys del segle XIV, com veurem al capítol sobre assistència i hospitalitat.

És a dir: la reputació pública de la ciutat, la imatge del seu poder i del seu “bon govern”, estava tant als edificis del poder civil com a les esglésies i convents del municipi. I en aquest context la catedral tenia una transcendència especial, ja que era la mare de totes les esglésies d'un dels bisbats més grans i importants de la Corona, que controlava territoris de l'Aragó, Catalunya i València. A més a més, la catedral tenia una enorme importància urbanística a la ciutat, ja que era el punt central i ordenador del centre del poder urbà –la “diagonal del poder”, segons expressió de Baila. Tot això va fer que des de l'inici de les obres del nou edifici, l'any 1347, la ciutat es preocupés, d'una banda, de facilitar l'espai necessari per a aixecar l'edifici i, alhora, de controlar que aquestes obres no afectessin negativament l'espai públic, la vida ciutadana. Així, el 15 de les calendes d'octubre de 1347 el Consell de la ciutat elegí els prohoms Simon Negre, Guillem Mercader, Nicolau de Bages i Pere Bramon perquè tractessin amb els seus propietaris sobre el valor dels *alberchs que són davant la Seu*, ja que havien d'ésser expropiats per a les obres.

El mateix any va tractar-se amb el bisbe *sobre el carreró de la Cort, que demanen per a la pedra de la obra de la Seu* i, el que és més interessant, sabem que els eclesiàstics tortosins demanaren que fossin tancats diversos carrers propers a la catedral, *los quals lo Capítol de la Seu demana a la ciutat que sien closes per rahon de la obra de la sglésia de la dita Seu*, cosa que, d'acord amb el veguer i el batlle, la ciutat acceptà de bon començament. Això sí: amb la condició que *si la dita closura se fa, que la ciutat puxa aquella closura desfer*.

A més, també durant el 1347 i un altre cop a petició del Capítol, la ciutat donà poder a diversos prohoms perquè poguessin *mudar lo carrer que passa davant la casa de l'artiacha major, a profit de la obra de la Seu e examplament de aquella, e tatxar censals e alberchs necessaris a la dita obra*. Poc després, davant la notícia que la casa de l'ardiaca s'havia dedicat a l'obra, i ell, per a viure, havia comprat altres 6 cases, dues d'elles *sotils*, la ciutat, *a honor de Déu e de madona Sancta Maria de Tortosa*, per tal que l'obra pogués ser començada i l'ardiaca no fos agreujat, va declarar *franchs de comú e de peyta en la dita ciutat, per tots temps, los dits II alberchs e III desús dits comprats per l'artiacha major desús dit*. Ara bé, el Consell, que mirava pels seus interessos, també decidí que *ço que romanga de l'alberch del dit artiacha, que sia e romanga a servei e ús de la ciutat*, ja que hi havia un *pati de l'alberch seu que roman*,

que no entre en la obra de la esgleya, lo qual ell [l'ardiac] demana que romanga a ell e no a la ciutat. Fos com fos que se solucionés finalment l'assumpte, allò que és evident és que la ciutat va donar totes les facilitats imaginables, incloses importants exempcions d'impostos i expropiacions de terrenys, per tal que la fàbrica fos una realitat.

Finalment, i per mostrar el decisiu impacte urbanístic que va comportar al construcció de la Seu en el sector de la ciutat on va ser bastida, es pot posar de manifest que el primer dia de les calendes de setembre del citat any 1347, l'ardiac major demanà que fos fet un pont al carrer que passava al costat del seu antic alberg, cosa que la ciutat consentia, si l'infant Ferran, llavors marquès de Tortosa, ho permetia. La condició, aquest cop, era que *s'aja a fer de IIII palms, e que'l carreró desús dit ajen e sien tenguts de examplar-lo de XII palms d'ample* i, també, que s'obris al trànsit de persones el carrer que s'havia tancat anteriorment. Pocs dies després de presa aquesta resolució va decidir-se que *lo carreró que's ten ab l'alberch de l'artiacha romanga a aquell alberch,* amb la condició que el mateix ardiac, o l'Església tortosina, donessin *altre carrer, bo e covinent, per lo qual les gents passen e vahlen e vingen damunt l'alberch que fo d'en Lagostera.* En definitiva: que les obres del temple no afectessin greument el bé comú dels ciutadans, l'espai públic⁹²⁹.

Totes aquestes contribucions i les enormes facilitats que la ciutat donava per a la construcció de la Seu van comportar, com és lògic, la voluntat dels procuradors, consellers i prohoms tortosins de controlar les obres en la mateixa mesura que ho podien fer els canonges. Em sembla que ja vaig mostrar prou clarament com això va ser així al període 1406-1455. Però el fet és que aquesta qüestió queda clarament reflectida a la documentació des del mateix any 1347: en aquest sentit, consta que el quart dia dels idus de desembre d'aquest any el Consell de la ciutat elegí Bernat de Lagostera, Ramon de Bas, Arnau Queixal, Simon Negre i Guillem Guerau per tractar amb el degà de la Seu sobre la necessitat *que de les claus de la caixa de la almoyna de la obra de la Seu, que té lo degà, obrer de la dita obra, que dejen tenir los prohòmens de la ciutat la una clau, e l'altra lo dit degà.* D'aquesta manera, en el moment en què es va obrir *la caixa de la almoyna de l'acapte de la obra de la Seu* l'onzè dia de les calendes de desembre de

---

⁹²⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 3. f. 75r, 83r, 90r, 115v-116r, 122v, 123v, 131r, 133v. Sobre l'ordenació urbanística del sector a partir de la documentació del Capítol, cfr. V. ALMUNI, *Una fàbrica...*, p. 44-48.

1348, hi eren presents Ramon de Taya, ardiaca major; Guillem Oliver, sots cabiscol; Bartomeu Pujades, canonge i Pere d'Almenar, *síndich e procurador de la universitat de la ciutat de Tortosa*⁹³⁰.

No consta, però, que en aquest moment la ciutat arribés a tenir obrers, cosa que només succeeix, probablement, durant el segle XV, concretament a partir de 1408. I succeeix en aquest context: des del 1406, com hem vist abans, la ciutat va pagar el salari de tres pedrapiquers actius a les obres de la catedral i, des del 1407, amb la presència del bisbe Francesc Climent Saperà, el qual va tenir molt d'interès per la construcció del temple, el municipi va decidir que calia millorar la seua contribució a la fàbrica. L'elegit com a obrer va ser Elies de Garret. Deu anys després, el 1418, *puix la Seu quiscun any met obrés en la obra de la Seu, ço és hun canonge e hun capellà*, el Consell va decidir *que axí matex la ciutat n'i meta altres dos, los quals hajan a ésser elets axí com los altres oficials quiscun any; emperò, que si los obrés qui són meses per la Seu o Capítol de aquella ne hauran paga, que axí matex, e tanta, ne hajan los de la ciutat, e si los obrés de la Seu se paguen dels diners de la obra, que axí matex los qui hi seran meses e elets per la ciutat sien pagats dels dits diners de la dita obra*. Aquest any foren elegits Roger Descall i Bernat Pinyol. Al 1420 fou novament elegit com a obrer de la Seu per part de la ciutat Elies de Garret. El document especifica que aquesta elecció tenia validesa per cinc anys i, allò que és més interessant, que l'obrer *per part de aquesta ciutat sia e entengua en tot e per tot en la dita obra, ensemps ab los honorables obrers de la Seu, e tenir la clau de la caixa dels diners de la dita obra, e entervenir e saber tots los comptes de dates e reebudes qui's ffan ni's faran per rahon de la dita obra en qualsevol manera. E, noresmenys, que ell prenga per quiscun clavari dins lo dit temps, axí ço que la ciutat graciosament dóna a la dita obra, com tots los acaptes qui's fan per los carrés de la dita ciutat, e encara qualssevol donacions, legats e lexes a la dita obra, fetes e faedores. E totes les dites quantitats meta e convertesqua en la dita obra*. A partir de 1425 ocupà el càrrec Pere Oliver, al 1429 l'ocuparen Ramon Jordà i Manuel Desprats, que substituï Oliver, al 1430 l'exercia Guillem Gilabert i, a la dècada de 1430, hi ha registrats amb aquest càrrec l'escrivent Antoni Aguat i Arnau Feriça, que encara exercia d'obrer de la Seu per part de la ciutat el 1441. No hi ha més notícies, a la documentació municipal

---

⁹³⁰ En aquesta caixa hi havia: *diners menuts barchinonesos* (22 ll, 10 s), *barchinonesos d'argent* (24 ll, 13 s), *jaquesos* (2 ll, 21 s) i *un escut d'or*.

coneguda, sobre aquest assumpte, fins que al 1494 la ciutat va decidir que el procurador segon, Joan Corder, fos obrer de les obres de la Seu per part de la ciutat⁹³¹.

Si el control sobre la fàbrica que exercien els ciutadans era una conseqüència directa de la contribució municipal a l'obra, també hi havia un reflex extern d'aquesta col·laboració. Ja hem vist com al 1375 s'oferia a la ciutat construir la primera capella de la catedral, la de Sant Pere, i posar-hi les armes del municipi. L'esmentada capella no té les armes de la ciutat i, de fet, no posseïm proves que ens diguin que això va arribar a fer-se (que jo sàpiga, no hi ha cap relleu amb les armes de la ciutat a la Seu). Tanmateix, els oligarques tortosins tingueren l'oportunitat de mostrar simbòlicament el seu poder, i en conseqüència l'esplendor de la ciutat, gràcies a aquestes obres. Són claus tres moments: la primera pedra (1347), la consagració de l'altar i la primera pedra de l'inici de la nau (1441-1442). Evidentment, tant la consagració –això és obvi– com la col·locació de la primera de les pedres de l'edifici eren terreny eclesiàstic. La segona que s'hi va posar l'any 1347 corresponia, però, a la ciutat: en principi, va ser escollit per a posar-la en Ramon de Sentmenat, però finalment va ser Bernat Despuig, senyor de Paüls, l'encarregat de fer-ho. Com és lògic, l'acte no era gratuït: la ciutat pagà 50 lliures *per lo posament de aquella*. Al 1441 també va ser molt activa la participació de la ciutat durant la consagració de la capçalera, que va dur a terme el bisbe franciscà Pere Gacet, davant l'absència del cardenal Montcada, present al Concili de Basilea. I entre aquest any i el següent, 1442, hi ha un parell notícies que certifiquen que van ser els procuradors de la ciutat els encarregats de *metre la primera pedra en lo peu del pilar qui començaren a fer deçà la capella de Sant Pere* i en el *clot del segon peu*⁹³².

En un altre ordre de coses, cal dir que la ciutat va encarregar-se sempre, com en tants altres edificis religiosos i, fins i tot, privats, de donar ajudes en espècie: especialment fusta. De fet, la fusta dels ports de Tortosa era un material preuat l'explotació del qual estava perfectament regulada i era fortament controlada⁹³³. Les primeres referències, en

---

⁹³¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 3. f. 85r; Llibre de Provisions, 4. f. 1r. Sobre els obrers del municipi a la fàbrica de la Seu, cfr. J. VIDAL, "Notes...", *passim*.

⁹³² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 3. f. 110v, 111v; J. Vidal, "Notes...", p. 169-170.

⁹³³ Carreras Candi va publicar, ja fa molts anys, els establiments que regulaven l'extracció i la venda de la fusta de Tortosa. F. CARRERAS CANDI, "Ordinacions urbanes de bon govern a Catalunya (segles XIII a XVIII). Ordinacions o establiments de Tortosa", dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 84 (1924), p. 408-414. En general, sobre l'explotació dels boscos tortosins, amb un apartat

aquest sentit, són del 1380. El 8 de maig d'aquest any el clavari va pagar conjuntament la fusta que havia estat extreta de la mola de Catí per a ús del pont de Barques, la que hi havia *boscada en Galçeran Curça obs de la obra de la Seu*, i el preu de *regonèxer quin adob s'i haurà a fer en lo camí, per ço que puxa ésser tret la dita fusta*. A partir de l'any següent, i durant tota la Baixa Edat Mitjana, hi ha notícia de moltes més subvencions d'aquesta mena. En un moment de gran entusiasme, vers l'any 1407, també hi proveí pedra, que va ser tallada per Ramon Nabas. A més, el Consell va pagar o contribuir a pagar, de la mateixa manera que en altres esglésies i, sobretot, convents, diversos elements necessaris per al desenvolupament correcte del culte diví, els quals, evidentment, van estar destinats a l'edifici iniciat al segle XII fins al 1441, com a mínim: des dels bancs on havien de seure els fidels, especialment els representants del municipi, fins a draps de ras o de vellut, tot passant per brandoneres i estores⁹³⁴.

La més famosa d'aquestes obres i, segurament, la que ja en el moment de la seua construcció va tenir una importància més notable és, sense cap mena de dubte, la Custòdia del Corpus, les característiques materials de la qual desconeixem perquè va ser destruïda per a aprofitar l'argent que contenia en la fabricació de la nova Custòdia de Seient, elaborada entre els anys 1626 i 1638 per Eloi Camanyes i Agustí Roda, argenters de València i de Tortosa, respectivament⁹³⁵.

La primera notícia que hem pogut aplegar sobre la fabricació d'aquesta obra, d'entre les publicades i les inèdites, és una provisió del municipi, datada el 17 de març de 1381, en què el Consell decideix que certs prohoms tractin amb el Capítol de la Seu sobre la subvenció que la ciutat farà a la construcció de la nova Custòdia, ja que els canonges, juntament amb alguns eclesiàstics i alguns seglars, volen *que sia fet I tabernacle al Cors de nostre Senyor Déus Jesuchrist*⁹³⁶. A partir d'aquest moment sembla que el negoci s'estudia amb deteniment, perquè no és fins més d'un any després que apareix la notícia famosa: el dia 2 d'abril de 1382 Pere el Cerimoniós ordena, de València estant, que

---

especialment dedicat a la construcció, Cfr. A. CURTO, "La gestió dels ports durant la baixa Edat Mitjana", dins *Recerca*, 5 (2001), p. 21-52.

⁹³⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 16. p. CLXXXVI. No presentem un inventari exhaustiu d'aquestes referències. N'hi ha diverses de recollides a J. VIDAL, "Notes...", *passim*.

⁹³⁵ El primer en donar aquesta informació va ser J. L. VILLANUEVA, *Viage literario...*, p. 144-145. El darrer estudi sobre la Custòdia barroca, que recull gran part de la bibliografia anterior, és el de J. H. MUÑOZ, "La custòdia del Corpus de la catedral de Tortosa. Dades documentals", dins *Nous Col·loquis*, V (2001), p. 129-148.

⁹³⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 13. f. 111v.

aquesta obra sigui feta per Consolí Blanch d'Estrasburg, puix que aquest *feel argenter de Casa Nostra (...)* és un dels *suptils maestros de la sua art qui sien en nostra senyoria*⁹³⁷. Notícia famosa i valuosa, perquè demostra la importància que tenia la Custòdia que s'havia de fer per a la Seu de Tortosa, però notícia que, al cap i a la fi, no va tenir conseqüències, puix que el dia 21 del mateix mes i any els argenters de València Pere Capellades i Pere París⁹³⁸ signaven època de 100 marcs d'argent als responsables de la fàbrica, Pere Batlle, ardiaca de la Seu, Arnau Torrelles, batlle de Tortosa i, allò que per a nosaltres és més significatiu, Ramon Barberà i Berenguer d'Olivelles, representants de la ciutat⁹³⁹.

Considero significativa la presència d'aquests personatges perquè demostra l'interès del municipi de tenir un cert control del negoci, i també la seua voluntat que arribés a bon port. Però, tanmateix, s'ha de tenir ben en compte que malgrat aquesta presència de representants de la ciutat en el lliurament de 100 marcs d'argent a Pere de Capellades i Pere París, l'administració de la fabricació de la Custòdia de la Seu sembla que està fora del control del municipi, que simplement hi contribueix amb recursos econòmics. Els administradors de l'obra són els abans citats Pere Batlle, ardiaca de la Seu, i Arnau Torrelles, batlle de Tortosa, que reben 110 lliures de subvenció de mans del clavari de la ciutat vers el 23 de novembre de 1383⁹⁴⁰.

Des d'aquest moment, i malgrat que el 7 de desembre de 1385 els argenters Capellades i París, a València, signaven una altra època de 130 florins als administradors de la Custòdia (Batlle i Torrelles) i als representants de la ciutat (Barberà i d'Olivelles), sembla que comencen els inevitables problemes que sempre acompanyaven l'elaboració de grans obres. Un document transcrit per mossèn Eduard Solé abans de la guerra civil del 1936-1939, avui malauradament intrombable, reflecteix perfectament el conflicte: els administradors de l'obra, cap al 24 de maig de 1386, es queixen de la tardança en la

⁹³⁷ ACA. Cancelleria. Registre 1274. f. 26r. Transcrit per F. DE SAGARRA, *Sigil·lografia catalana: inventari, descripció i estudi dels segells de Catalunya*, I, Barcelona, 1915, p. 84, doc. LXX. Sobre aquest document i, en general, sobre l'activitat d'aquest mestre a la Corona d'Aragó, cfr. A. MOLINA, ««Un dels suptils maestros de la sua art qui sien en nostra senyoria»: Consolí Blanch d'Estrasburg, un argenter alemany a la Corona d'Aragó (1372-1401)», dins *Anuario de Estudios Medievales*, 29 (1999), p. 655-687. Cfr. també A. MOLINA, «L'argenter de Casa del Senyor Rei: una distinció laboral de prestigi», dins J. YARZA i F. FITÉ (editors), *L'artista-artesà medieval a la Corona d'Aragó*, Lleida, 1999, p. 365-383, especialment p. 381-382.

⁹³⁸ Segons A. MOLINA, ««Un dels suptils maestros...»», p. 671 n. 40, es tracta de Pere Peris.

⁹³⁹ ACTo. Sotstresoreria. Calaix 1, n. 25. AHCTE. Fons de Mossèn Eduard Solé, n. 139. Document solt.

⁹⁴⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 20. p. CCXXXVIII.

realització de la Custòdia, que ja porta dos anys de retard respecte als capítols pactats. Dos dies després, el 26 de maig, els argenters responen que l'endarreriment en la seua construcció es deu a la tardança amb què els administradors de l'obra lliuraren l'argent que havien promès⁹⁴¹.

Sense poder afinar més, cal dir que l'any 1388 el conflicte s'havia superat. Així doncs, el 10 de gener d'aquest any els artífexs van signar una àpoca de 7 pedres precioses per encastar a la Custòdia a l'ardiaca Pere Batlle i al ciutadà Ramon Siurana. El 3 d'abril, el Consell de la ciutat va acordar, un cop escoltada la proposició de l'esmentat Pere Batlle, donar 1500 sous com a nova contribució municipal a la confecció de la Custòdia, que s'estava fent a València. I el 3 de juny la ciutat va pagar 75 lliures a Pere Batlle, fent així efectiva la decisió del Consell presa dos mesos abans. Sembla que la Custòdia s'enllestí definitivament l'any 1393, data de l'àpoca de 1179 lliures i 6 diners per preu de l'argent que s'hi invertí, malgrat que fins al darrer moment hi hagué dificultats amb els argenters en referència als pagaments⁹⁴².

Pel que fa a la fabricació d'aquest important element i a tot allò que s'hi relaciona, crec que cal fixar-se en un aspecte que pot resultar interessant: els responsables de la factura són argenters de la ciutat de València. I el fet em sembla molt significatiu, no tant perquè això suposa haver desobeït una ordre del rei (el fet que Consoli Blanch no es fes càrrec del treball pot deure's a multitud de factors), sinó pel que fa a l'elecció o, més concretament, a la no elecció d'uns determinats obradors. El Capítol de la Seu de Tortosa, juntament amb el batlle, el Consell de la ciutat i altres autoritats locals, pretengueren tenir una obra important, una obra d'avantguarda. I per a l'elaboració d'aquesta obra important i d'avantguarda consideraren poc adients els artífexs actius a la ciutat de Tortosa⁹⁴³, però també els actius a les viles veïnes de Sant Mateu i, molt

---

⁹⁴¹ AHCTE. Fons de Mossèn Eduard Solé, n. 139. Document solt.

⁹⁴² ACTo. Sotstresoreria. Calaix, l. n. 70 (transcrit parcialment per J. L. VILLANUEVA, *Viage literario...*, p. 145 i per A. MOLINA, "«Un dels suptils maestros...»", p. 671); Llibre de Provisions, 17. f. 26v-27r; Llibre de Clavaria, 24. p. CCLXXXVII (transcrit per F. PASTOR, "La festividad del Corpus", dins *La Zuda*, 107 (juny de 1922), p. 101). El 6 de maig de 1393 els jurats de València recomanaren el bisbe i el Capítol de la Seu de Tortosa el pagament a l'argenter Pere Peris (o Paris) allò que li devien per la factura d'una Custòdia. Cfr. J. SANCHIS SIVERA, *La orfebreria valenciana en la Edad Media*, Madrid, 1924, p. 13-14.

⁹⁴³ Sobre els obradors de Tortosa als segles del gòtic, cfr. J. VIDAL, "Contribució a l'estudi de l'argenteria medieval de la ciutat de Tortosa. Els argenters al servei del municipi", dins *MATERIA. Revista d'Art*, 4 (2004) (en premsa).

especialment, de Morella⁹⁴⁴: sembla, doncs, que a la dècada de 1380 aquest obrador, centrat per la figura notable de Bernat Santalínea, qui, com el citat Consoli Blanch, va arribar a treballar per a la Cort⁹⁴⁵, encara no havia assolit el prestigi que assolirà, segurament, la dècada següent i, indubtablement, durant les primeres dècades del segle XV. El contacte d'aquests mestres amb la ciutat del Túria i amb la Cort degué ser fonamental.

Per acabar aquestes notes sobre la contribució municipal a la fàbrica de la Seu, presentem una nòmina dels pedrapiquers assalariats del municipi que van estar actius a les obres. Evidentment, es tracta d'una llista incompleta, ja que, malgrat que la ciutat va pagar el salari de pedrapiquers des del 1406, i potser ja ho havia fet el 1347, la documentació no registra el nom d'aquests mestres abans de 1425:

Pedrapiquers assalariats del municipi a les obres de la catedral	
Mestre	Anys d'activitat
Lluís Alfonso	1452, 1453
Guillem Arbonès	1450, 1451
Arnau lo francès	1425
Antoni Calabuç	1462, 1464
Joan Cibrià	1431
Pere Ferrando	1452

⁹⁴⁴ Sobre aquests obradors cfr. especialment M. BETÍ, "Las cruces gemelas de San Mateo y de Linares de Mora", dins *BSCC*, VIII (1927), *passim*; M. BETÍ, *Los Santalínea. Orfebres de Morella*, Castelló de la Plana, 1928; M. MILIAN BOIX, "Exposición Morellana de Arte", dins *BSCC*, X/1 (1929), p. 3-10; X/3, p. 127-147; X/6, p. 345-349; XI/1 (1930), p. 41-61; XI/2, p. 108-111; XI/4, p. 226-243; XI/6, p. 345-353; XII/5 (1931), p. 235-243; XIII/2 (1932), p. 145-152; M. MILIAN BOIX, "El punzón de orfebrería de Morella (1320-1910)", dins *Martínez Ferrando, archivero. Miscelánea de estudios dedicados a su memoria*, Madrid, 1968, p. 351-399 (publicat novament dins *Homenaje a Mosén Milián*, 2, Castelló de la Plana, 1989, p. 169-217); J. PUIG, "Plateros en Cati", dins *BSCC*, XVIII (1943), p. 178-187; N. DE DALMASES, "Orfebrería medieval: introducció al seu estudi", dins *Història de l'art al país valencià*, I, València, 1986, p. 241-264; À. SÁNCHEZ GOZALBO, "El punzón de San Mateo y sus orfebres", dins *BSCC*, LXVI (1990), p. 381-414; F. OLUCHA, *L'orfebreria a Castelló. Segles XIV-XVI*, Castelló de la Plana, 1996; F. OLUCHA, "Noves dades sobre argenters i brodadors a Morella (segles XIV-XVII)", dins *Actes de la XL assemblea intercomarcal d'estudiosos*, I, Morella, 2000, p. 405-412; N. DE DALMASES, "Aproximación a la orfebrería morellana", dins *La memòria daurada. Obradors de Morella. s. XIII-XVI* (catàleg de l'exposició), Morella, 2003, p. 116-139; J. VIDAL, "Els Santalínea, orfebres de Morella (i de Tortosa). Uns apunts documentals", dins *Papers dels ports de Morella*, 2 (en premsa). Per a la relació d'aquests obradors amb la zona de Terol, cfr. C. ESTERAS, *Orfebreria de Teruel y su provincia*, I, Teruel, 1980, p. 108-126.

⁹⁴⁵ Malgrat que ja se sabia que Bernat Santalínea havia estat "argenter del senyor rei", només es coneixia una relació esporàdica amb la Cort (cfr. N. DE DALMASES, *Orfebreria Catalana Medieval: Barcelona, 1300-1500*, II, Barcelona, 1992, p. 132), que haurà d'ésser ampliada, puix que el mestre apareix, per exemple, com a argenter al servei de la casa de l'infant Alfons, després Alfons el Magnànim, juntament amb Bernat Ferrer, els anys 1414, 1415 i 1416 (ACA. Mestre Racional. Registre 935, *passim*). Bernat Ferrer havia d'ésser un mestre d'alta consideració, ja que va ser l'encarregat d'obrar la corona per a la coronació de Ferran d'Antequera (cfr. R. SALICRÚ, "La coronació de Ferran d'Antequera. L'organització i els preparatius de la festa", dins *Anuario de Estudios Medievales*, 25/2 (1995), p. 698-759).

Guillem Ferrer	1406(?) - 1429, 1430
Lluís Folquer	1455
Tomàs Folquer	1430, 1433, 1443, 1450, 1451, 1454, 1455, 1462
Pere Garcia	1426, 1431
Pere Garçó (mestre major des del 1459)	1450, 1451, 1452, 1453, 1454, 1455
Pere Giner	1450
Bartomeu Gombau	1451, 1452, 1453, 1454
Bernat Gombau	1452
Pere Gombau	1451
Pere Guaita	1430, 1433
Bernat Margenet	1425, 1426, 1427, 1428, 1430
Bernat Pasqual	1427, 1433, 1450, 1451, 1454, 1455
Joan Pasqual	1443
Miquel Pasqual	1451, 1452
Pere Pasqual	1430
Arnau Pelliça	1433
Guillem Pelliça	1430, 1443
Antoni Peric	1431
Guillem Polo	1426, 1427
Joan Ramon	1452, 1453, 1463, 1464, 1465
Antoni Salvador	1425, 1426
Miquel Saragossa	1431
Ramon de Statio	1462
Pere Torres	1462
Antoni Veciat	1462

8.2.- Els convents

A la Tortosa medieval van establir-se gairebé tots els ordes religiosos importants existents durant la Baixa Edat Mitjana i, com en el cas de tantes altres ciutats europees, col·laborà sovint amb ells⁹⁴⁶. Parlarem aquí, simplement, d'aquells que estigueren dintre ciutat, o just al costat de les muralles (amb l'excepció del convent de Jesús), i deixarem de banda els convents o possessions d'ordes religiosos situats al terme de la ciutat, els quals, en molta ocasions, tingueren forts enfrontaments amb la municipalitat, és a dir, actuaren com a poders feudals en front de la ciutat, malgrat que en altres casos, com ara

⁹⁴⁶ Encara que en el primer cas es tracta d'una obra molt antiquada, i en el segon d'un simple recull, no del tot complet, de notícies bibliogràfiques, els compendis sobre els convents de la ciutat publicats fins avui són: R. O'CALLAGHAN, *Los conventos de Tortosa y las ermitas de su término*, Tortosa, 1910 (2a ed.) i P. ALMERICH, *Les cases de religiosos a Tortosa*, Tortosa, 1998. Pel que fa a la transcendència que les fundacions conventuals van tenir per a l'arquitectura gòtica catalana, cfr. els diversos estudis - monogràfics sobre edificis concrets o de síntesi sobre el fenomen en general- aplegats a *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura, I...*, p. 138-241.

la fortalesa-hospital-convent de Sant Jordi d'Alfama, si que tingueren, habitualment, la total col·laboració de la universitat tortosina⁹⁴⁷.

En parlarem, gairebé exclusivament, respecte al recolzament de la ciutat, la qual cosa ha de situar el nostre discurs bàsicament als segles XIV i XV, ja que dels segles anteriors ni posseïm gaires referències documentals, ni la ciutat havia assolit la maduresa institucional que va seguir, en pocs anys, al canvi de 1294.

8.2.1.- La casa del Temple

La història de la comanda hospitalera de la ciutat de Tortosa l'ha escrita extensament Laureà Pagarolas en tres excel·lents volums i diversos articles⁹⁴⁸. Els templers van establir-se en una casa al sector sud de la ciutat, fora murs, en un ampli sector on també hi havia la casa dels mercedaris, el fossar i església de Sant Joan del Camp i on s'establiren els franciscans al segle XIII. La dels templaris era la casa més propera al riu de totes les esmentades i, durant el procés d'emmurallament del segle XIV, va ser l'únic d'aquests establiments religiosos que quedà intramurs. En aquest moment, però, ja no pertanyia a l'abolit ordre del Temple.

---

⁹⁴⁷ Ja hem parlat, en aquest estudi, de Sant Jordi d'Alfama (Cfr., bàsicament, F. PASTOR, "Castillo de San Jorge de Alfama", dins *La Zuda*, 13 (març de 1914), p. 1-5; E. FORT I COGUL, *Sant Jordi d'Alfama: L'orde militar català*, Barcelona, 1971, *passim*; R. SÁINZ DE LA MAZA, *La Orden de San Jorge de Alfama. Aproximación a su historia*, Barcelona, 1990, *passim*; R. SÁINZ DE LA MAZA, *L'orde català de Sant Jordi d'Alfama (1201-1400)*, Lleida, 1991, *passim*; i, sobretot, A. CONEJO, "Assistència hospitalària i defensa del territori al Baix Ebre: la fortalesa-hospital de Sant Jordi d'Alfama i l'hospital del Perelló", dins *Recerca*, 8 (2004), p. 251-273, amb la bibliografia anterior). Pel que fa als conflictes entre la ciutat de Tortosa i altres poders de l'època, cfr., bàsicament, M. BONET, "Les lluites per la jurisdicció al Montsià al segle XIV", dins *El temps sota control. Homenatge a F. X. Ricomà Vendrell*, Tarragona, 1997, p. 171-180; M. BONET, "Tensions en les fronteres feudals al Montsià medieval i la incidència de Tortosa", dins *Recerca*, 3 (1999), p. 127-144; M. BONET, "La ciutat feudal a la Catalunya meridional", dins *El temps i l'espai del feudalisme*, Lleida, 2004, p. 477-514. També F. SABATÉ, "El veguer i la vegueria de Tortosa i de la Ribera d'Ebre al segle XIV", dins *Recerca*, 2 (1997), p. 115-152.

⁹⁴⁸ L. PAGAROLAS, *La Comanda del Temple de Tortosa: primer període (1148-1213)*, Tortosa, 1984; L. PAGAROLAS, "Els senyorijs templers de les Terres de l'Ebre. Noves reflexions i síntesi", dins *Actes de les primeres jornades sobre Ordes Religioso-Militars als Països Catalans (segles XII-XIX)*, Tarragona, 1994, p. 54-66; L. PAGAROLAS, "La fi del domini de l'Orde del Temple a Tortosa. La permuta de 1294", dins *Anuario de Estudios Medievales*, 28 (1998), p. 269-292; L. PAGAROLAS, *Els templers de les Terres de l'Ebre (Tortosa). De Jaume I fins a l'abolició de l'Orde* (2 vol.), Tarragona, 1999 (és ben interessant, malgrat que estigui afectada per algunes de les fonts bibliogràfiques que empra, la visió que dona Pagarolas en aquesta publicació -I, p. 37-43- sobre l'estructura urbana de la ciutat del segle XIII). Sobre l'arquitectura del Temple a Catalunya, cfr. J. FUGUET, *L'arquitectura dels Templers a Catalunya*, Barcelona, 1995.

Ubicació de la porta i església del Temple al 1642

Com que, precisament, el camí vers la maduresa institucional del municipi s'inicià amb la recuperació de la senyoria de la ciutat per part de la monarquia amb el canvi amb els templers de l'any 1294⁹⁴⁹, no va existir col·laboració del "municipi" pròpiament dit amb l'orde en la construcció dels edificis de la comanda. Tanmateix, i no tan sols perquè van ser cosenyors de la ciutat durant llargs anys, l'activitat dels templers va marcar profundament el desenvolupament de Tortosa durant els segles XII i XIII. La situació de la casa i església del Temple al sud de la ciutat, juntament amb l'establiment d'altres ordes religiosos, va significar l'assentament del que podríem denominar el sector meridional del "raval sud" de Tortosa, la parròquia de l'Alfòndec, la qual, amb possibles antecedents d'època andalusina, està documentada fora muralla des de la segona meitat del segle XII⁹⁵⁰.

Un cop abolit l'orde les possessions que encara mantenien els templers a Tortosa van passar a mans de l'orde de l'Hospital i, durant tota l'Edat Mitjana, la casa i església de Santa Maria del Temple, amb el seu prior, apareixen constantment a la documentació del municipi. Tanmateix, només hi ha una notícia que ens parli de la col·laboració del municipi en el manteniment d'aquesta construcció. Va ser l'any 1439, quan Miquel d'Orta, prior de la casa del Temple, va demanar *dues dotzenes de cayrats per obs de reparació de la dita sglésia*. El Consell decidí donar-li'n una, amb la condició que *en la administració e adop que se haurà a ffer en la dita sglésia, sia e entrevenga per administrador l'onorable en Pere Sala, fins los dits dotze cayrats sien meses*. L'any 1440 la ciutat donà, a més, cinc florins d'or per a ajudar a sufragar aquestes obres. Pere

⁹⁴⁹ Aquesta qüestió ha estat extensament estudiada per L. PAGAROLAS, *Els templers...*, p. 243-256.

⁹⁵⁰ Cfr. A. VIRGILI, *Diplomatari de la catedral de Tortosa (1062-1193)*, Barcelona, 1997, *passim*.

Sala, mercader que havia viatjat a *les parts de Venècia*, va ser un destacat membre de l'oligarquia del municipi i, per tant, queda clar que el Consell, intervenint activament fins i tot en petites obres com aquesta, va tenir sempre una ferma voluntat de control sobre tot allò que s'esdevenia al municipi⁹⁵¹.

8.2.2.- Els hospitalers de Sant Joan del Camp

Documentat des de l'any 1156, el convent-església i fossar de Sant Joan del Camp estava situat al sector meridional de la ciutat, vers el solar que actualment ocupa la gasolinera del carrer Cervantes, durant la construcció de la qual, l'any 1967, van ser trobades diverses restes del fossar. Al llarg del mateix segle XII i durant el XIII van establir-se, al seu voltant, però més propers als sectors habitats de la ciutat, el convent dels templaris, mercedaris i franciscans. Al segle XIV va quedar fora muralles⁹⁵².

Més important que l'església, va ser, en aquest cas, el fossar, el principal de la ciutat a la Baixa Edat Mitjana⁹⁵³. Segurament a causa de la gran mortaldat que va tenir lloc el 1348 la ciutat es va veure obligada a comprar un hort contigu per tal d'ampliar-lo, i proveï que fos *clos aadés de tàpies de terra*. Segurament aquestes tàpies havien desaparegut l'any 1365, ja que el municipi ordenà, aquest any, *que'l fossar o sementiri de Sent Johan del Camp sia clos de tàpies, tot entorn, dels béns de la universitat, e que en Guillem Mercader e en Berenguer Maldà sia obrés procuradors de fer la dita obra*⁹⁵⁴.

---

⁹⁵¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 39. f. 32v-33r, 39r; Llibre de Clavaria, 63. p. CCLVI.

⁹⁵² Hi ha moltes referències, però cap estudi aprofundit, sobre aquesta institució. Cfr., entre altres, R. O'CALLAGHAN, *Anales de Tortosa*, III, Tortosa, 1888, p. 48-50; F. PASTOR, "Los cementerios de Tortosa", dins *La Zuda*, 32 (octubre de 1915), p. 202-204; F. PASTOR, "El solar de los frailes menores de Tortosa", dins *La Zuda*, 106 (maig de 1922), p. 76; R. VERGÉS PAULÍ, *Espurnes de la llar*, V, Tortosa, 1923, p. 95-98; E. BAYERRI, *Historia de Tortosa y su comarca*, VII, Tortosa, 1957, p. 476-477, 585-586; R. MIRAVALL, *Necròpolis, sepultures i inhumacions a Tortosa*, Tortosa, 1986, p. 28-33. Hi ha diversa documentació important a A. VIRGILI, *Diplomataris de la catedral de Tortosa (1062-1093)...*, passim; A. VIRGILI, *Diplomataris de la catedral de Tortosa (1193-1212)*, Barcelona, 2001, passim.

⁹⁵³ A més, destaquen el proper de l'església dels franciscans i el de la catedral. També era de gran importància el fossar dels jueus. Sobre enterraments, al segle XV, Cfr. N. CANYELLES, "La influència de la mort: l'home i la societat de Tortosa al segle XV", dins *Recerca*, 1 (1995), p. 89-133.

⁹⁵⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 4. f. 13v; Llibre de Provisions, 8. f. 9r (transcrit, sense referència documental, per E. BAYERRI, *Historia...*, VII, p. 586). Més referències sobre l'arranjament o reconstrucció de les tàpies: 1419 (Llibre de Clavaria, 54. s/p), 1438 (Llibre de Provisions, 39. f. 18r), 1458 (Llibre de Clavaria, 77. f. 59r); 1466 (Acen Abbet, àlies Salpico, ven calç *per adobar e tornar la paret que és migera entre lo fossar de Sent Johan del Camp e l'ort de l'honorable en Francesc Oliver*. Llibre de Clavaria, 84. s/p) i 1506 (Antoni Vinader, obrer de vila, s'encarrega de l'obra. Llibre de Clavaria, 105 (3r lligall). f. 23v).

A partir d'aquest moment les referències a les obres de manteniment d'aquest petit complex són prou habituals a la documentació del municipi. Per exemple, consta que al juliol de 1370 s'hi feren unes portes noves –la fusta de les velles va ser portada a la casa del pont, per tal de reaprofitar-la-, obra dels mestres d'aixa Antoni Moliner, Domingo Ferrer i dels manyans Hayre, sarraí, i Guillem Ortolà, que van col·locar els pedrapiquers Domingo i Ferrer n'Arbonès. S'arranjaren o canviaren de nou al 1390 (Miquel de Bages), al 1400, al 1409 (Arnau Berenguer), al 1417, al 1467 (Pere Ponç, manyà; Llorenç Loça, mestre d'aixa i Bartomeu Martí, *obrer de vila e fuster*) i al 1481 (Guillem Serra, manyà)⁹⁵⁵.

Entre març i maig de 1381 va fer-se un porxo, de rajola (maons), davant de l'església, i pocs mesos després, a l'octubre, s'hi féu el trespol. L'any següent apareix Guerau d'Almenar com a obrer de les obres de Sant Francesc i de Sant Joan del Camp, però no s'especifica quina obra s'estava fent en aquests edificis. Pel que fa al porxo, que en un document és anomenat *tancada*, va ser adobat l'any 1449 per Bernat Gual, reconstruït l'any 1460, ja *que s'era enderrocat*, i refet completament de nou l'any 1471, amb la presència del mestre de cases Bernat Pasqual, del fuster Miquel Vilanova, del mestre d'aixa Bernat Pinyana i de Pere Garçó, mestre de la Seu. Les teules que el cobrien van ser comprades a Ali Çaragoci. L'obra, aquesta darrera vegada, era completament necessària perquè aquest element *stà en gran perill dels qui tots jorns, acompanyants los cosos, passen davall lo dit porcho, stant axí en grandíssim càrrech de la dita ciutat*. Així, i ultra els mestres damunt especificats, s'acordà que fos *obrat e reparat a dehenes, atesa la molta misèria, fretura e necessitat de la ciutat*⁹⁵⁶.

Una referència aïllada del 1385 informa que l'església de Sant Joan del Camp tenia terrat, trespolat de nou l'any 1400, en el qual devia estar l'esquella que arranjaren Miquel de Bages i un membre de la família Curça el 1394. La truja de l'esquella va ser

---

⁹⁵⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 7. f. 11r-12r; Llibre de Clavaria, 26. p. CLXXVIII; Llibre de Clavaria, 37. p. CXXIII; Llibre de Clavaria, 45. p. CXXV; Llibre de Clavaria, 52. p. CLXXXII; Llibre de Clavaria, 84. s/p; Llibre de Clavaria, 95. f. 126v.

⁹⁵⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 13. f. 114r; Llibre de Clavaria, 17. p. CLXXVII; Llibre de Clavaria, 18. p. CXXIII, CLXXXII; Registre 252 (pergamí); Llibre de Clavaria, 71. p. 150-152; Llibre de Provisions, 56. f. 53v; Llibre de Clavaria, 89. f. 24r-25v.

adobada pel mateix Miquel de Bages i per un membre de la família Mora el mateix any 1394⁹⁵⁷.

Al fossar hi havia, a més, un rafal, que va ser cobert, *de fulla*, pel mestre Ramon Domènech, el mes de desembre de l'any 1400. Durant l'operació, a més, va ser posada una jàcena. Aquest mateix mestre va ser l'encarregat, 26 anys després, d'adobar l'altar de l'església, en el qual, l'any 1421, havia estat col·locat un retaule que s'havia pagat, en part, amb una subvenció de cinc florins donada per la universitat⁹⁵⁸.

Per la seua situació a la falda del turó on segles després va ser construït el fort d'Orlénas, l'església de Sant Joan del Camp sovint quedava inundada, i era la ciutat qui s'encarregava de buidar-la i d'arreglar els desperfectes, inclòs els treball de recollir els ossos dels morts del fossar que les aigües s'emportaven⁹⁵⁹.

Segons el pare O'Callaghan, "después del sitio del año 1642, para asegurar la defensa de la ciudad, fue menester hacer un fortín en aquel punto, y se demolió la iglesia, trasladándose el altar a una de las capillas de detrás del altar mayor de la catedral... A últimos del siglo XVII se construyó la nueva iglesia de san Juan, cerca del mismo lugar, pues se lee que en 1694 ya estaba terminada, y que el Cabildo dio para la misma una campana y algunos ornamentos. Pero a los pocos años, tal vez no llegó a doce, fue destruida nuevamente en la guerra de sucesión, para no volverse a edificar más, porque allí se construyeron las grandes fortificaciones de la barbacana y de la media luna"⁹⁶⁰.

---

⁹⁵⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 22. p. CVII; Llibre de Clavaria, 30. p. CLXXVIII; Llibre de Clavaria, 31. p. CIII; Llibre de Clavaria, 37. p. CXXIII; Altres arranjaments de l'esquella: 1401 (Llibre de Clavaria, 38. p. CXXXIII), 1406 (Arnau Berenguer adoba l'esquella i l'escala de l'església, per on devia accedir-se al terrat i a la campana. Llibre de Clavaria, 42. p. CLI) i 1419 (Domingo Ferrer menor i un company, mestres d'aixa. Llibre de Clavaria, 55. s/p).

⁹⁵⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 37. p. CXXIII; Llibre de Provisions, 31. f. 38r; Llibre d'Obres Públiques, 4 (2n lligall). f. 30r-v. Com en el cas, que després veurem, del retaule de l'església de Sant Jaume, potser aquest va ser un dels darrers treballs sorgits del taller de Pere Lembri. Cfr. A. JOSÉ, "Morella centro de pintura. Siglos XIV y XV", dins *La memòria daurada...*, p. 141-174; A. JOSÉ, *Una memoria concreta, Pere Lembri, pintor de Morella y Tortosa (1399-1421)* (catàleg de l'exposició), Castelló de la Plana, 2004.

⁹⁵⁹ Hi ha moltes notícies d'aquest estil recollides per la documentació dels segles XIV i XV. S'especifica la necessitat de recollir els ossos dels difunts, per exemple, el mes d'agost de 1458. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 79. f. LXIIIr.

⁹⁶⁰ R. O'CALLAGHAN, *Anales...*, III, p. 49-50. Cfr. també J. H. MUÑOZ, "La Guerra dels Segadors a les Terres de l'Ebre (1640-1651)", dins *Recerca*, 6 (2002), p. 60-61.

8.2.3.- La casa i església de Sant Blai: Els trinitaris

L'orde dels trinitaris, fundada per Sant Joan de la Mata i Sant Fèlix de Valois a Cerfroid de França l'any 1198, va tenir convent a Tortosa, segons indica la historiografia tradicional, des d'abans del 1213, moment en què el bisbe donà llicència als frares per tal de construir una capella al costat de l'hospital-residència que ja posseïen a la ciutat⁹⁶¹. Malgrat algunes opinions en contra, sembla que la primera casa que van ocupar a la ciutat ja estava situada en el sector nord, davant del riu, propera a una de les portes obertes a la muralla⁹⁶², al costat de la catedral, on la veiem al conegut dibuix d'Anton van den Wyngaerde, realitzat l'any 1563⁹⁶³; segons mostra clarament aquesta imatge, es tractava d'una església d'una nau amb arcs diafragma, coberta amb sostre de fusta a dues vessants i amb capelles entre els contraforts. Malgrat que reformada, segurament es tracta de la mateixa església que ja existia al segle XIV.

A. van den Wyngaerde. Façana fluvial de Tortosa al 1563. L'Església dels trinitaris es troba a l'extrem esquerre de la imatge

Amb la col·laboració del municipi, el qual pretenia que se celebrés un capítol provincial al convent de la ciutat durant l'any 1380, la casa i església de Sant Blai van ser renovades a partir de 1373: el 31 de juliol d'aquest any la ciutat decidí donar, *a la reparació e obra de la esgleya* de Sant Blai, sis dotzenes de cairats. El 5 de febrer de 1374, però, demostrant que era la ciutat la que prenia les decisions, el Consell General

⁹⁶¹ A banda dels citats reculls sobre els convents de Tortosa, sobre la casa dels trinitaris cal consultar: R. O'CALLAGHAN, *Anales de Tortosa*, I, Tortosa, 1886, p. 142-142 i II, 1887, p. 132-133; E. BAYERRI, *Historia...*, VII, p. 535, 538.

⁹⁶² En aquesta porta, anomenada de Tamarit i encara avui conservada, és on es descarregava la pedra per a les obres de la catedral. Cfr. V. ALMUNI, *L'obra de la Seu de Tortosa...*, p. 68, 72, 82-83, 88 ss.

⁹⁶³ Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Min. f. 7-8. Publicada a R. L. KAGAN (dir.), *Ciudades del siglo de Oro. Las vistas españolas de Anton van den Wyngaerde*, Madrid, 1986.

acordà que aquestes dotzenes de fusta *no sien donades al manistre ni frares sinó axí com als honrats procuradors parrà ésser fahedor que dejen ésser meses en la dita obra*. I el 20 d'abril del mateix any va proveir-se que en lloc de donar-se sis dotzenes de cairats fossin donades quatre dotzenes i cent sous, *los quals sien convertits en la dita obra*. Aquest mateix dia la ciutat nomenà administrador de les obres el prohom Ramon Riera. Totes aquestes referències pareix que han d'estar relacionades amb el fet que en aquest moment *una archada*, és a dir, un tram de la nau, estava *en perill de caure*. Les obres d'aquest sector de l'església de Sant Blai encara estaven en marxa l'any 1383, segons demostren diversos pagaments a macips de ribera que transportaven la fusta promesa l'any 1373 des de la casa del pont fins a peu d'obra. A més, la ciutat donà 15 lliures per *adobar lo respatle de l'arch* de l'edifici l'any 1381⁹⁶⁴.

A. van den Wyngaerde. L'església dels trinitaris al 1563

El 1394 el Consell General va decidir que es fes una donació graciosa *per a l'obra de la dita esgleya* de Sant Blai i, a parir de l'any 1395, també amb la col·laboració de la ciutat, va projectar-se la construcció d'una nova sagristia⁹⁶⁵. Probablement aquesta ajuda del municipi a l'empenta constructiva del convent trinitari és fruit d'una lletra conservada a l'Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre, sense data, que el ministre de la Trinitat va enviar al Consell de la ciutat demanant col·laboració per a solucionar l'estat, que ell considera lamentable, del convent. Aquest document reflecteix diversos punts interessants que mereixen ser subratllats: d'una banda, queda

⁹⁶⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 10. f. 77r, 122r, 158v; Llibre de Provisions, 12. Document solt 1; Llibre de Provisions, 13. f. 81v; Llibre de Provisions, 14. f. 17v; Llibre de Clavaria, 18. p. CCXX; Llibre de Clavaria, 19. p. CVIII, CCXXXIII.

⁹⁶⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 20. f. 58v; Llibre de Clavaria, 30. p. CCCXVI; Llibre de Provisions, 22. f. 11v.

clar que el convent era molt petit. Després, és interessant fixar-se que, com en el cas de l'església de Sant Jaume, que he estudiat específicament en un altre lloc⁹⁶⁶, l'església dels trinitaris es veia sovint afectada per les avingudes del riu Ebre, les quals afectaven l'estabilitat de l'edifici. Finalment, el document especifica que la *dita casa e església sia en loch molt públich de la dita ciutat, e en decoració e bellesa de aquella, e sia en loch àbil per a hoir mises e obtenir les indulgències e perdons a la dita casa e orde de la Santa Trinitat atorgats*: és a dir, la decoració, la bellesa i, en fi, la representativitat del poder municipal eren arguments que jugaven a favor de rebre una possible subvenció. El document diu així:

Molt honorables e molt savis senyors, com frare Johan de Mont, ministre de la casa de la Santa Trinintat de la present ciutat, poch dies ha sia stat proveït de la administració de la dita casa, e aja aquella trobada en gran part en roïna, e guastada en tal manera que en temps de pluga majorment negú no y porie habitar, e aja en aquella obrat e reparat⁹⁶⁷ e⁹⁶⁸ despeses alguns dinés que ell havia portats, o encara se sia endeutat per fer la dita obra et reparació, e ara se sia mostrada una gran paret fessa de la part del riu, de que és peril que si prestament no y és ocorregut, s'enderrocarà e caurà ves lo riu certa part de la dita casa e de la sagrestia de l'asglésia de aquella, e la dita casa e església sia en loch molt públich de la dita ciutat, e en decoració e bellesa de aquella, e sia en loch àbil per a hoir mises e obtenir les indulgències e perdons a la dita casa e orde de la Santa Trinitat atorgats, e la dita casa sia necessària scasament a la provisió del dit ministre e de un servidor, e si per la universitat de aquesta ciutat e per les almoynes, caritats del poble a la dita casa e a reparació de la dita paret no és subvengut e ajudat, la dita paret e casa vendrà en total destrucció e ruïna; per tant, lo dit ministre soplica vostra honorable saviesa vos plàcia proveir que dels béns de la dita universitat sia⁹⁶⁹ assignada e donada alguna competent quantitat en ajuda de la dita reparació⁹⁷⁰, en tal manera que migançant vostra subvenció e les almoynes de les gens, la dita casa sia preservada de ruïna e destrucció. E nostre senyor Déu, qui retribueix en cent doblàries redistribuir-ho a vosaltres, e als benefaytós, e fer-vos a participans en los beneficis e indulgències de l'horde de la Santa Trinitat, e us tindrà la Santa Trinitat en sa protecció e guarda⁹⁷¹.

Durant el segle XV les notícies que es poden extreure de la documentació municipal sobre obres al convent de Sant Blai són mínimes i fan referència, sempre, a petites

⁹⁶⁶ J. VIDAL, "L'Església de Sant Jaume de Tortosa. Documents sobre la "promoció artística" del municipi a la Baixa Edat Mitjana", dins *Recerca*, 9 (2005), p. 171-198. També en aquest mateix estudi, en l'apartat dedicat a la contribució del municipi a l'obra de les esglésies.

⁹⁶⁷ *Segueix en aquella, ratllat.*

⁹⁶⁸ *Segueix aja, ratllat.*

⁹⁶⁹ *Segueix do, ratllat.*

⁹⁷⁰ *Segueix e elegir et designar alguna notable persona del vostre consell que ab lo dit ministres, ensemps, vaja per la ciutat per demanar subvenció et ajuda a la dita reparació, ratllat.*

⁹⁷¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 3891 (paper).

actuacions, com ara la reparació de les taulades l'any 1427⁹⁷². Des de la dècada de 1380, a més, consta que la ciutat col·laborà amb l'orde per tal de dotar-la dels elements necessaris per a dur a terme el culte diví⁹⁷³.

Malgrat diverses intervencions al convent dutes a terme l'any 1520 pels mestres Joan Biscaí, rajoler, i Damià Criveller, obrer de vila, i unes altres de registrades l'any 1536, sembla que la situació del convent dels trinitaris tortosins no va ser gaire bona durant els dos primers terços del segle XVI. Així, per exemple, sabem que el 21 de febrer de 1548 el *ministre de Sant Blay* va demanar a la ciutat que fossin restituïts al convent uns patis que havien estat ocupats, *davant lo riu*, i el 14 de gener de 1566 va demanar caritat per a *la obra del monestir*, ja que l'església amenaçava ruïna⁹⁷⁴. Per tot això, l'any 1574 el convent va ser traslladat al marge dret del riu, a l'actual barri de Ferreries, on va subsistir fins a la Guerra dels Segadors⁹⁷⁵. En aquest nou edifici, segons la historiografia tradicional, van celebrar-se tres concilis provincials de l'orde, els anys 1580, 1627 y 1639.

8.2.4.- La casa de Santa Caterina i els mercedaris

Acostuma a acceptar-se la data del 1228, o la propera del 1230, com la de primera instal·lació dels mercedaris a la ciutat de Tortosa, malgrat que no es coneix el lloc on va estar el primer convent⁹⁷⁶. L'objectiu bàsic d'aquest orde era aconseguir l'alliberament dels captius cristians que queien en mans dels sarraïns, raó per la qual va desplegar una intensa activitat durant els segles XIV, XV i XVI. Respecte a aquesta qüestió, i malgrat que no existeix cap estudi sobre el tema, coneixem diverses notícies que ens parlen

⁹⁷² ACHTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 57. p. 157.

⁹⁷³ Entre 1384 i 1386 la ciutat col·laborà, bé que simbòlicament, en la factura d'un tabernacle (Custòdia?) i un reliquiari per a l'església (ACHTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 20. p. CCLII, Llibre de Clavaria, 23. p. CCLXVII); al 1395 van donar-se 50 sous al ministre del convent perquè tragués de penyorar un calze (Llibre de Provisions, 21. f. 45v); al 1398 es va fer una contribució simbòlica d'11 sous per a la fabricació d'una patena (Llibre de Clavaria, 35. p. CCLXXXVIII); l'any 1403 la ciutat va pagar 11 sous *en ajuda de una casulla* (Llibre de Clavaria, 39. p. CCLXXXVII); al 1404 s'ajuda a pagar una esquella (Llibre de Provisions, 26 (2n lligall). f. 12v) i al 1405 es donen dotze cairats per a la construcció d'una trona per a l'església de Sant Blai (Llibre de Provisions, 27. f. 8v).

⁹⁷⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 109 (2n lligall). f. 23r-v, 25r; Llibre de Clavaria, 117. f. 236r; Llibre de Provisions, 67. f. 149r; Llibre de Provisions, 68. f. 52v.

⁹⁷⁵ E. QUEROL i J. H. MUÑOZ, *La Guerra dels Segadors a Tortosa (1640-1651)*, Valls, 2004, p. 105.

⁹⁷⁶ La bibliografia tradicional sobre aquest convent: D. FERNÁNDEZ, *Anales o historia de Tortosa*, Barcelona, 1867, p. 170; R. O'CALLAGHAN, *Anales...*, I, p. 140-142; R. O'CALLAGHAN, *Los conventos...*, p. 12-16; E. BAYERRI, *Historia...*, VII, p. 538-539 i VIII, p. 676-678; R. MIRAVALL, *Necrópolis...*, p. 116-117; P. ALMERICH, *Les cases de religiosos...*, p. 116-117.

sobre la seua intervenció en el rescat de captius, gràcies especialment al registre de les almoines que donava el municipi com a col·laboració en la compra de la llibertat dels presoners de la ciutat: serà suficient, aquí, treure a col·lació l'exemple dels quatre florins que van donar-se l'any 1396 per tal d'aconseguir l'alliberament de fra Francesc Conill⁹⁷⁷.

Ubicació del convent dels mercedaris al carrer de Gènova (1642)

Segons els estudis d'O'Callaghan, seguits pels autors que han escrit sobre els convents de Tortosa posteriorment, vers el 1250 la casa va traslladar-se al sector sud de la ciutat, a prop del cementiri i església de Sant Joan del Camp. En aquest sentit, el *Llibre de les Costums*, en l'apartat que dedica a l'ordenament de la ciutat, cita la presència “dels frares dels catius” a prop del “coll de sent Jouan” i del convent dels franciscans. Existeixen referències, de l'any 1347, sobre la intenció de construir una església, sota l'advocació de santa Caterina, encara que no es diu on⁹⁷⁸.

Malgrat que l'esmentat Ramon O'Callaghan afirma que els mercedaris “siguieron allí – és a dir, al sector sud, extramurs, de la ciutat- hasta que en 5 de agosto del año 1446 se celebró una concordia entre el Obispo y Cabildo, y el Comendador de dicho Convento, para trasladarlo dentro de la ciudad”⁹⁷⁹, em fa l'efecte que, probablement, aquest trasllat

⁹⁷⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 32. f. 312r.

⁹⁷⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 3. f. 115r. Cfr. també R. VERGÉS *Espurnes de la llar*, V..., p. 34.

⁹⁷⁹ R. O'CALLAGHAN, *Anales...*, I, p. 140-141.

va tenir lloc ja al segle XIV, al final de la dècada de 1360 o a l'inici de la de 1370. Ara bé: per a fer afirmacions contundents en aquest sentit o en un altre haurem de conèixer més documentació, ja que les informacions d'O'Callaghan, habitualment prou fiables, es contradiuen amb la interpretació més lògica que podem fer dels documents del municipi. D'entre aquests destaca, sobretot, una carta sense datar, però que cal situar cronològicament en el moment en què s'estan construint les muralles del sector sud de la ciutat, en la qual el comanador de l'orde es queixa als representans del municipi que amb les obres del mur nou la comunitat ha hagut d'abandonar casa seua, i demana *un alberch* on la comunitat pugui habitar⁹⁸⁰:

A vos, honrats procuradors e consellés e prohòmens de la ciutat de Tortosa, demostra lo comanador de la casa de Santa Caterina de Tortosa, de l'orde de la Mercè, que per rahon del mur nou ell ha a leixar e desenparar de la dita casa en lo qual habitava e està, e lo qual ja havets començat de derocar, e algun alberch no troba de present a loguar o a comparar on pusca habitar, ni ha bé apellat de compre-ne, perquè nos suplica com ell sia religiós, e los ffreres que són ab ell, e no degen vaguar e anar per hostaleries ni per lochs de mal recapte, e leixar-se del divinal officii, que plàcia a vos que les donets o comprets I alberch en lo qual pusquen estar, o li'n façats vendre algun covinent alberch, lo qual si vos aadés no'l podets pagar, ell procurarà que'l pagarà.

A més, en el conegut plet entre la ciutat i els jueus a causa de la utilització de les lloses del cementiri del call per a la construcció de les muralles, les autoritats locals es van defensar dient que també havien agafat lloses del fossar de Sant Joan, *sementiri fort anitch e notable de cristians*, i que ja havien enderrocada *partida de la casa de Sancta Caterina*⁹⁸¹. Una altra notícia, en aquest cas de l'any 1380, situa el convent al sector del vall i l'escorxeria (concretament, es tracta d'un pagament a *II bracers qui enderrocaren les tàpies que ls frares de Sancta Caterina havien fetes en lo vall vell per fer privades, e scombraren la sutzura e scombradilles del portal de la Scorxeria*)⁹⁸² i, per tant, sembla lògic pensar que el convent s'havia traslladat arran de la construcció de les muralles del sector meridional de la ciutat. A més, aquest sector del portal de l'Escorxeria i del vall

⁹⁸⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 4007 (paper). En la resposta a una requesta presentada pels adenantats de l'aljama dels jueus al sots-veguer de Tortosa, entre 1368 i 1369, a causa que la universitat havia pres pedres del cementiri del call per a la construcció de les muralles, el síndic i els procuradors de la ciutat afirmen que també n'han agafat del fossar de Sant Joan del Camp i que, fins i tot, *enderrocaren partida de la casa de Sancta Catherina e entanen a enderrocar la casa del espital ab la sglésia*.

⁹⁸¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 613 (paper). f. 12v. El plet ha estat analitzat i transcrit parcialment per A. CURTO, "El cementiri jueu de Tortosa", dins *Ir. Col·loqui d'Història dels jueus a la Corona d'Aragó*, Lleida, 1991, p. 401-409.

⁹⁸² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 17. p. CXXVI.

estan a tocar de la ubicació del convent mercedari tradicionalment datada al 1446. La concòrdia d'aquest any, que tan sols coneixem mitjançant el comentari d'Ocallaghan, pot fer referència a qualsevol mena de tracte entre el bisbe, el capítol i els frares de la Mercè i, possiblement, també a una nova construcció o reconstrucció de la casa.

Sigui com sigui, el que és indubtable és que a partir del mes d'abril de 1399 i durant les quatre primeres dècades del segle XV l'església s'arranja contínuament amb la participació de la universitat tortosina. Així, el mes d'abril d'aquest any la ciutat va pagar 22 lliures, 16 sous i 8 diners a en Pere Soler *per vigor de una provisió feta en consell celebrat en la sala de la dita universitat dissapte, a XIX dies del mes de abril any mill treents noranta-nou, per XIII fusts quarantens que d'ell comprà per a l'obra de la església de Santa Caterina*. El 23 d'agost de 1399, *sobre l'obra faedora en la església de Santa Caterina, fon provehit que los honorables procuradors, ab alscons pròmens, vejen la dita obra, e vista, consellen al Comanador ço que conexeran que y sia necessary*. I el 22 de desembre del mateix any *fon provehit que als frares de Santa Caterina sien donats en ajuda de l'obra de la esgleya, dels béns de la universitat, dues dotzenes de cayrats*. No tenim informació de com van anar les obres des d'aquest moment, però el que és clar és que el temple va ser construït i ja estava en males condicions 20 anys després, perquè el 19 de setembre de 1420, segons una declaració verbal del comanador del convent, *lo cor [de] la sgléya de Sancta Caterina sia dolent e podrit, e a la sollemnitat e festa de la dita Verge quiscun any vaha molta gent e molta gent puig*, raó per la qual el municipi va decidir *sien donats fins en una dotzena de cayrats e no més avant, per adobar e refer lo dit cor*. L'església, per tant, sembla que era d'una sola nau i tenia cor elevat. Al 1428 el porxo de l'entrada estava en males condicions, i va haver de ser arranjat amb la col·laboració del municipi, que va donar una dotzena de cairats i mitja de files de fusta. L'any 1430 els frares volgueren fer unes letrines vers el Vall, tal com havien intentat l'any 1380. Al 1433 es registra un pagament de 10 florins a fra Bernat Banyoles, comanador del convent de la Mercè, *per ops de la obra de la dita sglésia e casa*, però són més interessants les notícies de l'any 1447, que ens parlen de la donació de 30 cafissos de calç *en ajuda e subvenció a la obra de necessitat qui-s fa en les cases de la ecclésia*: és a dir, que el document que va donar

a conèixer O'Callaghan, datat el 1446, existeix i segurament té alguna cosa a veure amb aquestes obres⁹⁸³.

Aquest edifici estava situat al carrer que en aquelles calendes era anomenat de Gènova, i que actualment encara s'anomena, significativament, de la Mercè. A la citada concòrdia del 1446, segons O'Callaghan i altres autors posteriors, va acordar-se, també, que a l'església s'havien d'erigir tres altars. Un dedicat a la Verge de la Mercè, patrona de l'orde; un altre dedicat a Santa Caterina, la titular de l'església; i, finalment, un altre dedicat a Sant Tomàs apòstol, el qual pareix que havia estat titular de la primera capella cedida als mercedaris en el moment de la seua arribada a la ciutat. A l'església d'aquest convent estava establerta, a inicis del segle XVI, la confraria de Santa Marta. El dia 1 de febrer de l'any 1501 van signar-se uns pactes entre els seus majordoms i l'argenter valencià Jaume Castellnou, segons la qual l'argenter *sia tengut e obligat en fer dues ymatges, de statura de sis palms e mig quiscuna, és a dir, sobre el metre i mig d'altura, la una de senta Magdalena e l'altra de sencta Marta, les quals han de star totes junctes en una taula, les quals tenen a ésser de drap e ayguacuyta, segons se acostuma fer, e han de ésser de mig bult, les quals han de tenir quiscuna son siti als peus, e senta Marta lo drach e sos arreus [...] les quals ymatges ha de donar acabades lo dit mestre Jaume Castellnou, blanques, per tot lo mes de maig primer vinent, sens dilació alguna; pel seu treball els majordoms de la confraria estaven obligats a pagar-li 11 lliures pagadores de aquesta manera: que de present li donen hun ducat, e après, cada mes, hun ducat, fins tant sia pagat de dites onze lliures*⁹⁸⁴.

8.2.5.- El convent de Sant Francesc

No sabem gaire coses sobre l'important convent dels franciscans de Tortosa fins que darrerament Eduard Vives l'ha estudiat monogràficament, amb especial incidència en les relacions entre els menorets i el municipi, pel que fa als segles XIII i XIV⁹⁸⁵. Com

⁹⁸³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 35. p. CLXXVI; Llibre de Provisions, 25. f. 15v, 24r; Llibre de Provisions, 31. f. 19v; Llibre de Provisions, 34. f. 3r; Llibre de Provisions, 35. f. 42v; Llibre de Clavaria, 61. f. 39v; Llibre de Provisions, 44. f. 8r i document solt 28; Llibre de Clavaria, 69. f. 42r.

⁹⁸⁴ AHCTE. Fons Notarial de Tortosa (secció històrica). Signatura 1262 (M. C. Joan). s/f. Cfr. J. VIDAL, "Assaig...", p. 236-244.

⁹⁸⁵ E. VIVES, "Els frares menors...", p. 231-263. Cfr. també la síntesi d'un treball preparat originalment (any 2002) per a una història del bisbat de Tortosa actualment en suspens, que hem fet servir per a desenvolupar aquest punt, a J. VIDAL, "Apunts sobre el convent...", p. 21-23. Apareix diversa

Vives, començarem a parlar d'aquest convent discutint en quin moment s'instal·laren els menorets a Tortosa, ja que, tot seguint el cronista Wadding, molts autors afirmen, encara avui, que va ser l'any 1267, quan, de fet, des del 1922 hi ha publicada la transcripció d'un document del 1248 segons el qual Raimunda, esposa del difunt Ramon Puig, confirmava la donació d'uns terrenys de vinya y olivera feta pel seu marit al ministre de la província franciscana de l'Aragó per a ús dels frares de Tortosa. Jill Webster, a partir d'aquesta aportació de Pastor i Lluís, que recull Bayerri al volum VII de la seua *Historia de Tortosa y su comarca*, conclou que segurament la primera comunitat franciscana que va establir-se a la ciutat de l'Ebre ho va fer poc després del 1238, seguint el ritme de la conquesta cristiana, la qual, l'esmentat any, arribava a València. En aquest sentit, no pot oblidar-se, com recorda Vives, que l'orde va tenir un paper ben actiu a la conquesta i repoblació de les terres guanyades als musulmans, raó per la qual el rei Jaume I va sentir una especial predilecció per ella⁹⁸⁶.

Ubicació del convent de Sant Francesc al 1642

Aquest convent, fundat, doncs, vers els anys 1238-1240, i pertanyent, com el de Morella, a la custòdia de Lleida, va situar-se a la zona sud de la ciutat, extramurs, ben a prop del convent de Sant Joan del Camp, de l'orde de l'Hospital. Al darrer terç del segle XIII el *Llibre de les Costums*, el situa, concretament, aquí: “la quinta plaça es axí com va del coll de Sent Juan tro a les cases dels frares menors. E axi com va de la carrera de

---

documentació, en bona part emprada per Vives, transcrita però no analitzada, a E. BAYERRI, *Historia...*, VIII, *passim*. Finalment cal citar l'interessant estudi d'A. ACUÑA, “Sant Francesc de Tortosa”, dins *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura*, I..., p. 202-203.

⁹⁸⁶ L. WADDINGO, *Anales Minorum*, IV, Florencia, 1931 (1625-54), p. 315; F. PASTOR, “El solar de los frailes menores de Tortosa”, dins *La Zuda*, 106 (maig de 1922), p. 76-79; E. BAYERRI, *Historia...*, VII, p. 541-542; J. WEBSTER, *Els Menorets: the franciscans in the Realms of Aragon from St. Francis to the Black Death*, Toronto, 1993, *passim*.

Sent Joan: e de les parets dels frares menors: tro a les parets de la honor d'en Queixal e ve ferir a les parets dels frares dels cautius, e torna a la carrera de Sent Joan”⁹⁸⁷.

Pel que fa al procés constructiu del convent, malgrat que també és tractat per Vives, aquí ens centrarem directament en la documentació municipal, ja que permet fer un seguiment prou acurat dels esdeveniments⁹⁸⁸. El més probable –i això ja ho ha assenyalat Vives– és que les primeres instal·lacions del convent fossin precàries i pobres, d'acord amb la regla de l'orde⁹⁸⁹, i el fet és que fins ben entrat el segle XIV la documentació no ens permet entreveure que s'estava edificant o eixamplant un monestir sòlid i, segurament, bastant gran, ja que la reina Maria de Xipre, esposa de Jaume II, segons testament dictat l'any 1319, va tenir la intenció d'ésser sepultada enmig del cor de l'església, malgrat que, finalment, va ser soterrada al convent de Barcelona⁹⁹⁰.

Pel que fa a la col·laboració del municipi amb les obres del convent, en tenim notícies des del primer terç de la tretzena centúria. Un document, no publicat ni conservat, però que va poder copiar Pastor i Lluís a inicis del segle XX, informa que el 14 de març de 1330 els procuradors de la ciutat van decidir donar a l'obra del presbiteri de l'església d'aquest convent la quantitat de 1000 sous⁹⁹¹. Probablement aquesta és la quantitat reclamada a la ciutat per fra Berenguer Queralt l'any 1342, quantitat que, segons diuen els registres municipals, si no es podien aconseguir de les imposicions, s'havien de manllevar. Així, entre 1342 y 1351 consta que s'estaven fent obres importants a l'església, especialment *al cap*, amb fons pecuniaris de la ciutat, la qual, fins i tot, va desviar part dels diners de les almoines per alliberar captius de què disposava l'any

⁹⁸⁷ Llibre 1, Rúbrica 1. *Costums de Tortosa* (ed. de J. MASSIP), Barcelona, 1996, p. 7.

⁹⁸⁸ E. VIVES, “Els frares menors...”, p. 236-243. El treball de Vives, en aquest sentit, és bàsicament correcte, però té diverses llacunes, tant pel que fa al coneixement d'algunes fases constructives del convent que apareixen clarament reflectides a la documentació, com pel que es refereix a la interpretació dels termes arquitectònics que se citen. Per aquesta raó, com he dit, em basaré directament en la documentació conservada per estudiar el procés constructiu del monestir.

⁹⁸⁹ Cfr., entre altres, A. M. GINÉ, “Establiments franciscans a Catalunya. Arquitectura franciscana”, dins *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 10 (1989), p. 125-143: “En arribar a la ciutat o vila on han de fundar, els frares sojornen en petites cases... Aquestes fundacions les podem considerar provisionals ja que totes elles, a la segona meitat del segle XIII o bé al llarg del XIV, han estat enderrocades i bastides de nou, o sinó han estat ampliades i reformades, donant lloc a una segona residència que generalment serà la definitiva...” (p. 135); J. WEBSTER, “La presència dels franciscans”, dins *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura I...*, p. 173-179.

⁹⁹⁰ Cfr. J. COLL, *Crónicas franciscanas de España*, XXI. *Crónica de la Provincia franciscana de Cataluña (Iª parte)*, Madrid, 1981 (1738), p. 54; P. SANAHUJA, *Historia de la Seráfica Provincia de Cataluña*, Barcelona, 1959, 99-100. No és cert, com afirma Zurita, que fos soterrada al convent (J. ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, II, Saragossa, 1668, p. 41).

⁹⁹¹ AHCTE. Fons Pastor i Lluís. Sense classificar.

1343, cosa que ja havia succeït anteriorment i que va succeir després constantment, en aquesta i en altres obres⁹⁹². Encara que sigui en una cronologia posterior, en aquest sentit és interessant apuntar el fet que el municipi tenia (com en el cas de la catedral des d'aproximadament 1406 fins a 1441) obrers, és a dir, administradors de les obres, controlant la construcció del convent. Això succeí, com a mínim, des de l'any 1368, moment en què el Consell General proveí *que·ls procuradors de la ciutat puxen, a llur bona coneguda, metre obrer a la obra dels ffreres menors*. Destaquen en aquesta funció Pere Burgués i Guillem Macip, mercaders de la ciutat⁹⁹³, ja que degueren estar molt acostumats a la responsabilitat d'administrar grans construccions, per tal com sabem que també foren els obrers de la llotja construïda des del 1368.

Aquesta església, fos quin fos el seu estat en aquell moment, pareix que va sofrir greus desperfectes a causa d'un incendi abans del 6 de juny de 1366. Encara que el document simplement diu que el Consell decidia que era necessari enviar persones a acaptar per a finançar la reparació de les coses que s'havien cremat a l'església, de seguida apareixen referències a la reforma o reconstrucció del temple, des d'aquest moment i fins a la fi de segle, amb la presència d'importants mestres a les seues obres, prou ben documentats a les dècades de 1380 i 1390. En la data ara esmentada (1366), com acabem de dir, el Consell de la ciutat va designar diversos prohoms (Guillem Pinyol, Guillem Barberà, Berenguer Serra, Berenguer de Bellmunt, Guillem Xies i Guillem Roger) perquè anessin a acaptar amb els frares, i a partir del novembre de 1367 –la qual cosa no vol dir que els treballs no haguessin començat abans– comencen a aparèixer referències a les obres, les quals, a més, eren paral·leles a les de la construcció de les muralles, per la qual cosa penso que és probable que ambdues fàbriques estiguessin relacionades, no només pel que fa als materials –per exemple, consta en més d'una ocasió que es prengueren pedres de les obres de l'església per a les obres de les muralles, i que després es tornaren–, sinó també pel que fa als mestres. En aquest sentit, cal posar damunt la taula el nom d'Arnau Marco, que el 23 d'octubre de 1368 havia pres 4 pedres picades de *l'obra dels frares menors*. Pel que fa a l'administració dels treballs, sabem

---

⁹⁹² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 2. Document solt 1, f. 36r, 38r; Llibre de Provisions, 5. f. 12v-13r.

⁹⁹³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 9. f. 24r; Llibre de Clavaria, 10. f. 46v.

que l'any 1371 el responsable era el mercader Pere Burguers, i és possible que ho fos, com hem dit abans, des del 1368⁹⁹⁴.

Malgrat que no s'han conservat, o per ara no coneixem, llibres de comptes d'aquests treballs, i que la documentació municipal no sempre és explícita, podem entreveure prou clarament que allò que s'estava construint en aquest moment era un tram de nau de l'església, segurament de nau única i coberta amb volta de pedra. Així, el 24 d'abril de 1373 el municipi decideix prestar *aquella fusta que parrà ésser faedor per los honrats procuradors als frares menors per fer pontals e bastiments a la archada que fan de present a la lur sgleya, per ço com tot és consumat e n comença de venir a terra e derroquar-se*. A finals del mes de juliol d'aquest any ja s'havia posat la clau de volta del sector, amb la presència dels procuradors de la ciutat *e als cuns altres prohòmens*, i el mes de maig de 1374 es va realitzar un pagament de 27 lliures i 10 sous relacionat amb aquest fet, cosa que potser indica que el sector estava acabat⁹⁹⁵.

A partir del 1379 l'obra es localitzà a la capçalera de l'església. Segons diuen els documents, s'estava treballant en *cloure les finestres del cap de la sgleya del monestir dels frares menors*, treball amb el qual la ciutat va col·laborar amb vint florins d'or d'Aragó. Aquesta notícia probablement està relacionada amb el fet que a partir del mes d'octubre de 1380 el Consell municipal decidís *que per honor de Déu e de la Verge madona Sancta Maria, mare sua, e per tal que la festa de Sant Ffrancesch sia colta, que los procuradors de la dita ciutat parlen ab lo Capítol de la Seu, e que d'aquí avant sia colta la festa de Sant Francesch*. Poc temps després, a partir de 1382, consta que s'hi estava edificant una capella, *de part de mossèn Mallorches*, que també era administrada per Pere Burgués, com a representant de la ciutat, malgrat que en aquest cas el municipi pareix que simplement va pagar el preu de les pedres que havia preses del convent, probablement per a la reparació de les muralles. D'altra banda, durant el mes d'abril de 1377 la ciutat va acordar *que ls honrats procuradors de la dita ciutat, qui ara són e per temps seran, empren e s'entrameten de la marmessoria e del testament de la dona na Stela, muller, quòndam, de l'honrat en Bernat Figuera, quòndam, ciutadà de la dita*

⁹⁹⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 8. f. 45v-46r, 109r; Llibre de Provisions, 9. f. 24r; Llibre d'Obres Públiques, 7. p. LXXXX; Llibre de Clavaria, 8. f. XVIIIr; Llibre de Clavaria, 9. f. CXXXIXv.

⁹⁹⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 10. f. 44v, 76r; Llibre de Clavaria, 10. f. CCXCVIII.

ciutat. Emperò, los dits honrats procuradors, ab consentiment e volentat de l'official del senyor bisbe, assignen I hom per fer la obra e a reebre la moneda e despendre aquella de la capella per la dita dona manada ésser feta en lo monestir dels frares menors de la dita ciutat, lo qual hom haja a retre de la dita obra compte, e no ciutat. Segons Vives "aquesta capella encara no s'havia acabat el 1386, essent font de conflicte entre els frares i els patrons". De fet, tan tard com al 1416 l'obra encara no estava enllestida, ja que el Consell, sobre la capella de madona Stela, va proveir que la ciutat hi faça tot ço e quant porà e deurà, en manera que la dita capella se acap per qui deja. Al 1439 hi ha notícia de la construcció d'una altra capella al convent, la de la confraria de Sant Miquel. Per a aquesta obra la ciutat prestà tres dotzenes de fusta per fer lo bastiment; axí emperò, va decidir que els majordoms de la confraria donen penyores d'argent bastants, equivalents a la futa, de tornar de la hon la trauran com los haja servit. Potser aquesta capella sigui la mateixa que l'excel·lent pedrapiquer Guillem Çuera va acabar de construir l'any 1444, malgrat que el document notarial que el relaciona amb la construcció d'una capella per a l'almoïna de Sant Miquel està en molt mal estat de conservació i resulta difícil d'interpretar⁹⁹⁶.

Al 1388 continuen les obres de l'església, o potser el que succeeix és que s'inicien de noves. Malauradament no coneixem l'acord municipal del 8 de novembre de 1387 segons el qual el municipi tortosí es comprometia a invertir, en tres anys, 300 lliures a les obres del temple (és a dir, 100 lliures anuals). Coneixem, solament, els dos primers pagaments de 100 lliures, que tingueren lloc el mateix any, concretament el 12 de maig i el 31 de juliol de 1388, on se cita l'esmentat acord. Un cop realitzats aquests pagaments desapareixen, però, les notícies sobre la construcció de l'edifici, les quals, com el Guadiana, tornen a aparèixer, reforçades, a partir de 1392. Abans, simplement consta que el primer dia de febrer de 1391 li foren pagades 8 lliures i 3 sous a Maimó Bonfill, pedrapiquer de Villalba dels Arcs, per cent sexanta-tres pedres que la ciutat havia manlevades dels frares menors; i que el 21 de març del mateix any van ser transportades

---

⁹⁹⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 12. f. 121v; Llibre de Provisions, 13. f. 60r, 87v; Llibre de Clavaria, 16. p. CCXXX; Llibre de Provisions, 14. f. 88v; Llibre de Clavaria, 19. p. CLXXIII; Llibre de Provisions, 29. s/f; Llibre de Provisions, 39. f. 38r; ACTo, Pere de Camps, 20. s/f. Sobre les capelles del segle XIV cfr. també E. VIVES, "Els frares menors...", p. 239.

159 pedres des del riu fins al convent dels menorets, *d'aquelles que la ciutat bs devia*⁹⁹⁷.

Però, com diem, és a partir de 1392 que sovintegen les notícies sobre treballs importants a l'església. Al mes de maig Maçot, arrais d'Ascó, porta 122 pedres de fil des de Flix fins a Tortosa, *per tornar-les als frares menors*. I el primer dia de juliol, *sobre la ajuda demanada per lo guardià dels frares menors a acabar la archada o volta d'enmig*, el Consell de la ciutat proveeix *que primerament sien exegits tots los deutes deguts a la dita obra, per qualssevulla persones, e que a la dita obra sien donats, dels béns de la universitat, per compliment de la dita obra, cent florins a l'obré, continuant e faent la dita obra*. Segurament es tracta de la mateixa arcada iniciada l'any 1387, en la qual potser només s'havien començat els treballs. En el context del Capítol provincial de l'orde que va tenir lloc al convent tortosí vers el març de 1393, el municipi va *donar als frares menors L lliures per al Capítol e cent florins per a l'obra del dit monestir*. És probable que s'aprofités aquest mateix esdeveniment per tal de posar la clau de volta d'aquest sector de l'edifici, malgrat que les notícies no són del tot clares: el 27 de març de 1393 va pagar-se a *VI juglàs de la ciutat, qui sonaren per la ciutat durant la fira, ab III sous que ls donà com anaren metre la clau a l'obra de Sent Ffrancesch*. Per aquestes mateixes dates es va fer una donació graciosa a *n Durà, piquer, mestre de la esgleya dels frares menors, com muntaren la clau en la dita esgleya*. Al maig de 1393, a més, es registren dos pagaments de 55 lliures a frare Jaume de Mora⁹⁹⁸, *obrer de la obra dels ffreres menors*, i, el que és més important, el dia 20 del mateix mes i any el Consell General de la ciutat va acordar *que en ajuda de acabar la archada de la església dels frares menors sien donats, dels béns de la universitat, cent florins, si tant la dita obra*

⁹⁹⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 24. p. CCLXXXVI; Llibre de Clavaria, 25. p. CXVIII; Llibre d'Obres Públiques, 10 (1r lligall), f. 68r, 69r.

⁹⁹⁸ Vives ("Els frares menors...", p. 240-241) ha comentat la qüestió dels obrers, confonent-los en algun cas, però, amb els mestres d'obres. Parlant del càrrec d'obrer del frare Jaume de Mora, escriu que "no podia rebre diners ni gestionar-los. Per tant, hi ha la possibilitat que es tractés d'un frare amb habilitats artesanals ja que aconsellava com s'havien de fer les obres". Els documents, en canvi, reflecteixen clarament com rep pagaments del municipi (*donà a frare Jachme de Mora, obrer de la obra dels frares menors... LV lliures*): potser simplement estem davant d'un episodi de relaxament de la regla. Pel que fa als obrers del porxo l'any 1390, Joan Batlle i Guillem Monçó, sobre els quals Vives afirma que "no és clar si eren els administradors o els artesans", cal dir que eren, indubtablement, els administradors. Eren mercaders de la ciutat i són grans protagonistes de la documentació municipal de l'època entre els segles XIV i XV.

costarà. I el 4 de juny, novament, *Durà, piquer, maestre de la obra dels frares menors*, va cobrar 1 lliura i 2 sous *com meteren la clau en la dita obra de la esgleya*⁹⁹⁹.

L'any 1394 continuen les notícies sobre la construcció d'una volta, que al meu entendre ha de ser la mateixa. Concretament, en una data propera al 18 de maig de 1394, es realitza un pagament, un altre cop de 55 lliures, al frare Jaume de Mora, *obrer de les obres dels frares menors de Tortosa, per acabar la volta de la esgleya, damunt lo cor*, i es fa referència a una provisió municipal del 20 de març de 1393. És a dir, que aquestes notícies concorden cronològicament amb les de la volta de què parlàvem en el paràgraf anterior. Al setembre de 1394 les fonts ens parlen de *fer trespol en lo croer dels frares menors, per restauració del croer dalt de la esgleya dels frares menors, qui's plou tot, e vendria a menys si de bon trespol no y s'era provehit*, trespol que havia de pagar, íntegrament, el municipi. Al novembre de 1395 es realitza un darrer pagament de 45 lliures, 18 diners i 5 sous al frare obrer Jaume de Mora, *les quals se despeneren en obrar lo croer de la esgleya dels frares menors*¹⁰⁰⁰.

Penso que hem de relacionar el "croer" (creuer) de l'església amb la "volta d'enmig": és a dir, s'estaria obrant un sector entre la capçalera i els peus del temple, on potser hi havia el cor, situat en alt. El fet que aparegui molt aviat la notícia de la col·locació de la clau de volta i després continuïn apareixent referències a treballs en el sector significa, al meu parer, que de la mateixa manera que a la girola i el presbiteri de la catedral, construïts a partir del 1420, aproximadament, en aquest sector de l'església dels menorets va posar-se primer la clau i després van anar col·locant-se els nervis i la plementeria de la volta de pedra¹⁰⁰¹. Encara a finals de segle, concretament l'any 1397, hi ha constància documental que es portaren més de quatre-centes pedres de fil al convent, segurament des de Flix, ja que baixaven pel riu, però allò que no consta és en quines obres havien de ser emprades aquestes pedres¹⁰⁰².

⁹⁹⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 10 (2n lligall). f. 50v; Llibre de Provisions, 19. f. 10v, 52r; Llibre de Clavaria, 29. p. CCVIII, CCCVIII, CCCXVI, CCXVIII, CCCXX; Llibre de Provisions, 20. f. 11r; Llibre de Clavaria, 30. p. CCLXXXV.

¹⁰⁰⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 30. p. CCCVIII; Llibre de Provisions, 21. f. 28v; Llibre de Clavaria, 32. p. CLV.

¹⁰⁰¹ V. ALMUNI, "La construcció medieval de la catedral de Tortosa según los libros de fábrica...", p. 91-94.

¹⁰⁰² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 12. f. 23r, 49v.

Sigui com sigui que es desenvolupessin exactament els esdeveniments, ara ens cal parlar breument dels mestres. En un altre lloc he escrit que cal identificar aquest mestre Durà, mestre de l'església dels frares menors de Tortosa, amb Bartomeu Durà, important pedrapiquer actiu a les obres de les muralles de la ciutat, a la peixateria i a la catedral, però, sobretot, en diverses fàbriques de la part valenciana de la Diòcesi: Catí, Traiguera, Sant Mateu i, segons Arturo Zaragozá, també Castelló¹⁰⁰³. És cert que els documents que he pogut aplegar simplement parlen d'en Durà, però jo em ratifico en aquesta identificació a causa de l'aparició de Bartomeu Durà en altres obres de la ciutat vers aquestes dates i, també, a causa de la importància del personatge (una altra cosa és si aquest mestre Bartomeu Durà és un o en són dos). Alhora, però, vaig escriure que l'any 1393 aquest mestre havia posat la clau de volta del presbiteri de l'església dels menorets. Res de res. Com hem vist més a dalt, la capçalera de l'edifici sembla que estava finalitzada vers el 1380, i també sembla que Durà estava treballant en la reconstrucció o ampliació d'un tram de la nau de l'església, probablement situat entre la capçalera i els peus, a manera de creuer. A banda de tot això, i segons ha publicat Almuni, és important tenir en compte que en aquestes obres hi participà, també, el mestre de la Seu, Joan de Mayni (de Frenoy?)¹⁰⁰⁴.

Una altra cosa: un cop conegudes les notícies que acabem de presentar (bàsicament: 1.- al juliol de 1392 s'acorda la donació de cent florins per acabar l'arcada o volta d'enmig del temple; 2.- ca. febrer/maig de 1393 i al 4-6-1393, es realitzen pagaments al mestre major de l'església de franciscans, B. Durà, *com muntaren la clau en la dita esgleya*; 3.- al maig de 1394 té lloc un pagament de 100 florins *per acabar la volta de la esgleya, damunt lo cor*; 4.- al setembre de 1394 s'acorda fer un bon trespol *per restauració del croer dalt de la sgleya dels frares menors, qui's plou tot*; 5.- al novembre de 1395 es realitza un pagament per l'obra del *croer de la sgleya dels ffreres menors*), penso que es pot presentar una hipòtesi, potser atrevida, sobre l'activitat del mestre Bartomeu Durà, la qual, en tot cas, haurà d'ésser valorada *a posteriori*. En primer lloc, sembla clar que Durà estava treballant en un sector de l'edifici, entre la capçalera i els peus (*volta d'enmig*), que feia de *croer*. Alhora, però, es parla d'un *croer dalt* i d'uns treballs *damunt lo cor*. Penso que aquestes referències poden relacionar-se amb l'existència

---

¹⁰⁰³ Sobre l'activitat valenciana de Bartomeu Durà cfr., bàsicament, A. ZARAGOZÁ, *Arquitectura gòtica...*, *passim*, especialment p. 139-140. Sobre la seua presència a Tortosa, a banda de les diverses mencions en aquest estudi, cfr. V. ALMUNI, *Una fàbrica baixmedieval...*, *passim*.

¹⁰⁰⁴ V. ALMUNI, "La catedral...", p. 334.

d'un cor alt en aquest sector del temple, el croer. I en aquest punt cal recordar que hi ha una estructura conservada, a Morella, que podria correspondre a una descripció similar: el famós cor alt de Santa Maria, del qual no hi ha rastre documental. A la volta d'aquesta estructura, datada aproximadament a les primeres dècades del segle XV, hi ha unes claus molt similars a les de la capella de la Verge de la llet de l'arxiprestal de Sant Mateu, la qual, segons Arturo Zaragozá, probablement correspon a la cronologia en què hi treballava Bartomeu Durà. L'equació és senzilla –potser massa i tot- i el problema principal d'atribuir-li tot el grup a aquest mestre rau en el fet que Durà, fins al present, ha estat considerat un mestre de segona categoria i, sobretot el cor de Morella, és una obra de primeríssima categoria. Ara bé: fins ara no es coneixia l'activitat de Durà al seu lloc d'origen, i resulta que a Tortosa Durà va construir, entre altres obres, la peixateria gòtica (concretament, entre 1384 i 1388). Aquesta obra, com el cor de Morella, era una estructura atrevida que estava situada literalment “volant” damunt d'un barranc canalitzat, com si fos un pont¹⁰⁰⁵.

Però continuem amb el procés constructiu de l'església dels franciscans, on probablement no es van realitzar obres importants fins al 1413, moment en què es va pavimentar. En aquests treballs la ciutat col·laborà, únicament, amb una donació graciosa d'11 sous¹⁰⁰⁶. Tres anys després, a partir del 18 de maig de 1416, aproximadament, existeixen referències a la *reparació, reffecció e adob de les cadires del cor dels frares menors*, les quals estan relacionades amb una deixa testamentària de Caterina, *muller de l'honorable en Bernat Macip, quòndam, notari*, consistent en 200 lliures, pagadores de 10 en 10 anualment. El 31 de setembre de 1420 s'esmenta la possibilitat d'emprar aquesta deixa *en altres obres del dit monestir*, però es decideix que *fos convertida tota en fer les dites cadires*. El 19 d'abril de 1421 la ciutat va donar fusta per a la construcció del cadirat i el 22 de novembre de 1425 Nicolau Siurana, prevere, va demanar al Consell General que *per part de la ciutat fossen eletes dues persones qui*

---

¹⁰⁰⁵ Sobre l'activitat del mestre en terres valencianes, cfr. una síntesi a A. ZARAGOZÀ, *Arquitectura gòtica...*, p. 95, 139-140. La relació del cor de Morella amb un sector de l'església arxiprestal de Sant Mateu a A. ZARAGOZÀ, “La Iglesia Arciprestal de Sant Mateu”, dins *La llum de les imatges, Sant Mateu, 2005. Paisatges sagrats* (catàleg de l'exposició), València, 2005, p. 100, 111-113. Pel que fa a l'activitat de Durà a la ciutat, que se centrà a la catedral, les muralles –especialment el sector del Queixal del Temple, que dirigí-, la peixateria i l'església dels franciscans, cfr. aquest mateix estudi, especialment el capítol 5. Sobre el cor de Morella cfr., entre moltes altres referències, A. ZARAGOZÀ, “Experimentación arquitectónica en la frontera medieval valenciana: Morella y Benifassà”, dins *La memòria daurada...*, p. 55-93 (79-81); pel que fa als treballs d'escultura, que també relacionen l'obra amb el focus tortosí, cfr. M. A. FUMANAL i D. MONTOLIO, “El coro”, dins *La memòria daurada...*, p. 384-389.

¹⁰⁰⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 49. p. CCLVIII.

haguessen càrrec de fer obrar les cadires del cor dels frares menors, de les almoynes que y són consignades, e de les que s'i lexen, e que no venguen en mans dels frares menors: els frares estaven disposats, doncs, a recuperar la regla (recordem, de passada, que és vers aquests anys que es funda el convent dels franciscans observants de la ciutat). No he pogut recollir més notícies sobre aquesta qüestió, però és probable que l'obra arribés a completar-se després d'aquesta data¹⁰⁰⁷.

Pel que fa a l'església, sabem que abans del 27 d'agost de 1436 s'hi havia enderrocat una arcada –un tram-, ja que en aquesta data el Consell de la ciutat va decidir manllevar i quitar un censal mort per tal de finançar les obres, les quals són considerades molt necessàries, *en tant que si per aquesta via no y era socorregut, se seguiria que la dita església vendria a total dirruïció e, per consegüent, que lo dit monestir e frares de aquell ne reportarien gran dan*. L'església del convent tingué aquest tram de la nau –el qual, malauradament, no sabem quin era- enderrocat durant un any, aproximadament. El 4 d'abril de 1437 la ciutat ja havia fets els passos necessaris per tal de finançar l'obra de reconstrucció¹⁰⁰⁸:

De manlevar CCXX lliures per ops de quitar als frares menors per rahon de la obra.

Com per los dits honorables guardià del¹⁰⁰⁹ convent de les frares menors de aquesta ciutat e frares de aquell, la ciutat fos suplicada que per refer l'arcada de la església del dit monestir, qui era cayguda, deguessen quitar aquelles CCCCXX lliures, per les quals Tortosa feya CCCCXX sous quiscun any de censal mort al dit convent, e fos provehüt e donat poder als honorables procuradors¹⁰¹⁰ a XXVII de agost¹⁰¹¹ prop passat¹⁰¹², qui ells poguessen manlevar¹⁰¹³ CC¹⁰¹⁴ lliures, per quitar de les CCCCXX lliures CC lliures del dit monestir, segons en la dita provessió és contengut, e com ladonchs les dites les dites CC lliures fossen quitades¹⁰¹⁵ e fossen quitades ladonchs les dites CC lliures, fossen quitades¹⁰¹⁶ CC lliures, e ara hagen mester les CCXX lliures que resten per ops de acabar la dita obra. Fonch provehit que sien agudes a censal en la forma segons en la dita provissió és¹⁰¹⁷ contengut, e que lo dits honorables

¹⁰⁰⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 29. s/f; Llibre de Clavaria, 53. s/f; Llibre de Provisions, 31. f. 23v, 35r; Llibre de Clavaria, 33. f. 31r-v.

¹⁰⁰⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 37. f. 33r.

¹⁰⁰⁹ *Segueix s, ratllat.*

¹⁰¹⁰ *Segueix de, ratllat.*

¹⁰¹¹ *Segueix fet, ratllat.*

¹⁰¹² *prop passat, interlineat.*

¹⁰¹³ *Segueix altres CCCCXX, ratllat.*

¹⁰¹⁴ *CC, interlineat.*

¹⁰¹⁵ *les dites CC lliures fossen quitades, en el marge esquerre.*

¹⁰¹⁶ *ladonchs les dites CC lliures, fossen quitades, interlineat.*

¹⁰¹⁷ *Segueix jac, interlineat i ratllat.*

procuradors, que les altres fermen casta de censal mort¹⁰¹⁸ al comprador¹⁰¹⁹, axí com és acostumat, e en la dita se hagueres provissió, és specificat, axí com si no fos inserta¹⁰²⁰, en manera que quiten les dites CCXX lliures, per ço que la dita¹⁰²¹ obra se acap, com lo consell loa e aprova la venda del censal de les dites CCXX lliures, faedora ab totes aquelles clàusules, cauteles, obligacions, renunciacions e submissions de for en la dita venda necessàries e oportunes¹⁰²², segons en semblants coses és fer acostumat.

El dia 14 de juny de 1437 el Consell General va decidir prestar als franciscans la fusta que ja havia donat per al bastiment de l'obra de l'església a l'obra del claustre. En el document s'especifica que aquesta volta ja *és stada feta*. Com hem dit, al 1439 consta que els majordoms de la confraria de Sant Miquel estaven bastint una nova capella al convent, i que la ciutat els prestà la fusta necessària per a les obres, *axí emperò que donen penyores d'argent bastants, equivalents a la fusta de tornar de là hon trauran com los haja servit*. L'any 1454 els menorets tingueren la voluntat d'*obrar una archada de la sglésia*, és a dir, construir-ne un altre tram, però és ben probable que no poguessin arribar a iniciar els treballs, a causa dels esdeveniments polítics¹⁰²³.

Malgrat que, desgraciadament, no en resten vestigis materials, l'anàlisi de la documentació, tot i que sigui parcial i de vegades difícil d'interpretar, permet entreveure una església probablement de nau única, coberta amb volta de pedra, amb capelles laterals i, potser, una capçalera i dues –o tres– arcades. La referència de l'any 1394 a l'acabament d'una volta *damunt lo cor* fa pensar en l'existència d'un cor alt a l'edifici. El mateix any, però, s'esmenten obres *croer dalt de la sgleya*. Fet i fet, pareix que es fa referència a un sector de l'església entre el cap i els peus del temple, on possiblement hi havia un cor elevat. És ben probable que la porta de l'església estigués situada no pas als peus, sinó en un lateral, i que donés al claustre i al cementiri. Això es desprèn d'un document del 1420 en el qual s'especifica que *lo cap del claustro, com hom ix de la església en la claustra*, s'estava enderrocant. El claustre, malgrat que només sigui a partir d'un dibuix del segle XVII fet per l'enginyer militar Miguel González de Mendoza, està perfectament situat al sector meridional de l'església. I, a més, el fet no

¹⁰¹⁸ mort, *interlineat*.

¹⁰¹⁹ *Segueix se, ratllat*.

¹⁰²⁰ axí com si ni fos inserta, *interlineat*.

¹⁰²¹ *Segueix segons, ratllat*.

¹⁰²² e oportunes, *interlineat*.

¹⁰²³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 38. f. 10v; Llibre de Provisions, 39. f. 38r; Llibre de Clavaria, 75. f. LXXVIIIr.

és estrany; no sols perquè coneixem molts altres exemples d'esglésies franciscanes amb aquesta solució, sinó també perquè, a Tortosa, pareix que fins al segle XVIII fins i tot la catedral gòtica tenia la porta principal al claustre¹⁰²⁴.

El retaule major d'aquest temple va estar dedicat, lògicament, a Sant Francesc, i en un moment indeterminat del segle XV –en tot cas, abans del 1462– s'hi van afegir les imatges dels sants Pere i Elm, segons sabem per unes concòrdies establertes entre els menorets i los majordoms *de la mar*, és a dir, els representants dels pescadors i mariners de la ciutat, llavors molt abundats a la ciutat. En aquest document es recullen els punts següents:

- 1.- Els majordoms de la mar, per la seua bona devoció envers el convent de Sant Francesc de Tortosa, donen dues *posts* de retaule amb les imatges de Sant Pere i Sant Elm, amb els seus capitells *e tres tubes e dos banchs*. Aquestes imatges han d'estar al costat del retaule major de Sant Francesc, al presbiteri de l'església.
- 2.- Per aquesta devoció i donació, s'acorda que els frares del convent, cada any, celebrin la festa de Sant Pere solemnement, amb orgues, segons es fa a la festa de Sant Francesc. I la mateixa cosa el dia de Sant Elm.
- 3.- Si els frares no celebren les festes de Sant Pere i Sant Elm segons allò que s'ha convingut, els majordoms tindran facultat d'emportar-se *los dits retaules* del monestir, i portar-los *en qualsevol part a ells, dits majordòmens, ben vist serà*.
- 4.- Si els frares celebren les festes convenientment, segons els pactes, els majordoms de la mar no podran emportar-se *les dites posts o retaules* del convent¹⁰²⁵.

El temple, juntament amb la resta del monestir, va ser destruït en els primers temps de la guerra contra Joan II. D'aquesta manera, el Consell de la ciutat, davant *la suplicació donada per part dels frares de Sent Francesch, als quals és stat enderrocat e destruyt lo monestir per causa de la guerra*, va decidir que, *per part de la ciutat, los sien fetes letres a nostre Sant Pare en favor de aquells, e sia treballat en col·locar-los*. Durant aquests anys consta que els menorets s'establiren a la casa de la comanda del Temple, però a causa que *lo comanador s'i spera de dia en dia e volia tornar en la dita casa*, es van veure obligats a cercar una nou *loch e habitació hon stiguen e puixen sacrificar e loar lo nostre Senyor Déu*, i pareix que van aconseguir que s'iniciessin ràpidament les

---

¹⁰²⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 31. f. 23v. L'original del dibuix de González de Mendoza, que ha estat publicat en diverses ocasions, es conserva a l'Archivo General de Simancas, MP y DV-174. Se'n conserven còpies a l'AHCTE i a la Demarcació de l'Ebre del CoAC.

¹⁰²⁵ ADTo. Calaix 9. n. 249-250.

obres de reconstrucció del monestir. Així, consta que l'any 1471 Pere Garçó, mestre de la fàbrica de la Seu, també era mestre major de les obres del convent de Sant Francesc. No disposem, actualment, de gaire més informació sobre la reconstrucció. Malgrat tot, sembla que van ser importants la intervenció del protonotari apostòlic Joan Girona¹⁰²⁶ i la construcció de la capella de Santa Maria de la confraria dels fusters, en la qual estaven integrats els treballadors de la construcció (lapicides, fusters, mestres de cases, manobres) de la ciutat, a més a més dels serradors i boters, ja que segons els capítols pactats amb els menorets, a banda de la capella, l'obra havia d'incloure *la comuna església del dit monestir e altres particulars capelles que solien ésser en lo àmbit de la capella dels fusters*. El document també estableix que l'obra havia de fer-se *quant pus prest poran, bé e decentment*. Consta que hi havia la intenció que comencés a construir-se vers el mes de novembre de 1473, amb una subvenció municipal consistent en *IIII dotzenes de fusta*, necessària per a fer els bastiments i les cindries. Segons els capítols pactats entre els confreres i els menorets, els fusters rebrien a canvi d'aquesta obra la propietat de *tot aquell pati e àmbit en lo qual la dita primera capella era construïda en lo dit monestir, e a major ampliació, tot aquell pati o spay que és al cap de la dita capella, que ans de la dirruïció de les cases del dit monestir era appellat la casa de la lenya del dit monestir*, i es comprometien a permetre que els constructors poguessin *pendre liberament sens preu degú tanta pedra picada o altra menobra del dit monestir quanta mester ne hauran a la fàbrica de la dita capella, puy la dita pedra no sia dedichades ni sian altres pedres bossellades*. Finalment, cal subratllar que aquesta nova capella havia de *traure la porta dins lo dit monestir, segons stava abans*¹⁰²⁷.

Per la seua banda, hi ha notícies, ja del segle XVI, sobre la construcció d'altres capelles privades: la de Sant Antoni de Pàdua, encomanada pel mercader Antoni Castelló a l'obrer de vila Bernat Pasqual l'any 1505, que estava situada al claustre i havia de ser

---

¹⁰²⁶ En la inscripció del seu sepulcre monumental (publicada per R. MIRAVALL, *Necròpolis...*, p. 92; R. MIRAVALL, *Corpus epigràfic dertosense*, Barcelona, 2003, p. 328-332) s'afirma que va reconstruir la capçalera d'aquesta església. Sobre el mecenatge de Joan Girona, cfr. J. VIDAL, "Pere Compte...", p. 406-418.

¹⁰²⁷ La notícia sobre el mestratge de Garçó: ACTo. Pere de Camps, 56, s/f, cit. J. VIDAL, "Apunts sobre el convent dels franciscans...", p. 23. Els documents sobre la destrucció del monestir durant la guerra civil de 1462 i la construcció de la capella dels fusters: AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 51. f. 63r; Llibre de Provisions, 57. f. 68r; Llibre de Provisions, 53. f. 39r; Llibre de Clavaria, 84. s/p (25-11-1465); ACTo. Miquel Solà, 15 (s/f i documents solts). Entre els confreres que signen els capítols amb els menorets apareixen alguns destacats protagonistes del món de la construcció a la Tortosa de la segona meitat del segle XV: Miquel Aguiló (citad com a fuster), Pere Gargallo (mestre de cases), Antoni Taix (mestre de cases), Pere Garçó (lapicida), Antoni Pasqual (fuster), Bernat Bas (fuster), Antoni Calbuç (lapicida), Pere Cartiana (mestre de cases) i Joan Brull (mestre de cases)

“justada” per Antoni Queralt; la dels Andreus, construïda vers l’any 1510 per Joan de Sumàrraga *de vases, capitells, peu [dret] e principal cruera ab clau y represes ab los vostres senyals de mollura*, i la dels Jordà, citada en aquest mateix document¹⁰²⁸.

Pel que fa a l’església major, pareix que ni va poder ser acabada per Pere Garçó, ni va completar-se en el moment en què se signaren els capítols entre la confraria dels fusters i els menorets l’any 1473, ja que el 3 de desembre de 1489, uns anys després de mort Garçó, els frares demanaren a la ciutat cent pedres que els mancaven *per a cloure lo cap de la església del dit monestir*, les quals s’havien de treure d’un baluard al cap del pont major, ja que els pertanyien. La ciutat acceptà la petició dels menorets, però decidí que les pedres es traguessin o de la citada estructura defensiva, *o del caixal qui stà a la torreta del Temple, o del baluart qui stà prop lo dit monestir dels dits frares, o de altres parts, de lla hon coneixeran ésser menys dampnós a la república de la dita ciutat*. D’altra banda, i gràcies a una donació de 100 sous, sabem que l’any 1496 la capella dels fusters, dedicada a Sant Josep, estava administrada per Antoni Taix, que en dates properes havia estat mestre major de la catedral; aquest any els majordoms de la confraria eren els boters Jaume Bondia i Gabriel Lloça; exercia de caixer l’arquitecte Joan Brull, àlies *Uguet*. El pintor oriünd de Sangüesa Joan de Caraça va pintar un retaule per a aquesta capella entre 1509 i 1510. I, per ara, no coneixem més informació sobre l’evolució de les obres, però sabem que vers el 1515 ja havien d’estar completament acabades: durant aquest any el pedrapiquer llemosí Jeroni Esteve, àlies *Giraut*, en col·laboració amb Menaud de Pedi, va encarregar-se de *la fàbrica fahedora del portal major enfront y lo campanar de la església major del monestir dels franciscans, segons la mostra que han donada*. És possible que aquesta fos la primera vegada que el convent tenia un campanar i una portada veritablement monumentals. I potser és per aquesta raó que la ciutat decidí pagar 200 lliures en cinc anys al *venerable frare Joan de Arguinyano, de l’orde del benaventurat Sant Ffrancesch, com a guardià del monestir e convent del dit Sant Ffrancesch de la present ciutat, en alguna ajuda e subvenció de la obra tan meritòria feta en dit monestir per los frares de aquell*. L’any 1539 els argenters Cristòfol Esterol i Joan Medina van signar el contracte per a la fabricació d’una *Vera Creu de argent sobredaurada, de la mostra que los dits argenters*

---

¹⁰²⁸ La notícia sobre la construcció de la capella de Sant Antoni de Pàdua: J. H. MUÑOZ i S. J. ROVIRA, *Art i artistes a Tortosa durant l’època moderna*, Tortosa, 1999, p. 37-38. La notícia sobre les capelles dels Jordà, dels Andreu: J. VIDAL, “Assaig...”, p. 161; J. VIDAL, “Pere Compte...”, p. 423.

han donat i l'any 1567 consta que Godofred d'Esteminola pintà un retaule dedicat a la Puritat de la Mare de Déu destinat a una capella de l'església¹⁰²⁹.

Del claustre, en tenim notícies des del 1340. Aquest any, en un procés obert per l'assassinat de fra Joan Llorach, es parla d'un *primer claustre* i, també, d'una *segona claustre*¹⁰³⁰. En alguna ocasió s'ha afirmat que aquesta informació ens parla de l'existència de dos claustres al convent franciscà de Tortosa durant la primera meitat del segle XIV. Si tenim en compte tant el ritme de les obres de l'església com la situació en altres convents i, també, altres referències del convent de Tortosa, penso que s'ha d'arribar a la conclusió inequívoca que el convent tenia un sol claustre, i que cadascuna d'aquestes referències al *primer claustre* i a la *segona claustre* fan referència a dues ales d'un mateix claustre, potser de dos pisos, que estava situat entre l'església i la cambra del ministre. Al llarg dels segles XIV i XV hi ha moltes referències a arranjaments d'aquest element, el qual continuava en construcció el 28 de juliol de 1421, segons sabem per un significatiu document que diu el que ara segueix: *Item, fonch provehit que de la fusta de la ciutat sien donats, al monestir dels frares menors de la dita ciutat, en acabar lo claustro de la claustre del dit monestir, dues dotzenes de files e una dotzena de cayrats*¹⁰³¹.

¹⁰²⁹ AHCTE. Fons Notarial de Tortosa (secció històrica). Manual 1256 (Jaume Serra), s/f; AHCTE. Fons Notarial de Tortosa (secció històrica). Signatura 1308 (Joan Vilar), f. 49v-50r; 129r-v. Cit. J. H. MUÑOZ i S. J. ROVIRA, *Art i artistes a Tortosa durant l'època moderna*, Tortosa, 1999, 76; AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 63. f. 20v; Llibre de Clavaria, 108 (2n lligall). f. 14v; Llibre de Clavaria, 108 (3r lligall). f. 8v, 10v. Les referències a la portada i la torre a J. VIDAL, "Assaig...", p. 194-195; J. VIDAL, "Pere Compte...", p. 423; els capítols de la Vera Creu a AHCTE. Fons Notarial de Tortosa (secció històrica). Signatura 1349 (Joan Miró), ms 7, cfr. J. VIDAL, "Assaig...", p. 241; el contracte del retaule d'Esteminola a J. H. MUÑOZ, "Godofred d'Esteminola, un pintor flamenc a la Tortosa del Renaixement", dins *Recerca*, 8 (2004), p. 332-337.

¹⁰³⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 1834 (paper). E. VIVES "Els frares menors...", p. 239-240, també parla breument de l'obra del claustre.

¹⁰³¹ La cita a AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 31 (2on lligall). f. 18r. Referències a obres del claustre: AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 5. f. 15r (ca. 19-12-1357: pagament de 15 lliures); Llibre de Provisions, 7. f. 20r, 49v (12-12-1358 i 2-8-1359: s'acorda pagar 100 sous per a la refecció del claustre, en diners o en manobra); Llibre de Provisions, 10. f. 46v (8-5-1373: s'acorda donar 15 lliures a l'obra de la *segona claustre del lur monestir, per ço com tot és consumat e-n comença de venir a terra e derroquar-se*); Llibre de Clavaria, 14. p. CCXVIII (29-7-1377: els prohoms Ramon Barberà, Arnau Torrelles i Guillem Macip, juntament amb el frare Ramon Muntaner, accepten per a l'obra del claustre); Llibre de Provisions, 13. f. 95r (23-12-1380: s'acorda donar 50 lliures i *vin dotzenes de fusta, axí de files com de cayrats*, per adobar els claustres del monestir, *axí com és la primera e la segona, com totes decaen*); Llibre de Clavaria, 17. p. CCXXX (2-4-1382: pagament de les 50 lliures derivades de la provisió anterior); Llibre de Provisions, 14. f. 43v (7-5-1382: s'acorda donar 50 lliures a les obres de la *claustre primera que s fa en lo monestir dels frares menors de la dita ciutat*); Llibre de Clavaria, 18. p. CCXXXIII (27-5-1382: pagament de 50 lliures a Guillem Macip *axí com a obrer de la obra de la claustre que s fa en lo monestir dels frares menors*); Llibre de Provisions, 14. f. 66r i Llibre de Clavaria, 19. p. CCXXXIII (31-7-1382 i 25-8-1382: referències a la *obra de la primera claustre del monestir dels frares menors*; hi ha un pagament de 95 lliures, 2 sous i malla, que han de

El convent estava envoltat per unes tàpies que van haver d'ésser arranjades pel municipi en diverses ocasions durant la Baixa Edat Mitjana, entre altres raons a causa que estaven *sobre la carrera pública* i, per tant, en enderrocar-se posaven en perill el bé comú de la ciutat. Això succeí, per exemple, el 13 de novembre de 1361, moment en què el Consell de la ciutat proveí que Guillem Barberà i Berenguer Despuig *vegen e regoneguen ab maestres aquelles parets dels ffreres que són sobre la carrera públlica que va a Sent Johan, que's diu que són en perill de caure, qui és l'estament en què estan les dites parets, e'n quant porà costar l'adop de aquelles*. El març de l'any següent la ciutat destinà 10 lliures a l'esmentada obra. Vers el novembre de 1381 tornaren a caure, a causa de *lo diluvi de la pluja*, i el Consell proveí que *dels béns de la ciutat los sien tornades e adobades les dites parets enderroquades del dit ort*, cosa que també succeí diverses vegades tot al llarg del segle XV¹⁰³².

Dins d'aquestes tàpies, a banda de l'església, el claustre i les cel·les dels frares, també hi havia un pou, que és reparat, amb col·laboració del municipi, els anys 1378 i 1403; el fossar, del qual parlarem tot seguit; i una sagristia, la qual, òbviament, sembla que havia d'estar relacionada amb l'església. D'aquest element en tenim notícies des del 4 de març de 1379, moment en què el municipi va decidir donar 30 florins d'or per a construir-la,

---

sumar-se a les 100 lliures despeses anteriorment); Llibre d'Obres Públiques, 12. f. 51r (19-7-1397: compra de 5 fustes de Casp *per a puar la claustra dels frares menors*); Llibre de Provisions, 26. f. 14v (30-10-1402: s'acorda donar la fusta necessària *per acabar lo costat del castro dels frares menors vers la cambra del ministre*), f. 21r (27-3-1403: donació de 33 permòdols per a l'obra del claustre); Llibre de Clavaria, 39. p. CCCI (7-5-1403: Miquel Sabater, *obrer de les obres del claustro dels frares menors*, rep un pagament de 16 lliures i 10 sous); Llibre de Provisions, 26 (2n lligall) (17-4-1404: s'acorda donar la fusta necessària per a fer les obres del claustre); Llibre de Provisions, 27. f. 12v (22-8-1405: s'acorda donar la fusta necessària per a les obres del claustre), 17r (1-12-1405: s'acorda donar 4 dotzenes de cairats per acabar *la teulada de la claustra del dit monestir*), document sot 10 (s'acorda donar 10 florins per acabar les obres del claustre); Llibre de Clavaria, 42. p. CXXVIII (2-12-1405: Pere Cardona pinta 156 escuts de la ciutat al claustre); Llibre de Clavaria, 43. p. CCXXXVI (6-11-1406: pagament de 5 lliures i 10 sous *en ajuda de acabar la taulada alta de la claustra dels frares menors*); Llibre de Provisions, 26 (2n lligall). f. 34r (30-7-1409: s'acorda que *de la herència de n'Olius, sia mes e comanat a l bon mercader, qui prengua e haja càrrech de administrar e convertir-les en la dita obra de les taulades dels claustres dels frares menors*, i que la ciutat doni la fusta necessària); Llibre de Provisions, 31. f. 23v (31-9-1420: s'acorda donar fusta per adobar el *cap del claustro, com hom ix de la sglésia en la claustra*); Llibre de Provisions, 31 (2n lligall). f. 36v (28-7-1421: s'acorda donar fusta *per acabar lo claustro*); Llibre de Clavaria, 56. s/p (31-5-1423: pagament d'una lliura i 12 sous *per ops de la obra del claustro, que frare Garraff obrava e feya novament*).

¹⁰³² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 7. f. 123v, 132v; Llibre de Clavaria, 49 p. CCXXXVIII (3-6-1412: pagament de 5 lliures i 10 sous *en ajuda de unes parets faedores en lo monastir de frares menors, davant lo pou d'en Florins*); Llibre de Provisions, 30. s/f (5-5-1418: la ciutat decideix pagar la meitat del cost de reconstruir les tàpies del convent de Sant Francesc, *axí les que són vers lo fossar de Sant Johan o ort d'en Guillem Macip, com les que són entre lo dit ort e la vinya d'en Berenguer Pinyol*); Llibre de Provisions, 33. f. 34v (31-12-1425: la ciutat destina 10 lliures per refer *la paret de l'ort dels frares menors, vers Sent Johan... atés que és clausura del dit monestir*).

quantitat que no va ser rebuda pel frare Jaume de Mora, *de la orde dels frares menós de la ciutat, obrer de la dita orde*, fins al mes de juny de 1383. És probable que en aquesta data la sagristia ja estigués finalitzada. Al 1406 s'hi va fer un *pilar de rajola*, per tal de posar una jàcena a la teulada. També hi havia unes privades, que van ser adobades l'any 1409, amb una donació del municipi de *XX florins, e no més avant*¹⁰³³.

A jutjar per la quantitat d'enterraments que hi registra la documentació, cal dir que el fossar dels menorets va ser un dels més importants de la ciutat, malgrat que la documentació municipal gairebé no en parli¹⁰³⁴. De fet, la fama del convent va ser molt gran en aquests segles, la qual cosa ha de relacionar-se amb el número d'enterraments que s'hi realitzaven. Tot això, juntament amb la rivalitat dels franciscans amb els clergues regulars, va fer necessari l'establiment de diverses concòrdies i pactes entre els franciscans i les esglésies parroquials del bisbat, així com les instruccions que havien de servir els uns i els altres en el moment de sebollir un cos. Tot això queda perfectament reflectit en un document sense data que, per la lletra i pel contingut, ha de correspondre al terç central del segle XV¹⁰³⁵. El document reflecteix els punts següents:

A.- Primer apareixen les instruccions que els frares menors han de seguir quan algú, tant de la ciutat com de la diòcesi de Tortosa, elegeix sepultura al convent (*Ací apar lo que los frares de Sant Ffrancesch an de servir quant alguns elegeixen sepultura en son monestir, així de la ciutat com de la diòcesi, segons per concòrdies davall scrites*):

1.- Abans que el cos del difunt sigui portat al monestir pel rector de la parròquia corresponent, és necessari que es faci fe de l'elecció de la sepultura mitjançant notari o testimonis, i que aquesta fe sigui transmesa a l'esmentat rector o al reverendíssim senyor bisbe. Si no es així, el rector no està obligat a portar el cos ni els frares franciscans el poden rebre per a eclesiàstica sepultura, segons concòrdia feta entre el venerable Capítol i els frares el 16 de novembre de 1268.

---

¹⁰³³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 12. f. 161v; Llibre de Clavaria, 40. p. LXXXX; Llibre de Provisions, 13. f. 1v; Llibre de Clavaria, 15. p. CLXXXXV; Llibre de Clavaria, 20. p. CCXXXVI; Llibre de Provisions, 26 (2n lligall). f. 34r; Llibre de Clavaria, 42. p. CXXXII. L'existència de la sagristia ja havia estat citada per E. VIVES, "Els frares menors...", p. 240.

¹⁰³⁴ Malgrat la meua "impressió" (i, ja dic, es tracta d'una simple impressió derivada d'haver consultat bona part de la documentació medieval existent a la ciutat, però no pas d'un estudi, ni tan sols superficial, sobre aquesta qüestió en concret) que en determinats moments va arribar a ser el primer, pareix que al segle XV el fossar del convent de Sant Francesc va ser el segon de la ciutat després del de Sant Joan del Camp (Cfr. N. CANYELLES, "La influència de la mort...", p. 89-117).

¹⁰³⁵ ADTo. Calaix, 9. n. 257.

- 2.- Quan algú vulgui que un fill menor d'edat sigui soterrat al monestir, és necessari que el pare hagi elegit o elegeixi sepultura par a ell i per al seu fill o fills difunts, i que aquesta elecció consti notarialment o per testimonis.
- 3.- Cap cos pot ser portat pels frares des de la seua parròquia fins al monestir per a rebre eclesiàstica sepultura, sinó que ha de ser portat pel rector de la parròquia. Els frares han de rebre el cos a la porta de l'església del monestir, i rebut, el rector, amb la creu de la parròquia, ha de marxar per la porta de cementiri del convent, que està davant de la porta de l'església.
- 4.- Si els frares volen anar a acompanyar el cos del difunt que ha elegit sepultura al seu convent, per a honorar-lo, ho poden fer lliurement des de la casa del difunt fins al monestir, però sense creu ni cap altra solemnitat que no sigui la que fa el rector de la parròquia, el qual acompanyarà el cos a la sepultura del monestir.
- 5.- Quan hi hagi processó general per a portar el cos al monestir, amb el reverendíssim senyor bisbe al cap, o sense ell, el bisbe o, en la seua absència, el canonge que faci l'ofici, haurà de fer-lo i acabar-lo, i fets sepultura i ofici, la processó haurà de tornar pel claustre del convent, segons costums, concòrdies i llibre de la consuetud del cor de l'església catedral.

B.- Un cop establertes aquestes instruccions, el document reflecteix allò que han de donar els franciscans a les esglésies parroquials (*Ací se mostra lo que han de respondre o donar los reverends frares e monestir del gloriós Sanct Ffrancesch a la parrochial sglésia*):

- 1.- Han de donar cada any a la sagristia, la nit de la purificació de Nostra Senyora, 5 lliures de candeles verdes, per totes les oblacions que ells reben durant l'any a les misses que es diuen a l'església del monestir, és a dir, en candeles i altres coses, excepte les misses de rèquiem, segons consta per una concòrdia feta el 20 de maig de 1420.
- 2.- Han de donar a la sagristia la quarta part de la cera que es dona a les misses de tercer dia i de final d'any, i també de qualsevol missa o misses que es diguin al monestir per respecte d'alguna sepultura elegida fins al final de l'any, segons apareix a l'esmentada concòrdia.
- 3.- Han de donar la quarta part de les candeles que porten els clergues quan s'emporten els cossos dels difunts al monestir, sense camp intermedi, abans que la creu de la parròquia sigui tornada dins la ciutat, segons està contingut a la citada concòrdia i segons novament s'ha pactat.
- 4.- Han de donar la quarta part dels panys i qualsevol tipus d'espècies donades al monestir a causa d'alguna sepultura elegida al recinte.
- 5.- Han de donar la quarta part de qualsevol herència feta, que no sigui en pecúnia, així s'hagi deixat en comú com en particular al monestir.

C.- Finalment, el document reflecteix allò que els franciscans no poden fer en perjudici de les parròquies o de l'església catedral (*Ací apar lo que los reverends frares de Sanct Ffrancesch no poden fer en prejuhi de la parròquia o sglésia catedral*):

1.- Els frares no poden fer cap composició, transacció, maquinació ni pacte de les coses que han de pagar la quarta part a les parròquies, en el seu perjudici, sots pena d'excomunió i privació d'ofici; així mateix a les altres coses deixades per respecte de sepultura de les quals han de pagar la quarta part.

2.- Els frares no poden rebre oblacions dient missa de parteres, ja que aquestes oblacions corresponen a l'església parroquial, segons consta en una sentència arbitral del 19 d'abril de 1346.

3.- Els frares no poden sepultar passatgers o rodamóns que no hagin elegit sepultura al monestir, ni en altra part, i menys si s'ha de fer comanda del cos per a portar-lo on hagi elegit sepultura, ja que dita comanda correspon a l'església parroquial.

4.- Si succeeix que, morint a la parròquia, algú ha elegit sepultura en alguna església de la diòcesi, i no se'l pot portar, els frares no poden fer-se càrrec del cos, ni en comanda ni en sepultura, sinó que ha de ser encomanat o sepultat a la parròquia on hagi mort.

No sempre s'observaren aquests acords i d'aquesta manera, per exemple, coneixem la notícia que al novembre de 1536 Pere Miquel Gregori Ferrer, canonge, prepòsit i ardiaca de Culla i el canonge Jaume Serveró enterraren l'esposa de Pere Boteller al convent contra la voluntat dels frares, els quals van queixar-se, *attès que los dits canonges, clero y preveres de la dita Seu de Tortosa, ab violència y contra voluntat dels frares y convent de dit monestir, fan y enenten a fer dins dita sglésia del dit benaventurat Sanct Ffrancesch lo offici y acte del soterrar del cos de dita señora, y asò contra los privilegis y libertats del dit monestir y convent del dit senct Ffrancesch, per ço dix que protestava, segons que de fet protesta contra dits canonges y comensals, beneficiats y preveres, Capítol e clero de la Seu de Tortosa, de la violació de dits privilegis. Els canonges, evidentment, no estaven d'acord amb aquesta queixa i manifestaren que ells, inseguint la antiquíssima possessió de fer semblants coses, fan y poden fer dits actes dins dita sglésia, y que no ignoren los privilegis que dits frares diuen que tenen*¹⁰³⁶.

A les tàpies del convent hi havia, òbviament, una entrada que donava al carrer que portava fins a l'església i fossar de Sant Joan del Camp. Malgrat que en aquest cas els documents –en concret, l'abans esmentat procés per l'assassinat de Joan Llorach, del 1340- són bastant confusos, opino que les escales (grases) rodones que donaven al camí servien per accedir al convent, no pas al seu temple, com sembla que es desprèn d'algunes altres referències. De ser així, hauríem d'acceptar que l'església tenia una

---

¹⁰³⁶ AHCTE. Fons Notarial de Tortosa (secció històrica). Signatura 1348 (Joan Miró), s/f.

portada perfectament enllestida als peus de l'església abans del 1340, cosa que es contradiu amb informacions posteriors. En canvi, el fet que existís aquesta entrada al convent des del carrer, explicaria la situació del porxo *qui's fa en al entrada dels frares menors*, construït l'any 1390 amb el patrocini del municipi, que hi va posar dos obrers, Joan Batlle i Guillem Monçó¹⁰³⁷.

Com hem vist, en gairebé totes aquestes obres els franciscans van comptar amb l'inestimable recolzament econòmic del municipi. Això queda clarament reflectit, per exemple, en el fet que després d'unes obres al claustre, el 2 de desembre de 1405, el pintor Pere Cardona cobrés un salari municipal de 52 sous per haver pintat 156 escuts de la ciutat *en la claustra dels frares*, fet que segurament no va ser aïllat: els llibres de clavaria de la ciutat registren un pagament al frare Joan Jova, realitzat el 12 d'octubre de 1394, *en ajuda de I senyal, a senyal de ciutat, que fèu pintar sobre lo portal dels frares menors*¹⁰³⁸. Queda clar, doncs, que la col·laboració del municipi amb els frares excedia l'àmbit d'allò religiós i que el seu compromís amb els franciscans estava basat, més aviat, amb una voluntat de prestigi: en definitiva, es tractava d'un reflex, i un de ben important, del poder municipal, fet que ja ha assenyalat Vives. Aquest autor compara el cas de Tortosa al que més o menys contemporàniament s'estava esdevenint a Tàrrrega, i afirma que "les contínues subvencions s'havien de traduir en una magnificència que es podia interpretar des de dos vessants. Des de l'òptica dels frares evidenciava la seva vinculació amb el poder municipal. I des del vessant comunal, es manifestava com una via que cercava la ciutat de mostrar signes del seu poder". En aquest context, i com ja ha fet Vives, cal relacionar les obres amb el capítol provincial de franciscans celebrat a la ciutat durant l'any 1393. La documentació reflecteix clarament que en aquesta ocasió el Consell municipal va donar als frares menors 50 lliures, *dels béns de la universitat, en temps que lo capítol provincial se tendrà dins aquesta ciutat*, i que, al mateix temps, se'ls van donar 100 florins *a l'obra del monestir*¹⁰³⁹.

¹⁰³⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 1834 (paper); Llibre de Provisions, 18. f. 20v; Llibre de Clavaria, 26. p. CCLXXV; Llibre de Clavaria, 27. p. CXII.

¹⁰³⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 31. p. CCLXXXVIII; Llibre de Clavaria, 42. p. CXXIII.

¹⁰³⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre Provisions, 19. f. 52r; Llibre de Clavaria, 29. f. 318r. Cfr. E. VIVES, "Els frares menors...", p. 241-242; J. VIDAL, "Apunts...", p. 21-23. L'any 1419 hi ha notícia d'un altre concili provincial celebrat al convent de Tortosa. En aquest moment el municipi, a petició del guardià del monestir, fra Bernat Çatorra, va decidir donar seixanta florins per als frares que acudissin al capítol; d'altra banda, es va decidir que fossin donades 50 lliures per a la provisió dels religiosos mentre se celebrés el capítol. Llibre de Clavaria, 42. p. CCXXXVI. Sobre les subvencions per a vestuari i alimentació que la ciutat donà durant el segle XIV (i continuen al XV) tant als franciscans

Quan Felip II va suprimir l'ordre l'any 1567 l'edifici va passar a mans dels dominicans i no a l'altra branca de franciscans existent a la ciutat. Segons ha escrit Acuña, "aquests hi van realitzar també nombroses reformes, per a eixamplar-lo i adaptar-lo a les necessitats d'un convent en plena expansió". Va rebre greus desperfectes durant la Guerra dels Segadors però va ser destruït durant la Guerra de Successió: "a partir del 1705, amb les noves fortificacions realitzades al portal de Sant Joan per a una millor defensa de la ciutat, el convent fou enderrocat i els dominicans foren traslladats al convent del Roser"¹⁰⁴⁰.

8.2.6.- El convent de Santa Clara

No tenim cap mena de seguretat sobre el moment exacte de fundació del convent de Santa Clara de Tortosa, fet que la historiografia tradicional acostuma a datar entre 1233 y 1267. Tanmateix, no hi ha dubte que el de Tortosa és un dels convents de clarisses més antics de Catalunya. Al meu parer, és probable que fos fundat a la dècada de 1240 o, millor, a la de 1250, ja que una fundació l'any 1233 significaria, a banda d'una instal·lació molt primerenca respecte a la mort de la santa, esdevinguda l'any 1253, que la branca femenina de l'orde s'hagués establert a la ciutat abans que la masculina, cosa molt poc habitual; i la data del 1267 pareix que ha estat adoptada per la historiografia per un simple paral·lelisme amb el moment tradicionalment acceptat com de fundació del monestir dels menorets. Fos quin fos el moment de fundació, i segons una tradició difícilment comprovable, però completament versemblant, que ja recull el pare Coll, les primeres religioses del convent tortosí procedien de Barcelona. Pareix que van contribuir a la fundació tant el bisbe com el Capítol i diversos prohoms de la ciutat, entre els quals pareix que destaca Joan Ametlla, que va invertir bona part dels seus béns en la construcció del conjunt i en diverses rendes per al manteniment de les religioses¹⁰⁴¹.

---

com a les clarisses, cfr., a més a més de l'estudi de Vives (p. 246-256), A. CURTO, *La intervenció municipal en l'abastament del blat d'una ciutat catalana: Tortosa, segle XIV*, Barcelona, 1988, *passim*.

¹⁰⁴⁰ A. ACUÑA, "Sant Francesc de Tortosa...", p. 202-203.

¹⁰⁴¹ Encara que molt breu i descriptiu, el millor estudi que s'ha escrit fins ara sobre aquest convent és el d'A. ACUÑA, "Santa Clara de Tortosa", dins *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura, I...*, p. 205-206. Pel que fa a la literatura tradicional, cfr. J. COLL, *Cròniques franciscanes de Espanya...*; D. FERNÁNDEZ, *Anales...*, p. 257-258; R. O'CALLAGHAN, *Anales...*, I, p. 151-154; R. O'CALLAGHAN, *Los conventos...*, p. 26-31; R. VERGÈS PAULÍ, *Espurnes de la llar*, IV, Tortosa, 1912, p. 17-106, 171-220, 307-308; E.

Ubicació del convent de Santa Clara, a la falda del Sitjar, l'any 1642

Un altre Ametlla, en aquest cas de nom Bernat, va deixar tots els seus béns al convent de Santa Clara durant el mes de març de l'any 1397, a excepció de 15 lliures anuals que l'abadessa del convent havia de pagar a un frare del convent de Sant Francesc de Tortosa, *qui singulis et omnibus diebus imperpetuum celebre missa per la ànima del dit Bernat Amella, parents de aquell e de la dona na Guillemona, muller sua e per tots los fels defunts en lo altar major de la sglèsia de Sancta Clara, hon és la invocació de sancta Maria de la Neu*. Pareix que les clarisses no sempre van observar aquesta clàusula del testament de Bernat Ametlla, ja que tan tard com al 1505 els franciscans van queixar-se del seu incompliment, i en una sentència arbitral dictada el 14 de març de 1506 per Miquel Boteller, *àrbitre arbitrador e amigable componedor* elegit per ambdues parts, l'abadessa i el convent de Santa Clara van ser condemnats a pagar *ab tot efecte dites quinze liures als dits frares menors e convent de dit monestir quiscun any, la qual paga haja de principiar e fer del dia que per part del dit monestir e convent de framenors li fonch presentada a dita abadessa huna requesta*; als franciscans se'ls va condemnar a *fer celebrar imperpetuum dita missa*; i l'àrbitre del conflicte, en fi, va cobrar pel seu treball *hun parell de savogues pagador per quiscuna part*¹⁰⁴². Malgrat tot, aquesta sentència arbitral no va solucionar definitivament el conflicte i, així, del 30 de desembre de 1511 daten uns capítols en els quals s'indica clarament com i quan s'havien de dir les misses de Bernat Ametlla i quines eren les obligacions d'ambdues parts¹⁰⁴³.

BAYERRI, *Historia...*, VII, p. 539-545 i VIII, p. 523-531; P. ALMERICH, *Les cases de religiosos...*, p. 118-122.

¹⁰⁴² AHCTE. Fons Notarial de Tortosa (secció històrica). Signatura 1305 (Joan Vilar). f. 43v-48v.

¹⁰⁴³ AHCTE. Fons Notarial de Tortosa (secció històrica). Signatura 1304 (Joan Vilar). f. (38)r-v.

A més, segons escriu O'Callaghan, en fer-se la divisió de la *mensa* episcopal i capitular l'any 1412, va assignar-se certa almoïna que el Capítol estava obligat a lliurar a les religioses de Santa Clara, cosa que va ser confirmada per breu apostòlic presentat al Capítol el 9 de maig de 1606. Així, fins a la supressió dels delmes, la comunitat del convent diàriament va rebre certa quantitat de pans d'aquells que es donaven als residents al forn de la *canonja*. Les clarisses, per la seua part, corresponien celebrant un aniversari i tocant a morts quan traspassava algun canonge¹⁰⁴⁴.

Finalment, i pel que fa a la col·laboració dels ciutadans i de les institucions presents al territori amb el convent de Santa Clara, cal dir que, com en el cas del convent de Sant Francesc, les referències a la col·laboració de la ciutat amb les religioses són ben abundants. I és que, com diu un document datat el 10 de maig de 1431, les clarisses no podien subsistir *sinó ab la ajuda de Nostre Senyor Déus e de la ciutat*¹⁰⁴⁵. Evidentment, hem de tenir en compte que això es diu en el context d'una petició d'ajut del monestir a la ciutat; però, malgrat tot, resulta summament significatiu, com també resulta significatiu el fet que l'any 1393 el Consell de la Ciutat, segurament davant la presència de diverses monges estrangeres a la comunitat tortosina, decidís escriure al papa demanant-li *que faça privilegi a les menoretas de aquesta ciutat que no gosen ni sien tengudes ne forçades per major de acullir en lur monestir deguna monga stranya* i, encara més, va acordar que es prohibís a l'abadessa acollir *ne rebre deguna monga sens llicència del Consell de la ciutat*¹⁰⁴⁶.

El convent de Santa Clara va constituir des del mateix moment de la seua fundació el centre d'una de les quatre parròquies de la ciutat, probablement de població més aviat pagesa, situat a la falda de l'elevació de Badaluch o del Sitjar. Va quedar intramurs al segle XIV i, de fet, dins del recinte, o tocant al recinte, hi havia una de les torres del circuit emmurallat¹⁰⁴⁷. Les referències que apareixen a la documentació municipal, especialment en un apartat dels llibres de *clavaria* anomenat "donacions gracioses", resulten interessants per a la història de l'art perquè ens permeten entreveure la forma, l'estat i l'evolució del conjunt conventual. La primera referència que la documentació

¹⁰⁴⁴ R. O'CALLAGHAN, *Anales...*, I, p. 151-154.

¹⁰⁴⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 36. s/f.

¹⁰⁴⁶ R. VERGÉS PAULÍ, *Espurnes...*, IV, p. 86.

¹⁰⁴⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 10 (1r lligall). f. 67r.

municipal coneguda fins ara del convent de Santa Clara és de l'any 1307. L'original està perdut després de la darrera guerra civil espanyola, però va ser recollida per l'escriptor costumista Ramon Vergés Paulí. I ja parla de que s'havien de fer obres al conjunt *dels béns de la universitat*¹⁰⁴⁸. No sabem, però, de quin tipus d'intervenció es tractava, com tampoc ho sabem, per exemple, en unes obres fetes vers l'any 1373, en les quals la ciutat s'encarregà de pagar el transport de la fusta (10 dotzenes de cairats) que un prohòmet tortosí volia donar al convent *en refecció e reparació del dit monestir*. En aquest cas, doncs, la donació important la feia un particular, però la ciutat col·laborava per tal que es fes efectiva. En el mateix sentit, l'any 1389 consta que la ciutat va pagar 12 sous a *sor Gostança de Vegua, de l'orde de les menorettes, en ajuda de cayrats que havia mester per una cambra que feya en lo dit monestir*¹⁰⁴⁹. Existeixen moltes més referències d'aquesta naturalesa. No en farem, aquí, un inventari.

El moment de màxima col·laboració de la universitat tortosina amb el convent segurament va tenir lloc a la dècada de 1390, després d'una visita al Consell general de la ciutat del ministre provincial dels franciscans i del frare Sanç de Cases, que va tenir lloc el 6 de setembre de 1390. En aquesta data els frares feren *relació en lo present Consell que lo molt reverent mossèn en Pedro de Luna, cardenal per la Divina Providència de la Sancta Romana Ecclésia, ha pregat fort caramente als dits honrats procuradors e a alguns prohòmens de la ciutat en veu de la ciutat, que plagués a la ciutat, en reverència de Déus, provehir a la necessitat e gran indigència que passa e ha sostengut en temps passat lo monestir de Sancta Clara; la ciutat decidí, en conseqüència, que Guillem Macip, Mateu del Camí i Bernat Ametlla se entrameten de saber quants censals ha lo dit monastir de Sancta Clara, e quant se'n poran trobar, e de feyt que'l donen de consentiment del dit monastir, convent, del dit monastir e de totes altres persones que y dejen entervenir e dar son consentiment, e vendre a aquells compradors qui millor serà e més hi daran, e feyta moneda dels dits censals, que los dits prohòmens ne facen relació al Consell, per manera que lo Consell de la ciutat, en reverència de Déus e per esguar de les pregueries e suplicacions sobre dites, puxa la moneda que dels dits censals se trauran pendre a ses mans e fer-ne censal, a rahó de II sous per lliura, al dit monastir, per tal forma e manera que ab lo dit censal, e ab ço que*

¹⁰⁴⁸ R. VERGÉS PAULÍ, *Espurnes...*, IV, p. 82.

¹⁰⁴⁹ AHCTE, Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 10. f. 112v-113r; Llibre de Clavaria, 11. p. CCCLXXXV; Llibre de Clavaria, 12. p. CX; Llibre de Clavaria, 25. p. CCLXXXII.

als que la ciutat, per gràcia, hi voldrà afegir, lo dit monestir e son convent haja complida provisió de pa e de vi. L'acord municipal tan sols fa esment de la manutenció de les religioses, però revisant les referències a la col·laboració de la universitat amb les obres del convent queda clar que aquesta dècada va ser d'una activitat molt intensa, i entre altres actuacions va incloure el tancament del *cap del catítol de Santa Clara*, probable referència a l'aula capitular del convent¹⁰⁵⁰.

Gràcies a altres referències documentals sabem que l'any 1368 es va cloure el verger de les menoretas *a cost e messió de la ciutat*, cosa que va tornar a succeir, per exemple, el 1379, moment en què Amaruç, sarraí, i cinc persones més, tapiaren *l troç de la paret del monestir de Sancta Clara, que son enderrocada per en Pere Corder, axí com a obrer olim dels murs, la qual obra fèu de volentat de l'honrat en Pere Burguers*. L'any 1382 va haver de tornar a fer-se la mateixa obra, ja que *alscuns hi entren, en desonestat de les monges*. Al segle XV, entre 1418 i 1419, novament s'adobaren *les parets de l'ort de baix* del convent, i la ciutat es va fer càrrec de *la terça part de tot ço que la dita obra costarà*¹⁰⁵¹.

En aquest verger hi havia un element que va ser cabdal per a la ciutat de la Baixa Edat Mitjana, el qual, a més, segurament va condicionar que la fundació del convent es realitzés en aquest indret: la coneguda com a "font de les monges", que molt sovint va ser arranjada pel municipi, ja que en treia grans beneficis¹⁰⁵². Tant és així, que l'any 1400 la ciutat va fer importants despeses *per veure si hi isquera més aigua*. Possiblement està relacionada amb aquestes obres *una protestació que les monges feren contra la ciutat per l'aygua de la font* al desembre de l'any anterior, 1399. Sigui com sigui, durant la primera meitat de l'any 1400 van fer-se importants prospeccions per intentar portar l'aigua de la font fins al centre de la ciutat. Sembla que els treballs van estar administrats per Joan Escuder, i és segur que hi participaren *maestre Johan*, a qui hem d'identificar amb el mestre de la Seu; el fuster de Tortosa Andreu Tranxer, que també havia participat en els treballs d'anivellar les sèquies de l'assut, on coincidí amb

¹⁰⁵⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 18. f. 29r-v; Llibre de Clavaria, 35. p. CXII.

¹⁰⁵¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 8. f. 109r; Llibre de Clavaria, 15. p. CXXXII; Llibre de Clavaria, 19. p. CV; Llibre de Provisions, 30. s/f.

¹⁰⁵² Algunes notícies sobre arranjament de la font de les monges i el seu camí al segle XIV: AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 17. p. CXXXVIII; Llibre de Clavaria, 18. p. CXXV; Llibre de Clavaria, 21. p. CXVI; Llibre de Clavaria, 23. p. CXXXI; Llibre de Clavaria, 32. p. CXXXVIII; Llibre de Clavaria, 34. p. CLXXII.

Bernat Roca; i *maestre Andreu Ferran, maestre de traure aygües de la ciutat de Malorques*. Els treballs, a més, inclogueren la feina de *trespoliar lo carreró de les monges, qui és dins lo monastir de les menoretas, per hon van a la font, tapiar lo gran tranch que era sobre aquella, i cloure I gran spiral qui s'era sobre la font de les monges, e stava fort perillós*. Aquesta darrera feina va dirigir-la el mestre Bernat Pinyana, normalment citat com a mestre d'aixa. Al 1402, novament, es féu *trespol per al carreró de la ffont del monastir de Sancta Clara*.

Fins a aquest moment totes les referències a la font que conec la situen dintre del convent, però abans del 1419 s'hi havia fet un abeurador fora murs, *davall la costa del portal de Tarragona*. La notícia que la font estava dins del convent, però que se n'havia fet un abeurador a fora, la coneixem per l'anotació d'una despesa de 33 lliures i 4 sous que havia costat *reblir dos grans clots que hi havia damunt la font de les monges, fora lo mur, e fer volta de part davall, e escurar la dita font, e metre l'aygua dins la casa que y és, e cloure la dita font, entre mans de maestres, calx, pedra e arena e altres coses*. Al 1423 els documents posen en relació la font amb la torre de la muralla que hi havia a les parts de Santa Clara: concretament, s'anota la despesa de 31 lliures, 1 sou i 2 diners per haver fet *una paret de la torra de la font de les monges, que bax fins al camí que devalla de la dita font, per retenir la terra que la ciutat hi havia gitada, levant-la del portal del mur de la Scorxeria, e per fer un troç de paret en lo camí damunt devallant, e per fer l'abelló per hon corre l'aygua de la dita font e passa davall la paret grossa, ara novament feta*. Ja hem vist, en aquest mateix treball, com l'any 1440 va començar-se la construcció de la magnífica i frustrada Font de l'Àngel, situada al bell mig de la ciutat, a partir de l'aigua de la font de les monges. És ben probable que sigui a causa d'aquesta actuació que el 28 de febrer de 1444 la ciutat decidís prendre mesures per tal de protegir-la, ja que, *diminuhint-se la dita aygua, seria total destrucció del dit monestir i, a més, l'aygua de la dita font de fora lo mur, allí hon stà lo abeurador, faça gran honor a la ciutat e plaer e profit axí als strangers viandants com als ciutadans de aquella, majorment com lo rech és tèrbol*. El mes d'abril d'aquest any ja s'havia adobat i trespolat *lo abeurador de la font de les monges, fora lo mur, camí de Barchinona i s'havia treballat en fer venir l'aygua de la dita font al dit abeurador, e tanquar alguns forats de la dita font*¹⁰⁵³.

¹⁰⁵³ Referències sobre obres a la font: AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 36. p. CXXV, CXXVIII, CXXXVI, CXXXVIII, CXXXX, CXXXXIII, CXXXXVIII; Llibre de Provisions,

Un altre element del monestir de les clarisses que apareix sovint a la documentació del municipi és *lo porche que és en lo replà de Senta Clara*. Aquest porxo s'estava arrançant el mes de maig de 1370 i, posteriorment, va protagonitzar algunes altres intervencions restauradores, finançades parcialment pel municipi. Per exemple, els anys 1398, quan hi treballaren alguns personatges relacionats amb les obres dels murs (Bernat Pinyana, mestre, que prenia 4 sous diaris; el seu fadrí, 1 sou, 6 diners; Esteve Codina, 3 sous, 6 diners; Antoni Codina, 3 sous, 6 diners; Domingo Ferrer, 4 sous; Joan Fonollosa, 3 sous, 6 diners; en Miralles, 2 sous, 6 diners; i diverses dones, a raó de 8 diners); 1437, quan es donaren dotze cairats per a la reparació d'aquest element; i 1438, quan la ciutat va decidir donar altres dues dotzenes de cairats *en ajuda de refer lo perxe del monestir de Sancta Clara*. En un document sense datar, possiblement de la dècada de 1440, s'especifica que el porxo estava *fora* del convent; alhora, es demanava subvenció per *a les obres necessàries del monestir dins la clausura*¹⁰⁵⁴.

Una ala del claustre del convent de Santa Clara abans del 1936 (AHCTE)

25. f. 29v; Llibre de Clavaria, 38. p. CLXXVIII. Al segle XV, com al XIV, hi ha molt diverses referències a l'arranjament, adob o neteja de la font de les monges per part de la ciutat, entre les quals les que hem especificat al text. Cfr., entre altres, AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 40. p. CVIII; Llibre de Clavaria, 41. p. CXXXII; Llibre de Clavaria, 47. p. CXXXI; Llibre de Clavaria, 48. p. CXXX, CXXXI; Llibre de Clavaria, 49. p. CXXXIII; Llibre de Clavaria, 50. p. CXXXVIII, CLXI; llibre de Clavaria, 51 (2n lligall). s/f; Llibre de Clavaria, 52. p. CLXXXII; Llibre de Clavaria, 54. s/f; llibre de Clavaria, 55. s/f; Llibre de Clavaria, 56. p. 119, 126, 151; Llibre de Provisions, 41. f. 47r; Llibre de Clavaria, 66. f. 71r; Llibre de Clavaria, 74. f. 34v (27-1-1453: adoba la font el mestre Bernat Gual); Llibre de Clavaria, 75. f. LXXVIr (28-2-1454: adoba la font el mestre Joan de la Cova), f. LXXVIIr-v; Llibre de Clavaria, 77. f. 39r; Llibre de Clavaria, 79. f. LXXVIIv (20-2-1459: Francesc Bas, entre altres obres, adoba l'abeurador de la font); Llibre de Clavaria, 84. s/p (9-8-1466: Francesc Bas, mestre, Joan Pujol, menobrer, i altres, adoben la font de les monges, dins i fora del convent).

¹⁰⁵⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 9. f. 75r; Llibre d'Obres Públiques, 13 (1er lligall). f. 4r, 5v, 7r; Llibre de Provisions, 38. f. 4v; Llibre de Provisions, 39. f. 3v; Llibre de Provisions, 44. Document solt.

Les primeres referències a l'arranjament del claustre, *que cahiha*, són del 1376, i al 1378 el municipi va acordar que fossin donades 25 lliures per a *obrar la claustra*, encara que la documentació demostra que la despesa va ser superior a aquesta quantitat. Aquest element va haver d'ésser arranjat novament l'any 1391, ja que tenia goteres. La calç necessària per a la reparació va ser comprada a l'important fuster Andreu Tranxer. A partir del 1428, juntament amb la resta del convent, la documentació parla d'un claustre en mal estat. Concretament, una provisió municipal del 29 de maig de 1428 diu *que la claustra del monestir de les monges de la dita ciutat s'enderroca, e a present demanen VI files de XX palms e VIII cayrats, per ço que puxen obrar alguna part de la dita claustra*. Per les mateixes dates dels dos anys següents, 1429 i 1430, hi ha dues provisions municipals que reproduïxen, gairebé *verbo ad verbum*, la de l'any 1428. Consta que al maig de 1432 el claustre del convent estava apuntalat. Al 1473 l'abadessa demanà *quatre dotzenes [de fusta] per a fer hun cab de claustra del dit monestir, en compensa de certes jàcenes per la ciutat los foren preses en dies passats*, i el Consell decidí *que adverat per les monges que la ciutat los haja preses les dites jàcenes, los sien restituhides aquelles, e en compensa de les dites jàcenes la fusta que demanen*¹⁰⁵⁵.

No se sap exactament on estava l'església del convent, que ha tingut una història llarga, variable i plena de conflictes¹⁰⁵⁶. Com després comentarem, algunes teories relacionen la ubicació del temple gòtic amb uns arcs diafragma que resten al complex. Malauradament, caldrà poder estudiar més en profunditat les restes i conèixer, si és que això és possible, més documentació sobre la construcció del convent. Les referències conservades de l'activitat del municipi, però, ens permeten donar alguns detalls sobre aquest temple a l'Edat Mitjana. Sabem, per exemple, que estava en obres el 18 de desembre de 1383, moment en què *en Bernat Amenla, procurador del monestir de Sancta Clara de la ciutat de Tortosa*, va cobrar 8 lliures i 10 sous, *les quals aquell en Bernat avia bestretes en la obra que de present s'era feta en al sgeya del dit monestir*. A l'inici de la dècada de 1390 hi estaven treballant diversos obrers sarraïns, com Juceff o Mafuma lo Saragoçà, dirigits per un mestre anònim, segurament també musulmà. No

¹⁰⁵⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 13. p. CCLVI; Llibre de Provisions, 12. f. 183v; Llibre de Clavaria, 15. p. CLXXX; Llibre d'Obres Públiques, 9. f. 155v; Llibre de Clavaria, 27. p. CLVIII, CLXI, CLXII; Llibre de Provisions, 34. f. 5v, 23r-v; Llibre de Provisions, 35 (2n lligall). f. 2v; Llibre de Provisions, 36. s/f; Llibre de Provisions, 57. f. 68r.

¹⁰⁵⁶ Un resuma A. ACUÑA, "Santa Clara de Tortosa...", p. 206.

es tractava d'obres de pedra, ja que, a banda de l'origen ètnic dels treballadors, sovint presents a la documentació de la ciutat i mai, o gairebé mai, relacionats amb obres de pedra, s'han conservat els comptes d'adquisició dels materials: teules, comprades a en Domenjo, algeps, *per la gabiola del mirador*, arena i calç. Anys després, el 1414, davant la petició dels majordoms de l'almoïna de Sant Antoni dels pagesos, que tenia la seua seu a l'església del convent, el Consell de la ciutat decidí donar la fusta necessària per a fer bancs en aquest temple. L'edifici no estava en bones condicions l'any 1459, ja que el 15 de setembre d'aquest any *la reverenda abadessa del monestir e convent de Sancta Clara va demanar que Tortosa la subvengua de quatre fusts de tres muls e de tres dotzenes de fusts de hun mul per a obrar e fer lo cor de la sglésia del dit monestir, lo qual tot s'enderrocha*, subvenció que va ser satisfactòriament solucionada pel Consell de la ciutat¹⁰⁵⁷.

A partir de l'any 1392 va construir-se un nou dormitori per a la comunitat, o va reconstruir-se l'antic, també amb la col·laboració del municipi. Pareix que aquesta obra no tenia gaire estabilitat, i que devia estar ben a prop del vall de la muralla. Una referència del 1391 ens parla d'uns homes que, enmig de les obres dels murs, treballaven cavant *lo vall del dormitori* del convent de Santa Clara. D'altra banda, consta que a inicis del segle XV ja van haver de fer-se importants reformes en l'obra nova o renovada a partir de 1392. Concretament, consta que des de l'any 1404 s'estava treballant en calçar-lo, i l'any 1405 es destinaren 23 lliures, 7 sous i 6 diners de la ciutat a *reparar lo cap del dormitori de les menorettes*, ja que *stava en perill de caure*. La inestabilitat i la situació física d'aquest element van fer que al 1414 necessités ésser apuntalat. El treball va dur-lo a terme Domingo Ferrer, mestre d'aixa, que prengué com a penyora pel preu de la fusta, que era de la ciutat, un calze del convent. L'11 d'agost de l'any esmentat, però, el Consell general decidí que *el dit en Domingo Ferrer tornés a la dita abadessa lo dit calze, per reverència de Déus e per ço que preguen Déus per la dita ciutat*¹⁰⁵⁸. Aquestes referències, així com la funcionalitat de les estructures amb arcs diafragma i la més que possible utilització "civil" dels que resten al convent, podrien

¹⁰⁵⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 20. p. CCXXXVIII; Llibre de Clavaria, 27. Document solt 3; Llibre de Provisions, 29. s/f; Llibre de Provisions, 50. f. 37r.

¹⁰⁵⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 10 (1r lligall). f. 66v; Llibre de Provisions, 19. f. 18v; Llibre de Clavaria, 29. p. CCLXXXVIII; Llibre de Provisions, 26 (2n lligall). f. 15r i document solt 2 (1); Llibre de Clavaria, 41. p. CXXVIII; Llibre de Clavaria, 42. p. CXV; Llibre de Provisions, 29. s/f.

permetre plantejar la hipòtesi –només la hipòtesi– que en aquell indret hi havia, efectivament, el dormitori de les monges.

Dormitori (?) del convent de Santa Clara, després del 1936 (AHCTE)

A més, consta que des d'inicis de l'any 1388 s'estava edificant una infermeria al convent amb la col·laboració del municipi, el qual aportà a les obres *sis dotzenes de cayrats serrats, e cinch jàcenes, cascuna de grux de IIII cayrats, e XXV palms de larch, e tres dotzenes filetes dels capcinals dels pins*. Consta documentalment que la fusta va ser tallada pel serrador Domingo Guillem i un company, i que va ser transportada a peu d'obra per Bernat Monreal i els seus muls. Pel que fa a les privades, van adobar-se l'any 1407 *dels béns de la universitat, íntegrament*¹⁰⁵⁹.

La documentació transparenta el fet que a partir de 1425, aproximadament, l'estat del convent va ser gairebé ruïnós, i abunden les suplicacions de l'abadessa a la ciutat *en ajuda de obrar lo dit monestir, qui's dirruex*. D'aquesta manera, el 30 de juny d'aquest any, diversos prohoms de la ciutat van acudir a Santa Clara, juntament amb els mestres de cases Guillem Pere i Arnau Berenguer (els quals, val a dir-ho, en la majoria de la documentació de l'època són esmentats com a fusters), per a comprovar quin era l'estat dels edificis que conformaven el complex, i van trobar, *ab tota veritat, que lo dit monestir, en molts lochs, se dirruhia*; en conseqüència, va decidir-se que se subvencionessin les obres de reparació de la infermeria, el dormitori i el claustre amb

¹⁰⁵⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 17. f. 4v; Llibre de Clavaria, 24. p. CCLXXXVIII-CCLXXX; Llibre de Provisions, 21. f. 12r; Llibre de Provisions, 28. Document solt 5 (1).

fusta i calç. Des d'aquest moment són freqüents les notícies que fan referència a aquestes obres de reparació, les quals, possiblement, encara no s'havien completat l'any 1444, per tal com el 12 de novembre d'aquest any el Consell de la ciutat va tornar a decidir que *los honorables procuradors, ab tres o quatre pròmens e ab hun maestre o dos munten al monestir, e vista la dita obra* [que de necessitat s'està fent al convent], *que los sia donat de la fusta de la ciutat, per amor de Déu, tota aquella fusta que los maestres conexeran sia mester a la dita obra*¹⁰⁶⁰.

No es coneixen, per ara, altres referències a obres importants en el conjunt fins que al 1545 les monges demanaren una subvenció per a obrar un dormitori nou *y altres coses necessàries de la casa*, i el municipi va decidir subvencionar-les amb la quantitat de 60 lliures a pagar en tres anys¹⁰⁶¹. En fi, durant l'any 1561 el mestre Cristòfol Moiano va acordar amb Pere de Cardona, governador de Catalunya, la realització de diverses obres als murs exteriors del convent, amb la intenció de reforçar la seua capacitat defensiva, i al 1623 l'abadessa sor Elena de Montargull va contractar amb el mestre de la Seu, Martí d'Abària, la construcció de la nova església¹⁰⁶². Els canvis en el convent causats pels conflictes bèl·lics, especialment els de 1640, 1708 i 1936, han estat nombrosos i dificulten en gran mesura, juntament amb la desaparició de l'arxiu del convent l'any 1835, un estudi arquitectònic.

Dels segles XIV i XV tan sols es conserven dues ales del claustre i restes d'una tercera, que potser són les úniques que han existit, i que sovint han estat relacionades amb les del convent franciscà de Morella; escadusseres restes d'una església; i l'estructura del que va ser o el dormitori –jo potser em decantaria, si calgués, per aquesta hipòtesi, o perquè fos alguna altra estructura civil- o l'església gòtica. Dalmases i José Pitarch han considerat que aquesta estructura és l'exemple perfecte d'edificació d'arcs diafragma de dos nivells, amb sostre de fusta, pla a la planta baixa i a dues vessants al pis superior: aquest fet exclou, en principi, que es pogués tractar de l'església, ja que el sostre de fusta pla indica clarament un ús civil¹⁰⁶³.

¹⁰⁶⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 33. f. 13v, 16r; Llibre de Provisions, 36. s/f; Llibre de Provisions, 42. f. 37v.

¹⁰⁶¹ R. VERGÈS PAULÍ, *Espurnes de la llar...*, IV, p. 96.

¹⁰⁶² J. H. MUÑOZ i S. J. ROVIRA, *Art i artistes a Tortosa...*, p. 38-40.

¹⁰⁶³ N. DE DALMASES i A. JOSÉ, *L'època del Cister. s. XIII. Història de l'art català*, II, Barcelona, 1988 (2a ed.), p. 120-122; J. ALANYÀ, *Urbanisme i vida a la Morella medieval (s. XIII-XV)*, Morella, 2000, p. 205; A. ZARAGOZÀ, *Arquitectura gòtica...*, p. 89; A. ACUÑA, "Santa Clara de Tortosa...", p. 206-205; L.

Malgrat la poca informació que posseïm sobre aquest convent, se sap que era la seu de la confraria de llauradors i bracers de Tortosa, que estava sota l'advocació de Sant Antoni abat. El citat Ramon Vergés Paulí, que va tenir accés a molta documentació perduda actualment, va publicar la traducció d'un document segons el qual, el 5 d'agost de 1368, les monges de Santa Clara donaven llicència als majordoms de l'esmentada confraria, i als seus successors, per a *demanar, tenir, recollir i rebre dita almoïna a l'església del monestir, en la qual ja havien fet un bell retaule a l'altar de Sant Antoni, y heu tingut i teniu il·luminat dit altar de Sant Antoni amb làmpara, cera i oli, bé i honoríficament i amb bells ornaments*. Segurament es tracta de l'obra pintada per Domingo Valls el mateix any 1368¹⁰⁶⁴.

8.2.7.- El convent de Sant Domènec

De la mateixa manera que als segles XIV i XV és el convent de Sant Francesc aquell que té més influència a la ciutat de Tortosa, al segle XVI destaca, sens dubte, el convent dels dominics¹⁰⁶⁵, que s'havien establert a la ciutat, en una petita casa o convent que aprofitava una de las torres de la muralla, vers l'any 1373¹⁰⁶⁶. L'origen d'aquest convent es troba tant en una disposició testamentària de Bartomeu Ponç (mort l'any 1362) perquè es construís una capella dedicada a Sant Pere i Sant Pau per al lector de la catedral, com en la institució de la lectoria de la Seu per part del bisbe Jaume d'Aragó, fet esdevingut l'any 1365. Tot i que la qüestió no està estudiada, és probable que els lectors dominics de la catedral de Tortosa procedissin del convent de Tarragona fins a

---

BARTOLOMÉ, M.A. FUMANAL i D. MONTOLIO, "Escultura arquitectónica del convento de Sant Francesc de Morella", dins *La memòria daurada...*, p. 226-237.

¹⁰⁶⁴ R. VERGÉS, *Espurnes...*, IV, p. 177-179; F. PASTOR, "Dos retablistas medioevales", dins *La Zuda*, 25 (març de 1915), p. 38-39.

¹⁰⁶⁵ Sobre aquest convent, a banda dels esmentats treballs generals, hi ha una gran quantitat de literatura específica especialment a causa de la rellevància de la construcció renaixentista. cfr., entre molts altres, J. GARRIGA, *L'època del Renaixement. Història de l'art català*, IV, Barcelona, 1986, p. 98-102; D. GARCÍA HINAREJOS, "Martín García de Mendoza y la arquitectura del renacimiento en la diócesis de Tortosa", dins *Recerca*, 4 (2000), p. 7-52; J. ARRIBAS, "Aportacions documentals als Reials Col·legis de Tortosa", dins *Recerca*, 4 (2000), p. 53-76; J. ALANYÀ, *El seminari diocesà ...*, passim; E. QUEROL i J. VIDAL, *Cultura i art...*, passim.

¹⁰⁶⁶ Ja havíem avançat aquest fet a A. CURTO i J. VIDAL, "La ciutat de Tortosa", dins *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura, III. Dels palaus a les masies*, Barcelona, 2003, p. 68-71.

l'establiment de la comunitat a la ciutat de l'Ebre, com hem vist, vers els primers anys de la dècada de 1370¹⁰⁶⁷.

El convent de Sant Domènec al 1642, desenvolupat a partir de la muralla de l'Escorxeria i l'Olivar

Malgrat que alguns autors i, fins i tot, diversos documents del segle XVI afirmen que aquesta capella no va ser església, ni la casa convent, fins que fra Baltasar Sorio va aconseguir la fundació d'un col·legi per a moriscos a la dècada de 1540, la veritat és que a la documentació consta clarament que des del citat any 1373, o potser un poc abans, des del 1371, va anar construint-se un petit complex conventual. Les informacions sobre aquest procés, malauradament, són poques: el 23 de maig de 1373 la ciutat pagà 15 lliures a n Ramon Riera, obrer assignat per los honrats procuradors de la ciutat en les obres de les cases dels frares prehicadors, per vigor de una provisió feta en Consell, lo qual se tench en la sala de la dita ciutat, dijous a XII dies del mes de juny, any de la nativitat de nostre Senyor MCCCLXXI. És a dir, que l'any 1373 un ciutadà de Tortosa administrava les obres del convent dels dominics segons es desprenia d'un acord municipal de 1371. No he localitzat més notícies sobre aquestes obres fins a l'inici de l'any 1378, moment en què diverses informacions ens parlen del tràfec de fusta entre obres de temporada a la plaça de les cols i les obres del convent, i del pagament de cafissos de calç. Segons diuen els documents, aquesta fusta era deguda als frares perquè havia estat manllevada dels marmessors de Bartomeu del Pont, a qui hem d'identificar

¹⁰⁶⁷ Els anys 1339 i 1348 hi ha registrades sengles donacions del municipi de Tortosa a frares del convent dominic de Tarragona. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 1. f. 51r; Llibre de Provisions, 3. f. 101v.

amb el Bartomeu Ponç que cita la historiografia. A partir del mes de setembre d'aquest any (1378) es repara el convent, a proposta de *lo lector de la Seu*, el qual demanava *que li sien donats uns quaranta sòlidos e uns dos cafis de calç per adobar la cuberta sobirana de la torra major de la casa on està lo dit lector, la qual se plou*. Davant d'aquesta suplicació *fon provehit que ls dits diners e calç li sien donats, majorment com la dita torra sia dels murs de la dita ciutat e deffensió de aquella*. Queda certificada, amb aquestes paraules, la relació estretíssima entre la fundació del convent de predicadors de Tortosa i la municipalitat. Al mes de novembre del mateix any consta que Haçanot, que és citat com a *mestre major*, obrà als murs, *a la part de dins de la casa dels frares prehicadors*, i que treballà, també, a la casa dels predicadors, sense referència als murs¹⁰⁶⁸.

A partir de 1381, i amb la presència activa del frare Ramon Castelló, la ciutat va fer diverses donacions (de 30, 20 i 10 florins d'or d'Aragó), *en ajuda de la obra del seu monestir, per fer o cobrir una cambra en la lur casa i graciosament per fer obrar lo seu monestir*, respectivament. El 29 de desembre de 1386 les obres continuaven, lentament, en marxa, ja que hi ha registrada la donació per part de la ciutat de *cent sous e una dotzena de cayrats* al lector de la Seu, que també era l'administrador del convent dels dominics. En aquest cas ja devia tractar-se del frare Pere Tosquella, que el dia 7 de maig de 1387 va cobrar 2 lliures i 5 sous per la calç que *en Pere de Bages, axí com a obrer dels murs, pres de la obra de la capella ordenada per en Berthomeu del Pont*¹⁰⁶⁹, *e de la qual calç diu lo dit clavari que ha carta de deute en poder d'en Pere Sunyol, notari, pus vell*. Al final d'aquesta dècada els treballs continuaven endavant, segons es desprèn d'un pagament de 10 lliures al fuster Mateu Clergue registrat el 24 de desembre de 1387, la qual quantitat havia estat "convertida" *en la obra de la casa dels preicadors*, i d'un acord municipal del 30 de gener de 1388 segons el qual s'havien de pagar altres 10 lliures al lector de la Seu, *ço és, cent sòlidos per ses necessitats del dit lector, e los altres cent sòlidos són obs de la obra de la lur casa*¹⁰⁷⁰.

¹⁰⁶⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 9. f. CXLr; Llibre de Clavaria, 14. p. CXXXVIII, CXXXI, CXXXII; Llibre de Provisions, 12. f. 196v; Llibre de Clavaria, 15. p. CLXXX; Llibre d'Obres Públiques, 9. f. 127v-130r.

¹⁰⁶⁹ És a dir, d'aquell qui la historiografia acostuma a anomenar Bartomeu Ponç.

¹⁰⁷⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 13. f. 118v; Llibre de Clavaria, 18. p. CCXVII; Llibre de Clavaria, 19. p. CCXXIII; Llibre de Clavaria, 20. p. CCXXXV; Llibre de Provisions, 16. f. 102v; Llibre de Clavaria, 23. p. CCLXXX; Llibre de Clavaria, 24. p. CCLXXV; Llibre de Provisions, 17. f. 11r.

La dècada de 1390 s'inicia com havia acabat la del 1380: amb obres. I totes o gairebé totes recolzades pel municipi. Però ara sembla que aquestes obres són més intenses i defineixen de forma gairebé definitiva el que serà el convent fins al segle XVI. Al 1391 consta que l'església dels predicadors està en construcció. Al mes de març el Consell de la ciutat decideix contribuir amb la quantitat de 30 florins d'or d'Aragó a la bona marxa d'aquests treballs, i pocs dies després, el 3 d'abril, paga aquesta quantitat al frare Pere Tosquella. El 5 de setembre del 1391 sembla que hi va haver un acord municipal en el mateix sentit que el del mes de març, malgrat que no s'ha conservat. Això ho sabem per un pagament de 30 florins *donats a l'obra dels prehicadors de Tortosa* que rep el fuster Andreu Tranxer. Probablement aquest mestre, de gran importància en el món de la construcció de la ciutat durant els darrers anys del segle XIV, i que, entre altres coses, va relacionar-se amb el mestre de la catedral de Barcelona Bernat Roca quant aquest va traslladar-se fins a Tortosa per a inspeccionar les sèquies que pretenia construir la ciutat, fos el director de les obres d'aquesta església, que va haver d'ésser acabada, aproximadament, entre agost de 1393 i març de 1394. Sobre la primera qüestió, cal dir que un document posterior, que tot seguit referenciarem, ens parla de la capacitat d'aquest mestre per a fer-se càrrec d'obres de pedra. El mateix document, a més, explicita que havia treballat a l'església dels dominics. Pel que fa a la segona qüestió, val a dir que el 18 d'agost de 1393 el municipi va donar 16 sous i 6 diners *en ajuda de l'retaule que son fet a la casa de Sent Domingo*, i que 17 de març de 1394 va pagar 1 lliura i 2 sous *en ajuda de un retaule que féu en la esgleya de Sant Domingo*. Aquest retaule estava dedicat a Sant Pere Màrtir i va rebre una darrera subvenció municipal, de 5 sous i 6 diners, el 2 de maig de 1394. Probablement en la primera data, però segurament en la darrera, l'obra de l'església ja estava enllestida: és a dir, ja s'havia acabat la capella que Bartomeu Ponç (o del Pont) havia manat construir 30 anys abans¹⁰⁷¹.

Finalment, i pel que fa a l'estat del complex a la fi del segle XIV, cal apuntar que vers el final de l'any 1397 ja devia disposar de claustre, puix que el 9 de gener d'aquest any van signar-se les capitulacions per a la seua construcció entre el lector de la catedral i

---

¹⁰⁷¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 18. Documents solts 3 i 6; Llibre de Clavaria, 27. p. CLXIII; Llibre de Clavaria, 28. p. 131; Llibre de Clavaria, 30. p. CCLXXXI, CCCII, CCCV. Cfr. J. VIDAL, "Assaig...", p. 146-147.

l'esmentat fuster tortosí Andreu Tranxer. Tranxer va comprometre's a acabar el claustre *bé e perfetament*, amb *rajola i pedra picada*, abans del mes d'agost següent. Vegem-ho:

Aquests són los capitols que ha donath lo lector a n'Andreu Tranxer per la obra de la claustra dels preicadós.

Primerament, que el n'aya complir II claustrons bé e perfetament.

Item, que en aquesta obra prenga de la aygua del riu, e no del pou.

Item, que los permòdols sian de pedra picada e que sian [cavath].

Item, que l'apitrador sia de rayola, bo e ferm, lo payment dalt.

Item, que los pilàs sian de pedra picada, gentils e agensach segons deguda proporció.

Item, la fusta que sia bona e reabedora per la obra.

Item, lo traspol sobra los claustrons que sian de rayola.

Item, los claustrons de part dins, en los enfronts, sien reperach.

Item, que y aja [...] ajornament de la obra de dins e de part de fora.

Item, que y poseth tan pilars com sian necesaris a la obra.

Item, les jácenes, files e permòdols e cayrats e listons, bons e bels e bé obrath.

Item, que sia tangut de fer la meytat [...] del mur, fins al portal.

Item, que la claustra sia en agual de la sala del sòl de la sala.

Item, que la obra sia acabada per tot agost primer vinent.

[...]

Com hem avançat més amunt, el mateix document explicita que Tranxer ja havia treballat a l'església del convent¹⁰⁷².

Penso que la conclusió de les estances per als frares al llarg de la dècada de 1380, i l'erecció de l'església abans del 1394, van possibilitar que la ciutat de Tortosa establís amb el convent dels dominics un compromís de protecció o, més ben dit, de col·laboració, similar al que molts anys abans ja havia establert amb els franciscans, però segurament més reduït. Així, el 2 d'abril de 1394, en una sessió de Consell en què també va tractar-se sobre les obres del convent, s'acordà donar cada any al lector de la Seu (és a dir, a l'administrador de la casa dels predicadors) un ajut de 10 lliures¹⁰⁷³:

De donar al lector de la Seu, cascun any graciosament, X lliures, e regonèxer algunes obres que demana.

Primerament, sobre la supplicació posada en lo present Consell per lo honorable religiós frare Arnau Dezpuig, lector de la Seu de Tortosa, fon provehit que cascun any sien donats al dit lector, dels béns de la universitat, graciosament,

¹⁰⁷² AHCTE. Fons Notarial de Tortosa (secció històrica). Signatura 1157 (Jaume de Ponte), s/f. Cit. J. VIDAL, "Assaig...", p. 147

¹⁰⁷³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 20. f. 56v.

mentre a la ciutat plaurà, deu lliures en dues pagues, la meytat a Nadal e l'altra meytat a Pascha, e que començ a comptar a la Ascensió; emperò, vol lo present Consell que axí com devia haver L sous en la festa de Pascha de Resurrecció primer vinent, que li sien donats graciosament cent sous. Sobre les obres que diu lo dit lector que són necessàries en les cases del dit lectorat, fon provehit que sien regonegudes per los honrats procuradors, e regonegudes, que sia tornat en Consell.

Durant el segle XV la documentació municipal de Tortosa tan sols reflecteix pagaments en ajut de petites reparacions al convent, o donacions de fusta per a obres indeterminades o secundàries al complex¹⁰⁷⁴. La intervenció més important, que no sabem si va arribar a dur-se a terme, va tenir lloc al claustre. La referència documental simplement diu que el 5 d'abril de 1406 el municipi va decidir donar 18 cairats i 18 files de 16 pams de llarg per a l'obra del claustre del convent. Segurament hi havia la intenció d'ampliar les dues ales que Andreu Tanxer havia construït vers l'any 1397¹⁰⁷⁵.

Malgrat l'evident existència del convent a l'Edat Mitjana, és cert que els dominics no va tenir un paper preponderant a la ciutat fins cent cinquanta anys després, quan el citat fra Baltasar Sorio, lector de la catedral i administrador del convent, fra Juan Izquierdo, general dels dominics a la província d'Aragó, prior del convent de Santa Caterina de Barcelona i futur bisbe de la diòcesi, i Jeroni de Requesens, bisbe de Tortosa molt ben relacionat amb la monarquia, intervingueren per tal d'aconseguir que el col·legi reial que Carles I pretenia fundar a València fos fundat finalment a Tortosa, si bé cal tenir en compte que des de l'any 1529 i al llarg de la dècada de 1530 s'havien dut a terme importants reformes a la casa dels predicadors¹⁰⁷⁶. La documentació del municipi és bastant explícita en aquest sentit (o, dit d'una altra manera: ho és l'absència de

¹⁰⁷⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 37. p. CXXXVIII (ca. 19-2-1401: s'adoba el sector de mur que hi ha sota la casa dels predicadors, vers el Vall); Llibre de clavaria, 39. p. CCCII (9-5-1403: es construeix una escala de guix al convent); Llibre de Clavaria, 39. p. CLXII (17-5-1403: es cobreix i trespola la torre del mur on viu el lector de la Seu); Llibre de Provisions, 26 (2n lligall). f. 43r (10-1-1410: el Consell de la ciutat decideix donar 20 cairats de fusta *en reparació e adop del palau de la casa dels prehicadors*); Llibre d'Obres Públiques, 4 (1r lligall). f. 53v (ca. 18-1-1427: s'adoba *la finestra pus amunt de la torre de la casa dels prehicadors*); Llibre de Provisions, 34. f. 9r (15-9-1428: el Consell de la ciutat decideix donar 4 files de 20 pams o més, i 4 cairats de la fusta de la ciutat, per a la dita obra dels predicadors. Com que es tracta d'una *suplicació verbal* no s'explica de quina obra es tracta); Llibre de Provisions, 38. f. 29r (14-5-1438: el Consell de la ciutat acorda donar fusta per a la construcció d'un banc i una cadira per a confessar a l'església de Sant Domingo); Llibre de Clavaria, 63. p. 162 (31-7-1439: pagament de 6 sous a *l'ortolà del Vall, per dos caffic de calx que li foren promeses com obraren la torra de sent Domingo e obraren la scola de la ciutat, per rahó de la aygua del seu pou*).

¹⁰⁷⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 27. f. 22r.

¹⁰⁷⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 2407 (paper). f. 48r; Llibre de Clavaria, 114. f. 205r; Llibre de Clavaria, 115. f. 192v; Llibre de Clavaria, 116. f. 197r; Llibre de Clavaria, 120. f. 224v, 232r; Llibre de Clavaria, 121. s/f; Llibre de Clavaria, 122. f. 227v.

documentació). Durant el segle XV, com explicita una carta de 1459 enviada pel rei Joan II al Capítol, el convent va tenir *pochs religiosos*¹⁰⁷⁷. La vida del monestir dels dominics de Tortosa a partir de la fundació reial, esdevinguda l'any 1544, ha estat àmpliament estudiada i forma part, ja, d'una altra història.

8.2.8.- El convent de Santa Maria de Jesús: els franciscans observants

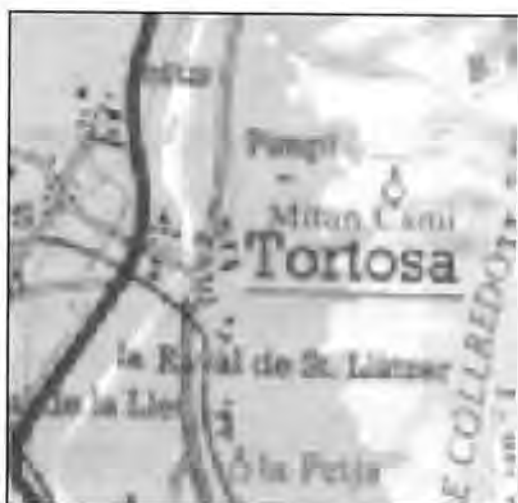
Malgrat que el convent de Sant Francesc va continuar essent el més important de la ciutat fins a la dissolució de l'orde, cal dir que la fundació del convent observant de franciscans, citat com de Sant Bernabé o de Jesús en els papers de l'època, i origen de l'actual població de Jesús, va significar una dura competència que es transparenta en la contínua presència dels observants –freres de Jesús- a la documentació i en una progressiva minimització de les ajudes de la ciutat al convent de Sant Francesc¹⁰⁷⁸.

Desconeixem, a hores d'ara, el moment exacte de fundació d'aquest nou convent franciscà a Tortosa. Segons alguns autors el fet va tenir lloc l'any 1423; uns altres el retarden fins al 1429; i encara altres escriuen que va produir-se al 1440. Segons el canonge O'Callaghan, van ser els pares Mateu de Camós i Ramon de Manresa, de l'altre convent de la ciutat, els iniciadors de la vida d'aquesta comunitat, que va aprofitar per a establir-se una antiga capella, dita de Sant Bernabé, que havia manat construir Guillem de Sentmenat, ardiaca de la catedral de Tortosa, l'any 1346. Em decanto per considerar certes aquestes paraules d'O'Callaghan, malgrat que no en dóna referències documentals explícites, i a considerar que la fundació d'aquest convent va tenir lloc entre 1428 i 1429, ja que malgrat que les primeres referències inequívokes de l'existència d'una comunitat de *freres de la obsservança* a Tortosa són del mes de maig de 1429, al setembre de 1428 es registra una donació graciosa del municipi a *frare Camós e a son companyó, freres menors de la observança*¹⁰⁷⁹.

¹⁰⁷⁷ ACA. Cancelleria, Reg. 336. f. 162v. Transcrita per J. ARRIBAS, "Aportacions documentals..." p. 59.

¹⁰⁷⁸ Sobre aquest convent cfr., a banda, dels reculls ja citats, E. FABREGAT, *Jesús: la formació d'un nucli urbà (1764-1864)*, Tortosa, 1996, p. 25-28. Cal corregir, aquí, l'error contingut a l'article d'A. Acuña sobre el convent de Sant Francesc (A. ACUÑA, "Sant Francesc de Tortosa...", p. 203), del qual em consta que no va ser responsable l'autora, segons el qual el convent dels observants va fundar l'any 1429 a la població de Jesús i Maria (Deltebre). Aquesta zona no va ser poblada fins al segle XVIII, i, que jo sàpiga, mai no hi ha hagut un convent.

¹⁰⁷⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 57. p. 164; Llibre de Clavaria, 58. f. 127v. La primera referència a aquesta branca de l'ordre franciscana que apareix a la documentació municipal és del 2 de febrer de 1428, moment en què apareixen a Tortosa *II freres de la observança, qui*

Com hem dit, és al 1429 quan apareixen les primeres notícies inequívokes sobre l'existència de la comunitat. El dia 28 de maig el Consell general de la ciutat va prendre la decisió següent: si els frares observants, *qui són venguts a estar a Sent Bernabeu e aquí fer son domicili*, necessitaven alguna cosa, els seria donada *a cost e despeses de la ciutat*, i el 25 de juny del mateix any es va proveir que fossin anticipades 20 lliures al nou convent per tal de construir las cel·les *als frares que y stan, per ço que quiscun stiga a son depart, e que la un no puxa veure l'altre*. És a dir: des de l'inici, el convent dels franciscans observants, malgrat que va fundar-se al marge dret de l'Ebre i a uns quants kilòmetres del nucli urbà, en una zona llavors despoblada, va estar relacionat íntimament amb la ciutat. En un document sense data, possiblement del mateix any 1429, que fa referència a una provisió de Consell d'un 18 de juliol, s'anota un pagament de 21 lliures, 10 sous i 6 diners. Efectivament, hem conservat els comptes –o part dels comptes- d'aquestes primeres obres al complex, i són del juliol i l'agost de 1429. El document especifica que es feren treballs en *les cetles, e colgues, e banchs e altres coses que s són fetes en la dita obra*, entre les quals altres coses cal comptar una xemeneia. A més, s'esmenta el nom dels treballadors que dugueren a terme aquestes primeres obres: Pere Bosch, Joan Català i Eimeric Mascarell, que prenién 3 sous i 6 diners diaris, probablement eren els mestres d'aixa d'extensa activitat a la ciutat durant aquesta centúria. Apareix també un Feliu Fuster, o potser *Feliu, fuster*, que va fer les portes de les cel·les i finestres. També surt als comptes Pere Reverter, a qui es compren unes 1350 rajoles (maons). A l'inici del document s'esmenta la presència d'un mestre

---

passaven a Sent Ffrancesch de Asis. Aquesta nota, però, no implica necessàriament l'existència d'un convent a la ciutat.

major, que cobra 4 sous diaris, però no s'especifica qui és. Penso que el càrrec l'exercia *en Curça*, que apareix posteriorment en el document cobrant aquest salari i va acompanyat d'un esclau i dos joves seus. Els Curça són una nissaga de fusters i mestres d'obra d'origen sarraí, extensament actius a la ciutat durant els segles XIV i XV, que en aquest moment, 1429, s'havien convertit a la religió cristiana, segons es desprèn del fet que el mestre tingués un esclau, cosa que estava prohibida als musulmans¹⁰⁸⁰.

Acabem de veure que al 1429, a partir d'una petita ermita del segle XIV, van construir-se unes primeres –i precàries– instal·lacions conventuals que acolliren una comunitat de frares franciscans de l'observança. De seguida el convent va anar proveint-se dels béns mobles necessaris per a la vida dels frares i per al culte diví, i va anar creixent. Així, al 1430 la ciutat els donà 2 cairats de fusta per a fer bancs; al 1431 es registra un pagament *a'n Johan Bonet per lo forniment de una colga e claus per als frares de Sent Bernabeu, e per II golfs e II picaporths, e una verga de ferre per a la rexa de la ermita*; al 1438 se'ls va concedir permís per fer unes letrines al barranc de Palomera, que estava al costat del convent, prenent tant terreny com fos necessari; al 1443, *per intercessió de la senyora reyna*, se'ls van donar 40 lliures que els havien estat prestades per a l'obra del convent; i al 1444, mitjançant la ciutat, ja que la seua regla els impedia fer-ho directament, van rebre un censal de 30 sous anuals per a l'obra del monestir que els havia deixat Alfonso Martí¹⁰⁸¹.

Els frares de Jesús van haver de fer servir el petit altar de l'ermita durant més de 15 anys, ja que no és fins a l'abril del 1445 que s'iniciaren les obres de l'església. En ocasió d'aquestes obres, els frares demanaren *los fos fet ajuda de tota la calç que's despendrà en fer la sglésia de llur monestir*, i el Consell de la ciutat decidí que *los sia feta ajuda, dels béns de la universitat, de XXX caffis de calç, en subsidi de la dita obra*. Aquesta subvenció al final va ser superior, i l'any 1448 s'havia elevat al preu de 100 cafissos de calç que la ciutat aconseguia de l'arrendament de les carnisseries.

---

¹⁰⁸⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 35. f. 4v, 6v; Llibre de Clavaria, 59. p. 364, document solt 21.

¹⁰⁸¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 35 (2n lligall). f. 6r; Llibre de Clavaria, 60. s/p; Llibre de Provisions, 38. f. 29r, document solt 7, document solt 19; Llibre de Clavaria, 39. f. 3v; Llibre de Provisions, 40. f. 46v; Llibre de Provisions, 41. f. 48r, 103r, 105r-v, 145r; Llibre de Provisions, 42. f. 26v.

Segurament en aquest moment l'obra ja estava conclosa, i probablement era un edifici petit i no gaire sumptuós¹⁰⁸².

A partir de 1449 sovintegen referències a obres de reparació al convent: al pati de fora, per a la reparació del qual la ciutat va donar fusta per valor de 10 lliures, i, al 1450, a la mateixa església, concretament al *cap e capelles*. Un document del 1451 especifica que aquest sector de l'edifici tenia goteres i estava en perill de caure. No hem trobat notícies sobre la reparació del temple, però és probable que es duguessin a terme durant aquesta dècada, ja que la reina Maria, traspassada el 1454, va llegar 3300 sous al convent¹⁰⁸³.

Al 1462 s'havia de fer, necessàriament, una obra indeterminada al complex dels franciscans observants, que havia de costar 40 florins, segons els càlculs del mercader i prohoms tortosí Guillem Çaera, fill del lapicida del mateix nom. La ciutat, llavors, decidí *que en subvenció de la dita obra sien donats e pagats dels béns de la dita universitat vint florins corrents, e sien elets e deputats dos ciutadans qui acapten per la ciutat per a la dita obra, a fi que ab los dits acabtes e ab los dits vint florins la dita obra se faça e haja compliment*. No sabem si en aquest moment ja era guardià del convent el mateix frare que ho era al 1475, moment en què se celebrà un capítol provincial al convent de Tortosa. Com en el cas dels capítols provincials tinguts al segle XIV i inicis del XV als convents de Sant Francesc i de Sant Blai, les autoritats locals tingueren un gran interès no només en què aquests esdeveniments tinguessin lloc a la ciutat, sinó també en què tinguessin lloc amb el màxim esplendor possible. Així, el 21 de juny de 1475 el Consell de la ciutat, *attès e considerat que diumenge primer vinent se tindrà capítoll al monestir de Sent Bernabeu, e haurà grandíssima moltitut de frares en aquell, e lo gaurdià del dit monestir sia possat en grandíssima penúria e fretura, e ja en altres anys passats la ciutat ha acostumat fer caritat al dit guardià per ajudar e poder sostenir als dits frares ajustats, per tenir lo dit capítoll, decidí los fos donat de caritat, per amor de Déu, e perquè tots preguen per lo benefici e augment de aquesta ciutat e de la república de aquella, cinquanta reals*. En un altre document del mateix dia s'especifica que *lo guardià qui ara és del dit monestir del Sent Bernabeu és persona virtuossa e de bona fama, e ha fet grandíssim benefici en lo dit monestir, e molt obrat, ennoblit e ornat*

¹⁰⁸² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 42. f. 63r; Llibre de Clavaria, 67. s/p; Llibre de Provisions, 44. f. 40r.

¹⁰⁸³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 70. f. 45r, 61v; Llibre de Provisions, 46. f. 17r; Registre 3712 (paper).

*aquell, e de cada dia hi fa tot lo bé pot*¹⁰⁸⁴. Queda clar, doncs, que la col·laboració del municipi amb els frares està més relacionat amb la possibilitat d'augmentar, exercir i mostrar el poder i el prestigi de la ciutat que amb la devoció.

El prestigi i la presència social dels franciscans del convent de Jesús va augmentar durant els darrers anys del segle XV i els primers del XVI a tot el territori episcopal de Tortosa, i, d'aquesta manera, consten diverses deixes testamentàries fetes a aquest monestir, com per exemple la ja citada d'Alfonso Martí, del 1444, o la dels difunts Bartomeu Rahedor i Dolça, la seua esposa, habitants de Peníscola. Pel que fa a aquesta qüestió, el 30 de juliol del 1512 els procuradors de la ciutat, amb Pere Jordà al cap, deliberaren, decidiren i ordenaren que el síndic dels pobres vergonyants del municipi, *qui de present és e per temps serà*, donés cada any als frares, el segon dia de novembre, la quantitat que els citats testadors havien deixat¹⁰⁸⁵.

Consta que durant els dos primers terços del segle XVI van fer-se destacades reformes al conjunt conventual, en gran mesura finançades pel municipi. Hi treballaren, entre altres, el mestre d'obra de vila Joan Costa i el fuster Francesc Vinader. Al 1524 el mestre Joan Serrat féu un enginy per a treure aigua del pou del convent. Al 1546 el guardià va suplicar als procuradors de la ciutat que manessin reparar el monestir, ja que era molt necessari, *senyaladament en una paret que sia vers lo barranch de Palomera, que los frares de dit monestir ne porien patir algun detriment de llurs vides*. El mateix dia, el Consell municipal va acordar que els procuradores, acompanyats d'un grup de ciutadans i dos mestres de vila anessin al convent de Jesús par a comprovar quines obres eren necessàries, i que una volta s'hagués fet la comprovació, es fessin les obres¹⁰⁸⁶.

Els historiadors locals tortosins acostumen a destacar, en la trajectòria d'aquest monestir, que fos visitat per Felip II quan va estar a la ciutat, durant l'any 1585¹⁰⁸⁷, i que al capítol provincial de l'orde celebrat a Barcelona l'any 1524 fos designada en primer lloc, com a casa de recol·lecció a Catalunya, el convent de Jesús de Tortosa.

¹⁰⁸⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 50. f. 63r; Llibre de Clavaria, 58. f. 39v.

¹⁰⁸⁵ AHCTE. Fons del convent de Jesús. n. 8.

¹⁰⁸⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 109 (2n lligall). f. XXVIv; Llibre de Clavaria, 109 (3r lligall). f. XXVIIr; Llibre de Clavaria, 110 (2n lligall). Document solt 3, f. 20r, 26v; Llibre de Clavaria, 112. f. 211r; Llibre de Clavaria, 117. f. 229v, 230v, 231v, 232r-v, 237r, 226r; Llibre de Clavaria, 122. f. 237v; Llibre de Provisions, 67. f. 36v-37r.

¹⁰⁸⁷ Cfr. F. PASTOR, *Narraciones tortosinas*, Tortosa, 1901, p. 25-31.

8.2.9.- El convent de Santa Maria de la Ràpita

El convent de monges santjoanistes de santa Maria de la Ràpita va situar-se originalment a l'actual població de Sant Carles de la Ràpita, propera al port natural dels Alfacs, vers la dècada de 1290¹⁰⁸⁸. En el seu emplaçament original ja va rebre diverses subvencions del municipi, destinades a la sustentació de les monges, a les obres del convent (especialment interessants al 1409) o, fins i tot, a la compra d'objectes litúrgics. Es tracta de subvencions, però, purament simbòliques¹⁰⁸⁹. Notícies publicades per Maria Bonet, la gran especialista en l'Orde de l'Hospital a la Corona d'Aragó, informen que l'any 1304 el rei va concedir a la comunitat la torre de la Ràpita, alhora que ordenava l'acabament de les reunions de sarraïns en aquell indret, ordre que no va arribar a complir-se, ja que va continuar sent un punt de pelegrinació per als musulmans. Així les coses, el rei Pere el Cerimoniós va acabar permetent de forma oficial, el 1380, que tots els moros dels seus estats que ho desitgessin anessin a la Ràpita a resar, amb la condició que ho fessin sempre fora de l'església. Uns anys abans, el 1327, s'havia autoritzat la pelegrinació.

Els documents que es conserven d'aquesta primera època sobre el convent són escassos, però gairebé sempre transparenten les dificultats de la comunitat. D'una banda, se sap que les monges eren molestades tant pels cristians com pels musulmans; de l'altra, consta que els anys 1382 i 1461 el monestir estava pràcticament despoblat. A causa d'aquests problemes, a la darrera data citada Pere Ramon Sacosta, mestre de Rodes, va concedir llicència a Joan Ram, comanador d'Ulldecona, Aliaga i Villel per a reformar la gestió del monestir¹⁰⁹⁰.

---

¹⁰⁸⁸ Sobre aquest convent, cfr., bàsicament, F. PASTOR, *Narraciones tortosinas...*, p. 37-44; M. BEGUER, *El Real Monasterio de Santa Maria de la Ràpita*, Tortosa, 1948; M. BONET, *La orden del Hospital en la Corona de Aragón. Poder y gobierno en la Castellania de Amposta (ss. XII-XV)*, Madrid, 1994, p. 303-304; M. C. GARCÍA IZUEL i F. MAINER, "El Convent sanjoanista de Santa Maria de la Ràpita: des de la seva fundació fins la primera dissolució", dins *L'Algadir dels Alfacs*, I (1997), p. 14-17; P. ALMERICH, *Les cases de religiosos...*, p. 135-137.

¹⁰⁸⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 13. f. 40v (1379); Llibre de Clavaria, 27. p. CCCVII (1390); Llibre de Clavaria, 29. p. CCLXXXVIII (1392); Llibre de Clavaria, 30. p. CCCXIII (1394); Llibre de Provisions, 25. Document solt (1400); Llibre de Clavaria, 41. p. CCLXXXX (1405); Llibre de Provisions, 26 (2n lligall). f. 3r (1408); Llibre de Clavaria, 45. p. CCXVII (1409); Llibre de Clavaria, 50. p. CCXXXV (1413); Llibre de Provisions, 30. s/f (1419); Llibre de Provisions, 31. f. 24r (1420); Llibre de Provisions, 34. f. 16r (1429); Llibre de Provisions, 35. f. 25r (1429); Llibre de Clavaria, 63. p. CCLII (1439).

¹⁰⁹⁰ M. BONET, *La orden del Hospital en la Corona de Aragón...*, p. 303-304.

Malgrat que estudiosos anteriors, com ara Daniel Fernández i Domingo¹⁰⁹¹, ja van expressar aquesta tesi, va ser a partir de les citades publicacions de Federico Pastor i Lluís i, sobretot, de les de Manuel Beguer i Piñol, a la primera meitat del segle XX, que va imposar-se la idea segons la qual la comunitat de monges santjoanistes de la Ràpita, especialment a causa dels estralls que la pirateria berberisca provocava en un convent tan proper al mar, es va traslladar a la ciutat de Tortosa durant la segona meitat del segle XVI, concretament l'any 1579 o 1580.

Ubicació del convent de Santa Maria de la Ràpita (s. Jo) al 1642

Aquesta data, tanmateix, no és la del trasllat de la comunitat a Tortosa, sinó la dels pactes establerts entre les autoritats locals i el castellà d'Amposta, que era la màxima autoritat de la congregació, per a la construcció d'unes noves dependències que milloressin les preexistents. Un document de 1579, que comenta l'esmentat Pastor i Lluís i transcriu Beguer i Piñol, deixa meridianament clar que *la ciudad de Tortosa se obliga a reedificar iglesia decente [...] y monasterio [...] en el mismo puesto donde estuvieron situadas las casas y monasterio que ocuparon al subir de la Ràpita*¹⁰⁹². És a dir: s'està parlant de reedificar un edifici preexistent ja utilitzat per les monges *al subir de la Ràpita*, no pas de construir-ne un de nova planta per a unes monges que “han de subir de la Ràpita”.

¹⁰⁹¹ D. FERNÁNDEZ, *Anales...*, p. 258.

¹⁰⁹² M. BEGUER, *El Real Monasterio...*, p. 71ss.

Al fogatge de 1496, que va donar a conèixer Josep Iglésies, consta que en aquesta data les religioses santjoanistes ja habitaven a la ciutat de Tortosa¹⁰⁹³. Per la seua part, Bonet ha publicat una referència segons la qual l'any 1477, a petició d'una priora anomenada Caterina, va autoritzar-se el canvi d'ubicació del convent, des del seu lloc d'origen fins a un emplaçament millor per a l'establiment de la comunitat, "emplaçament millor" que no s'esmenta però que va acabar sent la ciutat de Tortosa.

Penso que la comunitat va instal·lar-se a Tortosa poc després del 8 de maig de l'any 1484, dia en què les monges van comunicar al Consell de la Ciutat que volien *anar a estar aquí si la ciutat los deixa la casa de Sent Jordi, qui stà a Binpeçol, attès en lo monestir de la Ràpita star a perill de moros, e per star en loch tan stèril e apartat no poder-se bonament sostenir*; davant d'aquesta petició, els representants del municipi tortosí van decidir *que la dita ciutat, per son interès, les acullgua en dita casa de Sent Jordi, a beneplàcit de dita ciutat, e quant a aquella plaurà*¹⁰⁹⁴. Aquesta casa de Sant Jordi ha d'identificar-se amb un petit hospital que va construir-se per manament episcopal durant el segle XIV a la citada ubicació, *prope portam Vinpeçol, in parrochi beati Iacobi Dertuse*, i, segons els estudis d'Albert Curto, correspon a l'edifici tradicionalment anomenat "Sinagoga"¹⁰⁹⁵.

Aquest petit hospital va tenir un paper destacat durant i després de la guerra civil de 1462-1466, ja a causa del conflicte va destruir-se l'hospital de la ciutat, el de Santa Creu, i va haver de suplir les necessitats d'assistència de Tortosa. També se sap que durant el segle XVII el bisbe Fageda va ordenar que s'ampliés l'edifici¹⁰⁹⁶, la qual cosa implica la pervivència en els segles de l'hospital i fa pensar, en conseqüència, que vers l'any 1484 les monges santjoanistes de la Ràpita van instal·lar-se, provisionalment, a la casa de Sant Jordi i, poc després, van establir-se en un edifici proper. Aquest és el que apareix en un dels dibuixos de Wyngaerde (1563) i ha de ser aquell que va ser renovat amb posterioritat a 1579, com es desprèn del contingut de diversos documents del segle XVI.

---

¹⁰⁹³ J. IGLÉSIES, *La població de les vegueries de Tarragona, Montblanc i Tortosa, segons el fogatge de 1496*, Reus, 1987, p. 283.

¹⁰⁹⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 62. f. 52v.

¹⁰⁹⁵ A. CURTO, "La sinagoga del call jueu tortosí", dins *Calls*, 3 (1988-1989), p. 29-34.

¹⁰⁹⁶ Cfr. R. O'CALLAGHAN, *Episcopologio de la Santa Iglesia Catedral de Tortosa*, Tortosa, 1896, p. 208; A. CURTO, L. MARGARIT i R. SALVADÓ, *L'hospital de Tortosa Verge de la Cinta. 25 anys al servei d'un territori*, Tortosa, 2001, p. 15.

A partir de notícies documentals recollides i publicades per Muñoz¹⁰⁹⁷, se sap que l'any 1522 el convent va sofrir un incendi, el qual va cremar la meitat de l'edifici i va obligar a les monges a viure en *una simple caseta en el Temple*. Pocs dies després de l'incendi, entre les instruccions que el Consell municipal va enviar els seus representants a les corts de Montsó, es recollia la urgència de tractar la situació precària de la comunitat de Tortosa amb el castellà d'Amposta, a qui es plantejava la necessitat de dotar el convent d'*una còmoda renda per a viure*, i, també, la possibilitat d'allotjar les monges a l'antic edifici de la comanda del Temple de Tortosa, propietat dels santjoanistes del Gran Priorat de Catalunya des del 1319. Pareix que aquesta darrera petició no va ser presa en consideració, ja que tant les esmentades vistes de van den Wyngaerde, de l'any 1563, com el citat document de 1580, sembla que demostren que la ubicació del convent va ser sempre la mateixa fins al segle XVII, a la part septentrional de la ciutat, a l'actual barri de Remolins.

8.3.- Les esglésies

En menys mesura que els convents, també les dues esglésies seculares de la ciutat, la de Sant Jaume i la de Sant Nicolau, ambdues situades a la parròquia de Sant Jaume, tocant a la moreria i el call jueu, van rebre la col·laboració, pecuniària i en espècies, de la municipalitat tortosina.

8.3.1.- L'església de Sant Jaume¹⁰⁹⁸

Una de les primeres esglésies construïdes a Tortosa després de la conquesta cristiana va ser la de Sant Jaume, que va esdevenir centre del barri cristià més septentrional de la ciutat¹⁰⁹⁹. Segons notícies aportades per Pastor i Lluís i per Bayerri, la primera referència segura a l'existència de l'edifici, en aquell moment en construcció, és del vuitè dia dels *idus* de maig de 1172, en què Gilabert Ànglic, de la parròquia de Sant Jaume, deixà dos morabatins per a la construcció de l'església de Sant Nicolau, uns

---

¹⁰⁹⁷ J. H. MUÑOZ, "Notes sobre el monestir i la comunitat de la Ràpita a principis del segle XVI", dins *Nous Col·loquis*, III (1999), p. 89-98.

¹⁰⁹⁸ He publicat una versió ampliada d'aquest epígraf en forma d'article: J. VIDAL, "L'Església de Sant Jaume..."

¹⁰⁹⁹ Sobre la parròquia (barri) de Sant Jaume a la Baixa Edat Mitjana, cfr. M. A. BAILA, *La ciutat de Tortosa...*, p. 97-100.

altres dos per a les obres del seu presbiteri i, finalment, vuit morabatins més per a la construcció de l'església de Sant Jaume i el seu presbiteri¹¹⁰⁰. De fet, però, hi ha referències a l'existència d'un forn de Sant Jaume des del 1159 i, sobretot, de la parròquia des del 1165¹¹⁰¹, la qual cosa ens ha de fer situar l'origen de l'edifici en el moment immediatament posterior a la conquesta cristiana, concretament en paral·lel, o tan sols un poc posterior, a la construcció de l'anomenada catedral romànica de Tortosa¹¹⁰². Queda en el terreny de la pura especulació, com ja assenyalava Bayerri, la teoria de Pastor i Lluís segons la qual l'església de Sant Jaume "ya existía en tiempos de la dominación musulmana, según documentos que existen en el archivo de la Casa Piñol, y en los que consta que no quedó interrumpido el culto en ella durante aquella dominación"¹¹⁰³. De fet, malgrat que Pastor i Lluís cita una base documental (que desconeixem) com a argument per tal de fer aquesta asseveració, les troballes arqueològiques sembla que desautoritzen absolutament la seua hipòtesi.

Una intervenció arqueològica duta a terme l'any 1990 per J. Martínez i N. Miró, en l'indret on va existir una església de Sant Jaume fins a la darrera guerra civil espanyola –malgrat que no es tracta de la bastida en el segle del gòtic–, ha donat a conèixer les diverses fases constructives per les quals va passar l'edifici¹¹⁰⁴.

1.- Sembla que en primer lloc, al segle XII, sobre restes constructives d'època andalusina –la qual cosa impossibilita una pervivència de l'església des d'abans de la conquesta musulmana–, es bastí un temple orientat en direcció E-W, del qual va localitzar-se la fonamentació de 5 pilars. Segons els citats Martínez i Miró es tractava d'un edifici de tres naus.

2.- Als segles XIV i XV correspon, segons l'arqueologia, la construcció d'una altra església, que és la que aquí ens interessa. Estava orientada en direcció NE-SE i probablement aprofitava part de la construcció precedent. D'aquest edifici van localitzar-se a les excavacions: 1) part del paviment, fet de rajola catalana i lloses de pedra; 2) els fonaments d'un mur, bastit amb pedres de mides irregulars lligades amb morter, sobre el qual descansa una filada de carreus ben treballats i de mides regulars, lligats també amb morter, els quals fonaments podrien correspondre a la façana exterior esquerra, i, finalment, 3) els fonaments

¹¹⁰⁰ F. PASTOR, "La iglesia de San Nicolás en Remolinos", dins *La Zuda*, 90 (desembre de 1920), p. 212-213; E. BAYERRI, *Historia...*, p. 478.

¹¹⁰¹ A. VIRGILI, *Diplomatari de la catedral de Tortosa (1062-1193)...*, docs. 103 i 153.

¹¹⁰² Sobre aquest edifici cfr. V. ALMUNI, "La catedral romànica de Tortosa...", p. 211-250.

¹¹⁰³ F. PASTOR, *Narraciones tortosinas...*, p. 119.

¹¹⁰⁴ J. MARTÍNEZ i N. MIRÓ, "Les excavacions arqueològiques a la plaça de Sant Jaume de Tortosa (Baix Ebre)", dins *Tribuna d'Arqueologia 1991-1992* (1992), p. 128-135; J. MARTÍNEZ, "Jaciment de la plaça de Sant Jaume", dins *Catalunya romànica*, XXVI, Barcelona, 1997, p. 159-160.

de quatre pilars, un dels quals s'ha conservat parcialment: és de secció octogonal, té la base feta amb pedres treballades i el cos superior és monolític.

L'altra informació "material" que tenim per tractar d'esbrinar quina mena d'església era la de Sant Jaume és la continguda en una de les vistes que el pintor flamenc Anton van Wyngaerde realitzà de la ciutat l'any 1563, que són les primeres que coneixem¹¹⁰⁵. Malgrat que l'edifici no està representat amb excessiu detall, aquest dibuix mostra un edifici amb rosassa, finestres amb arcs ogivals i contraforts que suportaven el pes dels murs. La torre que s'aprecia a la façana probablement correspon al campanar bastit cap al 1430.

Segons comenta Joan Martínez, "aquesta església era formada, igual que l'anterior, per tres naus, una central i dues laterals"¹¹⁰⁶. La documentació no és prou explícita per a poder afirmar res amb seguretat, i les excavacions, que, com acostuma a succeir, van haver de ser parcials, tampoc permeten passar de la hipòtesi plantejada pels arqueòlegs, però el fet és que una església gòtica de tres naus sense capelles laterals resulta molt estranya. Caldrà intentar aprofundir en la recerca documental, o esperar una nova intervenció arqueològica, per a poder corroborar aquesta conjectura, o per a poder assegurar que es tractava d'un temple de nau única –o de tres naus– amb capelles laterals, tipologies molt més versemblants. Per la meua part, i a causa d'una referència a la construcció d'un tram de nau amb *volta de rajola* vers l'any 1421, em decantaria per l'opció de considerar la de Sant Jaume una església de nau única amb arcs diafragma, coberta originalment amb fusta, excepte –potser– en el presbiteri, que probablement estava cobert amb volta de pedra¹¹⁰⁷.

A banda dels problemes estructurals de què tot seguit parlarem, sembla que l'església, juntament amb diversos habitatges contigus, va ser destruïda per un incendi al darrer terç del segle XVI, cosa que va comportar el tercer moment constructiu¹¹⁰⁸.

3.- Finalment, l'arquologia ha permès constatar l'existència d'una tercera fase constructiva, iniciada al segle XVII¹¹⁰⁹, en què es bastí una nova església aprofitant, en part, la fonamentació del segle XIV. Aquesta és la que subsistí fins als anys 40 del segle XX, moment en què, afectada per incendis i bombardejos durant la guerra, va ser enrunada per la Direcció General de Regiones Devastadas¹¹¹⁰.

¹¹⁰⁵ Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Min. f. 7-8. Publicada a R. L. KAGAN (dir.), *Ciudades del siglo de Oro...*

¹¹⁰⁶ J. MARTÍNEZ, "Jaciment...", p. 160.

¹¹⁰⁷ Sobre esglésies de nau única de l'època del gòtic a la nostra geografia cfr., entre altres, C. FREIGANG, "Les naus úniques en l'arquitectura del gòtic meridional", dins *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura, I...*, p. 266-269; J. BRACONS, "Les parròquies i les altres esglésies seculares de nau única", dins *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura, II...*, p. 89-95; A. ZARAGOZÁ, *Arquitectura gòtica..., passim*.

¹¹⁰⁸ J. MARTÍNEZ i N. MIRÓ, "Les excavacions...", p. 132.

¹¹⁰⁹ Segons recull O'Callaghan (R. O'CALLAGHAN, *Anales...*, II, p. 152) va ser el cardenal Spínola qui, el 2 d'abril de 1625, va posar la primera pedra de la nova construcció.

¹¹¹⁰ De fet, l'església bastida al segle XVII, de la mateixa manera que la medieval, va tenir greus problemes a causa de les avingudes del riu. Així, per exemple, consta que l'any 1789 el gremi dels llauradors va demanar la reparació de l'església, que estava en greu perill d'enderrocament a causa de l'acció del riu. Cfr. I. CADIÑANOS, "Documentos para la Historia del Arte en la Corona de Aragón. II. Principado de Cataluña", dins *Boletín del Museo e Instituto Camón Aznar*, XCVI (2005), p. 141.

Són diverses les notícies que ens parlen de la col·laboració del municipi tortosí en la construcció d'aquesta església durant els segles XIV i XV, que corresponen al moment de la segona empena constructiva o, més en concret, de la segona església de Sant Jaume d'època medieval.

Ubicació de l'església de Sant Jaume al 1642

En primer lloc, en relació a la participació del municipi en les obres de l'església, consta que l'any 1374 la ciutat va acordar que es pagués allò que costés de més tallar i transportar certa fusta a les obres de l'església de Sant Jaume, respecte al preu que hauria costat si aquesta fusta hagués estat extreta de la devesa del Port¹¹¹¹. En aquest sentit, cal apuntar que va ser habitual el compromís de les autoritats locals de facilitar la fusta necessària a diverses obres que es duïen a terme a la ciutat, i, alhora, el seu interès de protegir els boscos del terme de Tortosa (el Port), que eren sobreexplotats¹¹¹². La informació que dona aquesta referència no és gaire explícita, però sembla que es tracta d'unes obres en una església que ja està en funcionament; per tant, hem de pensar que es tractava d'unes obres d'arranjament o d'ampliació.

Com després passarem a comentar, aquesta església, segurament a causa de la seua proximitat al riu, va patir durant tot aquest període (d'aquí, en part, la nova construcció d'època moderna) greus problemes estructurals. Així, després d'unes obres indeterminades a Sant Jaume l'any 1404, en què la ciutat va participar amb una simbòlica contribució d'11 sous, consta que vers el 19 d'abril de 1421 el municipi va

¹¹¹¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 10. f. 119v.

¹¹¹² Cfr. A. CURTO, "La gestió dels ports...", p. 21-52.

facilitar 12 cairats i 10 florins per a la reconstrucció d'una arcada de l'edifici –és a dir, d'un tram de la nau. Poc després, vers el 27 de maig del mateix any, aquesta contribució s'amplià amb la donació de 6 files de la fusta de la ciutat i, finalment, vers el 28 de juliol, el Consell municipal va acordar que fossin donats 40 florins a aquestes obres. Pel que fa a això, és interessant tenir en compte que, a banda del suport econòmic que el municipi va donar a aquesta i a altres obres durant els segles del gòtic, va ser molt habitual, també, la col·laboració en espècie: destaca especialment la fusta, però també, per exemple, la calç. D'altra banda, consta que els sagristans, majorals i parroquians de Sant Jaume volien fer aquesta obra *de [volta] de rajola, per tal que sia [perpetual]*, la qual cosa pareix que indica que el cobriment del tram de nau enderrocat era de fusta¹¹¹³. Ara es construiria *de rajola*, és a dir, amb maons, amb la qual cosa, com hem dit abans, el més probable és que originàriament es tractés d'una església construïda amb arcs diafragma i sostre de fusta a dues vessants, substituït en aquest moment per una volta de creuria, cosa que també va succeir amb edificis que coneixem millor, com ara les esglésies dels convents franciscans de Ciutat de Mallorca i Vilafranca del Penedès – aquestes, però, foren cobertes amb volta de pedra¹¹¹⁴.

A. van den Wyngaerde. Les esglésies de Sant Jaume i Sant Nicolau l'any 1563

¹¹¹³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 41. p. CCLXXVII; Llibre de Provisions, 31 (1r lligall), f. 38v; Llibre de Provisions, 31 (2n lligall), f. 15r, 18v, 38v.

¹¹¹⁴ La referència documental simplement indica el material amb què havia de ser construïda la volta i, per tant, no podem saber amb seguretat quina tècnica va ser utilitzada. Sobre tipus de voltes fetes amb maons, cfr. B. BASSEGODA MUSTÉ, *La bóveda catalana*, Zaragoza, 1997 (amb un pròleg de J. Bassegoda i una conferència de B. Bassegoda sobre voltes de maó de pla); A. ZARAGOZÁ, "Arquitecturas del gòtico mediterráneo", dins E. MIRA i A. ZARAGOZÁ, *Una arquitectura gòtica mediterránea...*, I, p. 129-140; M. GÓMEZ-FERRER, "Las bóvedas tabicadas en la arquitectura valenciana durante los siglos XIV, XV y XVI", dins E. MIRA i A. ZARAGOZÁ, *Una arquitectura gòtica mediterránea...*, II, p. 133-156.

Pocs anys després, concretament el dia 3 de gener de 1429, el municipi va acordar la donació de 6 cairats, 6 files i 10 cafissos de calç per a les obres de reparació del temple, potser danyat pel terratrèmol de 1428. És possible, malgrat tot, que aquesta referència ja estigui relacionada amb una important obra que va realitzar-se a l'església entre el final de la dècada de 1420 i l'inici de la de 1430: la construcció d'un nou campanar amb la seua nova campana. En aquest sentit consta que el 22 d'abril de 1430, en resposta a una petició del sagristans de Sant Jaume, el Consell de la ciutat va acordar que els procuradors, juntament amb 12 prohoms, decidissin si s'havia de donar alguna ajuda per a sufragar aquestes obres, que aquell dia acumulaven un deute que superava les 30 lliures. La documentació transparenta el fet que en aquest moment els procuradors i prohoms no van decidir res concret i, d'aquesta manera, davant les noves peticions dels sagristans i parroquians de Sant Jaume, hi va haver una nova resolució el dia 15 de febrer de l'any següent, 1431, en què es va acordar que es donessin 10 florins a l'obra del nou campanar. El dia 5 d'abril es pagaven 5 lliures i 10 sous a Jaume Avella, sagristà de l'església de Sant Jaume, com a contribució municipal a aquesta obra, però aquests diners van passar directament a mans de Jaume Baldira, obrer de la catedral, puix que li eren deguts per unes pedres de la Seu que s'havien emprat en la construcció de l'esmentat campanar¹¹¹⁵. Els documents no són prou explícits per a poder discernir amb seguretat si es tractava de pedres de l'edifici romànic, que havia començat a enderrocar-se l'any 1428¹¹¹⁶, o si, per contra, es tractava de pedres tallades a les pedreres de la Ribera d'Ebre per a la nova fàbrica catedralícia. Malgrat que la lògica ens hauria de fer decantar vers la primera resposta, el fet és que existeixen notícies sobre la venda de pedres de la Seu abans que es comencés a enderrocar l'edifici del segle XII. Així, per exemple, consta que l'any 1418 Jaume Baldira va lliurar als administradors de les obres de la Cort del Veguer, que dirigien Guillem Çuera i Ramon Domènech, vint pedres de motlle, *a raó de VII sous la pedra*, i quinze pedres de fil, a raó de 2 sous, 6 diners cadascuna¹¹¹⁷. En conseqüència, és probable que es tractés de pedres tallades per a la catedral gòtica.

Durant l'any 1438 la documentació registra nous problemes estructurals a l'edifici, el qual, malgrat les citades obres de la dècada de 1420, novament s'enderrocava. El 10 de

---

¹¹¹⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 34. f. 15v; Registre 3844 (paper); Llibre de Provisions, 35. f. 43r; Llibre de Provisions, 35 (2n lligall). f. 47v; Llibre de Clavaria, 60. f. 82v.

¹¹¹⁶ V. ALMUNI, *L'obra de la Seu...*, p. 71.

¹¹¹⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 3 (3r lligall), f. 22r.

juny de 1438 es va decidir que els procuradors, amb alguns prohoms, prenguessin una decisió sobre allò que la ciutat havia de fer o donar, i el 15 de juliol va acordar-se que fossin donats 15 florins a les obres de reconstrucció. La situació, però, no va millorar durant la segona meitat del segle XV i així, ja durant el mes de maig de 1453, s'acordava que es donés una ajuda equivalent a 10 lliures per a unes obres, probablement a l'església de Sant Jaume. És, però, a la darrera dècada del segle quan apareixen més referències de les dificultats de l'església: probablement el febrer de 1491 els sagristans i parroquians de Sant Jaume van demanar al Consell de la ciutat una ràpida intervenció que impedís l'enderrocament de l'edifici, greument malmès a causa de les avingudes de l'Ebre. El dia 26 d'aquest mes el Consell acordà que els procuradors es fessin càrrec de la qüestió, i el 26 de març es decidia que es refés l'enderroc mitjançant *deenes*, paraula problemàtica perquè a voltes es refereix a una forma de recaptar impostos i a voltes a grups de 10 persones encarregades de fer un servei públic; en aquest cas, segurament és aquesta segona accepció la correcta. L'església, però, tornava a estar en perill de caure el 19 de juliol de 1494 i és que, de fet, aquestes denes no van actuar a Sant Jaume fins passat el 24 d'abril de 1497, ja que abans estaven treballant a les obres de la Seu. La seua activitat, que també va dedicar-se a *fortificar aquella a la part del riu Ebre, qui s'és molt atançat a la dita sglésia*, sembla que no va tenir gaire èxit, ja que el mes de maig de 1499 novament trobem notícies que ens parlen de perill d'enderroc¹¹¹⁸.

Com ja hem comentat, la causa de tots aquests problemes estructurals, a banda del terreny en què era construïda, van ser sobretot les avingudes de l'Ebre, que periòdicament enderrocaven el mur de la ciutat construït entre allò que la historiografia acostuma a nomenar la Cortadura i la Torre del Rech. Aquest mur, juntament amb les peixeres, estructures senzilles de pedra i fusta, havia de domesticar el riu i evitar o, si més no, pal·liar els efectes devastadors de les riuades.

Significativament, la primera notícia que les grans sèries de documentació municipal aporten sobre l'església de Sant Jaume es refereix a aquesta problemàtica. Així, el dia 17 d'octubre de l'any 1372 el Consell municipal de Tortosa proveïa que es donessin 10

---

¹¹¹⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 39. f. 8r, 9v; Llibre de Provisions, 47. f. 65r; Registre 4175 (paper); Llibre de Provisions, 64. f. 7r, 9v; Llibre de Provisions, 65. f. 41r, 87r; Registre 655 (paper).

lliures a les obres del mur de l'abadia de l'esmentada església. Dos anys després, vers el 4 de maig de 1374, s'acordava la construcció d'una escala d'argamassa al mur del costat del riu, darrere l'abadia de l'església de Sant Jaume¹¹¹⁹.

Més interessant és el fet que l'11 de març de 1412 es realitzés un pagament de 44 lliures a Pere Plana, rector d'aquesta església, per preu de la quantitat que havia esmerçat en la reconstrucció del mur que hi havia davant l'esmentada abadia de Sant Jaume, el qual havia patit greus desperfectes com a conseqüència d'una riuada. Aquest pagament va realitzar-se després d'un peritatge que havien dut a terme el mestre de la catedral, càrrec que en aquell moment segurament ocupava Pasqual de Xulbi¹¹²⁰, i Ramon Domènech, un mestre de cases molt actiu a la ciutat durant les primeres dècades del segle XV¹¹²¹. El fet que el rector de la parròquia, en aquell moment Pere Plana, es fes càrrec de les obres del mur de davant de l'església abans que el municipi, que era el responsable directe de la conservació de les muralles, decidís finançar aquesta intervenció, em sembla molt significatiu en el sentit de relacionar avingudes de l'Ebre i problemes estructurals de l'edifici.

Les mateixes obres hagueren de dur-se a terme durant el mes de novembre de 1460, quan Joan de la Cova, un mestre de gran activitat a la ciutat en aquell moment, s'encarregà de reparar el mur, tocant al riu, en el tram que transcorria davant les esglésies de Sant Jaume i Sant Nicolau. Amb aquest mestre treballaren el seu mosso, Joan Marí, Gabriel Gil, en Serra, del Pinell, Domingo Pasqual i Pocolull. L'obra, com demostren uns fulls de comptes que s'han conservat, va ser de tàpia i argamassa¹¹²².

Com hem vist abans, a inicis de l'any 1491 els majorals, sagristans i parroquians de l'església de Sant Jaume demanaren al Consell municipal una ràpida intervenció per a evitar l'enderrocament del temple, que havia quedat greument malmès a causa de les fortes avingudes del riu Ebre, les quals havien enderrocat el mur i el pas que hi havia davant l'església. La situació es va repetir, com hem vist, vers el 1497 i durant el mes de maig de 1499, quan Joan Pinyol i Guillem Muret, sagristans de la parròquia de Sant

¹¹¹⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 10. f. 23v, 165r.

¹¹²⁰ Cfr. J. MATAMOROS, *La catedral...*, p. 68; V. ALMUNI, "La catedral...", p. 325-345.

¹¹²¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 48. p. CLXXVI.

¹¹²² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 81. f. LXXXVv; AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 81. Document soft 7; AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 49. f. 45v.

Jaume, demanaren la refecció del mur tocant a l'església, per la banda del riu, ja que estava en un estat ruïnós. En la seua resposta el municipi assegurava que, superats certs problemes de competències, es prendrien les mesures oportunes per evitar la ruïna del mur i de l'església de Sant Jaume. Així les coses, consta que a l'abril de l'any 1500 els mestres Pere Daroca –de la família de l'abat de Benifassà- i Pere Cartiano –oriünd de Gandesa i deixeble del destacat Antoni Taix- inspeccionaren la muralla que havia estat feta davant del riu, a *l'encontre de la sglésia del benaventurat Senct Jaume*. Però l'esmentada reconstrucció total de l'església en època moderna, a banda d'altres raons (l'incendi abans citat), va haver d'estar propiciada per uns problemes estructurals lligats al terreny fluvial, al mur i a les avingudes de l'Ebre que no van deixar d'afectar el sector fins que, primer, va començar a guanyar-se-li terreny al riu amb la construcció de l'escorxador municipal, a inicis del segle XX, i, sobretot, fins que no va començar-se a controlar-lo mitjançant embassaments, ja a la segona meitat de l'esmentat segle. L'església de Sant Jaume, malauradament, no existia en aquest darrer moment¹¹²³.

A banda de la col·laboració en les obres de l'església i, sobretot, en la protecció del temple de les avingudes del riu, que és en allò en què el municipi va esmerçar més temps i més recursos en relació a Sant Jaume, val a dir que els diners de la institució municipal també serviren per a fer possible el culte diví en aquesta parròquia de la ciutat.

La primera referència en aquest sentit la trobem el 8 d'abril de 1382, quan es registra un pagament efectuat a Domingo Valls per haver pintat dos brandons menuts, amb senyals de la ciutat, per a aquesta parròquia¹¹²⁴.

També hi ha notícia que uns anys després, l'1 de juny de l'any 1395, el Consell va decidir que es donessin tants cairats de la fusta de la ciutat com als procuradors i a altres prohoms semblés adient per a l'obra dels bancs de l'església¹¹²⁵.

Posteriorment, l'abril de l'any 1421, i en paral·lel a les obres d'una nova arcada –tram de nau- que també van rebre el suport del municipi, el Consell va decidir que es

---

¹¹²³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 4175 (paper); Registre 655 (paper); Llibre de Clavaria, 103 (3r lligall), p. 37.

¹¹²⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 18, p. CLXXVII.

¹¹²⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 22, f. 8v.

donessin 10 florins com a col·laboració en el pagament del nou retaule de l'església, que havia estat pintat recentment¹¹²⁶.

Finalment, se sap que entre el febrer i l'abril de 1439 va acordar-se que es donés a la parròquia de Sant Jaume una subvenció de 10 florins per a la construcció d'una creu d'argenteria, dels 200 florins que es calculava que costaria. Gràcies a documentació aliena a l'activitat del municipi sabem que aquesta creu van fabricar-la els argenters tortosins Gabriel Jaquers i Bartomeu Blanch, que el dia 18 de gener de l'any 1441 reconeixien a Bartomeu Olzina, Antoni Torrabeces i Bernat Egidi, sagristans de Sant Jaume, haver rebut 137 lliures i 16 sous per la factura d'una creu d'argent daurada¹¹²⁷.

Podem tenir present la fàbrica d'aquesta creu d'argenteria per extreure una conclusió sobre la contribució del municipi als arranjaments i al manteniment de l'església de Sant Jaume. Aquesta conclusió no pot fer altra cosa que dir-nos que la contribució municipal va ser mínima: en el cas de la creu, del 5% del total del cost calculat. Res comparable, doncs, a les donacions fetes als convents de la ciutat, especialment als de menorets. L'asseveració és extensible a la resta d'esglésies seculares del terme municipal.

És cert que la ciutat va col·laborar moltes vegades amb les necessitats de la parròquia (ja fossin constructives, ja fossin litúrgiques), però tan cert com això és que només va actuar d'una forma realment apreciable –i no sempre amb la celeritat i determinació que el rector i els parroquians de Sant Jaume haurien desitjat– quan del que es tractava era de reparar el mur que hi havia davant l'abadia de l'església, el qual, com ja hem comentat en aquest estudi, a banda d'una funció militar, en tenia una altra de també defensiva però no militar: defensar la ciutat de les crescudes del riu.

---

¹¹²⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 31(1r lligall). f. 38v. És lògic pensar que aquesta sigui una de les darreres obres, si no la darrera, que sortiren del taller de Pere Lembri, que va morir a Tortosa entre el 3 i el 15 de maig de 1421, ja que sembla que era el seu el taller de pintura més potent de la ciutat en aquest moment (cfr. A. JOSÉ, "Morella centro de pintura...", p. 141-174; A. JOSÉ, *Una memoria concreta...*), malgrat que potser hi havia altres pintors amb capacitat per a pintar retaules.

¹¹²⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 39. f. 32v-33r, 39v; ACTo. Pere de Camps, 18b. s/f.

8.3.2.- L'església de Sant Nicolau

La primera referència documental que posseïm de l'església de Sant Nicolau de Tortosa és de l'any 1159. Estava situada al costat nord de l'església de Sant Jaume, propera al mur de la ciutat, en el qual, en determinades èpoques, hi va haver un portalet amb el nom del sant. Com acabem de veure, aquesta situació al costat del riu va tenir moltes repercussions negatives per a la seua existència. Al nord de Sant Nicolau va situar-se, a finals del segle XV o al XVI, el convent de Santa Maria de la Ràpita. La ubicació, que reflecteixen molts diversos documents de l'època, queda clarament demostrada pel dibuix que en va fer Anton van den Wyngaerde al 1563. Al seu davant, pel cantó de llevant, hi havia restes d'un mur antic i un espai lliure que la documentació anomena, primer, replà d'en Febrer i, després, pla d'en Pol: va ser aquest el lloc elegit per Joan Girona, que també col·laborà en la reconstrucció de l'església després de la guerra civil catalana, per tal d'aixecar el nou hospital de la ciutat, el qual, finalment, va ser reconstruït fora murs, en la seua ubicació original. En definitiva: ens trobem, com en el cas de Sant Jaume, davant un dels tres o quatre temples que primer es construïren a la ciutat un cop presa per les tropes cristianes¹¹²⁸.

Les referències que la documentació municipal aporta per al coneixement d'aquesta església, però, són molt minses. Al meu entendre, aquest fet té relació amb l'escassa categoria del temple, que devia ser una simple capella: cal recordar que no era una parròquia i que estava just al costat de la que durant molts segles va ser la segona església més important de la ciutat. Les demandes d'ajuda de la població cristiana del sector, en conseqüència, se centraven en l'església de Sant Jaume, i de la de Sant Nicolau només se n'ocupaven els beneficiats. A més, no sembla que fos el lloc idoni per a mostrar el poder de la ciutat.

Tot i això, quan el temple va necessitar reparacions, el Consell, com feia amb els altres temples del municipi, va respondre més o menys satisfactòriament a les peticions que se li feien. Així, el 6 de febrer de 1386, en ajuda de la *refecció e adob fahedor en la església de Sent Nicholau de la dita ciutat, la qual està en perill de irruhir e de caure*,

---

¹¹²⁸ Sobre aquesta església cfr. R. O'CALLAGHAN, *Anales...*, II, p. 152-153; F. PASTOR, "La iglesia de San Nicolás...", p. 212-213; E. BAYERRI, *Historia...*, VII, p. 479.480; A. VIRGILI, *Diplomatari de la catedral de Tortosa (1062-1193)...*, doc. 100; J. H. MUÑOZ, "La capella de Sant Nicolau, un edifici desaparegut", dins *Setmana Santa 2004 Tortosa*, Tortosa, 2004, p. 39-40.

els consellers van decidir *que y sien donats, dels béns de la dita universitat, trenta florins d'or d'Aragó*. El 22 de novembre de 1425, entre altres suplicacions, el Consell de la ciutat de Tortosa va decidir que la petició d'ajuda que havia fet Simó Puig, beneficiat de l'església de Sant Nicolau, perquè s'ajudés a la reparació del temple, fos atesa, en un o altre sentit, pels procuradors i diversos prohoms de la ciutat, i el 7 de desembre de 1428 va decidir que fossin donades 10 files de la fusta de la ciutat, d'entre 20 i 21 pams, i 6 cafissos de calç, com a contribució de les obres d'aquesta església¹¹²⁹.

Llevat de les ja esmentades notícies sobre les obres del mur del riu que hi havia davant les esglésies de Sant Jaume i Sant Nicolau, no existeixen altres referències a la documentació municipal de la Baixa Edat Mitjana sobre treballs en aquesta capella. Probablement va ser danyada durant la guerra contra Joan II, ja que va ser restaurada amb la pecúnia del protonotari apostòlic Joan Girona, segons diu el seu epitafi, al darrer terç del segle XV. S'hi va suprimir el culte el 17 de maig de 1604, en temps del bisbe Manrique, i, poc després, el 18 de novembre del mateix any, va esdevenir propietat particular del mestre de cases Pere Valls¹¹³⁰. És per aquesta raó que Martorell, en la seua descripció de la ciutat, publicada l'any 1626, ja no cita l'existència de l'església de Sant Nicolau¹¹³¹.

8.3.3.- Les esglésies d'Aldover, Fullola, Godall, el Perelló i Xerta

A banda de les esglésies de Sant Jaume i Sant Nicolau, la ciutat de Tortosa també va col·laborar amb diverses esglésies de diversos llocs del seu terme. Destacarem els casos d'Aldover, Fullola, Godall, el Perelló i Xerta.

A Aldover hi va haver, durant la Baixa Edat Mitjana, una petita església, que la documentació de vegades cita simplement com a *capella*, que va ser substituïda per una interessant construcció d'època moderna dirigida per membres de la nissaga Bruel. Els registres de la ciutat conserven molt poques referències sobre aquest edifici, que estava en obres des del 1370, segons mostra un pagament de 5 lliures *en ajuda de la obra de la capella del dit loch* fet per la ciutat a Guillem Rosselló i Joan Fontanet, procuradors dels

---

¹¹²⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 16. f. 46v; Llibre de Provisions, 33. f. 31r-v; Llibre de Provisions, 34. f. 13r.

¹¹³⁰ J. H. MUÑOZ, "La capella...", p. 39-40.

¹¹³¹ F. MARTORELL, *Historia de la antigua Hibera*, Tortosa, 1626.

homes d'Aldover, el 21 d'abril de 1372. El 17 d'octubre del mateix any van ser donades a aquestes obres, també per part de la ciutat, 12 pedres. Al 1404 va ser feta una ajuda per tal de construir una església nova a l'església¹¹³².

Pel que fa al petit llogarret de Fullola, pertanyent a l'Orde del Temple fins a inicis del segle XIV, sabem, mercès a un document transcrit parcialment per Pastor i Lluís l'any 1922, que al setembre de 1342 la ciutat va decidir ajudar "a la obra de la iglesia de Fullola y en lo cim del arch de la iglesia posen les armes de Tortosa"¹¹³³. No sabem si l'edifici, segurament petit, estava completat, però el fet és que al 1381 la ciutat va decidir donar vint florins d'or *en ajuda de la obra de la sglésia*, quantitat que va tornar a ser pagada, pel mateix motiu, l'any 1388. Al 1425 el temple estava descobert, i la ciutat proveí que fos feta ajuda a la seua reconstrucció, però que abans es busqués *informació del cost que costarà, e que ladonchs los sia subvengut axí com a ells* [als procuradors] *els apparrà ésser fahedor*. L'ajuda, en aquesta ocasió, va ser de 10 florins d'or, que no van ser pagats fins al 1429. D'aquest temple tan sols es conserven restes escadusseres, les quals, tanmateix, ens parlen d'un petit edifici de planta rectangular, nau única i cobriment a dues vessants, probablement de fusta, sobre arcs diafragma apuntats¹¹³⁴.

L'església de Godall s'estava enderrocant a l'abril del 1419, raó per la qual els prohòmens d'aquest llogarret demanaren al Consell de la ciutat *cent florins o almenys una annada la imposició que ells paguen a la ciutat*. El govern del municipi decidí donar, llavors, 30 florins i no perdonar els impostos *per refer e reparar la dita església del dit lich de Godall*. La quantitat esmentada va ser pagada, efectivament, el 4 de maig següent¹¹³⁵.

---

¹¹³² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 8. f. 63v; Llibre de Provisions, 10. f. 23v; Llibre de Provisions, 26. f. 12v; Llibre de Clavaria, 40. p. CCLVI. Sobre les obres d'època moderna, Cfr. J. H. MUÑOZ, "L'església parroquial d'Aldover (Baix Ebre). Un exemple poc conegut d'arquitectura tardo-renaixentista", dins *Taüll*, 13 (desembre de 2004), p. 21-22.

¹¹³³ F. PASTOR, "Fullola y Garidells", dins *La Zuda*, 109 (agost de 1922), p. 145-146.

¹¹³⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 13. f. 119r; Llibre de Clavaria, 17. p. CCXXX; Llibre de Clavaria, 30. p. CCCIII; Llibre de Provisions, 33. f. 19r-v; Llibre de Provisions, 34. f. 24v; Llibre de Clavaria, 58. f. 119r. Una descripció de l'edifici a A. LÓPEZ, *Guia d'arquitectura de la Demarcació de l'Ebre*, Tortosa, 2002, p. 47.

¹¹³⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 30. s/f; Llibre de Clavaria, 54. s/f.

Al Perelló, des de l'estiu de 1379, va treballar-se en la reconstrucció de la capçalera de l'església parroquial. Aquesta obra va comptar amb la inestimable col·laboració del municipi, el qual, en sessió de Consell celebrada el 29 d'agost, va decidir *que dels béns de la dita universitat sien donades graciosament en tornar lo cap de la sglésia del dit loch trenta lliures, les quals sien donades de poch en poch a I prohóm al qual sia comanada la dita obra, en manobrer, per los dits honrats procuradors, el qual prohóm ne haja a retre compte als dits honrats procuradors*. Resulta evident, doncs, que el control del municipi sobre els treballs era total. Aquest prohóm obrer va ser Nicolau Sabater, que va rebre les 30 lliures en dos pagaments. El primer, de 10 lliures, va tenir lloc el 7 de desembre de 1379, i el segon, de 20 lliures, va tenir lloc el 21 de març de 1380. Al 1397 l'edifici devia necessitar algunes reparacions destacables, però indeterminades, ja que el 22 de gener d'aquest any el Consell de la ciutat va decidir que fossin *donats en ajuda de obrar la esgleya del dit loch deu florins dels béns de la universitat*¹¹³⁶.

A Xerta, un dels llocs del terme més importants de la ciutat i, en part per aquesta raó, el primer que va independitzar-se, tan pronte com a la segona meitat del segle XVII¹¹³⁷, posseïm referències sobre l'església parroquial des del 1418. El 5 de maig d'aquest any, davant la demanda dels jurats xertolins, el Consell de la ciutat va decidir donar la quantitat de 50 florins en moneda i 4 cairats de fusta (diners i fusta, els dos elements bàsics en què es materialitzava la col·laboració de la ciutat en la construcció) per al *creiximent faedor de la sglésia de Xerta*, és a dir, per a l'ampliació del temple. La citada quantitat havia d'ésser pagada en dues meitats: la primera, a l'inici de l'obra i, la segona, quan l'obra estigués acabada. Un any després, al maig del 1419, els procuradors tortosins Berenguer Pinyol i Pere Oliver anaren fins a Xerta per a veure com avançaven les obres de l'edifici¹¹³⁸.

Aquestes obres, però, no devien arribar a bon port, ja que al 1430 els jurats de Xerta tornaven a demanar subvenció per tal pagar l'obra, que ja havia estat feta, de *créxer*

¹¹³⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 13. f. 37v-38r; Llibre de Clavaria, 16. p. CCXXII, CCXXVII; Llibre de Provisions, 23. f. 25v.

¹¹³⁷ Cal destacar la importància del procés d'independència d'aquell lloc en el desenvolupament de la historiografia local i en camí de creació de la historiografia del corpus patriòtic tortosí: cfr. E. QUEROL, "La cultura literària a la Tortosa del Renaixement", dins E. QUEROL i J. VIDAL, *Cultura i art...*, p. 110-113.

¹¹³⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 30. s/f; Llibre de Provisions, 54. s/f.

(ampliar) l'església (i, també, de refer la casa de la carnisseria). La ciutat va pagar, l'abril de 1431, cinquanta florins, que equivalien a 27 lliures i 10 sous, és a dir, la quantitat promesa l'any 1418¹¹³⁹.

Probablement del final d'aquesta dècada, la de 1430, és una interessantíssima missiva dels jurats de Xerta al Consell de Tortosa, que no porta data i que tracta sobre la construcció del nou campanar d'aquesta església parroquial, ja que, segons diu el document, el vell *volia caure*. Més enllà de la informació concreta (que el campanar *és ja acabat fins en lo punt o loch que havia a muntar clos de allí amunt. Senyors molt honorables, atés que la obra és molt alta, an mester fusta per fer bastiments, e axí matex per a fer ligades e altres coses sens les quals la dita obra no's poria acabar...*), allò que cal destacar d'aquesta lletra és que els homes de Xerta afirmaven que, ajudant a la fàbrica del campanar nou de l'església del poble, la universitat tortosina faria *lo que aquesta honorable casa ha acostumat ben fer, ço és, ajudar en semblants obres al dit loch e a tots altres dels quals la dita ciutat pren imposicions*. Els mateixos contemporanis estan reconeixent, de forma ben explícita, la contribució de la ciutat en les obres i, per tant, en el paisatge, en l'urbanisme, de tot el seu terme¹¹⁴⁰.

De la contribució municipal a la construcció o manteniment d'esglésies d'altres llocs del terme general tenim poquíssimes referències, en part a causa que en diversos d'aquests llocs hi havia altres poders, a banda de la ciutat, que exercien la seua jurisdicció: són els casos, per exemple, de Carles i Paüls. Acabem aquest petit epígraf, simplement, recordant un petit adob que la ciutat va pagar a l'església del lloc de Refalgari¹¹⁴¹:

Item, donà a'n Jacme Vallès, àlies Silvestre, de Rafalgari, cinquanta sòlidos, los quals li eren stats ja per los procuradors passats promesos en ajuda de adobar la esgleya del dit loch, e los quals confessa haver haüts e reebuts en presència de mi, Jachme dez Pont, notari, d'en Domingo Fonoll, e d'en Gonçalbo Tranxer.

--- II

II X s.

Un cas excepcional és el de l'església parroquial de Ginestar, una petita població de la vegueria, però no pas del terme de la ciutat de Tortosa, que va rebre una subvenció de la

¹¹³⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 35. f. 42v; Llibre de Clavaria, 59. p. 347.

¹¹⁴⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 38. Document solt 1.

¹¹⁴¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 30. p. CCCVI.

universitat tortosina l'any 1397, *en ajuda de cobrir la església*. Això sí, va tractar-se d'un simple donatiu simbòlic d'11 sous¹¹⁴².

8.4.- Les ermites

Tant la religiositat de l'època com la situació dels establiments de població i de les vies de comunicació van fer que a la Baixa Edat Mitjana¹¹⁴³ el terme de la ciutat de Tortosa s'omplís de petites capelles, ermites i santuaris, de major o menor importància, que han estat estudiats, bàsicament, per Ramón O'Callaghan i Federico Pastor i Lluís, a finals del segle XIX i a inicis del XX.

De fet, els estudis de Pastor i Lluís sobre l'ermita del Coll de l'Alba, publicats entre 1917 i 1918, ja al final de la seua vida, mostren l'evolució d'aquest erudit local des de la seua condició de simple aficionat a la història –mostra d'aquest període és el conegut *Narraciones tortosinas*, recull d'articles publicat el 1901- fins a la de veritable professional de la història. I és que la possibilitat de consultar lliurement la documentació del municipi, que vers el 1910 va traslladar-se de l'Ajuntament al Museu de la ciutat, sobretot en el període en què Pastor en fou el director, van fer que la seua obra, especialment la publicada a la revista *La Zuda* entre 1913 i 1923, sigui encara avui una de les més sòlides de la historiografia local tortosina. Això es mostra clarament, com hem dit, en els seus estudis sobre l'ermita del Coll de l'Alba, ja que a l'article publicat dins *Narraciones tortosinas* segueix fil per randa allò que afirmava O'Callaghan al 1887 i, en canvi, en els treballs del 1917-1918 aporta la documentació bàsica que existeix sobre la fundació del temple¹¹⁴⁴.

---

¹¹⁴² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 34. p. CCLXXVIII.

¹¹⁴³ Sobre aquest fenomen al context català cfr. A. CURTO, "Notes sobre l'eremitisme català baixmedieval", dins *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 3 (1982), p. 71-92.

¹¹⁴⁴ R. O'CALLAGHAN, *Anales...*, II, p. 200-203; R. O'CALLAGHAN, *Los conventos...*, p. 58-67; F. PASTOR, *Naraciones tortosinas*, Tortosa, 1901, p. 33-36; F. PASTOR, "El poblado y ermita de la Aldea", dins *La Zuda*, 21 (novembre de 1914), p. 6-9; F. PASTOR, "Fundación de las ermitas del Coll del Alba y San Antonio"; dins *La Zuda*, 55 (setembre de 1917), p. 161-164; F. PASTOR, "La ermita de la Virgen del Coll del Alba (Apuntes para su historia), II", dins *La Zuda*, 63 (maig de 1918), p. 70-71; F. PASTOR, "La ermita de la Virgen del Coll del Alba (Apuntes para su historia), III", dins *La Zuda*, 64 (juny de 1918), p. 92-94; F. PASTOR, "La ermita de la Virgen del Coll del Alba (Apuntes históricos), IV y último", dins *La Zuda*, 65 (juliol de 1918), p. 108-110. Una síntesi del que se sabia sobre l'ermita del Coll de l'Alba l'any 2001, amb algunes novetats documentals, a A. CURTO, *Apunts històrics de l'ermita del Coll de l'Alba*, Tortosa, 2004.

L'ermita del coll de l'Alma a inicis del segle XX (AHCTE)

La informació que ens ofereixen els esmentats estudis sobre aquesta ermita, que a l'Edat Mitjana era anomenada del Coll de l'Alma, és la següent: estava dedicada a Santa Maria i la seua erecció data dels anys centrals del segle XV. Se sap que, concretament l'any 1442, la volta de pedra ja estava pràcticament acabada i que al 1444 s'hi celebraren a l'interior les primeres misses i s'hi va construir, adossada, una petita casa per a l'ermità: aquí van viure, entre altres, fra Gabarra (documentat des del 1444), Gabriel Pellicer (1478), Jaume Leonard (1492) o el prevere Pasqual Garcés (1547).

Abans de dir-se la primera missa, però, els procuradors i altres prohoms de la ciutat van demanar el permís pertinent a l'Església tortosina, que va concedir-lo oficialment el 20 de novembre de 1443 mitjançant Francesc Rubio, vicari general del bisbe Montcada, el qual es trobava a Basilea. Segons el document, conservat entre dos pergamins del municipi de Tortosa de l'Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre, i que va ser l'origen de les recerques de Pastor i Lluís, es donava permís a la ciutat per a edificar una església, i també perquè aquesta disposés d'un altar amb un retaule: *edificandi ecclesiam seu capella in colle vocato de l'Alma, termini predictae civitatis Dertuse, retabulum et altari in eadem erigendo sub invocatione gloriose Dei genitricis Virginis Marie*¹¹⁴⁵. També es donava la potestat al municipi de poder recaptar almoines per invertir-les als ornaments litúrgics necessaris per a la celebració de la missa. Tanmateix, a partir del 1450 el Capítol va disposar que part de l'import d'aquestes almoines es destinés a la sagristia. Pel que fa al retaule, el 26 d'agost de 1483 va considerar-se que

¹¹⁴⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 210 (pergamí).

el de la dècada de 1440 estava *molt guastat, que ja no's mostren les figures en aquell*, i com que l'ermita *ha moltes joyes e coses que són stades donades per alguns, per devoció a la dita Verge*, el Consell de la ciutat va decidir que de la quantitat aconseguida amb la venda d'aquestes objectes, i del que s'aconsegüís d'acaptar, es pintés un de nou, que va ser encomanat al mestre Lluís Montoliu. El pintor, però, abans d'acabar-lo però després d'haver cobrat part del preu estipulat, va marxar a Batea, població de la Diòcesi, per a pintar el retaule major de la seua església parroquial, amb la consegüent queixa de l'administrador de l'ermita, el doctor en medicina Antoni Boteller¹¹⁴⁶.

Malgrat que la capella va erigir-se íntegrament a la dècada de 1440, durant la primera meitat del segle XVI van anar afegint-se altres importants elements al conjunt. Destaca, en aquest sentit, el fet que el 31 de gener de 1523 els procuradors de la ciutat concedissin llicència al notari Martí Joan per *poder fer e construir y edifficar una capella, a ses despeses, en la iglesia de nostra señora de Coll de l'Alma, entrant a la part dreta*. Al 1537 va construir-se el porxo de l'entrada. I al 1539 va fer-se una pica d'aigua beneïda¹¹⁴⁷.

Porxo de l'ermita del coll de l'Alma a inicis del segle XX (AHCTE)

Com que es tractava –i es tracta– d'una propietat municipal, el Consell de la ciutat va encarregar-se, des del començament de la seua història, de l'administració de l'ermita.

¹¹⁴⁶ Sobre el retaule, cfr. J. VIDAL, "Assaig...", p. 205-206.

¹¹⁴⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Registre 2407 (paper). f. 26v. Cit. J. H. MUÑOZ i S. J. ROVIRA, *Tortosa en temps de Carles I, segons el llibre de rúbriques (1522-1556)*, Tortosa, 2000, p. 11.

Això queda clarament testimoniats per dos llibres d'administració del primer quart del segle XVI, decorats amb imatges, un pèl naïfs, de la Verge Maria del Coll de l'Alma acompanyada de l'escut municipal¹¹⁴⁸.

De les parts originals conservades –bàsicament, la nau de l'església del segle XV i el porxo i una capella entrant a mà dreta, del segle XVI- són interessants, sobretot, l'escultura de les repeses i l'estructura de la volta. Ambdós elements mostren un art de l'època, potser relacionat amb el que s'estava fent a la catedral, però amb tendència a la mediocritat: deu ser el reflex del que va ser el treball dels pedrapiquers al servei de la ciutat a la segona meitat del segle XV.

Les altres ermites veritablement importants per a la ciutat, també estudiades, com hem vist, per O'Callaghan i Pastor i Lluís, són les de Sant Antoni dels ermitans, a la vall d'en Sedó, i la de l'Aldea. Aquesta darrera, de fet, no era exactament una ermita sinó, més aviat, l'església d'aquest lloc del terme, que va ser possessió de diversos senyors durant els primers segles posteriors a la conquesta cristiana, entre altres els Benlloch i l'orde del Cister.

La primera notícia sobre la col·laboració del municipi amb les obres –segurament de manteniment- d'aquest edifici és de l'any 1366, moment en què el Consell general de la ciutat, *per ço com no han dinés de què puxen fer la dita obra*, va donar llicència a Guillem Monçó i Ramon de Tous, *obriers de la esgleya de Santa Maria de la Aldeya*, per a vendre *una partida de la fusta que han feyta tallar, aytanta com a ells serà vist, per haver dinés a fer la dita obra*. El maig de 1368 la ciutat destinà a les mateixes obres *lo taulam de aquell molí vell que és dellà lo pont* i al mes de novembre van ser nomenats els homes que havien de revisar els comptes de les obres administrades per Guillem Monçó. Al document, on no surt citat Ramon de Tous, es fa referència a l'obligació que Monçó tenia de *tornar tot ço que tenga de la dita obra, ab penes e totes aquelles forces que a ells [els oïdors de compte] serà ben vist faedor*, i és probable que

---

¹¹⁴⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Administracions. Del Coll de l'Alma, 1 (1529-31), 2 (1531), 3 (1459-65).

hi hagués hagut alguna actuació poc lícita d'aquest personatge, ja que al 1370 era obrer de l'església de l'aldea el notari Pere Sunyol¹¹⁴⁹.

Al 1380 el càrrec l'exercia Bartomeu Cerdà, que s'encarregà, abans del 24 de desembre, de comprar la fusta *del molí que fon tret del pont, e fon desfet l'altre dia a la rambla, la fusta del qual allí fon venuda a diverses persones*. Aquesta fusta, que era propietat municipal, la devia comprar Cerdà amb els seus diners i, un cop vist que havia estat emprada en l'obra de l'Aldea, li va ser pagada pel municipi. Al 1381, a més, va ser donada als ermitans la quantitat necessària per a comprar un mul i va ser pagada una escala construïda, amb fusta de la ciutat, pel mestre d'aixa Pere Belsa¹¹⁵⁰. Aquest mateix any hi ha la referència que el municipi donà dos florins d'or com a almoïna per al frare Guillem Valls, *de la quarta regla de Sant Ffrancesch [...] lo qual jau malalt a Sancta Maria de la Aldeya, on ell ha proposat fer son ermitatge*. Els diners van ser donats al germà del frare, anomenat Domingo Valls. Probablement es tracta del pintor del mateix nom¹¹⁵¹.

No hi ha informació sobre l'edifici fins que al 1402 el mestre Bernat Aztor va reparar les destrosses que havia fetes un lladre *en la setla d'en Giner*. Al 1404 s'hi feren algunes obres, que van ser recolzades per la universitat, primer, amb un donatiu simbòlic de 12 sous; després, amb tres florins i una dotzena de cairats. Al 1406 el temple no devia estar en bones condicions i la ciutat envià el mestre del pont (en aquella cronologia ocupava el càrrec Domingo Ferrer), que acompanyà un dels procuradors, perquè ambdós reconeguessin *quina obra serà necessària fer en la esgleya e cases de la dita Aldeya, e ço que s'i obra, sia pagat dels béns de la universitat per lo clavari de la ciutat*. No sabem exactament quina obra va fer-se a partir d'aquest moment, però hi ha diverses notícies, entre els anys 1407 i 1410, que transparenten l'existència de treballs prou destacables. Només sabem que, entre altres coses, s'adobà l'esquella i que al 1410 administrava els treballs el prevere Simó Gomis. Són importants les despeses per compra de calç, pagades a Homado Avinomer, Joan Tamarit i Nicolau Rojals. I és interessant comprovar com el material constructiu que no es trobava a la mateixa

¹¹⁴⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 8. f. 46r (transcrit parcialment per F. PASTOR, "El poblado...", p. 7), 112v; Llibre de Provisions, 9. f. 29r, 53r; Llibre de Clavaria, 8. f. 64v (transcrit parcialment per F. PASTOR, "El poblado...", p. 7).

¹¹⁵⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 17. p. CCXVIII, CCXXVII; Llibre de Provisions, 13. f. 116r.

¹¹⁵¹ E. VIVES, "Els frares menors...", p. 259.

població es feia baixar pel riu fins a peu d'obra des de Tortosa, on s'embarcava la fusta a la Casa del pont. També hi ha despeses per compra d'arena i claus, però en cap anotació no es diu a quins mestres s'encomanaren els treballs, ni quina era la seua naturalesa. El 27 de novembre de 1410 l'obra estava finalitzada i, durant el segle XV, només hi ha dues referències, dels anys 1435 i 1440, sobre obres al complex. Al 1435 va cobrir-se, amb ajuda de la ciutat, *l'estable de Santa Maria de la Aldeya*, i al 1440 el fuster Pere Fullea va cobrar 12 sous per *quatre lindars qui havia tallats per ops de la obra de Sancta Maria de la Aldeya*. Al 1492 l'almoïna que hi havia establerta, que integrava *tots los hòmens e la mar e patrons*, va obtenir els seus establiments¹¹⁵².

L'ermita de Sant Antoni dels ermitans, o de la vall d'en Sedó, segons els estudis de Pastor i Lluís, va ser "erigida en el siglo XIV para albergue de los ermitaños que en la margen del barranco de este nombre hacían vida penitente [...] habitaron los ermitaños de la Vall d'en Sedó, en sus primeros años de vida ascética, en las cuevas de lo alto de la ladera del barranco, conocido entonces con los nombres de vall o barranch, torren d'en Sedó, de Lloret, cuyos nombres fueron sustituidos por el de San Antonio desde el momento que se edificó la ermita dedicada a dicho Santo, cuya ermita se llamó de San Antoni dels ermitans"¹¹⁵³.

Efectivament, segons la documentació que hem pogut aplegar als llibres de provisions i clavaria del municipi, el 10 d'abril de 1377 va dedicar-se *que sia fet, a cost e messió de la dita ciutat, aquell ediffici que serà ben vist als dits honrats procuradors, a la vall d'en Sedó, en lo qual puxen habitar als cuns hermitans, e que y sia bestret fins en quantitat de cinquanta sòlidos*. Malgrat que al novembre de 1377 aquesta quantitat ja s'havia despès, al mes de juliol de l'any 1378 els ermitans encara vivien en una cova, en la qual habitaven *perillosament de lurs persones*. I, així, el Consell decidí fer una donació de 15 lliures per a fer *una casa on stiguen profitosament*. Al setembre de 1378 es registra el pagament d'aquesta quantitat *als honrats n'Arnau Torrelles e a'n Guillem Macip, los quals han feta fer una casa als ermitans prop lo molí d'en Sadó*. L'obra, per

---

¹¹⁵² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 39. p. CCLXXXIII; Llibre de Clavaria, 40. p. CCLVI; Llibre de Provisions, 26 (2n lligall). f. 16v; Llibre de Clavaria, 41. p. CCLXXVIII (transcrit parcialment per F. PASTOR, "El poblado...", p. 7); Llibre de Provisions, 27. f. 35r; Llibre de Clavaria, 43. p. CXXXV, CLXXXIII, CCLXXXVIII; Llibre de Clavaria, 44. p. CXXXI; Llibre de Clavaria, 46. p. CXXVII, CLIII, CLX, CLXI; Llibre de Clavaria, 47. p. CCXXXV; Llibre de Provisions, 37. s/f; Llibre de Clavaria, 63. p. 186; Llibre de Provisions, 64. f. 46v.

¹¹⁵³ F. PASTOR, "Fundación de las ermitas...", p. 162-163.

tant, va ser ràpida i, evidentment, no pas de carreus, sinó de tàpia. El 16 de juliol de 1379 la ciutat va pagar 10 lliures a n Bernat Sentcelles, *qui portà, ab I mul*, a unes altres obres de la ciutat, *dues tapieres e costeres e frontals e capçals, les quals foren prestades per los honrats procuradors de l'any prop passat als ermitans qui stan a la vall d'en Sadó, per tapiar-hi unes cases que s'hi fan de nou*. Al 1380, però, només devien estar fetes les obres més bàsiques i, així, el 3 de maig d'aquest any la ciutat decidí que *del terç pertanyent a la ciutat en les penes de l'offici de la mustafaçaria, sia dels ermitans*. D'aquests diners es treien recursos per a fer obres a l'ermita, que eren administrades pel mustassaf Vicent Querol.

Posteriorment hi ha altres petites referències a despeses fetes a l'ermita, d'entre les quals destaca la construcció d'una *capelleta* l'any 1396 i la d'un portal el 1398. No n'hi ha cap de veritablement important, però, fins a l'agost del 1425, quan Bernat Gual (4 sous diaris), acompanyat de diversos homes, entre els quals cal comptar el mestre del pont, Antoni Alcanyíç (4 sous diaris), i Antoni Domènech (3 sous i 4 diners) (a més: Andreu Aguat i Guiamó Falcó, *qui tapiaven*, Domingo Alcoverre, Pere de Terol, *qui ab lo seu mull havia tirada pedra e menobra...*), féu importants reparacions. O és que l'obra estava en molt mal estat, o és que els treballs de Bernat Gual i companyia van fer-se amb poca competència, o és que hi va haver condicions ambientals molt adverses, però el que és segur és que les parets de l'ermita van caure abans del 3 d'abril de 1426: van ser immediatament reconstruïdes, amb obra de tàpia, per Pocolull (3 sous i 6 diners diaris), Domingo Benedito (3 sous) i altres homes. L'administrador dels treballs, Llorenç Colomer, va pagar, per les *dues voltes* que l'ermita va haver de ser obrada, 62 lliures, 10 sous i 1 diner. El mateix Bernat Gual va treballar en aquest indret molts anys després, el 1453, però sembla que en aquest cas les obres van tenir poca importància.

A l'abril de 1492 *la ermita e sglésia fundada en lo barranch del Molí d'en Sedó, sots invocació de Sent Anthoni, apellada vulgarment dels ermitans, era totalment destruhida e enderrocada* i, com que el municipi no hi posava remei, *lo dit honorable Capítol, per devoció, ab alguns eclesiàstichs, ha principiada a obrar e reparar dita sglésia e ermita, en tant que s'i celebra missa e se han obtengudes certes indulgències e perdons a Roma, e volen entenre encara més avant en ben obrar e-dificar la dita sglésia e ermita*. Per tant, els religiosos van preguntar *si per la ciutat és leixada la administració e govern de dita sglésia e ermita al dit honorable Capítol, axí de metre ermitans com, si*

*necessari serà, mudar totes hores que al dit honorable Capítol serà ben vist, e de les altres coses necessàries per la conservació e augment de dita sglésia e ermita. En aquest punt, el Consell de la ciutat decidí que, sens prejuhií ni derogació del domini e ampriu que la ciutat e ciutadans de aquella han en dita sglésia e ermita, se concorden ab lo dit honorable Capítol sobre lo dit govern, regiment e administració, e de metre o mudar ermitans en tota aquella millor manera que veuran e conexeran se puixa ne dega fer. És a dir: manar, sí; pagar, no*¹¹⁵⁴.

Altres ermites que van rebre, en un moment o altre dels segles XIV i XV, el recolzament de la universitat tortosina són, entre altres, les de la Caramella, Montsià, la talaia de la Ràpita, Sant Bernabé i la Petja, en la qual va treballar el mestre de la Seu, Joan de Maini (de Frenoy?)¹¹⁵⁵.

8.5.- Les cases particulars

No en són tantes, però són moltes, també, les referències que trobem a la documentació municipal sobre el control¹¹⁵⁶ i la col·laboració amb la construcció privada, fet que concorda amb la idea, ja expressada per autors com Curto i Baila¹¹⁵⁷, que la ciutat medieval va ser un espai bastimentat i en canvi permanent. Podem dir que aquesta contribució a les construccions privades va tenir dues branques principals: el pagament de certa quantitat per danys i perjudicis lligats a l'activitat constructiva que es desenvolupava a la ciutat i les donacions gracioses, ja fos en pecúnia, en espècie (fusta) o en terrenys, gairebé sempre amb vistes a aconseguir un profit per a la universitat.

Pel que fa a les compensacions per danys i perjudicis, podem citar, per exemple, el pagament de 100 sous al fuster Francesc Vicent, realitzat vers el 28 d'abril de 1358, en

---

¹¹⁵⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 12. f. 118v (transcrit per F. PASTOR, "Fundación de las ermitas...", p. 163), f. 182v; Llibre de Clavaria, 14. p. CCXVIII; Llibre de Clavaria, 15. p. CLXXXVIII; Llibre de Clavaria, 16. p. CXXII; Llibre de Provisions, 13. f. 66r; Llibre de Clavaria, 17. p. CLXI, CCXXVIII; Llibre de Clavaria, 24. p. CCLXXI; Llibre de Clavaria, 32. p. CCCX; Llibre de Clavaria, 35. p. CCLXXVIII; Llibre de Clavaria, 49. p. CCLVII; Llibre de Clavaria, 52. p. CLVII; Llibre de Clavaria, 54. s/f; Llibre d'Obres Públiques, 4 (2n lligall). f. 42r-55v; Llibre de Provisions, 33. f. 22v-23r; Llibre de Clavaria, 74. f. 40v; Llibre de Provisions, 64. f. 39v-40r (transcrit parcialment per F. PASTOR, "Fundación de las ermitas...", p. 163). Algunes notícies sobre l'ermita al segle XVI a J. H. Muñoz i S. J. Rovira, Tortosa en temps de Carles I..., p. 16-17.

¹¹⁵⁵ Els treballs de Joan de Maini a la Petja citats per V. ALMUNI, "La catedral...", p. 334.

¹¹⁵⁶ Sobre aquesta qüestió ja hem parlat en el capítol sobre el marc jurídic.

¹¹⁵⁷ M. A. BAILA, *La ciutat...*, p. 91; A. CURTO, "El cementiri jueu de Tortosa...", p. 401-409.

*satisfacció e esmena d'un cantó del seu alberch, que li fon derroquat com derroquaren un cobertiç; o el de 19 sous i 4 diners que van ser donats, el 14 d'abril de 1380, de volentat del dit honrat en Guillem Macip, per adobar lo cantó de les cases d'en Nicholau Gaya, lo qual li havien enderrocat com fon desfet lo portal del mur, prop casa d'en Bernat Siffre, al dit en Nicholau. Més interessant és aquesta altra notícia: l'any 1400, amb motiu de l'entrada del rei Martí a la ciutat, la ciutat va enderrocar alguns immobles per tal d'ennobrir lo carrer de Gènova, entre els quals es trobava una cambra de Pedro Roca, àlies Caçador. En compensació Roca va rebre 15 lliures. Anys després, al 1417, Pere Monreal va demanar al Consell que, *pus per la ciutat és stat enderrocat part del seu alberch, per fer lo carrer nou, que li sia tornat a loch e reparat*, a la qual requesta la ciutat va respondre *que sia mostrat a maestres, e ço que per los dits maestres apparrà ésser faedor en lo dit alberch per part de la dita ciutat, que sia fet, e si res s'i haurà a pagar, que sia pres en compte al clavari*. Finalment, per acabar amb aquest petit recull de notícies, cal assenyalar que al 1443 la construcció d'una claveguera va afectar l'alberg d'en Guillem Sibil, el qual edifici *se ves somogut*. Llavors les autoritats locals va enviar el mestre de la Seu (Joan de Xulbi), *en Blascho Vicent e en Solà, maestres de cases*, perquè un cop escoltada la relació d'en Gual (segurament el mestre Bernat Gual), vegessin què s'havia de fer i ho exposessin als procuradors, que eren els responsables de prendre les decisions¹¹⁵⁸. Com s'ha estudiat en altres territoris, els mestres, fins i tot els més importants, es posaven al servei de la ciutat no només a l'hora de construir, sinó també a l'hora de taxar i d'assessorar tècnicament les autoritats civils i eclesiàstiques, les quals, al cap i a la fi, eren les que tenien el poder de decisió¹¹⁵⁹.*

Les donacions gracioses, de fet, també poden estar relacionades amb les compensacions per danys i perjudicis, però no ho estan sempre necessàriament. Sí que ho està en el cas de la decisió (24-9-1368) de donar 12 cairats a Bernat Sant Nicolau *per adobar lo seu alberch, lo qual és estat cremat*. Altres vegades, però, aquestes donacions gracioses no tenen una raó concreta ni, de fet, una efectivitat massa gran: són contribucions, més que res, simbòliques i reduïdes que, tanmateix, devien fer el seu efecte. Així, consta que el

---

¹¹⁵⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 5. f. 24v; Llibre de Clavaria, 16. p. CLXXVIII; Llibre de Clavaria, 36. p. CXXXII, CCLXXIII, CXXXVIII; Llibre de Provisions, 25. f. 32r; Llibre de Provisions, 29. s/f; Llibre de Provisions, 40. f. 37v-38r.

¹¹⁵⁹ Cfr. A. SERRA DEFILIS, "Al servicio de la ciudad: Joan del Poyo y la práctica de la arquitectura en Valencia (1402-1439)", dins *Ars Longa*, 5 (1994), p. 111-119.

juny de 1380 la ciutat va pagar 11 sous a n'Arnau Queralt, pellicer, lo qual li fon donat graciosament en ajuda de un barandat o paliçada que fon feta prop casa de n'Alfonço Rohiç, envers lo rech, lo qual hi fon fet per lo vehinat, per por dels infants, és a dir, perquè els xiquets no caiguessin al riu. Al 1386 van ser-li donats 10 sous a n Pere Goçalbo, per comprar fusta dix si haver necessari en cobrir una casa sua, la qual stava en gran perill, d'ell e de sa familia. A banda de diners, aquestes donacions podien consistir en materials de construcció, especialment fusta, com en el cas de Bernat Cegleyes, vell, pobre e miserable, fill originari de la ciutat¹¹⁶⁰.

L'ajut a les construccions privades també va tenir relació, en moltes ocasions, amb el profit que la ciutat en podia treure, o per la necessitat que l'obra es fes, o amb els compromisos que havia adquirit, per una o altra raó, amb les persones que rebien la subvenció. Podem posar l'exemple de la donació de 20 florins d'or feta a en Guillem Damors el 1381. Aquest personatge, per inòpia, no podia reparar el seu alberg, lo qual stava fort perillós als passants i, per tant, havia de ser obrat immediatament. Un any després, al 1382, van ser donats uns altres vint florins a Ramon Febrer perquè fes una claveguera des de casa seua fins al Vall, ja que aquesta obra es podia fer *profitosament*. Per l'interès que la ciutat tenia d'obtenir un bon mestre tintorer li va ser construïda una casa, l'any 1385, a Pere Nadal. Per l'interès de tenir mestres de draps de ras va reparada a despeses de la ciutat, l'any 1432, pels germans Ramon i Antoni Domènech, *la casa del banqualer*¹¹⁶¹. I per l'interès de la ciutat, que hi havia carregat *I perxe e envà*, van ser-li assignats 11 sous a Ramon Vidal l'any 1412, com a ajuda per a pagar una paret mitgera¹¹⁶².

Les donacions per afavorir la construcció que havien de comportar beneficis importants a la ciutat també podien consistir en espai. És a dir, en la conversió d'espai públic en privat. Parlant de la catedral i dels convents ja hem vist com de vegades es demanava el tancament de carrers o l'expropiació de cases i patis per a poder edificar, demandes que habitualment es resolien positivament sempre que no afectessin de forma evident la vida de la ciutat. Succeeix la mateixa cosa en l'àmbit civil i privat. Així, per exemple, el

---

¹¹⁶⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 9. f. 23r; Llibre de Clavaria, 17. p. CCXI; Registre 4015 (paper); Llibre de Provisions, 33. Document solt 13.

¹¹⁶¹ En aquestes dates pot tractar-se de Pere Alfonso, Berenguer Baldrich o Joan Baldrich.

¹¹⁶² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 14. f. 12r, 76r; Llibre de Clavaria, 18. p. CCXVIII; Llibre de Clavaria, 19. p. CCXXVII, CCXXXVIII; Llibre de Clavaria, 61. f. 8r; La notícia sobre la casa del tint, a l'apartat sobre els espais del comerç i la indústria.

primer dia d'agost del 1394 va ser concedit a Pere Palau *I troç de pati en lo Vall, prop la torra d'en Fformigua*. No sabem quina va ser la raó d'aquesta concessió, però sí que coneixem clarament a què va ser deguda una esdevinguda l'any 1460. Segons diu literalment el document: *Sobre lo pati o loch demana per en Cervelló, ferrer, li sia atorgat per fer hun congregny prop lo seu obrador o ferreria, per com en aquesta ciutat no n'i haja, e passen gran fretura; fonch provehüt al dit en Cervelló fonch atorgada facultat de fer lo dit congregny al recó de la paret de les privades, prop casa sua, e sia desfeta la taula que y ti a fi lo dit congregny se puxa més acostar a la casa del dit Cervelló e jaquir major plaça. E açò a beneplàcit de Tortosa, com Tortosa puixa desfer o fer desfer aquell aquell tota hora que ben vist li sia, e per la present concessió lo dit en Cervelló ni altri per ell no puxen allegar possessió alguna*. En alguns llocs, en canvi, la ciutat va fer sempre tot allò que li va ser possible per tal que no s'edifiqués: és el cas del marge dret del riu, en el qual algunes persones volien edificar. La ciutat, en canvi, va ordenar *que ara ni per avant no sia donat pati algú ni licència atorgada a alguna persona volent-hi edeficar, ans romanguen les dites places franques e de liures a l'ús comú, segons stan, e qui edificar volrà, que edifich dins los mur de la ciutat*. Al segle XVI, però, la política de la ciutat va canviar i vers l'any 1545 part d'aquest sector –la millor, segons els propietaris agrícoles afectats- va ser dedicada a l'edificació¹¹⁶³.

També està relacionat amb el profit de la ciutat el fet d'allotjar algun dels seus oficials: ja hem vist el cas dels bancalers però és significatiu, sobretot, el cas de la casa del verguer, un “macip” dels procuradors que actuava com una mena de comodí, fent, controlant i fins i tot dirigint tota mena de treballs al servei de la ciutat. Per la transcendència de la seua activitat va comprar-se, vers el 1384, un solar de la Croera, és a dir, del centre polític i administratiu de la ciutat, que tenia a cens el prevere Ramon Roig. A la casa preexistent van ser fetes importants reformes, en què treballaren Bernat de Bas, mestre d'aixa, que ocupava el càrrec de ponter; els fusters Nicolau de Bas i Pere Valença; l'algepçador Bernat Mateu; el serrador Pasqual de Capella; i diversos macips, homes i dones. Al 1388 va fer-se el trespol i va caixonar-se l'edifici. A més, cal tenir en compte que la ciutat va crear una mena d'habitatges de “protecció oficial”. Es tractava de les torres de la muralla, cinc de les quals eren llogades com a albergs (l'any 1417) i,

---

¹¹⁶³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 21. f. 10v, 22v, document solt 13; Llibre de Provisions, 49. f. 16r. Sobre els fets del segle XVI, cfr. J. H. MUÑOZ i S. J. ROVIRA, *Tortosa en temps de Carles I...*, p. 15.

de vegades, eren cedides a persones que, o bé interessava que visquessin a Tortosa, o bé les demanaven¹¹⁶⁴. Aquest va ser cas de la torre del mur del Temple més propera al riu, que va ser cedida al pedrapiquer Bartomeu Durà fins que aquest va marxar de la ciutat, segurament per motius professionals, i llavors, l'any 1397, va ser donada, a perpetuïtat, a Jaume Pardello, àlies *Molner*, amb la condició de mantenir-la *en condret*. A inicis del segle XVI consta que en una de les torres del portal de Sant Francesc hi vivia el botxí¹¹⁶⁵.

Durant la guerra civil catalana aquestes “estratègies” per aconseguir “habitatge social” van prendre més relleu. Així, el primer dia de desembre de 1463 el Consell va prendre mesures sobre les cases enderrocades o patis qui són en la present ciutat, les quals se perden e no servexen a rres, e sien necessàries per la molta gent que s met en la dita ciutat per causa del temps occorrent, fonch provehüt que n sia fet stabliment que dins cert temps breu los senyors de qui són les hagen obrades. En altra manera que la ciutat les donarà e stablirà ffranques e quities a qui ben vist los serà¹¹⁶⁶.

En algunes ocasions també es van donar subvencions per a la construcció d'habitatges com a pagament de favors o d'actes socialment desitjables. Així, el 5 de maig de 1418 la ciutat va decidir que es donessin *dos florins, en ajuda de cobrir unes cases, a n Jacme Palau, qui novellament era vengut a la fe catòlica, jaguda la secta del Mahoma*. Més de trenta anys abans va donar-se una quantitat destacada de fusta (*vuyt dotzenes de cayrats e tres dotzenes de files que són al dit port posades, ací en Tortosa, e dos fusts en què ha IIII files*) a *Pasqual Belsa, de present procurador, perquè ateses e considerats los treballs sostenguts per lo dit en Pasqual, axí en la obra de la pescateria com en regir l'offici de la procuració, per ço com l'onrat en Guillem Jordà, per la malaltia de madona sua, no ha pogut entendre en lo regiment de la dita procuració, com en haver e demanar los deutes deguts per imposicions del temps de les claveries dels honrats en Pere Palau e en Pere Burguers, que muntava a gran quantitat, que no era de son offici principalment, e que en temps passat és acostumat remunerar aquells qui semblants*

---

¹¹⁶⁴ Llogar o cedir les torres de les muralles va ser habitual en diverses ciutats de la Corona, com ara Barcelona o Reus, malgrat que hi ha diferències de cronologia i de condicions. Cfr. M. T. FERRER, “La organització militar en Catalunya en la Edad Media”, dins *Revista de Historia Militar*, núm. Extra (2001), p. 145; J. MORELLÓ, *Reus en el trànsit a la modernitat...*, p. 173-177.

¹¹⁶⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 21. p. CXXVII; Llibre de Clavaria, 24. p. CXXXV, CLXXXVI; Llibre de Provisions, 23. f. 23v; Llibre de Clavaria, 52. p. CCV.

¹¹⁶⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 51. f. 61r.

*deutes leven e hagen més costat si altra persona levàs los dits deutes. La ciutat especificava, però, que'l dit en Pasqual haja a metre la dita fusta en la obra del seu alberch que ha el carrer de Muntcada, lo qual ell entén a obrar de present, per ço com diu que ell vol fer en aquell sa pròpia habitació. En altra manera, que la present gràcia sia haüda per no feta*¹¹⁶⁷.

En un altre ordre de coses, però continuant amb les subvencions a obres privades, cal destacar el fet que la ciutat, quan ho va trobar adient, va facilitar la construcció o reparació d'hostals en llocs de pas que, si no comptaven amb aquests establiments, podien quedar desproveïts d'unes estructures essencials. És el cas, per exemple, de l'hostal d'en Berenguer Lambart, del Perelló. El 27 d'octubre de 1394, l'hostaler demanava explicacions a la ciutat, que estava fent *adobar per restauració dels habitants en lo dit loch, per moros, si la ciutat li pagarà lo dit hostel, o no, e en cars que'l li pach, si li serà lexat per tenir hostel o què'n serà faedor*. Les obres de restauració van ser encomanades a Bernat Aztor, mestre d'àmplia trajectòria al territori en el pas dels segles XIV a XV, que va rebre el darrer pagament pel seu treball i el dels seus homes el 19 de desembre de l'any citat. Al desembre de l'any següent, 1395, davant la necessitat de tenir un hostel al lloc de Tivenys, la ciutat va decidir donar 10 florins d'or per tal de fomentar la seua instal·lació¹¹⁶⁸:

De haver hostaler per al loch de Tivenys.

Item, per ço com lo loch de Tivenys no stà bé sens hostel, com sia edificat en loch de gran passatge, fon provehit que sia comanat als honrats procuradors, los quals hajen poder de haver hostaler per al dit loch, e y puxen despendre o donar tro en deu florins e no més avant.

Finalment, i pel que fa a la contribució municipal a les construccions privades, cal dir que la ciutat no sempre atenia les peticions que se li feien en aquest sentit. Així, el dos d'agost de 1430, a la *suplicació possada axí de paraula com per scrits per mossèn Bernat de Rosselló, demanant dues dotzenes de cayrats en ajuda de obrar son alberch de la fusta de la ciutat, ffonch provehit que no li'n sia donada gens, mas di vol obrar son alberch, se'n compre d'on li plàcia*¹¹⁶⁹.

¹¹⁶⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 16. f. 127r-v; Llibre de Provisions, 30. s/f.

¹¹⁶⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 21. f. 35r, 36v; Llibre de Clavaria, 31. p. CXXXVIII; Llibre de Provisions, 22. f. 20r.

¹¹⁶⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 35 (2n lligall). f. 21v.

8.6.- Conclusió

La universitat tortosina va estar sempre disposada a col·laborar amb les institucions religioses i, de fet, també amb propietaris privats per tal que les construccions que empenien arribessin a bon port. Així, el Consell va fer grans donacions, tant en diners – i si no en tenia en manllevava mitjançant la venda de censals morts-, com en materials (especialment fusta¹¹⁷⁰), com en exempcions d'impostos o facilitant l'expropiació dels solars necessaris perquè els nous edificis poguessin ser construïts, i els vells poguessin ser ampliat.

La raó que va impulsar el municipi a desenvolupar aquesta política –habitual, d'altra banda, en moltes poblacions europees de l'època- podriem dir que és doble: d'una banda, era una forma efectiva de mostrar del poder del Consell, de transparentar el seu “bon govern”; però de l'altra, i en relació amb aquesta primera raó, era una forma de facilitar que la ciutat estigués millor proveïda dels elements necessaris per al que podríem anomenar la “vida urbana”. Ja hem vist el que pot ser un bon exemple d'aquesta qüestió: a l'hora de col·laborar amb el convent de Sant Francesc, els procuradors i consellers de la ciutat exigien als franciscans que tinguessin bons predicadors, per tal que la ciutat estigués *mils provehida de sermons*.

Una altra cosa, diferent, són les petites donacions, també en pecúnia o en materials, que no superaven la condició de “simbòliques”. El municipi contribuïa (la quantitat base per a fer una “donació graciosa” era d'11 sous), però la seua contribució no possibilitava que els projectes d'aquells que demanaven col·laboració poguessin assolir l'èxit. Es tractava d'una pràctica lligada a l'exercici del poder i a la religiositat de l'època. Curiosament –amb les lògiques excepcions- les petites donacions simbòliques es feien a les construccions menys importants, i les més grans a les més importants (les quantitats esmerçades per la ciutat en la construcció de la catedral i del convent de Sant Francesc arriben a ser, en determinants moments, espectaculars). I és que la demostració pública i

---

¹¹⁷⁰ Com ja hem comentat, la fusta era, entre altres coses, un material constructiu preciós i, la dels boscos de Tortosa, era cobejada arreu. En conseqüència, el seu ús estava clarament regulat i molt ben vigilat. Cfr. F. CARRERAS CANDI, “Ordinacions o establiments de Tortosa...”, p. 408-414; A. CURTO, “La gestió dels ports...”, p. 21-52.

notòria del poder del municipi era directament proporcional a la importància i, fins a cert punt, al volum, dels edificis en què contribuïa.

També és interessant destacar que la ciutat va preocupar-se de facilitar albergs per als seus oficials més importants i, alhora, amb menys recursos econòmics propis. És a dir: no calia fer una casa per als savis en dret o per al notari de la sala, però sí que calia fer-la per al verguer. Estic convençut que si algun dia estudiem aquest tema, veurem clarament com el treball del verguer, no especialitzat sinó completament polifacètic, va resultar transcendental per al bon funcionament de l'administració local a la Baixa Edat Mitjana. D'aquesta manera, l'any 1384 s'adequa un immoble, al bell mig de la ciutat, perquè aquest oficial hi habiti.

Podem relacionar aquest fet amb les exempcions d'impostos, lloguers d'albergs i ajuts econòmics per al transport de la roba i altre aixovar en el moment en què el Consell veia la necessitat que determinat tipus de menestrals s'establissin a Tortosa. Aquí mateix, i en el capítol dedicat a l'arquitectura i els espais de la indústria i el comerç, hem vist com el fuster Andreu Tranxer va fer la *casa del tint* a la drassana per tal que el mestre Pere Nadal s'hi establís durant 6 anys. De la mateixa manera —els exemples són nombrosíssims— ens consta que l'any 1410 l'argenter Bartomeu Blanch, procedent de Lleida, va rebre un salari de 10 lliures anuals per a establir-se a la ciutat de l'Ebre, o que l'any 1482, *los dits honorables mossèn Pere Dezpuig, en Domingo Cerdà e en Guillem Alanyà, procuradors, attès que en Tristany Stadella, pintor, que de Tarragona vol mudar son domicili a la present ciutat, del qual oficii la ciutat passa fretura, com no n'hi haja sinó hun altre, per tant conduyren aquell a temps de deu anys primer venidors, al qual prometeren franquesa de tots drets o impòsits nous que dins lo dit temps se imposasen, excepto dels drets de les imposicions e altres que se exegeixen en dita ciutat*. El cas més important, en aquest sentit, potser sigui el del mestre de draps de ras Joan Falsison, a qui l'any 1444 es va pensionar amb 11 lliures anuals durant 10 anys, es va pagar el trasllat de les pertinences personals (fet que només s'esdevenia quan eren menestrals que s'establíen a la ciutat però no *prenien pensió*), es va facilitar habitatge, es va avançar diners per ampliar el taller l'any 1450 i es va tornar a pensionar en el moment que va quedar vidu, ja que si se li tornava a assegurar un sou regular ell *pendria muller e no pendria altre partit, sinó que aturaria e serviria la ciutat*. Tot això va ser possible perquè el seu treball, com diuen explícitament els documents, donava

honor i noblesa a la ciutat: concretament s'especifica que *lo dit mestre Johan ha feyts de bells draps de ras en la ciutat, dels quals la ciutat se ennobleix e reporta honor*, i que desenvolupava la seua activitat *per honor e servey de la ciutat e ciutadans de aquella*. El cas, evidentment, tampoc no és excepcional, i de seguida ens ve al cap el record dels jurats de València, que al 1374 consideraren que aconseguir l'establiment del pintor de Barcelona Llorenç Saragossa a la capital del Tàrrida *era expedient e profitós a la cosa pública [e] fama d'aquesta ciutat*¹¹⁷¹.

---

¹¹⁷¹ Sobre els casos de Bartomeu Blanch, Tristany Estadella, Joan Falsison i altres "artistes" establerts a la Tortosa medieval amb l'ajut del municipi, cfr. J. VIDAL, "... *pus hic ha bon maestre*. Notícia i doble hipòtesi sobre la producció de draps de ras a Tortosa en el terç central del segle XV", dins *Recerca*, 7 (2003), p. 69-86; J. VIDAL, "Quatre pintors de Tarragona a la ciutat de Tortosa. Algunes notícies d'arxiu", dins *Anuario de Estudios Medievales*, 33/1 (2003), p. 463-485; J. VIDAL, "Assaig...", p. 234-256. Sobre l'establiment de Llorenç Saragossa a València i les seues importants repercussions, cfr. A. JOSÉ, "Llorenç Saragossa y los orígenes de la pintura medieval en Valencia", dins *D'Art*, 5 (1979), p. 21-50; A. JOSÉ, "Llorenç Saragossa y los orígenes de la pintura medieval en Valencia", dins *D'Art*, 6-7 (1981), p. 109-119. Cfr. també, M. FALOMIR, *Arte en Valencia...*, p. 314-315.

**9.- CAMINS, SÈQUIES I PONTS: LES ACTIVITATS DELS MESTRES D'OBRA A
LA CIUTAT I AL TERRITORI DE TORTOSA**

El títol d'aquest capítol és una adaptació tortosina d'un recent estudi del professor Amadeo Serra Desfilis sobre la València medieval. I les seues conclusions, que tot seguit avançaré, també són similars a les que es poden despendre de la informació continguda en les pàgines següents, encara que les diferències entre les ciutats de València i Tortosa, pel que fa a la gestió de l'obra pública, van ser, com hem vist en iniciar aquesta estudi, remarcables: ja hem explicat que mentre que a la ciutat del Túria hi va haver, des del terç central del segle XIV, una administració anomenada *Fàbrica de murs i valls*, la qual, per privilegi reial, gestionava aquesta mena de treballs, i que hi va haver també la figura del *mestre d'obres de la ciutat*, equiparable a la de mestre major de la fàbrica de la Seu, a la ciutat de l'Ebre no va existir un privilegi que creés la figura de l'obrer ni uns establiments o ordenances que delimitessin clarament quines eren les seues atribucions, i, sobretot, no va existir mai la figura del mestre d'obres de la ciutat, malgrat que hi va haver mestres que van treballar contínuament per a la institució municipal.

Però anem a les conclusions intercanviables amb el cas de Tortosa que Amadeo Serra deriva del seu estudi sobre les activitats dels mestres d'obra a la ciutat i al territori de València: "Las magistraturas municipales se reservaban no sólo las decisiones políticas y la iniciativa sino también una posición predominante en las capitulaciones y contratos, contando con el asesoramiento técnico de otros maestros [...] Las obras públicas resultaban ser una verdadera empresa colectiva, en la que participaron maestros de obras importantes, ya dirigiendo los trabajos, ya calificando las tareas realizadas por otros, ya actuando como contratistas en la ejecución de la fábrica. Pero todo respondía a unos intereses emanados del patriciado, de su deseo de realzar la imagen de la ciudad y articular el paisaje urbano y su entorno en función de una curiosa combinación de necesidades prácticas e intenciones propagandísticas. Unas y otras desbordaban el recinto amurallado y alcanzaban allá donde llegasen los intereses de la ciudad, *cap i casal del Regne*, capital de un territorio propio y próspera metrópoli de la Corona de Aragón. En 1424 los *Jurats* escribieron a las autoridades de Alcañiz para recordarles que las libertades y privilegios de la ciudad *són e han de ser enteses a aquella, per bé que sia crescuda e mellorada, e no solament a la dita ciutat, mas als suburbis de aquella, car són part de la ciutat*. Desde luego, ellos lo tenían presente y se sentían responsables de la urbe y su territorio, por más que subordinaran los intereses del

segundo a la pujanza de la primera”¹¹⁷². Talment com a Tortosa, malgrat que la ciutat de l'Ebre no fos cap i casal de cap regne.

9.1.- Fora, al terme: ponts, camins i sèquies

En un capítol anterior hem parlat específicament dels intents que hi va haver, als segles XIV, XV i XVI, de posar en funcionament un ambiciós sistema de rec que havia d'alimentar-se amb aigua de l'Ebre a partir d'un assut, ja que aquesta va ser, juntament amb l'erecció del recinte emmurallat, l'obra pública més important que va intentar dur a terme el municipi durant els segles del gòtic. I, evidentment, aquesta intervenció va tenir lloc no pas dintre del clos emmurallat, sinó a una quinzena de kilòmetres del centre urbà, entre els llocs de Xerta i Tivenys. Però l'activitat d'ordenació i articulació del territori de Tortosa per part del Consell de la ciutat té molts més episodis. Potser, en general, menys espectaculars; però, certament, més continus i, sens dubte, també destacables.

Així, per exemple, cal tenir en compte que la ciutat controlava tota una xarxa de sèquies, en part construïda a partir d'elements naturals –els barrancs, com ara el de Palomera- i en part heretada de l'època musulmana¹¹⁷³, que va ser fonamental per a la vida del territori durant segles i que algun dia caldrà estudiar –i, si de cas és possible, amb el treball de camp, reconstruir- amb profunditat. Del 1340 són uns establiments, publicats per Carreras Candi a la dècada de 1920, en què queden registrades bona part d'aquestes sèquies i en què el govern de la ciutat insisteix en la necessitat de tenir-les *en condret*, és a dir, en bones condicions. Pel que fa a això, és important saber que durant tota l'Edat Mitjana la ciutat va elegir *cequiers* que s'encarregaven de vigilar el bon ús de l'aigua i el bon estat d'aquestes estructures. Però anem al citat document de 1340, que diu, concretament i entre altres coses: *atenens que com moltes vegades sia estat hordenat e provehit que les cèquies, axí mares com altres, que són en les partides de Castellnou et de Giramaçcor, d'Escorxabous et de Benigueran, et de Maranxa, et de Villaroga, se dejen escombrar et mundar per ço que les aygües en aquells lochs*

---

¹¹⁷² A. SERRA DESFILIS, "Caminos, acequias y puentes. Las actividades de los maestros de obras en la ciudad y el territorio de Valencia (s. XIV y XV)", dins *Historia de la ciudad, II. Territorio, sociedad y patrimonio*, València, 2002, p.107-124 (123-124).

¹¹⁷³ M. BARCELÓ, "Aigua i assentaments andalusins entre Xerta i Amposta (s. VI-XII)", dins *II Congreso de arqueología medieval española*, II, Madrid, 1987, p. 413-420.

s'ajusten no's podresquen, et que d'aquen puxen exir per tal que infecció et corrupció de l'aer no y sia enjenrat, ne donne perill de malaltia, ne de mala sanitat a la ciutat no puxa venir, ne los fruyts no's puxen perdre ni destrohir, an stablit et hordenat que les dites mares se puxen fer et tenir en condret axí que a cascuna mare degen pagar les heretats, segons que fo departit, lo qual departiment fo feyt de voluntat et de consentiment d'aquells qui han heretats en los dits lochs [...] ¹¹⁷⁴. A més, al 1382 la ciutat tenia un administrador de la çèquia e ponts que's fan en la ribera, prop *Amposta* ¹¹⁷⁵. Les referències que apareixen a la documentació municipal sobre l'adob de sèquies –i no només les citades en aquest establiment– representa un gavadal d'informació que aquí no cal inventariar. Cal dir, això sí, que aquesta xarxa de sèquies comportava dues necessitats ciutadanes que van arribar a ser importants per al treball dels mestres d'obra locals: calia conservar-les i calia que no impossibilitessin la circulació, per la qual cosa estan relacionades amb l'àmplia xarxa de ponts i camins ¹¹⁷⁶ que hi havia al terme de la ciutat.

¹¹⁷⁴ F. CARRERAS CANDI, "Ordinacions urbanes de bon govern a Catalunya (segles XIII a XVIII). Ordinacions o establiments de Tortosa", dins *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 84 (1924), p. 393.

¹¹⁷⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 19. p. CCXII.

¹¹⁷⁶ Cfr. diverses visions sobre el context de la Corona a M. A. MAGALLÓN (coord.), *Caminos y comunicaciones en Aragón*, Zaragoza, 1999; A. RIERA, "La red viaria de la corona catalanoaragonesa en la Baja Edad Media", dins *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 23/24 (2002-2003), p. 441-464; també M. T. IRANZO, "Los sistemas de comunicación en Aragón en la Edad Media: una revisión", dins *Anuario de Estudios Medievales*, 23 (1993), p. 89-110; un estudi interessant en una altra geografia a S. BELTRÁN, "Los puentes como elementos articuladores del espacio en Asturias: el ejemplo de los de Olloniego y Mieres del Camino", dins *Boletín del Real Instituto de Estudios Asturianos*, 157 (2001), p. 41-60; i una síntesi sobre aquest tema en el context català a A. PLADEVALL i E. RIU-BARRERA, "Els camins, els ponts i les creus de terme", dins *L'art gòtic a Catalunya. Arquitectura, III. Dels palaus a les masies*, Barcelona, 2003, p. 291-297. Pel que fa als camins de Tortosa, cal dir que, a banda d'una petita referència al camí de València al segle XVI (F. PASTOR, "La carretera de Valencia en el siglo XVI", dins *La Zuda*, 45 (novembre de 1916), p. 196-197), tan sols han estat estudiats els del marge dret de l'Ebre, i en una cronologia posterior a aquella que ens interessa. Amb tot, les diferències entre la ciutat medieval i la set-centista, en aquest sentit, no devien ser gaire grans. Cfr. E. FABREGAT, *Roquetes, els orígens d'un poble (1700-1860)*, Roquetes, 1995; E. FABREGAT, *Jesús: la formació d'un nucli urbà (1764-1864)*, Tortosa, 1996. Aquestes publicacions també són útils per a fer-se una idea cabal de l'aspecte del territori tortosí més proper al nucli urbà al marge dret de l'Ebre. Pel que fa al paper de les ciutats en la construcció i manteniment de les xarxes de camins, M. T. Iranzo ha escrit que "si bien es cierto que en Aragón, a partir del siglo XI, los caminos son considerados como espacios de uso común sobre los que el poder real tiene obligación de velar y proteger a quienes los utilizan, no podemos concluir en absoluto que la infraestructura viaria fuera considerada una responsabilidad de los poderes públicos, ni tan siquiera de una perspectiva ideal. Para empezar, la edificación de puentes o la apertura de caminos y su mantenimiento no era competencia exclusiva del poder real: en un espacio político fraccionado, los poderes locales –señoriales o municipales– tenían mucho que decir en este aspecto, especialmente porque, debido al restringido ámbito de circulación de personas y bienes, eran los principales beneficiarios del buen estado de las comunicaciones viales más próximas a sus áreas de influencia", malgrat que "la autorización del rey –aunque tan sólo sea nominal– será necesaria para crear un camino, modificar su trazado, levantar un puente y aplicar o transferir la recaudación de un nuevo impuesto –peajes, pontajes, lezdas– de la hacienda real a la municipal". Sobre aquest darrer tema cfr. J. VINCKE, "El derecho de regalía sobre los puentes en los países ibéricos de la Corona de Aragón durante la Baja Edad Media", dins

Un exemple prou explicite del que estem dient pot ser una provisió municipal del 25 d'abril de 1380, dia en què el Consell de la ciutat, *per restauració de les persones e béns dels habitants en la dita ciutat*, va donar, *graciosament, dels béns de la dita universitat, en adobar les mares e ponts de la dita ciutat, cent florins d'or. E lo present Consell consent en los stabliments e ordenaments fets per los honrats procuradors e pròmens ajustats sobre les mares e çèquies faedores o reparadores per tots los tèrmens de la dita ciutat, e en lo poder als çequiers en aquells stabliments e ordenacions donat.* És a dir: la ciutat controlava i decidia sobre la construcció i les comunicacions de tot el terme, pensant en el bé comú, i acceptava i lloava les decisions dels procuradors, el braç executiu del Consell, el quals, en aquest cas, donaven poder de decisió als sequiers. En aquest sentit, és interessant conèixer un document que reflecteix el que va succeir en la sessió de Consell del 13 de gener de 1422. Aquest dia va presentar-se a la Casa de la Ciutat una proposició segons la qual *los camins, axí de la orta de Pimpi, de la costa del Pinell, de Segura e de altres camins e ponts del terme de la dita ciutat, qui són fort mals e estan dolentament e perillosa, fossen adobats.* Davant d'aquesta proposició, i exercint clarament el seu poder, alhora que acomplint les seues obligacions, el Consell va decidir *que aquells camins e ponts que necessàriament se hauran a-dobar e hauran mester adob, que aquells sien adobats. Emperò, que ans que no si toch ni s'i meta mà, sien ben vists e regoneguts per los honorables procuradors e per alguns prohòmens, qui vagen a regonèxer ab ells, e vists e regoneguts, que ladonchs sien adobats e reparats e refets aquells qui major mester hauran mester, adob e refecció, e ço que s'i despendrà, sia pagat dels béns de la universitat e sia pres en compte al clavari, volent, emperò, que lo camí de la dita orta sia fet per aquells qui per millor mercat lo faran [és a dir, que sigui pres a destall], e que los de la dita orta hi contribuesquen en qualque part e cosa.*

Pel que fa al finançament d'aquestes obres, cal dir que era variable, i si al 1396 trobem un acord municipal en què es decideix *que la ciutat pach la meytat en les despeses que's faran en los ponts faedors d'argamassa en los camins generals, deçà e dellà lo rech, de les cèquies, per on continuament passa aygua, e los heretés l'altra meytat*, en altres ocasions el municipi pagava més de la meitat, fins i tot la despesa completa; o menys de

---

IX Congreso de Historia de la Corona de Aragón, Zaragoza, 1984, p. 129-138. L'article d'on prenem la cita: M. T. IRANZO, "Obras públicas medievales: los puentes aragoneses", dins *Studivm. Revista de humanidades*, 3 (1997), p. 229-251 (229-230).

la meitat, una *terça*; o, fins i tot, donava una simple ajuda als interessats en què els treballs es duguessin a terme: és el cas dels vint florins que la ciutat va donar a *frare Joan, ermità de Orta*¹¹⁷⁷, per tal que es fessin *los camins vers lo Fangar, terme de la dita ciutat*. Probablement es tractava de camins secundaris i el Consell no va veure en aquesta obra un benefici immediat per a la universitat. D'altra banda, cal dir que la ciutat acomplia, quan era necessari, les seues obligacions reconstructores, però també estava atenta a controlar el bon ús de la xarxa de sèquies, ponts i camins, i a punir el seu mal ús. Així, després d'un *diluvi de les grans aygües*, que va tenir grans repercussions constructives, esdevingut a la tardor del 1406, el Consell municipal va proveir *que tot ço e quant se és despès en adobar e fer los ponts e cèquies qui són dirruïts [...] sien pagades dels béns de la universitat e preses en compte al clavari; axí emperò, que si s troba per culpa de algú les mares sien enceguades, que aquells culpables hagen a pagar tot ço e quant se serà despès en adobar e escurar les dites mares*¹¹⁷⁸.

Les notícies sobre adobs i construcció de petits o grans ponts sobre les sèquies i els barrancs, de fusta, d'argamassa o de pedra, són constants i només deixen d'ésser controlats per la municipalitat a les darreries del segle XV, moment en què s'arrenda el manteniment –i reconstrucció, si cal– del pont de Barques i bona part de la resta de ponts del terme a particulars¹¹⁷⁹. Posem alguns exemples de construcció de ponts a la Baixa Edat Mitjana: l'any 1391 l'algepçador Bernat Mateu va fer un *pont d'argamassa en una cèquia appellada mare*, que travessava *lo camí de la torra de na Ciutadella, prop la vinya de n'Andreu Tranxer*. Al 1394 la ciutat col·laborà en la construcció d'un pont al camí de Carles, indret on la universitat no tenia plena jurisdicció, *per ço com serà en loch molt emprat per hòmens de la ciutat*: anys després, al 1428, el pont va ser refet amb col·laboració del municipi després de les suplicacions dels paraires de la ciutat. Al 1399 el fuster Andreu Tranxer va construir un pont *en lo camí general que va a la closa d'en Mercader, en lo qual la ciutat ha provehit pagar la meytat e los hereters que paguen l'altra meitat*. I entre desembre de 1426 i gener de 1427, Ramon Domènech i un grup d'homes a les seues ordres (el seu mosso, n'Alcoverre, en Bitem i en Sant Joan) van fer, de pedra, *lo pont del camí de Maranxa*. També és interessant la

¹¹⁷⁷ Amplia la informació sobre fra Joan d'Horta A. CURTO, "L'eremita Joan d'Horta", dins *La Veu de l'Ebre*, 198 (30 de setembre de 2005), p. 125. L'article se subtitula, significativament, "Una vida entregada a la construcció de camins".

¹¹⁷⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 12. f. 62v; Llibre de Provisions, 22. f. 23v, 25r; Llibre de Provisions, 27. f. 41v; Llibre de Provisions, 31 (2n lligall). f. 33r-v.

¹¹⁷⁹ Cfr. *infra* l'epígraf sobre el pont de Barques.

construcció *dels ponts de la Ram e dels rius de Aldover*, sobre cursos d'aigua que desembocaven a l'Ebre a la vora d'aquesta població, que va tenir lloc entre 1396 i 1397. La ciutat s'ocupà de la despesa sencera, administrada per Pere Soler, i, malgrat que a hores d'ara no coneixem quins van ser els mestres que hi treballaren, sabem, en canvi, que el mestre de la Seu, Joan de Frenoy, *anà ab los procuradors al pont d'Aldover* per tal d'assessorar-los. Segurament està lligat a la construcció d'aquests ponts l'arranjament d'un tros *de camí que feren prop lo pont del riu de Aldover*, probablement sobre el barranc de la Conca¹¹⁸⁰. A la documentació municipal dels segles XIV, XV i XVI es conserven moltes més notícies d'aquest estil.

Però malgrat aquesta multiplicitat de ponts i pontets, resulta evident que els tres grans ponts del terme de la ciutat¹¹⁸¹, especialment pel trànsit que suportaven, eren aquests: el de l'Alcànter, el del torrent d'en Solanes i el de Palomera. Comencem parlant del darrer. El barranc de Palomera (aquest és el topònim medieval), de la Vall Cervera o de Jesús, en part, estava canalitzat mitjançant murs d'obra¹¹⁸². Com que travessava el camí que anava de Tortosa a l'Aragó i, a més, comunicava amb la partida de Xerta, l'interès de la ciutat perquè el pont que en permetia el pas estigués en bones condicions va ser molt alt. Segurament abans del novembre de 1367 hi havia un pont de fusta, ja que el dia 14 d'aquest mes i any el Consell de la ciutat proveï *que'l pont de Palomera, lo qual hès prop [lo] mas d'en Bernat Siurana, sia fet de volta, a cost [e] messió de la ciutat*. Malauradament no hem sabut trobar documentació sobre aquestes obres, si és que van

---

¹¹⁸⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 27. p. CCCXI; Llibre de Provisions, 20. f. 59r; Llibre de Provisions, 23. f. 13r; Llibre de Clavaria, 32. p. CLXXXIII; Llibre d'Obres Públiques, 12. f. 24v; Llibre de Clavaria, 33. f. 57v; Llibre de Clavaria, 34. p. CXXI; Llibre de Provisions, 24. f. 24r; Llibre de Clavaria, 36. p. CXIII; Llibre d'Obres Públiques, 4 (1r lligall). f. 51r-53r; Llibre de Provisions, 34. f. 9r.

¹¹⁸¹ Un poc més avall parlarem del pont de Barques –o pont major–, que estava a l'entrada de la ciutat.

¹¹⁸² Al novembre de 1338 la ciutat ja ordena que sigui endreçat *lo torrent de Palomera*, i al febrer de 1348 el veguer i diversos prohoms van fins a aquesta partida per tal de forçar els hereters a eixamplar i adobar el torrent, però segurament no s'hi fan obres de canalització importants fins molt més tard, potser a partir del 1417, moment en què un particular, Domingo Ivanyes, avança els diners necessaris per a les obres al barranc –no pas al pont– d'acord amb els procuradors. Un document del 1421 parla de la sèquia de Laber que passa sota el pont de Palomera, amb la qual cosa cal concloure que, com a mínim des del final de la segona dècada del segle XV, hi havia una sèquia, la de Laber, que estava feta dintre del barranc. Al 1448 van fer-se uns establiments per tal de controlar les aigües del torrent, que sortien de mare i afectaven les partides de Palomera, Vilaroja, Benigueran i Castellnou. Aquí s'expressa clarament l'antiga existència d'unes parts d'argamassa, *en manera que la dita paret fos tanqua a les dites aygües, que no anassen o decorreguessen sinó per la dita riera*, però també expressen que *la dita obra no fonch acabada*. Al XVI és encara més evident que diversos sectors del barranc estan canalitzats, i hi ha registrat el treball de mestres importants. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 1. f. 39v; Llibre de Provisions, 3. f. 147v; Llibre de Provisions, 30. f. 38v-39r; Llibre de Clavaria, 52. p. CCX; Llibre de Provisions, 31 (2n lligall). f. 21r-v; Llibre d'Establiments, 9. f. 68r-72v, 182v. Les obres del XVI estan citades, però no analitzades, a J. VIDAL, "Assaig...", p. 161.

arribar a realitzar-se, però el fet és que vint-i-un anys més tard, a l'agost de 1388, s'acordà *que lo pont de Palomera, en lo camí de Xerta, sie feyt d'argamassa, a coneguda dels procuradors e d'alguns mestres d'obra, los quals los dits procuradors así ajustaran.*

O no s'havia construït al 1367 o és que havia caigut, fet bastant habitual a causa de les enormes crescudes del riu i dels torrents. Així, al 1404, tornem a trobar notícies sobre la necessitat de reparar i adobar, dels béns de la universitat, el pont del camí de Xerta que hi ha prop *l'heretat de l'honorable en Bertran de Robio*: probablement el document es refereix, un altre cop, al pont de Palomera. L'any 1406 el citat *diluvi de la gran aygua* l'enderrocà, i va haver de ser construït pel mestre d'aixa Domingo Ferrer. L'any 1413, novament, s'hagué de fer *lo pont de Palomera, ribarech*, ja que havia estat destruït per una avinguda del barranc i, en aquesta ocasió, queda clarament reflectit que *fon fet de fusta*, amb tota seguretat com al 1406, sota la direcció, una altra vegada, de Domingo Ferrer. Com és lògic, tampoc va ser aquesta la darrera intervenció que hi va haver, durant l'Edat Mitjana, en aquesta estructura. Així, al juliol del 1419 va ser necessari *adobar lo pont de Palomera, envers Sent Bernabéu*, perquè *venia tot*, i a l'agost del mateix any es va veure que s'havia de fer de nou, per tercera vegada sota la direcció de Domingo Ferrer. Fins a finals del 1420, a més, va adobar-se la peixera que hi havia uns metres damunt del pont, que al 1421 estava *podrit e dirruït* i era de fusta. Així, el 2 de setembre de 1421 el Consell de la ciutat proveí *que lo dit pont sia vist per los honorables procuradors, e vist per ells, si'ls apparrà que's deja fer de pedra, que's faça, e ço qui costarà, que's pach dels béns de la universitat e sia pres en compte al clavari*. Estem, un altre cop, en la mateixa situació que al 1367.

No estic segur que aquestes obres es duguessin a terme, ja que no en tenim informació i, després del 1421, només consta, pel que fa a obres al pont de Palomera, que s'havia adobat abans del 12 de juliol de 1443. A més, ha quedat registre que al 1462 va ser arranjat pels mestres d'aixa Antoni Aguat (ponter) i Llorenç Loça. Al 1466 va ser enderrocat a causa de la guerra, i va ser reconstruït, un altre cop amb fusta, per un ampli equip de mestres d'aixa encapçalats pel citat Llorenç Loça, que llavors ocupava el càrrec de ponter, en què també hi havia Bartomeu Salvador i Gabriel Xies, Bernat Pinyana i Joan Escola, que cobraven el mateix salari que el mestre (3 sous i 6 diners diaris, o 1 sou i 10 diners per mitja jornada). Al 1485 tornava a estar trencat, i pareix

que va estar alguns anys sense fer el servei adequat als vianants, ja que al 1487 la ciutat va queixar-se als arrendadors de la sublevació de la ciutat, els quals eren obligats a *tenir en condret lo pont de fusta del barranch de Palomera, perquè pusquen passar, anant e venint, los de Xerta, e altres qui passen per lo camí prop lo riu, e per no trobar pas de pont los anadós e venidós han de entrar per los sembrats, vinyes e heretats dels vehins per poder passar lo barranc*: el manteniment dels ponts de la ciutat ja estava arrendat. La reparació que se'n va fer va ser molt efímera, ja que al març del 1490 el pont s'havia cremat. És probable que la crisi econòmica, iniciada vers el 1450 i molt viva a les darreries de segle, impossibilités la construcció del pont de Palomera amb pedra, fet que potser l'hauria convertit en una estructura una mica més perdurable. Sempre van emprar-se, en canvi, solucions de circumstàncies i, concretament al 1490, la ciutat va decidir donar fusta perquè els veïns i vianants habituals del pont, que l'havien demanada, poguessin construir-lo ells mateixos. Era tanta la pobresa del municipi, però, que es va decidir que *si no-s pot haver fusta de pi, sia donada de la fusta dels albers de la arboreda, lo que mester serà per fer dit pont*. Hi ha moltes més referències d'aquesta mena a la documentació d'època moderna –per exemple, la nova fàbrica del pont de Palomera a la segona dècada del segle XVI era dirigida pel mestre d'aixa Agustí Taraçona-, les quals demostren, alhora, la importància i la precarietat multiseular d'aquest pont¹¹⁸³.

Pel que fa al pont del torrent d'en Solanes (probablement es tracta del barranc el Torrent), que estava *al cap de la orta de Pimpí*¹¹⁸⁴, a la partida de Bitem, sabem que hi va haver plans per tal de construir-lo des del setembre del 1418, moment en què el Consell proveí *que lo pas del barranch del torrent d'en Solanes, al cap de la orta de Pimpí, sia adobat a coneguda dels honorables procuradors*. A l'abril de l'any següent, 1419, els procuradors ja havien anat a inspeccionar l'indret on havia de construir-se el pont, juntament *ab alguns maestres*, i veieren que en aquell *loch necessàriament se ha a*

¹¹⁸³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 8. f. 104v; Llibre de Provisions, 17. f. 34v; Llibre de Provisions, 26 (2n lligall). f. 16; Llibre de Clavaria, 43. p. CXXXXVII; Llibre de Clavaria, 50. p. CXXXXVIII, CCXXXVII; Llibre de Clavaria, 55. s/p; Llibre de Clavaria, 55. p. CLVII; Llibre de Provisions, 31. f. 13v; Llibre de Provisions, 31 (2n lligall). f. 21r-v; Llibre de Provisions, 41. f. 27r-v; Llibre de Clavaria, 83. s/p; Llibre de Clavaria, 84. s/p; Llibre de Clavaria, 98. f. 42v; Registre 2144 (paper); Llibre de Provisions, 63. f. 23r-v; Llibre de Clavaria, 107 (2n lligall). p. 40, 45. Pel que fa a les obres del XVI, a més de les citades, consta, per exemple, que al 1533 els mestres Joan Serrat i Joan Arbonès feren treballs de manteniment. Cfr. J. H. MUÑOZ i S. J. ROVIRA, *Tortosa en temps de Carles I, segons el llibre de rúbriques (1522-1556)*, Tortosa, 2000, p. 15.

¹¹⁸⁴ A l'horta de Pimpí, al camí del mig, existia un altre pont de pedra, *apellat d'en Llagostera*, que va ser adobat l'any 1387. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 24. p. CXI.

fer un pont de pedra, el qual s'havia de pagar *dels béns de la universitat*. Per aquestes mateixes dates, aproximadament, es va calcular que l'obra costaria *bé cent florins*, segons l'opinió dels procuradors i els mestres que els assessoraven¹¹⁸⁵.

Tot i que no hem trobat el contracte que segurament van signar les autoritats locals i el mestre que s'encarregà de la construcció del pont, sabem que aquesta persona va ser el mestre de cases Ramon Domènech, i que es va comprometre a reconstruir-lo a les seues pròpies despeses si queia. Les dates exactes de la construcció ballen una mica, ja que un registre de clavaria datable vers el 28 de juliol de 1419 anota un pagament de 280 lliures i 4 diners per la quantitat *que s'havia despès en fer hun pont de pedra ab argamassa al cap de la orta de Pimpi, al torrent d'en Solanes*, i un altre, de vers el 25 d'agost del 1419, parla de què els procuradors *anaren a veure e senyalar lo pont qui's féu al torrent d'en Solanes*, mentre que al llibre d'obra conservat fragmentàriament sembla que l'inici de les obres se situa precisament el 25 d'agost de 1419¹¹⁸⁶. Sigui com sigui, allò que queda clar a la documentació conservada és que s'hi treballà, aproximadament, entre octubre i novembre de 1419. El mestre, com hem dit, va ser Ramon Domènech, que cobrava 4 sous i 6 diners diaris. A l'agost van obrir-se els solaments de l'estructura (ho van fer Domingo Benedito -2 s, 4 d-, Bernat Brunet -2 s, 4 d- i altres). Acompanyaren habitualment al mestre Pere Vines (2s, 8 d) i Domingo Alcoverre (2 s, 4 d), i esporàdicament Guillem Amat (3 s, 6 d) i Francesc Arbonès (3 s, 6 d). A partir dels volts del 20 de setembre es van fer les cindries, i apareixen nous treballadors: Antoni Domènech (3 s, 6 d), germà del mestre; Domingo Conxello (2 s, 6 d) i Antoni Prats (2 s), que probablement era el mosso del mestre. El 10 de novembre Jaume Sabater va cobrar per *hun tros que reblí de terra, per agualar lo cap del pont* i, també, *per guardar la barracha de començament de la obra fins a la fi*, i el 16 del mateix mes i any Domingo Benedito, Domingo Bosch, Ramon Prades, Joan Fontanet i altres van empedrar el pont. A Jaume Fuster, propietari d'una finca propera al torrent, va ser-li abonada certa quantitat *per les figures que los obrants en lo pont se havien menjades del seu figueral*. L'obra, doncs, estava acabada a mitjan novembre de 1419¹¹⁸⁷.

¹¹⁸⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 30. s/f.

¹¹⁸⁶ Podria ser que els registres de clavaria fossin de l'any 1420, no pas del 1419; també podria ser que simplement fessin referència a la recollida de diners per part de l'obrer i a la presència de les autoritats el dia d'inici de les obres; finalment, cap la possibilitat que les obres que registra el llibre d'obra siguin de reconstrucció.

¹¹⁸⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 54. s/f; Llibre de Clavaria, 55. s/p; Llibre d'Obres Públiques, 6 (3r lligall).

El pont devia caure poc després a causa d'una gran avinguda de l'Ebre, i va haver de ser reconstruït pel mateix equip que l'havia erigit, a despeses del mestre, fet que va causar un gran trasbals a Ramon Domènech, el qual, el 19 d'abril de 1421, es presentava davant el Consell general de la ciutat i demanava ajut¹¹⁸⁸.

De la suplicació d'en Ramon Domènech per lo pont del torrent d'en Solanes. Item, a la suplicació posada per en Ramon Domènech, maestre de cases, dient que com ell hagués fet lo pont del barranch d'en Solanes, al cap de la orta de Pimpí, e acabat, atés que la dita obra era frecha per la gran crescuda del flum de Ebre, qui muntà damunt lo dit pont, lo dit pont se sopà e caygué, e que après ell lo hauria tornat a ses pròpies despeses¹¹⁸⁹, e n'havia sostenguts grans dans e damnatges, perquè demanava gràcia que almenys ço qui de sa ||^{f. 38r} bossa havia bestret en tornar e reffer lo dit pont, li fos pagat, com fos prest e [aparpellat] de donar-ne compte de [tot] per menut; ffonch provehit que açò sia remès als honorables procuradors e prohòmens de les corts, e tot ço que e quant per aquells o per major part de aquells serà fet e determenat, que allò sia vàlit e ferm, e si res se haurà a pagar, que allò sia pagat dels béns de la universitat e sia pres en compte¹¹⁹⁰ al clavari.

Després d'aquest fracàs, però, Domènech continuà treballant assíduament per al municipi i, com hem vist abans, fins i tot fent i adobant ponts¹¹⁹¹. Al 1491 un document notarial esmenta l'existència d'un pont de pedra a l'horta de Pimpí: es possible que el document faci referència a l'obra construïda per Domènech vers el 1420.

Però la més interessant d'aquest grup d'obres és, sens dubte, la construcció i reconstrucció del pont de l'Alcànter, situat en el camí de València, sobre el barranc de Lloret o Sant Antoni, als segles XIV i XV. Tant el canonge O'Callaghan com Pastor i Lluís van dedicar un petit article a aquesta construcció, i el cert és que resulta molt més interessant el del segon que el del primer perquè, mentre que O'Callaghan simplement arriba a la conclusió que el nom de "puente del Alcance" que tenia al segle XIX partia d'una tradició sense fonament real, Pastor i Lluís dóna a conèixer una petita sèrie de documents interessants per a la seua història¹¹⁹².

¹¹⁸⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 31. f. 37v-38r.

¹¹⁸⁹ *Segueix e, ratllat.*

¹¹⁹⁰ *Segueix al clavari, ratllat.*

¹¹⁹¹ Abans hem vist com l'any 1426-1427 construí un pont al camí de Maranxa. Al 1431, amb el seu germà Antoni i d'altres treballadors, va arranjar el *pont del peyró del camí de València*. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 4 (3r lligall). f. 5v-6v.

¹¹⁹² R. O'CALLAGHAN, *Anales de Tortosa*, II, Tortosa, 1887, p. 149-151; F. PASTOR, "El puente de Alcance", dins *La Zuda*, 83 (abril de 1920), p. 51-52.

Situació del pont de l'Alcànter en un plànol del segle XIX

La primera referència que Pastor dona sobre l'existència del pont és de l'any 1330: “allí salieron a esperar a la Reina doña Leonor de Castilla en 25 de Febrero los prohombres del Consejo que no tenían cabalgadura, acompañándola a pie hasta esta ciudad, donde hizo su entrada recién desposada con Alfonso IV el Benigno”. Devia existir abans. La primera referència a la seua construcció, però, no apareix fins al 1365 i, per tant, ens trobem davant una reconstrucció. També va documentar-la Pastor i Lluís, amb l'únic error de la transcripció del nom d'un dels tres pedrapiquers responsables de l'obra: van ser Nadal Roca, Berenguer Oliver i Jaume Cirera, no pas Joaquim Civera. Els dos primers mestres apareixen constantment a les obres de les muralles. El darrer, que als documents sobre el pont apareix citat en primer lloc, també va treballar-hi, però més esporàdicament. Els tres treballaren, també, a les obres del palau reial tortosí, i en la mateix proporció (mentre que Cirera només hi treballa a finals de l'any 1363 fins al 1365, Roca i Oliver hi continuen presents a la dècada de 1370). Es tractava, doncs, de mestres que comptaven amb la confiança de la Corona. Cirera, a més, potser va treballar a les obres de la Seu a la dècada de 1340¹¹⁹³. Abans del setembre de 1365 els tres mestres devien signar un contracte amb la ciutat per a la construcció de pont de l'Alcàntera. Al preu total estipulat inicialment de 3500 sous van afegir-se 17 lliures *per*

¹¹⁹³ V. ALMUNI, *Una fàbrica baixmedieval de gran envergadura. La catedral de Tortosa als segles XIV i XV. Estudi documental* (Tesi doctoral inèdita, UB), Barcelona, 2003, *passim*, documenta un pedrapiquer amb aquest nom actiu els anys 1346 i 1347, però tan sols cobra 1 sou i 6 diners; i un menestral amb el mateix nom cobra, en el període 1348-1349, 2 sous i 4 diners. És difícil assegurar que aquestes tres persones siguin la mateixa.

*ço com ells han ahut a afegir a la obra del dit pont, ultra les mides que eren estades convingudes. Al novembre de 1367, però, no havien acabat lo pont de la Alcàntera segons que eren en covinença ab la ciutat, i el Consell decidí que se'ls paguessin els 90 sous que els restaven a cobrar, axí emperò, que ells sien tenguts de acabar lo dit pont de llurs jornals, solament*¹¹⁹⁴.

Les obres devien concloure's amb èxit, si més no amb un èxit relatiu, i amb el beneplàcit d'ambdues parts, ja que, com hem dit, Berenguer Oliver i Nadal Roca continuaren treballant per a la ciutat molts anys. Precisament Roca, el 2 de maig de 1377, va cobrar 65 sous i 2 diners per haver adobat *lo pont de la Alcàntera, ço és, en cobrir les claus qui eren descubertes e fer emptis a la part davall, entre loguer seu de V jorns, a raó de IIII sous per jorn, e de VI hòmens, a raó de XX diners per dia, e de VIII bèsties qui tiraren pedra e arena obs de la dita obra, a raó de II sous, IIII diners per cascun jorn, e per II cafis de calç, a raó de VI sous, VI diners, e per loguer de alscons ferraments*. El pont va subsistir fins a les grans pluges del 1406, ja que les referències al seu arranjamant l'any 1393, dirigit pel mestre Bernat Aztor, són similars a les del 1377 i, per tant, semblen simplement reparacions en el pont preexistent¹¹⁹⁵.

Al 1406, però, va acabar caient, a causa dels *diluvis* i de les avingudes del barranc, i consta, segons documents recollits per Pastor i Lluís, que el magnífic pont de pedra de la dècada de 1360 va ser substituït per un pont de fusta responsabilitat de Domingo Ferrer, mestre del pont de Barques. Aquest nou pas va tenir una vida efímera. Segons Pastor "el mes de Mayo de 1409, otra barrancada y avenida del río, socavando el puente, produce desperfectos y obliga a enviar para su reparación a 7 maestros y algunos peones auxiliares, costando la obra 2 libras, 9 sueldos, I dinero, según cuenta presentada al Clavario". De fet, segurament s'estava intentant construir, un altre cop, un pont de pedra, ja que al juny de 1410 el clavari tortosí va pagar 32 lliures, 8 sous i 8 diners *a n Ramon Nabas, piquer, per cent trenta-nou pedres picades qui d'ell comprà per ops del pont de la Alcàntera, a rahó de IIII sous, VIII diners per pedra*. Al novembre del mateix any s'anotà una altra despesa, de 68 lliures, 3 sous i 6 diners, per les obres del *pont de l'Alcànter*, en el qual s'havia treballat, segons diu el document,

¹¹⁹⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 8. f. 15r (Transcrit parcialment per F. PASTOR, "El puente...", p. 51), 104v.

¹¹⁹⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 13. p. CLXXVI; Llibre de Clavaria, 29. p. CCVII.

fins al 3 de setembre de 1410. Mentre es treballava en l'obra de pedra, però, sembla que Domingo Ferrer va fer un pontet de fusta *al pont de l'Alcànter per ço que les gents poguessen passar*¹¹⁹⁶.

Aquest nou pont de pedra, si és que va arribar a completar-se, va tenir, també, una vida molt precària. Sabem que vers el 1413 o 1414 s'estava treballant en *adobar e reffer lo pont de l'Alcànter, lo qual se n'havià*¹¹⁹⁷ *lo rech o les grans aygues del barranch de Loret*¹¹⁹⁸, però vista la problemàtica situació d'aquesta infraestructura important, l'any 1415 la municipalitat es va encarregar de contractar un mestre prestigiós, i forà, per a construir el nou pont. Es tracta de Bernat Turó, habitant de Traiguera i autor documentat de la Casa de la Vila de Catí¹¹⁹⁹. Les referències sobre la construcció del pont de l'Alcàntera, a més, ens porten a presentar la hipòtesi que Turó fos el director d'una altra obra relativament important. A l'abril de 1416 Jaume Avella, l'administrador de les obres, rep un pagament per haver anat *a Paníscola per menar lo maestre, entre dues vegades que y anà*. A Peníscola l'obra més destacable que s'estava portant a terme era l'adaptació del vell castell templari en Seu apostòlica. Amb aquesta sola referència no podem assegurar, evidentment, que Turó estigués treballant en aquestes obres. Però cal reconèixer que és ben probable, per un parell o tres de raons: en primer lloc, es tracta de relacionar un mestre important amb una obra important; en segon, el mestre de les obres del castell que havia documentat Milian Boix en aquests anys, Bartomeu Batlle, no era pas un pedrapiquer, sinó un religiós, canonge de Barcelona, que simplement dirigia – administrava– els treballs (similar treball devia haver desenvolupat Jaume Escarp anys abans); en tercer lloc, resulta que Blai Caçador, un dels mestres actius al castell de Peníscola entre 1416 i 1417, també apareix als comptes de l'obra del pont de l'Alcànter, així com a les obres de la Cort de Tortosa, malgrat que hi apareix un cop Bernat Turó ja

---

¹¹⁹⁶ F. PASTOR, "El puente...", p. 51. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 46. p. CLXII; Llibre de Clavaria, 47. p. CXXXXIII, CXXXXI.

¹¹⁹⁷ És a dir, que se l'emportà.

¹¹⁹⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 50. p. CXXXVI, CCXXXVI.

¹¹⁹⁹ Fins a on jo sé, no existeix cap estudi dedicat a la figura de Bernat Turó. Cfr. les dades que se'n coneixen a J. PUIG, *Historia breve y documentada de la real villa de Catí*, Castelló de la Plana, 1953, p. 139-141; A. ZARAGOZÀ, *Arquitectura gòtica valenciana*, 2004 (2a ed.), València, 2004, p. 194. Sobre la Casa de la Vila de Catí, a més, N. DE DALMASES i A. JOSÉ, "Catí", dins *Catálogo de Monumentos y Conjuntos de la Comunidad Valenciana*, I, València, 1983, p. 331-332. També està documentada la seua activitat a la capella de Sant Blai de l'església de la Salsadella: Á. SÁNCHEZ GOZALBO, *Pintors del Maestrat*, Castelló de la Plana, 1932, p. 26.

no hi treballa, l'any 1417. En les dues obres tortosines Caçador va estar a les ordres de l'important mestre ulldeconenc Guillem Çaera¹²⁰⁰.

Una altra fàbrica amb la qual les obres del pont de l'Alcànter van estar relacionades és la de la catedral. Per a començar, el 2 d'abril de 1416 hi ha registrat un pagament *als piquers qui tiraren la gúmena al cap del pont*; aquesta gúmena, segons una anotació del 30 de maig, era la de l'obra de la Seu. Després, al juny de 1416, es van pagar 15 lliures i 18 sous a Berenguer Borràs, prevere, obrer de la Seu, per 20 pedres de motlle i 56 de fil que s'empraren al pont. Aquesta pràctica era habitual a la ciutat. Amb tot, demostra el contacte íntim que hi va haver entre totes les fàbriques de la ciutat i el territori¹²⁰¹. Finalment, *los que levaren los puntals del pont de la Alcàntera* el primer dia de setembre de 1416 van ser, *primo, lo maestro de la Seu, en Guillem Àlvareç i en Guillem Gamiça*¹²⁰². El mestre de la Seu, en aquest moment, encara era Pasqual de Xulbi (de fet,

¹²⁰⁰ Mossèn Manuel Milian Boix va donar a conèixer, bé que confusament, diverses notícies sobre els artistes relacionats amb Benet XIII a Peníscola, entre els quals, com hem dit, apareixen els directors de les obres del castell Jaume Escarp i Bartomeu Batlle, que no eren pas, com jo mateix vaig aduir a l'hora d'estudiar per primer cop la pica del Papa Luna (procedent de Peníscola però present a Tortosa des del mateix segle XV), mestres d'obres, sinó administradors d'obres. Aprofito l'avinentesa no pas per a matisar, sinó per a desmarcar-me gairebé completament de les opinions emeses en aquell desgraciat estudi primerenc, basat exclusivament en allò que donava a conèixer la bibliografia publicada fins a l'any 2000 (i era ben poca cosa) i, fins i tot, per a fer-ho respecte a la fitxa del catàleg que vaig escriure (l'any 2004) per a l'exposició *Paisatges Sagrats* (2005). Ara bé, insisteixo en la convicció que va guiar –i potser, en part, desviar– aquells dos treballs: les obres que s'estaven portant a terme a Tortosa estaven relacionades amb bona part de les fàbriques del seu territori episcopal. I Peníscola no havia de ser una excepció. Encara més, continuo considerant que l'autor de la pica va treballar també als relleus del presbiteri de la catedral. Si es demostra clarament que aquests darrers són obra de Bartomeu Santalínea afirmaré sense problemes una cosa que he negat en dos ocasions: que la pica és obra d'un membre d'aquesta nissaga, cosa que afirma Arturo Zaragoza des del 1994. Cfr. M. MILIAN BOIX, "El papa Luna, Benet XIII, a Peníscola", dins *Jornades sobre el Cisma d'Occident a Catalunya, les Illes i el País Valencià*, II, Barcelona, 1986-1988, p. 87, 90-91; A. ZARAGOZÀ, "La arquitectura gòtica del Maestrazgo en tiempos del papa Luna", dins *Ars Longa*, 5 (1994), p. 99-109; A. ZARAGOZÀ, "Sueños de arquitecturas en el episodio gótico valenciano", dins *Penyagolosa*, 1 (1999), p. 9-18; J. VIDAL, "Una personalitat artística per a Llorenç Reixac", dins *MATERIA. Revista d'Art*, 2 (2002), p. 287-303; J. VIDAL, "Pila del papa Luna", dins *La llum de les imatges, Sant Mateu, 2005. Paisatges sagrats* (catàleg de l'exposició), València, 2005, p. 354-357. Sobre Peníscola i el seu castell cfr., entre altres, M. GARCÍA LISÓN i A. ZARAGOZÀ, "Peñíscola. La ciudad. Castillo y Palacio", dins *Catálogo de Conjuntos y Monumentos...*, p. 14-29. Si es demostrés que Turó no treballava al castell de Peníscola, l'altra obra destacable de la població era l'església parroquial. Cfr. A. ZARAGOZÀ i Y. GIL, "La iglesia parroquial de Peñíscola", dins *La llum de les imatges, Sant Mateu...*, p. 142-151.

¹²⁰¹ El contacte constant entre les diverses fàbriques del bisbat és una de les conclusions bàsiques que es deriven de les recerques de Victòria Almuni a l'Arxiu Capitular. Les meues recerques als arxius de Tortosa i Barcelona apunten en el mateix sentit. Cfr., entre altres, V. ALMUNI, "Tráfec de mestres d'obra, escultors i picapedrers dins de l'àmbit territorial de la diòcesi de Tortosa en la Baixa Edat Mitjana (1340-1450). Aportacions de la documentació de l'Arxiu Capitular", dins M. A. PRADILLA (ed.), *Història i territori a les comarques de la diòcesi de Tortosa*, Benicarló, 2004, p. 11-28.

¹²⁰² Tant Guillem Àlvarez com Gabriel Gamiça han estat documentats per Almuni a les obres de la Seu, concretament a la dècada de 1440, precisament en el moment en què hi apareix Guillem Çaera, que és anomenat mestre de l'obra de la parroquial d'Ulldecona. Cfr. V. ALMUNI, *Una fàbrica baixmedieval...*, I, *passim* (152). Sobre la parroquial d'Ulldecona i la seua relació amb l'arquitectura de l'època cfr. V.

aquest mateix any apareix amb aquest títol a les famoses consultes de Girona), ja que el seu fill Joan, que en va ser mestre major fins al 1458, any del seu decés, encara era citat com a fill del mestre de la Seu el 1417.

Les obres del pont sembla que havien començat abans del 27 de setembre de 1415, com hem dit, sota la direcció de Bernat Turó, malgrat que segurament els treballs avançaren amb força, sobretot, entre abril i setembre de 1416. Al maig de 1416 alguns homes menen una *barca de pedres al pont de la Alcàntera*; entre altres, Salvador Claramunt (4 s), Jover, Ramon Segarra i altres (3 s, 6 d). Al dia següent Martí, fuster, adoba la barca i, com hem vist, es torna la gúmena a l'obra de la Seu. Al juny s'aplega més pedra i ja apareixen treballant diàriament diversos mestres i manobres: Bernat Turó, mestre (5 s, 6 d), Bernat Milà, piquer (4 s, 6 d), Vicenç Rojals, piquer (4 s), Francesc Martí (2 s, 8 d), Çalom (3 s), Gabriel (2 s, 6 d) i altres. Al juliol apareix un tal Francesc Vallserà que cobra *per muntar les pedres de la [ribera] fins al pont* i, al mes d'agost, ven a les obres 1000 quintars de pedra (irregular), calç i *hun arch de pedra piquada* prefabricat, sense que els documents especifiquin quina funció havia d'exercir aquest element. A més, hi ha pagaments a un home *qui tirà les pedres del call stro al rech*, notícia que potser cal relacionar amb les obres del nou carrer del call: segurament la pedra de les cases enderrocades va reutilitzar-se al pont.

Al setembre de 1416, com hem vist, el mestre de la Seu, Pasqual de Xulbi, i altres pedrapiquers, llevaren *los puntals* del pont. Alhora, Domingo Ferrer, mestre d'aixa, Martí, fuster, i els seus fills, començaren a fer tapieres, i apareixen alguns pedrapiquers i mestres de cases treballant-hi: Guillem Ferrer (4 s), Domingo Nabas (4 s) o Ventall (4 s). A més, apareixen despeses per transport de terra i arena. Això concorda amb el fet que a partir d'aquests dies apareix a la documentació el *moro que mena les tapieres*, que és ajudat per Alí (4 s), Abrafim d'Amors (2 s, 6 d), Pere Navarro (2 s, 6 d) i altres. És a dir, de forma similar al que va succeir en la construcció de les muralles, uns mestres -pedrapiquers cristians- s'ocuparen de construir les estructures de carreus, i uns altres mestres -bàsicament musulmans, sobretot els de més categoria professional- s'ocuparen de fer l'obra de tàpia. El 24 de setembre d'aquest any es desapuntala el pont i el 25 s'escombra de pedra i fusta. L'obra ja estava enllestida.

ALMUNI, "L'església parroquial de sant Lluc d'Ulldecona dins del context de l'estil gòtic a la Corona d'Aragó", dins *Rails*, 20 (2004), p. 13-38.

Aquest pont va romandre dempeus menys de tres mesos, ja que el dia 11 de gener de 1417 comencen a anotar-se, en el mateix llibre d'obra, les despeses de la reconstrucció. En aquest cas no es va cercar Bernat Turó per tal de dirigir els treballs, sinó un mestre important que ja havia treballat i tornaria a treballar extensament per a la ciutat: Guillem Çaera. Amb ell, que actuava com a mestre major i cobrava 4 sous i 6 diners diaris (menys, doncs, que Bernat Turó), van treballar, de forma alcatòria, entre els mesos de gener i abril, pedrapiquers (alguns dels quals estan documentats a les obres de la Seu) com ara Jaume Blau (3 s, 8 d), Blai Caçador (entre 3 s, 6 d i 4 s), Jaume Serra (3 s, 6 d), Domingo Nabas (entre 3 s, 6 d i 4 s) i el seu mosso, Joan de Medina (entre 3 s, 6 d i 4 s), Guillem d'Aiguabella (3 s, 6 d), Berenguer Muchner o Mulner (entre 2 s, 6 d i 3 s), Miquel Lorenç (3 s, 8 d), Domingo Guillem (3 s, 8 d), Bartomeu Sentapau (3 s), Pedro de Taraçona (4 s), Antoni Ensenyat (4 s), Pere Gilabert (4 s), Bernat Margenet (4 s), Antoni Martí (4 s), Bernat Busquet (4 s) i l'important Ramon Domènech (4 s), que habitualment és citat com a mestre de cases o, fins i tot, com a fuster. A partir del 12 de febrer Jaume Torroella, fuster, s'encarrega de fer les cindries necessàries per a fer les voltes. Altres treballadors de la fusta relacionats amb aquestes obres són els serradors Cobombro i Ergullós (en altra documentació mestres amb aquests cognoms són citats com a fusters), Amorós, que feia llistons per a les cindries durant el mes de març, i homes la feina dels quals no queda clarament definida, com ara Pedro Esterol (3 s), el fuster Domingo Bonet (4 s) o en Sauquet (3 s). Joan de Xulbi, *fill del mestre de la obra de la Seu*, va cobrar, el 19 de març de 1417, 40 lliures per 220 golfós, a raó de 4 sous per pedra. Els treballs, que van muntar la respectable suma de 601 lliures i 19 sous, estaven pràcticament enllestits a l'abril de 1417. El dia 18 d'aquest mes els procuradors de la ciutat *anaren a metre la clau de la darrera arcada del pont de la Alcàntera*, i el mateix dia pagaren com a bonificació al mestre Guillem Çaera, *per la bona obra que havia feta a la ciutat*, 5 florins.

Dos comentaris: en primer lloc, com en el cas de l'obra construïda a la dècada de 1360 per Jaume Cirera, Berenguer Oliver i Nadal Roca, les referències que la documentació fa de *la clau* d'una arcada podria fer-nos pensar en una obra formada per una calçada que cavalcava sobre unes arcades de creueria. Tenint en compte els ponts medievals que

han quedat en la nostra geografia, penso que aquesta opció és inviable¹²⁰³. La clau hauria de fer referència, en canvi, a la pedra –dovella- central de l'arc, segurament més gran que la resta. En segon lloc, resulta evident que Guillem Çaera és un dels casos, poc nombrosos però no extraordinaris, de mestres medievals que assoliren l'excel·lència i el reconeixement dels seus clients. Segurament aquest bon treball, que va ser gratificat amb 5 florins extra per les autoritats municipals¹²⁰⁴, així com la seua activitat anterior a la ciutat i al territori, li proporcionaren prestigi i per ventura encàrrecs importants. Però aquesta bona fortuna va estroncar-se amb el fracàs de la construcció, l'any 1440, de la font de l'Àngel, la qual, com hem vist en el capítol dedicat a l'arquitectura representativa, no va arribar a funcionar mai correctament i va causar un important litigi a tres bandes entre el mestre, la ciutat i l'administrador de les obres¹²⁰⁵.

El pont construït per Çaera, a més, sembla que va ser veritablement durable. Evidentment, no es pot assegurar sense dubtes, però no consta, fins a la guerra contra Joan II, que se l'hagués emportat alguna barrancada, i la documentació municipal conservada i consultable que he tingut a l'abast simplement registra uns treballs d'empedrament l'any 1455, que foren dirigits per Joan de la Cova. Les notícies sobre

---

¹²⁰³ Hi una extensa bibliografia sobre ponts medievals, la més destacable de la qual, com acostuma a succeir en tot allò que fa referència a la història de l'art i de la tècnica dels segles del gòtic, és d'origen o tema francès: M. N. BOYER, *Medieval french bridges. A history*, Cambridge (Massachussets), 1976; J. MESQUI, *Le pont en France avant le temps des ingénieurs*, París, 1986; J. MESQUI, *Chemins et ponts, lien entre les hommes*, París, 1994. A casa nostra hi ha diversos estudis i moltes referències esparses, especialment sobre exemples concrets. Cfr. la citada síntesi d'A. PLADEVALL i E. RIU-BARRERA, "Els camins, els ponts...", p. 291-296 (amb diversa bibliografia); també Á. SÁNCHEZ GOZALBO, "Ingeniería medieval: Los puentes de Forcall y Todolella", dins *BSCC*, IX/3 (1928), p. 113-114; Á. SÁNCHEZ GOZALBO, "Ingeniería medieval: El «pont trencat» de Morella", dins *BSCC*, XI/4 (1930), p. 211-215; M. NÓVOA, "Los puentes medievales de Cataluña", dins *OP. Revista del Colegio de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos*, 19 (1991), p. 28-43; A. ZARAGOZÁ, *Arquitectura gótica...*, p. 25-28, 200-201; J. F. PI APARICI i F. PONS, "La construcción de un puente en el camino real de Barcelona (Vila-real, 1486-1509): aportación a la obra del Mestre d'obres Pere Compte", dins *BSCC*, LXXVIII, I-II (2002), p. 197-212. Un treball més general és el de J. J. ARENAS DE PABLO, "Los puentes en la Baja Edad Media", dins *Tecnología y Sociedad: Las grandes obras públicas en la Europa Medieval (XXII Semana de Estudios Medievales)*, Pamplona, 1996, p. 111-151; L. GARCÍA BARRÓN, "Fundamentos físicos de la construcción medieval: arcos y puentes", dins A. GRACIANI (ed.), *La técnica de la arquitectura medieval*, Sevilla, 2000, p. 123-136. Resulta especialment interessant la consulta del citat M. T. IRANZO, "Obras públicas: los puentes aragoneses..." Sobre els coneixements tècnics per a construir-los al final del segle XVI cfr. *Los Veintiún libros de los Ingenios y Máquinas de Juanelo Turriano* (Transcripción del manuscrito con Prólogo de PEDRO LAÍN ENTRALGO y Reflexiones de JOSÉ ANTONIO GARCÍA-DIEGO) (2 vol.), Madrid, 1996; LIBRO QUINCE, "De puentes solo de madera"; LIBRO DIECIOCHO, "De cómo se han de hacer las pilas de las puentes de piedra en diversas maneras" (II, p. 445-468, 511-552).

¹²⁰⁴ El fet no és habitual però tampoc excepcional, com ha comentat en alguna ocasió, per al gòtic hispànic, Joaquín Yarza. Cfr. J. YARZA, "Artista artesano en la Edad Media hispana", dins J. YARZA i F. FITÉ (eds.), *L'Artista-Artesa Medieval a la Corona d'Aragó*, Lleida, 1999, p. 7-58 (8-9).

¹²⁰⁵ Tota la informació sobre els ponts de l'Alcàntera construïts entre 1415 i 1417, a AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 6 (2n lligall); Llibre de Clavaria, 51 (2n lligall). s/f; Llibre de Clavaria, 52. p. CLIIII, CLXXII, CLXXXII.

els desperfectes que causà la contesa civil del segle XV no estan del tot clars, però és ben probable que el pont fos destruït i tornat a construir, no només a la dècada de 1460, sinó diverses vegades, fins que a mitjans del segle XIX va ser definitivament enrunat i abandonat¹²⁰⁶.

Ara bé: deixant de banda els exemples concrets, hem de repetir que és evident que els ponts, malgrat la perícia tècnica dels seus constructors, que havien de vèncer grans dificultats per tal d'aixecar-los, i l'orgull que podien representar per a la ciutat, eren elements veritablement importants perquè, com hem explicat abans, permetien la circulació pel terme de la ciutat¹²⁰⁷: en definitiva, perquè eren vies de comunicació que feien possible la vida econòmica i política de Tortosa, una ciutat que era, com no s'ha cansat de dir i repetir amb constància geològica la historiografia local, un "nus de comunicacions, una cruïlla entre Aragó, Catalunya i València, un lloc de pas obligat entre centres –Barcelona, València, Saragossa- més importants". No cal ni dir que aquests ponts estaven inclosos dintre d'una extensa i complicada xarxa de camins, principals i secundaris, de la qual la ciutat va tenir la mateixa cura, o més, que de la xarxa de sèquies¹²⁰⁸.

Tan important va arribar a ser aquest entramat de vies que l'any 1361, abans que a la dècada de 1380 comencés a quedar regulada de forma més o menys clara la figura de l'obrer de la ciutat, ja apareix entre els oficials del municipi el *veedor* dels camins. Concretament, el 12 de setembre d'aquest any el Consell proveeix que *en Guillem Xies sia vehedor e regonexedor dels camins generals de la ciutat, ço és, de la costa de Som e de l'Almatrach e del camí d'Orta e del Coll de l'Alma [...], e aquells camins que ell veurà e regonexerà que face adobar e millorar, que aquells faça adobar e millorar, e açò a cost e messió dels béns de la universitat*. És ben cert que molts anys abans, com a mínim des de la dècada de 1340, els jutges *e mustaçaffs* de la ciutat ja estaven obligats a

---

¹²⁰⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 76. f. LXXXIIIr; Llibre de Clavaria, 84. s/p; F. PASTOR, "El puente...", p. 51.

¹²⁰⁷ En aquest sentit, són interessants les consideracions que fa M. T. IRANZO, "Obras públicas medievales...", p. 231-232, en l'epígraf titulat, significativament, "Construcciones públicas al servicio de los caminos: los puentes".

¹²⁰⁸ En algunes ocasions, en lloc d'ocupar-se'n directament, els procuradors i consellers de Tortosa confiaven en l'actuació dels jurats dels llocs del terme per on passaven els camins. Per exemple, al febrer del 1401, moment en què es pagaren 2 lliures i 4 sous *als jurats del Perelló, qui feren adobar lo camí del Pinar, vers lo Coll de Balaguer*. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 37. p. CXXXVIII.

regonèixer les carreres, axí de la ciutat com del terme. Et si atrobat serà que nengú aja d'aquelles carreres res pres ni ocupat, que·ls dits jutges o mostaçaffs puxen aquells forçar de tornar ço que res ni ocupat serà per algú de les dites carreres¹²⁰⁹. És ben cert, també, que la figura del veedor dels camins no va arribar a establitzar-se dintre de l'àmplia sèrie d'oficials del municipi. I, finalment, també és cert que al 1386, en la primera aparició clarament documentada d'un obrer "general" de la ciutat –no pas d'un obrer d'obres concretes–, s'afirma que s'encarregarà de les obres dels murs e valls, çèquies, camins, pexeres e altres obres i, per tant, resulta que engoleix les atribucions del veedor de camins. Però, alhora, resulta evident que l'aparició primerenca d'aquest oficial demostra l'interès que el Consell tenia per la xarxa de camins de la ciutat¹²¹⁰.

I és que, és clar, les comunicacions són ben importants per a l'economia. Les provisions municipals demostren preocupació pel bon estat dels camins però, especialment, d'aquells camins que resultaven rendibles. Així, diverses notícies, dels segles XIV i XV, parlen de l'arranjament del camí que pujava al Port: aquesta era la via d'arribada de la fusta, tan necessària per al manteniment del pont de Barques i per a les altres obres de la ciutat. Per exemple, el 29 de maig de 1380, s'acordà¹²¹¹:

De adobar los camins dels Ports.

Item, fon provehit que lo camí que munta a la mola de Catí, e lo camí per on és treta la fusta de la vall de la Maçonera, terme d'en Ramon Dezpuig, e altres qualssevol camins dels térmens de la dita ciutat, sien reparats e adobats per ma||nera que profitosament ne puxen passar bèsties carregades, a coneguda dels honrats procuradors, lo qual reparament e adob sia fet dels béns de la dita universitat.

Uns mesos després, al gener de 1381, el Consell de la ciutat va lloar, aprovar i consentir els establiments i acords a què havien arribat *los patrons e mariners de la dita ciutat, de*

¹²⁰⁹ De fet, i com deixa meridianament clar el document, els jutges i mostassafs havien d'assegurar la integritat jurídica de la via pública, més que no pas conservar el que podríem anomenar el seu "suport físic".

¹²¹⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 7. f. 120r; Llibre d'Establiments, 2. f. 94r. Cubeles ha donat a conèixer la relació dels obrers de Barcelona (i, per tant, del Consell de Cent) amb els treballs de millora dels camins que portaven a la ciutat, malgrat que això no implica l'existència d'un veedor de camins. Cfr. A. CUBELES, "L'evolució de les actuacions del Consell de Cent en matèria d'urbanisme al segle XIV", dins *Barcelona Quaderns d'Història*, 4 (2001), p. 132.

¹²¹¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 13. f. 74r-v. Una altra obra important en camins feta pensant en la fusta del Port va ser l'arranjament d'un *gran troç de camí de la costa de la Almatraç, e lo camí de la mola de Catí, per hon ix la fusta de la dita deffesa* realitzat l'any 1403, que va pujar, segons Bartomeu Rius, l'administrador, 107 lliures, 8 sous i 2 diners. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 39. p. CXXXXI.

una part, e en Berthomeu de Bernabé, àlies cognomitat Calamotxa, mariner de la dita ciutat, de la altra part, sobre los camins e ponts adobadors e reparadors e de nou faedors de la dita ciutat fins al gran ribarech a la part deçà, per ço que pus profitosament los sirgants, los vexells e fustes per lo riu amunt, e altres, puxen passar ab menys affany¹²¹². Estava en joc la navegació per l'Ebre, que tants beneficis va donar a la ciutat fins a l'aparició del ferrocarril al segle XIX. En aquest sentit, són destacables els treballs que, entre 1384 i 1385, va administrar als golerons el *patró de barcha* de la ciutat Miquel Escuder. Deu anys després Joan de Frenoy, mestre de la Seu, va anar fins a Port Fangós, que era utilitzat com a port natural, a petició de la ciutat. Suposem que la seua missió era comprovar si era possible aturar el malbaratament d'aquesta important estructura natural causada pels al·luvions del riu: però no ho era. A partir del segle XV els ports naturals de la ciutat van haver de ser el Fangar (l'Ampolla) i, sobretot, la badia dels Alfacs, a l'hemidelta dret¹²¹³. Tortosa, en ser una ciutat d'interior, malgrat que tenia un important port fluvial, sempre va tenir cura dels seus ports marítims, de la seua costa, de forma similar a València, que també estava situada a certa distància del mar, però de forma ben diferent a ciutats costaneres, com ara Ciutat de Mallorca o Barcelona. Ara bé: les condicions naturals que imposava el curs del riu, amb el seu Delta, no van permetre mai, fins a l'època contemporània, que es creés un espai urbà a la zona dels seus ports de mar, cosa que sí que va succeir a València¹²¹⁴.

Una última cosa per acabar amb els camins: moltes vegades els *mals pasos* que s'hi podien trobar eren adobats per persones sense o amb poca qualificació professional; altres vegades, però, quan les reparacions eren més importants, en van ser responsables mestres –d'aixa, de cases o obrers de vila– de més o menys prestigi que treballaven generalment per a la ciutat; i, el que és més interessant, els mestres no només construïen i adobaven els ponts i camins sinó que, d'acord amb els procuradors, decidien el seu traçat i, segurament, els dissenyaven. Posem un exemple i mig: al 1367 els prohoms

---

¹²¹² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 13. f. 100v-101r.

¹²¹³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 21. p. CXVIII, CLXXX, CLXXX; Llibre de Clavaria, 30. p. CLXXXIII.

¹²¹⁴ Sobre el grau de València, que com els ports marítims de Tortosa va tenir problemes a causa dels al·luvions del riu, i sobre el procés de formació del seu espai urbà, cfr. J. V. BOIRA i A. SERRA DESFILIS, *El grau de València. La construcció d'un espai urbà*, València, 1994. Els autors assenyalen, al meu entendre encertadament, que el govern municipal valencià era ben conscient de la importància que tenia per a la ciutat el desenvolupament del comerç, i la vinculació que aquesta activitat tenia amb "un port necessitat d'obrir-se a l'exterior" (p. 23). Penso que l'afirmació és perfectament intercanviable amb el cas tortosí.

Guillem Barberà i Berenguer París es desplaçaren, *ensemps ab la un dels procuradors de la ciutat e un maestre*, a *veure e regonèxer* si per la dreuera que des de la Costa de Som passava a Aldovesta s'hi podia fer un *camí bo*. La decisió "política" estava en mans de les oligarquies urbanes. La decisió "tècnica", però, estava en mans d'un mestre, en aquest cas, anònim. El mig exemple és molt posterior, de darreries del segle XVI, i el control "polític" de l'obra sembla que ja no incumbeix a la ciutat, sinó a la monarquia, però mostra clarament com els mestres en els oficis de la construcció, fins i tot els més excel·lents i els encarregats de les obres dels edificis més sumptuosos, treballaven també fent i dirigint obres de ponts i camins: Martín García de Mendoza, mestre de la Seu de Tortosa, juntament amb Pedro del Yermo, nebot de Juan de Herrera, mestre de l'Escorial, construïren la carretera de Tivissa abans del 1611¹²¹⁵.

9.2.- Dintre, a la ciutat: empedrades, carrers, places i clavegueres

Si la ciutat s'encarregava d'articular el paisatge del seu terme, controlant les xarxes de ponts, camins i sèquies, resulta obvi que també s'encarregava d'articular el paisatge específicament urbà. Hem vist extensament en els capítols anteriors que el Consell exercia el control jurídic de l'urbanisme i de la construcció, imposava —o ho intentava— la seua influència sobre les noves edificacions, ja fossin públiques, ja fossin privades, i, en definitiva, va ser l'administració que, en més mesura, va marcar l'aspecte del municipi, amb una extensa activitat que, com a Barcelona¹²¹⁶, va tenir dues grans línies d'actuació: la dotació d'infraestructures i serveis i la millora i ordenació d'espais públics, a part de les actuacions representatives, grans o petites. En aquest sentit, i a banda del que actualment anomenem monuments (edificis, fortificacions, fonts...), que són els aspectes potser més espectaculars d'aquesta activitat, és important tenir en compte l'actuació del Consell sobre el carreratge, les clavegueres i els ponts del nucli urbà. En aquest sentit, cal cridar l'atenció que, com ha estudiat E. Guidoni, el concepte de bellesa de la ciutat tenia el seu fonament en l'anàlisi de la forma urbana, considerada en conjunt i considerant els seus elements constitutius (carrers, places, edificis) aïlladament. Per aquesta raó els carrers rectes i amplis eren considerats bells; i per

---

¹²¹⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 8. f. 69r. La informació sobre la carretera de Tivissa apareix al procés de petició de ciutadania honrada del mestre Mendoza. Cit. J. VIDAL, "Assaig...", p. 156.

¹²¹⁶ A. CUBELES, "L'evolució de les actuacions del Consell de Cent en matèria d'urbanisme al segle XIV", dins *Barcelona Quaderns d'Història*, 4 (2001), p. 128-145.

aquesta raó els edificis públics representatius eren sempre pensats per integrar-se en el seu context. No pretenem fer, aquí, un estudi exhaustiu sobre tots i cadascun dels carrers de la ciutat, la toponímia urbana i l'evolució de la trama urbana al llarg del temps, entre altres raons perquè ens manca la informació, absolutament necessària, que han d'aportar els arqueòlegs, sinó, com acabem de dir, posar de relleu l'activitat de la universitat tortosina en l'articulació del paisatge urbà¹²¹⁷.

En primer lloc, cal destacar el fet que la ciutat decidia i intervenia, de vegades després de la petició dels ciutadans, no tan sols sobre l'estat del carreratge, sinó també sobre la seua forma, sobre el seu traçat. En aquest sentit, és destacable la remodelació d'un carrer al barri de Remolins, situat entre l'alberg d'en Joan Pinyol i els banys vells, sembla que aproximadament a la zona on avui hi ha les instal·lacions, ja en desús, de la Cooperativa Agrícola Santiago. El 18 d'abril de 1439 alguns habitants del barri proposaren en sessió de Consell *que la paret, que és dels banys vells, a Remolins, qui és davant l'alberch d'en Johan Pinyol, com lo carrer stiga fort lejament, e si la dita paret se redreça faria ennoblir la ciutat, e lo carrer se miraria de lonch a lonch, e s faria ab poca messió*. El Consell, per la seua part, decidí remetre l'assumpte a l'enteniment dels procuradors i alguns prohoms. Dos dies després, el 21 d'abril, hi va haver una nova provisió municipal sobre aquesta qüestió:

De la ajuda que demanen los de Remolins per enderrocar e tornar atràs les parets
dels banys vells de Remolins.

Vista la suplicació posada en lo Consell prop passat per los de Remolins, dients que com la paret dels banys vells, qui és davant l'alberch d'en Johan Pinyol, estiga fort lejament e que si s'enderroca e torna atràs, tot lo carrer se n'embellirà, e lo carrer se mirarà de llarch a llarch, si per la ciutat hi era feta qualche ajuda, com los vehins e altres hi entenguen a pagar en fer la dita obra. E açò sia stat remès als honorables procuradors e prohòmens, per los quals lo primer dia de maig, en la sala del spital de la dita ciutat, per los honorables en Bernat Pinyol, en Pasqual Curto e en Johan Montornès, procuradors, e n Lois Garidell, n'Aliot de Garret, en Pere Palau, en Johan Jordà, en Pasqual del Vilar, en Johan Pinyol e en Pere Codorniu, hoïdors de comptes, als quals és stat remès. Ffonch delliberat

¹²¹⁷ Inspirant-se, bàsicament, en els escriptors valencians que han estudiat extensament les disposicions urbanístiques del Consell de la ciutat del Túria, i tenint en compte el llibre de les *Costums*, ja ha parlat d'aquesta qüestió, però sense donar dades específiques (el mateix autor afirma que "els Manuals de Consells, amb els acords de govern de la ciutat, serien una font documental clau per a conèixer els ideals urbanístics dels grups dirigents de la Tortosa baixmedieval amb el reflex en la forma urbana, qüestió que quedaria per esbrinar"), M. A. BAILA, *La ciutat de Tortosa. Evolució de l'espai urbà*, Vinaròs, 1999, p. 84-93 (per als segles XIV-XV), 151-156 (per al segle XVI). Sobre la formació de l'estètica urbana a l'Europa medieval, cfr. especialment E. GUIDONI, *Storia dell'urbanistica: il Duecento*, Roma-Bari, 1989, p. 320-328.

que dels béns de la universitat, per fer la dita obra, sien donats al dit en Johan Pinyol onze florins. Emperò, que lo dit en Johan Pinyol haja càrrech de fer-hi contribuir los vehins, aquells que porà. E si res porà cobrar, que torn a la ciutat almenys cinch florins.

El 17 de novembre de 1440 Joan Pinyol va rebre 10 dels 11 florins promesos *per la obra del carrer de Remolins e dretament del carrer davant casa sua*. El Consell, doncs, afavorí aquesta intervenció, que estava encaminada a *ennobrir la ciutat* mitjançant l'embelliment d'un carrer que s'havia de fer recte i ample, per tal que es pogués mirar *de llarch a llarch*. En definitiva, i com després comentarem específicament, a Tortosa se cercava un ideal de decòrum urbà assimilable al de moltes altres ciutats de l'Europa medieval. Com hem vist abans, en cap cas no es parla, però —cosa que sí que succeeix en diverses capitals de la Corona fundades sobre antigues ciutats andalusines—, de la necessitat d'eliminar el passat “morisc”¹²¹⁸.

Una altra intervenció directament relacionada amb la bellesa i el decòrum de la ciutat, de la qual ja hem fet alguns comentaris en parlar de la construcció de la Cort del Veguer, és l'enderrocament del *cantó de l'alberch d'en Johan Segur*. En les obres d'ampliació d'aquest edifici representatiu, a inicis de la dècada de 1430, s'acordà que es comprès l'esmentat alberg privat i que es fes una *paret dreta, axí o semblant que és la de la Cort, e que no y haja envà fins en la sobirana cuberta*. Un altre document especifica *que sia feta la paret, axí com la paret de la Cort, en manera que sia tota la paret equal*, cosa que recorda —entre altres— la reglamentació relativa a la construcció per a la *Ripa Maris* de Gènova per tal de donar una imatge unitària al frontispici que donava al port¹²¹⁹. El Consell municipal tortosí, a més, s'assegurà que els veïns, aquells *qui n'embellexen ses portalades*, paguessin part de la intervenció. Malgrat que els treballs a la Cort ja s'havien enllestits, aquestes obres no es poden donar per acabades fins al 1435. El 14 de juny d'aquest any la vídua de Joan Segur va demanar que se li pagués el valor de la part de l'alberg que havia estat enderrocat. El Consell, *atés que lo dit alberch s'és millorat, segons és stat vist per los maestres qui hi ha donat juhi*, va

---

¹²¹⁸ La documentació sobre la intervenció a Remolins, a AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 39. f. 37v, 40r; Llibre de Clavaria, 64. p. CLXXX. Sobre l'ideal de decòrum urbà a l'Europa medieval, en especial en referència a Itàlia, cfr. V. FRANCHETTI, *Historia del urbanismo. Siglos XIV y XV*, Madrid, 1985, p. 35-50; E. GUIDONI, *Pulchritudo civitatis: statuti e fonti non statutarie a confronto* (recurs electrònic, www.storiadellacitta.it).

¹²¹⁹ Cfr. L. GROSSI i E. POLEGGI, *Una città portuale del Medioevo*, Gènova, 1980. Cit. V. FRANCHETTI, *Historia del urbanismo...*, p. 42.

decidir que només li fossin donats els *cinquanta florins a ella adjudicats, e que li sien adobades les finestres*. Els oligarques que dominaven el govern de la ciutat es recolzaven, una i altra vegada, en l'autoritat dels tècnics, dels mestres¹²²⁰. Nogensmenys, el cas tortosí, en aquest punt, és equiparable al de València, ciutat en la qual Joan del Poyo, l'important mestre que segons Serra Desfilis va fer canviar substancialment el càrrec de mestre de la ciutat, va dedicar-se sovint a la taxació de les cases que havien d'ésser enderrocades totalment o parcial en el procés d'embelliment urbà que es va viure en aquelles latituds, malgrat que, com ja hem assenyalat, això no va suposar, a la ciutat de l'Ebre, la creació d'un càrrec municipal¹²²¹.

Però, a banda d'aquestes intervencions relacionades amb el decòrum –amb la bellesa i la noblesa de la ciutat- també n'hi havia, i moltes, de relacionades amb la seguretat de la població i amb la necessitat facilitar el trànsit de persones, cavalcadures i carros. Entre moltes altres és el cas, per exemple, d'una decisió del Consell de la ciutat que va tenir lloc el 18 de desembre de 1361, segons la qual havien d'ésser enderrocades *aquelles roques de Balaluch*, és a dir, del turó del Sitjar, *que estan perillosament sobre lo carrer d'en Passamar, a cost e messió de la ciutat*. En el mateix sentit es pronuncià el Consell el 25 de febrer de 1386: *fon provehit que dels béns de la dita universitat sia remoguda e levada la rocha que és cayguda a Vinpeçol, en lo camí, e non poden passar les gents per lo camí*. I és probable que l'enderrocament dels *archs de l'alberch de Trayguera*, relacionat amb l'arranjament del camí de la Costa del castell al febrer de l'any 1400, tingués lloc a causa que embargaven el pas¹²²².

En les planes que hem dedicat a la contribució municipal a les construccions religioses de la ciutat hem vist com una de les actuacions més importants del municipi respecte a les esglésies de Sant Jaume i Sant Nicolau va ser reparar el mur que evitava que les crescudes del riu afectessin aquestes construccions. En la mateixa zona, però uns metres més al nord, va decidir fer-se, l'estiu de l'any 1380, un *adop de la argamassa, davant lo call*, concretament del call vell, aquell que estava riberenc al riu. El fet és que, *per lo perill en què estan los passants davant lo call dels juheus, per la argamassa que y ha*

---

¹²²⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 36. s/f; Llibre de Provisions, 37. s/f.

¹²²¹ A. SERRA DESFILIS, "Al servicio de la ciudad: Joan del Poyo y la práctica de la arquitectura en Valencia (1402-1439)", dins *Ars Longa*, 5 (1994), p. 111-119.

¹²²² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 7. f. 10r; Llibre de Provisions, 16. f. 50v.

enderroquada lo riu, la ciutat va proveir que dels béns de la dita universitat sien donades en lo dit adob vint lliures, emperò, en aquesta forma: que·ls juheus se hajen obligar de obrar e fer tornar la dita obra de la scala fins llà on serà conegut per los honrats batle, procuradors e en Bernat Garidell e en Guillem Macip. No sabem, però, si l'obra es va arribar a realitzar, ja que no en tenim cap informació i, a més, el 5 d'agost de 1386 el Consell de la ciutat decidí novament que sia adobat ço que és enderroquat davant lo call, en los dos portells que y són de argamassa, bé, segons se merex, a coneguda dels honrats procuradors de la dita ciutat. Emperò, que·ls juheus, si alguna cosa hi ha proferta donar, o y són tenguts per justícia fer-hi alguna cosa, que allò hajen a donar e pagar, e lo dit adob, o ço que li'n pervendrà, sia pagat dels béns de la dita universitat. En aquesta ocasió sabem clarament que l'obra, administrada pel prohóm Guillem Terill, va arribar a fer-se, i que la ciutat, a petició dels adenantats de l'aljama, féu gràcia a la comunitat jueva de les impositcions del vi i de la carn, per aquelles millors maneres que·ls parrà, emperò, que ells hajen a fer de present alguna cosa en ayda de la obra que·s farà davant lo call. Els treballs van estar en marxa fins als volts del mes de maig de 1387¹²²³.

En relació amb la seguretat dels veïns de Tortosa, va ser destacable la construcció d'un estellador al barranc del vall *per profit e utilitat dels alberchs de la pobla de Muncada, del Censal d'en Costa, del carrer de Muncada e del Carrer Ample*. En data indeterminada els veïns demanaren, concretament, que *fos fet un stellador al cantó de l'alberch d'en Ramon de Mur, per ço que com lo Vall, al barranch de la [...] vengués gros, que les aygües vagen per lo Vall avall e no puxa pendre per los altres carrers*. I el 22 de novembre de 1424 el Consell decidí *scombrar lo Vall i metre stellador al cantó d'en Ramon de Mur: Item, com lo Vall, partint del portal del mur de la Scorxeria, venint avall fins a la torra d'en Formiga, sia molt riblert de terra e bassures, entant que si no y era e és provehit, e lo barranch venia, que l'aygua hiria per lo carrer de Muncada e per los carrerons del Censal d'en Costa, e seria molt perhilós, que moltes cases que són dolentes allons per l'aygya no s'enderrocassen, e lo dit Vall sia stat vist per los honorables procuradors e batle e d'altres prohòmens, e sien vists los perills e dans que se'n porien seguir. Per ço fonch provehit que lo dit Vall sia scombrat en los lochs necessaris, e que lo dit stellador si mes, e posat en lo dit cantó del dit en Ramon*

¹²²³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 13. f. 79r; Llibre de Provisions, 16. f. 82r, 96v; Llibre de Clavaria, 22. p. CXXIII; Llibre de Clavaria, 23. p. CLXII, CCIII, CCXVI.

de Mur, e-n sien fetes taules e comandes en cert loch per [obujar] al dit sinistre, e que ço que costarà tot, sia pagat dels béns de la universitat e sia pres en compte al clavari. Al 1455 l'estellador, encara avui parcialment conservat, va haver de ser adobat¹²²⁴.

Una de les pedres de l'estellador del Vall (2005)

Detall de l'estellador del Vall (2005)

Les empedrades que es feien als carrers, polsosos en èpoques seques i de seguida plens de fang amb la caiguda de quatre gotes, tenia una motivació diversa: es donava prestància i noblesa a l'aspecte de la ciutat, en evitar que els carrers esdevinguessin fangals en temps de pluja (un document diu, literalment, que s'empedraven *alscuns carrers fort sutzeus en temps de plujes*; és a dir, amb aquesta intervenció s'aconseguia decòrum per a la ciutat), i, a més, es facilitava el trànsit interurbà. D'empedrades n'hi ha de registrades a la documentació municipal tot al llarg dels segles XIV i XV¹²²⁵, i consta

¹²²⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 32. f. 3r, 16r; Llibre de Clavaria, 76. f. LXXVIIIv.

¹²²⁵ Malgrat que no es pot considerar que les empedrades siguin una pavimentació gaire luxosa, el fet és que a València sembla que eren poc habituals i, més aviat, pareix que els carrers eren, en la seua major part, simplement de terra. En aquests sentit, el professor Serra Desfilis ha documentat el treball d'un mestre tan important com Joan del Poyo dirigint la tasca d'*adobar e aplanar los carrers de la ciutat* (A. SERRA DESFILIS, "Al servei de la ciutat...", p. 114). A Saragossa, sembla que quedaven alguns carrers pavimentats d'època clàssica, però pocs (M. I. FALCÓN, "Sanidad y beneficencia en Zaragoza en el siglo XV", dins *Aragón en la Edad Media*, III, Zaragoza, 1980, p. 184). Segons ha recollit Franchetti, tampoc a

que se n'encarregaren mestres com ara Bernat Gual, Ramon Domènech i el seu germà Antoni Domènech, entre altres. Però és en dos moments concrets, entre 1385 i 1386, primer, i entre 1444 i 1450, després, que aquests treballs foren més intensos i, segurament, arribaren a bona part dels carrers de la ciutat, malgrat que encara ens sigui impossible determinar exactament quines zones del nucli urbà van ser incloses en aquestes intervencions. Al les del segle XIV van tenir la responsabilitat de les obres, com a administradors, els prohoms Ferrer del Mas i, especialment, Guillem Terill. Al segle XV possiblement l'obrer va ser Pere Gaçull, i consta el nom de tres enigmàtics mestres, tots estrangers, que s'encarregaren de la materialització dels treballs: *Felipo, maestro d'enpedrar, mestre Anthoni de França*, o Antoni Francès, i *mestre Joan de França*.

Pel que fa a les despeses, malgrat que les *Costums* afirmaven que eren els veïns els responsables de la reparació de les "carreres públiques" tocants als seus albergs, sabem que es repartien entre els veïns i la universitat, normalment dos terços els primers i un terç la segona. Algunes vegades, però, els veïns afirmaven que no tenien la capacitat de fer front a la despesa i la ciutat es feia càrrec de la meitat del cost total de l'obra. Això va succeir vers el 27 d'agost de 1444, com es desprèn de dues provisions municipals d'aquesta data, redactades gairebé en els mateixos termes. Aquest dia els veïns es presentaren al la sessió de Consell i afirmaren que el seu carrer, *del cantó de l'alberch d'en Sibil fins a les Taules noves*, era *plaça comuna, hon se acostumen fer los encants, a les festes, de robes dels ciutadans e altres, e sia de gran amplària, que munta més que non ningun carrer, e seria massa carregós als veïns qui affronten ab la dita plaça*. És a dir, es tracta del sector corresponent als actuals carrer i plaça de l'Àngel i, com hem dit, la ciutat va decidir pagar la meitat de la despesa, per tal que l'obra arribés a fer-se convenientment. Amb tot, el mateix dia es va decidir que les obres continuessin *fins al*

França era habitual que al segle XIV els carrers de les ciutats estiguessin pavimentats, "incluso en las fases de prosperidad económica y social [...] Por ejemplo, para pavimentar las principales calles de Dijon fue necesaria, en 1375, una ordenanza impuesta enviada al síndico de la ciudad por la duquesa Margarita (que en aquel momento suplía al rey Felipe el Osado) en la que la regente lamentaba el hecho de que la ciudad estuviera llena de inmundicias y excrementos, hasta el punto de hacer difícil el paso por las calles tanto a pie como a caballo. En el texto, la regente establecía también la imposición de tasas especiales de urbanización, pero en 1390 Felipe el Osado tendrá que lamentarse también de los mismos defectos"; el mateix autor ha subratllat que "un dato esencial en las descripciones y en las crónicas de las ciudades italianas de los siglos XIII y XIV es la satisfactoria puntualización de que las calles estaban pavimentadas. Esta condición implicaba otra: a la pavimentación de las calles debía corresponder también un sistema de canalización y regulación de aguas pluviales y residuales" (V. FRANCHETTI, *Historia del urbanismo...*, p. 41, 42.). A la Barcelona del segle XIV hi ha documentat, també, l'empedrament de carrers al segle XIV (A. CUBELES, "L'evolució de les actuacions del Consell de Cent...", *passim*).

portal de frares menors (per tot el Coll de Sant Joan), *pagant-hi la ciutat lo terç e los vehins les dues parts*. El mestre d'aquestes empedrades va ser el citat Felipo¹²²⁶.

Pel que fa a l'existència d'actuacions ideològiques i marginadores de minories sobre el carreratge, clarament demostrada en ciutats com ara València¹²²⁷, cal repetir que l'única vegada en què la ciutat de Tortosa va actuar de forma evident, fent servir l'urbanisme, contra una de les minories religioses que hi habitaven, va ser contra l'aljama dels jueus; no pas, com està documentat a la ciutat del Túria, contra la comunitat musulmana. A més, és important tenir en compte que això va succeir l'any 1416 en unes circumstàncies molt especials, tot just acabada la Disputa de Tortosa, amb tot el que aquesta suposada controvèrsia teològica va comportar per a la comunitat jueva. Concretament, es va construir un carrer, completament recte i encara avui conservat, si és correcta la identificació que en va fer Albert Curto amb l'actual carrer de la Vilanova, que va destruir la fesomia i moltes cases del call nou de Tortosa¹²²⁸.

Segons diu una provisió municipal del primer dia d'abril de 1416, titulada *De travessar o fer novell carrer en lo que solia ésser call, s'especifica que el nou carrer faedor en lo call, travessant, de l'alberch qui fonch de n'Altadill vers lo carrer del forn del mercat, o per allí hon pus proffitosament passar porà*, havia de fer-se sota la responsabilitat dels

---

¹²²⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 8. f. XXViv; Llibre de Clavaria, 19. p. CCXVII; Llibre de Clavaria, 20. p. CLXVIII, CLXXXVI; Llibre de Clavaria, 21. p. CLXXXII, CLXXXII; Llibre de Clavaria, 22. p. LXXXVIII, CXVI, CCVIII, CXXI, CXXXIII, CCXVIII, CCXX, CCXXIII; Llibre de d'Obres Públiques, 2 (1r lligall); Llibre de Clavaria, 27. p. CLII; Llibre de Clavaria, 49. p. CCXI, CCXII; Llibre de Clavaria, 50. p. CLXXXVI; Llibre de Clavaria, 54. s/f; Llibre de Provisions, 30. s/f; Llibre de Clavaria, 55. s/f; Llibre de Clavaria, 56. p. 120; Llibre d'Obres Públiques, 13 (4t lligall). f. 9r ss; Llibre de Provisions, 35 (2n lligall). f. 23v; Llibre de Clavaria, 63. p. 162-163; Llibre de Provisions, 41. f. 179r; Llibre de Provisions, 42. f. 28r; Llibre de Clavaria, 67. *passim*; Llibre de Clavaria, 68. *passim*; Llibre de Clavaria, 69. *passim*; Llibre de Clavaria, 70. *passim*; Llibre de Clavaria, 71. *passim*; Llibre de Clavaria, 72. *passim*.

¹²²⁷ Cfr., entre molts altres treballs, A. SERRA DESFILIS, "La belleza de la ciudad. El urbanismo en Valencia 1350-1410", dins *Ars Longa*, 2 (1991), p. 73-80; M. FALOMIR, "El proceso de cristianización urbana de la ciudad de Valencia durante el siglo XV", dins *Archivo español de arte*, 254 (1991), p. 127-139; A. SERRA DESFILIS, "El portal de la Quart y la arquitectura valenciana del siglo XV", dins *Boletín del Museo e Instituto Camón Aznar*, LII (1993), p. 189-206; A. SERRA DESFILIS, "El Consell de Valencia y el Embelliment de la ciutat", dins *Primer Congreso de Historia del Arte Valenciano*, València, 1993, p. 75-85; M. FALOMIR, *Arte en Valencia, 1472-1522*, València, 1996, p. 84-96; A. SERRA DESFILIS, "Nuevamente cristiana, bella y atractiva. La ciudad de Valencia entre los siglos XIII al XV", dins *Historia de la ciudad*, I, València, 2001, p. 63-75. Tractarem sobre aquesta qüestió en el capítol dedicat a la contribució municipal a les construccions religioses i privades.

¹²²⁸ Sobre la Disputa, cfr. A. PACIOS, *Disputa de Tortosa* (2 vol.), Madrid-Barcelona, 1957. Hi ha un treball que, entre altres coses, intenta descriure l'ambient de la Tortosa de la Disputa: R. SALVADÓ, "Els conversos tortosins i la Inquisició", dins *Recerca*, 3 (1999), p. 51-92 (55-61). La identificació del carrer del call amb el carrer de la Vilanova a: A. CURTO, "Topografia del call jueu de Tortosa", dins *Recerca*, 3 (1999), p. 23.

honorables procuradors e pròmens dejús scrits, los quals, tots o la major part de aquells, hi facen totes aquelles bones provisions e ordinacions per metre en presta execució lo passament del dit carrer que hi seran útils e necessàries, e ço que's despendrà e costarà per passar lo dit carrer, sia pagat dels béns de la universitat e pres en compte al clavari. S'ha conservat el llibre de comptes d'aquestes obres, i, per tant, hi ha registrats els mestres, fadrins i manobres que participaren en l'enderrocament de cases i construcció del carrer. Apareixen alguns dels mestres més importants d'entre els que acostumaren a treballar per a la ciutat durant el primer quart del segle XV, i més enllà, com ara Ramon Nabas, un jove Bernat Gual, els germans Ramon i Antoni Domènech, Guillem Çaera o Domingo Genís (són tots els que cobren entre 3 sous i 6 diners i 5 diners diaris). A aquests cal afegir dos mestres musulmans de gran rellevància: Salpico, *lo prom* (4 sous i 6 diners diaris) i Salpico, *lo fill*¹²²⁹.

La creació, reforma o ampliació de places va ser una altra de les actuacions que, dirigides pel Consell, va donar forma a la ciutat "gòtica"¹²³⁰. El llibre de les Costums parla de sis places a la ciutat del dos-cents, algunes de les quals resulten irreconeixibles a la documentació dels segles XIV i XV. És probable, però, que hi apareguin amb un altre nom. Més enllà d'aquesta qüestió, allò important és el fet que les Costums ja defineixen clarament que "totes les plaçes de la ciutat són a comunal ús de la senyoria e dels ciutadans, e dels habitants, enaxí que poden aquí posar lurs fustes e moltes, e fer leyens e altres coses, en tal manera que aquí no puxen fer cases ni altre hedifici per que ls comunal ús se puxe enbargar"¹²³¹. De fet, a la ciutat medieval una plaça podia ser, simplement, l'eixamplament d'un carrer o l'expropiació d'un espai per a ús comunal. Així, per exemple, el 23 de febrer de 1384 es pagaren 2 lliures i 15 sous *per manament dels honrats procuradors, a-n Berthomeu Aguilar, los quals avia meses en la obra de les taules velles, que la ciutat se pres, e féu-ne plaça*¹²³².

Una intervenció important, en aquest sentit, va ser la del *cap de la Croera*, indret que probablement hem d'identificar amb la plaça de la Croera o dels prohoms, situada entre

¹²²⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 29. s/f; Llibre d'Obres Públiques, 3 (1r lligall).

¹²³⁰ També va ser així a moltes ciutats de la Corona, com ara en els casos ben documentats de València o Barcelona (Cfr., entre altres, A. SERRA DESFILIS, "La belleza...", p. 74-76; A. CUBELES, "L'evolució de les actuacions del Consell de Cent...", p. 136-138).

¹²³¹ *Costums de Tortosa* (Ed. J. MASSIP), Barcelona, 1996, p. 5 (Llibre I, Rúbrica I, 1.1.3).

¹²³² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 20. p. CLXX.

la Seu, la Cort del Veguer i la Casa de la ciutat, és a dir, al bell mig del que Baila ha anomenat la “diagonal del poder”¹²³³. Que la intervenció va ser important i, segurament, polèmica, ho demostra el fet que es van “perdre” *les provisions ja fetes dies ha sobre lo derrocament faedor de les archades del cap de la Croera*. El 5 de març de 1394 es va decidir que, *si no's podien trobar les escriptures, les dites arcades sien derrocades dels béns de la universitat, a coneguda dels honrats procuradors, e que totes messions que s'i faran sien preses en compte al clavari*. Les obres, *axí de deffer com de fer, com de esmenes que foren fetes a alguns en diners*, costaren la respectabilíssima quantitat de 328 lliures, 8 sous i 11 diners. I, com que eren importants, els procuradors, que eren els que tenien el control jurídic de la intervenció, comptaren amb l'assessorament de *Johan de Frenoy, mestre de la obra de la Seu*, i del fuster Andreu Tranxer, que entre abril i maig de 1394 cobraren diversa pecúnia *per alguns treballs que [havien] sostengut per la ciutat en veure e regonèxer les obres de la Croera*¹²³⁴. Un altre cop ens ve al cap la figura de Joan del Poyo i la seua activitat com a assessor dels jurats de València¹²³⁵.

Pot posar-se en relació amb la creació d'aquests espais més amplis i regulars el ja citat traçat rectilini de carrers i el tancament o adob d'atzucacs i carrerons. D'això darrer hi ha nombrosos exemples al llarg dels segles i, per posar dos exemples, podem treure a col·lació els treballs administrats pel verguer Pere Correguo al juny de 1405, consistents en cloure un *carreró qui devalla de la Costa dels capellans*, o els que es van dur a terme, al novembre de l'any 1370, en un carreró on es feien *moltes sutzures*. Evitar la brutícia era un altre dels punts importants, a tot Europa, per a aconseguir el decòrum de la ciutat¹²³⁶. Que al 1557 Cristòfol Despuig s'interessés pel tema (escriu, concretament: “a estos senyors que tenen càrrech del regiment, que d'eixò y de moltes altres coses que a l'ornato y policia de aquest poble convenen, tinguen major cuidado y diligència que fins avuy han tingut; mil voltes los he romput lo cap [...] que fesen levar aquestes eixides que tan mal pareixien a la vista y tan contràries són a la salut y que fesen llevar també les mundícies que y à tantes [...] y jamay só estat oït”¹²³⁷) no és, doncs, mostra

¹²³³ M. A. BAILA, *La ciutat de Tortosa...*, *passim*.

¹²³⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 20. f. 49v; Llibre de Clavaria, 30. p. CLXXXIII, CLXXXVIII, CC.

¹²³⁵ A. SERRA DESFILIS, “Al servicio de la ciudad...”, p. 111-119.

¹²³⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 9. f. 88v; Llibre de Clavaria, 42. p. CV. Per al cas de València, cfr., entre altres, M. FALOMIR, *Arte en Valencia...*, p. 56-57.

¹²³⁷ C. DESPUIG, *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, Barcelona, 1981 (ed. d'E. DURAN), p. 132.

del seu esperit renaixentista, sinó de la seua preocupació de dirigent i francitador polític¹²³⁸.

Amb el fet ara esmentat, tenir la ciutat neta, lliure d'escombraries, *bassures, sutzures, llegees i aires pestilencials*, està relacionada la construcció i el manteniment de clavegueres: com ja recull el llibre de les *Costums*¹²³⁹, i com expliciten, per exemple, un parell de documents dels anys 1345 i 1346, referents a la necessitat que es fes una sèquia de desguàs –una claveguera– entre la porta del call dels jueus i el riu, aquesta actuació estava destinada a evitar *que a la ciutat ni als habitants en aquella pudor, sutzetat ni corrupció alguna no'n venga ni sia donada*¹²⁴⁰. De fet, i com ha posat de relleu Serra Desfilis per al cas de València, “el ideal de decoro urbano propugando por el *Consell* exigía también que las calles y plazas se mantuvieran limpias de inmundicias [...] Los documentos prueban que la higiene de la vías públicas constituía una de las principales preocupaciones de los regidores municipales”¹²⁴¹. Així, a banda de multitud d'acords municipals que fan referència a la necessitat de netejar el Vall i les places i carrers de la ciutat (per exemple, el 7 de les calendes de maig de 1349¹²⁴²), hi ha importants decisions i despeses relacionades amb la xarxa de clavegueram.

Moltes d'aquestes clavegueres anaven a parar al riu o al barranc del Vall, però també als valls de les muralles¹²⁴³ i, de la mateixa manera que les empedrades, la seua

---

¹²³⁸ Sobre aquesta qüestió cfr. E. QUEROL, “Cristòfol Despuig, *pugna pro patria*. Noves dades biogràfiques sobre l'autor dels *Col·loquis*”, dins *Llengua & Literatura*, 16 (2005), p. 247-288; la visió “renaixentista” de la preocupació higienista de Despuig a M. A. BAILA, *La ciutat de Tortosa...*, p. 155-156.

¹²³⁹ *Costums...*, p. 158 (Rúbrica 10).

¹²⁴⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 3. f. 6v, 62v.

¹²⁴¹ A. SERRA DESFILIS, “La belleza...”, p. 76. Cubeles també destaca aquesta activitat en parlar de l'activitat urbanística del Consell de Cent, malgrat que no es tracti d'actuacions pròpiament urbanístiques. Això sí, “ens revela el progressiu grau de consciència urbana i una preocupació per l'aspecte de la ciutat” (A. CUBELES, “L'evolució de les actuacions del Consell de Cent...”, p. 130-131). Un dels documents més explícits, en aquest sentit, d'entre els que podem trobar als fons històrics de l'Ajuntament de Tortosa, és un establiment datat el vuitè dia dels idus d'abril de 1345: *Item, an stablit e ordenat que com la porta de l'Olivar sia de gran exida, e moltes gents ne pasen, e moltes persones, e especialment los del vehinat, gitaven aquí diverses legures, en per açò an stablit e ordant que ninguna persona de qualque condició sia no gos gitar de la dita torra pugan al castell, ni de la dita torra per lo torrent amunt, servidora ni d'altres aygües sutzes, e qui contrafarà sàpia que paguaran per cascuna vegada II sòlidos*. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Establiments, 3. f. 79r.

¹²⁴² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 4. f. 46r.

¹²⁴³ Malauradament, l'estat dels estudis sobre la història urbana de Tortosa, així com les intervencions arqueològiques, fan que actualment sigui impossible –tampoc és el nostre propòsit en aquest treball– assajar una reconstrucció del traçat de les clavegueres –exceptuant la del vall– similar al que s'ha fet en algunes ciutats de la Corona: cfr. M. J. TEIXIDOR i C. DOMINGO, “Les sèquies i els traçats urbans a València”, dins *Los paisajes del agua. Libro jubilar dedicado a Antonio López Gómez*, València, 1989;

construcció, que era cíclica, va ser habitualment finançada de forma conjunta entre la ciutat i els veïns. Així, el 15 de maig de 1390 es va proveir *que a tots aquells qui en ses carrers o en contrades volran fer clavegueres o mares principals, per hon decórreguen les aygües e sutzures de les stremeres, cuynes e altres lochs, de les quals mares se puxen fer, per qui's volrà, albellons de les cases de quiscú, sie donat de la universitat lo terç de ço qui les dites mares costaran de fer, los vehins de les dites carreres o encontrades pagants en la dita obra los altres dos terços*. Al febrer de 1406, però, en un altre acord municipal podem llegir això que segueix: *vol e proveeix lo present Consell que totes les mares de les clavegueres que's fan e's faran d'ací avant, se paguen dels béns de la universitat, per los clavaris present e esdevenidors, ordenadores per los honorables procuradors e clavari present e esdevenidors*. És a dir, que la ciutat es comprometia a fer-se càrrec de tota la despesa derivada de la construcció de clavegueres però, també, s'assegurava el control total de la xarxa, o ho pretenia. De fet, des d'aquest moment degueren proliferar unes obres que devien ser habituals i que de sobte havien esdevingut il·legals, i, d'aquesta manera, al setembre del 1417, *com no sia cosa leguda a nengú dels béns de la universitat fer clavegueres e altres obres sense licència e exprés consentiment del Consell, no contrestant qualssevol promisions d'ací atràs en qualsevol manera fetes*, la jerarquia que exercia el govern de la ciutat insistí en què *d'ací atràs no sia feta claveguera alguna ni altres obres en nenguna part de la ciutat sense voluntat e exprés voler e promissió del dit Consell*. La situació, però, devia ser insostenible, i a l'abril de 1419 va tornar-se a la situació anterior al 1406: *fonch provehit que la ciutat pach e faça, de ajuda, en lo cost de les clavegueres que de aquí avant se faran e s'obraran en la dita ciutat per los singulars de aquella, en les carreres e carrerons de la// dita ciutat, la terça part, ab condició que ans que s'obren ho hagen a dir e proposar en Consell, e après que serà obrada, que haja a traure e obrar privades en tal manera que de llars e cases no isquen berengueres, e de açò sien forçats faent fer stabliments de les dites coses*. Un document del 1473 sobre la fabricació d'una mare al Coll de Sant Joan demostra que allò habitual va ser, des d'aquest moment, que els veïns s'encarreguessin de decidir quan i qui havia de fer la claveguera, i que la ciutat contribuís *en lo terç del cost de la dita mare, axí com és acostumat*. Bona part dels mestres més habituals en els encàrrecs del municipi estan documentats en aquests

---

C. SANCHIS, "Acequias, saneamiento y trazados urbanos en Valencia", dins *Historia de la ciudad, II. Territorio...*, p. 91-106; M. I. FALCÓN, "Abastecimiento de agua limpia y evacuación de aguas residuales en Zaragoza en la Edad Media", dins *Usos sociales del agua en las ciudades hispánicas a fines de la Edad Media*, Valladolid, 2002, p. 273-297.

treballs. Per exemple: Ramon Domènech al 1406, Joan de la Cova al 1446 o Bernat Gual al 1448 i 1449¹²⁴⁴.

9.3.- El Vall

Sense comptar el procés d'emmurallament i la construcció d'alguns edificis representatius –la Casa de la Ciutat, la Cort del Veguer, la font de l'Àngel–, resulta evident que una de les intervencions urbanístiques més importants que va dur a terme el Consell dintre del nucli urbà va ser l'intent de “domesticació” del barranc del Vall, utilitzat d'antuvi com a claveguera¹²⁴⁵, raó per la qual apareixen, sovint, referències a la neteja del Vall (a partir del 1390 s'acorda que calia escombrar-lo quatre vegades l'any¹²⁴⁶) i provisions i establiments que regulen o prohibeixen que s'hi llencin aigües brutes i escombraries, cosa que podem relacionar amb l'enorme preocupació per la higiene que tingueren els governs municipals de la Baixa Edat Mitjana. En aquest sentit, val a dir que fins i tot va crear-se el càrrec d'*escombrador del Vall*, que rebia de salari anual 10 lliures¹²⁴⁷. Encara que n'hi ha d'anteriors, redactats aproximadament en els mateixos termes, potser el més clar d'aquests establiments municipals és el del vuitè dia dels idus d'abril de 1345:

Ara ojats que's fan a saber, primerament, de la senyoria e dels prohòmens de la [ciu]tat de Tortosa, atenens que per les sutzures e inficcions se segueixen cor[rom]piments d'aer, e per infecció e corompiment d'aer se segueixen malal[ties], infermetats e mors; e lo val, que és e pasa per mig de la ciutat, [...] temps ençà és stat fort leig, per la qual legura se porien seguir [...] dits mals perills¹²⁴⁸ e scàndols; perquè és stat ordenat a gran prof[it e]¹²⁴⁹ utilitat de la ciutat e dels abitans en aquella que lo dit [Vall] sia denegat, e que d'aquí avant sia e stigua neden e beyl, major[ment] || com cost molt de denegar. En per açò, los honrats n'Arnau Feriça, lochtinent de batle, e els dits prohòmens de la dita ciutat, han stablit e hordenat que tota persona que aja en son alberch canals, forats o certs artificis que rajen o decórreguen en lo dit vayl, que per huy¹²⁵⁰ tot

¹²⁴⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 18. f. 13v; Llibre de Clavaria, 27. p. CLVIII; Llibre de Clavaria, 42. p. CXXVIII, CXXXVI; Llibre de Provisions, 27. f. 21v; Llibre de Provisions, 30. s/f, f. 36r; Llibre de Clavaria, 55. p. CLXVIII; llibre de Clavaria, 68. f. 57r; Llibre de Clavaria, 70. f. 15v; Llibre de Clavaria, 71. p. 176-177

¹²⁴⁵ Ja el llibre de les *Costums* esmenta que “tothom pot fer claveguera o estremera en son alberc, en qualque loc se vuela, a sa pròpia messió per la carrera pública, de sots terra, tro al rec o a la barbacana o al vayl...” (*Costums...*, p. 158).

¹²⁴⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 18. f. 13r.

¹²⁴⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 32. p. CCCLXXVII.

¹²⁴⁸ perills, *interlineat*. Segueix per eyls, *ratllat*.

¹²⁴⁹ Segueix utilitat, *ratllat*.

¹²⁵⁰ huy, *interlineat*. Segueix vicus, *ratllat*.

dia n'aga levades les canals o altres artificis, e tancats los forats, e que d'aquí avant no y degen neus puxen decorre, ne scorre, ni ragar aygües ne altres sotzures, e qui contrafarà sàpia que pagarà per pena X sòlidos. E ne per ço n'agen e sien tenguts de levar les dites canals, artificis e tancar los forats sots los present capítol, emperò, no sien enteses les canals que són e stan als terrats, per les quals canals al dit vayl pusquen tant solament decorre les aygües de les pluges, e perquè les dites canals dels terrats altres aygües sinó de pluga el dit vayl decorreran, sàpien que pagaran per cascuna vegada XII diners.

Item, an stablit e ordenat que nulla persona de qualque condició sia, no gos ell dit vayl, ço és, de la torra de la ciutat que solie ésser dita la torre d'en Frexinet, tro al rech, fer sa faena major ni menor, e qui contrafarà sàpia que pagarà per cascuna vegada XII diners, e açò s'entén de tota persona que sia major de XII anys.

Item, an stablit e hordenat que nulla persona de qualque condició sia, no gos gitar el dit vayl scombradiles, aygües ni altres sotzures, e qui contrafarà sàpia que pagarà per cascuna vegada II sòlidos.

Item, an stablit e ordenat que en lo dit val, ni de la torra que fo d'en Frexinet e ara és de la ciutat, per lo torrent amunt, ni de la dita torra pugan al castell, neguna persona de qual condició sia, no gos gitar neguna bèstia morta ho viva que desempar per morir els dits lochs, e qui contrafarà sàpia que pagarà V sòlidos per cascuna bèstia quex sirà gitada, e no per ço menys aurà a levar la dita bèstia dels dits lochs [...]¹²⁵¹

La tesi tradicional sobre aquest procés de domesticació, que parteix d'un article de Pastor i Lluís i ha estat repetida sovint, afirma que el barranc del Vall va cobrir-se, en dues vegades, entre l'Edat Mitjana i el Renaixement. A les obres del segle XV, realitzades –segons Pastor– vers l'any 1412, s'hauria cobert el tram “desde el Puente de Piedra hasta detrás del Convento de la Merced”, és a dir, el sector entre el que actualment són la plaça Pont de pedra i el carrer Nou del Vall a l'alçada de la nova biblioteca Francesc Oliver de Boteller. Pel que fa a les obres del segle XVI, realitzades per l'obrer de vila Bernat Ultra vers l'any 1573, haurien consistit, segons aquesta hipòtesi, en la construcció de la “bóveda del Vall desde el Puente de Piedra hasta su desembocadura en el río”¹²⁵².

Malauradament, penso que no estic en condicions de resoldre completament aquesta complicada qüestió, que ha d'incloure, necessàriament, el coneixement dels ponts que

¹²⁵¹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Establiments, 3, f. 78r-79v.

¹²⁵² F. PASTOR, “La bóveda del vall”, dins *La Zuda*, 70 (desembre de 1918), p. 177-178. Hi ha un altre article dedicat monogràficament a aquesta qüestió, però, a banda d'algunes fotografies interessants, malauradament només aporta confusió: R. MIRAVALL, “La proesa de cobrir el Vall”, dins *L'Estel*, 261 (1a quinzena de febrer de 2001), p. 10-11.

travessaven el Vall abans que es cobrís. En canvi, penso que estic en condicions més que suficients de refutar aquesta tesi tradicional.

L'excel·lent Pastor i Lluís –sens dubte, un dels tres o quatre erudits locals més fiables de tots els temps- deriva la seua hipòtesi d'un únic document de l'any 1412¹²⁵³, en el qual s'anota un pagament de 114 lliures, 19 sous i 1 diner per la construcció de la *claveguera que fon feta en lo Vall, de la scala que és davant l'alberch d'en Bernat Pinyol, sartre, fins al pont de la fusta*. En identificar l'alberg d'un sastre amb la sortida del carrer dels sastres o de la Rosa (actualment de la Rosa), i el pont de la fusta amb el pont del portal dels Romeus (el qual, efectivament, era de fusta i, per exemple, va ser fet de nou l'any 1390 per un equip de mestres d'aixa encapçalats pel ponter Miquel de Bages¹²⁵⁴), va deduir lògicament la hipòtesi abans esmentada, inamovible fins avui. De fet, però, i com ja he dit, aquesta hipòtesi és falsa. En primer lloc, cal adonar-se que s'està parlant de la construcció d'una claveguera al Vall, no pas de construir un túnel cobert amb volta per on s'escolessin les immundícies procedents de les cases del sector: és a dir, de convertir un barranc natural en una gegantina claveguera. En segon lloc, la identificació de la casa del sastre Bernat Pinyol amb el cap del carrer de la Rosa resulta gratuïta i insegura, malgrat que no es pugui refutar amb absoluta seguretat i, de fet, la hipòtesi no sigui impossible. En tercer i darrer lloc, la identificació del pont de la fusta amb el pont del portal del Romeu resulta, al meu entendre, clarament errònia. En els propers paràgrafs intentarem desmuntar la hipòtesi de Pastor i Lluís mitjançant l'anàlisi de la documentació de l'època i les restes conservades i observables, començant, primer, pels ponts que travessaven el Vall (A) i, després, per les obres específicament del Vall (B).

A.- Al 1370 hi ha referències a la reparació d'un *pont de la fusta* preexistent del qual no s'especifica ubicació; penso que és el mateix que a partir del 1376 i fins al 1380 els documents anomenen *pont major de la fusta* en el context d'una possible substitució per una obra de pedra, *per ço com serà bellea e profit de la ciutat*. Al 1384 Guerau d'Almenar, administrador de les obres de la peixateria, també ho és de les obres *del pont de la fusta*. A més, aquest any apareix a la documentació una referència que trobo molt significativa: es parla *del pont faedor de pedra, que és dit de la fusta*. És a dir, s'esmenta un pont que

¹²⁵³ La referència arxivística actualitzada és AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 49. p. CCVIII. L' anotació és de 114 lliures, no pas de 115 com escriu Pastor, i va precedida d'un altre pagament per la construcció d'una claveguera, *de casa de mestre Domingo Ciurana fins al Vall e fins a l'alberch d'en Matheu Aragonès, tornant al dit Vall*, que va costar 44 lliures, 19 sous i 3 diners.

¹²⁵⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 27. p. CXX.

s'anomena *de la fusta* que s'està fent de pedra. I no és fins al 1396 que apareix per primera vegada el topònim *pont de la pedra* –de vegades *pont major de la pedra*–, encara avui conservat. D'altra banda, se cita en diverses ocasions el pont del portal del Romeu, que apareix esmentat així, amb totes les lletres. De tot això es desprèn que el pont de la fusta que Pastor relacionava amb el del portal del Romeu no ho és necessàriament i, de fet, més aviat pareix que pot ser qualsevol altre pont, fins i tot el dit *de la pedra*, que abans de la dècada de 1390 era conegut com a pont de la fusta, inclús després d'ésser construït en pedra.

Dit d'una altra manera: el pont major de la fusta documentat com a mínim a partir de la dècada de 1370 estava –de fet: era– al lloc que avui encara s'anomena pont de pedra. Encara més, penso que possiblement calgui relacionar aquesta estructura amb unes restes que hipotèticament existeixen dins de la claveguera del Vall. Van ser fotografiades als anys 70 del segle XX per Lluís Mestre i Ramon Miravall¹²⁵⁵, i, malgrat que sense una intervenció arqueològica resulten de difícil ubicació, potser estiguin tocant a l'entrada del carrer de la Rosa. Seria lògic. En aquest indret, a la banda meridional, s'hi venia habitualment el pa produït a la ciutat. L'any 1396 va ser feta una *tauladeta* amb uns pilars, *per ço que lo pa que aquí's vendrà no's bany*. En els documents conservats sobre aquest assumpte s'esmenta la *plaça del pont de pedra* però al pas se l'anomena *pont del pa*. En definitiva, diversitat de noms (pont de la fusta, de la pedra i del pa, en alguns casos *pont major de la fusta* o *pont major de la pedra*,) per a un mateix element, cosa que dificulta en gran mesura una anàlisi encertada¹²⁵⁶.

Penso que podríem anomenar aquesta estructura, simplement, pont major sobre el Vall, per tal de desfer equívocs i perquè està prou clar que era el pas més important sobre el barranc que hi va haver a l'Edat Mitjana. En aquest sentit, és significatiu que l'any 1448 el draper Jordi Claret manés construir una *ymatge de Nostra Dona* per al *portal del pont de pedra*, obra que va ser subvencionada per la ciutat amb 2 lliures i 15 sous. El pas, per tant, era similar als que podien trobar-se a les entrades de les ciutats¹²⁵⁷.

A banda d'aquest pont major hi havia un altre pas estable sobre el final del barranc. Documentat per Bayerri ja al segle XIII (1248), és el conegut per la historiografia local com a *pont de la erba*, malgrat que només en una ocasió, l'any 1380, l'he trobat esmentat així a la documentació. En aquesta mateixa referència és citat com a *pont de pedra prop la peixateria*, i en altres, posteriors a la construcció del nou edifici, se l'esmenta com a *pont de la pescateria*. Per tant, sembla clar que es tracta d'un pont de pedra diferent del construït a la mateixa època que la peixateria uns metres amunt del barranc, i anomenat, en principi, *pont de la fusta*. El darrer pont sobre el Vall estava, com diem, al costat de la peixateria vella i va quedar contigu a la nova, construïda a partir del 1384. Probablement calgui identificar-lo amb un gran arc de mig punt encara conservat al Vall, a l'indret que popularment s'anomena "bollonera". També va ser

¹²⁵⁵ Publicades al citat R. MIRAVALL, "La proesa...", p. 10-11.

¹²⁵⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 7. f. 10r, 22r; Llibre de Provisions, 12. f. 89v, 183v, 216v; Llibre de Clavaria, 16. p. CLXXIII; Llibre de Clavaria, 21. p. CXXII; Llibre d'Obres Públiques, 1. f. 10v.

¹²⁵⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 70. f. 43v.

fotografiat per Mestre i Miravall l'any 1976 i encara avui és visitable, amb l'única dificultat que s'hi ha d'anar en barca i ben preparat per fer front a les inconveniències que representa respirar dintre d'una claveguera encara en actiu¹²⁵⁸.

D'altra banda, al 1417 hi ha una referència sobre la col·locació de cinc pilars de pedra *davall lo pont qui travessa del pont major de la pedra a la pescateria* i, tot seguit, una altra sobre el treball a la *calçada davall lo pont de la pasquateria*, raó per la qual penso que les notícies parlen de dos ponts diferents, el major i el de la peixateria; a la dècada de 1460 hi ha diverses referències a l'adob d'un pont *de la fusta qui s té ab lo pont de la pedra*; al 1474 es treballa *al pont qui perteix de la pedra de sobre lo Vall*; i al 1491 es parla del *pont de la fusta qui stà en lo Vall, prop lo pont de la pedra*. Pareix, per tant, que a partir d'un moment, per ara indeterminat, del segle XV, hi va haver un tercer pont —en aquest cas de fusta— al sector final del Vall, malgrat que aquestes darreres referències, en conjunt, són ben difícils d'interpretar, i la veritat és que potser només aporten confusió. No per això deixo de donar-les a conèixer¹²⁵⁹.

B.- Pel que fa a la construcció de la claveguera del Vall, cal dir que els documents tampoc són fàcils d'interpretar, ja que algunes vegades les paraules *claveguera del Vall* fan referència a clavegueres que desaiguaven al Vall¹²⁶⁰ i, altres vegades, la paraula *vall* no es refereix al barranc natural que travessa la ciutat pel mig, sinó a algun dels valls de les muralles.

A més, la interpretació que fa Pastor, el qual identifica l'obra de *la claveguera que fon feta en lo Vall* amb el treball de cobriment d'un espai bastant ampli i, sobretot, molt llarg, és discutible i, de fet, penso que clarament errònia. En primer lloc, perquè la hipòtesi no està fonamentada i deriva, com ja he explicat, d'un únic document —un registre de clavaria— que, de fet, dona molt pocs detalls. Al meu entendre cal relacionar aquest registre de clavaria, on s'anota el pagament de 114 lliures, 19 sous i 1 diner amb les despeses anotades en uns fulls de comptes sobre la construcció d'una claveguera que munten 113 lliures i 19 sous (la diferència d'1 lliura i 1 diner pot tenir diverses explicacions: des d'un error en els comptes fins al salari de l'escrivà o l'administrador) i es troben en el mateix llibre de Clavaria¹²⁶¹. En aquest darrer document apareixen Ramon Domènech (4 s, 6 d), que va dirigir els treballs, i altres treballadors de la construcció, entre els quals destaquen el germà del mestre, Antoni Domènech (3

¹²⁵⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 17. p. CXXII; Llibre d'Obres Públiques, 1; Llibre de Clavaria, 25. p. CXXXV. La referència de Bayerri a E. BAYERRI, *Historia de Tortosa y su comarca*, VII, Tortosa, 1957, p. 371. Bayerri, però, com fan altres autors locals, identifica aquest pont amb el de la pedra, fet que ha causat nombroses confusions. Cfr., en aquest mateix estudi, punt 2.3.6.

¹²⁵⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 13 (3r lligall). f. 63v; Llibre de Clavaria, 81. f. LXXVIr; Llibre de Clavaria, 88. f. 149v; Llibre de Clavaria, 91. f. 1v; ACTo. Jaume Terça, 16. s/f.

¹²⁶⁰ Per exemple, el maig de 1390 el Consell de la ciutat acorda col·laborar amb la construcció d'una *claveguera que partesca del pou que és davant // l'alberch de l'honrat en Bernat Garidell, tro al vall*. La provisió porta per títol *Dels cinquanta sous donadors a la claveguera del vall*. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 18. f. 13r-v.

¹²⁶¹ Ja hem citat un altre registre del mateix llibre, també sobre la construcció d'una *claveguera de casa de maestre Domingo Ciurana fins al vall e fins a l'alberch d'en Matheu Aragonès, tornant al dit vall*. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 49. p. CCVIII.

s, 4 d), en Fonollosa (3 s, 6) i el pedrapiquer Guiamó Ferrer (4 s). En cap moment no es diu, en aquests comptes, que s'estigui cobrint amb volta el barranc. A més, la quantitat anotada sembla completament insuficient per tal de fer-ho. En aquest sentit, cal treure a col·lació dues notícies més: al 1406 *fer la scala del Vall, fer la claveguera e enpedrar lo Vall* va costar una quantitat similar, un poc més gran: 157 lliures, 11 sous i 9 diners; al 1414 van desprendre's 134 lliures i 3 diners en adobar *tot ço e quant lo diluvi de les grans aigües havia afollat e derroquat del pont del portal del Romeu fins en lo flum d'Ebre*. Totes aquestes referències, i altres –per exemple, l'abans esmentada construcció d'un estellador al cantó del carrer Montcada amb el Vall al 1424, o les diverses referències a l'embelliment del Vall per al joc de la ballesta i les processons de Corpus durant el segle XV- em fa l'efecte que demostren inequívocament que la hipòtesi del cobriment del sector al 1412 és falsa¹²⁶².

Més dubtes podria presentar un llibre d'obra conservat que porta per títol *Libre de les obres del Vall fets per l'onorable Pere Gil, axí com a davari, l'any MCCCCXVI. Administrador, en Jacme Avella*¹²⁶³. El document presenta, en principi, l'estructura típica dels llibres d'obra, amb un apartat dedicat a anotar les rebudes (folis 2 i 3) i un altre dedicat a apuntar les despeses. Fins al foli 28v, que s'estén entre el 5 de setembre de 1416 i els volts del 2 de gener de 1417, es registren els pagaments de personal i material de les *dites obres fetes davall la pescateria e lo pont qui té ab la pescateria*, que van muntar 178 lliures, 7 sous i 9 diners. Dirigia les obres el mestre Guillem Çuera, que cobrava 5 sous diaris, i va estar acompanyat per Bernat Margenet (4 s), Pere Vermell (2 s, 6 d), Pere Salvador (2 s, 8 d o 3 s), en Cabriel, *lo piquer* (4 s), Bernat Busquet (4 s), Bartomeu Salvador (3 s, 6 d) i molts altres homes amb salaris inferiors, alguns d'ells musulmans (Ffoçet de Xàtiva, Mafomat de Beniçenet...) i uns quants de probable origen aragonès i/o castellà (Pedro lo *carnicero*, Gil Lópiz, *Johan de Çamora*...). Les obres estigueren, fins a cert punt, relacionades amb les del carrer del call i amb les del pont de l'Alcànter, no sols per la figura del mestre major, Guillem Çuera, sinó també perquè s'hi feren servir pedres provinents de la Vilanova i *mig quaranté que pujà [en Joan Gargallo] d'aquells del pont de la Alcàntera, d'Amposta fins aci*. Al document es parla sovint d'empedrar, de la compra de calç i lloses de pedra, a més a més de pedra –segurament, irregular- i arena. La referència més explícita a la feina que s'estava fent ens diu que el 13 d'octubre del 1416 l'equip de Çuera va fer *lo solament del vayll davayll la volta de la peschateria*. Sembla, doncs, que les obres van tenir lloc sota la peixateria i el pont que hi havia contigu; i sembla, també, que van consistir en la canalització i pavimentació del barranc i el reforçament de l'estructura de la peixateria, no pas en el cobriment del Vall, puix que ja ho estava des del segle XIV, en aquest sector. En relació a l'activitat del municipi en solitari, a partir del 3 de setembre de 1417 els pedrapiquers Guiamó Ferrer (4 s) i Gabriel Gamiça (4 s), amb altres homes, feren *la scala del Vall*, segons apareix en el llibre d'obra entre els folis 65 i 67r¹²⁶⁴.

¹²⁶² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 43. p. CXXXVIII; Llibre de Clavaria, 49. p. CCVIII, document solt 8; Llibre de Clavaria, 50. p. CLXXXV.

¹²⁶³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 13 (3r lligall).

¹²⁶⁴ La despesa d'aquesta obra, sumada a la de la canalització del sector de sota la peixateria i el pont, ha de ser la que apareix anotada en un llibre de Clavaria, on s'especifica que s'està anotant la despesa feta *devall lo pont qui s té ab la pescateria e tota la pescateria e la scalla qui fonch feta en lo vall e munta*

Perquè a partir del foli 30r el llibre d'obres reflecteix els pagaments efectuats en una segona fase de la construcció, compresa entre el 14 de juliol i els volts del 3 de setembre de 1417. I la diferència bàsica entre aquesta i la primera empenta constructiva, que acabem de comentar, no rau tant en els mestres (ambdues van ser dirigides per Guillem Çaera), ni en el desfàs cronològic de 7 mesos entre el final de la primera i el començament de la segona (recordem que entre gener i abril de 1417 Çaera treballà en la reconstrucció del pont de l'Alcànter; posteriorment s'absentà de la ciutat) com en el fet que en aquest sector, entre el pont de la peixateria i el pont del portal del Romeu, estaven obligats *a pagar certa part, ço és, la meytat, los senyors dels alberchs* que afrontaven amb el Vall, cosa que va causar diverses resolucions del Consell i una sentència copiada al mateix llibre d'obra. Els propietaris, finalment, van haver de pagar cent lliures –menys de la meitat del cost total¹²⁶⁵.

Al mestre, potser perquè les autoritats locals havien quedat molt satisfetes per la seua actuació en l'obra del pont de l'Alcànter, li va ser pujat el salari fins als 5 sous i 6 diners diaris. Els membres del seu equip, però, en general no van repetir. Ara el trobem acompanyat d'Antoni Ensenyat (4 s), Antoni Domènech (4 s), Pere Garcia (4 s), Bartomeu Salvador (3 s, 6 d), Pere Salvador (3 s, 4 d), Bartomeu Manyes (3 s, 4 d), Pere Comes (3 s), Gabriel, que feia morter (2 s, 6 d) i Joan Nou (2 s, 6 d). Aquest darrer personatge, juntament amb Salvador Claramunt, a qui hem trobat transportant pedra cap a l'obra del pont, anaren a buscar al mestre –que devia estar absent de la ciutat des del mes d'abril- i li portaren la roba a inicis del mes d'agost. Uns dies abans, el 15 de juliol, el fuster Arnau Berenguer s'encarregà de fer tapieres. Apareixen diverses referències a la compra de lloses *per fer la claveguera i lloses de cobertora*, un pagament *a-n Domingo Ferrer, per III maces per empedrar e fer II pasteres grans de buydar la femta* i tres tines per portar pedra, notícies sobre *grava per reblir lo Vall* i pagaments a homes amb bèsties que llençaven *lo podriner al riu*. A finals d'agost del 1417, apareixen dues referències, la primera difícil d'interpretar, que ja hem comentat: un pagament *a-n Pere Gil, per los V pilars qui d'ell comprà per metre'ls davall lo pont qui travessa del pont major de la pedra a la pescateria* i un altre *a-n Ffrancesch Dezpi, per lo morter qui's pren per fer la calçada davall lo pont de la pasquateria, per ops de fortificació de la dita obra del Vall*. Com hem dit, les obres estaven enllestides vers el 3 de setembre del citat 1417, i havien costat 280 lliures, 7 sous i 8 diners.

En cap cas s'esmenta, en aquesta obra, la participació mestres d'aixa i l'únic fuster que hi apareix està relacionat amb la confecció de tapieres. Tampoc hi ha gaires despeses per compra de fusta, i les que s'hi troben poden relacionar-se amb el mateix assumpte. No s'esmenta –ni sembla versemblant, analitzant els comptes- la presència de cindries, en aquesta obra. No va fer-se, per tant, cap volta. Les obres són, simplement, de canalització, reforçament i pavimentació del barranc. En fi: no només al 1412, sinó que, segurament, durant tot el segle XV, el Vall no va arribar a cobrir-se. Encara més, malgrat que només conec la

---

davant l'alberch de na Pinyola. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria. 52. p. CCVIII.

¹²⁶⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 30. f. 22r, document solt 6; Llibre d'Obres Públiques, 13 (3r lligall). f. 64r-v.

notícia a partir de la referència de Pastor, ja que no he sabut trobar el document entre els fons conservats a l'AHCTE, penso que l'obra impresa a destall (57 lliures i 10 sous) per l'obrer de Vila Bernat Ultra l'any 1573 no pot correspondre, entre altres coses per la quantitat pactada, al cobriment del darrer tram del barranc. De fet, el fragment que hi ha transcrit simplement diu que aquest mestre es compromet a fer *lo pas del pont de la pedra va y fa cap al carrer de cambis*¹²⁶⁶.

En definitiva, i segons el dibuix que jo en faig –també hipotètic, evidentment–, el Vall del segle XV era un barranc descobert però canalitzat, amb un estellador construït al cap dels carrers Montcada i Censal d'en Costa que evitava que les aigües es desviessin i causessin destrosses en aquell sector. Era travessat per alguns ponts. El primer, potser, vers el portal de l'Escorxeria, malgrat que no n'hi ha referències clares¹²⁶⁷. El segon, al portal del Romeu. El tercer era el pont major del Vall i devia estar, aproximadament, a l'altura del carrer de la Rosa. Va ser anomenat, primer, *pont de la fusta* i, després, *pont de la pedra*, que és el topònim que ha perviscut fins als nostres dies. Al costat d'aquest n'hi va haver un de fusta, com a mínim a les darreries del segle XV, però potser ja des de la segona dècada del segle. Finalment, hi havia el *pont de l'Erba* o de *la Pescateria*, contigu a la peixateria construïda a partir de 1384. I ja hem arribat al riu.

9.4.- El pont de Barques

Sens dubte, el pont de Barques, l'únic pas fix sobre l'Ebre que hi havia entre la desembocadura i Saragossa¹²⁶⁸, va ser, fins a l'aparició del ferrocarril al segle XIX, l'element més important de l'urbanisme tortosí i, de fet, molt més que això. I és que, com diu un document del 1489, relacionat amb la necessitat de fer obres als accessos, si no hi havia pont que travessés el riu *la ciutat restaria en grandissima congoixa, com dit pont sia la conservació de la present ciutat, sens lo passatge del qual en manera alguna aquesta ciutat no's puixa conservar*¹²⁶⁹. Els habitants medievals de la ciutat pensaven, doncs, que Tortosa no era possible sense pont de Barques. Segurament tenien raó.

Aquesta estructura transcendental, però, era bastant senzilla: bàsicament, es tractava d'una passarel·la de fusta composta per la *sola* o empostissat, el barandat, els cap ponts i

¹²⁶⁶ F. PASTOR, "La bóveda...", p. 177.

¹²⁶⁷ Si de cas, es podria tenir en compte una referència a un *pont de fusta del vall de la Scorcheriade* l'any 1491. ACTO. Jaume Terça, 16. s/f.

¹²⁶⁸ Sobre els ponts de Saragossa cfr. el monogràfic d'*Artigrama*, 15 (2000).

¹²⁶⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 63. f. 15v.

els cairats i les jàsseres que formaven l'estructura que recolzava directament sobre un nombre de barques que va anar variant al llarg de la història. Entre les barques hi havia, a més, quatre molins fariners que aprofitaven el corrent del riu per a moure les moles¹²⁷⁰. Aquesta estructura estava connectada a les ribes mitjançant els caps de pont, que van anar canviant al llarg del temps però que, en essència, eren elements que servien per tal de lligar el pont i permetre, així, el pas de vianants. Al marge esquerre –*deçà*– el pont es lligava als edificis de la riba del riu, al costat del portal del pont. Al marge dret –*dellà*–, en canvi, calia construir unes estructures, en principi una estacada de fusta i pedra, més endavant murs de pedra i argamassa, que sovint eren escombrades per les avingudes del riu i calia reconstruir.

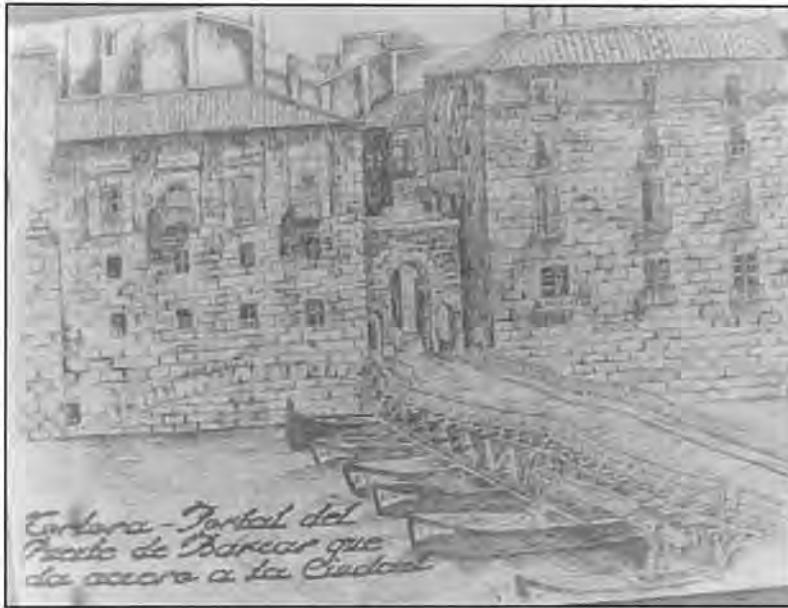
El pont de barques en un dibuix del segle XV (AHCTE)

Amb motiu del centenari de la desaparició del darrer pont de Barques, fet esdevingut l'any 1892 –la tecnologia ja permetia, llavors, construir ponts estables¹²⁷¹–, va confeccionar-se i publicar-se un petit i interessant volum que explica des de les

¹²⁷⁰ En el capítol dedicat a l'arquitectura i els espais de l'arquitectura i el comerç ja hem parlat breument d'aquests molins, i hem explicat que no era estrany situar molins fariners sobre ponts, especialment ponts de pedra. Sobre els molins flotants cfr., entre altres, *Los Veintiún Libros...*, II, p. 375-378; I. GONZÁLEZ TASCÓN, *Fábricas hidráulicas españolas*, Madrid, 1992, p. 183; F. PRIMÉ, "Descripció tècnica dels molins hidràulics", dins J. BLAY i S. ANTON, *El patrimoni de molins de la demarcació de Tarragona. Anàlisi i estratègies d'intervenció*, Tarragona, 2001, p. 287-289.

¹²⁷¹ Que els mestres tortosins eren capaços de projectar i construir ponts estables de pedra ho demostra, a banda dels exemples citats anteriorment, la participació de Joan de Frenoy en el disseny del pont de pedra de Saragossa (cfr. M. T. IRANZO, "El puente de piedra de Zaragoza en la baja edad media; la culminación de un proyecto ciudadano", dins *Artigrama*, 15 (2000), p. 51). El problema, doncs, devia ser la impossibilitat de controlar les avingudes del riu en una zona tan baixa del seu curs i després de les importants aportacions dels afluents pirinencs.

característiques tècniques d'aquesta mena d'estructures fins als interessos obscurs i els tèrbols fets que van precedir el seu misteriós incendi, tot passant per la biografia del pont, la seua construcció i manteniment durant l'Edat Mitjana, la seua existència en època moderna i la seua utilitat com a element que possibilitava el cobrament de taxes (la lleuda) a les embarcacions que circulaven per l'Ebre¹²⁷². En conseqüència, aquí no caldrà tractar *in extenso* la història d'aquest element. Simplement caldrà recordar les dades bàsiques i insistir en la seua transcendència, sobretot –fins i tot per sobre del seu paper com a eina fiscal– pel que fa a la seua condició de via de comunicació, ja que era l'entrada principal a la ciutat.

El portal del pont de Barques en un dibuix del final del segle XIX

En primer lloc, cal dir que, malgrat que sovint se li dona al pont un origen romà o àrab, la qual cosa és ben factible, només apareix als documents des del segle XIII, i continuament des del XIV. Albert Curto, el darrer autor que ha tractat específicament la qüestió de l'origen d'aquesta estructura i recull tota la literatura anterior, afirma que “la creació, manteniment, reparació i funcionament d'un element com aquest mobilitzava gran quantitat de gent, i requeria un veritable esforç econòmic. Era en si una empresa d'envergadura, i calia un organisme consolidat i solvent que se'n fes càrrec. Per això

¹²⁷² *Lo pont de Barques. L'antic pas de l'Ebre a Tortosa*, Barcelona, 1993 (en aquest estudi, especialment en el dedicat a la biografia de l'element, es recullen les aportacions anteriors sobre el pont). Després se n'han fet alguns comentaris a M. A. BAILA, *La ciutat de Tortosa...*, p. 109-111; J. H. MUÑOZ i S. J. ROVIRA, *Tortosa en temps de Carles I...*, p. 34-35. Pel que fa a les característiques tècniques d'aquesta mena de ponts, cfr., a més de l'estudi de Manuel Raventós al volum col·lectiu citat en aquesta nota (“Els ponts flotants o de barques”, p. 11-16), *Los Veintiún Libros...*, LIBRO CATORCE. “Libro de barcas que sirven en lugar de puentes para pasar los rios, y de puentes” (II, p. 434-444).

entenem que quan hi havia una estructura política assentada era quan Tortosa se'n podia responsabilitzar, com ara en el període romà o àrab. Els anys posteriors a la conquesta cristiana, la diversitat i rivalitat entre les forces polítiques dificultava una acció en aquest sentit. És simptomàtic que justament quan l'hegemonia burgesa, un nou estament basat en el dinamisme mercantil de la ciutat, comença a perfilar la nova estructura social basada en el finançament de la ciutadania, el pont torni a ser una realitat". Llavors Curto afegeix, i això és important, que "hem d'entendre el pont de Barques com un element de permanència discontinua, on llargs períodes d'existència se sumen a d'altres no menys espaiosos d'absència, durant els quals el pont és substituït per altres mitjans tradicionals per creuar el riu"¹²⁷³.

A l'època en què se centra el nostre estudi el pont de Barques va existir sempre, i quan en determinats moments va desaparèixer, a causa de la seua decrepitud o a causa d'algun desastre natural –riuades, gelades o vents huracanats¹²⁷⁴-, va ser ràpidament reconstruït. Un document del 1247, comentat per Curto, parla del lliurament dels drets del pont per part del Consell a un col·lectiu de ciutadans que l'havien de construir, amb fusta, i que podien explotar-lo durant 30 anys. És possible, segons aquest autor, que ens trobem davant el primer pont construït després de la conquesta cristiana. Allò que resulta evident, però, és que hi havia pont de Barques al 1297, ja que d'aquest any es conserva un document en què s'especifiquen les mesures preses davant una riuada. Segons escriu Curto, "el fet que el Tribunal de Cort hagi de dictaminar sobre la petició dels ponters d'amarrar el pont als murs, edificis públics i privats del nucli urbà, ens indica potser que es tractava d'una situació nova amb delicats pronunciaments legals sobre la qual calia definir-se, sense tenir gaire punts de referència anteriors. Alhora mostra la diferència entre la institució municipal i els encarregats del pont. Això explicaria un cert distanciament entre el pont i el municipi de l'època"¹²⁷⁵.

Fins a on jo sé, la primera construcció d'un pont de Barques per part específicament del municipi de Tortosa va tenir lloc entre els anys 1310 i 1311. Se'n conserva un llibre d'obres, 57 folis enquadernats amb pergami i numerats per l'arxiver Bayerri, on

---

¹²⁷³ A. CURTO, "Notes biogràfiques de l'antic pont de Tortosa", dins *Lo pont de Barques...*, p. 22-23.

¹²⁷⁴ Tot i que es tracta d'un llibre que malauradament resulta gairebé inservible, cal citar un compendi de desastres naturals registrats a Tortosa des de la Baixa Edat Mitjana: R. MIRAVAL, *Flagells naturals a Tortosa*, Barcelona, 1997.

¹²⁷⁵ A. CURTO, "Notes biogràfiques...", p. 20-21.

s'especifica que el mestre major del pont va ser el mestre d'aixa Domingo Forés¹²⁷⁶. Malgrat que és possible que aparegui informació sobre una altra construcció abans d'aquesta data, el cert és que es tracta d'un fet extraordinari que apunta un esdeveniment especial i, segurament, primerenc. M'explicaré: en el moment en què el pont s'institucionalitza de forma clara i passa a ser, com hem vist, un punt clau o, millor dit, el punt clau de la ciutat, també se sistematitzen de forma clara les estratègies de construcció i manteniment, que han estat perfectament estudiades per Maria Utgés¹²⁷⁷, i això té un reflex evident a la documentació: tota la despesa derivada del pont de Barques apareix anotada en una secció dels llibres de Clavaria especialment destinada a aquesta finalitat. Sigui quina sigui aquesta despesa, sigui tan sols de manteniment o fins i tot de reconstrucció, està sempre integrada en aquests llibres de comptes. El fet que al 1310-1311 aparegui un llibre d'obra és, per tant, un fet excepcional.

Com acabo de dir, Maria Utgés, basant-se en els llibres de Clavaria corresponents al període 1373-1376, any aquest darrer en què es va fer un *pont novell construhidor*, ha explicat perfectament quins eren els mecanismes –des del proveïment de fista a les deveses de la ciutat fins a la contractació de mà d'obra- que el municipi desenvolupava a l'hora de mantenir en bones condicions –*en condret*- una estructura tan important, i per a fer-la de nou. Especial rellevància va tenir, en aquest sentit, la figura del “ponter”. El càrrec va ser creat abans de l'any 1367¹²⁷⁸. Segons el defineix Utgés, el de ponter o mestre del pont major “era un càrrec municipal, renovat pel consell de la ciutat cada any en la festa de l'Ascensió, com la resta de càrrecs. En el període estudiat era sempre un mestre d'aixa, i tenia unes obligacions molt limitades per les quals cobrava un salari. Les seves competències es reduïen a *entrar la exàrcia del pont*, aparellar el pont amb el cordam necessari i *esgotar* o buidar els molins de l'aigua de la pluja i mantenir-los nets

---

¹²⁷⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre d'Obres Públiques, 6 (1r lligall).

¹²⁷⁷ M. UTGÉS, “La construcció i manteniment del pont de Barques a l'època baixmedieval”, dins *Lo pont de Barques...*, p. 45-74.

¹²⁷⁸ Pot fer-se la nòmina dels ponters de la ciutat a partir de les “dates del pont” i de les “dates de salaris e beneficis” que apareixen als llibres de Clavaria de la ciutat. Malauradament, els quatre primers volums avui no són consultables. Al cinquè, corresponent a l'any 1358, apareixen dates del pont, però no apareix clarament un ponter. El *maestre del pont* i el *mestre major calafat* que apareixen a la documentació potser fan referència a una mateixa persona i, sobretot, fan referència a un càrrec que encara no sembla completament definit. El volum conservat després del de 1358 ja correspon al període 1367-1368, i el mestre del pont és Mateu Cabrera. Tots els volums següents mostren al ponter com una figura clarament definida. Curto (“Notes biogràfiques...”, p. 22-23) parla de l'existència d'uns ponters al 1297, però resulta prou clar que encara no es tractava d'un oficial del municipi amb unes funcions clarament delimitades. Cfr. el llistat al final del capítol.

de brosses, brutícia i aigua per evitar-ne el podrint”¹²⁷⁹. Malgrat que l’estudi d’Utges és exemplar en molts sentits, penso que cal matisar aquesta afirmació. És cert que en alguns moments s’especifica que el ponter estava obligat a *entrar la exàrcia e sgotar los molins del pont major de la aygua de la pluja*: per exemple, durant l’exercici 1380-81, quan el càrrec estava en mans de Pere Belsa. Tanmateix, cal dir que aquest treball era complementari, no sempre el realitzava el ponter i habitualment es cobrava a part. Potser per primer cop l’any 1373, i molt sovint durant els darrers anys del XIV i el segle XV sencer, apareix la figura de l’*esgotador dels molins*, que feia, precisament, aquesta feina: *esgotar los molins del pont e entrar la exàrcia del pont*. L’esgotador cobrava, generalment, entre 5 i 8 lliures anuals. I el ponter cobrava, a finals del segle XIV i inicis del XV, entre 20 i 23. Si també s’encarregava de buidar els molins (llavors s’anota el salari *ab l’esgotar*) cobrava entre 25 i 28 lliures. Sigui com sigui, es tractava d’un dels salaris més alts d’entre els que pagava la ciutat a la Baixa Edat Mitjana¹²⁸⁰. La feina del ponter, en canvi, consistia, com especifiquen els documents, en *regir lo pont de la dita ciutat* o, fins i tot, en dirigir la *aministració del pont*. És a dir: els ponters eren els màxims responsables de la conservació i bon funcionament de l’estructura. A més, les diverses referències sobre arranjaments d’altres ponts que apareixen als llibres de Clavaria entre les *dates del pont* fan pensar que també eren els encarregats de tenir cura dels ponts del terme de la ciutat. El seu treball, en conseqüència, era fonamental per a la xarxa de comunicacions del territori¹²⁸¹.

Segons la mateixa autora, quan el ponter “anava al Port a tallar fusta per al pont cobrava menys que els altres mestres d’aixa, i el mateix quan pujava, amb altres, a determinar el lloc adequat on tallar-la. A part d’aquests deures treballava igual que un altre mestre i

¹²⁷⁹ M. UTGÉS, “La construcció...”, p. 58.

¹²⁸⁰ Per exemple, l’any 1374 el ponter, Pere Belsa, cobrava 25 lliures, a més a més dels treballs concrets que feia al pont, que també se li remuneraven. Els procuradors cobraven el mateix, 25 lliures, a excepció del clavari, que en cobrava 40 (la seua tasca era doble). Alguns jutges ordinaris en cobraven 30 o 40 i algun assessor fins a 50 lliures, el salari més alt de la ciutat. Evidentment, però, al llarg del període estudiat, que pel que fa al càrrec de ponter agafa més 100 anys, la variabilitat dels salaris pagats pel municipi és un fet natural. Així, els ponters van veure el seu salari rebaixat fins a les 18 lliures anuals a partir del 1448-1449 i fins a les 15 lliures entre 1453 i 1468, a causa de la crisi econòmica de la ciutat, que a partir del 1450, aproximadament, va fer una baixada general de salaris a causa que les rebudes –els diners ingressats– eren molt inferiors a les dates –els diners despesos. L’any 1468, però, i malgrat que no s’havia superat la crisi econòmica, el salari del mestre del pont va pujar fins a les 50 lliures anuals, i fins al moment de l’arrendament va moure’s entre aquesta xifra i les 40 lliures. En definitiva, i com acabem de dir, es tractava sempre d’un dels salaris més alts pagats per la ciutat.

¹²⁸¹ Cfr., entre altres, AHCTE. Fons de l’Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 10. p. CCCXX; Llibre de Clavaria, 14. p. CCLX; Llibre de Clavaria, 19. p. CCCVIII; Llibre de Clavaria, 21. p. CCLVIII.

cobrava el mateix jornal”¹²⁸². Aquesta darrera asseveració em sembla exacta: el ponter era un mestre d'aixa com un altre i si bé enlloc no consta que aquests treballadors exercissin l'ofici *per turno*, com els argenters que marcaven la plata amb el punxó de la ciutat al segle XVI¹²⁸³, el fet és que un bon nombre dels mestres d'aixa importants actius a la ciutat als segles XIV i XV acabaren exercint el càrrec en un moment o altre de la seua vida. D'altra banda, cal apuntar que anar a elegir i tallar la fusta era una tasca fonamental per al bon funcionament de l'estructura, i que cal relacionar aquest fet amb la construcció de la Casa del Pont –el magatzem de fusta de la ciutat-, de la qual ja hem parlat a bastament en l'apartat dedicat als espais de la indústria i el comerç.

A finals del segle XV desapareix la figura del ponter, ja que el manteniment i l'explotació del pont –tal i com probablement ja havia succeït en determinat moment del segle XIII- van passar a mans privades. Ja fossin individus en solitari, ja fossin els arrendadors de la sublevació¹²⁸⁴ (en aquest cas, vers el 1491), el pas s'arrendava a preu fix, cosa que implicava el pagament de certa quantitat per part de la ciutat a canvi del manteniment de l'estructura. Aquest moment de la vida del pont ha estat estudiat per Ester Galindo i Núria Segarra, les quals situen el primer arrendament vers l'any 1476. Segons escriuen aquestes autores, “l'any 1476 el mal estat del pont i la manca de recursos de la ciutat per sufragar la seva reparació obliguen al consell a arrendar les tasques de manteniment i reconstrucció [...] per aquest primer contracte sabem que el manteniment del pont fou arrendat a Pere Català, mestre d'aixa, per un període de 15 anys a cavi de 250 lliures anuals, pagades en fraccions mensuals. Pere Català es comprometia a adobar, a més del Pont de Barques, el Pont de Pedra i els Baluards. Tot i aquesta constatació, no trobem els capítols reguladors del contracte”¹²⁸⁵. Sobre aquesta qüestió em cal fer dos apunts.

---

¹²⁸² M. UTGÉS, “La construcció...”, p. 58.

¹²⁸³ Així es desprèn dels establiments de la confraria. Cfr. J. VIDAL, “Assaig...”, p. 246-254.

¹²⁸⁴ Malauradament, la història econòmica de Tortosa resta per fer. Malgrat tot, podem apuntar que probablement allò que la documentació anomena *arrendadors de la sublevació* fos una associació de creditors (o acreedors) censalistes, majoritàriament de Barcelona, que s'incautaren de part de les imposicions de la ciutat.

¹²⁸⁵ E. GALINDO i N. SEGARRA, “El pont de Barques en l'època moderna segons els llibres d'albarans”, dins *Lo pont de Barques...*, p. 75-90 (76). Aquestes autores atribueixen el mal estat del pont a la guerra civil catalana (1462-1472, a Tortosa 1462-1466). Sense que, evidentment, la guerra estigués absent dels problemes de la ciutat, penso que la veritable raó de la decadència era la crisi econòmica, iniciada vers la dècada de 1450 i, evidentment, agreujada amb la guerra i la postguerra. De fet, al 1476, moment en què es data aquest primer arrendament, ja havien passat deu anys de la rendició de la ciutat davant les tropes de Joan II i, per tant, els efectes devastadors dels combats ja havien pogut ésser solventats (sobre la guerra civil del segle XV, a Tortosa, cfr. A. CURTO, “La guerra contra Joan II a les Terres de l'Ebre”, dins

En primer lloc cal dir que, de fet, el pont l'arrendaren, al 1477, Pere Català i Bernat Pinyana –els dos darrers ponters assalariats de la ciutat- conjuntament ¹²⁸⁶. En segon, cal dir que si no coneixem la concòrdia establerta entre la ciutat i Pere Català l'any 1477 coneixem, en canvi, els capítols signats l'any 1491, no pas entre la ciutat i un particular, sinó entre els arrendadors de la sublevació –en definitiva, els que controlaven els diners d'un municipi absolutament endeutat- i el pagès Guillem Pallarès, els quals capítols eren, de fet, per al *rearrendament e reparació del pont major e altres ponts de la ciutat de Tortosa*. És a dir, que abans els arrendadors de la sublevació ja havien signat uns pactes, segurament durant o abans del 1488, amb els representants de la ciutat. Els ítems més importants d'aquesta concòrdia són els següents:

Primerament, és stat concordat entre les dues parts que lo dit Guillem Pallarès tindrà lo dit pont major, de temps de huyt anys, dins los quals, per sustentació de aquell, farà e metrà en lo dit pont, a tot son càrrech e despesses, huyt barques noves, bones e ben fetes, axí com és bé acostumat, de aquella amplària e largària, e [busca] e gruixa de taules que ¹²⁸⁷ als ¹²⁸⁸ honorables procuradors e persones elegidores per aquells, e als dits arrendadors serà ben vist; los quals huyt anys comencen a córrer del dia que acabarà lo arrendament d'en català en avant, que serà lo ¹²⁸⁹ de nohembre any MCCCCLXXXI.

E més, lo dit Guillem Pallarès, dins los dits huyt anys, serà tengut, a tot son càrrech e despesses, sostenir lo dit pont, fahent e fabricant en aquell totes les coses necessàries per sustentació de aquell, axí en tallar, || fer portar tota la fusta necessària, e fer serrar e metre jàcenes, empostar, fer barandats, los cap ponts, e provehir lo dit pont de ormeig e totes altres cosses necessàries e acostumades per la conservació del dit pont.

Item, és concordat que si los dits arrendadós de la sublevació, de justícia, seran tenguts a refer lo pont de Palomera ¹²⁹⁰, lo dit Pallarès referà a ses despesses ¹²⁹¹ lo

---

Recerca, 6 (2002), p. 9-42). De fet, el 2 de gener de 1475 hi va haver un acord municipal molt significatiu per comprendre aquest assumpte: *Sobre la molta necessitat de la ciutat, per causa de la qual cessa lo pagament dels salaris, lo adob e reparació del pont, e altres necessitats de la ciutat, sens les quals aquella no's pot conservar ne sostenir, ffonch per lo dit honorable Consell provehit e delliberat per les dites persones, ensemps ab los dits honorables procuradors, se provehixca en la dita ciutat de traure pecúnies necessàries per aquella provehir, en e per totes aquelles vies e maneres que conexeran, donants e atorgants a les dites persones en e sobre les dites coses ensemps ab los dits honorables procuradors tota pleníssima facultat e poder* (AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 58. f. 18r).

¹²⁸⁶ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 94 (1r lligall). f. 52v.

¹²⁸⁷ *Segueix* és la barcha, la qual se puxe se fa del, *ratllat*.

¹²⁸⁸ *Segueix* procuradors, *ratllat*.

¹²⁸⁹ *Segueix un espai en blanc*.

¹²⁹⁰ és concordat que si los dits arrendadós de la sublevació, de justícia, seran tenguts a refer lo pont de Palomera, *interlineat*.

¹²⁹¹ *Segueix* de [...], *ratllat*.

dit¹²⁹² pont de fusta del barranch de Palomera, e dins los dits huyt anys lo dit pont serà sostengut, adobat e reparat per lo dit Pallarès, a tot son càrrech e despeses, axí de maestres, fusta, clauo e de totes altres cosses necessàries per la conservació de aquell.

E més, entre les dites parts és concordat que lo dit en Pallarès¹²⁹³ farà lo pont de fusta qui stà en lo Vall, prop lo pont de la pedra¹²⁹⁴, e de aquí avant, dins los huyt anys¹²⁹⁵, repararà, refarà, adobarà e conservarà aquell, perquè lo pas públich de aquell, axí a peu com a cavall, se puxa sens perill fer. E, noresmenys, adobarà, refarà e conservarà lo pont de fusta del vall de la Scorcheria.

E més, és concordat que lo dit¹²⁹⁶ Pallarès, dins lo dit temps, a tot son càrrech e despeses, sostendrá e tindrà ben adobats e reparats los caps ponts del portal de fframenors e del portal de Vinpeçol, e o del baluart qui stà a la exida del dit pont major, e un pont de fusta qui stà en lo camí de la orta de Pimpí, deçà lo pont de la pedra.

Item, és stat concordat que passats los dits huyt anys, lo dit Guillem Pallarès aja jaquir lo dit pont major, ben ormejat de ormeig nou, axí com de present li serà donat, [e ben empostat], e bé provehit de barandats e dels cap ponts, ab [onze] barques ben suficients e rahonables. E axí mateix sia tengut lexar lo pont de Palomera, e del pont de la pedra, e los altres dits caps ponts ben reparats e abobats perquè lo passatge públich per aquells puxa ésser fet.

Item més, és stat concordat que los dits arrendadors de la sublevació, sien tenguts quiscun any del dit temps donar e pagar al dit en Guillem Pallarès, per fabricar les dites huyt barques, e reparar, sostenir e conservar los dits ponts, e fer totes les coses desús dites, docentes cinquanta lliures pagadores per lo clavari dels dits arrendadors de la sublevació, quiscun mes [...]

Item, és concordat que attenent que la ciutat de Tortosa havia concordat ab en Cathalà, arrendador qui és stat del dit pont, per la conservació e sustentació dels dits ponts e cap ponts, de poder tallar fusta en la mola del pont quinze dotzenes de [huna tirada], si haurà mester més fusta, que la puscha || tallar e desminuir, les quals aja a tallar de les quinze dotzenes de dita¹²⁹⁷ tirada, obrar e fer portar, a totes ses despeses, e tota la dita fusta de la dita mola que tallarà e portarà aja a servir tant solament a obs e necessitat de dels dits ponts e cap ponts, e non puscha tenir venderia, si ja donchs a ciutadans per a son propi ús, e no per traure de fora, e per ço en les dites coses los dits arrendadors li donen tots sos [...]

Item, és stat més concordat que les barques velles que's trauran del dit pont, que aquelles sien del dit Pallarès¹²⁹⁸, e axí de la fusta com de la clauo se puscha ajudar en lo que necessari sie.

---

¹²⁹² lo, *interlineat*.

¹²⁹³ Pallarès, *interlineat*. *Abans Català, ratllat*.

¹²⁹⁴ *Segueix nou, ratllat*.

¹²⁹⁵ *Segueix des, ratllat*.

¹²⁹⁶ *Segueix Cathalà, ratllat*.

¹²⁹⁷ dita, *interlineat*.

¹²⁹⁸ Pallarès, *interlineat*. *Abans Cathalà, ratllat*.

És axí mateix concordat que si durant lo dit temps, per alguns cars fortuït o altra necessitat lo dit Pallarès havia mester alguna barcha o barques per conservar lo dit pont, o metre en aquell alguna barqua nova, que aquella o aquelles puxa pendre, axí com o porien fer los dits arrendadors de la sublevació, per la dita ciutat¹²⁹⁹ paguant al senyor de aquelles lo loguer acostumat, puix sia per ajudar al perill e gran necessitat del pont.

Item, com la dita ciutat sia tenguda als dits arrendadors de la sublevació en aquesta forma que se era, cars que dins¹³⁰⁰ lur temps lo riu se gelàs, e los arrendadors haurien mester més de tres persones || per conservació del pont e per defendre aquell del gel, que la més gent que se hauran mester aga a pagar la dita ciutat. E axí mateix, que feta sa diligència per dits arrendadors de la sublevació, ço és, per dites tres persones o altres gents que Tortos hi tendrà, lo dit pont se perdia, que en tal cars no vingua dita pèrdua a càrrech dels dits arrendadors. E per ço és concordat que en la manera mateixa lo tingua lo dit Pallarès, e que tingua, en dit cars, tot lo loch dels dits arrendadors [contra] la dita ciutat.

E axí mateix és concordat que lo dit Pallarès no sia tengut, dins lo dit temps, a cas [fortuna] de foch que's metés en lo dit pont, puys lo dit foch no sia vengut e mes a culpa e càrrech de aquell, segons que los dits arrendadors no són tenguts, juxta forma de son arrendament.

Item més, és concordat entre les dites parts que si dins lo dit temps serà cars que los dits arrendadors de la sublevació no paguassen al dit Pallarès en la manera dessús concordada les dites docentes cinquanta lliures per la dita rahó, e se subseguia en lo dit pont algun desastre, perill o dan, que en aquell lo dit Pallarès no y sia tengut, mas que || vingua a càrrech dels dits arrendadors. Açò emperò, emès e declarat que per lo dit¹³⁰¹ Pallarès aja ésser feta requesta als¹³⁰² arrendadors de la dita ciutat, o a son clavari e receptor, que li pach lo que degut li serà, e si passats dos messes après de la dita requesta, los dits arrendadors¹³⁰³ no hauran paguat lo que degut li serà, que en tal cars lo dit Pallarès no sia tengut a les cosses dessús dites.

E més, és stat entre les dites parts concordat que donat compliment per los¹³⁰⁴ arrendadors de la sublevació en totes les cosses, les quals per part de aquells se han de fer e pagar al dit Pallarès, e per lo dit Pallarès, per negligència o volència o desídia, algun dan venia en lo dit pont o ponts, en tot o en part, tot allò vingua e succescha a càrrech del dit¹³⁰⁵ Pallarès. E, noresmenys, los dits arrendadors puxen a totes despesses del dit Pallarès reparar, refer e adobar los dits ponts e los dans que en aquell seran stats fets [...] ¹³⁰⁶

¹²⁹⁹ per la dita ciutat, *interlineat*.

¹³⁰⁰ *Segueix lo dit, ratllat.*

¹³⁰¹ *Segueix Cathalà aja ésser, ratllat.*

¹³⁰² *Segueix procuradors e clavari, ratllat.*

¹³⁰³ arrendadors, *interlineat. Abans ciutat, ratllat.*

¹³⁰⁴ *Segueix dita ciutat, ratllat.*

¹³⁰⁵ *Segueix Cathalà, ratllat.*

¹³⁰⁶ ACTo. Jaume Terça, 16. s/f.

Les confusions entre el nom de Català i Pallarès en aquest document, la referència interlineada a la necessitat d'adobar el pont de Palomera per part de l'arrendador si els arrendadors de la sublevació estaven obligats a fer-ho *de justícia* –recordem que vers aquesta època va romandre uns anys inutilitzat- i les referències explícites al contracte d'arrendament signat entre la ciutat i el mestre Català, amb les consegüents modificacions, mostra, al meu entendre, que els capítols de 1491 devien estar redactats, gairebé, en els mateixos termes que els de 1477, amb l'única diferència essencial que aquí, com hem dit, es tracta d'un "re arrendament" entre els arrendadors de la sublevació, que havien arrendat el pont a la ciutat, i un particular, no pas d'un arrendament directe entre la ciutat i un particular.

La ciutat, però, continuava fent-se càrrec d'obrar els caps de pont, és a dir, els murs on el pont es lligava, malgrat que no sempre hi estigués gaire disposada. La vespra de Sant Martí de l'any 1488¹³⁰⁷ hi va haver un *gran diluvi de les aygües e crescuda del riu de Ebre*, i el cap de pont *de pedra picada* del marge dret va ser enderrocat a la part on havia un molí i la *primera barca*. A causa d'aquest fet *aquesta ciutat viu molt atribulada*, ja que la gent es veia obligada a passar amb pontó i era el pas, còmode i ràpid del riu, allò que, segons els contemporanis, assegurava *la conservació de la present ciutat*. Malgrat això, el Consell segurament considerava que eren els arrendadors de la sublevació els que s'havien de fer càrrec de les despeses de la reconstrucció, i van remetre la qüestió als seus assessors. Amb tot, i com que l'obra era ben important, la universitat s'encarregà de les *despeses fetes en lo aparell de la arena treta, aparellada per obs de refer e fabricar lo cap del pont a la part de les eres i de fer enderrocar hun pany de argamassa qui stava dellà, al cap del pont, en lo riu, perquè s'i pogués asitiar hun molí, com en l'atra manera lo dit pany destruirà e sclafarà dit molí*. Pere Català, el mestre d'aixa que havia arrendat el pont l'any 1477 va ser l'administrador del treball de *la gent o pontó*, propietat del mercader Simeon Falcó, i Jaume Fuster va ser el *manobrer de la manobra del cap del pont*. A partir del 9 d'octubre de 1489 es va fer *la mescla e manobra per al cap del pont* i al dia següent el Consell va aprovar la despesa que fins llavors *havien feta en lo preparatori de calç*,

¹³⁰⁷ Aquesta important riuada va ser motiu d'uns versos del polifacètic Francesc Vicent, tortosí, canonge a Tarragona i diputat del general, identificats per E. Querol (E. QUEROL, *Tortosa, república literària (1475-1800)*, Tortosa, 1999, p. 86-87) i estudiats per M. Toldrà (M. TOLDRÀ, "La producció literària del tortosí Francesc Vicent, prior de Tarragona i diputat del General (m. 1523)", dins *Recerca*, 7 (2003), p. 282-287).

arena e argamassa se fa dellà lo pont, per a obs de refer e tornar lo cap del pont, lo qual enderrochà la gran creixcuda del riu de Ebre. Les obres devien començar vers aquestes dates¹³⁰⁸. Al 1505 va ser adobat, sota la direcció del mestre d'aixa Antoni Taraçona, i cinc anys després consta que hi va treballar el pedrapiquer Jeroni Esteve¹³⁰⁹.

Per acabar: malgrat que el darrer arrendament citat es fa a un pagès, queda clar que la construcció i manteniment de totes aquestes importants estructures de fusta estava en mans d'un grup professional amb una gran capacitat d'acció: els mestres d'aixa. Aquests personatges, com hem vist en diverses ocasions al llarg i ample d'aquest estudi, eren capaços de desenvolupar feines tradicionalment relacionades amb els mestres de cases o obrers de vila –construcció d'envans o estructures amb rajola- i, pel que fa al que ara ens interessa, eren, segons Utgés, “els principals protagonistes de l'obra del pont, tant pel seu nombre com per la diversitat i gran de complexitat de les feines que realitzaven”. Aquesta autora també escriu que “un mestre d'aixa era un fuster especialitzat en la construcció d'embarcacions; per aquesta raó formaven el grup d'artesans de la fusteria més qualificat. Al llarg de 1375 en treballen al pont un mínim de 27, de vegades sols o en petits grups, en col·laboració amb altres professionals de la fusta, i sobretot amb mariners; però quan la feina ho requereix, formen grups que poden arribar a les 23 persones. S'ocupaven de les tasques de manteniment i construcció del pont, des de serrar fusta fins a col·locar jàsseres, fer cap ponts o renovar tota l'estructura; de la construcció i varament de molins nous; dels treballs d'urgència les nits de vent i durant les riuades; de treure i posar barques al pont; de fer les feines relacionades amb l'ormeig; d'anar als boscos de la ciutat a tallar la fusta per al pont... Podríem dir que eren els professionals més vinculats al pont, els autèntics responsables del seu manteniment i integritat”¹³¹⁰. Això no implica necessàriament, però, que no hi hagués altres professionals que hi treballessin al llarg de l'Edat Mitjana. Els mestres d'aixa, a més, van ser uns professionals de la construcció que tingueren gran responsabilitat en tot tipus d'obres durant l'època medieval. N'ofereim, tot seguit, un petit i incomplet cens mitjançant la figura del mestre del pont o ponter, càrrec que van exercir bona part dels mestres d'aixa més importants de la Tortosa medieval.

¹³⁰⁸ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 63. f. 15v, 18v, 90v; Llibre de Clavaria, 99 (3r lligall). f. 52v; Llibre de Clavaria, 100 (2n lligall). f. 18v-25v

¹³⁰⁹ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 105 (2n lligall). f. 8v; Llibre de Clavaria, 105 (3r lligall). f. 22v; Llibre de Clavaria, 107 (2n lligall). p. 22, 24-26.

¹³¹⁰ M. UTGÉS, “La construcció i manteniment...”, p. 59-60.

Mestres majors del pont o ponters de la ciutat de Tortosa	
Nom	Cronologia
Mateu Cabrera	1368
Domingo Ferrer	1370-1374
Pere Belsa	1374-1381
Bernat de Bas	1381-1388/1391-1392? ¹³¹¹
Miquel de Bages	1388-1389/1395-1396
Domingo Ferrer	1397-1398/1400-1422 ¹³¹²
Antoni Alcanyiç	1426-1431/1433-1441
Antoni Canader	1432-1433
Gabriel Paladella	1442-1445/1447-1448
Joan Català	1446-1447/1448-1451
Pere Bosch	1451-1453
Llorenç Loça	1453-1459/1464-1470
Antoni Carbó	1459-1461
Bernat Paladella, àlies <i>Pinyana</i>	1461-1462/1471-1474
Joan Aguat	1463-1464 [1464-1466] ¹³¹³
Pere Forés	1470-1471
Pere Català	1475-1477

9.5.- Uns apunts sobre processons i entrades reials

Un darrer aspecte que cal comentar, malgrat que tan sols sigui breument, sobre l'activitat "urbanística" del Consell tortosí dintre i fora del clos emmurallat, són els treballs, molts cops de circumstàncies, però de vegades permanents, que cal relacionar amb les processons i amb les visites a la ciutat de reis, prínceps¹³¹⁴, pontífexs¹³¹⁵ i altres

¹³¹¹ Entre 1389 i 1395 no apareix, entre els assalariats del municipi, el càrrec de ponter, malgrat que al període 1391-92, per exemple, sí que apareixen dates del pont, en els quals queda registrat el treball de diversos mestres d'aixa (Pere Belsa, Nicolau de Bas, Domingo Ferrer o Miquel de Bages). En una d'aquestes anotacions s'esmenta a Bernat de Bas com a mestre del pont. Al període 1394-1395 les dates del pont registren la construcció d'un nou molí, el mestre del qual va ser Miquel de Bages. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 28. p. CCCLXXXI; Llibre de Clavaria, 31, *passim*.

¹³¹² El buit cronològic, entre 1398 i 1400, correspon a un buit documental. Tampoc es conserven dades dels períodes 1414-1416 i 1417-1418, però el fet que Domingo Ferrer sigui ponter en els registres anteriors i en els posteriors fa pensar, lògicament, que també ho va ser en els anys esmentats. D'altra banda, penso que el mestre actiu entre 1397 i 1422 difícilment pot ser el mateix que està actiu entre 1370 i 1374, per la qual cosa els he posats separats al llistat.

¹³¹³ Durant l'exercici 1464-1466 el mestre Llorenç Loça va tenir problemes de salut i va ser Joan Aguat qui el substituïa com a mestre del pont si calia. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 84. s/f.

¹³¹⁴ Existeix un recull, incomplet però significatiu, de les visites de reis i prínceps a Tortosa durant la Baixa Edat Mitjana. Cfr. M. GALINDO, *Visitas de reyes y principes a la ciudad de Tortosa (En los siglos XIV y XV)*, Tortosa, 1915.

personatges de pes¹³¹⁶. Com en moltes altres qüestions, el Consell tortosí tenia cura d'aquests afers a tot el terme de la ciutat. Així, per exemple, consta que a l'agost de 1393 pagà els arranjaments realitzats als ponts i camins d'Amposta amb motiu d'una visita del rei Joan I, i al 1400 adobà el camí de Xerta i *l'estret d'Aldover, com fos fort perillós e lo senyor rey deiva-n passar, segons se deya*¹³¹⁷.

A més, segons han escrit M. M. Cárcel Ortí i J. Trenchs, a partir de la segona meitat del segle XIV van ser habituals a les ciutats de la Península “los desfiles suntuosos, las justas, torneos, juegos de cañas y sortijas y correr de toros. Las visitas reales y las procesiones son las ocasiones propicias aprovechadas por los jurados para derribar muchos aleros y saledizos de las casas y adecentar así las calles con su limpieza, aunque sólo fuera por unos días”¹³¹⁸. A Tortosa, com és lògic, els testimonis que els fons municipals presenten sobre aquesta realitat són múltiples, i no és la nostra intenció, aquí, fer-ne inventari.

Podem subratllar, amb tot, que era habitual netejar i decorar els carrers per on havien de passar les processons, ja fossin estrictament cíviques i religioses o comitives que acompanyaven personatges de rellevància. Pel que fa a les processons, són constants – de fet, apareixen cada any als volums de clavaria – les notícies sobre treballs relacionats amb la processó de Corpus¹³¹⁹, per a la qual van arribar a construir-se uns entremesos permanents, que van guardar els pintors de la ciutat com a mínim des del 1444 fins al 1465¹³²⁰; sobre enramades fetes per a la festa de Sant Jordi, del Sant Àngel Custodi o de

---

¹³¹⁵ Consten treballs de reparació del camí de la plana davant l'arribada de Benet XIII l'any 1412 i dels ponts existents entre Tortosa i Amposta davant la seua marxa al 1413. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 49. p. CLXIII, CCXIII.

¹³¹⁶ L'any 1376 s'adobà el camí del Coll de l'Alma perquè havia de passar-hi *el reverent senyor bisbe de València, don Jayme, anant a Barcelona*. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 16. p. CXXIII.

¹³¹⁷ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 30. p. CXXXIII; Llibre de Clavaria, 36. p. CXXXIV, CXXXVIII.

¹³¹⁸ M. CÁRCEL i J. TRENCHS, “El Consell de Valencia: disposiciones urbanísticas (siglo XIV)”, dins *La ciudad hispánica de los siglos XI al XVI*, II, Madrid, 1985, p. 1496.

¹³¹⁹ Per exemple, al 1407 el mestre Bernat Aztor *adobà lo carrer del vall, prop casa del rector de Onda, per on devia passar la processó, entre mans de maestre e pedra* i Antoni Canader vengué una dotzena de fustes de Casp *per entalamar lo vall, prop casa del rector de Onda*. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 44. p. CI.

¹³²⁰ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 42. f. 12v. L'any 1444 el pintor de la ciutat era Jaume Farell, i al 1465 encara s'encarregava dels entremesos Domingo Claries.

la Bandera, especialment importants a la Casa de la Ciutat i a les dels governants¹³²¹; i, en fi, sobre petites i diverses intervencions higièniques i ornamentals realitzades a la ciutat en relació amb aquests fets, sobretot al barranc del Vall, ja que era un indret central del nucli urbà i, alhora, era utilitzat habitualment com a claveguera: d'aquesta manera, per exemple, el dia 20 d'abril de 1451 el mestre de draps de ras Berenguer Baldrich va cobrar certa quantitat per haver *netejat lo Vall, hon havia de passar la professó, e per metre-y dos draps, e per loguer dels dits dos draps*¹³²².

Pel que fa a les visites de reis i altres persones de la monarquia, potser podem citar la que va fer al 1347 *la senyora infanta de Portugal, la qual ara novellament ve per ésser, Déu volent, reyna d'Aragó*, amb motiu de la qual van ser *agranades e enjuntades e que y aja juglars per les carreres per on la dita senyora passarà*, i van ser tancats *los obradors de la ciutat, en reverència de la dita senyora*¹³²³. És destacable, també, la que al 1358 va fer l'infant Ferran, marquès de Tortosa, no tant per la transcendència de les reformes urbanes empreses –pel que sabem, no en va haver cap- o per els arranjaments realitzats, sinó pel treball de decoració que es va dur a terme per a l'ocasió, el qual va incloure la compra d'un pal·li a Barcelona, el treball de dos pintors (Bernat Çaparra i Jaume Barberà), d'una brodadora (na Vilalbina), d'un torner que féu bordons, etcètera. Entre altres coses, consta que es va pintar el pont de Barques i que va ser el citat Jaume Barberà el responsable de fer els escuts dels infants¹³²⁴. Quant a la transcendència de les reformes urbanes empreses a causa d'una visita reial, la més important probablement va ser la realitzada per Martí I al 1400: al mes de març el fuster Bernat Pinyana, juntament amb altres mestres, s'encarregà d'adobar (és a dir, de regularitzar) els envans i *capterres* de diversos albergs que eixien massa de l'alineació del carrer. Segurament es tractava del carrer de Gènova, actualment de la Mercè, ja que a l'abril es van pagar 15 lliures a Pedro Roca, àlies *Caçador*, com a compensació per *la cambra que lo*

---

¹³²¹ Per exemple, al juny de 1485 el mestre de cases Joan de Sant Joan va *adobar tres forats havien fets per metre alguns abres per enramar la casa axi de la ciutat com dels honorables procuradors*. AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 99 (1r lligall). f. 12r.

¹³²² AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 72. s/f. Transcrit a J. VIDAL, "... *pus hic ha bon mestre*. Notícia i doble hipòtesi sobre la producció de draps de ras a Tortosa en el terç central del segle XV", dins *Recerca*, 7 (2003), p. 78, n. 40.

¹³²³ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 3. f. 137r.

¹³²⁴ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 5. f. 16r-19r. Barberà, pintor ciutadà de Tortosa, apareix documentat a Girona l'any 1351. Cfr. P. FREIXAS, *L'art gòtic a Girona. Segles XIII-XV*, Barcelona, 1983, p. 359.

*Consell de la ciutat féu e provehi ésser derroquada per ennoblir lo carrer de Gènova per la venguda del senyor rey*¹³²⁵.

Malgrat que no dediquem més espai a estudiar aquesta qüestió –l’activitat del municipi destinada a garantir el decòrum de la ciutat en les processons i visites de personatges importants-, cal dir que, al nostre entendre, no es tracta d’un tema secundari, ni en general ni en el cas particular de Tortosa, fins al punt que potser podria ser una matèria autònoma d’estudi¹³²⁶ (de fet, aquestes qüestions han estat centre d’interès principal per a molts estudiosos de l’època moderna¹³²⁷). Aquesta transcendència rau tant en el fet que va implicar, en casos excepcionals, reformes urbanes importants, com en el fet que aquesta mena d’actes cívics tenien gran importància a l’època i eren el marc ideal per desenvolupar les estratègies propagandístiques i representatives del patriciat urbà¹³²⁸, fins al punt que una qüestió que avui ens poc semblar tan poc important com l’ordre en què es diria la missa el dia de Corpus Christi –abans o després de la processó- i el lloc que havien d’ocupar els brandons amb escuts del municipi –lluny o prop de la Custòdia- podia ser motiu de litigi entre el Consell, d’una banda, i el bisbe i el Capítol de la Seu, de l’altra:

---

¹³²⁵ AHCTE. Fons de l’Ajuntament de Tortosa. Llibre de Clavaria, 36. p. CXXXXII; Llibre de Provisions, 25. f. 32r.

¹³²⁶ Pel que fa al cas tortosí, tan sols els aspectes paraliteraris i parateatral de la festa del Corpus han tingut algun ressò en la historiografia. Cfr. F. MASSIP, “Elements teatrals de la processó del Corpus de Tortosa (segles XIV-XVII)”, dins J. MASSOT (coord.), *Estudis de llengua i literatura catalanes*, XXIV. *Miscel·lània Jordi Carbonell*, 3, Barcelona, 1992, p. 43-80; E. QUEROL, *Cultura literaria en Tortosa (sigles XVI y XVII)*, Barcelona, 2004 (Tesi doctoral inèdita, UAB), p. 479-530. També, en un article de caire divulgatiu, se n’ha definit l’itinerari: A. CURTO, “L’itinerari de la processó”, dins *Setmana Santa Tortosa 2000*, Tortosa, 2000, s/p.

¹³²⁷ Malgrat que els estudiosos de l’art efímer i de la festa s’han centrat, en gran mesura, en l’època del barroc, són importants, també, els estudis del tema centrat en el segle XVI. Cfr., per exemple, els treballs recollits a *La festa en la Europa de Carlos V* (catàleg de l’exposició), Sevilla, 2000. Pel que fa a l’Edat Mitjana, i deixant de banda els importants estudis fets des de l’àmbit de la història del teatre i la literatura, els estudis sobre la festa acostumen a centrar-se més aviat en el motiu de la festa que en la festa, en la imatge del poder o en els mecanismes que es posaven en marxa més que en el treball dels artífexs; existeixen, però, en el context de la Corona, alguns treballs interessants sobre la matèria: cfr., per exemple, J. L. CORRAL, “La ciudad bajomedieval en Aragón como espacio lúdico y festivo” dins *Aragón en la Edad Media*, VIII, Zaragoza, 1989, p. 113-131.

¹³²⁸ En aquest sentit, Vittorio Franchetti ha escrit que “la ciudad europea de la baja Edad Media se hacía, en cambio, conscientemente *escenario* o *telón de fondo* de una coralidad de acontecimientos que, a su vez, eran pensados para ser desarrollados en un determinado marco arquitectónico-urbanístico. Ceremonias cívicas, fechas festivas (laicas o religiosas), teatralidad escénica o musical (desde representaciones sacras a recitales de canto, pasando por actos festivos de distinta naturaleza, cortejos, torneos, diferentes juegos o justas características de cada ciudad), estaban pensados como coreografías propias del espacio urbano. Y el *decoro* urbano era uno de sus principales soportes” (V. FRANCHETTI, *Historia del urbanismo...*, p. 50).

Dels brandons blancs faedors a la festa del¹³²⁹ Corpus Christi en l'any esdevenidor.

Item, açò que és stat proposat en lo present Consell per los honorables camarer e degà de la Seu de la dita ciutat, per part de senyor bisbe e de l'honorable Capítol de la dita Seu, dients que atès que la volta de la processó del dit Corpus Christi prop venidora és molt longa, [e] serà molt gran dia com serà tornada a la Seu, que's digués la missa ans de fer la dita processó per aquesta vegada. Axí matex, que los brandons de la ciutat qui van prop del Corpus Christi, que anassen en altre loch, per tal que lo Corpus¹³³⁰ Christi anàs acompanyat dels preveres e canonges. Plau al dit Consell que la missa¹³³¹ sia, per aquesta vegada, ans de la dita processó. Emperò, vol lo present Consell que los XXIII brandons de la ciutat vagen prop lo Corpus Christi, segons s'és acostumat. E per tal com los dits¹³³² XXIII brandons són molt soberchs a n'aquells qui·ls han a portar, e de gran enug, e tots anys se porten ab afany, com no's [tròpia]||^{f. 16r} qui·ls port, fonch provehit que l'any esdevenidor se facen XXIII brandons blancs o de cera blanca, de pes, quiscun, de IIII fins en V lliures, que en loch de aquelles que ara hi van¹³³³ vagen aquells, e de aquí avant, quiscun any, segons que's fa a Barchinona. Anant, però¹³³⁴, los dits brandons davant e après lo Corpus Christi, segons tots temps s'és acostumat, los quals brandons hajen a ésser pagats dels béns de la universitat e preses en compte als clavaris esdevenidors¹³³⁵.

¹³²⁹ *Segueix s, ratllat.*

¹³³⁰ *Segueix p, ratllat.*

¹³³¹ *Segueix de, ratllat.*

¹³³² *Segueix br, ratllat.*

¹³³³ *Segueix hi, ratllat.*

¹³³⁴ *però, interlineat. Segueix per ho, ratllat.*

¹³³⁵ AHCTE. Fons de l'Ajuntament de Tortosa. Llibre de Provisions, 30. f. 15v-16r.

**10.- CONCLUSIONS: CONSTRUCCIÓ, URBANISME, UTILITAT, BELLESA I
DECÒRUM URBÀ A LA TORTOSA DE LA BAIXA EDAT MITJANA**

Al llarg i a l'ample de les pàgines precedents, més que estudiar uns edificis o unes actuacions concretes, he intentat donar a conèixer, de forma global, quina va ser l'activitat constructiva i urbanística de la universitat de la ciutat de Tortosa durant la Baixa Edat Mitjana. Aquesta activitat va abraçar una extensa sèrie de camps que he ordenat, és evident que de forma artificial, sota els següents epígrafs (als quals cal sumar la introducció general, aquestes petites conclusions i un gruixut apèndix documental):

- 2.- El marc jurídic i administratiu
- 3.- El poder de la Ciutat: L'arquitectura representativa
- 4.- Arquitectura i defensa del territori a la Tortosa medieval
- 5.- L'arquitectura i els espais de la indústria i el comerç; altres serveis
- 6.- Assistència i hospitalitat
- 7.- L'assut i les seues sèquies
- 8.- Contribució a construccions religioses (i privades)
- 9.- Camins, sèquies i ponts: Les activitats dels mestres d'obra a la ciutat i el territori de Tortosa

En les properes pàgines faré una breu recapitulació en què seran destacades les conclusions bàsiques que es poden extreure de l'estudi, malgrat que, com ja he explicat a la introducció general, el meu propòsit ha estat, essencialment, informatiu, documental.

*****

En primer lloc, cal dir que l'activitat arquitectònica i urbanística de la ciutat de Tortosa va sustentar-se, durant la Baixa Edat Mitjana, en un marc jurídic i administratiu concret. De fet, posseïm documents que permeten pensar que els prohoms de la ciutat, des del darrer terç del segle XII, tingueren una certa capacitat de decisió en matèria constructiva. De l'exercici d'aquestes atribucions i dels condicionaments que imposava la senyoria (els Montcada i el Temple), deriven les disposicions dedicades a l'edificació i a l'ordenació dels béns immobles urbans que apareixen a les *Costums de Tortosa*, promulgades al darrer terç del segle XIII. Al meu entendre, aquestes disposicions, que no representen una legislació urbanística en sentit estricte, definien un marc abstracte d'actuació en matèria constructiva i d'ordenació urbana, i bàsicament permetien el control sobre l'activitat constructiva corrent a la ciutat, raó per la qual poden ser relacionades, entre altres textos normatius o grups de lleis d'aquella època, amb les

Ordinacions d'en Santacília, de Barcelona. Alhora, sembla que, com en el cas dels *Furs de València*, atenien a la necessitat de construir que hi va haver en els segles posteriors a la conquesta, i al fet que aquest foment de la construcció respectés el bé comú.

Aquest marc es va estabilitzar clarament a partir del canvi de l'any 1294, mitjançant el qual la monarquia va recuperar la jurisdicció sobre Tortosa, ja que des d'aquest moment el Consell va ser, *de facto*, l'organisme que va tenir el poder de decisió sobre el món de l'urbanisme i la construcció no sols de la ciutat, sinó també de tot el seu terme, i ho va ser de forma gairebé exclusiva. Així, doncs, insistim-hi: durant els segles XIV, XV i primers anys del XVI, període en què se centra el nostre estudi, van ser principalment les disposicions del Consell allò que va marcar la política urbanística i constructiva de Tortosa, de la mateixa manera que va succeir en altres ciutats i viles de la Corona que gaudien d'un important grau d'autonomia politicoadministrativa. Aquesta política en matèria urbanística ha quedat fixada a les provisions (acords) que aprovava el Consell i als establiments (ordinacions) que publicava d'acord amb el batlle, amb el veguer o amb els seus lloctinents.

Malgrat tot, a Tortosa no es va crear una obreria (d'obres comunes) fins als volts del 1386, i, al meu parer, s'hi va crear a partir dels ingents treballs que la ciutat va realitzar per a construir els murs i els valls, no pas gràcies a la concessió d'un privilegi reial, com havia succeït anys abans a Barcelona (1301) o a València (1358). Aquesta obreria, a més, no va tenir mai un funcionament continu i organitzat. Va ser intermitent i, segurament, no va arribar a constituir mai una administració que seguís unes normes pautades i orgàniques. Com ha fet Albert Cubeles respecte als obrers de Barcelona, potser podem parlar d'una "articulació administrativa canviant" i, a Tortosa, pareix que poc estable i definida. Cal subratllar, pel que fa aquesta qüestió, que l'organisme que va crear l'obreria, la va deixar desaparèixer i la va recuperar quan va ser necessària, va ser el Consell de la ciutat. De fet, el Consell, i especialment el seu braç executiu, els procuradors (primer, segon i tercer, que a més era clavari), era qui tenia el poder de decisió efectiu en matèria d'urbanisme i construcció a la Tortosa medieval, tant des del punt de vista jurídic com des de l'administratiu, malgrat que en algunes ocasions es veia obligat a demanar "permís" al rei o als seus oficials.

D'altra banda, cal dir que els obrers, manobrers, sobrestants i *regonexedors* dels murs de Tortosa tingueren un paper eminentment administratiu. Només en un període molt determinat i breu de temps, entre 1392 i 1395, els *regonexedors* van tenir un lleu paper de control tècnic en la conservació de les muralles (concretament, havien de revisar-les un cop a la setmana i llevar-ne els arbres). A la Tortosa medieval no apareix, doncs, la figura del mestre de les obres de la ciutat, que tant destacada va ser, per exemple, a València, amb el paper prominent de Joan del Poyo. Només en el cas dels tècnics encarregats del manteniment d'un punt clau de la ciutat, el pont de Barques, es va arribar a crear un càrrec oficial: el de ponter. Recordem que els ponters van ser sempre mestres d'aixa i que estan documentats entre 1368 i 1477, moment en què l'estructura va ser arrendada.

Tanmateix, la ciutat va contractar, quan els va necessitar, els serveis d'una quantitat destacable de pedrapiquers, mestres de cases, obrers de vila, mestres d'aixa o fins i tot fusters que desenvoluparen diversos tipus de tasques per a l'administració municipal, des de traçar i construir algunes grans obres (muralles, Cort del Veguer, font de l'Àngel...), fins a mantenir en bones condicions o adobar maquinalment els edificis i infraestructures de la universitat, passant per l'assessorament als procuradors i prohoms a l'hora de fer taxacions de solars i albergs, d'emprendre obres, d'alinejar carrers, de traçar camins, etcètera. Així, malgrat que no era la finalitat de l'estudi, una de les aportacions destacables del nostre treball és que dóna a conèixer una quantitat molt elevada de mestres en els oficis de la construcció. Alguns d'ells ja eren coneguts mercès el treball d'arxiu de diversos historiadors: n'aportem noves dades. La major part d'ells, però, ni tan sols havia passat a formar part de la nòmina –la llarga però incompleta nòmina- “d'arquitectes” catalans dels segles del gòtic.

Podem destacar, de forma aleatòria i evidentment incompleta, els noms de Juceff Abbet (àlies *Salpico*, mestre de cases), Guillem Alcanyic (mestre d'aixa), Bernat Aztor (mestre de cases), Bernat Bas (mestre d'aixa), Nicolau Bas (mestre de cases), Pere Cartiana (mestre de cases), Guillem Çaera (pedrapiquer), Joan de la Cova (mestre de cases), Joan Dalmau (fuster), Antoni Domènech (mestre de cases), Ramon Domènech (mestre de cases), Bartomeu Durà (pedrapiquer), Guillem Ferrer (pedrapiquer), Joan de Frenoy (mestre de la Seu, pedrapiquer), Pere Garçó (mestre de la Seu, pedrapiquer), Bernat Gual (mestre de cases), Arnau Marco (pedrapiquer), Ramon Nabas (pedrapiquer),

Berenguer Oliver (pedrapiquer), Guillem Pelliça (pedrapiquer), Mohamed Pex (mestre de cases), Pere Piquer (mestre de la Seu, mestre de cases), Antoni Queralt (mestre de la Seu, pedrapiquer), Joan Ramon (pedrapiquer), Nadal Roca (pedrapiquer), Antoni Taix (mestre de la Seu, mestre de cases), Andreu Tranxer (fuster), Guillem Vaquer (pedrapiquer), Joan de Xulbi (mestre de la Seu, pedrapiquer), Pasqual de Xulbi (mestre de la Seu, pedrapiquer), etcètera. Val a dir que a les grans obres empreses per la ciutat van actuar, moltes vegades, diverses colles que es complementaven: unes, de pedrapiquers, feien estructures, portes, finestres, voltes, cantons de torres, etcètera, amb pedra picada; unes altres, de mestres de cases (o obrers de vila, o mestres d'argamassa, o mestres de les tapieres) s'encarregaven de fer els murs, els fonaments, les teulades, etcètera, amb obra de tàpia i argamassa; a més, hi apareixen grups de fusters, mestres d'aixa i serradors que, en col·laboració amb les altres colles, especialment amb les de mestres de cases, s'encarregaven de fer i col·locar cindries i bastides. Les colles de mestres de cases, especialment al segle XIV, eren plenes de treballadors musulmans, malgrat que això potser no va tenir efectes "estilístics". Com a mínim, no ho podem demostrar.

A banda de la mena de mestres que acabem de citar, els quals eren oriünds de la ciutat i el seu territori, o treballaren de forma habitual a la ciutat, malgrat que no en fossin naturals (és el cas dels mestres de la Seu, excepte Pere Piquer i Antoni Taix), l'estudi que hem realitzat també mostra com les obres públiques de Tortosa –les obres de la universitat– van arribar a ser prou àmplies per necessitar la presència de mestres forans que estaven actius en altres centres. En aquest sentit, poden resultar especialment significatius els diversos mestres *de livell* o de fer sèquies desplaçats fins a Tortosa per a assessorar o treballar en la construcció de l'assut i els canals (Pere Torà, de València; Pere Ferran, de Lleida; Guillem Toralla, de Monçó; Bernat Roca, mestre de la Seu de Barcelona; Francesc Solà, de Manresa; Domingo Estanosa i Arnau de Luna, mestres de la sèquia de Casp; Bartomeu Casanova, de Xàtiva; Joan March, habitant de Besalú; Martí Sanxiç, de Beseit; Oxoà de Bermeo...), dels pedrapiquers o mestres de cases que el Consell va fer anar a buscar a Beseit, Fontespatlla, Gandesa, Vall-de-roures i Saragossa a l'hora de fer les muralles a les dècades de 1360 i 1370 (malgrat que alguns d'aquests mestres ja havien tingut contacte amb Tortosa, i en algun cas fins i tot pareix que n'eren ciutadans), o de Bernat Turó, que estava treballant a Peníscola en el moment d'ésser contractat per a construir el pont de l'Alcànter. A banda d'aquests, apareixen

altres mestres forans (del bisbat i de fora del bisbat, de la Corona i de fora de la Corona) a la ciutat sense que en coneguem la raó concreta que els hi va portar.

Però acabo d'esmentar la presència de Bernat Turó (un mestre potser oriünd de Traiguera, població de la part valenciana de la Diòcesi, autor de la Casa de la Vila de Catí, una altra població valenciana de la Diòcesi) en una obra de la ciutat mentre estava treballant a Peníscola, probablement al castell, que s'estava transformant en Seu apostòlica. És una prova més –si és que veritablement les necessitàvem per tal de fer l'afirmació– que les fàbriques del territori del bisbat estigueren, durant el període estudiat, en permanent contacte. Per a començar, cal dir que els mestres majors del castell, en moltes ocasions sarraïns, apareixen constantment a les obres de la ciutat, i que mestres tortosins de tota mena apareixen sovint treballant al castell. És lògic. Tan lògic com que hi hagués contacte entre les obres de la ciutat i les de la Seu. En aquest sentit, si la documentació municipal ja mostrava de forma irrefutable els constants contactes entre les obres catedralícies i les municipals, la possibilitat de consultar la tesi doctoral inèdita de V. Almuni sobre el procés constructiu del temple, un cop el meu estudi ja estava gairebé enllestit, no ha fet altra cosa que confirmar, de forma incontestable, una realitat que, com acabo de dir, és lògica i sospitada d'antuvi. Ara tenim documents que demostren que molts mestres majors de la Seu i les seues colles intervingueren, en una o altra mesura, en les obres del municipi; alhora, sabem que els mestres que treballaven per al municipi també participaren, en moltes ocasions, en les obres de la Seu. Fins i tot, durant el segle XV, va ser habitual que la universitat elegís i pagués el salari d'una mitjana de tres pedrapiquers diaris actius a les obres de la catedral. Per la seua banda, Bartomeu Durà, tortosí, mestre major de l'església del convent de Sant Francesc, de la muralla del Queixal del Temple i de la peixateria de Tortosa, també va estar actiu a les obres de la Seu i va dirigir construccions importants, com a mínim, a Sant Mateu i a Catí (i potser a Morella). Guillem Çuera, oriünd d'Uldecona, ciutadà de Tortosa avançat el segle XV i pare d'un mercader tortosí que tingué importants responsabilitats en la gestió de l'obra pública a la segona meitat de segle, a banda d'importants treballs per al Consell, fou mestre de la parroquial d'Uldecona i estigué en contacte amb els Xulbi mentre aquests foren mestres majors de la catedral. Blai Caçador, pedrapiquer que apareix en determinades ocasions a la colla de Çuera, apareix, també, a les obres del castell de Peníscola, potser dirigides per Turó. I Guillem Tàrrega, actiu al castell, a la llotja i a les muralles de Tortosa, també ho va estar

a les de Morella, població d'on provenien alguns dels carreters que transportaren la pedra necessària per a construir els murs tortosins. En fi, el fet sembla incontrovertible i, més que multiplicar els exemples que poden cercar-se als capítols precedents, potser cal, simplement, tornar a formular-lo: les fàbriques d'un territori que pot definir de forma bastant precisa el marc episcopal de Tortosa (i al qual, probablement, també cal afegir la franja aragonesa bcant al bisbat) estigueren en contacte permanent durant, com a mínim, tota la Baixa Edat Mitjana. De fet, sabem que van estar-ho més enllà d'aquesta època. (Això no implica, però, que el del Bisbat fos un territori estanc: a l'estudi es documenten relacions amb els grans centres de l'època: Barcelona, Saragossa i València; també amb Lleida.)

Malgrat que tinguem en compte l'autonomia del món de l'art, cal reconèixer que en aquesta realitat –el “contacte entre fàbriques” que acabem de comentar- també van tenir un gran pes específic la lògica geografia i les inevitables administracions: l'eclesiàstica (com hem dit, va ser especialment important l'episcopal, però també van tenir pes altres “administracions” religioses, sobretot l'orde de l'Hospital, que pot ajudar a explicar moltes relacions amb l'Aragó) i la municipal. Pel que fa a aquesta darrera, hem insistit sovint que Tortosa no era una ciutat aïllada, sinó una ciutat amb un territori, és a dir, una ciutat i el seu ampli terme jurisdiccional. Així, malgrat que potser no poden equiparar-se a les que emprengué dintre del clos emmurallat, cal ressaltar la importància de les obres que el Consell va emprendre en tot el seu extens terme, amb la transcendent construcció de l'assut i l'intent de construcció de les sèquies, que han merescut un capítol específic. En un sentit similar, cal destacar la intervenció de la ciutat en obres d'altres organismes. Va ser fonamental, com arreu de la Corona, la col·laboració del municipi en la construcció dels convents mendicants, que tan importants van ser en la vida –i l'urbanisme- baixmedieval de les nostres ciutats. Però també –i això resulta, fins a cert punt, poc habitual en aquestes latituds- va ser transcendental el paper que la universitat va tenir en l'erecció del temple catedralici entre 1347 i 1520, especialment entre 1406 i 1441. El Consell va fer grans donacions, tant en diners –i si no en tenia en manllevava mitjançant la venda de censals morts-, com en materials (especialment fusta), com en exempcions d'impostos o fàcilant l'expropiació dels solars necessaris perquè els nous edificis religiosos poguessin ser construïts, i els vells poguessin ser ampliat. L'activitat del municipi, doncs, va tenir el seu paper en el continu “contacte entre fàbriques”.

Però, com és lògic, l'activitat del municipi no solament no va estar encaminada a omplir les pàgines d'aquest estudi, ni a donar treball als mestres d'obra medievals, ni tan sols a posar en contacte les diverses fàbriques del territori, sinó, sobretot, a aconseguir tres objectius bàsics: la dotació d'infraestructures i serveis, l'ordenació de l'espai públic i, en fi, l'assoliment de la bellesa i el decòrum urbà; tot això, especialment, al clos emmurallat però, fet i fet, a tot el terme jurisdiccional, entre el Coll de Balaguer i Ulldecona, i entre Roca Folletera i el mar. Hem estudiat, per tant, la construcció de l'assut, de la llotja, de la Casa de la Romana, de la Casa del Pont, de les drassanes, de les muralles i altres edificis o complexos relacionats amb els serveis necessaris per al desenvolupament de la vida ciutadana i per a la defensa del territori. Hem estudiat, també, la construcció i manteniment de ponts, de camins, de clavegueres, de sèquies i de tota mena d'elements importants per a l'estructuració de l'espai urbà i periurbà del municipi. En aquest sentit, és important ressaltar el fet que hem intentat desautoritzar, de forma clara i concloent, la idea de l'eixample del segle XIV, el qual, al nostre entendre, no va existir. Finalment, hem estudiat la construcció d'edificis representatius del poder i del bon govern de la ciutat, com la Casa de la Ciutat o la Cort del Veguer, i les intervencions representatives de la universitat en esglésies, convents o, fins i tot, el seu paper en el bastiment d'edificacions privades. Ara bé, cal tenir en compte que aquests tres objectius bàsics no estaven separats, sinó que, moltes vegades, es donaven alhora en les actuacions constructives i urbanístiques del municipi.

Parlant dels espais arquitectònics de la indústria i el comerç de la Barcelona medieval, M. Bernaus ha assenyalat que a la Baixa Edat Mitjana molts dels edificis que s'emmarquen en aquestes categories, especialment els públics, van ser elogiats per la conjunció dels vessants utilitari i formal, "fins al punt que es van considerar *nobleses de la ciutat*". Pel que fa a això, cal tenir en compte que si la utilitat, la bellesa i la noblesa moltes vegades s'utilitzaven gairebé com a termes sinònims, altres cops estava ben clara la diferenciació entre ells. Segons Serra Desfilis, a la ciutat de València va ser al darrer quart del segle XIV que decòrum i bellesa van esdevenir valors independents de la utilitat, perseguits en la política urbanística del Consell de forma autònoma, *per se*. El plet entre Tortosa i Barcelona a causa de les obres del porxo del blat de la Ciutat Comtal, esdevingut a la dècada de 1390, deixa meridianament clar que els prohoms tortosins també distingien entre la utilitat o el profit (amb la qual intenció s'havia

aixecat, segons ells, la llotja de Tortosa) i la bellesa (amb la qual finalitat s'havia bastit el porxo del blat de Barcelona), fins al punt de contraposar ambdós conceptes. En aquest punt resulta imprescindible recordar que estem parlant d'un plet i, en conseqüència, d'un ús extrem del sentit de les paraules. I, per tant, no podem deixar de tenir en compte que a la Tortosa medieval, si no com a sinònimes, les idees d'utilitat, bellesa i noblesa anaren habitualment plegades, malgrat que la bellesa, el decòrum i la noblesa van arribar a ser valors autònoms que els dirigents de la ciutat tingueren molt en compte a l'hora de desenvolupar la seua política constructiva i urbanística. L'acord del Consell del 20 de setembre de 1440 en què es decideix construir una font monumental –la font de l'Àngel-, *per utilitat de la cosa pública, e axí matex per decorar e ennoblir aquella*, representa una prova evident d'aquesta realitat.

A més, amb aquest treball hem pogut documentar extensament a Tortosa un fet que ha estudiat E. Guidoni per a l'Europa dels segles XIII i XIV: que el concepte de bellesa de la ciutat tenia el seu fonament en l'anàlisi de la forma urbana, d'una banda considerada en conjunt i, de l'altra, considerant els seus elements constitutius (carrers, places, edificis) aïlladament. Per aquesta raó els carrers rectes i amplis eren considerats bells a tot Europa; i per aquesta raó els edificis públics representatius eren sempre pensats per integrar-se en el seu context, amb la qual cosa la construcció d'aquests "monuments" comportava enormes reformes urbanes. El rebuig del passat musulmà com a motor de les reformes urbanes, doncs, ha d'ésser descartat per al cas tortosí. A la ciutat de l'Ebre –no així, per exemple, a la del Túria- l'única actuació específicament urbanística contra les minories religioses que hi va haver durant els segles XIV i XV va tenir lloc contra l'aljama dels jueus, i serà bo saber que va tenir lloc en el context de la Disputa de Tortosa, una controvèrsia teològica promoguda pel papa Benet XIII durant l'agonia del Cisma d'Occident.

En definitiva, i aprofito la presència internacional del professor Enrico Guidoni en el paràgraf anterior, amb aquest treball hem intentat realitzar la simple –però espero que no estèril- operació de donar a conèixer, amb dades concretes, un dels aspectes més importants d'una ciutat europea dels segles XIV, XV i XVI: l'activitat constructiva i urbanística de la universitat de Tortosa. Ho hem fet amb la intenció de base d'esmenar un problema que fa molt poc temps denunciava A. Curto: "en confeccionar les obres generals d'àmbit català, hi trobem una injustificada mancança de referències tangibles

del que ha estat la nostra història. Els historiadors responsables ho argumenten amb la manca de monografies que els aporten les dades per a les seves anàlisis. Això ens porta, doncs, a la fàcil conclusió que és precisament als estudis d'àmbit local on recau, en primera instància, els pes de la responsabilitat de la fiabilitat històrica (...) De la mateixa manera, com hem dit, la inexistència d'aquest primer apropament a la realitat històrica pot condemnar-nos a la ignorància genèrica, per manca d'interès, o per la impossibilitat que l'autor de la síntesi té d'endinsar-se en l'intricat món del particularisme". Al nostre entendre, doncs, l'aportació més important de l'estudi és que dona la informació necessària perquè aquest important municipi català de la Baixa Edat Mitjana pugui començar a aparèixer en la historiografia urbana de les ciutats catalanes, aragoneses, peninsulars i europees de l'època.